RÉGIÓK ÉS TELEPÜLÉSEK VERSENYKÉPESSÉGE

RÉGIÓK ÉS TELEPÜLÉSEK VERSENYKÉPESSÉGE

Szerkesztette

HORVÁTH GYULA

Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja

Pécs, 2006

E könyv a Nemzeti Kutatási-fejlesztési Programok
„A magyar régiók és települések versenyképessége az
európai gazdasági térben" c. projektje keretében készült.

A könyv szerzői

Barta Györgyi (4. fejezet), Beluszky Pál (7. fejezet), Buday-Sántha Attila (5., 9. fejezet). Ehrlich Éva (6. fejezet), Győri Róbert (7. fejezet), Horváth Gyula (Bevezetés, 3. fejezet), Kocziszky György (12. fejezet), Lengyel Imre (1. fejezet), Mezei Cecília (11. fejezet), Nemes Nagy József (2. fejezet), Pálné Kovács Ilona (10. fejezet), Rechnitzer János (8. fejezet), Révész Gábor (6. fejezet), Szigetvári Tamás (6. fejezet)

ISBN 963 9052 57 4

Felelős kiadó
Horváth Gyula főigazgató

Borító
Pinczehelyi Sándor

Technikai szerkesztő
Frick Dorottya

Nyomdai munkálatok
G&G Kft., Pécs

Felelős vezető
Dr. Gárván János

TARTALOM

Bevezetés. A gazdasági tér versenyképességének elemei 9

1. A területi verseny és versenyképesség elméleti alapjai 35
   - 1.1. A globális verseny térbeli következményei 35
   - 1.2. Az országok versenyének értelmezéséről 40
   - 1.3. A területi verseny fogalma és jellemzői 44
   - 1.4. A területi versenyképességről és javításáról 50
   - 1.5. Eltérő fejlettségű régiók versenyképességének javítása 61
   - 1.6. Összegzés 68

2. A területi versenyképesség elemzési módszerei 69
   - 2.1. Fogalmi keretek, előképek 69
   - 2.2. A térségi fejlettség tényezőkre bontása: duális és triadikus közelítés 71
   - 2.3. A tényezőkre bontás fejlettségi és versenyképességi szempontú értelmezése 73
   - 2.4. Kistérségi versenyképességi típusok Magyarországon a XXI. század elején 76

3. Regionális versenyképesség Európában 84
   - 3.1. Heterogén Európa 84
   - 3.2. Európai kohéziós politika 90
   - 3.3. Differenciált kelet-közép-európai tér 97
   - 3.4. Következtetések 105

4. Az ipar regionális versenyképessége 106
   - 4.1. Az innováció fogalma és jelentősége a gazdaságban 106
   - 4.2. Az innováció és a tér kapcsolata 107
   - 4.3. Módszertan a magyar esettanulmányhoz 117
   - 4.4. Az empirikus felmérés eredményei 126

5. Az agrárágazat területi versenyképessége 153
   - 5.1. Az agrárvertikum fejlődésének főbb sajátosságai 153
   - 5.2. Az agrárágazat versenyképessége 164

6. Az infrastruktúra fejlettsége Magyarországon 196
   - 6.1. Magyarország infrastruktúrája megyék és régiók szerint 197
   - 6.2. A nagyvárosok infrastrukturális fejlettsége 223
   - 6.3. Záró megjegyzések 232

7. A magyar városhálózat funkcionális versenyképessége 236
7.1. Városaink a szocialista korszak végén 236
7.2. A városhálózat alakulásának megváltozott feltételei 1990 után 240
7.3. Várossá nyilvánítások, városállomány, városodottság, a városok nagyságrendi tagolódása 244
7.4. A magyarországi városok hierarchikus rendszere 250
7.5. A városhálózat mennyiségi jellemzői 263
7.6. A városvizsgálatok további szempontjai 269
7.7. A magyarországi városok komplex típusai 274

8. Regionális innovációs potenciál 294
8.1. A regionális fejlődés és az innováció 294
8.2. A regionális innovációs potenciál elemei 301
8.3. A magyar városhálózat innovációs potenciálja 331
8.4. Regionális innovációs stratégia 341
8.5. Az innovációk regionális szintű alakításának európai irányai 347

9. A környezeti elemek hatása a területi versenyképességre 352
9.1. A természeti tőke fogalma, funkciója és mérése 352
9.2. A természeti tőke hatása a területi versenyképességre 364

10. A területi közigazgatás és a gazdasági versenyképesség összefüggései 385
10.1. Igazgatásfejlődési trendek 386
10.2. Új jelenségek a gazdaságfejlesztés irányításában 387
10.3. Az Európai Unió regionális politikájának hatása a területi gazdaságfejlesztés irányítására 392
10.4. A fejlesztéspolitikai irányítás általános szervezeti összefüggései Magyarországon 395
10.5. A regionális decentralizáció alternatívái 400
10.6. Demokratikusan választott képviselet és versenyképesség 411

11. A települések versenyképességét befolyásoló helyi gazdaságfejlesztési gyakorlat Magyarországon 413
11.1. A helyi fejlesztések tervezése 416
11.2. A helyi gazdaságfejlesztés költségvetési forrásai 424
11.3. Helyi adópolitika 427
11.4. A helyi fejlesztések célterületei 430
11.5. Kapcsolatépítési gyakorlat 433
11.6. A helyi gazdaságfejlesztés szervezeti, személyi háttere 436
11.7. A település és a helyi gazdaságfejlesztés sikere 438
11.8. Összegzés 441

12. Versenyképességi elemek a hazai regionális stratégiákban 443
12.1. A fejlesztési dokumentumok elemzése 443
12.2. Versenyképességi potenciál vizsgálata 452
12.3. A térség versenyképességének pozicionálása 453
12.4. Felzárkózás versus versenyképesség 454
12.5. Fejlesztési irányok és a várható hatások versenyképességének minősítése 458
12.6. A megvalósítás tapasztalatai és eredményei 461
12.7. Tanulságok, következtetések 462

Irodalom 465

A könyv szerzői 481

BEVEZETÉS

A GAZDASÁGI TÉR VERSENYKÉPESSÉGÉNEK ELEMEI

Az európai gazdaság területi szerkezetének átrendeződése az utóbbi évtizedekben a regionális politika felértékelődéséhez vezetett. Mind a nemzeti kormányok, mind pedig az Európai Unió jelentősen átalakította a területfejlesztés cél-, eszköz- és intézményrendszerét. Módosultak a regionális politikában alkalmazott alapelvek, a területi egyenlőtlenségek mérséklését szolgáló célok mellett egyre nagyobb súllyal szerepelnek az európai gazdasági tér versenyképességének erősítését szolgáló intézkedések. A globalizáció és az új térformáló erők hatásai az egyes régiókban és a településrendszer különböző elemeiben eltérően érvényesülnek, a területi struktúrák adottságai a versenyképességgel kombinált kohéziós politika alkalmazásában nagyfokú különbségeket mutatnak.

Magyarország – amely a korszerű területfejlesztési gyakorlat meghonosításában az Unióhoz való csatlakozás első szakaszában méltán hívta fel magára a figyelmet – regionális különbségeinek okai között a korábbi kutatások számtalan olyan elemet regisztráltak, amelyek az európai régiók fejlesztési stratégiáiban a jelenlegi programozási időszakban már operatív programokként jelennek meg.

Az MTA Regionális Kutatások Központjának vezetésével alakult kutatási konzorcium (MTA Világgazdasági Kutatóintézet, a pécsi, a szegedi és a miskolci egyetem, az ELTE regionális gazdaságtani tanszékei és a Települési Önkormányzatok Szövetsége) a Nemzeti Kutatási-fejlesztési Programok támogatásával a magyar régiók és települések versenyképességének vizsgálatára vállalkozott. A három éves kutatási projekt célkitűzései a következők voltak:

- összegezni a regionális versenyképesség nemzetközi irodalmának eredményeit, regionális politikai stratégiáinak európai tapasztalatait;
- kidolgozni a magyar régiók és települések versenyképességi potenciálja elemzésének módszertanát;
- meghatározni a versenyképességet befolyásoló tényezők területi eltéréseit Magyarországon;
- komparatív elemzést adni a magyar régiók és településrendszer kedvező és hátrányos helyzetéről európai összevetésben;
- összehasonlítani a hazai regionális versenyképességi tényezőket a társult országok jellemzőivel, feltárni a magyarországi versenyelőnyöket;

– hozzájárulni a versenyképesség erősítését szolgáló programok tartalmának, a területfejlesztésben közreműködő szereplők feladatainak, a szervezetépítés irányainak meghatározásához.

1. A regionális versenyképesség elmélete

Lengyel Imre tanulmánya a területi verseny fogalmi kérdéseit tárgyalja. A verseny alaptípusai és céljai a szűkösen rendelkezésre álló javak, szolgáltatások, erőforrások iránti rivalizálás alaptulajdonságával és a konkrét célokkal adhatók meg. A versengés legáltalánosabb típusai és a rivalizálás célja:

– az élőlények (növények, állatok) közötti vetélkedés az élőhelyekért, élelemért, a faj fennmaradásáért,
– a társadalmi csoportok (rétegek, törzsek, nemzetek, politikai pártok) közötti versengés a politikai befolyásért, hatalomért,
– a gazdasági szereplők közötti versengés bizonyos gazdasági előnyökért.

Mindhárom típusú rivalizálás felfogható versenynek is, mivel szűkös javakért folyik, amelyekből nem mindenki részesülhet. Az első két típusnál azonban főleg gazdaságon kívüli szempontok merülnek fel, azaz nem gazdasági jellegű szabályok között zajló versengésről van szó és nem gazdasági előnyök motiválják, legfeljebb áttételesen, emiatt az első két esetben nem célszerű a verseny kifejezés használata.

A versengés harmadik típusát, a gazdasági szereplők közötti versengést viszont már egyértelműen versenynek tekinthetjük. A gazdasági szereplők közötti, eltérő célokkal bíró versenynek három altípusa figyelhető meg:

– a munkavállalók (egyének) versenye: azaz a munkaerő-piaci verseny a munkahelyekért,
– a vállalatok közötti piaci verseny: az erőforrásokért, piaci részesedésért és a profitért,
– a területi egységek (országok, régiók, városok) versenye: az ott élők jólétének, életszínvonalának emelkedéséért.

Mind a munkaerőpiacon megfigyelhető munkavállalói verseny, mind az erőforrások, termékek és szolgáltatások piacán folyó vállalati verseny jellemzői és céljai, mozgatórugói közismertek, ezeken a piacokon a szűkösség és a szabályozottság mindegyik piacgazdaságban egyértelműen tetten érhető, még ha eltérő mértékben is.

A területi egységeknél meg kell különböztetnünk az országok közötti és az országokon belüli (szubnacionális) térségek közötti versenyt. A regionális versenyt és versenyképességet elemezve azt emeli ki, hogy a régiók egyre inkább „kiszakadnak" a nemzetgazdaságból: napjainkban a régiók és városok gazdasá-

gától, mint sikeres „regionális motoroktól" függ egy nemzetgazdaság növekedési üteme, nem pedig fordítva. A vállalatok a települések sokaságából választhatnak telephelyet, ezért a városok versenyeznek egymással a szűkösen rendelkezésre álló jövedelmező cégek „odavonzásában": a versenyben nemcsak pénzügyi kedvezmények (adókedvezmények, támogatások stb.), hanem elsősorban az előnyös üzleti környezet (az infrastruktúra színvonala, az oktatási intézmények rugalmassága és minősége, az átlátható jogi szabályozás stb.) a döntő. Főleg Európában figyelhető meg az integráció felgyorsulása következtében, hogy a nagyvárosok önálló fejlesztési stratégiát dolgoznak ki, amelyek megvalósítása során egymással is versengenek. Ezekben a versenystratégiákban a saját célok mellett a többi nagyváros, a szóba jöhető versenytársak elképzeléseire is tekintettel kell lenniük. A nagyvárosok közötti verseny létezik és egyre 'meghatározóbbá' válik").

Az országon belüli térségek közötti versenyben a *szűkösség* alapvetően két, összekapcsolódó tényezőre vezethető vissza: az új piaci szegmensekben történő, speciális szakértelmet igénylő befektetésekre, valamint a tehetséges szakemberekre.

A területi verseny részben azért erősödött fel, mivel az üzleti szolgáltatások többsége bárhol végezhető, ha megfelelő informatikai infrastruktúra áll rendelkezésre. Ezek a szolgáltatások növekvő mérethozadékkal bírnak, dinamikus agglomerációs előnyöket hasznosítanak, ami felgyorsítja ezen tevékenységek térbeli koncentrációját. Tehát a feldolgozóipar háttérbe szorulása és az üzleti szolgáltatások előtérbe kerülése szükségszerűen felerősíti a területi versenyt. Csak azok a városok és régiók fejlődnek gyorsan, ahol felismerték az új gazdasági folyamatokat és megfelelő választ dolgoztak ki rá.

A területi verseny a gyakorlatban általában a következő konkrét célokért történik:

- Munkahelyteremtő mobil vállalati befektetésekért: főleg az üzleti szolgáltatásokban, esetleg a feldolgozóiparban, de újabban a jóléti vagy egyéb munkahelyteremtő szektorokban (pl. kereskedelemben, ingatlanügyekben vagy informatikai ágazatokban), részben a helyi jövedelmező cégek megmaradását kell elérni, részben további prosperáló cégek odacsábítását.
- Népesség odavonzásáért: elsősorban a magasan képzett, versenyképes humán tőkéért, a magasabb jövedelmű foglalkozást űző egyénekért.
- Költségvetési forrásokért: közpénzekért, a közjavak létrehozásáért (utak, oktatási és egészségügyi intézmények stb.), közintézmények letelepítéséért.
- Figyelemfelkeltő események: kulturális, sport-, politikai stb. rendezvények rendezéséért, amelyek főleg a területi, avagy városmarketing részét alkotják.

A régiók nem úgy versenyeznek egymással, mint a nemzetgazdaságok, azaz nem különböző kormányzati (monetáris, fiskális, vám-, exporttámogatási, adó-, befektetési stb.) gazdaságpolitikákkal, mivel nincs is ilyen politikájuk. De nem is úgy, mint a vállalatok, azaz a régióban nincs egyetlen döntéshozó központ, amelyik a profit maximalizálását szem előtt tartva dolgoz ki és hajt végre egy regionális versenystratégiát. A térségek, városok az ott működő vállalatok termelékenységének javulását előidéző olyan üzleti környezet létrehozásával versenyeznek, amelyek az ott működő cégek sikerességéhez hozzá tudnak járulni: specializált képzési intézmények, hatékony speciális infrastruktúra, az innovativitást elősegítő információszolgáltatás, vállalkozás-barát közigazgatás, a klaszterek profiljához illeszkedő kutató-fejlesztő intézmények stb. fejlesztése. Az üzleti környezet létrehozásában a különböző helyi csoportokból (kamarák, intézetek, egyetemek stb.) álló hálózatok működnek közre.

Az országok, régiók és városok versenyében is előfordulnak különböző „piacterek". *Porter* a kompetitív versenyelőnyök jellemzői alapján az országok fejlődésében három egymásra épülő szakaszt különböztet meg. Ezek a típusok a fajlagos GDP nagysága és a globális iparágak versenystratégiái szerint különülnek el tényező-vezérelt, beruházás-vezérelt és innováció-vezérelt szakaszok. A globális verseny kiéleződésének is köszönhetően a versenyben való sikeresség, azaz a versenyképesség a közgazdaságtudomány több részterületén az elmúlt két-három évtizedben az egyik kulcsfogalommá, sokak által használt, szinte „divattá" vált. A versenyképesség régóta használatos, de igen nehezen definiálható gyűjtőfogalom. Lényegében a versengésre való hajlamot, készséget jelenti, a versenyben való pozíciószerzés és tartós helytállás képességét, amit elsősorban a sikeresség, a piaci részesedés nagysága és a jövedelmezőség növelése jelez.

A globális verseny áttekintett folyamatai és tényezői, a nemzetközi megállapodások egyre kevésbé teszik lehetővé a kormányzatok számára a közvetlen beavatkozásokat, hogy korlátozó, protekcionista intézkedésekkel megvédjék hazai vállalataikat, avagy egyes iparágaik exportját saját belátásuk szerint támogassák. Részben ezért is merült fel az igény a gazdaságpolitikusok részéről: hogyan, milyen eszközökkel tudják a hazai gazdaság esélyeit, versenyképességét növelni a globális versenyben, ha már közvetlenül nem avatkozhatnak be a piaci folyamatokba. Ezek a közvetett beavatkozások a vállalatok versenyelőnyeit meghatározó háttérfeltételekre, elsősorban az üzleti és intézményi környezet fejlesztésére irányulnak, lényegében a globális versenyben való helytálláshoz szükséges vállalati versenyelőnyök javításának eszköztárát jelentik.

A versenyképesség értelmezésére irányuló vitákban két fő kérdéskör merült fel: egyrészt hogyan definiáljuk a versenyképességet és milyen mutatókkal mérhetjük? Másrészt hogyan javítható a versenyképesség, milyen kormányzati beavatkozások tekinthetők sikereseknek? Általában ez a két kérdés áll az eltérő szakmai indíttatású viták hátterében is, amíg az elméleti közgazdaságtudomány

képviselői az első kérdésre koncentrálnak, addig a gazdaságpolitikával foglalkozók inkább a másodikra. A versenyképesség fogalmával kapcsolatos értelmezési, mérési és gazdaságpolitikai kérdések az országok és régiók esetében egyaránt előtérben állnak.

Az országok versenyképességével foglalkozó bőséges szakirodalom legfontosabb eredményei felhasználhatók a régiók versenyképességének értelmezéséhez is. Általában egy nemzetgazdaság nemzetközi versenyképessége alatt exportpiaci részesedését és annak változását értjük, azaz termékeit, szolgáltatásait hogyan tudja értékesíteni a nemzetközi versenyben. A közgazdaságtudományi irányzatok mellett megjelentek a gazdaságpolitikai felfogások is, amelyek lényegükből eredően nem a fogalmi problémák tisztázására törekszenek, hanem a versenyképesség javítására dolgoznak ki javaslatokat.

A *területi versenyképesség* tartalmának értelmezésében és mérésében egymásra épül a fogalom *duális* (a termelékenységi és a foglalkoztatottsági tényező komponálásaként felfogott) és az *összetett* (az említett két tényező mögötti hatásmechanizmusokat további tényezőkre bontó) értelmezése, az ún. piramismodell.

2. Egyenlőtlenségek és versenyképesség

A regionális egyenlőtlenségek hosszú távú alakulásának és fejlettségfüggésének elemzését nagy empirikus területi gazdaságstatisztikai bázison elvégző klasszikus munkák négy évtizede explicit módon foglalkoztak a területi fejlettség különböző szerkezeti tényezőinek vizsgálatával is. Elsődleges szerkezeti szempontként az *ágazati* karakter és összetétel szerepelt (az agrárjelleg és az alacsony, valamint az iparosodottság és mindenek előtt tercierizáltság és a magas térségi gazdasági fejlettség szoros sztochasztikus összekapcsoltsága). Már e munkák is vizsgálták – különböző parciális mutatók területi szóródásának összehasonlításával – a regionális egyenlőtlenségeket olymódon, hogy a regionális fejlettséget (ennek karakteres mérőszáma az egy lakosra jutó GDP, jövedelem) felbontották a termelékenység (általában ennek szűkebb komponense, az egy foglalkoztatottra jutó jövedelemmel mért *élőmunka-termelékenység*) és a foglalkoztatottság komponensére.

A *Nemes Nagy József* által írott fejezet a területi versenyképesség és a területi egyenlőtlenségek mérésének módszertani kérdéseivel foglalkozik, a magyarországi térségek fejlettségi állapotát analizálja.

Ha a regionális *fejlettség* egyenlőtlenségeire fókuszálva használjuk a közelítést, akkor elsődlegesen az egyes tényezők egymáshoz viszonyított súlya és hatásiránya kerül az érdeklődés középpontjába. Dinamikus elemzés (például két időpont közötti összehasonlítás) esetében e szempontok olymódon értelmeződnek, hogy feltárul az, miként változnak a különböző komponensekben a (területi) egyenlőtlenségek. Nem triviális például az, hogy miközben *növekednek* a

jövedelemszinttel mért fejlettség regionális különbségei, ugyanez igaz a termelékenység, a foglalkoztatottság vagy a demográfia struktúra vizsgált jellemzőire, könnyen előfordulhat ugyanis, hogy ezek egyike-másika épp ellentétesen mozog, *csökken* a területi differenciáltsága.

A *versenyképességi* szempontú elemzések mögött ugyancsak jelen vannak, illetve lehetnek a fenti relációk, itt azonban jellemzően az épp vizsgált területegységek *típusokba* sorolása a leggyakrabban feltárt végeredmény. Ilyen módon ugyanis a generális térfolyamatokon túlmenően már *gyakorlatiasabb következtetések, területfejlesztési tanulságok s így fejlesztési irányok* is adódhatnak: kimutatható lehet, hogy egyes térségekben az élőmunka-termelékenység, másutt a foglalkoztatottság dimenziója mentén van inkább lemaradás, ami beavatkozást kívánhat, netán mindezek mögött – az egyébként direkt eszközökkel csak jóval lassabban és nehezebben befolyásolható – demográfiai, korszerkezeti faktor hatása a domináns. (Ha nagyon általánosan akarunk fogalmazni e két eltérő szemléletben is feltűnik az általános térfolyamatokra és az egyedi helyekre koncentráló, minduntalan visszatérő kettőssége a területi kutatásoknak.)

A tipizálás alapját adó vizsgálatot kistérségek szintjén 1999-re végeztük el (*statikus versenyképesség*), az 1993–99 közötti növekedéseket is teszteltük (*dinamikus versenyképesség*), s ezen túlmenően külön megvizsgáltuk a statikus versenyképességét minden kistérség városainak (*városi versenyképesség*) illetve községeinek (*községi versenyképesség*). A településtípusok szerinti bontásban vizsgálódva a kistérségek belső heterogenitásának egy a területi fejlődés és a körzeten belüli kapcsolatok szempontjából alapvető és gyakorta neuralgikus elemére kívántunk rávilágítani.

A típusalkotás alapja a fajlagos jövedelemszint illetve jövedelemdinamika *triadikus* felbontása volt mind a négy fenti metszetben.

Ez az osztályozás – hasonlóan a legtöbb versenyképességi tipizálásához – nem az abszolút, hanem kifejezetten a *relatív pozíció* alapján minősít. A típusokban sorolásnál elméletileg így is nagyon részletes típusszerkezethez jutunk (ha a tagolást nem a fenti bináris módon végezzük, hanem még részletesebb osztással, akkor áttekinthetetlenné válik a típusba sorolás).

Az osztályozás két *fejlettségi-versenyképességi csoportot,* ezeken belül 3-3 *strukturálisan különböző versenyképességi típust,* valamint 7-7 (összesen 14), az egyes komponensek tekintetében különböző térség-, illetve településkört jelöl ki, mind a négy – a statikus, a dinamikus, a városi, a községi – szempont szerint.

Magyarországon *53* olyan *kistérséget* találunk, amelyek valamely vizsgált időpontban illetve térségi szinten (statikus versenyképesség 1993, 1999, dinamikus versenyképesség 1993–99, városi illetve községi versenyképesség 1999) *komplex versenyelőnnyel* rendelkeznek, azaz, ahol mind az egy lakosra jutó jövedelem, mind az élőmunka-termelékenyég, a foglalkoztatottság és a korszerkezet használt mérőszáma az átlagnál magasabb értékű.

Az 1993-as statikus körzeti versenyképességben 25, a dinamikus versenyképességben 20, az 1999-es statikus körzeti versenyképességben 33, a városi elemzésben 27, a községek vizsgálata szerint pedig 33 kistérség rendelkezik komplex versenyelőnnyel.

Jóval szűkebb azonban az a kör, amely azokat a térségeket tartalmazza, amelyek minden szempont szerint a vidéki átlagnál jobb helyzetűnek látszanak. Az országban ugyanis *csak öt olyan kistérség van,* amely minden vizsgált elemben (kistérségi statikus és dinamikus, városi, községi) komplex versenyelőnyt mutathat fel: Székesfehérvár, Mór, Komárom, Várpalota, Győr, a Dunántúlról és Eger körzete.

Az ellentétes póluson az a 14 kistérség áll, amely minden vizsgált komponensben komplex versenyképességi hátrányban van. Ezek: Edelény, Encs, Szerencs, Szikszó és Pétervására Észak-Magyarországról, valamint Berettyóújfalu, Nagykálló, Tiszavasvári, Vásárosnamény, Tiszafüred, Kunszentmiklós, Bácsalmás, Sarkad és Kistelek az Alföldről.

A vizsgálat arra is felhívta a figyelmet, hogy számos térség esetében élesen szétválik a *dinamikus és statikus* versenyképességi minősítés. Így például egyetlen statikus elemben sincs a versenyképességi élmezőnyben, ellenben a dinamikus közelítés szerint komplex versenyelőnyös térségnek minősül Enying, Pápa, Kisbér, Sümeg, Tab, Tét, Vasvár. Ez a csoport a dunántúli *belső perifériák* felzárkózását jelzi. Ellentétes folyamatokra utal az a helyzet, amikor a statikus mérőszámok komplex versenyelőnyt mutatnak, míg a dinamikus elemzésben nincsenek az élmezőnyben a térségek: Dunakeszi, Dunaújváros, Esztergom, Sopron, Szentendre, Szombathely, Tata, Vác és Veszprém térsége képviseli ezt a típust, amely már az évtized elején-közepén viszonylag kedvező helyzetben volt, amit máig megtartott, de kiugró fejlődést nem tapasztalunk.

Érzékelhető stagnálásra utal az, amikor egy térség 1993-ban a komplex versenyelőnyös csoportban szerepel, de azt követően kikerül onnan. Ilyen pályát képvisel számításaink szerint két turisztikai csomópont: Hajdúszoboszló és Siófok körzete. Sajátos típust képez Gyöngyös térsége, ahol kizárólag a városi elemzés mutat komplex versenyelőnyt. Ezzel ellentétesen az ország középső zónájában több olyan kistérség van (Aszód, Bicske, Dorog, Gyál, Paks, Rétság), ahol ellenben kizárólag a kistérségek községei kerülnek ebbe a kitüntette pozícióba.

A kistérségi szintű statikus (1999-re vonatkozó), illetve a dinamikus (az 1993–99-es periódusbeli növekedést elemző) versenyképesség térszerkezete – különösképp az utóbbi – alapvetően egy *északnyugat-délkelet kettőséget* mutat. Ez, valamint a tipizálás részletes eredményei erőteljes egybeesést mutatnak a hazai térszerkezet *fejlettségi-fejlődési* tagoltságát feltáró vizsgálatokkal.

Pest megye kistérségeinek többsége egy vagy több szempontból versenyelőnyös helyzetű (ez alól csak Dabas, Nagykáta és Cegléd körzete kivétel). A megye kistérségi szintű versenyképességi tagozódását egyértelműen uralja a fővá-

rosi agglomerációs zóna és a megye periférikus térségeinek kettőssége. Míg az előbbi övezetben jellemzően a *statikus* versenyképességi helyzetben mutatkozik versenyelőny, utóbbiak ezzel szemben jellemzően a dinamikus versenyképességben vannak kedvezőbb helyzetben. Különösen szembetűnő ez a kettősség a szobi kistérség esetében. Az agglomeráció térségekben a dinamikus közelítésben a *demográfiai-korszerkezeti* mutató kedvezőtlen, ez nagy valószínűséggel a szuburbanizációs népességárammal kapcsolatos, ami ezek szerint e zóna aktív korú népességarányát nem növelte.

A *közép-dunántúli* régióban is jelentős többségben vannak az egy vagy több szempontból versenyelőnyt felmutató kistérségek (itt található, a már említett, minden elemben komplex versenyelőnnyel rendelkező Székesfehérvár, Mór és Komárom kistérsége). A régióban leginkább egyveretű *Komárom-Esztergom* megye ma már folytonos átmenetet képez Pest és Győr-Moson-Sopron dinamikus zónája között, 1999-ben a megye minden kistérsége versenyelőnyös helyzetű, kistérségeiben a községi körre is kiterjed a versenyelőny. *Fejér* megye kiugró dinamikájú térségei dacára még éles megosztottságot, „mini" É-D dualizmust jelez. *Veszprém* is tagolt, s itt több sajátos karakterű térségre is bukkanhatunk: Tapolca kistérsége máig depressziós jegyeket mutat, a tipikus belső perifériának látszó sümegi térségben ellenben a dinamikus elemzés már felzárkózást jelez.

A *Nyugat-Dunántúl* egyértelmű dinamizmusát jelzi az, hogy 1993-hoz képest 1999-re egyetlen versenyképességi komponensben sincs visszaesés, *vagy javultak a térségek jellemzői vagy megtartották a korábbi pozíciókat. Győr-Moson-Sopronban* figyelemre méltó, hogy minden körzeti *periféria (községek) versenyelőnyös helyzetű.* Győr az országos összevetésben is vitathatatlanul az egyik legjobb helyzetű térség, Sopronról az előzőekben már tettünk említést, mint az átalakulás kezdetén kialakult előnyeit tartó, de nem kiugróan gyors fejlődésű térségről. *Vasban* – s ez teljesen egyedi a megyék közül – *minden kistérség versenyelőnyös a dinamikus vizsgálatban* (az 1993–1999 közötti növekedésben). Itt Szentgotthárd teljes megújulása, valamint Körmend, Kőszeg és Sárvár körzetének javuló jövedelempozíciója (termelékenysége) külön is kiemelést érdemel. *Zalában* a vizsgálat valamivel jobb helyzetűnek minősíti a megyeszékhely kisrégióját a konkurens központ, Nagykanizsa térségénél, a többi térsége a megyének azonban eléggé ellentmondásos, labilis jellemzőkkel bír.

A Dél-Dunántúlra jellemző leginkább, hogy a versenyelőny egy-egy elszigetelt központra szűkül (pl. Pécs, Paks, Szekszárd), de ezekben sem erősíti meg a pozíciót kedvező irányú elmozdulás a dinamikus versenyképességben. A régióban még leginkább a korszerkezeti, demográfiai mutatókban látszanak bizonyos potenciálok (ennek köszönhetően nincs a régióban olyan térség, amely minden szempontból komplex versenyhátrányban lenne), *Baranya és Tolna* minden térsége lényegében stagnál (relatív értelemben), Baranyában a községi kör leszakadása a legszembetűnőbb (még Pécs körzetében is).

Észak-Magyarország súlyos és átfogó válsághelyzetének oldódását ma még lényegében csak a dinamikus versenyképességi elemek jelzik (ez alól Miskolc térsége látványos kivétel). Az abaúji térség teljes körű versenyhátrányával ellentétben a dinamika mind *Hevesben mind Nógrádban* viszonylag kiterjedt, Eger térsége egyértelműen kiválik a régióból, *Nógrádban* a megyeszékhelyet Rétság és Balassagyarmat térségének fejlődése maga mögé utasítja (a salgótarjáni térség város-község relációban is erősen megosztott).

A vizsgálatok szerint összességében még ma is a legnagyobb nehézségekkel küszködő régiónak *az Észak-Alföld* látszik. *Szabolcs-Szatmár-Beregben* például egyetlen dimenzióban sem leltünk versenyelőnyös térségekre (elemzésünk nem erősíti meg Nyíregyháza többek által igazoltnak vélt dinamikáját sem, vélhetően azért mert e térségben a relatíve gyors *népességnövekedés* következtében nem javulnak az itt figyelembe vett *fajlagos* jellemzők). Debrecent kivéve nem kedvező a kép *Hajdú-Biharban* sem. *Jász-Nagykun-Szolnokban* a megyeszékhely kedvezőtlen dinamikus mutatói figyelmeztetőek (az ellentétes típust itt Jászberény kistérsége képviseli, ahol a statikus jellemzők versenyhátrányosak, ellenben a dinamika versenyelőnyt jelez). A régió középső zónája – az itteni belső periféria – stagnálására utal az, hogy Hajdúszoboszló, Törökszentmiklós, Karcag valamint Polgár – 1999-re rosszabb helyzetbe került mint ahol az évtized elején volt.

A *Dél-Alföld* helyzete sem tűnik sokkal kedvezőbbnek, sem a statikus sem a dinamikus közelítésekben. A régió vitathatatlan központja, Szeged esetében is – többé-kevésbé hasonlóan más megyeszékhelyek, így az említett Szolnok, de Békéscsaba és Kecskemét térségeinek helyzetéhez – a dinamikus versenyképesség kedvezőtlen. *Békés* megye egészen különleges vonása az, hogy egyetlen dimenzióban és térségben sincs az átlagnál magasabb termelékenységű (jövedelem/adózó) pozíció, itt is legfeljebb a foglalkoztatottsági vagy demográfiai komponens enyhít valamit a hátrányokon. *Bács-Kiskunt* ugyancsak az egyik legkedvezőtlenebb helyzetű megyének mutatja a vizsgálata (ahogy azt több korábbi vizsgálat jelezte: ebben a megyében feltételezhető leginkább, hogy a számításban használt adóköteles jövedelem „lefelé" torzít a megye tényleges gazdasági-jövedelemi helyzetéhez képest, bár a dinamikamutatóban ennek hatása eliminálódna, ha érzékletes növekedés indult volna meg).

3. Az európai régiók és városok versenyképessége

A régiók felemelkedését egyértelműen a versenyképesség erősödése befolyásolja, ami nem más, mint a termékek és szolgáltatások értékesítési képességének javulása a nyílt versenypiacokon. Ez idővel a beruházások számára vonzó telephelyeket eredményez, illetve kölcsönhatások játszódnak le a telephelyválasztás és a versenyképesség között. Az európai országok területi egyenlőtlenségi és versenyképességi potenciáljáról *Horváth Gyula* készített összefoglalót.

Bár a makroökonómiai tényezők elkerülhetetlenül befolyással vannak a régiók gazdasági teljesítményére, a versenyelőny főleg a keresleti oldalt érinti, amelyet számos részpolitika befolyásol. Ezek közül az *iparpolitikának* van kulcsfontosságú szerepe. Az iparpolitika szűkebben értelmezett definíciója is a politikák széles körét öleli fel, többek között a fejlődő vagy hanyatló ágazatok közvetlen támogatását, az innovációhoz, az új technológiák vagy K+F eredmények átvételéhez nyújtott segítséget, tőketámogatást, ágazati stratégiákat, közvetlen állami megrendelést. A versenypolitikát, a funkcionális szabályokat, a termék-, illetve termelési szabványok előírásait az iparpolitika tágabb fogalmába sorolható állami beavatkozási lehetőségeknek kell tekintenünk.

Az iparpolitika gyűjtőnév alá tartozó sok részpolitika közül a decentralizált politika valószínűleg inkább a beavatkozás közvetlen formáira helyezi a hangsúlyt, nem pedig arra, amit „környezetalakításnak" lehetne nevezni – vagyis a szabályozásra, a fúziók, a vállalati egybeolvadás vagy a verseny elősegítésének politikájára. Nem tagadjuk az ilyen politikák fontosságát vagy alkalmasságát, de megjegyezzük, hogy ezeket általában országos és néha nemzetközi szinten határozzák meg. A közvetlen beavatkozás célpontjai a következők lehetnek:

- a kis- és középvállalkozások;
- az üzemi beruházások;
- a régió gazdasági szerkezetére jelentős hatást gyakorló vállalatok támogatása a beszállítói hálózat megszervezésében és az ipari klaszterek kialakításában;
- közvetlen vállalati kapcsolatok más régiókban való kiépítésének támogatása;
- kiegészítő szolgáltatások szervezése állami vagy piaci eszközökkel.

Az iparpolitika decentralizálásának számtalan potenciális előnye van. Ezek lényegében a helyi gazdaság jellemzőinek jobb ismeretéből vagy olyan helyi hálózatok és intézmények létrehozásából származnak, amelyek közvetlenül érdekeltek a programok és a politikák sikerében. Potenciális előnyök a következők lehetnek:

- a célpiacokhoz való közelség, ami lehetővé teszi a prioritások módosítását pl. az alaptőke vagy a munkaerő minőségének javára;
- a helyi vállalkozói képességek, a kisvállalkozások növekedését gátló tényezők és a gazdaság helyi szereplői erős és gyenge oldalainak jobb ismerete;
- a politika célkitűzéseinek könnyebb meghatározhatósága a helyi hálózatokon keresztül a kedvezőbb információáramlás következtében;
- a decentralizált, kompetenciával rendelkező helyi rendszer eleve nyitottabb a kísérletezések és az innovációk iránt, mint a merevebb országos támogatási programok;

- a helyi termelési kultúra fejlesztése egy szervezet hatáskörében van, az egységes célok a regionális identitást is erősítik;
- a felülről lefelé irányuló támogatások elvei és a helyi regionális problémák közti ellentmondások: pl. Németországban a kisvállalkozások támogatását az erős helyi pénzügyi rendszer befolyásolja.

A decentralizáció legnyilvánvalóbb hátrányainak forrása egyfelől az átfedés és az ismétlés kockázata, másfelől a politikának a méretgazdaságossági megtakarítások hiányából fakadó gyengesége:

- a decentralizáció magas követelményeket támaszt a koordinációval szemben, mert meg kell akadályozni a régiók felesleges versengését, ami rendszerint „költségvetési támogatási versennyé" fajul, s a végeredménye szinte mindig negatív;
- konfliktusok merülhetnek fel, ha egy régió politikája túlzott nyomást gyakorol a helyi közösségekre;
- a regionális és az országos politikai célkitűzések összehangolása is fontos koordinációs feladat;
- a decentralizáció a kedvezményezettek számára azt a lehetőséget kínálja, hogy minél több forrásból szerezzenek támogatást, bár ez inkább a szervezetek szaporodásának a veszélyét hordozza, mintsem a támogatást nyújtó kormányzati szint problémája lenne;
- ha túl sok szereplője van az iparpolitikának, a nagyszámú támogatási elképzelés és a hozzájuk kapcsolódó felelősségi rendszerek elbizonytalaníthatják az „ügyfeleket";
- a diffúz politika esetében az értékelés nehézkes.

Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a decentralizált iparpolitika célja a versenyfeltételek javítása, indokolt feltenni a kérdést, milyen eszközök felelhetnek meg leginkább a decentralizációnak. A pénzügyi források nagysága óhatatlanul korlátok közé szorítja a regionális és a helyi elképzeléseket, vannak azonban olyan eszközök, amelyek az alacsonyabb szint számára is előnyt jelentenek. A második kiindulópontunk tehát az, hogy az alsóbb közigazgatási szinteknek nincs közvetlen befolyásuk a versenyképességet alakító főbb makroökonómiai változókra (pl. a kamatszintre, az árfolyamokra vagy az inflációs rátára).

Az állami szektor közvetítői vagy megrendelői szerepe szintén fontos, emellett van okunk azt hinni, hogy az alsóbb szintek kedvezőbb helyzetben vannak a gazdasági szereplők kölcsönös előnyök alapján való együttműködésének biztosításához. A helyi ismeretek és hatáskörök létfontosságú elemeknek tekinthetők például:

- az üzleti consulting szolgáltatásokban,
- a technológiák elterjesztésében,
- az egyetemi–ipari kapcsolatok fejlesztésében.

Az alsóbb állami szintek támogatása létfontosságú lehet egy település tőkeállományának mobilizálásában. Erre bizonyos fokig a területrendezési tervezés is alkalmas lehet, ha erős a stratégiai megalapozása. A francia „aménagement du territoire" filozófiája testesíti meg leginkább ezt a gondolkodást. A helyi forrásokból építkező fejlesztésben az állami és regionális intézmények katalizátor szerepét olyan sikeres ipari körzetek bizonyítják, mint pl. az ún. „Harmadik Olaszország".

4. Az ágazati fejlődés hatása a versenyképességre

4.1. Innováció-orientált iparfejlesztés

A versenyképesség kulcsa az oktatás és képzés, valamint az innováció. Az innovációs potenciálra és teljesítményre vonatkozó felmérések sorozata kezdődött el az elmúlt évtizedben. Magyarországon még nem bővelkedünk a vállalati innovációt bemutató kutatásokban, említésre méltó a KSH egy közel 300 vállalatra kiterjedő felmérése 2000-ben. Ennek az az általános tapasztalata, hogy a magyar vállalatok innovációs tevékenysége (pontosabban a termék- és eljárás innovációkat bevezető vállalatok részaránya) messze elmarad nem csak az EU átlagától, hanem az EU e téren leggyengébb országaitól is. A másik tanulság – amely egybecseng az EU felmérések eredményeivel –, hogy az innovációt bevezető vállalatok aránya a nagyvállalatok körében a legnagyobb és a kisvállalati körben a legalacsonyabb.

Barta Györgyi kutatásai arra keresték a választ, hogy milyen szerepet játszik a hazai feldolgozóipari vállalatok innovációs tevékenységében a külső, főként gazdasági, humán, valamint infrastrukturális paraméterekkel leírható vállalati környezet, illetve a belső adottságokként kezelt cég-tulajdonságok. Külön vizsgáljuk a termék-és folyamat innovációt, és mindkét esetben arra keressük a választ, hogy vajon a cégek külső gazdasági-társadalmi környezetének, vagy éppen a saját belső stratégiának, vállalati törekvéseknek van-e fontosabb szerepe az innovatív magatartás kialakulásában.

Az innovációnak meghatározó szerepe van a versenyképesség és a gazdaság növekedésében, valamint a foglalkoztatás bővülésében. A vállalati innováció a gazdasági fejlődés kulcskérdése.

A tér és a gazdaság összefüggését kutatva a gazdasági növekedés, a termelékenység stb. a függő változók, ezek viszonyát vizsgálják a települések, illetve a telephelyek adottságaihoz. Az innováció ez esetben a potenciális közvetítő a városi agglomeráció és a gazdasági növekedés között (a városi agglomeráció előnyös adottságai hozzák létre az innovációt, majd az innovációk segítik a gazdasági növekedést, a fejlődés meggyorsítását).

Ettől eltérő megközelítés az innováció és a település közötti kapcsolat magyarázatára az innováció térbeli diffúziója, illetve a földrajzilag közvetített spill-

over hatás. E megközelítések a termelési funkció logikáján alapulnak, amikor viszont – az előző megközelítéssel ellentétben – az innováció a függő változó. Az innováció létrejöttét egy sor tényező magyarázza.

E fejezet azokat a körülményeket vizsgálja, amelyek feltételezhetően hatnak az innováció létrejöttére. E körülményeket két nagy kategóriába soroltuk: a vállalat adottságai és innovációs magatartása alkotja az egyik kört, a vállalaton kívüli körülmények, regionális adottságok tartoznak a másik körbe. Kétségtelen, hogy ilyen éles határt nem lehet húzni a vállalaton belüli és kívüli tényezők közé, hiszen közöttük szoros a kapcsolat: a vállalatok alkotják, hozzák létre a helyi gazdasági miliőt, amely természetesen visszahat a gazdaság, a vállalatok fejlődésére. Arra a kérdésre választ, hogy milyen mértékű a vállalaton belüli, illetve kívüli tényezők hatása az innovációs tevékenységére, csak e kategorikus szétválasztás révén adhatunk.

A versenyképes gazdaság és a versenyképes régió kulcskérdései a tudással állnak összefüggésben, a tudást pedig mint a kollektív tanulás kérdését kell vizsgálni. A hangsúly tehát az innováció létrehozásában fontos szerepet betöltő helyi és regionális tényezőkön van.

Az innovatív szereplők hálózatokba szerveződésének – mint a regionális fejlődés előmozdítójának – *kritikája* is megfogalmazódott már: előfordulnak olyan esetek is, amikor a vállalatok nem a hatékonyság maximalizálása érdekében hozzák létre a hálózatokat, hanem azért, hogy jobban ellenőrizhessék a piacot, és oligopolisztikus előnyökre tegyenek szert. Az innovációs folyamatot akár lassíthatja is a hálózati tevékenység azáltal, hogy a hálózatok növelik a tranzakciós költségeket; a hálózat tagjainak erőviszonyai eltérőek, így az egyes szereplők önállósága a kollektív érdekekkel szemben is működhet; a hálózatok ki is zárhatnak egyes szereplőket a régióban. Maguk az innovációs hálózatok sem töltenek be minden esetben pozitív szerepet a regionális fejlődésben (például, ha nem a gazdaság húzóerői hozzák létre a hálózatot, ha fenntartásuk aránytalanul költséges, stb.).

A tér, a területi fejlődés és az innováció közötti összefüggést több empirikus vizsgálat kutatta ez idáig. Elsősorban arra keresték a választ, hogy milyen feltételekhez, helyi adottságokhoz köthető a gazdasági növekedés.

A vállalatok K+F tevékenysége összefüggésbe hozható az ipari fejlődés életciklusaival. A fejlődés *első ciklusában* a termék innováció kockázatokkal jár (ki nem próbált technikai problémákkal, a fogyasztók és versenytársak előre nem látott reagálásaival). A vállalatok K+F központjai a nagyvárosokba települnek, ahol élvezhetik a nagyvárosi előnyöket, adottságokat, köztük elsősorban a tudás koncentrált elérhetőségét.

Az *érett szakaszban*, amikor a technológia már jól ismert, kipróbált, szabványosított, a nagyvárosi környezet előnyei csökkennek. Sőt, a termelés relatíve magasabb költségei miatt előnyösebb áttelepíteni a rutin jellegű termelést a nagyvárosoktól távoli kisebb településekbe.

A kutatás nem bizonyította a feltételezéseket. Azt a következtetést vonták le a kutatók, hogy *a* dán vállalatok viszonyát, érdeklődését a K+F tevékenység iránt nem a területi elhelyezkedésük (location), hanem iparági helyzetük és kapcsolataik határozzák meg. Csak gyenge területi kapcsolat volt kimutatható a vállalati K+F telephelyválasztásban: gyakran a nagyvárosokhoz közel fekvő rurális térségekbe telepítik a vállalatok a K+F részlegeiket.

4.2. Agrártermelés és fenntartható fejlődés

A XX. század végére az agrártermelés is globális versenypiaci körülmények közé került, így bár nem szűnt, és várhatóan a jövőben sem szűnik meg, de egyre kisebb jelentőséggel bír az ágazat nemzetellátó jellege. Mivel a piacra egyre inkább a különböző szinten feldolgozott termékek kerülnek, ez kettős következménnyel jár. Egyrészt a versenyt a kereskedelem érzékeli, és ő közvetíti annak a hatását az ágazati vertikumok alacsonyabb szakaszai felé, másrészt a versenyben már a termelést, feldolgozást és értékesítést magukba foglaló szervezett vertikumok – amelyek sokszor nem nemzeti, hanem nemzetközi összetételűek – vesznek részt. Más termelésiághoz hasonlóan az agrárgazdaság is csak akkor tekinthető versenyképesnek, főleg hosszú távon versenyképesnek, ha a termékeivel versenyképes áron stabil piaci részesedést tud elérni, és ezáltal olyan jövedelmet tud realizálni, amely az ágazat számára szükséges fejlesztési forrásokat és az agrártermelésben részt vevő emberek számára a társadalmi szinten elvárt méltányos jövedelmet biztosítani tudja. A versenyképességet befolyásoló tényezők vizsgálhatók nemzetgazdasági és vállalati szinten egyaránt. Átfogóan tekintve azt a természeti adottságok, a humán erőforrás minősége, az alkalmazott gazdaságpolitika és gazdasági diplomácia befolyásolja leginkább.

A magyar gazdaság- és társadalompolitika az agrárgazdaságot és az ahhoz szorosan kötődő vidéket az elmúlt évtizedekben marginális kérdésként kezelte, és a rövid távú politikai szempontok háttérbe szorították az agrárvertikum és a vidék versenyképességének megteremtését szolgáló intézkedéseket, sőt a termelőeszközök tulajdonosi szétaprózódása, az agrárvertikum ellenérdekelt felekre történő feldarabolása hosszú távon is nehezen megoldható feladatot jelent. Ennek az eredménye, hogy a magyar agrárgazdaság nemzetközi versenyképessége folyamatosan romló tendenciát mutat. Vannak ágazatai, mindenekelőtt a gabonafélék és arra épülő baromfi- és sertéshústermelés, olajosmag- és vetőmag-, valamint zöldség-, gyümölcs- és minőségi bortermelés stb., amelyek a versenyképességet rontó tényezők (alacsony koncentráció, tőkehiány, ágazati vertikumok szervezetlensége) elhárításával versenyképessé tehetők. Pontosan az említett okok miatt ma már egyetlen ágazatról nem mondható el, hogy az versenyképes, éppúgy, ahogy nincsenek versenyképes régiók sem, viszont vannak már versenyképes gazdaságok, amelyek kedvező hatása egy-egy kistérségre is kisugárzik. Az agrárgazdaság versenyképességének az alapvető feltétele, hogy az

ágazat kikerüljön a napi politikai küzdelmek célterületei közül, és a gazdaságpolitika a maga komplexitásában az ágazat versenyképességének és a vidéki népesség jólétének együttes figyelembevételével tudja azt kezelni. E kérdésekre a *Buday-Sántha Attila* által gondozott fejezek szolgáltatnak válaszokkal.

5. Az infrastruktúra és a szolgáltatások szerepe a regionális versenyképességben

Naturális mutatószámokra épülő elemzési módszereket felhasználva *Ehrlich Éva, Szigetvári Tamás* és *Révész Gábor* ágazatonként és összevontan is megvizsgálta egyfelől Magyarország néhány infrastrukturális területének helyzetét nemzetközi összehasonlításban, másfelől Magyarország megyéinek, régióinak, nagyvárosainak infrastrukturális fejlettségét a rendszerváltást követő hosszú évtizedben. váró kérdésekről.

A rendszerváltó országok jelentős részénél a közlekedési terület mutatószámai számottevő részének relatív színvonala a vizsgált (1990, 2000, 2002) időszakban jóval magasabb, mint azonos gazdasági fejlettségi szinten a piacgazdaságoké. Ezek a viszonylag magas pontszámértékek az államszocialista korszakban kialakult igen magas szállítás-igényesség örökségére és a vasút esetében mindenekelőtt a kevéssé kihasználható, de még meglévő (tegyük hozzá elavult és kiöregedett) túlkapacitásokra vezethető vissza. A vasút iránti keresletnek a *szállítói igények átstrukturálódása miatt is bekövetkezett drámai csökkenése után* még csak éppen megkezdődött a túlkapacitások leépítésének folyamata. Mindezek mellett arra is rá kell mutatni, hogy mutatószámaink a minőségi jellemzők hiányában főképpen mennyiségi természetűek. Nem érzékelhetik tehát kellően a minőségi jellemzőket, a vasúti pályák és szerelvények, az utak stb. elhanyagolt, leromlott állapotát.

Ellentétesek a tendenciák az informatika–távközlés területein. 1990-ben szinte minden rendszerváltó országban az informatika–távközlés színvonala jóval alacsonyabb volt, mint ugyanezen gazdasági fejlettség mellett a piacgazdaságokban. Az ezen a területen bekövetkezett *jelentős fejlődés 2000–2002-re enyhítette, de teljesen nem iktatta ki* a rendszerváltó országok lemaradását.

Formailag a közlekedéshez hasonló tendenciákkal találkozunk a kultúra, továbbá az egészségügy területén is: a rendszerváltó országok többségénél e területek relatív színvonala magasabb volt, mint a hasonló fejlettségű piacgazdaságokban. Itt azonban nem túlkapacitásokról van szó, hanem (mint erre rámutattunk) elsősorban kihasználtságukról. A kihasználtság, a látogatottság magas fokát pedig e technikára kevésbé érzékeny infrastrukturális területeken az magyarázza, hogy *intézményei állami finanszírozással*, illetve – a kultúra területein – jelentős állami dotációval működtek, így igénybevételük a lakosság részéről a gazdasági fejlettségnél jóval előbbre tartott. Bár az ingyenesség, az árdotáció a

rendszerváltó országokban az első években még jórészt fennmaradt, leépülésük megkezdődött, így a humán területek relatív színvonala a gazdasági fejlettséggel jobban szinkronba került.

A kultúra területén és az egészségügyben általános jelenségként figyelhető meg a leépülési tendencia. Az országok számottevő részénél az 1990. évi színvonal-mutatatóknál a 2000–2002. évi jelentősen alacsonyabb. Ez a tendencia *majdnem minden posztszocialista országnál határozottan érvényesül és a piacgazdaságok egy részénél is megjelenik.* Nyilvánvalóan arról van szó, hogy a jóléti gazdaságok és a posztszocialista országok egyaránt rákényszerülnek ezeken a területeken az állami finanszírozás-támogatás leépítésére, számottevő részük privatizálására, ami kiváltja a lakossági finanszírozás természetes korlátjának érvényesülését.

A magyarországi infrastruktúrák jelenlegi fejlettsége, hasonlóan számos kevésbé fejlett országhoz, a *dualitás* képét mutatja. Egyfelől, követve a nemzetközi tendenciákat, a piacgazdaság kialakulásával az infrastrukturális szektorokban is megkezdődött az állami tulajdon lebontása. Ennek eredményeképpen ma már egyre több elemnél többféle (vegyes) tulajdonforma működik és mind több területen versenyhelyzet alakul ki. A piaci viszonyok terjedésével, a tulajdonviszonyok változásával az örökölt deformációk oldódnak, de az infrastruktúrák jelentős része (pl. a pályák és az eszközállományuk, az utak, épületek és berendezéseik stb. állapota) ma is még leromlott és korszerűtlen, megújításra, cserére és bővítésre vár. Ennek következtében gyengék és/vagy rossz minőségűek a nyújtott szolgáltatások. Az infrastruktúra elmaradottsága hátráltatja a széleskörű nemzetközi munkamegosztást alkalmazó ipari tőke (multinacionális importtőke) terjeszkedését. Az infrastruktúra fejlettségének területi eltérései tükrözik és fokozzák az országon belüli gazdasági fejlettség regionális különbségeit.

Az átalakulás hosszú évtizede alatt megváltozott gazdasági és jövedelemelosztási struktúra jelentősen átalakította a gazdaság és a lakosság infrastruktúrák iránti igényeinek összetételét, illetve igényszintjeit. Ez is hozzájárul az infrastruktúrák sajátos kétarcúságához.

Egyfelől létrejöttek, kialakultak a piacgazdaság működtetésének pénzügyi csatornái (kereskedelmi bankok, pénzintézetek, biztosító társaságok stb.), továbbá az informatika-távközlés is gyors fejlődésnek indult, ami jelentős részben a privatizálás és ezt is magába foglalva a külföldi tőke Magyarországra történő befektetése és működése eredményének tulajdonítható.

Másfelől a feldolgozóipar szerkezetének teljes átrendeződése, mindenekelőtt a gazdaság szállításigényét és (kisebb mértékben) energiaigényességét is lényegesen lecsökkentette. Ennek révén különböző mértékű túlkapacitások keletkeztek. Másutt viszont, így a közúti közlekedés szinte minden területén jelentősek a hiányok (autópályák, autóutak, parkolók, hidak, összekötő, bekötő és elkerülő utak hiánya, a főváros környéki és a vidéki utak tekintélyes részének kiépítet-

lensége, rossz minősége stb.), mert közben a gépkocsi használata a személyközlekedésben és az árufuvarozásban is dominánssá vált.

A tárgyalt infrastruktúrák nemzetközi és hazai rangsorban elfoglalt pozícióit megismerve, megvizsgálva a magyarországi megyék, régiók és nagyvárosok helyzetét és körülményeit, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy – általánosan szólva – a rendszerváltást követő évtizedben Magyarország (hasonlóan a rendszerváltó országok többségéhez) nem, illetve alig haladta meg az „utólagos infrastrukturális fejlődés" államszocializmusra jellemző típusát, s még csak egy-két területen alakult ki az infrastruktúra gazdaságfejlődéssel láncszerűen együtt haladó, összekapcsolt fejlesztésének folyamata. A tények azt mutatják, hogy állapotát, „anyagi állagát" tekintve a magyar infrastruktúra egészét (egy-két részterület kivételével) változatlanul, még mindig az „utólagos infrastrukturális fejlődés, fejlesztés" jegyei jellemzik.

A végrehajtott privatizáció és néhány helyen versenyhelyzetet teremtő (illetve a versenyhelyzet kialakulása felé mutató) elmozdulás ellenére széleskörű még, hogy az „államszocializmust jellemző gazdálkodás" maradványaként a hatékonyság követelményei nem jutnak kellően érvényre. Jelentős problémát okoz az EU-val megkötött különféle szerződések, EU-követelmények meghatározott időre való teljesítése. Ígéreteink megvalósításának kényszereiből adódóan is fennáll az éppen érvényesülő alkupozíciókhoz igazodó rögtönzött hiánypótlások alkalmazásának veszélye.

Magyarországon ma parancsoló szükségszerűségnek kell tekinteni a politikai konszenzusokat is magába foglaló stratégiákban összefogott infrastruktúra-fejlesztés útjára lépni. Csak átgondolt és hosszabb időszak kényszereit és lehetőségeit mérlegelő, összehangolt, kormányzati ciklusokat átfogó hosszú távú (2015-ig szóló) *nemzetfejlesztési stratégia* (terv) alapján alakulhat ki országunkban a hatékony, a területi különbségekkel, eltérésekkel, sajátosságokkal és adottságokkal is számoló infrastruktúra-fejlesztés. Továbbá a sok szempontból (nemzetközileg is) egyeztetett nemzetgazdasági stratégia (terv) a feltétele igénybe venni az EU-társfinanszírozás lehetőségeit.

6. A városhálózat versenyképessége

Beluszky Pál és Győri Róbert vizsgálatai azt bizonyították, hogy a magyarországi városhálózatot már 274 városi rangú, ám csak kb. 200 városi funkciójú település alkotja; tehát a várossá nyilvánítási hullám mára „túlcsapott" a fellelhető városi funkciójú települések körén, s a jövőben már szinte kizárólag falusias funkciójú települések várossá nyilvánítására kerülhet sor. Alig van viszont ma már olyan városi funkciójú település, amely ne tett volna szert városi jogállásra. Ugyanakkor közel félszáz városi ranggal igen, de számottevő városi funkcióval, központi szerepkörrel nem rendelkező településünk van.

A városhierarchiában bekövetkezett változások nyomán több, tartósan hanyatló város került „kényes" helyzetbe. Ezek közé tartozik pl. hosszú ideje Sátoraljaújhely, Balassagyarmat, Mohács, rövid távon Kalocsa, Ózd, Makó, Jászberény, s egy sor egykori kisváros (Edelény, Szécsény, Vasvár, Kisbér, Kisújszállás, Berettyóújfalu stb.). Természetesen „emelkedő" városokat is vannak, így pl. „rövidtávon" javított pozícióján Sopron, Győr, több főváros környéki agglomerációs település.

A magyar gazdaság- és társadalompolitika az agrárgazdaságot és az ahhoz szorosan kötődő vidéket az elmúlt évtizedekben marginális kérdésként kezelte, és a rövid távú politikai szempontok háttérbe szorították az agrárvertikum és a vidék versenyképességének megteremtését szolgáló intézkedéseket, sőt a termelőeszközök tulajdonosi szétaprózódása, az agrárvertikum ellenérdekelt felekre való feldarabolása hosszú távon is nehezen megoldható feladatot jelent. Ennek eredményeképpen a magyar agrárgazdaság nemzetközi versenyképessége romló tendenciát mutat. Ma már egyetlen agrárágazat sem tekinthető versenyképesnek, nincsenek versenyképes régiók sem, vannak viszont versenyképes gazdaságok, amelyek kedvező hatása egy-egy kistérségre is kisugárzik.

A regionális fejlődésben egyre nagyobb hangsúlyt kapott a területi szintű innovációs tényezők feltárása, azok aktivizálása, a regionális sajátosságok tervszerű és tudatos érvényesítése. Ezek a célkitűzések a regionális innovációs stratégiákban fogalmazódnak meg, amelyeknek összeállításának módszertanát szintén kidolgoztuk.

A hazai innovációs miliő változatlanul centralizált, a kutatás-fejlesztés fővárosi súlya nem csökkent az átmenet időszakában, a vállalati kutató-fejlesztő intézmények száma és aktivitása mérséklődött, a vállalkozások fejlesztési aktivitás erőtlen, ezekben a regionális szervezetek mérsékelt szerepet játszanak. Az innováció közvetítő rendszerek hálózata csak lassan épül ki, azok működését számos tényező akadályozza. Új típusú vállalatközi együttműködések (klaszterek) indultak meg egyes régiókban, amelyek lehetséges kereteit adhatják az innovációs potenciálok szélesedésének, azok még teljesebb regionális beágyazódásának.

A kistérségben már korábban kialakultak valamiféle együttműködések, vagy a jövőben, éppen azonos lehetőségek miatt törekednek erre. A helyi, többségében a közösségek (önkormányzat, non profit szféra), vagy lokálisan domináns, gazdasági jellegű területfejlesztés szereplők (vállalkozások) által működtetett megújítást képviselő intézmények a helyi fejlesztés csomópontjainak tekinthetők. A vidéki térségekben számos innovációs aktivitás figyelhető meg, ezek az akciók sikeresen integrálódnak a térségekbe, amiket több nemzetközi és országos program indított el. Nem mindig biztosított viszont a megújítást képviselő akciók folytatása.

A hazai városrendszer átalakításának tényezői alapvetően átrendeződtek a kilencvenes évek végére. Míg az évtized elején az intézményrendszerrel való ellátottság, a gazdasági potenciál jelentette a csoportosítás alapját, addig az évtized végére a szellemi erőforrások, a szolgáltatások jelenléte, illetve az új technológiákat képviselő tevékenységek és szervezetek formálták, osztották meg a hálózatot. A nagyváros hálózat természetesen nem egységes. A tradicionális regionális központok (Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc, Győr) határozottan tömörítik és regionális vonatkozásban is kisugároztatják az innovációs hatásokat. Az új, a kilencvenes években regionális központokká előlépett centrumok (Székesfehérvár, Kecskemét, Nyíregyháza, Sopron) már egy oldalú, szegényesebb funkciókkal rendelkezik, ahol inkább az intézményrendszer hiányossága, a magas szintű tudást előállító szektorok (egyetemi bázis, kutatás-fejlesztés intézményei és személyi állománya, ezek gazdasági bázisai stb.) nem vagy részben épültek még ki.

7. A régiók innovációs versenyképessége

A regionális innovációs potenciál elemei széles kört fognak át, a legfontosabbak az alábbiak: a sokténye zős, egymással számos vonatkozásban kapcsolódó rendszer alapján formálódik egy-egy területi egység egészének és alkotóelemeinek megújítási képessége. A regionális innovációs potenciál tényezői és egyben hatásmechanizmusai magát a versenyképességet, illetve annak legtöbb elemét tartósan meghatározzák. A *Rechnitzer János* által készített fejezet a magyar régiók innovációs potenciáját elemzi.

A magyar területi szerkezetben az elmúlt években végzett kutatásainkkal már vizsgáltuk a regionális innovációs potenciál fontosabb alkotóit. Gyűjtöttünk tapasztalatot arról, hogy minként lehet számba venni az innovációt, megtestesítő tényezőket, majd feltártuk ezek térbeli eloszlását, keresve annak egyes sajátosságait a kilencvenes évek elején, majd az évtized végén főleg a városhálózatra vonatkozóan. Kidolgoztunk fejlesztési stratégiát a regionális innovációs potenciál egyes elemeinek aktivizálására, mindezt két régió vonatkozásában végeztük el. Alapos ismeretekkel rendelkezünk a téma nemzetközi vonatkozásairól is, hiszen részt veszünk több Európai Uniós programban, amelyek kimondottan a regionális innovációs potenciál (RIP) alakítására szolgálnak.

Az európai regionális fejlesztés trendjében a területi szintű innovációs aktivitás egyre nagyobb szerepet kapott a kilencvenes évek közepétől, s ezek a jövőben csak fokozódnak. A régió, a nagyvárosok, de a kisebb térségek is felismerték, hogy az innovációs adottságaikat tudatosan kell alakítani. Ezek jelennek meg a Regionális Innovációs Stratégiákban (RIS), amelyeknek a terjedése egyre látványosabb és sikereik szintén érzékelhetők. A nemzeti szintű innovációs politika regionalizálása megkezdődött. Ez részben a stratégiák végrehajtásában,

részben a kutatás-fejlesztés, felsőoktatás decentrumainak erőteljesebb támogatásában jelenik meg, továbbá az innovációs környezet elemeinek tudatos, átgondolt kiépítésében, legyen az a szervezetrendszer, a finanszírozás vagy a tudásbázis fejlesztése.

A kutatás sorba vette az innovációs potenciál egyes elemeit területi vonatkozásban, melyek elemzésével nemcsak a helyzetfeltárást, hanem egyúttal az adottságokat és hiányokat is jeleztük, segítve a területi szintű jövőalakítást.

A lokális/regionális innovációs miliő elemzésében, a *kistérségek* szintjén végzett felmérések alapján megállapítható, hogy a programok, fejlesztési irányok a hagyományos eszközökben és tendenciákban ragadhatók meg. A fejlesztések ugyan ösztönzik a termelés megújítását, ám annak feltételei a munkaerőpiaci környezetben és az infrastrukturális feltételekben jelennek meg. Az akadályozó feltételek között meghatározó a humánerőforrások hiánya, valamint az intézményi, menedzsmenti feltételek kedvezőtlen, mondhatni nemleges léte. Nagyon alacsony a helyi újítások, innovatív kezdeményezések száma, nem vált természetes magatartássá, hogy a lokális értékeket fejlesszék, és az ezekre irányuló akciók és attraktivitások bekerüljenek a jövőépítő programba.

Átfogó vizsgálatot végeztünk a hazai *városhálózat innovációs potenciáljának* elemzésére. A hazai városhálózat innovációs potenciáljának egyenlőtlenségeit, a fejlettségbeli különbségeket a faktorelemzés segítségével vizsgáltuk meg. Abból indultunk ki, hogy nem lehet egyetlen dimenzióval, néhány mérőszámmal leírni városaink jelenlegi megújuló képességét, és mindazokat az adottságokat, amelyek a jövőbeli innovatív tevékenységek melegágyát jelenthetik. Arra törekedtünk, hogy egy olyan mutatórendszert állítsunk össze, amely „átfogóan" leképezi az ország 251 városának legfontosabb gazdasági, munkaerő-piaci, humán, és mindenek előtt kutatás-fejlesztési állapotát. Egy olyan egységes modellt dolgoztunk ki, amelyben egymás mellett szerepelnek az innováció anyagi-tárgyi alapú determináns faktorai, az emberi erőforrásokban rejlő lehetőségek, és természetesen az innovatív magatartás lokális lenyomatai, a szabadalmak és a támogató-kiszolgáló intézményrendszer formájában. Több mint 80 darab, a városok fejlettségét, jelenlegi gazdasági-társadalmi-humán paramétereit mérő változóból főkomponens elemzéssel alakítottuk ki a csoportosítási alapkritériumként szolgáló fejlettségi indexeket. A statisztikai eljárás eredményeként olyan standardizált alakú skála szintű változókat kaptunk, amelyek az eredeti információk jelentős hányadát magukba sűrítve egyetlen értékkel képesek jellemezni a városhálózat tagjainak különböző sajátosságait. Az eljárással öt dimenzióba tudtuk összesűríteni az eredetileg közel 40 releváns változót.

A gazdaság, a társadalmi élet és a munkaerő-piaci struktúra esetében a 251 város két, nagyjából egyenlő nagyságú blokkra bontható fel: az átlagosnál kedvezőtlenebb és az átlag feletti paraméterekkel rendelkező városok aránya megközelítőleg azonos. Ezzel szemben az innovációs potenciálban komoly szerepet

játszó humán-felsőoktatási-kutatási szféra súlyát és az innovációs környezetet, valamint a tényleges eredményeket mérő két főkomponens sokkal kiegyenlítetlenebb eloszlású. Ez arra világít rá, hogy a városok legtöbbje jelentős lemaradásban van az „innovációs elittől". A humán állomány tekintetében a városok 78%-a, az innovációval kapcsolatban pedig a 76%-a az összesített városi átlagérték alatt van.

Mivel a csoportok sorrendje nagyjából a fejlettségbeli különbségeket követte, ezért alkalmasnak bizonyult a városi innovációs potenciál „makrostruktúrájának" megragadására is. A megoszlási adatok alapján megállapítást nyert, hogy a városok 75%-ában nem bukkanhatunk kedvező adottságokra az innovációs konfiguráció egyik komponensében sem. Ezek a városok még nem rendelkeznek a lokális jellegű megújulási folyamatokat megalapozó gazdasági, társadalmi, oktatási, és kutatási adottságokkal, illetve az ezekre épülő funkciókkal. Számolhatunk egy másik nagyobb tömbbel is. Ezt a két csoportot a „második vonalnak" neveztük el, mivel azok már átlagos vagy valamivel az átlag feletti paraméterekkel rendelkeznek.

A városok 17%-ában tehát már ma is megtalálható a későbbi fejlődés számos alappillére az intézményrendszer és a humán elemek tekintetében. Igazából fejlett, már jelenleg is mérvadó innovációs adottságokkal, és az ezekkel szorosan összefüggő kedvező gazdasági–iskolázottsági–társadalmi paraméterekkel csak egy nagyon szűk „kisebbség" rendelkezik. Jelenleg Magyarországon az általunk összeállított és alkalmazott tényezők figyelembevételével arra a megállapításra juthatunk, hogy csak a városhálózat 8%-os tömbje jöhet számításba akkor, ha kellő innovációs potenciálról beszélünk. Az innovációs csoportok részleges, redukált modelljében sikerült „kirostálnunk" a kérdéskör szempontjából mérvadó városokat. Egy olyan nagyvonalú csomósodási struktúra jött létre, amely megjelöli a főbb egyenlőtlenségeket, a differenciáló erővonalakat, és azokat a megfigyelési egységeket is, amelyek besorolása nehézségekbe ütközik. A redukált elemzés többlethozadékát az adta meg, hogy körvonalazódott egy „hierarchia", amelyben nemcsak a marginális helyzetű, de az átmeneti stádiumban lévő „kétesélyes" települések is kidomborodtak.

A hazai nagyvárosok innovációs potenciálját külön is elemeztük, kitérve mindazokra a feltételrendszerekre, amik helyi szinten, éppen ebben a nagyvárosi környezetben meghatározzák az innovációs környezetet. Öt csoport jól elkülöníthető volt *a nagyvárosi rendszerben.* Az elsődleges innovációs központok (Pécs, Szeged, Debrecen), ahol jelentős felsőoktatás, megfelelő kutatás-fejlesztési bázis, kellő intézményrendszer és városi környezet áll ma rendelkezésre. Miskolc önálló csoportot alkot, ahol ugyan magas az innovációs aktivitás, de a gazdasági és munkaerőpiac kedvezőtlen, s a gazdasági feltételek is mérsékeltek. Győr, Székesfehérvár, Veszprém, Kecskemét, Nyíregyháza tekinthető egy feltörekvő városcsoportnak, ahol erős a gazdasági aktivitás, a munkaerőpiac

élénk, a helyi társadalmi aktivitás jelentős, de a felsőoktatási és kutatásfejlesztési adottságok, intézmények és szolgáltató rendszerek nem érik el az előző csoport szintjét. A negyedik csoport az átlagos megyeszékhelyek (Békéscsaba, Eger, Kaposvár, Sopron, Szekszárd, Szolnok, Szombathely, Zalaegerszeg), ahol ugyan minden van, de semmiből sem sok. S végül a kisebb megyeszékhelyek, másodlagos megyei központok (Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Tatabánya, Salgótarján, Nagykanizsa) alkotnak egy újabb csoportot a vizsgálatok alapján. Itt már visszafogottabb az innovációs aktivitás és az intézményrendszer, valamint a humánerőforrások mértéke is alacsonyabb.

8. A területi intézményrendszer és a települések versenyképessége

A települési önkormányzatok tervezési gyakorlatát tekintve óriási lemaradások vannak a szükséges, az optimális, vagy akár a jogszabályban megkövetelt szinthez képest. A tervezés, főként a gazdálkodástervezés hiánya is hozzájárul ahhoz, hogy a települési önkormányzatok saját fejlesztéseik kivitelezése során a kormányzati támogatáspolitika aktuális prioritásaihoz igazodnak, vagy komoly tervező munka nélkül döntenek lényeges kérdésekről (vagyonértékesítés, infrastruktúra-fejlesztés stb.). Problémaként jelentkezik az önkormányzati rendszer finanszírozási formája és a települési önkormányzatok elégtelen mértékű saját forrása.

Ugyanakkor megoldást jelenthet a problémákra az önkormányzati együttműködések kiszélesítése, akár más önkormányzatok, akár a helyi vállalkozások, akár más helyi, térségi szereplők irányában, mivel az önkormányzatok csak irányítói, koordinálói, ösztönzői lehetnek a sikeres helyi gazdaságfejlesztési folyamatnak, azonban a többi gazdaságfejlesztési szereplő együttműködése nélkül maga a rendszer nem lehet életképes. Elősegítheti továbbá a sikeres helyi kezdeményezések végrehajtását a megfelelő szervezeti, személyi háttér biztosítása a polgármesteri hivatalokban, vagy a feladatellátásra feljogosított külső szervezeteknél.

A *Pálné Kovács Ilona* és *Mezei Cecília* által irányított kutatások a magyar önkormányzatok gazdaságfejlesztési gyakorlatát vizsgálták. A települések méretük, adottságaik, önkormányzati menedzsmentjük függvényében eltérőképpen használják ki a szabályozási háttérből fakadó és a települési adottsághoz kötődő lehetőségeket. Láttuk, hogy más-más tényezők lehetnek hangsúlyosak a különböző települések fejlesztési stratégiájában, és a célkitűzések megvalósításához eltérő eszközöket használhatnak. Vannak olyan önkormányzatok, amelyek aktívabbak a helyi gazdaságfejlesztési beavatkozások kezdeményezésében, az ehhez kötődő együttműködések kiépítésében, és látványos eredményeket képesek felmutatni. Vannak viszont olyanok is, amelyeknél a rendszerváltás óta eltelt időszak alatt – látszólag – nem történt előrelépés. Míg az előbbi kategória tele-

pülései többségben a nagyvárosok köréből kerülnek ki, megállapítható, hogy minden méretkategóriában található a helyi gazdaságfejlesztésben aktívan részt vevő önkormányzattal rendelkező település. A helyi gazdaságfejlesztéshez köthető bárminemű kezdeményezés hiánya azonban csak a kisebb lakosságszámmal rendelkező településekre jellemző.

Összességében, a kutatás igazolta azt a hipotézist, hogy a klasszikus helyi gazdaságfejlesztési beavatkozások levezénylésére a nagyobb településeknek, a nagyvárosoknak vannak meg igazán az eszközei, és a kisebb települések csak a lehetőségeikhez mérten képesek speciális gazdaságfejlesztési kezdeményezésekben való részvételre. Az esetükben megoldást a térségi összefogás jelenthet – a stratégiakészítéstől elindulva egészen a végrehajtásig, a kivitelezésig.

A jövőben a helyi gazdaságfejlesztés gyakorlatának általánossá válásához fontosnak tartjuk a nemzetközi gyakorlathoz igazodó helyi gazdaságfejlesztési feltételrendszer biztosítását, mid a szükséges közösségi források, mind pedig a nélkülözhetetlen helyi gazdaságfejlesztési szereplők mozgástere, lehetőségei oldaláról.

A régió a gazdaság fenntartható növekedését és a térszerkezet korszerűsítését szolgáló, önálló finanszírozási forrásokkal rendelkező, autonóm fejlesztéspolitikát megvalósító, önkormányzati jogosítványokkal felruházott területi egység. E fogalom – amelynek összetevői az európai fejlődés különböző korszakaiban természetesen eltérően alakultak – értelmében Magyarországon mind ez ideig nem léteztek régiók. Annak ellenére sem, hogy egyes geográfusok – a földrajztudománynak a régiókutatásban elért vitathatatlan eredményei alapján – azt állítják, hogy vannak jól lehatárolt természetes régióink .A tartalom nélküli forma – akárcsak az elmúlt évtizedekben – önmagában nem képes az ország térszerkezetét kedvező irányba befolyásolni, az új térformáló erőket decentralizálni, a többpólusú fejlődés feltételeit megteremteni. A regionális kutatások kereteként definiált régió kompetenciák, intézmények és eszközök híján nem alkalmas a XXI. század térformáló erőinek szervezésére.

A decentralizált államszervezeti rendszer szerves fejlődéssel, komplex jogi szabályozás nyomán alakulhat ki. Az ennek előfeltételeit megteremtő elveket az alkotmányban (vagy konszenzushiány esetén decentralizációs törvényben) célszerű rögzíteni. A politikai-közigazgatási régiók létrehozása természetesen időigényes feladat, de jövőjükről most, az ország modernizációjának történeti jelentőségű időpontjában, az európai csatlakozás előtt kellett volna egyetértésre jutni. A kiélezett politikai küzdelmek ugyanakkor nem kedveznek az átfogó területpolitikai reformoknak sem, függetlenül attól, hogy nehéz ellenérveket találni a modernizáció és a racionalizálás decentralizált irányaival szemben. A konfliktusok ellenére célszerű mihamarabb a parlament elé bocsátani a regionális közszolgáltatási, közigazgatási szervezetrendszerre való áttérés alapvető dokumentumait.

Az átmeneti időszakban a területfejlesztési régiók megerősítése nem halogatható. A csatlakozást követő években a Strukturális Alapok felhasználásában megmutatkozó alkalmasságunk döntő referencia lesz a 2007 utáni időszak uniós regionális politikai döntései számára. Az elkövetkező másfél évben a régiókat maximálisan fel kell készíteni arra, hogy 2007-től közvetlenül irányíthassák a regionális operatív programokat. Ennek érdekében meg kell erősíteni legitimitásukat a partnerség, szakmai színvonalukat a hatékonyság és az áttekinthetőség, forrásaikat az addicionalitás, a komplexitás és a koncentráció jegyében.

Regionalizálási kényszerhelyzet ma Magyarországon nem közigazgatási értelemben vagy az EU-tagság miatt alakult ki. A magyar gazdaság növekedése, az ország modernizációja, a területi különbségek mérséklődése, az európai területi munkamegosztásban elfoglalandó pozíciók jövője és a régiók versenyképességének erősítése a tét. A regionalizmus lehet a modernizációt ösztönző új erő Magyarországon a XXI. század elején.

A *Kocziszky György* által vezetett kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a területfejlesztés jelenlegi regionális intézményrendszere még az eredeti célokat sem képes megvalósítani. A regionális ügynökségek lényegében projektgyűjtő feladatokat látnak el, voltaképpen a központi akarat végrehajtását és nem a regionális elképzelések megvalósítását szolgálják. A regionális ügynökségek teljesítményében lényeges különbségek tapasztalhatók. Vannak innovatív, a korszerű regionális gazdaságfejlesztés módszereit alkalmazni szándékozó ügynökségek, és találhatók hagyományos, végrehajtói szerepkörben tevékenykedő ügynökségek is.

Az empirikus vizsgálatok eredményei szerint a decentralizált modell a legnagyobb ellenállást éppen a minisztériumok körében válthatja ki, amit következetes és határozott kormányzati, parlamenti fellépéssel, alkotmányos szabályozással lehet ellensúlyozni. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a régióépítésben érintettek nagy része elvben támogatja a reformot, de nincsenek meggyőződve a jelenlegi régióhatárok és a régióközpontok kijelölésének helyességéről, területi kötődéseik szűkebb körben érvényesülnek. Azonban – úgy tűnik – a szereplők véleménye alapján nem lehet a jelenleginél elfogadottabb régióhatárokat kialakítani. Nagyon fontos, hogy az érdemi kérdésekről – mint az állam decentralizációja és a regionális autonómia erősítése – ne tereljék el a figyelmet a régiók határvitájával, és a régióközpontok körüli huzavonával. Pillanatnyilag e két utóbbi kérdés izgatja leginkább a megyei elitek különböző köreit.

Nem csak operatív, hanem a fontos stratégiai tervezési feladatok is a régiókhoz telepíthetők. Annál is inkább, mert nem lesz járható út az új programozási periódusban, amit a központi hivatalok sugallnak: hogy az ország egyik szegletében kipróbált módszereket lehet alkalmazni a másik felében. Minden régiónak saját utat kell járnia. Azok az uniós tagállamok sikeresek, ahol változatos regionális pályákon fejlődik az ország.

Az elmaradottság mérséklése, a régiók fejlesztése a Közösség egyik legfontosabb stratégiai célja, költségvetésének közel negyven százalékát erre fordítja. A felzárkóztatásra a közös költségvetésből a tagállamok, illetve azok régiói – fejlettségük színvonalától függően – jelentős támogatásokat kapnak. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a jelentős támogatások ellenére az egyes tagállamokban a régióik rangsorában csak akkor következtek be változások, ha az uniós támogatások felhasználásában több évtizedes következetes strukturális politika érvényesült. A régiók fejlesztési politikájukban nem a hagyományos infrastrukturális elemek fejlesztésére koncentráltak, hanem a modern területfejlesztési hajtóerőkre (innováció, üzleti szolgáltatások, modern iparszervezési megoldások, humánerőforrás-fejlesztés) összpontosították erőfeszítéseiket. Azok a régiók, amelyek kizárólag az Európai Unió támogatáspolitikájától várták boldogulásukat, és az éppen aktuális fejlesztéspolitikai célok megvalósítására törekedtek, nem voltak képesek relatív pozíciójukon javítani.

A strukturális politika megvalósítását szolgáló, valamennyi tagországra érvényes alapelvek – szubszidiaritás, decentralizáció, addicionalitás, koncentráció, programozás, partnerség, áttekinthetőség – a nemzeti regionális politikai szervezetrendszer korszerűsítését is megkövetelték. Ezeket a szempontokat kell mérlegelni a közigazgatási reform előkészületei során is. Az unió tagállamaiban az alapelvek következetes alkalmazása növelte a regionális fejlesztések hatékonyságát, erősítette a kohéziót. Az utóbbi időben egyre határozottabban megfogalmazódó új támogatáspolitikai célkitűzés, a versenyképesség fejlesztése a régiók fenntartható fejlődését kívánja szolgálni. S ami talán a legfontosabb, az uniós tagság lényege nem a strukturális támogatások megszerzése, hanem a 450 milliós piac előnyeinek kiaknázása. Ebből következik, hogy a regionális politika továbbfejlesztésének módja sem kizárólag az újraelosztás mértékében, hanem az erőforrások mobilizálásának lehetőségeiben keresendő.

Az új programozási időszakra való felkészülés során Magyarországnak bizonyítania kell azt, hogy a régiók intézményei alkalmasak a strukturális támogatások hatékony, az európai kohéziót erősítő felhasználására. Nemzeti érdeknek tekinthető, hogy 2007-től Magyarországon regionális operatív programok szerveződjenek. A régiók fejlesztéspolitikai önállósága nélkül nem képzelhető el ugyanis az új kohéziós politika prioritásainak teljesítése. Ha a beérkező és remélhetőleg optimális mennyiségű uniós forrást a jelenlegi – ágazati dominanciájú – szerkezetben használjuk fel, a régiók közötti markáns különbségek mérséklése nem képzelhető el. Függetlenül az ország remélhetőleg erősödő gazdasági teljesítményétől, az uniós kohéziós politika eredményei csak korlátozott mértékűek lehetnek. A decentralizált és regionalizált fejlesztéspolitika lehet az EU-konform megoldás a modern Magyarország számára. Emiatt merőben új területfejlesztési paradigmára van szükség. Az elmúlt tíz évben minden intézkedés az állami regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a kiépí-

tését szolgálta. A következő évtizedben a régiók saját politikájának garanciáit kell törvényi szabályozással megteremteni és a működés finanszírozását megoldani.

Az Európai Unió tagországainak többségében ma már nyilvánvaló, hogy a hatalommegosztás és a több szintű kormányzás intézményei fokozzák a gazdasági teljesítőképességet és a jólétet az egyes régiókban. A lobbista politikus helyébe a helyi autonóm fejlődés hosszú távú garanciáit törvényekkel szabályozó, az európai együttműködést szorgalmazó, a regionális szereplők közötti partnerkapcsolatokat építő, fejlesztő típusú politikus lép. Számtalan nyugat-európai régió sikeres fejlődése mutatja e magatartás eredményességét, kiemelkedő szerepét a regionális identitás megteremtésében is.

1. A TERÜLETI VERSENY ÉS VERSENYKÉPESSÉG ELMÉLETI ALAPJAI

A globalizációs folyamatok hatására formálódó, átalakuló gazdaságokban az egyik legmarkánsabb folyamat a lokalizáció „térnyerése": amíg a nemzetgazdaságok fontossága (relatíve) leértékelődik, addig a régiók, nagyvárosok gazdasági szerepe felértékelődik. A globális verseny térben is felerősödött, főleg a tudásalapú gazdaság előtérbe kerülésével. Egyre inkább megfigyelhető a területi verseny, azaz a régiók, városok közötti verseny a szűkös erőforrásokért, a globális cégekért stb. A területi verseny közgazdasági jellemzői eltérnek a vállalati és munkaerő-piaci verseny jellemzőitől, emiatt a régiók versenyképességének javítása is máshogy írható le.

Tanulmányomban a globális verseny fontosabb jellemzőinek áttekintése után részletesen elemzem a területi verseny fogalmát és jellemzőit. A területi verseny feltételeiből kiindulva tekintem át a területi versenyképesség fogalmát és megadom a régiók versenyképességének javítására szolgáló piramis-modellt. Ezen modell alapján az eltérő fejlettségű régiók versenyképességének javítására szolgáló fejlesztési elképzeléseket is vázolom.

1.1. A globális verseny térbeli következményei

Az elmúlt évtizedekben olyan komplex társadalmi-gazdasági folyamatok figyelhetők meg a Földön, amelyek mindenütt átalakították az egyének és közösségeik életét. A témakörrel foglalkozó mérvadó irányzatok közös elemeit alapul véve a legfontosabb, egymással szoros kapcsolatban lévő társadalmi-gazdasági folyamatok (*Castells* 2000, *Ohmae* 2001, *Porter* 1990): demográfiai robbanás, technológiai áttörések, új értékek felbukkanása és a társadalmak individualizálódása, a globális gazdaság megerősödése.

Az is széles körben elfogadottá vált, hogy a globalizáció felerősödésének következtében a közgazdaságtan korábbi fogalom- és eszközrendszerével nem értelmezhető napjaink gazdasági folyamatainak jelentős része, egyre több kérdésre a verseny hagyományos értelmezése sem ad elfogadható magyarázatot. *Enyedi György* szerint „a világgazdaság *egységesülési* folyamata a perdöntő, melyben a nemzetközi pénzügyi szféráé és a transznacionális nagyvállalatoké (és nem az egyes nemzetgazdaságoké) a vezető szerep. E folyamatot olyan technológiai átalakulás (az informatika elterjedése) kíséri, amely a távolság és az idő eddigi régióformáló szerepét elhalványítja" (*Enyedi* 2000. 1. o.).

A globalizáció a piaci verseny feltételeit, jellemzőit is gyökeresen átalakította, a globális kihívások által generált új kérdésekre adandó új gazdaságpolitikai, valamint új vállalati stratégiai válaszok jelentős része a verseny és versenyképesség újfajta felfogásából indul ki. A globális verseny hatására a gazdaság korábban jellemző térfolyamatai is módosultak, egy „globális térgazdaság" formálódik, amelyben átértékelődik a területi szintek korábbi szerepe. *Dicken* találóan nevezi „new geo-economy"-nak az így kialakuló új (világ)gazdaságot, amelyet a gazdasági tevékenységek növekvő, korábban sohasem észlelt nagyfokú egységesülési folyamata jellemez, a világgazdaság lényegében összekapcsolódó egységekből álló új organikus egységnek tekinthető (*Dicken* 2003).

Az elmúlt egy-két évtizedben az internalizáció helyébe a globalizáció, a nemzetközi (mint nemzetek közötti) verseny helyébe a globális verseny lépett. Terjed az a megközelítés is, amely három, időben egymást követő és egymást tartalmazó, „megszüntetve-megőrző" folyamatot különít el (EC 1999a. 6. o., *Hatzichronoglou* 1999. 12. o.):

- *a kereskedelem nemzetközivé válását* (*internationalization* of trade) a XX. század elejétől,
- *a termelés és a tőkeáramlás több országra való kiterjedését* (*multinationalization* of production and capital flows) a XX. század közepétől, és
- *az innovációs és az információs folyamatok globalizációját* (*globalization* of innovation and information flows) a XX. század utolsó negyedétől kezdve.

Napjainkban is megfigyelhető mindhárom folyamat, de a globális versenyben a vállalati versenyelőnyök többsége az innovációs készségből, a tudásteremtésből és hatékony tudástranszferből ered. A globalizációs folyamatok lendületes felerősödése főleg két, a gazdaság térbeli működését is befolyásoló tényezőnek, részben politikai, részben technológiai-technikai jellegű változásoknak tudható be (*Lengyel* 2000, 20003a; *Peck* 2000; *Szentes* 1999):

a) A *deregulációs (liberalizációs) politikáknak:* a kereskedelmi akadályok lebontása, a pénzügyi szektor és a versenypolitika liberalizálása, a tőkemozgás szabadabbá válása, a termelési tényezők áramlásának szabadsága stb.
b) *Az információs és kommunikációs technikák és technológiák* növekvő gazdasági szerepének: az információk áramlása az országhatároktól független, manapság „határtalanok" az adatátvitel, az automatizált banki és pénzügyi rendszerek, a személyek kommunikációs lehetőségei stb.

A deregulációs politikáknak és a kommunikációs technológiák fejlődésének közvetlen következménye (részben nyilván kiváltó oka is) volt a világpiaci verseny szinte előzmény nélküli erősödése. Napjainkban az iparágak többségében a

globális verseny négy olyan fő folyamatát lehet kiemelni, amelyek térbeli hatásokkal bírnak és amelyek a gazdasági folyamatokba történő kormányzati (közösségi) beavatkozási lehetőségeket is leszűkítik (*Hatzichronoglou* 1999. 7–8. o., *Lengyel* 2003a):

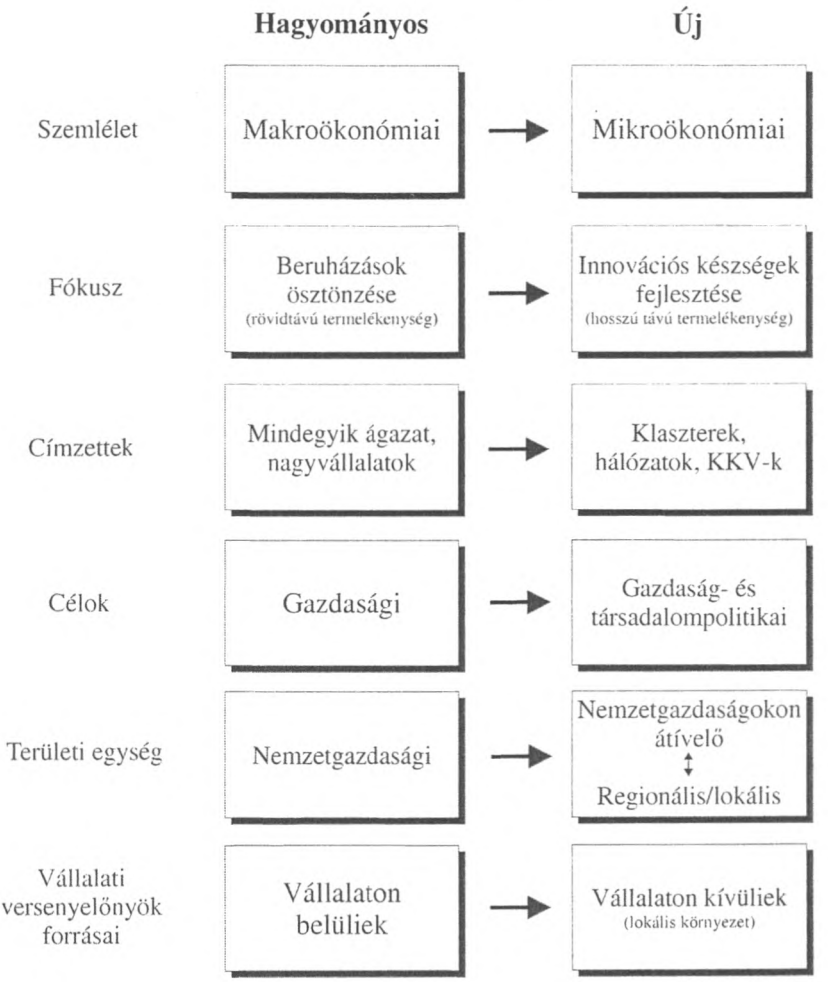
1. *Mindegyik piacon erősödik a verseny:* egyre több cég lép ki a globális piacra és kénytelen versenyezni a külföldiekkel a hazai piacokon, a saját helyi, regionális piacain is. A vállalatok igen bonyolult, szövevényes módon, áttételeken keresztül alakítgatják helyi üzleti viszonyaikat.
2. *A termelés az országok széles körére kiterjed:* a cégek komplex módon kapcsolódnak egymáshoz, a termelés inputja (tőke, munkaerő, technológia, alapanyag, félkésztermék) sok helyről beszerezhető. Több esetben nehéz megmondani, hogy melyik input honnan, melyik országból vagy régióból jön és milyen értékű az adott ország, régió hozzájárulása a termék (szolgáltatás) végső értékéhez.
3. *A nemzetközi kereskedelem összetétele* is megváltozott: számtalan telephely, érdekeltség van külföldön, és a nemzetközi kereskedelem tekintélyes része a különböző országokban levő telephelyek és az anyacég, valamint ugyanazon cég eltérő országokban levő telephelyei között zajlik, így a vállalatokon belüli árumozgás jelentős hányada országok közöttiként van nyilvántartva.
4. *Növekszik a gazdasági folyamatok bonyolultsága:* a direkt külföldi befektetések (a külföldi működő tőke akadálytalanul mozoghat, és sok esetben a tulajdonosok akár évente is változhatnak), az árukereskedelem, a technológia transzfer és a tőketranszfer szorosan összefonódik, kiegészítve és adott esetben helyettesítve egymást.

Többféleképp leírhatók a globális verseny hatásai a gazdaság átalakulására, egyúttal az új gazdasági tér formálódására. *Michael Porter* (2001. 139–141. o.) a globális *verseny új közgazdaságtanát megfogalmazva* hat alapvető tényezőt emel ki (*1. ábra*).

Korábban a gazdasági szereplők mozgásterét és a verseny feltételeit főleg a makroökonómiai szempontok, pl. költségvetési deficit, külkereskedelmi mérleg, infláció alapján kialakított gazdaságpolitikák (monetáris, fiskális, vám-, iparpolitikák stb.) szabályozták. Manapság viszont a gazdasági növekedést, egy adott ország fejlődését elsősorban a *mikrogazdasági alapok,* az ott működő a dominánsvállalatok stratégiái és a lokális üzleti környezet határozzák meg. Nyilván továbbra is fontosak a kormányzati gazdaságpolitikák, de ezek nagyon hasonlóvá váltak a különböző országokban (pl. az EU tagállamaiban), és beszűkült a mozgásterük a globális tőkepiacok kialakulása, a transznacionális vállalatok térnyerése miatt. Ezt felismerve a gazdaságpolitika is alapvetően megváltozott a fejlett országokban: a hagyományos beruházás ösztönzés, iparpolitika, infra-

1. ábra

A verseny változó feltételei

Forrás: A szerző saját szerkesztése *Porter* (2001. 139–141. o.) alapján.

struktúra-fejlesztés stb. helyett, amelyek csak rövid távon befolyásolják a termelékenységet, fő céllá azon üzleti környezet kialakulásának támogatása vált, amely az *innovációs készségeket, kapacitást fejleszti,* elősegítve új ötletek üzleti megvalósítását, új üzletágak felbukkanását, hatékonyabb vállalati stratégiák megvalósítását stb. Egy régióban a termelékenység javulása főleg attól függ, milyen új terméket, új szolgáltatást állítunk elő, milyen új piaci igényt ismerünk fel és elégítünk ki, nem pedig a régi termék hatékonyabb gyártásán múlik.

Az új gazdaságpolitika nem a hagyományos ágazatokban, nem nagyvállalatokban gondolkozik, amelyek tulajdonosi és piaci viszonyait napjainkban nem is tudja áttekinteni és alig képes befolyásolni, hanem a vállalati versenyelőnyök forrásainak javítására koncentrál. Ezek a versenyelőnyök pedig döntően a vállalati együttműködésekből és a pozitív lokális externáliákból keletkeznek. Továbbá a lokalitástól függően nagyon speciálisak, amelyeket csak a *klaszterek, hálózatok és KKV-k* képesek rugalmasan kihasználni (*Szerb* 2003). Korábban a gazdasági feltételek javítása szinte kizárólag a központi gazdaságpolitika feladata volt, miközben a társadalompolitika inkább a költségvetés bevételeinek „elköltésével" foglalkozott, a két politikát megjelenítő intézmények, képviselőik, minisztériumaik is elkülönültek. Napjainkban a *gazdaság- és társadalompolitikának* együtt kell működnie, a kettő szorosan összefonódik, emiatt közös célt kell kitűznie: az ott élők jólétének javulását. Nem lehet a továbbiakban elkülönült gazdaság- és társadalompolitikát folytatni, mivel eltérő célrendszerek esetén gyengítik egymást, ami gyorsan előidézi a globális versenyben az adott ország pozícióinak romlását.

Manapság *domináns területi egységek* a nemzetgazdaságok mellett (és részben helyett) a nemzetgazdaságokon átívelő szupranacionális gazdaságok (pl. EU), valamint a (szubnacionális) regionális/lokális gazdaságok (*Lengyel–Rechnitzer* 2004). Részben ezzel összefüggésben a globális vállalatok versenyelőnyeinek forrásai főleg lokálisak, a helyi környezettől függnek, azaz a külső méretgazdaságosság (lokális externáliák, agglomerációs előnyök) és a tudás túlcsordulása váltak fontossá. Az a felismerés is terjed, hogy az *innovációs folyamatok* alapvetően „kettős kötődésűek", részben a lokális környezettől (helyi innovációs miliőtől), részben a globális (főleg a tudásteremtő városrégiók közötti) hálózatoktól függnek (*Varga* 2000).

A verseny új közgazdaságtanával kapcsolatos fenti gondolatok nem tekinthetők teljes mértékben kiforrottnak, inkább csak problémafelvetésnek, vagy kutatási koncepciónak (hipotézisnek) foghatók fel. De ezeket a megfigyeléseket a valós gazdasági folyamatok egyre inkább alátámasztják, érzékelhető, hogy a hagyományos versenyfelfogás egyre kevésbé írja le a valóságot. A globalizációs folyamatok által generált erőteljes verseny, a megváltozott gazdasági feltételek a gazdasági szereplőktől új válaszokat kényszerítenek ki.

Tehát az elmúlt évtizedekben a gazdaság átalakult, az erőteljes és „határtalan" globális verseny, új technológiák elterjedése egy új nemzetközi munkamegosztást generáltak. A globális átalakulásra legnagyobb hatással a fejlett országok vannak, a globális verseny említett négy folyamatában elenyésző a fejlődő országok szerepe. Döntőek a globális vállalatok (termelő, szolgáltató cégek és pénzintézetek, befektetési alapok) stratégiai érdekei, döntési mechanizmusai, amelyek a globális gazdaság térbeli jellemzőit átalakítják. A globális folyamatok egyértelműen meghatározzák a kevésbé fejlett országok gazdaságát, többek között az átmeneti országok (így Magyarország) térségeinek gazdasági szerkezetét is.

1.2. Az országok versenyének értelmezéséről

A globális verseny teljesen új feltételeket alakított ki, amelyek a gazdasági szereplők viselkedését is módosították. Emiatt a verseny értelmezése, mint a közgazdaságtan egyik alapfogalma újra a tudományos kutatások középpontjába került (*Batey–Friedrich* 2000, *Neumann* 2001, *Sheppard* 2000). Főleg a modern versenypolitika igényli a pontos definíciókat és hátterük vizsgálatát, pl. az Európai Unióban. A piaci verseny fogalmának többféle értelmezése adható, a versenyhez való viszonyulás a gazdasági-üzleti kultúráktól is függ (*Török* 1999, 2001).

A *verseny* széles értelemben véve mindig másokkal való versengést, rivalizálást jelent a szűkös erőforrásokért, avagy a szűkös fogyasztási javakért. A verseny szükségszerűen kapcsolódik a *szűkösséghez,* így a közgazdaságtan egyik alapvető kategóriája. A „verseny az rivalizálás egyének (csoportok vagy nemzetek) között, amely bármikor felmerül, ha két vagy több egyén próbál megszerezni valamit, amit nem birtokolhat mindenki" (*Eatwell–Milgate–Newman* 1987). Továbbá „a piaci verseny ... a szűkös termelési tényezők vagy fogyasztási javak elosztásának egy sajátos formája", ugyanis a szűkösen rendelkezésre álló javakat máshogy is el lehet osztani (*Schumann* 1998: 7).

A piaci verseny fogalma szorosan kapcsolódik a *demokráciához és a piacgazdasághoz:* „a verseny és a gazdasági szabadság olyan, mint egy érem két oldala" (*Neumann* 2001. 3. o.). A versenyben az érdekeket mérlegelve döntéseket kell hozni, amit csak a szükséges hatáskörrel, a tulajdon feletti döntési jogokkal rendelkezők képesek felelősséggel elvégezni. Ki kell emelnünk a *szabályrendszerek* (formális jogszabályok, vagy informális magatartásminták) meglétét, amelyek kalkulálhatóvá, kiszámítható teszik a versengés feltételeit és következményeit.

A vállalatok között piaci verseny van, de az kérdéses, hogy az országok, régiók között régóta folyó rivalizálás vajon versenynek tekinthető-e. Ezzel kapcsolatban kétféle eltérő álláspont figyelhető meg. Az egyik vélemény szerint, amíg a piaci verseny fogalma a vállalatoknál egyértelmű, addig városok, régiók és országok esetében nem beszélhetünk igazi versenyről. A másik vélemény szerint létezik a térségek közötti verseny, de ennek jellemzői alapvetően eltérnek a vállalatok között megfigyelhető piaci versenyétől. Az első véleményt jól szemlélteti a komparatív előnyökből kiinduló irányzatok alapállása, a másodikat pedig a kompetitív előnyöket elfogadó iskoláké (*Camagni* 2002, *Sheppard* 2000).

A nemzetközi kereskedelemben a komparatív előnyök elmélete alapján, ha az országok azon javak, termékek előállítására szakosodnak, amelyben kedvezőbb a relatív munkatermelékenységük, avagy a relatív ráfordításköltségük, akkor egy olyan nemzetközi munkamegosztás alakul ki, amelyben mindegyik or-

ság jól jár (*Krugman–Obstfeld* 2002, *Szentes* 1999, *Török* 1986). Ez azt jelenti, hogy nincs verseny az országok között, mivel a szabad kereskedelem, a „láthatatlan kéz" által vezérelt piaci automatizmusok harmonikus fejődést hoznak létre, mindegyik olyan országot kedvezőbb helyzetbe hoznak, amelyek felismerik komparatív előnyeiket. Tehát nincs értelme országok közötti versenyről beszélni, ezáltal versenyképességről sem. A verseny csak vállalatok között van, esetleg a térségben működő cégek versenyét értelmezhetnénk a térségek versenyeként, de ez túl heterogén vállalati kör, nehezen összegezhető a versenyben való sikerességük.

Ezzel az állásponttal kapcsolatban közismert *Paul Krugman* (1994) markáns véleménye, aki tagadja az országok közötti verseny létét és emiatt a versenyképesség fogalom használatát is. Szerinte közgazdaságtani értelemben *verseny csak vállalatok között figyelhető meg,* országokra alkalmazni ezt a gondolatkört veszélyes, mivel a nagy többség a sportversenyre, üzleti versenyre asszociál, azaz csak „győztes-vesztes" kategóriákban gondolkozik. Ez pedig félreértésekre vezethet, ugyanis a bővülő világgazdaság máshogy működik, hiszen az országok saját komparatív előnyeik alapján specializálódhatnak és vehetnek részt a világkereskedelemben. Mindegyik ország egyidejűleg javíthat helyzetén, így mindegyik országban javulhat a lakosság életszínvonala is. Azaz mindenki győztes lehet egyszerre, nem szükségszerű, hogy vesztesek is legyenek, habár nem megfelelő gazdaságpolitika esetén az is előfordulhat.

Krugman országok versenyét tagadó kritikai gondolataiból három a területi versenyre is analóg módon értelmezhető (*Dicken* 2003. 140–141. o., *Krugman* 1994):

a) *A nemzetgazdaságok nem hasonlítanak a vállalatokhoz:* a sikertelen országokat nem lehet megszüntetni, mint a tönkrement vállalatokat. Ha egy vállalat nem tud fizetni a beszállítóinak, a munkásainak, avagy a részvényeseinek, akkor felszámolják. Egy országot, illetve régiót nem lehet bezárni, legyen bár kevésbé sikeres a gazdasági versenyben.

b) *Az országok közötti kereskedelem nem zérus összegű:* miközben egy vállalat sikeressége esetén a versenytársai tönkremehetnek és megszűnhetnek, addig az országok úgy versengenek egymással, hogy komparatív előnyeik alapján specializálódnak és kicserélik (vásárolják) egymás termékeit. Ha egy ország/régió prosperál, akkor általában a vele kereskedelmi kapcsolatban álló, vele „versenyző" országok/régiók is jobban járnak, nekik is javul gazdasági teljesítményük. Nemcsak egymás vesztére lehetnek sikeresek, hanem mindegyik ország/régió egyidejűleg lehet nyertes is (azaz játékelméleti értelemben nem-zérus összegű az országok versenye).

c) *Versenyről nem, hanem csak bizonyos rivalizálásról beszélhetünk:* az országok/régiók mindig rivalizáltak a státuszért, hatalomért. Gazdasági tel-

jesítményüket, fejlettségüket és fejlődésüket össze lehet hasonlítani, de ezt nem célszerű a vállalati verseny szempontjai szerint elemezni, hanem árnyaltabb fogalomkört kell kidolgozni. Az országok/régiók jóléte hosszabb távon termelékenységüktől függ, ezért ezt a mutatót kellene alapul venni a gazdasági rivalizálásban való helytállás mérésekor.

Krugman a fentiek alapján sem a verseny, sem a versenyképesség kifejezéseket nem tartja elfogadhatónak az országokra, avagy régiókra vonatkoztatva. Említett megállapításait széles körben akceptálják, a regionális tudományban is általánosan elfogadottá vált, hogy az *országok, régiók vetélkedése nem hasonlítható a vállalati versenyhez* (*Polenske* 2004). Abban is nagyjából egyetértés van viszont, hogy a régiók között nemcsak egyszerű rivalizálás érhető tetten, hanem megjelentek „versenyszerű" jellemzők is: a városok, régiók, országok közötti „hagyományos" vetélkedés napjainkban a globalizációs hatások miatt új értelmet nyert (*Begg* 1999, 2002; *Camagni* 2002; *Cheshire–Gordon* 1998; *Malecki* 2002, 2004; *Lever* 1999).

A kompetitív előnyök elmélete a globális verseny új feltételeiből indul ki. *Michael Porter* szerint napjainkban a nemzetközi munkamegosztásra a komparatív előnyök nem adnak elfogadható magyarázatot (*Porter* 1990, 1998. 322–324. o.). A komparatív előnyök elmélete nincs tekintettel a méretgazdaságosságra, a technológia és a kapcsolódó know-how jelentőségére, a termékdifferenciálásra és a monopolisztikus piacokra, a vállalati hálózatok, transznacionális telephelyrendszerek kiépülésére és a stratégiai szövetségek megerősödésére sem. Továbbá egy-egy országon belül állandónak (és immobilnak) tekinti a termelési tényezőket, nem foglalkozik a tőke, munkaerő országok közötti, valamint országon belüli áramlásával sem. A komparatív előnyök elméletének érvényessége bizonyos szempontból továbbra is fennáll (*Porter* 1998. 335–336. o.), viszont tovább kell fejleszteni a globális gazdasági jelenségekre, törvényszerűségekre is tekintettel, döntően azon globális vállalatok versenystratégiájából kiindulva, amelyek egy-egy iparágat megjelenítenek a nemzetközi versenyben.

Porter javaslata a továbbfejlesztésre a *kompetitív előnyök elmélete,* amely az országok fejlődésének szakaszait és a nemzetközi (és regionális) munkamegosztás új tényezőit rendszerezi. Amíg a komparatív előnyök a nemzet jólétét a meglevő termelési tényezőktől teszik függővé, addig a kompetitív előnyök az ország gazdaságpolitikájától és a vállalati versenystratégiáktól. Egy-egy ország, térség versenyelőnye a gazdasági szerkezettől, az intézményrendszer kiépültségétől és működésének színvonalától, a központi gazdaságpolitikától és helyi fejlesztési elképzelésektől, a globálisan versenyző cégek versenystratégiáitól, a dinamikus agglomerációs előnyöket kiaknázó klaszterektől függ (*Porter* 2001).

A kérdéskör elméleti hátterével foglalkozók egy része a kompetitív előnyöket az *abszolút előnyök* szinonimájának tartják (*Camagni* 2002, *Hamalainen* 2003, *Neary* 2003). Érvelésük szerint a transznacionális cégek bonyolítják le a

nemzetközi kereskedelem jelentős részét, értéklánc-rendszerük sztenderdizálható (és kihelyezhető) tevékenységeit minél kisebb átlagköltségű országokba telepítve (és rögtön áthelyezve, ha megnőnek a költségek). A globális vállalatok nem egy-egy ország komparatív előnyeit mérlegelik, hanem a felmerülő vállalati költségeket (és kockázatokat) vetik össze. Az abszolút előnyökből következik, hogy nincs hatékony automatikus mechanizmus (pl. valutaleértékelés, avagy az árak/bérek rugalmassága), amelyik garantálja mindenki számára az előnyös munkamegosztást. Azaz napjainkban egy-egy ország szakosodását nemcsak komparatív előnyei, hanem egyre inkább a globális cégek stratégiái és költségelvárásai (mint abszolút előnyök), a vállalatok üzleti környezetének elemei befolyásolják (*Szentes* 1999. 228–229. o.). Az országokkal ellentétben a szubnacionális régiók ugyanazon árrendszer mellett versenyeznek, miközben a tényezők áramlása (munkaerő, tőke) megengedett, ezért a régiók fejlődésében nem a komparatív, hanem az abszolút előnyök a meghatározók (*Budd–Hirmis* 2004, *Camagni* 2002, *Lengyel–Rechnitzer* 2004).

Tehát a kompetitív előnyök elmélete alapján értelmezhető a verseny az országok és térségek között. Az *országok közötti versenyt elfogadó* és azt vizsgáló álláspontok közül kiemelkedik az országok versenyképességi rangsorát évente közlő „IMD World Competitiveness Yearbook", valamint a Világgazdasági Fórum „The Global Competitiveness Report" szerkesztőinek álláspontja. Az IMD 2003-as kiadványában *Stephane Garelli* (2003. 702. o.) a vizsgálat elméleti hátterét bemutatva leszögezi: „a globális világban a nemzetek azért versenyeznek egymással, hogy fenntartsák és növeljék életszínvonalukat". Az életszínvonal viszont a vállalkozásokon és egyéneken (mint munkavállalókon) múlik, akik a javakat és szolgáltatásokat előállítják, új értéket teremtenek, mivel a kormányzatok önmagukban nem képesek a jövedelmeket tartósan növelni, hanem csak a megtermelt jövedelmek újraelosztását végzik.

Az *IMD* szerint az országok közötti verseny azért alakult ki, mert a globális piacok nyitottak, nagyjából érvényesül a tőke, javak és szolgáltatások szabad áramlása (a munkaerőé kevésbé), az országok alacsonyan tartják a piacra lépési korlátokat. Napjainkban a globalizációs folyamatok miatt a vállalatok hallatlanul tág választási lehetőséggel bírnak, hol végezzék tevékenységeiket, melyik országba telepítsék részlegeiket. A vállalatok üzleti érdekeik és kalkulációik alapján szabadon hozzák telepítési döntéseiket, amelyekbe az országok alig szólhatnak bele. Következésképpen, egy adott országban csak akkor javul az állampolgárok életszínvonala, ha a jövedelmező, sikeres cégek önszántukból odatelepülnek, avagy ott maradnak. Emiatt az *országok olyan üzleti környezet nyújtásával, a gazdaságon kívüli tényezők tudatos fejlesztésével* (oktatás, infrastruktúra, intézményrendszer stb.) *versenyeznek,* amelyek segítségével az ott működő vállalkozások sikeresen helyt tudnak állni a globális versenyben (IMD 2003).

A sikeres és jövedelmező vállalatok megnyerése, megtartása viszont csak *aktív kormányzati szerepvállalással,* tudatos közösségi beavatkozással, olyan gazdaságpolitika kidolgozásával és megvalósításával érhető el, amely a vállalatok számára hosszabb távon előnyösebb, mint a konkurens országokban. A központi és helyi kormányzatok nem képesek közvetlenül beavatkozni a piaci folyamatokba (a nemzetközi egyezmények is tiltják, pl. az EU-ban a versenypolitika), hanem csak elősegíthetik a kedvező üzleti környezet kialakulását.

A fentiek alapján, *Krugman* és *Porter* elméleti, valamint az *IMD* gyakorlati szempontjait egyaránt mérlegelve leszögezhető, hogy jelentős eltérések vannak a vállalati és országok közötti verseny jellemzőiben, emiatt célszerű külön definiálni a verseny fogalmát vállalatokra és országokra (területi egységekre). Az országok nem lehetnek passzívak, a „láthatatlan kéz" nem járul hozzá automatikusan a gazdasági fejlődéshez, hanem tudatosan kell kialakítani a globálisan versengő vállalkozások sikeréhez szükséges üzleti környezet elemeit. Amelyik ország, avagy régió nem tud megfelelő üzleti környezetet létrehozni, ott a vállalatok hátrányba kerülnek, egy részük áttelepül máshová, aminek következtében várhatóan megtorpan a gazdasági fejlődés és nem nő az életszínvonal.

Az országok versenye abban nyilvánul meg, hogy felismerik-e az ott működő vállalatok versenyelőnyeit és azok tudatos megerősítésére megfelelő üzleti feltételeket alakítanak-e ki. Ez már több, mint egyszerű rivalizálás, mivel szűkös tényezőkért (nemzetközileg sikeres cégekért, befektetésekért, szakértőkért) folyik a verseny, az országok ezen tényezőket „egymás elől" is szeretnék megszerezni. A rivalizálást azért is meghaladja, mivel gazdasági célok fogalmazódnak meg (az életszínvonal javítása), illetve csak átgondolt gazdaságpolitikai döntések sorozatával válhat egy ország sikeressé. Tehát lényegében a rivalizálást meghaladó gazdasági verseny valamilyen formájáról van szó, amit közgazdaságtani fogalmakkal írhatunk le, és ami eltér a vállalatok közötti szokásos versenytől. Ezek a gondolatok országokra vonatkoznak, de minimális változtatásokkal értelmezhetők régiókra, városokra is.

1.3. A területi verseny fogalma és jellemzői

A két eltérő alapállásról írottak alapján csak a kompetitív előnyökből kiindulva beszélhetünk területi versenyről, de ennek értelmezése eltér a vállalati versenytől. A területi verseny a verseny egyik speciális válfaja, amely jól megadható paraméterekkel jellemezhető.

A *verseny alaptípusai és céljai* a szűkösen rendelkezésre álló javak, szolgáltatások, erőforrások iránti rivalizálás alaptulajdonságával és a konkrét célokkal adhatók meg. A *versengés* legáltalánosabb típusai és a rivalizálás célja (*Batey–Friedrich* 2000):

- az *élőlények* (növények, állatok) közötti vetélkedés az élőhelyekért, élelemért, a faj fennmaradásáért,
- a *társadalmi csoportok* (rétegek, törzsek, nemzetek, politikai pártok) közötti versengés a politikai befolyásért, hatalomért,
- a *gazdasági szereplők* közötti versengés bizonyos gazdasági előnyökért.

Mindhárom típusú rivalizálás felfogható versenynek is, mivel szűkös javakért folyik, amelyekből nem mindenki részesülhet. Az első két típusnál azonban főleg gazdaságon kívüli szempontok merülnek fel, azaz nem gazdasági jellegű szabályok között zajló versengésről van szó és nem gazdasági előnyök motiválják, legfeljebb áttételesen, emiatt az első két esetben nem célszerű a verseny kifejezés használata.

A fenti tipizálás szerint a versengés harmadik típusát, a *gazdasági szereplők közötti versengést viszont már egyértelműen versenynek tekinthetjük.* A gazdasági szereplők közötti, eltérő célokkal bíró versenynek három altípusa figyelhető meg (*Siebert* 2000):

- a *munkavállalók (egyének) versenye:* azaz a munkaerő-piaci verseny a munkahelyekért,
- a *vállalatok közötti piaci verseny:* az erőforrásokért, piaci részesedésért és a profitért,
- a *területi egységek (országok, régiók, városok) versenye:* az ott élők jólétének, életszínvonalának emelkedéséért.

Mind a munkaerőpiacon megfigyelhető munkavállalói verseny, mind az erőforrások, termékek és szolgáltatások piacán folyó vállalati verseny jellemzői és céljai, mozgatórugói közismertek, ezeken a piacokon a szűkösség és a szabályozottság mindegyik piacgazdaságban egyértelműen tetten érhető, még ha eltérő mértékben is.

A területi egységeknél meg kell különböztetnünk az országok közötti és az országokon belüli (szubnacionális) térségek közötti versenyt. *Malecki* (2002) a regionális versenyt és versenyképességet elemezve azt emeli ki, hogy a régiók egyre inkább „kiszakadnak" a nemzetgazdaságból: napjainkban a régiók és városok gazdaságától, mint sikeres „regionális motoroktól" függ egy nemzetgazdaság növekedési üteme, nem pedig fordítva (*Malecki* 2002). A vállalatok a települések sokaságából választhatnak telephelyet, ezért a városok versenyeznek egymással a szűkösen rendelkezésre álló jövedelmező cégek „odavonzásában": a versenyben nemcsak pénzügyi kedvezmények (adókedvezmények, támogatások stb.), hanem elsősorban az előnyös üzleti környezet (az infrastruktúra színvonala, az oktatási intézmények rugalmassága és minősége, az átlátható jogi szabályozás stb.) a döntő. Főleg Európában figyelhető meg az integráció felgyorsulása következtében, hogy a nagyvárosok önálló fejlesztési stratégiát dolgoznak ki, amelyek megvalósítása során egymással is versengenek. Ezekben a

versenystratégiákban a saját célok mellett a többi nagyváros, a szóba jöhető versenytársak elképzeléseire is tekintettel kell lenniük. „Röviden, a nagyvárosok közötti verseny létezik és egyre 'meghatározóbbá' válik" (*Malecki* 2002. 930. o.).

Az országon belüli térségek közötti versenyben a *szűkösség* alapvetően két, összekapcsolódó tényezőre vezethető vissza: az új piaci szegmensekben történő, speciális szakértelmet igénylő befektetésekre, valamint a tehetséges szakemberekre (*Malecki* 2002. 930. o.). A térségek versenye olyan képesség, amelyik „odaragasztja" (sticky) vagy odavonzza a befektetéseket és a tehetséges munkaerőt, a fő cél, hogy „fenntartsák vonzóerejüket (attractiveness) mind a munkaerőre, mind a tőkére" (*Markusen* 1999. 98. o.). Nemcsak a régión kívüli tőkét és a kreatív munkavállalókat kell odacsábítani, hanem a turistákat is, valamint a helyi vállalkozókészséget is élénkíteni szükséges.

A területi verseny részben azért erősödött fel, mivel az üzleti szolgáltatások többsége bárhol végezhető, ha megfelelő informatikai infrastruktúra áll rendelkezésre. Ezek a szolgáltatások növekvő mérethozadékkal bírnak, dinamikus agglomerációs előnyöket hasznosítanak, ami felgyorsítja ezen tevékenységek térbeli koncentrációját (*Krugman* 1995, *Lengyel* 2003a). Tehát a feldolgozóipar háttérbe szorulása és az üzleti szolgáltatások előtérbe kerülése szükségszerűen felerősíti a területi versenyt. Csak azok a városok és régiók fejlődnek gyorsan, ahol felismerték az új gazdasági folyamatokat és megfelelő választ dolgoztak ki rá.

A területi verseny a gyakorlatban általában a következő *konkrét célokért* történik (*Begg* 2002, *Lever* 1999):

- *Munkahelyteremtő mobil vállalati befektetésekért:* főleg az üzleti szolgáltatásokban, esetleg a feldolgozóiparban, de újabban a jóléti vagy egyéb munkahelyteremtő szektorokban (pl. kereskedelemben, ingatlanügyekben vagy informatikai ágazatokban), részben a helyi jövedelmező cégek megmaradását kell elérni, részben további prosperáló cégek odacsábítását.
- *Népesség odavonzásáért:* elsősorban a magasan képzett, versenyképes humán tőkéért, a magasabb jövedelmű foglalkozást űző egyénekért.
- *Költségvetési forrásokért:* közpénzekért, a közjavak létrehozásáért (utak, oktatási és egészségügyi intézmények stb.), közintézmények letelepítéséért.
- *Figyelemfelkeltő események:* kulturális, sport-, politikai stb. rendezvények rendezéséért, amelyek főleg a területi, avagy városmarketing részét alkotják.

Porter (1996) szerint a régiók nem úgy versenyeznek egymással, mint a nemzetgazdaságok, azaz nem különböző kormányzati (monetáris, fiskális, vám-, exporttámogatási, adó-, befektetési stb.) gazdaságpolitikákkal, mivel nincs is ilyen politikájuk. De nem is úgy, mint a vállalatok, azaz a régióban nincs egyetlen döntéshozó központ, amelyik a profit maximalizálását szem előtt tartva dol-

goz ki és hajt végre egy regionális versenystratégiát. A térségek, városok az ott működő *vállalatok termelékenységének javulását előidéző olyan üzleti környezet* létrehozásával versenyeznek, amelyek az ott működő cégek sikerességéhez hozzá tudnak járulni: specializált képzési intézmények, hatékony speciális infrastruktúra, az innovativitást elősegítő információszolgáltatás, vállalkozás-barát közigazgatás, a klaszterek profiljához illeszkedő kutató-fejlesztő intézmények stb. fejlesztése. Az üzleti környezet létrehozásában a különböző helyi csoportokból (kamarák, intézetek, egyetemek stb.) álló hálózatok működnek közre.

Az országok, régiók és városok versenyében is előfordulnak különböző „piacterek". *Porter* a kompetitív versenyelőnyök jellemzői alapján az országok fejlődésében három egymásra épülő szakaszt különböztet meg (*Porter* 2003). Ezek a típusok a fajlagos GDP nagysága és a globális iparágak versenystratégiái szerint különülnek el (*2. ábra*): tényező-vezérelt, beruházás-vezérelt és innováció-vezérelt szakaszok. A szubnacionális régiók esetében is jól alkalmazható az országokra kidolgozott kompetitív fejlődés három szakasza.

2. ábra

A kompetitív fejlődés szakaszai

Forrás: A szerző saját szerkesztése *Porter* (2003. 26–28. o.) ábrái alapján.

a) *Tényező-vezérelt gazdaságban* a globálisan versenyző vállalatok az árversenyt, a *költségelőnyt* helyezik előtérbe, azaz olcsó inputokon (természeti erőforrások, mezőgazdaság) alapuló költségelőnyökkel versenyeznek (rendelkezésre áll az alacsony bérű munkaerő). A technológia alacsony szintű és más országokból vásárolják (importból származnak), nem saját fejlesztésűek. Az *alacsony jövedelmű országok, régiók* szinte kivétel nélkül ebbe a csoportba tartoznak.
b) *Beruházás-vezérelt gazdaságban* a modern technológia a külföldi működő tőke révén is megjelenik. A méretgazdaságosságból eredő előnyök megerősödnek és a termelékenység ugrásszerűen javul, de a globális vállalatok versenyelőnyei főleg a tömegtermékek előállítása *hatékonyságának javulásából* adódnak. A *közepes jövedelmű országok, régiók* ebben a szakaszban találhatók.
c) *Innováció-vezérelt gazdaságban* a vállalatok egyedi termékeiket, szolgáltatásaikat már önálló márkanévvel állítják elő, az egész világon forgal-

mazzák, sőt alapvető érdekük a nemzetközi piacok kiszélesítése. A vállalatok nemcsak vásárolnak technológiákat, hanem fejlesztenek is újakat, amelyek főleg az új fogyasztói igényeket kielégíteni képes *innovatív termékek és szolgáltatások* előállításához kötődnek. A vállalatok sikeressége egyértelműen az innovációtól függ, a vállalatok a magas munkabéreket csak innovatív tevékenységgel képesek kigazdálkodni. A *magas jövedelmű országok* ebben a szakaszban találhatók.

Az országok/régiók különböző módon vesznek részt a globális versenyben, emiatt a közöttük folyó versenynek két vetülete van: direkt és indirekt verseny. Egyrészt megfigyelhető a direkt verseny, amikor az azonos szakaszhoz sorolható országok/régiók versenyeznek egymással: hasonló jellegű termékekkel jelennek meg és globális vállalataik is hasonló versenystratégiát alkalmaznak. Megfigyelhető az indirekt verseny is, mivel az inputokért (nyersanyag, energia), felkészült munkaerőért mindegyik ország/régió versenyez mindegyikkel.

A városok közötti versenyt több vizsgálat feltárta és bizonyította, kiemelve az azonos hierarchiaszinten levő városok közötti versenyt (*Hall* 2001). Európában a *verseny jellege szerint elkülöníthető a nagyvárosok három csoportja:* a globális versenyben részt vevő *metropoliszok* (London, Párizs stb.), az európai versenyben fontos *nemzetközi nagyvárosok* (pl. Bécs, Barcelona, Milánó) és a hazai versenyben szereplő *nemzeti nagyvárosok,* utóbbiak lakossága kb. 0,5-1 millió fő (ESDP 1999). Egy régió fejlődése elsősorban nagyvárosaitól, mint növekedési pólusaitól függ (*Enyedi* 2000, *Rechnitzer–Grosz–Csizmadia* 2004).

A fenti típusok és jellemzők alapján megadható a *területi verseny fogalma* (*Cheshire* 2003, *Cheshire–Gordon* 1998, *Gordon–Cheshire* 2001, *Lengyel–Rechnitzer* 2000):

Egy olyan folyamat, amely a területi egységek között zajlik és célja a régióban, városban élők jólétének növelése a regionális, helyi gazdaság fejlődésének elősegítésével, amely fejlődést bizonyos csoportok a helyi politikákon keresztül más térségekkel versengve, rivalizálva próbálnak befolyásolni explicit vagy gyakran implicit módon.

A területi verseny fenti fogalma eléggé általános, a területi egységek széles körében értelmezhető. A területi verseny gyakorlatban megfigyelhető jellemzőit is figyelembe véve a következőket tartom fontosnak a fogalom értelmezésekor (*Lengyel* 2003a):

1. A területi verseny *célja* a régióban élők jólétének növelése, amelyhez az ott megtermelt jövedelem tartós növekedésére van szükség. Ebből a jövedelemből az ott élők széles rétegei részesülnek, főleg a magas foglalkoztatottság révén.
2. A területi verseny *szereplői* a területi egységek: régiók és városok, amelyek érdekeit gyakran egymással is versengő különböző *helyi csoportok* jelenítik meg. A helyi önkormányzat, a képviselőtestület és intézményei

mellett a *helyi gazdasági élet és civil szféra* képviselői is fellépnek, amelyek együtt egy ún. regionális hálózatot alkotnak. Ebben a hálózatban a helyi (települési, megyei) *önkormányzat koordináló* szerepe elengedhetetlen.

3. Csak *alulról szerveződő* (bottom-up) terület- és városfejlesztés esetében beszélhetünk területi versenyről, amikor a helyiek önállóan dolgozzák ki és hajtják végre versenystratégiájukat.
4. A területi verseny fő *eszköze* a gazdasági fejlődést elősegítő *helyi gazdaságfejlesztési elképzelések* kidolgozása és végrehajtása. Nyilvánvalóan elsődleges a helyi gazdaság jövedelemtermelő képességének javulását előidéző üzleti környezet kialakítása. A város, a régió jövőképét és ahhoz vezető elképzeléseket nyilvánosságra kell hozni, hogy a vállalkozások és a háztartások azok ismeretében hozzák meg (implicite ható) döntéseiket.
5. A területi verseny egy *folyamat,* azaz dinamikus szemléletű, az állandó változásokhoz való alkalmazkodást jelent. Emiatt a konkrét célok folyamatos újrafogalmazására van szükség, a helyiek csoportjai közül mindig azok kerülnek előtérbe, akik ezen célok teljesülését várhatóan el tudják érni.
6. A területi verseny főleg *egyazon hierarchiaszinten,* ugyanazon kompetitív szakaszban lévő területi egységek között folyik, tehát hasonló fejlettségű és nagyságú városok, régiók között. Emiatt pl. egy ipari régió nem direkt versenytársa egy agrárrégiónak, avagy egy logisztikai-pénzügyi központként működő városrégiónak. Megfigyelhető a különböző fejlettségű régiók közötti indirekt verseny is, de csak ideiglenesen, egy-egy projekt erejéig.
7. A területi verseny *nem zérus összegű,* azaz a nyertesek nem szükségszerűen a vesztesek rovására juthatnak előnyökhöz, hanem mindegyik régióban, városban egyidejűleg lehetséges a gazdasági fejlődés. Emiatt a verseny mellett a tudatos kooperáció, az egyeztetett fejlesztési stratégiák (pl. nagyobb infrastrukturális beruházásoknál: repülőtér) kölcsönösen előnyösek lehetnek, főleg a szomszédos területi egységek között.
8. A területi versenyt alakíthatják a tudatos fejlesztési stratégián kívül az *implicit (indirekt),* a közösségi programokban nem szereplő fejlesztések, az előre nehezen áttekinthető szinergikus hatások is, főleg a vállalkozók és a háztartások döntéseinek következményei.

Alapvető, hogy a területi verseny döntően *gazdasági szempontok* alapján zajlik, a versenyben részt vevők fő célja a régióban, városban a hosszú távú és stabil jövedelemnövelés, azaz lényegében a sikeres gazdasági fejlődés. Egy régió, város nem egységes egészként vesz részt ebben a versengésben, hanem *különböző érdekcsoportokra* bomlik, amely csoportok érdekei ellentétesek is lehetnek.

A *területi verseny eredményei* hasonlóak az országok versenyéhez: a sikeresen versenyző régióban nő a jólét (az életszínvonal), magas a foglalkoztatottság, magasak a jövedelmek (munkabérek), új beruházásokra kerül sor, odaköltöznek

tehetséges fiatalok és sikeres szakemberek stb. (*Camagni* 2002, *Malecki* 2004). Nyilván a kevésbé sikeresen versenyző régiókban ennek pont ellenkezője zajlik: a jólét (az életszínvonal) csökken vagy stagnál, a jövedelmek növekedése megtorpan, a munkahelyek száma csökken, új beruházások nem történnek, nő a munkanélküliség, a tehetséges fiatalok és a sikeres szakemberek elköltöznek, elöregszik a lakosság stb. Viszont a vállalati versennyel ellentétben a területi verseny eredményei lassan, általában hosszú évtizedek során mutatkoznak meg, főleg a háztartások alacsony mobilitási hajlandósága miatt (*Cheshire* 1999).

Összegezve a *területi egységek közötti verseny:* gazdasági célért folyik, a jólét (életszínvonal) tartós növeléséért. Ebben a versenyben a régiók a vállalatok számára kiszámítható, vonzó üzleti környezet kialakításával versenyeznek, odacsábítva, avagy ott marasztalva a sikeres cégeket. Mindegyik térségben ki kell dolgozni egy *versenystratégiát:* jövőképet, koncepciót és programokat kell felvázolni és széles körben tudatosítani, ezáltal orientálva az ott élőket, az aktív regionális hálózatokból kiszoruló lakosokat, kisebb vállalkozásokat. Csak széles körben elfogadott jövőképből kiinduló, a különböző gazdaságfejlesztési hatású projekteket dinamikus regionális hálózatok által összehangolt, bottom-up fejlesztési stratégia aktív megvalósításával lehet sikeres egy-egy régió (*Rechnitzer* 1998).

1.4. A területi versenyképességről és javításáról

A globális verseny kiéleződésének is köszönhetően a versenyben való sikeresség, azaz a versenyképesség a közgazdaságtudomány több részterületén az elmúlt két-három évtizedben az egyik kulcsfogalommá, sokak által használt, szinte „divattá" vált. A versenyképesség régóta használatos, de igen nehezen definiálható gyűjtőfogalom. Lényegében a versengésre való hajlamot, készséget jelenti, a versenyben való pozíciószerzés és tartós helytállás képességét, amit elsősorban a sikeresség, a piaci részesedés nagysága és a jövedelmezőség növelése jelez.

A globális verseny áttekintett folyamatai és tényezői, a nemzetközi megállapodások egyre kevésbé teszik lehetővé a kormányzatok számára a közvetlen beavatkozásokat, hogy korlátozó, protekcionista intézkedésekkel megvédjék hazai vállalataikat, avagy egyes iparágaik exportját saját belátásuk szerint támogassák. Részben ezért is merült fel az igény a gazdaságpolitikusok részéről: hogyan, milyen eszközökkel tudják a hazai gazdaság esélyeit, versenyképességét növelni a globális versenyben, ha már közvetlenül nem avatkozhatnak be a piaci folyamatokba. Ezek a közvetett beavatkozások a vállalatok versenyelőnyeit meghatározó háttérfeltételekre, elsősorban az üzleti és intézményi környezet fejlesztésére irányulnak, lényegében a globális versenyben való helytálláshoz szükséges vállalati versenyelőnyök javításának eszköztárát jelentik.

A versenyképesség értelmezésére irányuló vitákban két fő kérdéskör merült fel: egyrészt hogyan definiáljuk a versenyképességet és milyen mutatókkal mérhetjük? Másrészt hogyan javítható a versenyképesség, milyen kormányzati beavatkozások tekinthetők sikereseknek? Általában ez a két kérdés áll az eltérő szakmai indíttatású viták hátterében is, amíg az elméleti közgazdaságtudomány képviselői az első kérdésre koncentrálnak, addig a gazdaságpolitikával foglalkozók inkább a másodikra. A versenyképesség fogalmával kapcsolatos értelmezési, mérési és gazdaságpolitikai kérdések az országok és régiók esetében egyaránt előtérben állnak.

Az országok versenyképességével foglalkozó bőséges szakirodalom legfontosabb eredményei felhasználhatók a régiók versenyképességének értelmezéséhez is. Általában egy nemzetgazdaság nemzetközi versenyképessége alatt exportpiaci részesedését és annak változását értjük, azaz termékeit, szolgáltatásait hogyan tudja értékesíteni a nemzetközi versenyben. *Török Ádám* a makroökonómiai versenyképesség fogalmának értelmezhetőségével és mérhetőségével foglalkozó áttekintő munkájában elkülöníti a kínálatoldali (költségelőnyök), illetve keresletoldali (piaci teljesítmény) megközelítéseket (*Török* 1999b). Más felfogások is léteznek, a nemzetgazdaságokra vonatkozó versenyképesség mutatóit három csoportra is lehet osztani: ár-, költség és profitalapú versenyképesség, az első főleg a specializációt és termékdifferenciálást, a második a költségelőnyöket, a harmadik a jövedelmezőséget helyezi előtérbe. A közgazdaságtudományi irányzatok mellett megjelentek a gazdaságpolitikai felfogások is, amelyek lényegükből eredően nem a fogalmi problémák tisztázására törekszenek, hanem a versenyképesség javítására dolgoznak ki javaslatokat.

Mind *Krugman,* mind *Porter* elméleti meggondolásokból a *termelékenységet, a termelékenységi szintet és növekedési ütemét* tartja a makrogazdaságok esetében alkalmasnak azon közgazdasági kategória leírására, amit egyébként versenyképességként szokás értelmezni. Azaz felfogásukban a nemzetközileg piacképes termékek és szolgáltatások előállításának hatékonysága határozza meg általában a versenyképességet. Nem közvetlenül a versenyben elért sikereket, azaz nem az exportpiaci részesedést tartják elsőrendű fontosságúnak, hanem az egységnyi inputra jutó output nagyságát.

Több kísérlet volt a globális verseny feltételei között a versenyképesség fogalmának definiálására. Először a 80-as évek elején az USA-ban jött létre *Reagan* elnök tanácsadó testületeként egy *versenyképességi tanács,* amelynek fő célja javaslatok kidolgozása volt az USA meggyengült világgazdasági pozícióinak megerősítésére (*Lengyel* 2003a). A bizottság működése során megpróbálta a versenyképesség fogalmát is értelmezni, mert e nélkül a javítására szolgáló gazdaságpolitikai javaslatok sem dolgozhatók ki. Az elmúlt két évtized során mind az OECD, mind az EU illetékes bizottságaiban és szakértőik körében szintén erőfeszítések történtek a fogalom pontosítására, értelmezési körének tisztá-

zására. A 90-es évek végére kikristályosodtak az egyes eltérő felfogások és kialakult egy konszenzus arról, mit értünk a versenyképesség sztenderd, illetve kiterjesztett fogalmán (*Camagni* 2002, *Lengyel* 2000a).

Az országok versenyképességének rangsorolásához is kidolgoztak fogalmakat. Az IMD is megadott két kifejezést (*Garelli* 2003. 702. o.). Az elméleti fogalom: *„A nemzetek versenyképessége a közgazdaságtannak azon tényezők és politikák vizsgálatával foglalkozó része, amely meghatározza egy nemzet képességét a vállalkozások nagyobb értékteremtését és az állampolgárok nagyobb jólétét létrehozó és megőrző környezet fenntartására."* A rövid üzleti definíció: *„A nemzetek versenyképessége azt jelenti, ahogyan a nemzetek létrehoznak és megőriznek egy olyan környezetet, amelyik fenntartja a vállalkozások versenyképességét"*.

A Világgazdasági Fórum két indexet publikál, a versenyképesség fogalma alatt a *gazdasági növekedési index* esetén: *„azon intézmények és gazdaságpolitikák összességét értjük, amelyek középtávon fenntartják a gazdasági növekedés magas ütemét"* (*Porter–Sachs–McArthur* 2002: 16). A *mikrogazdasági versenyképességi index* versenyképesség fogalma: *„az intézmények, piacszerkezetek és gazdaságpolitikák összessége, amelyek fenntartják a gazdasági jólét jelenlegi magas szintjét"* (*Cornelius* 2003: xii). Tehát hasonló szemléletű, de eltérő felfogások jelennek meg a két indexnél.

Az OECD több tanulmánya a versenyképesség fogalmat árnyaltan értelmezi: a *régiók versenyképessége* nem más, mint „... képesség olyan javak és szolgáltatások előállítására, amelyek a hazai és nemzetközi piacokon is értékesíthetők, miközben az állampolgárok növekvő és hosszú távon fenntartható életszínvonalat érnek el" (OECD 1996).

Az OECD több dokumentuma és az EU hatodik regionális jelentése alapján napjainkban széles körben elterjedt a *versenyképesség egységes fogalma* (EC 1999b. 75 o., *Hatzichronoglou* 1996. 20. o., *Wienert* 1997. 22. o.):

> *„a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a külgazdasági (globális) versenynek ki vannak téve."*

Hasonló fogalom jelent meg a második Kohéziós Jelentésben (EC 2001. 37. o.), ahol régiók versenyképessége „magas és növekvő életszínvonalat és magas foglalkoztatási rátát jelent egy fenntartható bázison". Az Európai Versenyképességi Jelentés is átveszi ezt a megközelítést (EC 2003): versenyképesség „egy nemzet magas és növekvő életszínvonala a nem önkéntes munkanélküliség lehető legalacsonyabb szintjével egy fenntartható bázison". Az Egyesült Királyság regionális versenyképességi jelentésében található fogalom (DTI 2002. 3. o.): „a régiók azon képessége, hogy magas jövedelmet és foglalkoztatottsági szintet érjenek el, miközben ki vannak téve a hazai és nemzetközi versenynek".

A fentiek alapján megállapítható, hogy a regionális politikában széles körben elterjedt az egységes versenyképesség fogalom. Ez fogalom a nehezen mérhető életszínvonal helyett két, az életszínvonalhoz kapcsolódó közgazdasági mutatót hangsúlyoz, a magas jövedelmet és a foglalkoztatottságot. A fogalom elég rugalmas és széles körben használható, az értelmezéskor figyelembe veendő legfontosabb szempontok:

- komplex, azaz *mindegyik gazdasági alapegységre* (vállalat és iparág, régió és ország) értelmezhető fogalom, tehát a vállalati és a területi verseny résztvevőire egyaránt,
- két mérhető közgazdasági kategóriát: a *megtermelt jövedelmet* és a *foglalkoztatottságot* emeli ki, azaz nem a nehezebben mérhető jólétet, avagy életszínvonalat,
- a nemzetközi versenyben való részvételt, a *nyitott gazdaságot* veszi alapul, azaz csak a globális versenyben (otthon avagy külföldön egyaránt) eladható, piacképes termékek és szolgáltatások előállítását,
- relatíve magas jövedelmet vár el, de *nem foglalkozik a jövedelem-eloszlás* jellemzőivel a tőketulajdonosok és a foglalkoztatottak között,
- részben *társadalompolitikai célokhoz* kapcsolódva a foglalkoztatottság magas szintjét feltételezi, de nem tér ki a foglalkoztatottság összetételére (a munkaerő minőségére, képzettségére),
- mindkét közgazdasági kategóriánál a *„relatíve magas"* kifejezést használja, ami talán kevéssé egzakt, de a növekedési ütem (relatív mutató, flow jellegű) és az elért szint (abszolút mutató, stock típusú) közül egyiket sem helyezi a másik elé, mindkettőt fontosnak tartja.

Az egységes versenyképesség fogalmánál a *relatíve magas jövedelem* (amit az egy főre jutó GDP-vel mérünk) és a *relatíve magas foglalkoztatottsági szint* (amit a foglalkoztatottsági ráta mutat) a két fő tényező. Ezt a két tényezőt külön-külön is lehet mérni, de közöttük közismert módon kimutatható egy kapcsolat, mivel az egy lakosra jutó GDP felbontható három részre, három szorzókomponensre:

$$\frac{GDP}{lakónépesség} = \frac{GDP}{foglalkoztatottak} * \frac{foglalkoztatottak}{munkaképeskorúak} * \frac{munkaképeskorúak}{lakónépesség}$$

A fenti egyszerű dekompozíciós képlet jobb oldalán lévő három komponens eltérő fontossággal bír a regionális versenyképesség mérésekor:

a) Az első komponens a régióban az egy foglalkoztatottra jutó GDP, azaz a GDP előállításában résztvevőkre jutó átlagos bruttó hazai termék. Megközelítőleg egyenlő a *munkatermelékenységgel,* az egy ledolgozott órára jutó kibocsátással, amit a versenyképesség empirikus vizsgálatainál általában alapul vesznek, mint elfogadható becslést.

b) A második komponens, a *foglalkoztatottsági ráta* azt méri, hogy kielégítő mennyiségű munka áll-e a régió munkaképes korú lakosságának rendelkezésére. Mint azt korábban megjegyeztük, a régiók közötti ingázás nagyságától is függ, hogy ez a komponens a régióban élők foglalkoztatottságát milyen pontossággal méri.
c) A harmadik komponens a régió *munkaképes korú lakosságának aránya a lakónépességen belül,* amely nagyjából állandó, időben lassan változik. A GDP-nek a NUTS 2 szintű régiók közötti eltérését kevésbé módosítja ez a komponens és a regionális politika által alig befolyásolható, ezért az elemzések során általában eltekintenek vizsgálatától. Habár a munkaerőforrásnak, mint a gazdasági növekedés egyik mennyiségi tényezőjének kihasználása alapvető. Nyilván egy-egy régió konkrét vizsgálatánál nagyon fontos lehet a lakosság életkor szerinti összetétele.

A *regionális versenyképesség mérése* a fenti megjegyzések alapján négy közgazdasági kategóriára vezethető vissza, amelyek között az alábbi összefüggés áll fenn:

$$fajlagos_regionális_jövedelem \approx munkatermelékenység * $$

$$* foglalkoztatottsági_ráta * korösszetétel$$

A fentiekből adódik, hogy a *regionális versenyképességnek nincs egyetlen kiemelt mutatója,* nem jellemezhető egyetlen tényezővel, hanem egymáshoz szorosan kapcsolódó, viszonylag jól mérhető és egyértelmű *közgazdasági kategóriák együttesét* jelenti. Nemcsak a mutatók jelenlegi nagysága érdekes, hanem időbeli változása is. Ha a régió lakosságának *korösszetételétől eltekintünk,* akkor három alapmutatónk marad:

- a regionális *GDP egy lakosra jutó nagysága,* és növekedési üteme,
- a régióban a *munkatermelékenység,* és növekedési üteme,
- a régióban a *foglalkoztatottsági ráta* és változása,
- illetve a fogalomból ered még a *régió „nyitottsága"* (exportja és importja).

A regionális versenyképességet a régióban megtermelt egy lakosra jutó jövedelem nagyságával és növekedési ütemével mérjük, amely jövedelem egyaránt adódik a munkatermelékenység és a foglalkoztatottság magas szintjéből. Másképpen a regionális versenyképesség olyan *fenntartható gazdasági növekedést* jelent, amely a magas foglalkoztatottsági ráta melletti magas munkatermelékenységből származik. A közgazdasági kategóriák között nem szerepel, de a régió gazdaságának nyitottságát indirekt módon feltételezzük, azaz csak a globális versenyben elért gazdasági teljesítményt (külföldi, avagy hazai piacokon) vesszük alapul. Nemcsak az egyes versenyképességi kategóriák abszolút szintje, hanem *növekedési ütemük* is fontos. A visszavezetés alapján nyilvánvaló, hogy

szoros kapcsolat van a GDP-vel mért regionális gazdasági növekedés, a munkatermelékenység és a foglalkoztatottság között, bármelyiknek a változása legalább egy másik tényező változását vonja maga után.

A régió versenyképességének mérése és javítása nem öncélú, hanem megadott cél érdekében történik: az ott élők jólétének, életszínvonalának javulása áll az előtérben (*Adam Smith* alapján). El kell különítenünk a versenyképesség mérését lehetővé tevő mutatóktól a versenyképességre ható tényezőket (*3. ábra*). A versenyképesség mérése az egységes fogalom alapján három közgazdasági kategóriával oldható meg, amelyeket a versenyképesség *alapkategóriáinak* nevezünk. Ezek a mutatók a régió megvalósult versenyképességét (revealed competitiveness) mutatják, amelyek egy korábbi időszak tényezőinek következménye.

3. ábra

A piramis-modell logikai szerkezete

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

A versenyképességre ható tényezőket két csoportra osztjuk aszerint, hogy a gazdaságfejlesztéssel milyen kapcsolatba hozhatók. Az egyik csoportot a versenyképességre rövidebb időtávon ható, a regionális gazdaságfejlesztési programokkal megerősíthető tényezők alkotják. Ezeket, a főleg gazdasági tényezőket nevezzük *alaptényezőknek,* amelyek fejlesztése közvetlenül javíthatja a régióban működő vállalatok versenyképességét is. A tényezők másik csoportját elsősorban olyan gazdaságon kívüli tényezők alkotják, amelyek hosszabb távon alapvetően megmagyarázzák a régió versenyképességét, de gazdaságfejlesztési programokkal alig lehet hatni rájuk. Ezeket a magyarázó tényezőket *sikerességi faktoroknak* nevezzük.

Egy régió versenyképessége mérésének, és versenyképességére ható tényezőknek három egymásra épülő szintje a fentiek alapján (*Lengyel* 2003a):

- *Alapkategóriák:* a versenyképesség mérését lehetővé tevő (jövedelem, munkatermelékenység és foglalkoztatottság) mutatók.
- *Alaptényezők:* a versenyképesség alapkategóriáit közvetlenül meghatározó gazdasági tényezők, amelyek tudatos fejlesztésével javulhat a régió versenyképessége és felgyorsítható a gazdasági fejlődés.
- *Sikeresség faktorok:* az alapkategóriákat és alaptényezőket közvetve, áttételesen befolyásoló tényezők, amelyek hosszabb időszakon keresztül módosulnak.

A versenyképességet meghatározó jellemzőket a logikai szerkezet szerint egy ábrában megjelenítve felépíthető a regionális versenyképesség „piramis-modellje" (*Gardiner–Martin–Tyler* 2004; *Lengyel* 2000, 2004). A modell talapzatát a hosszú távú fejlődéshez elengedhetetlen társadalmi, gazdasági, környezeti és településszerkezeti sikerességi faktorok alkotják. A piramis középső részén a gazdaságfejlesztéshez alkalmazható alaptényezők találhatók, amelyekre épülnek az egységes versenyképesség definíciójában szereplő alapkategóriák (versenyképességi mutatók). Míg a piramis csúcsán a végső cél, a régió lakosságának életszínvonala, életminősége található (*4. ábra*). Az alaptényezők és sikerességi faktorok együtt a versenyképesség forrásainak is tekinthetők (sources of competitiveness), míg az alapkategóriák a megvalósult (mérhető) versenyképességet (revealed competitiveness) mutatják (*Gardiner–Martin–Tyler* 2004).

A piramis-modellben szereplő alaptényezők fejlesztése várhatóan közvetlenül és rövid távon javítja a régiók versenyképességét, az alábbi sorrend az EU hatodik regionális jelentésének fontossági sorrendjét adja vissza (EC 1999b. 95–144. o.):

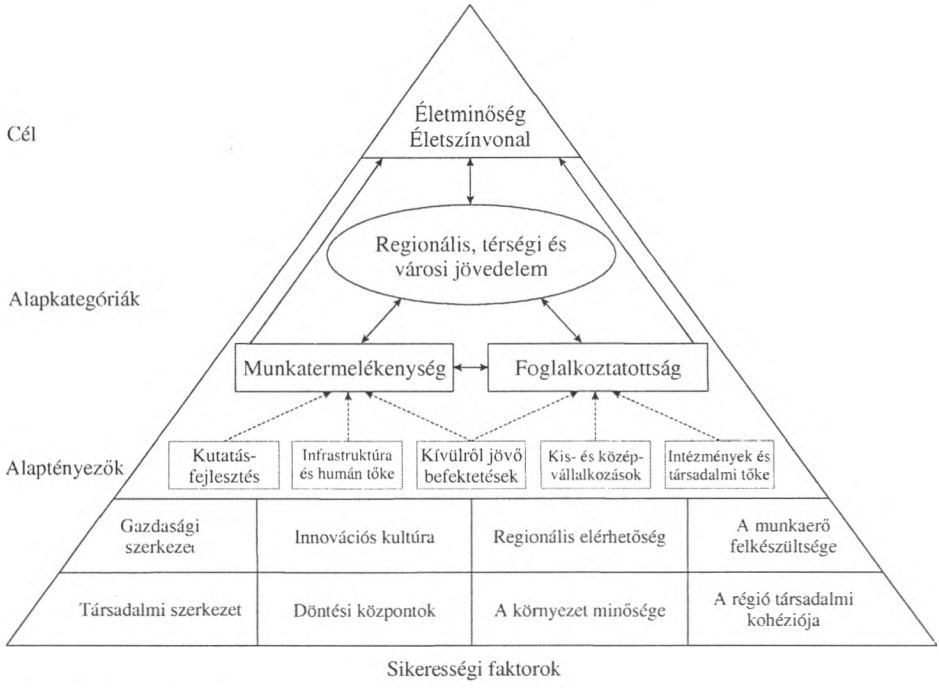
a) *Kutatás-fejlesztés* (K+F) a vállalatok versenyképességét döntően meghatározza, mivel versenyelőnyt jelenthet az innovációk, új technológiák és új termékek bevezetése. Az innovációk érkezhetnek régión kívülről is (technológia transzfer, know-how), de lehetnek a régióban működő vállalatok saját fejlesztései is. Egy régió versenyképességének tartós növekedését elsősorban a régióbeli eredményes K+F tevékenység segíti elő.
b) A régióban működő *kis- és középvállalkozások* (KKV) szerepe jelentős a régiók fejlődésében, főleg a traded tevékenységet folytatók képesek multiplikátor-hatásokat generálni. A KKV-k a munkahelyteremtésben, a foglalkoztatottságban, azaz a versenyképesség egyik alapkategóriájában meghatározók, mivel több esetben megfigyelhető, hogy a nagyvállalatok a termelékenységüket javítva csökkentik foglalkoztatottjaik számát.
c) A *kívülről jövő befektetések* nagyobb része külföldi működő tőke, a régiók gazdasági fejlődése erősen kapcsolódik ahhoz a képességükhöz, hogy odavonzzák és megtartsák a sikeres termelési tevékenységeket. A befelé áramló befektetések növelik a foglalkoztatottságot (a regionális verseny-

képesség egyik alapkategóriáját) egyrészt direkt módon, új termelő kapacitás létrehozásával, másrészt indirekt módon, a beszállító, bedolgozó, alvállalkozó helyi vállalkozások versenyképességének javításával.

d) *Az infrastruktúra és humán tőke* a regionális versenyképesség különbségeinek kialakulásában lényeges, nemcsak a fizikai (műszaki) infrastruktúra, mint a fejlett közlekedési és telekommunikációs hálózatok, hanem a humán tőke színvonalát, képzettségét meghatározó hatékony oktatási és szakképzési rendszer is. Az EU gazdaságilag fejlett régióiban mind a műszaki infrastruktúra, mind a humán tőke felkészítéséhez szükséges intézmények színvonala jóval magasabb, mint az elmaradott régiókban (EC 1999b).

4. ábra

A területi egységek versenyképességének piramis-modellje

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

e) Az *intézmények és társadalmi tőke* a régiók gazdasági növekedésében alapvetőek, mivel nemcsak „kézzel fogható" elemek (mint pl. infrastruktúra), hanem a nem-tárgyi javak (intangible assets) is szerepet játszanak a

fejlődésben. A gazdaság eredményes működéséhez nemcsak a tágan vett intézmények (gazdasági szervezetek, a munkavállalók szervezetei, közigazgatási intézmények) szükségesek, hanem közöttük *hatékonyan működő kapcsolatrendszer* is. A regionális fejlesztés szempontjából különösen fontos a *társadalmi tőke,* amely többek között a vállalatok közötti együttműködés jellemzőire épül, a kulturális hagyományokra és attitűdökre, aggregált tapasztalatokra, magatartásmintákra, kockázatviselésre, kreativitásra stb.

A régiók versenyképességét hosszabb távon, áttételeken keresztül befolyásoló tényezők köre igen összetett, amit napjainkban a sikeresség fogalma fog össze. Az európai városok sikerességével foglalkozó jelentős, igen részletes empirikus anyagra támaszkodó, szakmailag is kiemelkedő vizsgálat pedig tíz tényezőt határozott meg, amelyek hatnak egy-egy város sikerességére (*Enyedi* 1996). A vizsgálatból egyértelműen kiderült, hogy a versenyképességet hosszabb távú társadalmi, környezeti és egyéb folyamatok is befolyásolják, amelyeket *sikerességi faktoroknak* nevezünk.

Úgy tűnik, hogy a sikeresség a versenyképességnél általánosabb kifejezés, mivel gazdaságon kívüli tényezőket: a fenntartható környezetre, a társadalomra, a gazdasági szerkezetre, a településrendszerre stb. vonatkozó elvárásokat is megfogalmazza. Továbbá a versenyképesség fogalma csak nagyobb kiterjedésű területi egységnél alkalmazható, kisebb városokra és településekre nem, mivel a gazdasági kibocsátás (a GDP) nem mérhető és ezért a versenyképesség alapkategóriái (pl. a munkatermelékenység is) nehezen értelmezhetőek. Emiatt kisebb városok, települések esetén a sikeresség tűnik a versenyképesség „laza szinonimájának", mivel ezek a települések nem vesznek részt aktívan a területi egységek közötti versenyben.

A sikerességi faktorokat két csoportba sorolhatjuk, amelyek az ábra két szintjét alkotják. A felső szint az EU-ban elvégzett, a hatodik regionális jelentésben is felhasznált empirikus vizsgálatból származó tényezőket tartalmazza (EC 1999b, *Lengyel* 2000). Ezek a faktorok szoros kapcsolatban állnak az alaptényezőkkel, mivel főleg gazdasági jellegű szempontokat fogalmaznak meg:

- *Gazdasági szerkezet:* a sikeres régiókban a foglalkoztatottak a gazdasági szolgáltatásokban és/vagy a feldolgozóiparban koncentrálódnak. A magas hozzáadott értéket produkáló (informatikai, pénzügyi, hírközlési stb., avagy csúcstechnológiai) szolgáltató szektorokban egyaránt nő a termelékenység és a foglalkoztatottság, míg a feldolgozóipar sikeres ágazataiban magas és növekvő termelékenység mellett is általában csökken a foglalkoztatottak száma.
- *Innovációs kultúra és kapacitás:* a sikeres régiókban sok szabadalom születik, kiterjedt innovációs tevékenységek folynak és hatékony az innová-

ciók diffúziója. Az innovációs kultúra, készség szükséges ahhoz, hogy bármilyen műszaki, üzleti, környezeti stb. változásra a régió megfelelő adaptációs stratégiával válaszolhasson, az innovációs kihívásokat a maga javára tudja fordítani. Az innovációs kapacitás nemcsak kutató- és fejlesztő intézeti, egyetemi, hanem főleg vállalati kapacitást jelent, felkészült, innovatív KKV-kat az új piaci szektorokban, fellendülő üzletágakban.

- *Regionális elérhetőség:* a sikeres régiók megközelíthetősége, közlekedési kapcsolatai, földrajzi fekvése előnyösebb, mint a többieké. A földrajzi elhelyezkedés leszűkíti a lehetőségeket, befolyásolja az utazási idő- és költségigényt és a termékek piacra történő eljuttatását. Viszont a közlekedési (repülőtér, vasút, autópálya, kikötők stb.) és a kommunikációs (hírközlés, Internet, adatátvitel stb.) infrastruktúra képes enyhíteni a földrajzi determináción.
- *A munkaerő felkészültsége:* a sikeres régiókban relatíve magas a kvalifikált munkaerő aránya a munkaképes korú lakosság körében. Nemcsak az oktatási rendszer hatékony és a tudásbázis magas szintű (amely általában a munkaerő viszonylag szűk rétegétől függ), hanem a munkakultúra, a munkafegyelem is. Továbbá a munkaerő képes tömegesen, rugalmasan alkalmazkodni a változásokhoz (tréningeken, tanfolyamokon az aktív munkaerő átképezhető), igényes a környezetével és „önmagával" (megjelenésével, egészségével stb.) szemben.

Mint említettük, a sikerességi faktorok felső szintje elsősorban a gazdasági háttér bizonyos kulcsterületeit emeli ki és valamilyen módon kapcsolódik az alaptényezőkhöz, rövidebb időtávon befolyásolva őket. Azonban a regionális fejlődést több olyan faktor is befolyásolja, amelyek inkább gazdaságon kívüli szempontokat fejeznek ki. A sikerességi faktorok alsó szintje ezeket a regionális fejlődésre hosszabb időtávon keresztül ható társadalmi-környezeti-települési feltételeket fogja át:

- *Társadalmi szerkezet:* a sikeres régiókban az új gazdasági szerkezet, a tudásigényes gazdasági tevékenységek, a gazdasági szolgáltatások fellendülése erősíti a középosztályt. Jellemző, hogy összezsugorodik a szakmunkás réteg és csak néhány tevékenységre alkalmazható a tanulatlan munkaerő (helyi építőipar, közszolgáltatások egy része). A gyarapodó középosztály, a felkészült munkaerő a régió fejlődését serkenti igényes keresletével, magasabb jövedelmének felhasználásával. Viszont a sikeres régiókban erőteljes polarizálódás is megfigyelhető, a változásra képtelen, főleg szakképzetlen lakosság kiszorul a munkaerőpiacról.
- *Döntési központok:* fontos az önálló, döntési kompetenciával rendelkező vállalatok jelenléte, azaz a régióban legyenek vállalati térségi bázisok, ott működjenek a lényegi tevékenységeket folytató egységek. A vállalati

központok keresletükkel igényt támasztanak és helyben serkentik a színvonalas képzéseket, erősítik a tudásbázist, javítják az üzleti környezet minőségét, tapasztalataik és „mintáik" túlcsordulásával, egyes agilis szakembereik helyi önállósodásával (start-up) a KKV-k tevékenységét is élénkítik, versenyelőnyeit javítják. De nemcsak a vállalati központok lényegesek, hanem a kormányzati, hivatali központok, azaz közigazgatási és egyéb intézményi funkciók is.

- *A környezet minősége:* a sikeres régiókban a képzett és kulturális igényekkel is fellépő, gyarapodó középosztály mind a települési környezet (közbiztonság, minőségi közszolgáltatások, esztétikus városépítészet, színvonalas megjelenésű lakások, jó helyi közlekedés stb.), mind az egészséges, biztonságos természeti környezet iránt fogékony. A lakosság nemcsak fellép igényeivel, hanem aktív szerepet is vállal a környezet megóvásában (szemétgyűjtés és -kezelés, zöld területek védelme, a szabad idő eltöltése stb.), részben nonprofit szervezetek, részben a közhivatalok akcióin keresztül.
- *A régió társadalmi kohéziója:* minden régióban, térségben és városban állandóan fellépnek konfliktusok, a sikeres régiók képesek kezelni a gazdasági szerkezetváltás (esetleges elbocsátások), a gyors növekedés (és ezáltal a beköltözők tömegei), a régión belüli területi és települési egyenlőtlenségek (gyors városi fejlődés és elmaradott rurális térségek) miatt fellépő gondokat. A sikeres régiókban az egyes települési önkormányzatok konszenzusra, együttműködésre törekszenek, kölcsönösen informálják és segítik egymást. Fontos, hogy a regionális identitás, a lokálpatriotizmus erősödik, ezáltal a lakosság, a nonprofit szervezetek is aktivizálhatók.

A fentiekben az egységes versenyképesség felfogásból kiindulva ismertettük a regionális versenyképesség értelmezését, kialakulásának főbb jellemzőit és megadtunk egy piramis-modellt, amely rendszerezi a regionális versenyképességre ható tényezőket, az egyes kategóriák közötti összefüggéseket. A modell lényegében három alapvető közgazdasági kategóriára, a gazdasági kibocsátásra, a munkatermelékenységre és a foglalkoztatottságra, valamint a növekedésüket és tartósan magas szintjüket előidéző alaptényezőkre vezeti vissza a versenyképességet, azaz nem definiált új kategóriákat. A regionális versenyképesség javítása mind a regionális politika kialakításakor, mind a területi fejlesztési stratégiák kidolgozásakor általános cél, véleményem szerint az ismertetett egységes fogalom és modell jól alkalmazható rendszerezését adja a területfejlesztés során felmerülő, a versenyképesség értelmezéséhez és egyes tényezőinek javításához kapcsolódó legfontosabb szempontoknak.

1.5. Eltérő fejlettségű régiók versenyképességének javítása

A területi verseny jellemzőinél kiemeltük, hogy azok a régiók versenyeznek egymással, amelyek hasonló gazdasági szerkezettel rendelkeznek, azonos fejlettségi szinten állnak. Ugyanakkor nem elegendő a régiók versenyképességének mérése, hanem azt is vázolnunk kell, mit tehetünk a versenyképesség javítására. Mint bemutattuk, a kompetitív fejlődés elmélete szerint napjainkban a globális versenyben részt vevő országok három típusba sorolhatók: tényező-vezérelt, beruházás-vezérelt és innováció-vezérelt. Ezen három típus szerint a régiókat is csoportokba lehet sorolni. Továbbá fel lehet vázolni a piramismodell speciális változatait, amelyek elemei az adott régió típus valós lehetőségeire épülnek és hozzájárulhatnak a régió versenyképességének javulásához. Emiatt a piramismodellt régió típusonként pontosítjuk és a kompetitív fejlődés alapján három „alpiramist" adunk: a *masztabákat*[1]. Mindegyik régió típusnál a versenyképesség alapkategóriái és sikerességi faktorai ugyanazok, viszont típusonként különbözőek az alaptényezők elemei.

Az egy országon belüli régiók közötti munkamegosztás eltér az országok közöttitől. Egy-egy régió nem dolgozhat ki önálló gazdaságpolitikát, hanem részben a piaci folyamatok, részben a kormányzati fejlesztési döntések következtében specializálódik a gazdasága. Egy országon belül a különböző fejlettségű régiók közötti specializációt napjainkban a tudásalapú gazdaság erőteljesen átformálja, átalakítva a területi verseny korábbi jellemzőit. Emiatt a kompetitív fejlődés három szakaszát a tudásalapú gazdaság folyamatai alapján célszerű pontosítanunk, felhasználva a posztfordista gazdaságban megfigyelhető specializációt.

A tudásalapú régiók közötti eltérések alapján célszerű megkülönböztetnünk, hol folyik a tudás teremtése és hol csupán az alkalmazása. A kompetitív regionális fejlődésnél is csak az innováció-vezérelt szakaszban jelenthetjük ki egyértelműen, hogy a versenyelőnyök a tudásteremtésből származnak, míg a beruházás-vezéreltben és a tényező-vezéreltben csupán a tudás felhasználásából. A kevésbé fejlett, elmaradott régiók kiszolgáltatott helyzetben vannak, megfigyelhetők a tudásalapú gazdaság bizonyos jegyei, de döntőek a neofordista jellemzők. A kompetitív regionális fejlődés szakaszaival összhangban a posztfordista régiók három típusát célszerű megkülönböztetni:

- *neofordista régió:* tényező-vezérelt szakasz (alacsony jövedelmű régiók),
- *tudásalkalmazó régió:* beruházás-vezérelt szakasz (közepes jövedelmű régiók) és
- *tudásteremtő régió:* innováció-vezérelt szakasz (magas jövedelmű régiók).

[1] „Masztaba: óegyiptomi, csonka gúla alakú sírépítmény a földbe süllyesztett sírüreg(ek) felett". Általában a fáraók piramisai körül elhelyezkedő „kis-piramisok", a fáraók családtagjainak sírtípusa, magasságuk csak néhány méter.

A kevésbé fejlett régiókban alig fordulnak elő globális vállalatok döntési központjai, részben emiatt kevésbé tudásigényes, hanem a globális vállalatoknak inkább végrehajtó jellegű tevékenységei találhatók. Az összeszerelő tevékenységeket végző telephelyek mellett a globális cégek helyi piacra értékesítő és szervizelő részlegei, a külföldi bankok és biztosítók helyi fiókjai, esetleg kutatási résztevékenységeket végző leányvállalatok is működnek itt. A neofordista és a tudásalkalmazó régiók nemcsak a versenyelőnyök forrásait tekintve térnek el a tudásteremtő régióktól, hanem abban is, hogy gazdasági szempontból kiszolgáltatottak és sérülékenyek (*Lengyel* 2003b, *Rechnitzer* 2000). Természetesen a régiók többsége „kevert", viszont amíg a tudásteremtő régiókban neofordista és tudásalkalmazó tevékenységek, vállalatok is megfigyelhetők, addig a neofordista régiókban elenyésző a tudásteremtésre alapozó cégek száma.

A *neofordista régió* elmaradott, nagyjából félperifériának felel meg, a képződő jövedelem (GDP/lakos) alacsony, a gazdaság tipikusan tényező-vezérelt szakaszban van. Az infrastruktúra kiépültsége hiányos, a munkaerő iskolázottsági szintje alacsony, a vállalati menedzsment tagjai nemzetközileg nem versenyképesek, a felkészült munkaerő, tehetséges fiatalok egy része elköltözik a régióból. Fő cél a műszaki infrastruktúra (közlekedési hálózat, energetika stb.) fejlesztése és a globális vállalatok telephelyeinek odavonzása előkészített ipari területekkel, alacsony helyi adókkal, olcsó munkaerővel, pénzügyi támogatásokkal stb.

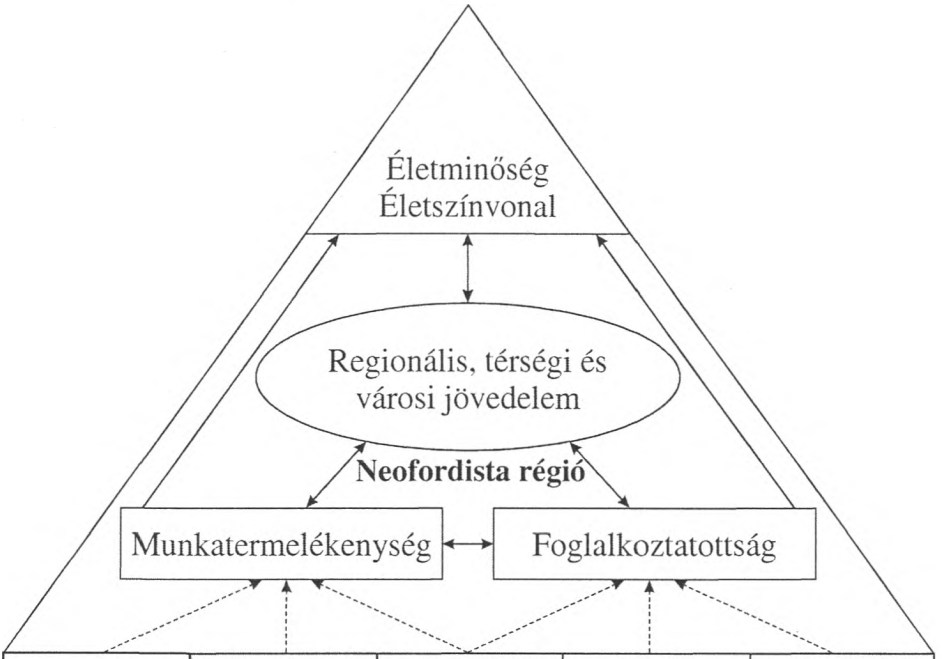
A neofordista régióban *kutatás-fejlesztést* nem igényelnek a helyi cégek, hanem mint említettük, mindegyikük külföldről vásárolja a technológiákat, amelyek általában nem a legújabbak (*5. ábra*). Emiatt ezeknél a cégeknél nincsenek K+F részlegek, illetve nem állnak szoros kapcsolatban fejlesztő intézetekkel sem. Mivel nincsenek helyi vállalati megbízások, emiatt kormányzati támogatásokból kell a helyi egyetemi kutatásokat és ehhez kapcsolódó laboratóriumokat, műszerparkot finanszírozni. Ebben a régióban alapkutatásokat célszerű támogatni, főleg a helyi egyetemeken, illetve egy-egy kiemelkedő kutatóműhelyt segíteni alkalmazott K+F részfeladatok megoldásában.

Ebben a régióban az *infrastruktúra és humán tőke* alapényező elemeinél fő cél a közlekedési hálózatok fejlesztése, amelyek kiépültsége és színvonala általában gyenge. Főleg autópályákat, repülőtereket, vasutakat, kikötőket, logisztikai központokat stb. kell építeni, amelyek szükségesek a költségelőnyökre törekvő globális cégek részlegeinek letelepedéséhez. Szintén célszerű koncentrált infrastruktúrát tartalmazó ipari hasznosítású területek (ipari parkok) kialakítása, részben környezetvédelmi okokból is. A szakképzést sem lehet speciális vállalati igények szerint átalakítani, hanem a meglevő intézményekben a széles alapképzést nyújtó, feladat-orientált szakképzések színvonalát kell megerősíteni.

A régióba *kívülről jövő befektetéseknél* olyan nagyvállalatok telephelyeit kell odacsábítani, amelyek új tevékenységet meghonosítva regionális multiplikátor

5. ábra

A neofordista régiók masztabája

Kutatás-fejlesztés	Infrastruktúra és humán tőke	Kívülről jövő befektetések	Kis- és középvállalkozások	Intézmények és társadalmi tőke
- kormányzati támogatásból alapkutatások - elkülönített K+F részfeladatok - laboratóriumok, eszközparkok	- ipari hasznosítású területek (ipari parkok) - közlekedési hálózat, - feladat-orientált általános szakképzés	- telephelyek oda-vonzása - szatellit iparági körzetek - helyi üzleti kapcsolatok	- beszállítói hálózatok - pénzügyi kedvezmények - vállalkozói ismeretek	- vállalkozás-barát közigazgatás - gazdasági, műszaki felsőoktatás: „diplomagyár" - együttműködési készség

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

hatásokat képesek generálni. A régióban ezen telephelyek és tevékenységek lehetnek a szerkezet-váltás kiindulópontjai, amit a helyi gazdasági szféra önmagától nem képes elérni. A globális cégek telephelyeinek beágyazódását, a helyi üzleti, személyi, bizalmi kapcsolatok kialakulását különböző rendezvények, fórumok stb. segítségével kell ösztönözni, hogy az információk áramlása elindulhasson, amit követhetnek később üzleti tranzakciók is.

A neofordista régióban a *kis- és középvállalkozások* (KKV-k) a traded szektorban elenyésző számban találhatók, sem az üzleti környezet, sem ezen cégek felkészültsége nem elegendő a globális versenyhez. A KKV-k nemzetközi ismeretei hiányosak, ezért a megerősödésükhöz mindenekelőtt a modern vállalkozói

ismeretek, a vállalkozói kultúra tömeges elterjesztése szükséges. Ezt egy *tanulási folyamatnak* kell felfogni, a KKV-k nemcsak tanfolyamokon, hanem egymástól, illetve a globális vállalatoktól tanulhatnak. Egyik fő cél, hogy egyre több KKV üzleti partnere, beszállítója legyen a betelepült globális cégek részlegeinek, ezáltal általában stabil piachoz juthatnak és modern ismeretekre, üzleti tapasztalatokra tehetnek szert.

Neofordista régióban az *intézmények és társadalmi tőke* nem eléggé piacbarát. A közigazgatási szervezeteknél el kell érni, hogy az ügyfélszolgálat „vállalkozás-barát" legyen. A felsőoktatási intézményekben folyó képzések közül pedig hiányzik, avagy gyenge a vállalkozások eredményes működtetéséhez szükséges műszaki, üzleti, gazdasági képzés, ezért ezek elindulását és megerősödését, tömegessé válását kell támogatni, hogy a modern üzleti ismeretek mindegyik felsőfokú képzés ismeretanyagában helyet kapjanak (*Barta* 2000).

A *tudásalkalmazó régió* általában közepesen fejlett, a gazdaságfejlesztés fő célja a szerkezet-átalakítás folytatása, a meglevő cégek megtartásával és magasabb hozzáadott értékű munkahelyek létrehozásával. Ezek a régiók a beruházásvezérelt szakaszban vannak, rendelkeznek helyi székhelyű traded nagyvállalatokkal, amelyek körül már kialakult a helyi beszállító KKV-k hálózata. A közlekedési infrastruktúra fejlett, ezért az *üzleti környezet fejlesztése* került előtérbe. A munkaerő iskolázottsági szintje és a képzési szerkezet már a gazdasági szféra igényeihez igazodik, gyakoriak az átképzések és a menedzseri készségfejlesztő tanfolyamok.

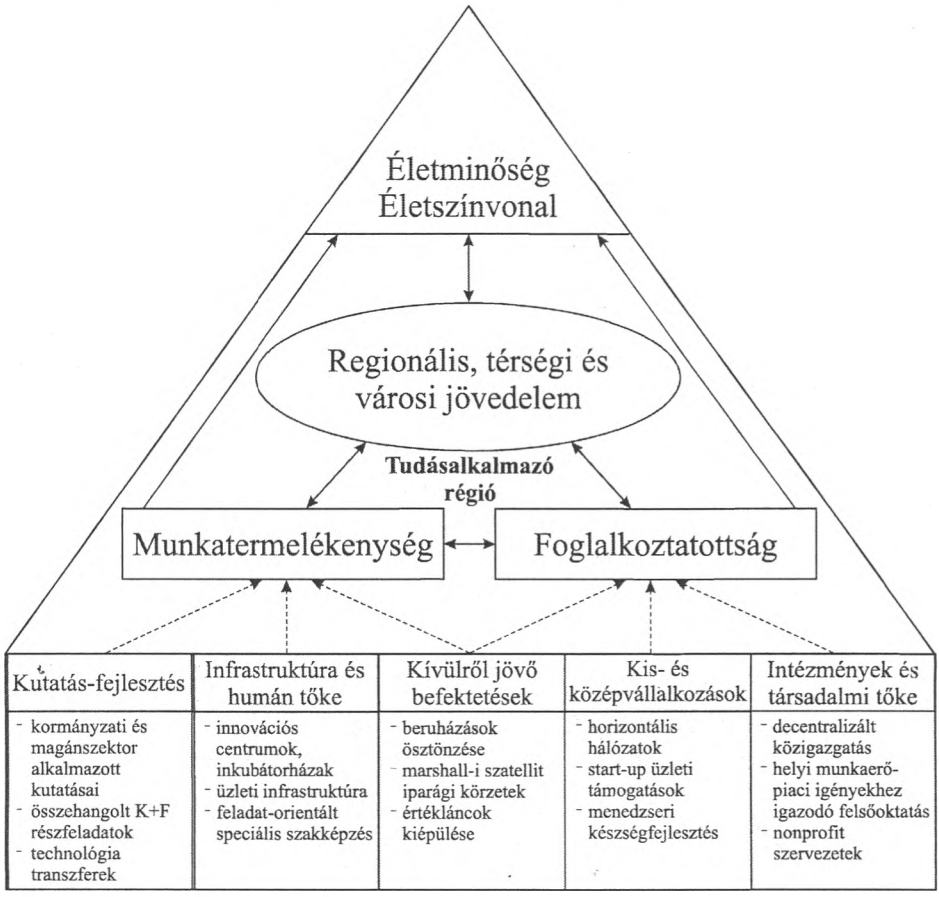
A tudásalkalmazó régióban a *kutatás-fejlesztés* iránti igények már megjelentek, a helyi traded vállalatok is kialakítanak fejlesztő részlegeket, és egyre több alkalmazott kutatási részfeladattal keresik meg a helyi fejlesztő cégeket és kutatóintézeteket is (*6. ábra*). A gazdaságfejlesztés során ösztönözni kell a vállalatok és intézetek összehangolt, egymáshoz illeszkedő kutatási és fejlesztési tevékenységét. A kisebb cégek támogatására elő kell segíteni technológia transzferekkel foglalkozó ügynökségek, intézetek stb. létrejöttét.

Az *infrastruktúra és a humán tőke* viszonylag fejlett, a közlekedési hálózat kiépült. Az üzleti infrastrukturális háttér (képző intézmények, tanácsadó cégek stb.) azon intézményeit és ügynökségeit kell támogatni, amelyek konkrét vállalati elvárásokat elégítenek ki. A jelentkező K+F igényekkel összhangban az innovációs képesség javulásához hozzájáruló létesítményeket (innovációs centrumok, inkubátorházak) kell létrehozni. Az erősödő helyi húzóágazatok pontosan meg tudják fogalmazni a munkaerő képzettségével szemben támasztott elvárásaikat, az ehhez igazodó speciális szakképzéseket kell fejleszteni.

A tudásalkalmazó régióba *kívülről jövő befektetések* közül csak azokat kell ösztönözni, amelyek tevékenysége a már meglevő, formálódó regionális húzóágazatokhoz illeszkedik. A külső térségi bázisú vállalatok beágyazódását a helyi

6. ábra

A tudásalkalmazó régió masztabája

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

beszállításokat végző KKV-k körének bővülésével kell elősegíteni. Így a globális vállalatok értékláncának egyre több eleme kerülhet a régióba, ezáltal nemcsak a gazdasági növekedés élénkül, de a foglalkoztatottság javulása is elérhető.

A tudásalkalmazó régióban a *kis- és középvállalkozások* (KKV-k) közül egyre több a traded szektorban működik, felkészültté vált a globális versenyre. Ezen KKV-k megerősödéséhez elő kell segíteni horizontális hálózataik, klasztereik kialakulását. A formálódó húzóágazatok tevékenységéhez kapcsolódó start-up cégek megalakulását is ösztönözni kell, főleg üzleti inkubációs programokkal.

Ebben a régióban az *intézmények és társadalmi tőke* szerepe egyre fontosabb. A formálódó húzóágazatok és megerősödő KKV-hálózatok sikeres globális versenyéhez gyors és megbízható közszolgáltatásokra van szükség. A közigazgatást emiatt decentralizálni szükséges, mivel csak a helyben levő regionális és helyi kormányzatok képesek hatékonyan, rugalmasan intézkedni. Ösztönözni kell, hogy a helyi felsőoktatás az erősödő helyi húzóágazatok munkaerő igényeihez igazodó képzéseket alakítson ki, ezáltal elősegítve a vállalatok felkészült munkaerő utánpótlását.

A *tudásteremtő régióban* magas a gazdasági kibocsátás, a régió az innovációvezérelt szakaszban van, itt találgatók a jelentős globális vállalatok térségi bázisai (*Cooke* 2001). A közigázgatás decentralizált, részben ennek következtében klaszter-alapú gazdaságfejlesztést tűznek ki célul, a helyi székhelyű globális cégek versenyelőnyeinek megerősödéséhez szükséges üzleti környezet javítását. Az innovációs képességek hátterét kiemelten fejlesztik, fontos szerepet töltenek be a tudományos parkok, az egyetemek, az inkubációs programok, a kockázati tőke stb.

A tudásteremtő régiókban a *kutatás-fejlesztés* magas szintű, a kormányzati és üzleti K+F a klaszterek igényei szerinti összehangolt kutatásokat folytatja (*7. ábra*). Az innovációs miliő fejlett, az egyes kutatásokban folyó együttműködéseket az intézményrendszer és a helyi társadalom is kiemelten támogatja.

Az *infrastruktúra és humán tőke* egyaránt az innovációs elvárásokhoz igazodik. A közlekedési és üzleti infrastruktúra fejlett, fő cél a tudományos infrastruktúra fejlesztése: tudományos parkok és kommunikációs hálózatok kiépítése. A traded szektorban a szakképzésnek, elsősorban az átképzéseknek a feladatorientáltról át kell térnie a probléma-orientáltra, mivel egyre több innovatív, önálló döntéseket hozó, nem leszabályozható munkát végző munkatársra van szükség.

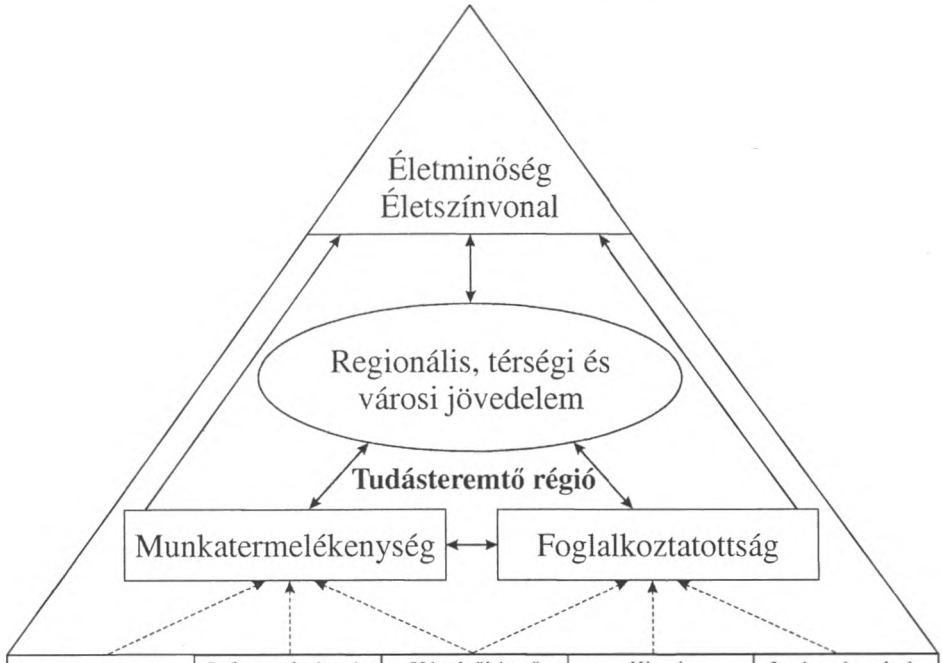
A *kívülről jövő befektetések* között fő cél a döntési központok odavonzása, egyrészt nemzetközi és kormányzati szervezeteké, másrészt globális vállalatoké. A klaszterek megerősítéséhez a támogató és kapcsolódó iparágak letelepedését is ösztönözni kell. A foglalkoztatottság javulása érdekében támogatni kell a KKV-k és a helyi székhelyű globális cégek közötti együttműködéseket.

A traded jellegű *kis- és középvállalkozások* aránya magas, versenyelőnyeiket klaszterekbe szerveződve lehet megerősíteni. A szaporodó innovatív KKV-k igénylik a kockázati tőke változatos formáit, ezért az ilyen jellegű szolgáltatások létrejöttét ösztönözni szükséges. Az egyetemek körül a kreatív végzős hallgatókra, doktoranduszokra (PhD), fiatal oktatókra alapozódó spin-off cégeket támogatni kell különböző inkubációs programokkal.

Az *intézmények és társadalmi tőke* egyaránt támogatja a klaszter-alapú gazdaságfejlesztést. A felsőoktatás a helyi húzóágazatok, klaszterek igényeit elégíti

7. ábra

A tudásteremtő régiók masztabája

Kutatás-fejlesztés	Infrastruktúra és humán tőke	Kívülről jövő befektetések	Kis- és középvállalkozások	Intézmények és társadalmi tőke
- kormányzat és magánszektor egyeztetett kutatásai - integrált K+F problémák - innovációs miliő	- tudományos parkok - kommunikációs hálózat - probléma-orientált szakképzés, átképzések	- döntési központok odavonzása - „kerékagy-és-küllő" iparági körzetek - támogató és kapcsolódó iparágak letelepítése	- klaszterek - kockázati tőke - inkubációs programok, spin-off cégek	- decentralizált közigazgatás és magánszektor együttműködése - klaszter-specifikus felsőoktatás: „tudásgyár" - regionális identitás

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

ki, törekedve tudományos igényű képzési és kutatási programok elindítására. A regionális hálózatok hatékonyan működnek és erős a regionális identitás. A decentralizált közigazgatás és a magánszektor különböző szervezetei, a gazdasági önkormányzatok és a nonprofit szervezetek együttműködése során fellépő konfliktusok kezelésének kialakultak a mechanizmusai.

A fentiekben áttekintett három régió típusra eltérő fejlesztési stratégiákat kell alkalmazni, azaz a *versenyképesség javítása régiófajtánként más-más lépéseket igényel.* Ezek a lépések igazodnak a kompetitív regionális fejlődés szakaszaihoz, egyúttal jelzik, hogy csak komplex programokkal lehet a versenyképességet javítani. A piramis-modell, illetve az ezen alapuló masztabák rendszerezik

azokat a gazdaságfejlesztési prioritásokat, amelyek az egyes típusok valós társadalmi-gazdasági helyzetéhez és reálisan kitűzhető céljaihoz igazodnak. A régiók versenyképességének javulása ezen fejlesztések következetes megvalósításától függ.

1.6. Összegzés

A tanulmányban áttekintettük a területi versennyel, versenyképességgel kapcsolatos legfontosabb kérdésköröket. A *globalizációs folyamatok és térbeli jellemzőik,* a globális verseny hatására egy „új gazdasági tér" formálódik. A tudásalapú gazdaság megjelenésével a nemzetközi munkamegosztás is átalakul, a posztfordista gazdaságban a régiók szerepét újra kell értelmeznünk. Alapvetően *három régiótípust* különíthetünk el, amelyek eltérő módon vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban. A globális verseny felerősödése vonta maga után a régiók, pontosabban a területi egységek közötti verseny élénkülését is.

A *területi verseny fogalma* és jellemzői mások, mint amit a vállalati versenyben megszoktunk. Fő cél az ott élők jólétének javítása, eszköze a vállalkozások sikerességét elősegítő üzleti környezet kialakítása. A *területi versenyben mindegyik térség részt vesz,* ha akar, ha nem. Csak abban lehet eltérés, hogy a széles körben elfogadott közös cél megvalósítását tudatos versenystratégiával, aktív helyi gazdaságfejlesztési politikával, regionális hálózatok kialakításával és működtetésével próbálják elérni, avagy „sodródnak" a spontán piaci folyamatoknak kitéve.

A területi verseny speciális jellemzői miatt a területi versenyképesség fogalmát is definiálnunk kell. A versenyképesség szakirodalma bőséges, több megközelítés ismert, főleg az Európai Unióban elterjedt *sztenderd versenyképesség fogalma* tűnik megfelelőnek régiók esetében, nemcsak a tudományos vizsgálatokhoz, hanem a gazdaságpolitikai alkalmazásokhoz is. A sztenderd versenyképesség fogalma részben a gazdasági növekedés gondolatköréhez kapcsolódik, emiatt a közgazdaságtudományra is támaszkodik, de erőteljes a gazdaságpolitikai, gazdaságfejlesztési vetülete, azaz közel áll az üzleti tudományok kérdésköreihez is. A regionális versenyképesség értelmezésére megadtunk egy *piramismodellt,* amelyik komplex keretbe foglalja a versenyképesség mérését és javítását. Nemcsak a versenyképesség méréséhez alkalmazható mutatókra tesz javaslatot, hanem a gazdaságfejlesztési elképzeléseket is rendszerezi, mégpedig a régiók típusától függően.

2. A TERÜLETI VERSENYKÉPESSÉG ELEMZÉSI MÓDSZEREI

2.1. Fogalmi keretek, előképek

A területi versenyképesség tartalmának értelmezésében és mérésében egymásra épül a fogalom *duális* (a termelékenységi és a foglalkoztatottsági tényező komponálásaként felfogott) és az *összetett* (az említett két tényező mögötti hatásmechanizmusokat további tényezőkre bontó) értelmezése, az ún. piramismodell (*Lengyel* 2000).

A regionális egyenlőtlenségek hosszú távú alakulásának és fejlettségfüggésének elemzését nagy empirikus területi gazdaságstatisztikai bázison elvégző klasszikus munka (*Williamson* 1965) immár közel négy évtizede explicit módon foglalkozott a területi fejlettség különböző szerkezeti tényezőinek vizsgálatával is.

Williamson közelítésében elsődleges szerkezeti szempontként az *ágazati* karakter és összetétel szerepelt (az agrárjelleg és az alacsony, valamint az iparosodottság és mindenek előtt tercierizáltság és a magas térségi gazdasági fejlettség szoros sztochasztikus összekapcsoltsága). Már e munka is vizsgálja – különböző parciális mutatók területi szóródásának összehasonlításával – a regionális egyenlőtlenségeket olymódon, hogy a regionális fejlettséget (ennek karakteres mérőszáma az egy lakosra jutó GDP, jövedelem) felbontja a termelékenység (általában ennek szűkebb komponense, az egy foglalkoztatottra jutó jövedelemmel mért *élőmunka-termelékenység*) és a foglalkoztatottság komponensére. (E felbontás, az egyes tényezők súlyának tesztelése a legújabb szakirodalomban is visszatérően jelen van a legkülönbözőbb országok regionális egyenlőtlenségeinek elemzése kapcsán éppúgy, mint a területi versenyképesség vizsgálatakor, legújabban lásd pl. *Gardiner, B.* et al. 2004).

Williamson felvetése nyomán már egy negyedszázada itthon is önálló elemzés és értelmezés kapcsolódott e témakörhöz, a regionális gazdasági fejlődés nemzetközi összehasonlító vizsgálatakor (*Nemes Nagy* 1987). Ebben újdonság volt az, hogy felhasználva *Éltető Ö. és Frigyes E.* 1968-ban, nem területi elemzési céllal publikált *duálmutatóját,* több országra vonatkozóan számítások is készültek (anélkül, hogy *a versenyképesség* fogalma szóba került volna) az említett szerkezeti tényezőknek a területi fejlettségi különbségek kialakulásában és mértékében betöltött súlyáról.

Az említett elemzés segítségével – annak részletezése nélkül – a következő fontosabb megállapításokat tehetjük:

- Országokon belül vizsgálódva megállapítható, hogy a területi fejlettségi különbségek nagysága általában felülmúlja az élőmunka-termelékenység regionális differenciáltságát, ami azt jelenti, hogy a foglalkoztatottsági és demográfiai viszonyokban meglévő regionális különbségek *megnövelik* az élőmunka-termelékenység differenciáit. Mindez, fordított logikai sorrendben úgy is értelmezhető, hogy a jelentős aktív korú népességgel, kicsiny eltartotti aránnyal rendelkező térségekben, településekben általában magasabb az aktív korúak foglalkoztatottsága, s az ő béreik, jövedelmeik is felülmúlják az ellentétes csoportbeliekét.
- Ez az alapreláció azonban jellemzően a fejlett országok sajátja. A vizsgálatban szereplő (sajnos az adatforrások szűkössége okán csupán jelzésszerűen felbukkanó) kevésbé fejlett és harmadik világbeli országok (ott Görögország és Dél-Korea) esetében ellentétes irányú volt a hatás. A foglalkoztatottsági faktor „lerontotta" a termelékenységi hatás erejét, csökkentette a regionális fejlettségi különbségeket, azaz a két komponens arányában és irányában fejlettségfüggés is feltételezhető (ennek tesztelése egy, a fejlett országok körén túlnyúló empirikus elemzéssel ma is aktuális lehet, különösen akkor, ha a versenyképességet nem pusztán a legfejlettebb országokra tartjuk alkalmazható fogalomnak).
- A hatásiránytól függetlenül igaz továbbá az is, *hogy a termelékenységi faktor súlya jelentősebb a foglalkoztatottságénál.*

Kétségtelen, hogy ennél hatékonyabb szemléletformáló közelítést és vonzó „fogalmi innovációt" jelent az, ha a regionális fejlettség tényezőelemzése helyett a versenyképesség fogalmát emeljük a középpontba, de a lényeget tekintve e vizsgálatok egyazon vagy legalábbis nagyon hasonló relációt firtatnak (legalábbis a közelítés első szintjén).

Ennél a formális szempontnál azonban természetesen fontosabbak azok a tényezők, amelyek – elsődlegesen Európában – a versenyképesség fogalmának felértékelődése mögött fellelhetőek. Ezek közül a következőket tartjuk kiemelendőnek:

- A globalizálódás nagytérségi szinten is egyértelművé teszi a *verseny* jelenlétét (EU–USA–Japán viszony).
- Mivel a verseny új főszereplői között a *nemzetállamok* mellett ott vannak a *vállalati* szféra határokon átívelő szervezetű és aktivitású szereplői (multik), magától értetődő, hogy a folyamat és a viszonyrendszer vizsgálatára érdemesebb olyan kategóriákat és mutatókat használni, amelyeknek mindkét főszereplő csoportban relevánsak: a termelékenység (az egy foglalkoztatottra jutó termelési érték) ilyen, míg a fejlettség (egy lakosra jutó termelési érték) a vállalati körben nem értelmezhető.

- Míg vállalati szinten önmagában a termelékenység is értelmezhető, s legalábbis a vállalkozó oldaláról elsődleges fontosságú jellemző, akár országos, akár regionális vagy települési szinten semmiképp sem hagyható el a foglalkoztatottsági faktor, annak *alapvető társadalmi és politikai súlya* miatt, ezért módon a versenyképesség e szinteken mindenképp csak duálisan értelmezve válhat elfogadottá
- A dualitáson belül a foglalkoztatottsági faktor fontosságát legújabban különösen kiemeli az a tény, hogy Európa fejlett országaiban markáns fordulat van a foglalkoztatottság illetve a munkanélküliség regionális sémájában: számos *városi, fejlett zónában magasabb a munkanélküliség, mint a hagyományosan fejletlenebb vidéki térségekben (Lengyel I.* 2000/2001 munkájában az európai NUTS2 szinteken közölt grafikus termelékenységi és foglalkoztatottsági kapcsolat – a paraméter konkrét közlése nélkül – csak *gyenge, pozitív irányú kapcsolatra utal*). Emiatt önmagában sem a fejlettség sem az élőmunka-termelékenység nem tűnik társadalmilag elfogadható iránytűnek, hanem a versenyképesség fogalmába foglaltan a duális értelmezés az egyedül védhető.

Mindezeken túlmenően a fenti összefüggések azt is világossá teszik, hogy még ha a versenyképességnek elsődleges is a gazdasági tartalma, *a területi versenyképesség gazdasági és társadalmi kategória* (aminek látványos megnyilvánulása a *globalizációval* és a *szociális Európával* kapcsolatos indulatos nemzetközi tömegmozgalom is).

2.2. A térségi fejlettség tényezőkre bontása: duális és triadikus közelítés

A gazdasági fejlettség jól ismert – egymutatós – mérőszámát az egy lakosra jutó jövedelmet (GDP-t) többféleképpen felbonthatjuk jól értelmezhető, világos komponensekre (a következőkben az *elméletileg lehetséges számos felbontás* közül kettőt emelünk ki). Így például egy háromtényezős *(triadikus)* felbontás az alábbi:

GDP/Népesség = (GDP/Foglalkoztatottak) * (Foglalkoztatottak/Aktív korúak) * (Aktív korúak/Népesség)

Azaz *a fejlettség az élőmunka-termelékenység a foglalkoztatottság* és egy *korszerkezeti* arányszám szorzatára bontható.

A versenyképesség – már idézett – „hagyományos" közelítése nem ezt, hanem az alábbi *duális* felbontást alkalmazza:

GDP/Népesség = GDP/Foglalkoztatottak * Foglalkoztatottak/Népesség

Itt *a fejlettség az élőmunka-termelékenység és a foglalkoztatottság* szorzatára bomlik.

A továbbiakban a következő jelöléseket használjuk:

J = jövedelem (GDP)
P = népesség
F = foglalkoztatottak
K = aktív korúak

Az összefüggések matematikai szépséghibája az, hogy bennük a komponensek *szorzata* szerepel, ami megnehezíti azok egymáshoz viszonyított súlyának mérését. Ezt a gondot orvosolja az, ha az egyenlet mindkét oldalának *logaritmusát* vesszük. A logaritmusfüggvény monotonitása következtében ezt megtehetjük, mert a tényezők nagyság szerinti sorrendje így is fennmarad (a függvény értelmezési tartományán belül nagyobb szám logaritmusa is nagyobb). Így aztán a fejlettség (logaritmusa) az egyes tényezők *összegére* bomlik, s így akár az egyes tényezők százalékos súlya is kiszámítható:

$$\log (J/P) = \log (J/F) + \log (F/K) + \log (K/P)$$

Ezzel analóg módon logaritmizálható a duális felbontás is. A fenti változók természetesen bármilyen területi megfigyelési egységekre vonatkozhatnak (országok, régiók, települések).

A duálmutató

A fentiekben már említett *Éltető–Frigyes-féle duálmutató* e felbontásokat építi be a jövedelemegyenlőtlenségek vizsgálatába, olymódon, hogy *a megfigyelési egységeket két csoportba sorolja: az átlagnál magasabb illetve alacsonyabb fejlettségű* (az átlagnál magasabb illetve alacsonyabb egy lakosra jutó jövedelmű, GDP-jű) csoportba:

Jelölések:

Az egyes tényezők az átlagnál *magasabb* fejlettségű csoportban:

$(J/P)_m$	$(J/F)_m$	$(F/K)_m$	$(K/P)_m$
fejlettség (j)	termelékenység (t)	foglalkoztatottság (f)	korszerkezet (k)

Ezzel analóg módon az egyes tényezők az átlagnál *alacsonyabb* fejlettségű csoportban:

$(J/P)_a$	$(J/F)_a$	$(F/K)_a$	$(K/P)_a$

A duálmutató *e két csoport értékeinek hányadosával* méri a területi egyenlőtlenségek nagyságát:

$$d = (J/P)_m / (J/P)_a = [(J/F)_m / (J/F)_a] * [(F/K)_m / (F/K)_a] * [(K/P)_m / (K/P)_a]$$

rövidítve:

$$d_j = d_t * d_f * d_k$$

A felbontott (fejlettségi) faktor differenciáltságát mérő egyenlőtlenségi mérték a duálmutatóban, épp a használt csoportosítás *következtében 1-nél nagyobb értéket vesz fel* (csak a gyakorlatban nem előforduló, a vizsgálatok szempontjából egyébként is értelmetlen elméleti esetben lehet értéke egyenlő 1-gyel, amikor nincsenek területi különbségek a fejlettségben). A felbontásban szereplő termelékenységi, foglalkoztatottsági és demográfiai tényezők azonban – bár ezek is jellemzően 1 körül értékűek – lényegében bármilyen pozitív értéket kiadhatnak. Ha valamely faktor értéke 1-nél kisebb duálértékű, akkor ennek a jellemzőnek a fejlettséggel ellentétes irányú a térbeli alapszerkezete: például az átlagnál fejlettebb térségekben alacsonyabb lehet az átlag alatti fejlettségű csoporthoz viszonyított foglalkoztatottsági mutató vagy kisebb az aktív korú csoportok aránya.

Nemcsak az alaphányadosokra, hanem *a duálmutatóra is alkalmazható a logaritmizálás*, s így kiszámítható az egyes tényezők súlya is ($\log(d_j)$-t 100-nak véve):

$$\log(d_j) = \log(d_t) + \log(d_f) + \log(d_k)$$

E felbontás esetében az 1-nél kisebb alapértékű tényezők logaritmusa negatív szám. E dimenzió térszerkezete csökkenti a másik két faktor alapján létrejövő regionális tagoltságát a fejlettségnek.

2.3. A tényezőkre bontás fejlettségi és versenyképességi szempontú értelmezése

A fenti eljárásokkal elvégezhető számítások többféle kutatási cél érdekében készülhetnek és többféleképp értelmezhetőek.

Ha a regionális *fejlettség* egyenlőtlenségeire fókuszálva használjuk a közelítést, akkor – miként fent már említettük – elsődlegesen az egyes tényezők egymáshoz viszonyított súlya és hatásiránya kerül az érdeklődés középpontjába. Dinamikus elemzés (például két időpont közötti összehasonlítás) esetében e szempontok olymódon értelmeződnek, hogy feltárul az, miként változnak a különböző komponensekben a (területi) egyenlőtlenségek. Nem triviális például

az, hogy miközben *növekednek* a jövedelemszinttel mért fejlettség regionális különbségei, ugyanez igaz a termelékenység, a foglalkoztatottság vagy a demográfia struktúra vizsgált jellemzőire, könnyen előfordulhat ugyanis, hogy ezek egyike-másika épp ellentétesen mozog, *csökken* a területi differenciáltsága.

Öt időpontra elvégezve a triadikus felbontást és a területi egyenlőtlenségek duálmutatóval való mérését (*1. táblázat*) hazánkban a XX. század utolsó évtizedében egyrészt növekvő, másrészt belső arányait tekintve nagyon stabil egyenlőtlenségrendszer képe formálódik. 1990 és 2002 között a fejlettségi duálmutató a kistérségek esetében 1,395-ről 1,567-re nőtt.

1. táblázat

A vidéki kistérségi fejlettségi (jövedelmi) differenciáltság és tényezői 1990 és 2002 között (duálmutatók)

Évek, mutatók	„Fejlettség" (d_j)	„Termelékenység" (d_t)	„Foglalkoztatottság" (d_f)	„Korszerkezet" (d_k)
		Kistérségek		
1990 D	1,395	1,242	1,079	1,040
logd (%)	100	65,23	22,98	11,77
1993 D	1,503	1,262	1,140	1,044
logd (%)	100	57,14	32,24	10,61
1996 D	1,548	1,264	1,168	1,048
logd (%)	100	53,73	35,52	10,74
1999 D	1,568	1,306	1,141	1,051
logd (%)	100	59,39	29,38	11,22
2002 D	1,567	1,319	1,132	1,048
logd (%)	100	61,65	27,71	10,62

A szerkezeti stabilitás abban jelölhető meg, hogy mindhárom megjelölt versenyképességi faktor azonos irányba hat, egymást erősíti, a súlyuk szerinti sorrend is stabil: az élőmunka-termelékenység dominál (60% körüli aránnyal a logaritmikus összevetésben), ezt érzékelhető súllyal követi a foglalkoztatási faktor (30%), s a legcsekélyebb aránnyal a korszerkezeti tényező (10%). A súlyarányok között határozott időbeli trend nem figyelhető meg, a legstabilabbnak a legkisebb súlyú korszerkezeti tényező látszik, mag a másik két faktor esetében nagyobbak az ingadozások.

A *versenyképességi* szempontú elemzések mögött ugyancsak jelen vannak illetve lehetnek a fenti relációk, itt azonban jellemzően az épp vizsgált területegységek *típusokba* sorolása a leggyakrabban feltárt végeredmény. Ilyen módon ugyanis a generális térfolyamatokon túlmenően már *gyakorlatiasabb következ-*

tetések, területfejlesztési tanulságok s így fejlesztési irányok is adódhatnak: kimutatható lehet, hogy egyes térségekben az élőmunka-termelékenység, másutt a foglalkoztatottság dimenziója mentén van inkább lemaradás, ami beavatkozást kívánhat, netán mindezek mögött – az egyébként direkt eszközökkel csak jóval lassabban és nehezebben befolyásolható – demográfiai, korszerkezeti faktor hatása a domináns. (Ha nagyon általánosan akarunk fogalmazni e két eltérő szemléletben is feltűnik az *általános térfolyamatokra és az egyedi helyekre* koncentráló, minduntalan visszatérő kettőssége a területi kutatásoknak.)

Ahogy arra a fentiekben már utaltunk, több empirikus elemzés vizsgálta nemzetközileg és hazánkban is a térségi versenyképességet a fenti tényezőkre bontás logikája mentén. Lengyel említett tanulmányában (*Lengyel* 2000/2001) nemcsak az EU területegységeket, hanem a hazai tervezési-statisztikai régiókat és megyéket is elhelyezte a termelékenység és a foglalkoztatottság duális koordinátarendszerében. *Lengyel* és *Rechnitzer* (2000) a hazai nagyvárosok versenyképességéről készült elemzése a többváltozós közelítést követi. Bár az elemzésben felhasznált mutatószámok szinte kizárólagosan a különböző gazdálkodói illetve lakossági jövedelemelemekre szorítkoznak, végeredményül kapott típusaik – leszakadók, vesztesek, nyertesek, felzárkózók – közelebb lévőnek látszanak a hasonló közelítésű elemzések (pl. *Faluvégi* 2000) *fejlettség-fejlődés központú* szemléletéhez és logikájához (e vizsgálatok alapadatai túlnyúlnak a jövedelemelemeken), még ha a szerzők *versenyképességi* típusokról beszélnek is.

Az egyes térségi szinteken végzett, s a következőkben bemutatásra kerülő vizsgálatokban a fenti általános modell megkövetelte jelzőszámok az alábbiak voltak:

J = GDP (jövedelem)	esetünkben az *adóköteles jövedelmeket*
P = népesség	az *állandó népességet*
F = foglalkoztatottak	az *adófizetők* számát
K = aktív korúak	a *18–59 évesek* számát jelenti

Az *egy lakosra jutó adóköteles jövedelemmel* közelítettük tehát kistérségi szinten *a fejlettséget, az élőmunka-termelékenységnek* megfelelő jelzőszám *az egy adózóra jutó adóköteles jövedelem* volt, *a foglalkoztatottsági ráta az adózóknak az aktív korúakhoz* viszonyított hányadával mért, a korszerkezeti mutató a szokásos. A használt jövedelemadatoknak a térségi gazdasági folyamatok elemzésében *fontos és kedvező tulajdonsága* az, hogy ezek forrása *a gazdaság egésze,* azaz nem valamifajta parciális szervezettípusra vagy ágazati körre terjednek csupán ki.

Mivel szoros (megyei szinten 0,95-ös) korreláció van az *adózók* és az *gazdaságilag aktív népesség* arányának mutatói között, előbbi helyettesítő adatként mindenképp megfelel (a kilencvenes években jobb híján ez az adat használható például a települési és kistérségi munkanélküliségi ráták becslése során is). Az

adófizetőknek illetve a gazdaságilag aktív népességnek az állandó népességhez viszonyított országos arányszámában 2000-ben 1 százalékpontos volt csupán a különbség (41,8 illetve 40,7%).

Kétségtelen, hogy a személyi jövedelmekhez kötődő vizsgálat a versenyképesség fogalmát eltávolítja kissé annak szűkebb gazdasági tartalmától, s *a társadalmi, lakossági oldalra* billenti át a hangsúlyt. Ugyanezt a momentumot erősíti a demográfiai-korszerkezeti tényező bevétele is a figyelembe vett tényezők közé. Magam mindezt koncepcionálisan nem hátránynak, hanem épp előnynek tartom, ha ugyanis térségi-területi versenyképességről beszélünk (s a fogalmat egyértelműen előtérbe állítva, kiterjesztve használjuk), akkor mindenképp indokolt a társadalmi jellegű összetevők irányába való elmozdulás. (Mindezen elvi-módszertani tartalmak erős analógiákat mutatnak a másik, manapság éppúgy gyakorta használt fogalommal, a *fenntarthatósággal*, amely ma már elfogadottan nem szűkül le a természeti-környezetei faktorokra.)

2.4. Kistérségi versenyképességi típusok Magyarországon a XXI. század elején[1]

2.4.1. A tényezőkre bontás versenyképességi szemlélete: a tipizálás módszere

A versenyképesség-központú közelítésben – hasonlóan a már említett munkákhoz – a területi megfigyelési egységeket soroljuk jellegzetes csoportokba, típusokba. A típusalkotás alapja a fajlagos jövedelemszint illetve jövedelemdinamika *triadikus* felbontása (*2. táblázat*).

Ennek segítségével a területi megfigyelési egységeket az egy főre jutó adóköteles jövedelem („fejlettség"), az egy adózóra jutó jövedelem („élőmunka-termelékenység"), az adózóknak az aktív korúakhoz viszonyított aránya („foglalkoztatottság") valamint az aktív korúak népességen belüli súlya („demográfiai" tényező) nagysága alapján úgy tipizáltuk, hogy minden tényezőben megkülönbözettük a megfelelő jelzőszám átlagnál magasabb (kedvezőbb) illetve alacsonyabb értékeket (1 és 0 kóddal jelölve). A városi versenyképességnél a csoport saját (vidéki) átlaga az osztályba sorolás szempontja, azaz a közelítés nem a körzeteken, hanem a városhálózaton belüli pozíciót hozza felszínre.

Természetesen a fentinél finomabb (pl. átlag feletti – átlag körüli – átlag alatti) tagolás is elképzelhető, ez azonban már rendkívül nagy számú versenyképességi csoportot hoz létre, ami áttekinthetően nem elemezhető. A minden tényezőnél használt kettős osztályozásban módszertani gyengéje ellenben az,

[1] Az itt összegzett vizsgálat részletes kistérségi és városi eredménytáblákat tartalmazó eredményeit lásd *Nemes Nagy J.* 2004 (elérhető: a geogr.elte.hu honlapon).

hogy az átlaghoz közeli, attól pozitív illetve negatív irányban csak minimálisan különböző értékek esetenként nagyon hasonló számszerű jellemzőjű térségeket eltérő osztályokba sorolnak. Ezekre az esetekre az elemzés során figyelni kell (néhány példára magunk is utalunk).

Ez az osztályozás – hasonlóan a legtöbb versenyképességi tipizálásához – nem az abszolút, hanem kifejezetten a *relatív pozíció* alapján minősít. A típusokban sorolásnál elméletileg így is nagyon részletes típusszerkezethez jutunk. Az osztályozás két *fejlettségi-versenyképességi csoportot,* ezeken belül 3-3 *strukturálisan különböző versenyképességi típust* jelöl ki (*2. táblázat*).

2. táblázat

A vizsgálatban kialakított versenyképességi típusok

Versenyelőny (átlag feletti jövedelmű csoport)

Komplex versenyelőny

1111 minden tényezőben az átlagnál kedvezőbb helyzet

Többtényezős versenyelőny

1110 csak a demográfiai tényezőben kedvezőtlen pozíció
1101 csak a foglalkoztatottsági tényezőben kedvezőtlen pozíció
1011 csak az élőmunka-termelékenységi tényezőben kedvezőtlen pozíció

Egytényezős versenyelőny

1100 az élőmunka-termelékenységi tényezőben kedvező pozíció
1010 a foglalkoztatottsági tényezőben kedvező pozíció
1001 a demográfiai tényezőben kedvező pozíció

Versenyhátrány (átlag alatti jövedelmű csoport)

Egytényezős versenyhátrány

0110 kedvezőtlen demográfiai pozíció
0101 kedvezőtlen foglalkoztatottsági pozíció
0011 kedvezőtlen élőmunka-termelékenységi pozíció

Többtényezős versenyhátrány

0100 kedvezőtlen foglalkoztatottsági és demográfiai pozíció
0010 kedvezőtlen élőmunka-termelékenységi és demográfiai pozíció
0001 kedvezőtlen élőmunka-termelékenyégi és foglalkoztatottsági pozíció

Komplex versenyhátrány

0000 minden tényezőben átlag alatti pozíció

Ugyanezt a logikát alkalmazhatjuk a versenyképesség *dinamikus* vizsgálatára is, amikor az egyes komponensek két időpont közötti relatív *növekedése* alapján tipizáljuk a területegységeket (lásd a tanulmány utolsó fejezetében).

A vidéki kistérségeket 1990 és 2002 között öt időpontra vonatkozóan csoportosítottuk a fenti versenyképességi típusok szerint.

A területfejlesztési törvény tervezett módosításához kapcsolódva 2003 folyamán a KSH elkészítette, majd a 244/2003. (XII. 18.) Kormányrendelettel a kormány elfogadta a területfejlesztési-statisztikai kistérségek új rendszerét, amely a korábbi 150 egységgel szemben 168 kistérséget tartalmaz. A térfelosztás változása 291 települést érint. Ezek közül 217 valamelyik új kistérségbe került, míg 74-et átsoroltak valamely korábban is létező egységbe.

Az új térfelosztás az ország minden régióját, de nem minden megyéjét érinti. Nincs változás a térfelosztásban az ezután is egységes „kistérségnek" minősülő főváros valamint Komárom-Esztergom, Vas, Zala, Tolna és Bács-Kiskun megyék esetében. Bár új kistérség nem alakult településátsorolásokat végrehajtottak Veszprém (2), Nógrád (1) és Csongrád (3) megyében.

Pest megyében egy új kistérség alakult (veresegyházi), Győr-Moson-Sopronban is van új kistérség (pannonhalmi), ugyanígy Baranyában (szentlőrinci), Somogyban (balatonföldvári), Hevesben (bélapátfalvi), Szabolcs-Szatmár-Beregben (ibrány-nagyhalászi). E megyék mindegyikében településátsorolásokra is sor került. Ezzel szemben, bár új kistérségek alakultak, de átsorolás nem volt Hajdú-Biharban (derecske-létavértesi, hajdúhadházi) és Jász-Nagykun-Szolnokban (mezőtúri).

Békésben két (békési, gyulai), Fejérben 3 új kistérséget jelöltek ki (abai, adonyi, ercsi). Jelentős a térfelosztás módosulása Borsod-Abaúj-Zemplénben (abaúj-hegyközi, bodrogközi, mezőcsáti, tokaji). Mindkét megyében átsorolásokat is végrehajtottak.

A fentiekben vázolt területszervezési átalakulások a korábbinál tagoltabb kistérségi rendszert eredményeznek, aminek területpolitikai következményei ma még nem láthatók, tisztán elemzési szempontból azonban a térfelosztás változása a regionális elemzésekben – így jelent témánkban, a versenyképességi térszerkezet vizsgálatában – azzal a következményekkel jár, hogy időbeli összehasonlításokat csak az új térfelosztás „visszavezetésével" lehet (és érdemes) majd elvégezni. Ez nagy volumenű területi információ-homogenizálási munkát jelent (s elméleti kérdőjeleket is felvet, amennyiben megkérdőjelezhető, hogy az új térfelosztásra aggregált korábbi adatok mögött milyen valóságos tartalom, térségi kohézió áll).

Az osztályozás a területegységek *versenyképességi típusok* szerint megoszlásának *nagyon erős stabilitását* jelzi (*3. táblázat*). Minden időpontban egy *aszimmetrikus* eloszlást látunk, a versenyhátrányos egységek többségével. Nagyon csekély egyben a két-két nagy kategória egymás közötti elmozdulása: a versenyelőnyös egységek száma 54 és 62, a versenyhátrányosoké 105 és 113 között szóródik a vizsgált időszakban.

3. táblázat

A kistérségi versenyképességi típusok eloszlása, 1990–2002

Típusok, kódok		1990	1993	1996	1999	2002
		Városkörzetek				
Versenyelőny		*55*	*54*	*55*	*55*	*62*
Komplex	1111	36	29	36	36	37
	1110	4	5	4	5	6
Többtényezős	1101	9	10	3	4	7
	1011	2	5	4	4	4
	1100	0	0	0	0	1
Egytényezős	1010	3	5	8	6	7
	1001	1	0	0	0	0
Versenyhátrány		*112*	*113*	*112*	*112*	*105*
	0110	0	0	1	1	0
Egytényezős	0101	1	3	5	3	3
	0011	10	4	3	4	3
	0100	1	1	1	1	2
Többtényezős	0010	29	24	27	25	24
	0001	10	8	7	7	9
Komplex	0000	61	73	68	71	64
Együtt		*167*	*167*	*167*	*167*	*167*

Figyelemre méltó az, hogy minden időpontban a *komplex versenyelőnyös* illetve a *komplex versenyhátrányos* típusok a legszámosabbak, ami egyértelműen megerősíti azt, hogy a versenyképesség három tényezője jellemzően *egy irányba hat.* Ugyanerre utal az egytényezős típusokba tartozó egységek csekély száma is, ami arra utal, hogy viszonylag ritkán fordul elő az az eset, hogy a népességre vetített jövedelmeket a három tényezőnek csak egyike lendíti az átlag fölé vagy viszi az átlag alá (a másik két tényező ellenére). A vegyes típusok esetében leggyakrabban a *foglalkoztatottsági* tényező sajátos alakulása figyelhető meg: népes például az a többtényezős versenyhátrányos csoport (0010), ahol a relatíve magas foglalkoztatottság átlag alatti termelékenységgel (bérekkel) és magas eltartottsági teherrel párosul. A „kedvező" *korszerkezet* önmagában (egyetlen kivétellel) sehol sem képes versenyelőnyhöz juttatni a térségeket, a versenyhátrányos körben ellenben elég jelentős az a térségi kör, ahol ez a demográfiai faktor minősül egyedül pozitív szerepűnek (0001). Ez a faktor, ha aktuálisan nem is, de potenciálisan mindenképp dinamizáló tényezőkét értelmezhető, bár ez a demográfiai komponens csekély területi szóródása következtében nem jelent hazánkban éles megosztó dimenziót.

2.4.2. Tartós versenyelőny-versenyhátrány

Az ezredfordulós versenyképességi térszerkezet stabil *pozitív pólusát* azok a kistérségek alkotják, amelyek az áttekintett időszak egészében minden versenyképességi komponensben átlag feletti pozíciót foglaltak el (*4. táblázat*). Az egyes komponensek közül e csoportra jellemző leginkább az élőmunka-termelékenység (bér- és jövedelemszint) kiugró színvonala, esetenként azonban a foglalkoztatottsági szint a legnagyobb súlyú stabilizáló tényező.

A tartós komplex versenyelőnyű térségek száma viszonylag csekély, az öt vizsgálati évben 29 és 37 között volt e kistérségek száma. Ezek mintegy felét teszik ki azok a területegységek, amelyek minden évben e csoportba tartoztak. Ide jellemzően *vidéki nagyvárosok és a középső országrész középvárosainak térségei kerülnek.* (Az itt nem részletezett városi szintű elemzés azt igazolta, hogy a térségi versenyképességben legtöbbször a központi település, város jelenti a húzóerőt. Csupán hat olyan komplex versenyelőnyös kistérséget találunk, amelynek központi városa nem kerül az „elit" csoportba. Ezek azonban jellemzően olyan térségek, ahol érzékelhető agglomerációs és szuburbán folyamatok észlelhetők, amelyek a városi jövedelmi és foglalkoztatási előnyöket szétterítik a környékre.)

4. táblázat

A pozitív versenyképességi pólus

Minden időpontban komplex versenyelőnyű kistérségek (22, a népességszám sorrendjében)
Szegedi, Pécsi, Győri, Budaörsi, Székesfehérvári, Szolnoki, Szombathelyi, Zalaegerszegi, Gödöllői, Sopron-Fertődi, Szekszárdi, Veszprémi, Egri, Dunaújvárosi, Szentendrei, Váci, Dunakeszi, Esztergomi, Komáromi, Tatai, Móri, Gárdonyi.

A táblázatba sorolt kistérségekhez *hasonló* versenyképességi karakterű néhány olyan területegység, amely mivel *egy* évben valamely komponensben (általában csekély értékkel) a viszonyítást jelentő átlag alá került, formálisan nem minősíthető komplex versenyelőnyösnek, de a lényeget tekintve ezekhez hasonló. Ilyen kistérségek (zárójelben a kivételes év): a *pilisvörösvári* ('93), *várpalotai* ('93), *ajkai* ('93), *balatonalmádi* ('99), *kecskeméti* ('99), az *oroszlányi* ('02). Közöttük látványos példáit találhatjuk a *korai illetve késői depressziónak* és kilábalásnak is (lásd pl. az ajkai illetve az oroszlányi esetet).

Jóval kiterjedtebb térségi kört fed le *a „negatív pólus" a komplex versenyhátrányos* térségek csoportja (*5. táblázat*). Ezek száma az öt vizsgálati évben 61 és 73 között ingadozott. Tartós komplex versenyhátrányúnak 45 kistérség minősül. Ez a kör Kelet-Magyarország nagy részét lefedi, többségük kisvárosi, agrárkarakterű (a legfeltűnőbb kivétel a talán legismertebb nehézipari depressziós vidék, Ózd és környéke). A szerkezeti jellemzők közül megemlítendő, hogy a

kritikus helyzetű csoport demográfiai lemaradása jóval kisebb, mint a foglalkoztatásé vagy bérszínvonalé.

5. táblázat

A negatív versenyképességi pólus

Minden időpontban komplex versenyhátrányú kistérségek (45, a népességszám sorrendjében)
Ceglédi, Jászberényi, Ózdi, Kisvárdai, Mátészalkai, Nagykátai, Hajdúhadházi*, Kiskőrösi, Berettyóújfalui, Püspökladányi, Ibrány-Nagyhalászi*, Nagykállói, Mezőkovácsházi, Szerencsi, Nyírbátori, Mezőkövesdi, Szeghalmi, Tamási, Tiszafüredi, Fehérgyarmati, Derecske–Létavértesi*, Kunszentmártoni, Tiszavasvári, Füzesabonyi, Hevesi, Edelényi, Baktalórántházi, Vásárosnaményi, Marcali, Kunszentmiklósi, Balmazújvárosi, Sárospataki, Sarkadi, Encsi, Pétervásárai, Szikszói, Bodrogközi*, Kisteleki, Jánoshalmi, Abaúj–Hegyközi*, Mezőcsáti, Csengeri, Tokaji*, Pécsváradi, Lengyeltóti

Megjegyzés: * új kistérség.

Közöttük már felbukkannak a kistérségi térfelosztás új egységei (6 körzet) is Ezek kedvezőtlen jövedelmi jellemzői, akár az önálló térségként való szerepeltetés mögöttes indokaként is felhozhatók.

A hosszú távú elemzés lehetőséget teremt arra is, hogy – a már említett erőteljes térszerkezeti stabilitás ellenére – rámutassunk az éles pozícióváltások néhány jellemző példájára. Ezek közé tartozik a „korai felzárkózók" tipikus példájaként a *szentgotthárdi* térség (1990–93-ban még versenyhátrányos, ezt követően komplex versenyelőnyös), a budapesti agglomerációból a *veresegyházi* körzet (1990–96 között versenyhátrányos, azóta többtényezős versenyelőnyös), illetve a legifjabb megújulás példájaként a főváros közeli északi szektorból a *hatvani, rétsági és a balassagyarmati* térség (2000-ig versenyhátrány, 2002-ben többtényezős versenyelőny) valamint a *bicskei* körzet (hasonló pályával).

Ezek a mozgások látványos *helycserékkel és szerkezeti átalakulással* járnak. *Szentgotthárd és Oroszlány városok* versenyképességi életútja (*6. táblázat*) sem pusztán a jövedelmi szint változását (J/P) hozza felszínre, hanem elsősorban a látványos foglalkoztatási diszparitást (F/A), amely a korszerkezeti-demográfiai faktort is torzítja (A/P). A két városi pálya már 1993–96 között keresztezte egymást, s azóta távolodik. (Az előrejelzéssel azonban óvatos lennék!) A száraz statisztikai adatok szerint *Eger és Sopron* szinte forintra azonos jövedelemszintről indult 1990-ben. Mára azonban pályájuk látványosan, s talán meglepő módon kettévált: 1993-ban még Sopron volt kicsit előbbre, ma azonban *a hevesi megyeszékhely* mutatói jóval kedvezőbbek a nyugati határszél gyöngyszeménél. Igaz ez a versenyképesség összes itt figyelembe vett komponensére. (A két város mélyebb, több tényezőt figyelembe vevő összehasonlítása megérne egy tanulmányt!)

6. táblázat

Versengő (?) várospárok: a versenyképességi profilok változása, 1990–2002 (a fajlagosok a vidéki városi átlaghoz viszonyítva)

	Versenyképességi tényezők			
Évek	J/P	J/F	F/K	K/P
		Szentgotthárd		
1990	0.851701	0.829125	**1.004319**	**1.022811**
1993	0.891883	0.855133	**1.021185**	**1.021338**
1996	**1.112091**	**1.04304**	**1.043912**	**1.021352**
1999	**1.210872**	**1.114938**	**1.062263**	**1.022387**
2002	**1.223068**	**1.123377**	**1.068646**	**1.018806**
		Oroszlány		
1990	**1.174764**	**1.112575**	0.98821	**1.068494**
1993	**1.093205**	**1.068368**	0.980806	**1.043273**
1996	**1.085258**	**1.104681**	0.96983	**1.012979**
1999	**1.106635**	**1.151914**	0.969414	0.991004
2002	0.824095	0.988576	0.847441	0.983688
		Eger		
1990	**1.101892**	**1.066613**	**1.022262**	**1.010578**
1993	**1.176595**	**1.084751**	**1.071904**	**1.011907**
1996	**1.243669**	**1.091378**	**1.117228**	**1.019971**
1999	**1.249764**	**1.088194**	**1.118816**	**1.026510**
2002	**1.265430**	**1.100655**	**1.120856**	**1.025739**
		Sopron		
1990	**1.112211**	**1.019562**	**1.078595**	**1.011383**
1993	**1.189410**	**1.052726**	**1.107324**	**1.020331**
1996	**1.206231**	**1.057237**	**1.109014**	**1.028777**
1999	**1.158980**	**1.036609**	**1.084775**	**1.030673**
2002	**1.100775**	**1.030688**	**1.044388**	**1.022609**

2.4.3. Regionális jellemzők, a versenyképességi térszerkezet 2002-ben

A versenyképesség aktuális kistérségi térszerkezete nagy meglepetésekkel nem szolgál alapvonásaiban nagyon hasonló, a korábbi saját elemzéseinkből és a többváltozós módszertant használó vizsgálatokból (legújabban: *Faluvégi* 2000, *Lengyel–Rechnitzer* 2000) jól ismert földrajzi képhez. Ha a térképre tekintünk (*1. ábra*), mindenek előtt a hazai *centrum–periféria* rendszer *alapvető térelemei* rajzolódnak ki az új térfelosztási keretben is:

– a *központi mag* és a belőle kiágazó fejlődési, fejlettségi *tengelyek* (Budapest és az autópályák vonala),

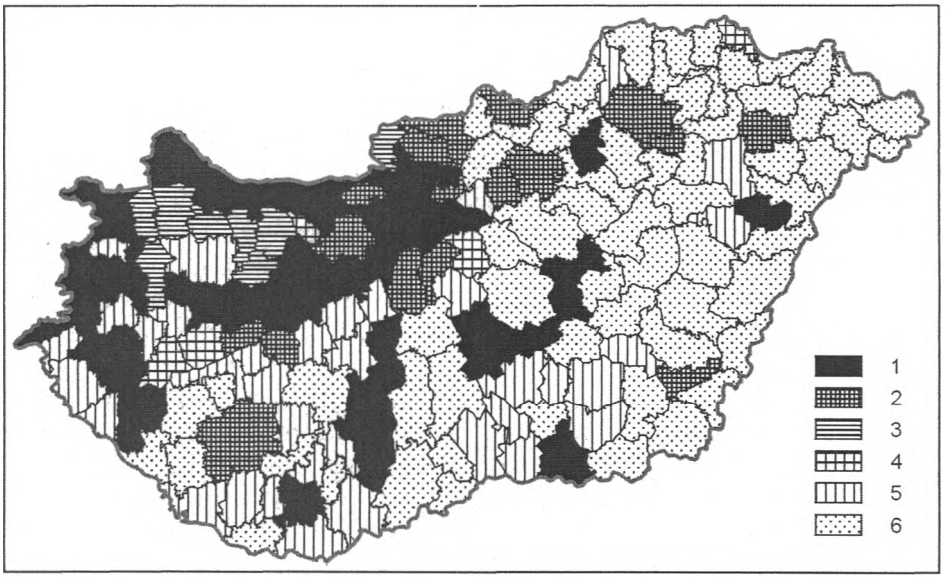
- a *dinamikus perem* (az osztrák határmente zónája),
- a *külső perifériák* (az északkeleti határ menti térségek),
- a *belső perifériák* (az Alföld és a Dunántúl középső zónáiban egyaránt).

Vizsgálatunk e térséma néhány elemét azonban a korábbiaknál határozottabban jelzi. A regionális léptékű összefüggések közül ilyennek tekinthető:

- a korábbi ÉK–DNY *ipari tengely* éles kettéválása, egyben a főváros körüli újabb összekapcsolódása (az „elrozsdásodott" északi és az „újrafényezett" dunántúli féltengely);
- a *Dél-Dunántúl* (két nagyvárosi szigetétől eltekintve) egyöntetű versenyhátrányos pozíciója, Fejér megye látványos kettéesése;
- az *autópályák* (elsősorban az M3) és a főutak (6-os) zónáinak éles elválása környezetüktől;
- az *alföldi nagyvárosi körzetek* szigetjellege;
- a *déli határmente* világos kapcsolódása a külső periféria keleti zónájához;
- az *Alföld középső régiójának* kiterjedt versenyhátrányos vidéke;
- a Nyugat- és Közép-Dunántúl határzónájában (Őriszentpéter–Kisbér vonalában) kirajzolódó, instabil, versenyhátrányos „völgy".

1. ábra

A kistérségek statikus versenyképessége 2002-ben (168 kistérség)

Jelmagyarázat: 1 – Komplex versenyelőny; 2 – Többtényezős versenyelőny; 3 – Egytényezős versenyelőny; 4 – Egytényezős versenyhátrány; 5 – Többtényezős versenyhátrány; 6 – Komplex versenyhátrány.

3. REGIONÁLIS VERSENYKÉPESSÉG EURÓPÁBAN

3.1. Heterogén Európa

Az európai gazdasági és szociális tér erősen tagolt. A településhálózatokban, a gazdaságok szerkezetében, a népesség iskolázottságában és infrastrukturális ellátottságában megmutatkozó különbségek okai a kontinens több évszázados történelmi fejlődésében keresendők.

A XIX. századi állam- és nemzetfejlődés európai folyamata az egyes országok területi szerkezetét különbözőképpen alakította. A többközpontú államokban (Olaszországban, Németországban, Spanyolországban) az ipari fellendülés, a közlekedési infrastruktúra kiépülése több városi térséget érintett, ezek közel hasonló fejlődési pályán haladtak, a gazdaság parancsnoki posztjai különböző helyekre települtek, a kulturális, a politikai és a közigazgatási intézmények is decentralizált formát öltöttek. Az egyközpontú országokban (Franciaországban, Ausztriában, Magyarországon, a kelet-közép-európai országok többségében és részben az Egyesült Királyságban) a domináns fővárosokon kívüli perifériák teljesítőképessége gyenge volt, a vasúthálózatot az állam centrumát kiszolgáló sugaras szerkezetben fejlesztették, a kulturális és politikai funkciók is ide összpontosultak.

Az erős regionális gazdaságok a politikai állam fejlődését és a nemzeti integrációt változatos módokon befolyásolták. A kiemelkedő ipari érdekkörök általában a termékeik kedvező elhelyezését biztosító integrált nemzeti piacok fejlesztésében voltak érdekeltek, a védővámok tekintetében azonban a nemzeti és a regionális elképzelések között éles ellentétek húzódtak meg. A gazdasági érdekek sokszor meghátrálásra kényszerítették a regionális eliteket, a nemzeti kormányok által nyújtott nemzeti piacvédelem előbbre való volt a területi önkormányzati intézmények önállóságának erősítésénél, a központi kormányzattal való konfrontációnál.

Az állam, a gazdaság és a társadalmi struktúrák kapcsolatrendszerét Nyugat-Európában az elmúlt fél évszázadban állandó változások jellemezték (*1. táblázat*), a hatalom decentralizációját a nemzeti határokat átlépő globális tendenciák is ösztönözték. Kelet-Európában viszont a merev politikai szerkezet megakadályozta a gazdasági reálfolyamatok tényleges kibontakozását, a központi befolyás hatására a gazdasági tér egységei homogenizálódtak.

1. táblázat

A gazdaság, az állam és a társadalom kapcsolatának változása a XX. század második felében

Államtípus	GAZDASÁG	AZ ÁLLAM JELLEMZŐI	TÁRSADALOM	KULTÚRA ÉS ÉRTÉKEK
Jóléti állam	Fordista gazdaság Keynesi makropolitika Államosítás Teljes foglalkoztatottság A termelés földrajzi tényezőinek meghatározó szerepe Felülről vezérelt regionális politika	Esélyegyenlőség Állami beavatkozás Magas adók A szolgáltatásokhoz való állampolgári jog, a szükségletek fogalmának kiterjesztése A közigazgatás centralizálása A közszolgáltatások menedzselése Fiskális túlsúly Kormányzati válság	Az egyén szabadsága Urbanizáció Az emberi jogok hangsúlyozása A tömegtájékoztatás térhódítása Tömegturizmus Szekularizáció Diáklázadások Szociális programok	A szabadság új értékei Új életstílus Népművészetté degradálódott regionális kultúra A regionális kultúra átértékelését szorgalmazó mozgalmak A fejlődést akadályozó regionális kultúrák
Neoliberális állam	Posztfordizmus Dereguláció és privatizáció Új technológiák és kommunikációs rendszerek A földrajzi tértől független új termelési tényezők A tercier szektor dominanciája Globalizáció Alulról építkező regionális politika Tudásalapú gazdaság	„Üres", „nem érzékelhető" állam Az állami beavatkozások mérséklődése Adócsökkentés A szolgáltatások privatizálása Recentralizáció Regionalizáció Új közigazgatás	Individualizmus A mohóság dicsőítése A közösségi javak eszméjének megrendülése A közösségek széttöredezése A gazdagok és a szegények közti különbség növekedése	A neoliberális értékek népszerűsítése A jóléti szolgáltatások adórendszeren keresztüli szabályozása A kultúra szerepének felértékelődése a gazdaságban A regionális kultúrák új értelmezése

A táblázat a következő oldalon folytatódik.

1. táblázat folytatása

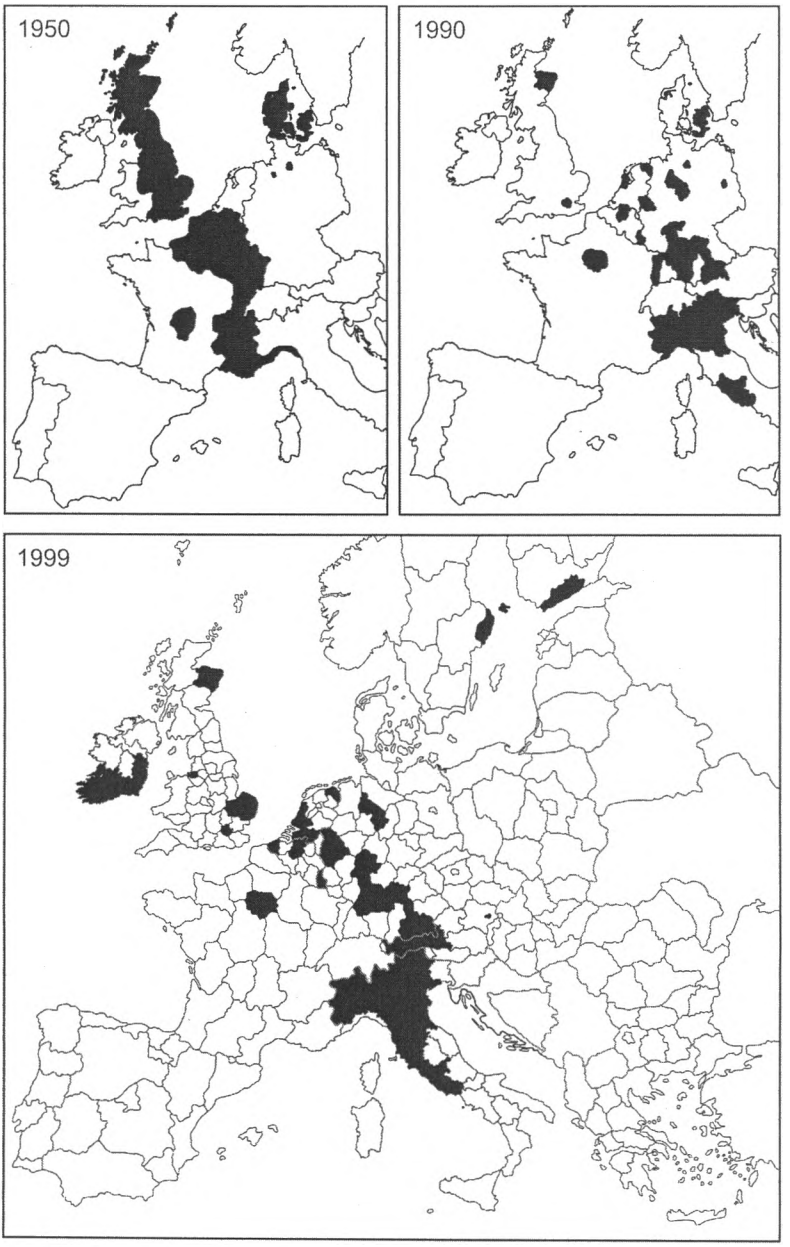
Államtípus	GAZDASÁG	AZ ÁLLAM JELLEMZŐI	TÁRSADALOM	KULTÚRA ÉS ÉRTÉKEK
„Közösségi" állam	A tőke és a piac elfogadása Alacsony adók Az osztályharc vége Innovatív vállalkozások Szociális dimenzió és intézményes gazdaság A szakszervezetek és a helyi önkormányzatok szerepének növekedése Gazdasági regionalizmus	Az esélyegyenlőség és a társadalmi igazságosság versenyalapokra helyezése A jóléti állam tagadása Mérséklődő bürokrácia Új „public-private" partnerség Decentralizáció A helyi önkormányzatok újraértékelése, a helyi demokrácia fejlesztése, az európai polgárság eszméje	Az individualizmus korlátozása A társadalom erkölcsi újraszervezése A közösségi elv átértelmezése Új jogértelmezés, a rend fogalmának új tartalma	Az individualizmus elfogadása A különböző életstílusok elfogadása Az emberi jogok új felfogása A regionális és a helyi kultúrák újraértelmezése Perszonalizáció

Forrás: Loughlin 2000. alapján a szerző összeállítása.

A globalizációs folyamatok hatásaira az egyes régiók és városok különböző képpen reagáltak, adottságaik és az alkalmazott stratégiák függvényében nyertesek vagy vesztesek lettek. Az új növekedési tényezők telepítési kritériumai az európai gazdasági tér különböző szegmenseiben érvényesültek, a versenyképes régiók fokozatosan a kontinens középső része felé tolódnak, ami a kelet-közép-európai integráció szempontjából kedvező változásnak és egyben kiinduló pontnak tekinthető (*1. ábra*). A negatív következményeket elkerülendő, a helyi és a regionális hatóságok érdekeik védelmére intézkedések egész sorát foganatosították. Az alkalmazkodási stratégiák ugyanakkor az egybeolvadás ellenében az elkülönülést erősítik. Ezt szolgálják például a megélénkülő regionális kulturális mozgalmak és az egyre eredményesebben fellépő etnikai szervezetek. Kérdés persze, hogy az identitást favorizáló regionális stratégia alkalmas-e a régió nemzeti vagy nemzetközi pozíciójának a védelmére, elegendő fejlesztő erőt jelent-e a régió teljesítőképességének növelésében (*Keating – Loughlin* 1997).

1. ábra

Az Európai Unió legfejlettebb régióinak területi elhelyezkedése, 1950–1999

Forrás: A szerző szerkesztése.

A válasz nyilván attól függ, hogy Európa mely térségének milyen régiójáról van szó. A fordista típusú ipari központok, a vidéki regionális centrumok vagy a globális metropoliszok lényegesen eltérő feltételekkel rendelkeznek a hagyományosan értelmezett reakcióképesség szempontjából. Az alkalmazkodásnak a klasszikus termelési tényezők minősége azonban csak az egyik előfeltétele. A másik – a hálózatos gazdaság működéséből következő új – adaptációs kritérium a régió vagy a város szervezetei és intézményei közötti kapcsolatok jellege, a közös célkitűzés intézményesülésének lehetősége, a helyi ösztönzők, a kollektív döntések előkészítése, a társadalmi konszenzus. Ez az új versenyképességi tényezőcsoport tehát azt jelzi, hogy a helyi és a regionális fejlődés sikere már nem csupán szűk gazdasági szempontokon múlik, hanem a területi növekedésben érdekelt szereplők szoros koalíciójától, intézményes együttműködésétől is függ.

A posztmodern típusú térfelfogás terjedésének következménye az új területfejlesztési paradigma fokozatos térhódítása. A belső erőforrásokra támaszkodó, az önerőre is építő, a perifériákról kiinduló fejlesztési felfogás lassan polgárjogot nyer a fejlettebb térségek stratégiáiban, sőt, egyre több állam központi regionális politikája is az „alulról építkezés" elvét tekinti egyik kiinduló pontjának (*Perulli* 1998).

A globalizálódás folyamatos lendületben tartja, sőt, esetenként fel is gyorsítja a posztmodern gazdaság szerkezeti átrendeződésének mozgástendenciáit. A 80-as évtizedben megalapozott gazdasági paradigma kiteljesedése Európában az új évezred első évtizedeiben várható, a posztfordista térformáló erők is hosszú ideig éreztetik még hatásukat. Az agglomerációs előnyöket érvényesítő fejlett szolgáltatások bővülése prognosztizálható, és országonként eltérő ütemben tovább folytatódik e tevékenységek koncentrált decentralizációja. A terjedés sebessége nem kis mértékben azon múlik, hogy a régiók fejlesztési stratégiájukban milyen szerepet szánnak az érett tercier és a kvaterner ágazatoknak, a gazdaság fejlesztésében milyen súlyt képviselnek a magas hozzáadott értéket termelő, klaszterekbe szerveződött ágazatok. A területfejlesztés új felfogása – a globalizáció hajtóerőit a helyi adottságokkal ötvözni képes szakmai kultúra – fontos szelekciós tényező lesz majd a területi egyenlőtlenségek mérséklésében és erősödésében.

A globalizáció mellett az európai térségek integrációját befolyásoló második nagy tényezőcsoportot a *gazdaság* szerkezeti és szervezeti rendszerei jelentik. A nagy szerkezeti átrendeződések Európa legtöbb országában – Kelet-Európát nem számítva – már lejátszódtak. A mediterrán régiókban az agrárágazat magas részaránya miatt a második és a harmadik szektor bővülése tovább folytatódik, másutt viszont az ipar belső szerkezeti átalakulása és – ezzel párhuzamosan – a termelő szolgáltatások fejlődése vetíthető elő. Az externáliákra építő, rugalmas termelésszervezés és a technológiai átalakulás a fejlett (üzleti-tanácsadási, kísérleti-fejlesztési) szolgáltatásokat a leggyorsabban növekvő gazdasági ágazattá

emelheti. A fejlett termelő szolgáltatások területi eloszlása ma még nagyfokú koncentrációt mutat, azonban az utóbbi évtizedben – tudatos regionális politikai támogatások következtében – Franciaországban, Hollandiában, Ausztriában, az Egyesült Királyságban és Olaszországban a dekoncentráció jelei figyelhetők meg, bár az ágazatban elkezdődött európai méretű specializáció azt mutatja, hogy a centrumrégiók megszerzett pozícióikat nehezen kívánják feladni. A decentralizáció mozgatóerői azonban hatásosabbnak tűnnek, lévén a terjedő regionális specializáció és térbeli klaszteresedés hosszú távú versenyképességének előfeltétele a megújulást folyamatosan biztosító fejlett szolgáltatások jelenléte.

A gazdaság szervezeti rendszerét is várhatóan a jelenlegi folyamatok alakítják az évszázad első évtizedeiben. A kis- és középvállalatok kétharmados súlya a gazdaságban fennmarad, a multinacionális vállalatok stratégiáinak sikerétől függően elképzelhető arányuk lassú növekedése a feldolgozóiparban. E vállalatforma ugyanis fontos tényező a gazdasági és társadalmi kohézió erősítésében, viszonylag kis tőkeigénye miatt a fejletlenebb térségek foglalkoztatási gondjainak megoldásában továbbra is lényeges szereplő lehet, bár a gazdaság minőségi átalakulása és a regionális versenyképesség előtérbe kerülése miatt a közepes méretű vállalkozások fejlődése és hálózatba szerveződése nagyobb ütemben halad előre, sőt, felértékelődőben van a nagyvállalati kapcsolatok szerepe is.

Az európai gazdaság fejlődési tényezőiben bekövetkezett tartós átalakulási tendenciák és az európai integráció minőségi jellegű változásai, illetve mindezeknek a nemzeti politikai rendszerekre gyakorolt hatásai érezhetően befolyásolják a regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének jövőbeli alakulását is. A regionális fejlesztés és a makropolitika kölcsönkapcsolataiban és a regionális politika belső mechanizmusaiban jelentős átalakulásnak lehetünk tanúi (*Le Galè–Lequesne* 1998).

A regionális politika évszázados fejlődésének legfontosabb tanulsága ma már az európai gondolkodás szerves részévé vált. A szolidaritás eszméjét az európai államok többségének nemzeti és ágazati politikái, az Európai Unió kohéziós stratégiája a társadalmi cselekvés kiinduló pontjának tekintik. Az európai modellt mindenekelőtt ez különbözteti meg a többi kontinens társadalomirányítási gyakorlatától. A kohéziós modell gazdasági értelemben a régiók és a társadalmi csoportok közti különbségek mérséklését jelenti, azt, hogy a népesség minél szélesebb rétegei működhessenek közre a gazdasági növekedés feltételeinek megteremtésében és részesedhessenek ezek eredményeiből. A kohézió szociális dimenziója a foglalkoztatottság lehető legmagasabb szinten tartását, a hátrányos társadalmi rétegek foglalkoztatási lehetőségeinek javítását és a munkanélküliség mérséklését fogja át. S végül a kohézió a politikai gyakorlatban az államon és az Európai Közösségen belüli kölcsönös támogatás megnyilvánulása, nem egyszerűen csupán jövedelemtranszfer formájában, hanem a belső erőforrások optimális hasznosítását szolgáló eszközök és módszerek közös alkal-

mazásában. Az uniós tagállamok két évtizedes fejlődéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy a gazdasági-döntési és fejlesztési rendszerüket decentralizált országokban a regionális kohézió erősödött, a centralizált berendezkedésű államokban pedig gyengült.

Az utóbbi évek változásai azt vetítik előre, hogy a XXI. század legelején a regionális politika mozgásterét – a gazdaság fejlődési öntörvényein kívül – két markáns tényező határozza meg: az egyik az Európai Unió szervezeti, működési, finanszírozási reformja és keleti bővülése, a másik pedig – nem kis mértékben az előbbi tényező hatására – a nemzetállamokon belüli új hatalmi munkamegosztás kialakulása, a decentralizáció (*Michalski–Saraceno* 2000).

3.2. Európai kohéziós politika

A területi egyenlőtlenségek a gazdasági fejlődés akadályát jelentik, gátolják a versenyképesség erősödését, szociális feszültségekhez vezetnek, korlátozzák az egységes Európa koncepció megvalósítását. A Tizenötök Európájában a gazdasági kapacitások a Leeds–Lyon–Hamburg–Milánó négyszögbe koncentrálódnak: az Unió területének 18%-át felölelő területen a népesség 41%-a él. Itt termelik meg a közösségi GDP 48%-át és ide összpontosul a kutatási-fejlesztési ráfordítások 75%-a.

Az európai országok egy részének gazdaságpolitikája már több évtizede igyekszik a területi különbségek mérséklését különböző eszközökkel elősegíteni. Az európai kohézió erősítéséhez a nemzeti regionális politikai intézkedések azonban csak csekély mértékben járultak hozzá, ezért vált a területi különbségek mérséklése az Európai Unió markáns stratégiai irányzatává.

Az Európai Bizottság 1996-ban publikálta első kohéziós jelentését. A dokumentum négy alapvető kérdéssel foglalkozott (First Report on Economic and Social Cohesion):

- Csökkentek-e a tagállamok, a régiók és a társadalmi csoportok közötti gazdasági és szociális különbségek az Európai Unió harmonikus fejlesztési célkitűzéseinek megvalósítása nyomán?
- Milyen szerepet játszottak a tagállamok e célkitűzések megvalósításában?
- Miként segítették elő az unió egyéb politikái a kohéziós célok megvalósítását?
- Milyen hatásuk volt a strukturális politikai intézkedéseknek?

A kohéziós jelentés megállapította, hogy az 1983–1995-ös időszakban a tagállamok közötti jövedelmi különbségek csökkentek, mindenekelőtt amiatt, hogy a négy kohéziós ország (Görögország, Írország, Portugália és Spanyolország) fejlődése felgyorsult. A régiók közötti különbségek azonban lényegében változatlanok maradtak. A legfejlettebb és a legfejletlenebb régiók közti jövedelmi

különbségek a 80-as évtizedben csak csekély mértékben mérséklődtek. Az Európai Unió leggazdagabb (a német Hamburg Land) és a legszegényebb (a portugál Azori-szigetek) régiójának egy főre jutó GDP-je között 1983-ban 4,7-szeres, 1993-ban pedig 4,5-szeres volt a különbség. A legfejlettebb és a legfejletlenebb 25-25 régió jövedelmi differenciái egy évtized alatt nem csökkentek, és a két csoportot alkotó régiók sem változtak Hasonló következtetésekre jutott az unió 2004-ben publikált harmadik kohéziós jelentése is (*A New Partnership for Cohesion*).

A régiók teljesítőképességének alakulását elsősorban az ágazati szerkezet befolyásolja. A főleg a négy kohéziós országban és Finnországban található agrárrégiók GDP-mutatói jelentősen az EU-átlag alatt vannak, a jövedelmek növekedési üteme is alacsonyabb. Az ipari régiók – Németországban, Észak-Spanyolországban, Észak-Franciaországban, Észak-Olaszországban, Közép-Angliában és Ausztriában – teljesítőképessége meghaladja az unió átlagait, növekedési rátái azonban csak mérsékelt előnyt jeleznek. Az erős tercier gazdasággal rendelkező térségek – Lisszabon kivételével valamennyi fővárosi régió, északnémet, holland és belga területek – GDP-mutatói a legmagasabbak, a növekedési ütem átlagos (*2. táblázat*).

A gazdasági tevékenység túlzott mértékben koncentrálódik a magasan urbanizálódott térségekbe. Az 500 fő/km^2 feletti népsűrűségű régiók az EU összterületének csupán 4%-át, az össznépességnek viszont 50%-át adják. E területek fajlagos GDP-je a közösségi átlagot 14%-kal meghaladja. A nagyvárosok dinamikus növekedése a kohéziós országok többségében tovább mélyítette a területi jövedelmi különbségeket.

2. táblázat

Az egy főre jutó GDP az Európai Unió legfejlettebb és legfejletlenebb régióiban, 1983–2001, EU 15=100

Régió	1983		Régió	2001	
	GDP	Rang-sor		GDP	Rang-sor
Hamburg (D)	184	1	Felső-Bajorország (D)	235	1
Île-de-France (F)	168	2	Brüsszel (B)	217	2
Brüsszel (B)	165	3	Luxembourg	194	3
Bécs (A)	151	4	Île-de-France (F)	165	4
Bréma (D)	149	5	Bécs (A)	152	5
Darmstadt (D)	149	6	Berkshire, Oxfordshire (UK)	149	6
Nagy-London (UK)	144	7	Stockholm (S)	145	7
Felső-Bajorország (D)	140	8	Darmstadt (D)	142	8
Stuttgart (D)	138	9	Uusiama (FI)	140	9
Luxembourg	135	10	Grampian (UK)	139	10
Felső 10	*154*		*Felső 10*	*160*	

A táblázat a következő oldalon folytatódik.

A 2. táblázat folytatása.

Régió	1983		Régió	2001	
	GDP	Rang-sor		GDP	Rang-sor
Uusiama (FI)	133	11	Bréma (D)	136	11
Stockholm (S)	132	12	Trentino Alto-Adige	133	12
Uusimaa (FI)	131	13	Lombardia (I)	132	13
Lombardia (I)	131	14	Dél-Írország	129	14
Grampian (UK)	130	15	Nyugat-Hollandia (NL)	126	15
Berlin (D)	130	16	Közép-Frankföld (D)	126	16
Valle d'Aosta (I)	128	17	Emiglia-Romagna (I)	126	17
Emilia-Romagna (I)	128	18	Valle d'Aosta (I)	124	18
Antwerpen (B)	126	19	Salzburg (A)	124	19
Düsseldorf (D)	125	20	Közép-Frankföld (D)	118	20
Karlsruhe (D)	124	21	Cheshire (UK)	117	21
Közép-Frankföld (D)	124	22	Veneto (I)	116	22
Trentino-Alto Adige (I)	119	23	Vorarlberg (A)	116	23
Salzburg (A)	118	24	Piemonte (I)	115	24
Észak-Hollandia (NL)	118	25	Düsseldorf (D)	114	25
Felső 25	*140*		*Felső 25*	*151*	
Azori-sz. (P)	39	1	Guyane (F)	48	1
Guadeloupe (F)	40	2	Thraki (GR)	53	2
Extremadura (E)	43	3	Dytikii Ellada (GR)	53	3
Madeira (P)	43	4	Extremadura (E)	54	4
Voreio Aigaio (GR)	43	5	Réunion (F)	54	5
Centro (P)	43	6	Azori-sz.(P)	57	6
Guyane (F)	44	7	Alentejo (P)	57	7
Alentejo (P)	45	8	Norte (P)	57	8
Réunion (F)	45	9	Thessalia (GR)	60	9
Norte (P)	46	10	Ionia Nisia (GR)	60	10
Alsó 10	*44*		*Alsó 10*	*56*	
Ceuta y Melilla (E)	48	11	Dessau (D)	60	11
Ipeiros (GR)	50	12	Cornwall (UK)	60	12
Algarve (P)	50	13	Guadeloupe (F)	61	13
Martinique (F)	54	14	Voreio Aigaio (GR)	62	14
Andalúzia (E)	55	15	Brandenburg (D)	62	15
Ionia Nisia (GR)	56	16	Calabria (I)	62	16
Nyugat-Görögország (GR)	56	17	Andalúzia (E)	63	17
Nyugat-Macedónia (GR)	57	18	Peloponnisos (GR)	64	18
Castilla-la Mancha (E)	57	19	Puglia (I)	65	19
Thessalia (GR)	57	20	Campania (I)	65	20
Kréta (GR)	58	21	Mecklenburg-Előpomeránia (D)	66	21
Közép-Macedónia (GR)	58	22	Brandenburg (D)	67	22
Kelet-Macedónia, Trákia (GR)	59	23	Thüringia (D)	67	23
Galicia (E)	61	24	Ceuta y Melilla (E)	68	24
Calabria (I)	63	25	Martinique (F)	68	25
Alsó 25	*53*			*62*	

Megjegyzés: Az 1983. évi adatok a keletnémet tartományok nélkül.

Forrás: First Report on Economic and Social Cohesion, 1996, A New Partnership for Cohesion, 2004. alapján a szerző számításai.

A területi egyenlőtlenségek alakulásában – település- és gazdaságszerkezeti okokon kívül – *termelékenységi* és *foglalkoztatási* tényezők játszanak szerepet. Minél magasabb egy régió termelékenységi színvonala (az egy foglalkoztatottra jutó GDP) és foglalkoztatottsági rátája, annál kedvezőbb az egy lakosra jutó GDP értéke. A két tényező hatása azonban a tagállamokban eltérő módon érvényesül.

A duális regionális gazdaságú Németországban és Olaszországban a két komponens és azok kombinációja regionálisan nagy szélsőségeket mutat. A kohéziós országok is különbözőek. Spanyolországban és Írországban a termelékenység az EU-átlaghoz közelít, a foglalkoztatotti ráta azonban alacsony, Görögországban és Portugáliában az alacsony munkanélküliségi mutatók gyenge termelékenységgel párosulnak.

A termelékenységi különbségek mérséklését az Európai Unió egyes részein lényegesen eltérő termelési feltételek közepette kell megvalósítani. A gazdagabb régiókban szinte összehasonlíthatatlanul kedvezőbbek a modern távközlési adottságok, képzettebb és műveltebb a munkaerő, kiépült a kutatási-fejlesztési infrastruktúra. Érzékelhető különbségek tapasztalhatók az út- és vasúthálózatban, a déli perifériák autópálya-sűrűsége nem éri el az EU-átlag 50%-át.

A 2000–2006 közötti költségvetési időszak előkészítése és a társult országok majdani csatlakozása a struktúrapolitikai intézkedésekben is változásokat eredményezett. A Bizottság 1997 júliusában jelentette meg az *Agenda 2000* c. dokumentumot, amely az erősebb és kibővített unió stratégiai célkitűzéseit fogalmazta meg az új évszázad első évtizedére. E dokumentum is a szociális és gazdasági kohéziót fogalmazta meg első számú prioritásként. A javaslat a struktúrapolitikai forrásokat az 1994–1999 közötti időszak évi 26 milliárd eurójáról az új programozási periódusban évi 39 milliárd euróra kívánta bővíteni. A 275 milliárd euró strukturális támogatásokból az új tagállamoknak 45 milliárd eurót különítettek el. A berlini csúcstalálkozón 1999-ben elfogadott közös költségvetés azonban mérsékeltebb struktúrapolitikai forrásokat tartalmazott, összesen 213 milliárd euró áll a tizenötök rendelkezésére. A strukturális műveletek kiadásainak részaránya lényegében a korábbi időszakkal azonos maradt

Az Európai Bizottság 2001-ben közzétett *második kohéziós jelentése* leszögezte, hogy az Európai Unió kohéziós politikája az 1989–1999 közötti időszakban érzékelhető eredményeket ért el (Unity, Solidarity, Diversity for Europe...). Az elmaradott régiókban gazdasági és szociális szempontból felzárkózás volt tapasztalható. Mindezek ellenére a tagországok – főként a régiók – közötti jövedelembeli különbségek jelentősek maradtak.

Az unió lakosságának tíz százalékát tömörítő legfejlettebb régiókban az egy főre jutó GDP az alsó tíz százalék egy főre eső GDP-jének 2,6-szerese. Az unió három legszegényebb országában az egy főre jutó vásárlóerő paritáson mért átlagos hazai össztermék az EU-átlag 68%-áról 79%-ára nőtt 1999-ben. A régiók

közötti különbségek – részben a tagállamokon belüli regionális differenciák erősödése miatt – sokkal kisebb mértékben csökkentek.

Az alacsony GDP okának gyökerei a foglalkoztatottak alacsonyabb teljesítményében, az oktatás és a képzés gyengébb színvonalában, a kutatás-fejlesztés és az innovációs tevékenység elégtelenségében, az új információs és kommunikációs technológiák bevezetésének lassúságában keresendők.

Az Európai Unió bővítése jelentős változást idéz elő. A 27 tagú unióban a régiók közötti jövedelmi különbségek megduplázódnak. Ma az unió lakossága egyhatodának van az uniós átlag 90 százaléka alá eső jövedelme. A bővítés után az unió lakosságának egyharmada esne ebbe a kategóriába. A 15 tagország lakosságából a legalsó tíz százalékos sávba tartozó régiók GDP-je az EU-átlag 61 százaléka, míg 27 tagország esetében ez a szám 31 százalék lenne.

A bővítés kétféle módon növeli majd az unión belüli egyenlőtlenségeket. Egyrészt megkétszerezi azoknak a lakosoknak az arányát, akik az uniós GDP-átlag 75 százalékát el nem érő régiókban élnek, másrészt pedig megnövelni az egyenlőtlenségek mértékét. A kohéziós politika előtt álló kihívást jelzi, hogy a 10 új tag és a két tagjelölt ország infrastrukturális beruházási igénye együttesen 90 milliárd euró, a környezetvédelem európai színvonalra történő felzárkóztatásához pedig 50–100 milliárd euróra lenne szükség.

A kohéziós politika a munkahelyteremtésben is ért el eredményeket. Az 1990-es években a 15 tagországban 2 millió új munkahely jött létre. Ám ez nem bizonyult elegendőnek arra, hogy megközelítse a munkaképes korú lakosság 70 százalékos foglalkoztatottságát, amit a lisszaboni csúcsértekezlet 2010-re célul tűzött ki. Az országonkénti különbségek e területen is nagyok. Négy tagországban a munkaképes lakosság több mint 70 százaléka dolgozik, míg Görögországban csupán 55 százalék, Spanyolországban és Olaszországban pedig még ennél is alacsonyabb ez a szám. Jóllehet, emelkedett a nők foglalkoztatottsága – elsősorban részmunkaidőben – ám még így is 19 százalékkal elmarad a férfiakétól.

Makacsul tartják magukat a munkanélküliségi mutatókban hosszú idő óta tapasztalható különbségek. A munkanélküliségi ráta Görögországban, Spanyolországban, Franciaországban és Olaszországban tíz százalék fölött van, és ez legalább kétszerese a Luxemburgban, Hollandiában, Ausztriában és Portugáliában regisztrált 5 százalék alatti értéknek.

A 2004. évi harmadik kohéziós jelentés az eddig elért eredmények és fennálló problémák ismertetése mellett különleges figyelmet szentelt az unió 2006 utáni időszakra szóló kohéziós politikája előtt álló kihívások vázolásának és az ezekre adandó válaszok megfogalmazásának. A 2006 utáni kohéziós politika tervezésében két tényezőt kell tekintetbe venni:

– az Európai Unió bővítésének eredményeként megnövekedett gazdasági, szociális és területi különbségeket,

– a globalizációból, az európai gazdaság tudásalapú gazdasággá történő átalakításából, a lakosság demográfiai szerkezetének átalakulásából adódó hosszú távú hatásokat.

A kihívás nagyságrendje a kohéziós politika kidolgozásában az eddigiektől eltérő megközelítést igényel. Míg a 2000–2006 közötti kohéziós politika a rendelkezésre álló pénzügyi keretből, s nem a politika tartalmából indult ki, addig az új kohéziós politika esetében a tartalommal, a leendő prioritásokkal kell kezdeni, s csak utána foglalkozni a pénzügyi allokációval. Azokat a tényezőket és akciókat kell támogatni, amelyek hozzájárulnak az unión belüli gazdasági, szociális és területi különbségek csökkentéséhez a versenyképesség jelentős növelése révén. Támogatni kell tehát a fizikai és humán tőkebefektetéseket:

– a termelékenységi szintet meghatározó humán erőforrások minőségét képzéssel, oktatással, továbbképzéssel és népesedéspolitikával: a rendelkezésre álló fiatal munkaerő számának növelésével kell javítani;
– a fizikai infrastruktúra magas színvonalának megteremtését a telekommunikáció, a közúti és vasúti közlekedés, a kutatási központok fejlesztésével kell elősegíteni;
– Európa hosszú távú növekedésének zálogaként a tudásba, az új kommunikációs technológiákba történő befektetést integrált módszer alkalmazásával, a tudás, oktatás, képzés, kutatás és fejlesztés, innováció és az információs társadalom különböző dimenzióinak kombinálásával kell megvalósítani;
– az üzleti tevékenységet ösztönző környezetet a vállalatok, a kutatóközpontok, az egyetemek és a köztestületek közötti interaktív kapcsolat megteremtésével és fejlesztésével kell fejleszteni;
– a fenntartható növekedés biztosítása érdekében a természeti erőforrások körültekintő felhasználását az ivóvízellátást, a szennyvízkezelést, a környezetszennyező kibocsátások korlátozását szolgáló beruházások, a háztartási és az ipari hulladék, továbbá szennyvíz kezelésére szolgáló létesítmények létrehozásának támogatásával kell megszervezni.

A kohéziós jelentés elemzései alapján az unió előtt álló hosszú távú problémák és lehetőségek ismeretében a jövőbeni kohéziós politika alábbi gazdasági, szociális, illetve területi prioritásai körvonalazódnak:

– A legkevésbé fejlett régiók támogatása az EU kohéziós politikájának továbbra is fő prioritása marad. Míg a korábbi 15 tagállam esetében a támogatás inkább a gazdasági versenyképesség javítását szolgálja, addig a tagjelölt országok esetében az alapvető infrastruktúra megteremtése még sokáig meghatározó támogatási célterület marad;
– Az innovatív környezet megteremtése jól kvalifikált munkaerő biztosításával, a kutatás-fejlesztés és az információs társadalom ösztönzésével;

- Míg a 15 tagállam esetében a felnőtt munkaerő képzettségének alacsony színvonala jelenti a hosszú távú kihívást, addig az új tagállamok esetében a rendelkezésre álló munkaerőnek a piacgazdaság követelményeihez történő gyors alkalmazkodását kell biztosítani;
- A városok a kohéziós politika alkalmazásának kulcsfontosságú színhelyei, hiszen itt koncentrálódik számos egyenlőtlenség: szociális kirekesztettség, szegénység és nagyfokú prosperitás egymás mellett létezik. A városokban a legnagyobb a környezeti nyomás. Ugyanakkor a városok a környező külvárosi és vidéki települések fejlődésének is gazdasági központjai. A nagyvárosokból álló hálózatok kiegyensúlyozottabb, több központú fejlődést tesznek lehetővé. E hálózatokban a közepes méretű városok kulcsszerepet játszhatnak;
- A vidék diverzifikálódik, jelentős változások elé néz. A rurális területek jövője attól függ, milyen lesz kapcsolatuk más vidékekkel és városokkal. A mezőgazdaság jelentősége csökken a foglalkoztatottság szempontjából, de megmarad a termőföld fő használójának és szerepe megnő a táj és a környezet minőségének biztosításában. A vidék népességmegtartó ereje attól függ, milyen új tevékenységi formákat sikerül teremteni a lakosságnak, elsősorban a szolgáltatások területén. A kohéziós politikának a vidéki gazdaság diverzifikációját kell szolgálnia: adaptálnia kell a mezőgazdaságot az új gazdasági realitásokhoz és erősítenie kell a vidéki térségek versenyképességét.
- A határokon átnyúló, transznacionális és interregionális együttműködések ösztönzése fontos prioritás marad. Az eddigi programok (INTERREG) hozzájárultak az uniós határok mentén kialakult problémák megoldásához. A bővítés következtében a határokon átnyúló együttműködés fokozott ösztönzést igényel mind az unió és az új tagországok, mind pedig az új tagországok és a harmadik országok határai mentén;
- Az iparszerkezet átalakításának támogatása különösen az átalakítandó szektor erős földrajzi koncentrációja esetében élvez előnyt a tevékenység unión belüli diverzifikálásának szem előtt tartásával.
- Súlyos földrajzi és/vagy természeti hátránnyal küzdő térségek (szigetek, perifériák stb.) segítése továbbra is része a kohéziós politikának.

A harmadik kohéziós jelentés meghatározó jelentőségű javaslatának egy új célterület – a határ menti térségek – bevezetése tekinthető. Ezt fontos felvetésnek kell tartani, még akkor is, ha ennek révén csupán a Tizenötök lehetőségei bővülnek. Magyarország – ha az ország egész területe elmaradottnak minősül – e cél alapján támogatásban nem részesülne, mert nyilvánvaló, hogy fennmarad az az alapelv, hogy egy régió támogatásra csak egy jogcímen lehet jogosult. Kelet-Európa számára nem a célterület önmaga, hanem a mögötte meghúzódó

alapelv, a határ menti területek felértékelődése, a közös programok decentralizált irányítása a fontos. Az igazgatási rendszer decentralizálását – és a hatalommegosztás ösztönzését – újabb érvvel kívánják nyomatékosítani.

A másik fontos javaslat, hogy politikai szempontból a jövőben az európai regionális politikának – az erőforrás-koncentráció mellett – nagyobb lehetőséget kell biztosítania a nemzeti politikának és mindenekelőtt a régiók politikájának. Ez utóbbi érdekében nagyobb teret kell engedni a régiók saját erőforrásai hasznosításának, ami nagyon sok tagállamban a jövedelmek újraelosztásának új szabályozását kényszerítheti ki. A fiskális föderalizmus azonban nem csak a gazdagabb nyugat-európai régiók esélyeit növeli, hanem a fejlődőképes és versenyképes fejlesztési programokkal rendelkező kelet-európai régiók lehetőségeit is bővíthetné.

A harmadik lényeges módosító indítvány a Közösségi Kezdeményezések újjászervezése a regionális hálózatok kiépítése céljából. Az ajánlás a csúcstechnológiában élenjáró régiókat említi, e mögött azonban valószínű, hogy a K+F jövőbeli fokozódó szerepe is meghúzódik.

3.3. Differenciált kelet-közép-európai tér

Miközben az Európai Unió regionális és kohéziós politikájának reformjai az integráción belüli területi különbségek mérséklését tűzték ki célul, s ennek megvalósításában a négy évtized több-kevesebb eredményhez vezetett, a kelet-közép-európai bővítés következménye a regionális egyenlőtlenségek fokozódása lesz. A társult országok gyenge teljesítőképessége miatt a területi differenciák mértékének növekedésével és az elmaradott térségek nagymértékű megszaporodásával kell számolni.

Az új tagállamok térszerkezetére ható demográfia, munkaerő-piaci, gazdasági és környezeti folyamatok Kelet-Közép-Európában jelentős eltéréseket mutatnak, a csatlakozás következményei is változatos képet vetítenek előre. Bár az európai uniós szakértők előszeretettel kezelik e térséget homogén egységként, az államszocializmus öröksége, még különben a transzformáció regionális hatásai és az új jelenségek menedzselésében alkalmazott gazdaságpolitikai eszközök, intézményi megoldások igen eltérő eredményre vezettek

A gazdaság szerkezetének radikális átalakulása az egyes régiókat eltérően érintette. Az átalakulás vesztesei – más európai országokhoz hasonlóan – a nehéz- és a kitermelő ipari térségek és – kelet-európai jellegzetességként – az összefüggő agrárvidékek lettek. A piacgazdaság kiépülése a regionális különbségek fokozódását idézte elő. Magyarországon az 1970-es évek közepén készült elemzések a legfejlettebb Budapest és a legfejletlenebb észak-alföldi megyék között kétszeres teljesítménykülönbségeket mutattak, 2002-ben a szintén legfejlettebb főváros és az elmaradott északkelet-alföldi Szabolcs-Szatmár-Bereg

megye, illetve az ipari válság sújtotta észak-magyarországi Nógrád megye egy főre jutó GDP-je között 3,5-szeres különbség volt kimutatható.

Érdekes módon azonban a nagyrégiók (NUTS 2) esetében a különbségek mértéke eltérően alakul az egyes országban. A magyar régiók egy főre jutó GDP-jében a szélső értékek (a Közép-magyarországi és az Észak-alföldi régió) közötti különbség 2,4-szeres, Bulgáriában viszont a legfejlettebb délnyugati és a szinte azonos értékeket mutató többi régió között a különbség a 15 százalékot sem éri el. A régiók közti nagy különbségek Romániára sem jellemzőek. A legfejlettebb főváros és a legfejletlenebb Észak-Moldva között az egy főre jutó GDP különbsége az 1990-es évek végén még csak 1,6-szoros értéket mutatott, ám ma már – a főváros dinamikus fejlődése miatt (*3. táblázat*).

3. táblázat

A NUTS 2. régiók fejlettségi színvonala, 2001

Az egy főre jutó GDP (vásárlóerő-paritáson) az EU15 átlagában, százalék	Az ország népességének százalékában					
	Bulgária	Cseh-ország	Magyar-ország	Lengyel-ország	Románia	Szlovákia
75 felett	–	11,5	28,3	–	–	11,4
50–75	–	11,5	9,8	13,1	–	–
36–49	26,2	77,0	34,1	39,1	10,2	88,6
26–35	10,1	–	27,8	47,8	11,8	–
25 alatt	63,7	–	–		78,0	–

Forrás: Területi statisztikai évkönyv, 2002 alapján a szerző számítása.

A rendszerváltó országokban az urbanizációs színvonal, a falusi terek kiterjedtsége és az elmaradottság foka függvényében jelentős területi különbségek mutathatók ki. Lengyelország kivételével – ahol a városi népesség száma ma is folyamatosan nő – a többi országban a falvak népességvándorlása megállt. Sőt, több országban a migrációs folyamatok ellenkező irányban alakulnak, a munkahelyet vesztett városi népesség a falvakba vándorol. Az aktív korú népesség aránya a rurális térségekben és a hagyományos ipari körzetekben a legmagasabb. A nagyvárosi térségekben ezzel ellentétes mutatóknak lehetünk tanúi. Valamennyi fővárosban nőtt a népesség átlagéletkora, jelentősen megemelkedett az időskorú népesség aránya. A dinamikusan fejlődő térségekben (a nyugat- és közép-dunántúli régiók Magyarországon, Lengyelország északnyugati vajdaságai, Dél-Morvaország), valamint az északi és a keleti román régiókban és Szlovákia keleti térségeiben emelkedő születési rátákkal találkozhatunk, kedvezőbbek a korstruktúrák is, ugyanakkor a három utóbbi régiót magas elvándorlás és ingadozó aktív keresői ráták is jellemzik.

A munkaerőpiac területi különbségei a korábbi gazdasági szerkezet átalakulásának a következményeként alakultak ki. Általában azokban a régiókban magas az aktivitási ráta, ahol a strukturális változások még hatották át a gazdaság valamennyi ágazatát, fennmaradtak a régi struktúrák. Több nehézipari régió Csehországban és Lengyelországban még nem lépett új fejlődési pályára, illetve sok olyan rurális térség is található Kelet-Közép-Európában, ahol az agrárfoglalkoztatottak igen magas aránya (a romániai Moldvában például 42 százalék) miatt a jövőben éles feszültségek keletkezhetnek. Vannak olyan régiók is, amelyekben a korábban elhanyagolt tercier ágazatok gyors fejlődése ellentételezni tudta a gazdaság más szféráinak összezsugorodását. A kelet-közép-európai átalakulás sajátos paradoxona, hogy a sikeres régiók mutatják a legalacsonyabb aktivitási rátákat.

Az új tagországok igen eltérő gazdasági potenciáljának fejlesztését kohéziós problémák is akadályozzák. A gazdasági fejlettség alacsony szintjén az egyes országok regionális teljesítőképességében tapasztalható különbségek nagyobbak, mint az uniós tagországokban (*4. táblázat*).

4. táblázat

Az egy főre jutó GDP regionális különbségei a kelet-közép-európai országokban, 2001

Ország	A legfejletlenebb régió egy főre jutó GDP-je vásárlőerő-paritáson EU15 = 100		A legfejlettebb régió egy főre jutó GDP-je vásárlőerő-paritáson EU15 = 100		Különbség
Bulgária	Dél-közép	21	Délnyugat	38	1,81
Csehország	Közép-Morvaország	45	Prága	121	2,69
Lengyelország	Lubelskie	27	Mazowieckie	59	2,19
Magyarország	Észak-Alföld	31	Közép-Magyarország	78	2,52
Románia	Északkelet	16	Bukarest	46	2,88
Szlovákia	Kelet-Szlovákia	36	Pozsony	98	2,72
EUR15*	Thraki	53	Felső-Bajorország	235	4,43

* A szárazföldi régiók figyelembevételével.

Forrás: A szerző számításai a Regions: Statistical Yearbook, 2003 alapján.

A legalacsonyabb teljesítőképességű és a legfejlettebb régió (Prága és a romániai északkelet) közti különbség hétszeres, az Unióban pedig négy és félszeres. Összességében – a nemzeti különbségektől eltekintve – európai léptékben a kelt-közép-európai gazdasági tér viszonylag homogén képet mutat, a régiók többsége az uniós teljesítőképesség átlagának felét sem éri el. Mindössze hat (két-két magyar és cseh, egy-egy szlovák és lengyel) régió teljesítőképessége haladja meg az EU átlagát, és ezekben a hat ország népességének mindössze

12,7 százaléka él. Románia legfejlettebb régiójának (Bukarest és Ilfov megye) teljesítőképessége – az utóbbi évek dinamikus növekedése ellenére – nem éri el az uniós átlagot, az ország népességének háromnegyede, Bulgáriában kétharmada az EU-átlag 30 százaléka alatti GDP-jű régiókban él. Lengyelországban két keleti határ menti régió (közel három és fél milliós népességgel) teljesítőképessége van az uniós átlag harmada alatt.

A hat ország közül Bulgáriában mutatkozik viszonylag kiegyenlítettnek a régiók teljesítőképessége. A legfejlettebb délnyugati régió (amelyhez Szófia is tartozik) jövedelmi mutatója 7593 euró/fő, ez az érték a legfejletlenebb magyar Észak-alföldi régió átlagát alig haladja meg. A GDP ágazati szerkezete a régiókban kisebb eltérésekkel azonos képet mutat. Mindenütt a tercier szektor van túlsúlyban. A foglalkoztatottak ágazati szerkezete is hasonló, azzal a különbséggel, hogy az agrárfoglalkoztatottak aránya a Délnyugati régió kivételével mindenütt tíz százalék felett van.

Csehországban Prága (amely önálló NUTS 2 régió) kiemelkedő GDP mutatója az európai régiók sorában is előkelő (29.) helyet jelent. A főváros 21 százalékkal haladja meg az uniós átlagot. A 27 ezer eurós európai csoportban az olasz Piemonte, Valle d'Aosta, a brit Északkelet-Skócia, a német Düsseldorf között található. Prága állítja elő az ország hazai összтermékének egynegyedét A többi cseh régió teljesítőképessége közel azonos szinten, az uniós átlag 46–53 százalékán helyezkedik el, ennek következtében valamennyi nem fővárosi régió az elmaradott kategóriába tartozik. Egyéb szempontokat is figyelembe véve azonban több problematikus régió is található Csehországban. Erőteljes ipari hanyatlás és magas, 13 százalékos munkanélküliség jellemzi az Északnyugati és a Morva-sziléziai régiókat, ezen belül ötven százalékos a tartós munkanélküliek aránya.

Magyarország térszerkezetére erőteljes gazdasági, szociális és infrastrukturális egyenlőtlenségek jellemzőek. A regionális egyenlőtlenségek kialakulásának jól ismert okaival itt nem foglalkozunk, csupán a magyar döntéshozók figyelmét okkal vagy ok nélkül elkerülő különleges vonásra hívjuk fel a figyelmet. Arra a Kelet-Közép-Európában egyedülálló, évszázados trendre utalunk, amely az ország centrumtérségének, Budapestnek és agglomerációjának megingathatatlan pozícióját érzékelteti. E trend módosítása a magyar modernizáció kulcsa, az eddigi kudarcok meghatározó oka. Az az ország, ahol a modern térformáló erők szélsőségesen magas koncentrációja figyelhető meg, nem képes aktív és versenyképes kohéziós politika megvalósítására. A magyar régiók az európai rangsorban különböző csoportokban helyezkednek el. A Közép-magyarországi régió a rangsor második harmadának végén, a 17 ezer euró/fő jövedelmű kategóriában a francia Korzika, az olasz Szardínia, a Skót-felföld és -szigetek, a spanyol Castilla y Leon és a belga Namur alkotta csoportban található. A második legfejlettebb magyar régió, a Nyugat-Dunántúl, a harmadik harmad legelején he-

lyezkedik el. A 12 ezer euró/fő jövedelmű csoportot már kizárólag kohéziós országok régiói, a portugál Norte, Centro és Alentejo, a görög Peloponnisos és Traki alkotják. Hasonló a Közép-dunántúli régió pozíciója is, néhány görög, portugál és a fejlettebb kelet-európai régiókkal a 11 ezer euró/fő kategóriában helyezkedik el. A többi magyar régió kizárólag kelet-európai térségekkel körülvéve, a harmadik harmad középmezőnyében található. Ha Budapestet önálló régiónak tekintenénk, akkor 24 ezer euró/fő GDP-jével (amely az uniós átlag 108 százaléka) az első ötven legfejlettebb régiók közé, Madrid, a német Hannover, az olasz Liguria, az osztrák Felső-Ausztria és a brit Bradfordshire alkotta csoportba kerülne.

Lengyelország regionális jövedelmi palettája is színes. Az ország legfejlettebb régiója, a Varsó központú Mazowieckie egy főre jutó GDP-je sem éri el az uniós átlag kétharmadát. Ez annak következménye, hogy a fővárost nagy kiterjedésű, 3,3 milliós népességű, gyengén urbanizálódott, elmaradott régió övezi. A legurbanizáltabb két déli sziléziai és a nyugati Wielkopolska régió teljesítménye az EU-átlag 40–50 százaléka közötti sávban mozog. A már említett két keleti agrárrégió (Podlaskie és Podkarpackie) Kelet-Közép-Európa legelmaradottabb térségei közé sorolhatók. Hét régióban (összlakosságuk 17 millió fő) a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya 20 százalék feletti értéket mutat. A magas agrárfoglalkoztatottság következtében e régiók munkanélküliségi rátái az országos átlag körüli értéken (18 százalék) vagy az alatt állnak, miközben a az ipari régiók némelyikében a munkanélküliség 23–27 százalékos. A legversenyképesebb lengyel régiók a következők: Malopolskie, Pomorskie, Śląskie és Wielkopolskie. Komparatív előnyeik a magas ipari termelékenységből, nagy humánerőforrás-potenciáljukból (egyetemek, kutatóintézetek sora található e régiókban), viszonylag fejlett infrastrukturális rendszereikből következik. Népes régióközpontjaikat kiterjedt agglomeráció veszi körül, gazdaságuk sokrétű, magas a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya. A fővárosi régió koncentrációs mutatói, az ország többpólusos berendezkedése ellenére, jelentősnek mondható. A külföldi működő tőke egyharmada ide összpontosul, itt magasabbak a népesség képzettségi mutatói, magasabbak az átlagbérek, a térségre erőteljes bevándorlás jellemező. A lengyel régiók sorában kedvező pozíciót elfoglaló Szilézia (Śląskie) vajdaság Európa legkiterjedtebb nehézipari és szénbányászati körzetének tekinthető. A gazdaság szerkezeti átalakítása még a kezdeteknél tart. Az uniós csatlakozást követő években a munkahelyek számának drasztikus csökkenése, kiterjedt szociális feszültségek várhatók.

A szintén többpólusúnak tekinthető Románia fejlesztési régiói három kategóriába sorolhatók. A legfejlettebb, az uniós átlagjövedelem 46 százalékát (a legfrissebb adatok szerint 2001-ben 57 százalékát) elérő Bukarest fejlődése az utóbbi években érezhetően felgyorsult. 1995 és 2001 között a GDP éves növekedési üteme átlagosan 7,4 százalék volt, miközben a többi romániai régióban a

GDP csökkent. Annak ellenére, hogy a főváros az ország népességének csak 9 százalékkal részesedik, az ország hazai összterméken ek 17 százalékát állítja elő, a kis- és középvállalatok 20 százaléka, a külföldi működő tőke befektetések 57 százaléka ide összpontosul. A régiók másik csoportjába az ország hat régiója tartozik, átlagos teljesítőképességük az uniós átlag 21–30 százalékos értékei között ingadozik. Végül a harmadik kategóriába Kelet-Közép-Európa legfejletlenebb térsége, az Északkeleti régió (Moldva) sorolható.

Szlovákia régiói viszonylag kiegyenlített jövedelmi kondíciókkal rendelkeznek. A Pozsonyi régió (22 ezer euró/fő, az uniós átlag 98 százaléka) az európai regionális rangsorban a 77. helyen, holland (Limburg, Zeeland), belga (Nyugat-Flandria), svéd (Dél-Svédország) és brit (Dél-Wales) régiókkal közös csoportban található. A többi régió a közepesen fejlett kelet-európai blokkhoz tartozik.

A Kelet-Közép-Európa térszerkezetét jellemző nagy különbségek abban is kifejezésre jutnak, hogy – Bulgária kivételével – mindenütt vannak kiemelkedően fejlett régiók. A tíz leggazdagabb kelet-közép-európai régió öt országban található: négy Csehországban, három Magyarországon és egy-egy Szlovákiában, illetve Romániában (*5. táblázat, 2. ábra*). A tíz legszegényebb régió viszont a két később csatlakozó országban található. Az ábrán azt is láthatjuk, hogy Bulgáriában két, Romániában pedig a fővárosi régió és egy (a Székelyföldet is magában foglaló Közép régió) fejlesztési egység nem tartozik ebbe a kategóriába.

A versenyképességi potenciál egyéb tényezőit – megközelíthetőség, a humán erőforrások minősége, a kutatási-fejlesztési kapacitások mennyisége – vizsgálva is hasonló következtetésekre juthatunk. Az európai piacokra való gyors eljutást biztosító autópálya-hálózat sűrűsége a csatalakozó országokban az uniós átlag hatodát sem éri el. A három-ötszáz kilométernyi megépült autópálya döntő része a fővárosokból indul és a Nyugat-Európa vagy Romániában a Fekete-tenger irányába halad. Lengyelország e szempontból kivételnek tekinthető, a meglévő 400 kilométernyi pálya nagy része a sziléziai és a nyugatlengyel régiókban található. A kutatás-fejlesztés országos hálózatai még a tervgazdálkodás időszakában ugyan valamennyi országban kiépültek, a fővárosok pozíciói azonban még mindenütt dominánsak. Magyarországon Budapest súlya meghatározó (65 százalékos) a K+F ráfordításokban, Lengyelországban Varsó még mindig magas, ám a magyar fővárosnál lényegesen alacsonyabb részesedést (44,5 százalékot) mutat.

A kelet-közép-európai régiók versenyképességében európai összevetésben ma még egyetlen tényező tekinthető kiemelkedőnek, nevezetesen a gazdasági növekedés üteme. A makro adatokat összefoglaló táblázat is jelezte már, hogy Kelet-Európa az Európai Unió országainál nagyobb növekedési ütemet ért el a

5. táblázat

Kelet-Közép-Európa leggazdagabb és legszegényebb régiói

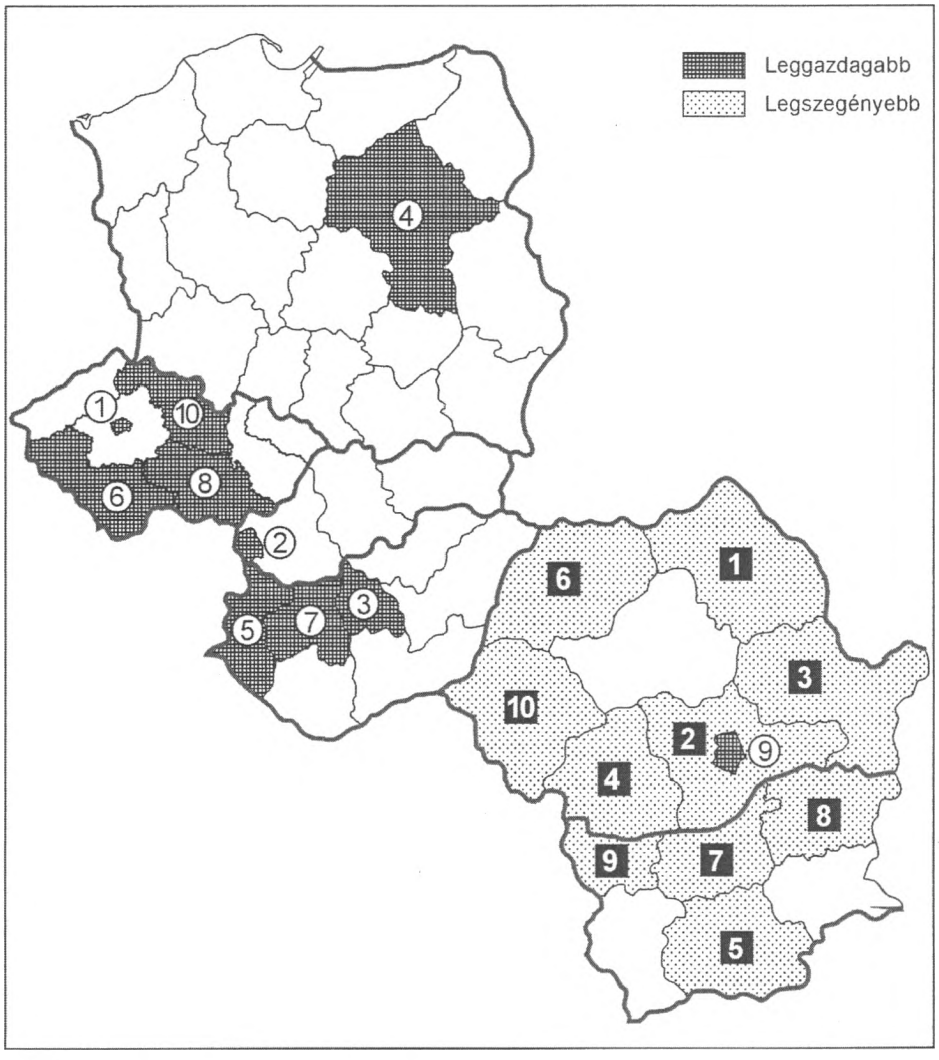
Leggazdagabb					Legszegényebb				
Sorrend	Régió	Ország	Egy főre jutó GDP, vásárlóerő-paritáson, euró	Az EUR15 átlagának százalékában	Sorrend	Régió	Ország	Egy főre jutó GDP, vásárlóerő-paritáson, euró	Az EUR15 átlagának százalékában
1	Prága	CZ	27,354	121	1	Északkelet	RO	3,678	16
2	Pozsony	SK	22,164	98	2	Dél	RO	4,328	19
3	Közép-Magyarország	HU	17,094	78	3	Délkelet	RO	4,448	20
4	Mazowieckie	PL	13,316	59	4	Délnyugat	RO	4,681	21
5	Nyugat-Dunántúl	HU	12,788	57	5	Yuzhen Tsentralen	BG	4,781	22
6	Jihozápad	CZ	11,840	52	6	Északnyugat	RO	4,894	23
7	Közép-Dunántúl	HU	11,279	48	7	Severen Tsentralen	BG	5,090	23
8	Jihovyhod	CZ	11,059	47	8	Severoistochen	BG	5,203	24
9	Bukarest	RO	10.878	46	9	Severozapaden	BG	5,414	24
10	Severovyhod	CZ	10,871	46	10	Nyugat	RO	5,428	24

Forrás: A szerző számításai a Regions: Statistical Yearbook, 2003 alapján.

hazai össztermék előállításában. A 2,5 százalékos évi átlagos uniós növekedési ütemmel szemben a társult országok GDP-je 4,8 százalékkal növekedett évente 1995 és 2001 között. Az országcsoport mutató közötti szóródás nem csekély, Lengyelország a hét éves átlagban 6,3 százalékkal, Magyarország 4 százalékkal, Szlovákia 3,9 százalékkal, Csehország 1,5 százalékkal növelte hazai össztermékét. Bulgáriában és Romániában nem volt növekedés. Az országcsoport átlaga feletti növekedést 14 régió mutatott. Ebből 11 lengyel, egy-egy pedig magyar, román és szlovák régió. Az első három leggyorsabban növekvő régió: Mazowieckie (10,4 százalék), Wielkopolskie (7,8 suázalék), Bukarest (7,4 százalék). Magyarországon a Közép-magyarországi régió 5,2 százalékos növekedési ütemét a Közép-Dunántúl (4,6 százalék) és a Nyugat-Dunántúl (4,3 százalék) követi.

2. ábra

A leggazdagabb és a legszegényebb régiók elhelyezkedése

Megjegyzés: A régiók megnevezését lásd az 5. táblázatban.

3.4. Következtetések

Az elmaradottság felszámolása, a régiók fejlesztése a Közösség egyik legfontosabb stratégiai célja, költségvetésének közel negyven százalékát erre fordítja. A felzárkóztatásra a közös költségvetésből a tagállamok, illetve azok régiói – fejlettségük színvonalától függően – jelentős támogatásokat kapnak. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a jelentős támogatások ellenére az egyes tagállamokban a régióik rangsorában csak akkor következtek be változások, ha az uniós támogatások felhasználásában több évtizedes következetes strukturális politika érvényesült. A régiók fejlesztési politikájukban nem a hagyományos infrastrukturális elemek fejlesztésére koncentráltak, hanem a modern területfejlesztési hajtóerőkre (innováció, üzleti szolgáltatások, modern iparszervezési megoldások, humánerőforrás-fejlesztés) összpontosították erőfeszítéseiket. Azok a régiók, amelyek kizárólag az Európai Unió támogatáspolitikájától várták boldogulásukat, és az éppen aktuális fejlesztéspolitikai célok megvalósítására törekedtek, nem voltak képesek relatív pozíciójukon javítani. E következtetés kiváltképpen az újonnan csatlakozó régiók számára lehet elgondolkodtató.

A strukturális politika megvalósítását szolgáló, valamennyi tagországra érvényes alapelvek – szubszidiaritás, decentralizáció, addicionalitás, koncentráció, programozás, partnerség, áttekinthetőség – a nemzeti regionális politikai szervezetrendszer korszerűsítését is megkövetelték. Az Unió tagállamaiban az alapelvek következetes alkalmazása növelte a regionális fejlesztések hatékonyságát, erősítette a kohéziót. Az utóbbi időben egyre határozottabban megfogalmazódó új támogatáspolitikai célkitűzés, a versenyképesség fejlesztése a régiók fenntartható fejlődését kívánja szolgálni.

Európa jövőjét az Európai Uniónak a gazdaság fejlesztésén kívül társadalompolitikai eszközökkel is meg kell alapoznia. A demokratikus hatalomgyakorlás a hatékony gazdaság- és társadalomfejlesztés alapja. A regionális és kohéziós politika tehát nem csupán a gazdaságfejlesztés eszköze. A növekedés önmagában nem jelent automatikus garanciát az európai régiók kiegyensúlyozott, fenntartható és sok pólusú fejlődésére.

Az új programozási időszakra való felkészülés során Magyarországnak bizonyítania kell azt, hogy a régiók intézményei alkalmasak a strukturális támogatások hatékony, az európai kohéziót erősítő felhasználására. Nemzeti érdeknek tekinthető, hogy 2007-től Magyarországon regionális operatív programok szerveződjenek. A régiók fejlesztéspolitikai önállósága nélkül nem képzelhető el ugyanis az új kohéziós politika prioritásainak teljesítése. Ha a beérkező és remélhetőleg optimális mennyiségű uniós forrást a jelenlegi – ágazati dominanciájú – szerkezetben használjuk fel, a régiók közötti markáns különbségek mérséklése nem képzelhető el. Függetlenül az ország remélhetőleg erősödő gazdasági teljesítményétől, az uniós kohéziós politika eredményei csak korlátozott mértékűek lehetnek. A decentralizált és regionalizált fejlesztéspolitika lehet az EU-konform megoldás a modern Magyarország számára.

4. AZ IPAR REGIONÁLIS VERSENYKÉPESSÉGE

4.1. Az innováció fogalma és jelentősége a gazdaságban

OECD-becslések szerint 1970 és 1995 között a fejlett világ termelésnövekedésének több mint fele innováció eredménye volt, ez az arány – a gazdaság tudás tartalmának növekedésével – folyamatosan emelkedik. *Freeman* szerint (1994) a fejlett országokban a GDP 80%-a a termelékenység növekedéséből ered, a termelékenység 80%-a pedig innovációhoz köthető.

Az innovációnak meghatározó szerepe van a versenyképesség és a gazdaság növekedésében, valamint a foglalkoztatás bővülésében. A vállalati innováció a gazdasági fejlődés kulcskérdése.

1. ábra

A vállalati innovációs viselkedés meghatározói: belső és külső tényezők

Vállalat

• Piaci pozíció	• Pénzügyi erőforrások
• Vállalati szervezet	• A vezetés viszonya az innovációhoz
• K+F, tervezés, piaci funkciók	• Innovációs hálózatok
• Hozzáértés	

A vállalat innovációs viselkedése

A régió telephelyi tényezői	*Technológia- és innovációs politika*	*A vállalat tágabb környezete*
• képzett helyi munkaerő	• A jelentősebb K+F erőfeszítések ösztönzői	• ipari termelés és fejlődés
• K+F intézmények (állami, magán)	• új területekre irányuló K+F tevékenység ösztönzői	• a kereslet piacai és dinamikái
• a technológiai transzfer intézményei	• ösztönzők a K+F kooperációra	• versenyhelyzet
• a regionális gazdasági struktúrák teljesítményei		• globalizáció, regionalizáció
• „soft" helyi tényezők		• technológiai fejlődés
• „intézményi sűrűség"		

Régión belül ***Régión kívül***

A vállalaton kívüli környezet

Forrás: Meyer–Krahmer–Gundram 1995 nyomán Sternberg–Arndt 2001.

A vállalaton belüli és az azt körülvevő külső környezet eltérő hatást gyakorol a vállalat innovációjára. Az innováció szerepét a vállalati stratégiában, illetve a vállalati innovációs viselkedés meghatározó tényezőit az *1. ábra* foglalja össze.

Az innováció új termékek vagy folyamatok bevezetése, illetve továbbfejlesztése a gazdaságban, új technológiák, új ötletek és módszerek sikeres felhasználása révén. Az innováció az interaktív tanulási folyamat eredménye, ebben a párbeszédben egyaránt részt vesznek vállalaton belüli és kívüli szereplők (EC, 1996. 54. o.).

Régebben az volt a felfogás, hogy az innováció lineáris folyamat eredménye (a kutatást, fejlesztést követi a termelésben létrehozott új termék, majd annak piaci bevezetése). Jelenleg olyan nézet alakult ki, hogy az innováció a tudomány és technológia szakemberei, a potenciális termelők és a fogyasztók közötti párbeszéd komplex folyamatában jön létre.

- Az innováció meghatározásánál különbséget kell tenni a *termék* és a *folyamat* között. A termék innováció új termékek létrehozásával, illetve minőségi változtatásával jár. Az innovációs folyamat új technológia, új termelési módszerek bevezetését jelenti, amely hozzájárul a termelés költségeinek csökkentéséhez, illetve a termék minőségi javulásához (*Feldman* 2000).
- Az innováció lehet radikálisan új, de lehet folyamatos is (kis javulások a termékben).
- Az innováció folyamatában el kell különíteni azokat a szakaszokat, amikor a tudásból gazdasági érték lesz, vagyis amíg a termék forgalomba kerül; valamint az innováció elterjedésének időszakát, amelynek során a fogyasztók széles körben elfogadják az új terméket. Mindkét folyamatnak van társadalmi-gazdasági vonatkozása és térbeli dimenziója.

4.2. Az innováció és a tér kapcsolata

4.2.1. A település (telephely), a tudás (innováció), és a gazdaság (vállalatok) összefüggései

A település adottságai mint külső (external) tényezők jelennek meg a vállalat számára, de belső (internal) tényezőkké válnak, amint a település egész gazdaságáról van szó. A városi gazdaság felfogható, mint a helyi vállalatok városi agglomerálódása, és úgy is, mint specializált beszállítói hálózatok együttese. A település adottságai előnyöket, vagy hátrányokat jelenthetnek a helyi gazdaság számára.

A tudás az innováció meghatározó inputja. A tudás lehet rejtett (tacit), vagy megjelenített (szabványosítható, törvénybe iktatható, cikk, tanulmány, jelentés,

prototípus, stb. formájában). Ahol a tudás inkább rejtett jellegű, ott a személyes kapcsolatoknak, a kommunikációnak, és így a földrajzi közelségnek fontosabb szerepe van. Az együttműködés során a földrajzi közelség különösen abban a szakaszban játszik nagyobb szerepet, amikor még a tudás, ill. az innováció nem került forgalomba. Amikor az innovációs termék vagy folyamat áruvá vált, az innovációhoz fűződő tulajdonviszonyok tisztázódtak, azonosíthatók az új terméket vagy folyamatot létrehozó szereplők – a földrajzi közelség már nem meghatározó szempont.

A település, a hely, a telephely gazdasági hatásait általában a vállalat szintjén vizsgálják (a vállalat növekedése, fejlődése, mérete, stratégiája, stb.). Az új tudás gazdasági értéke úgy jelenik meg, mint a vállalat hozzáértése, kompetenciája. A termelés költségei összefüggnek az innovációval, amely kisebb, ha az új tudás jobban illeszkedik a vállalat tevékenységéhez és hozzáértéséhez. Az empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy az újonnan alapított vállalatok általában könnyebben tudják forgalomba hozni a radikálisan új termékeket, valamint azt, hogy a kisvállalatok az innováció aránytalanul nagy részét hozzák létre. A méret- és a választékgazdaságosság a kisvállalatok eseteiben többnyire akkor jön létre, ha a kisvállalatok a nagyvállalatok közelébe települnek. Ami a vállalati telephely és az innováció kapcsolatát illeti, a földrajzilag távol lévő K+F kapacitás – a távolságtól függően – kevésbé hasznosul a vállalatokban (*Feldman* 2000).

4.2.2. A tér és az innováció közötti kapcsolatok elméleti magyarázatai

Annak magyarázatára, hogy miért koncentrálódik relatíve kevés helyen az innováció – több elméleti megközelítés született:

- *A tradicionális agglomerációs elmélet Marshall, Schumpeter, Hoover, Vernon, Perroux,* stb. nevéhez fűződik, és azon a feltételezésen alapul, hogy a vállalkozók a kívülről érkező invenciókat használják fel termelésük bővítésére, főként a gazdasági változás depressziós és újrainduló szakaszaiban. A gazdasági fejlődés motorjai tehát az új invenciók. A termék ciklus elmélet, valamint a növekedési pólus elmélet az innovációk térbeli koncentrációjához fűződik. Ezekkel az elméletekkel magyarázták – egészen az 1970-es évek végéig – a tér és az innováció kapcsolatát.
- *A hálózatosodás és a beágyazódó termelés elméletei* az 1970-es és 80-as évek termékei. A vertikálisan integrálódott vállalatok szétesésével kialakult a rugalmas specializáció, amely a kisvállalatok hálózatosodását eredményezte (*Piore–Sabel* 1984). Az új ipari körzetek, vagy az innovatív miliő elméletek érvrendszerei azon alapulnak, hogy a kis innovatív cégeknek szükségszerűen koncentrálódniuk kell helyi termelési rendszerekbe, mert csak így képesek alkalmazkodni a folyamatos változásokhoz,

és csak így tudják csökkenteni a hálózatosodás és a tranzakciók költségeit. (Mind a hálózatosodás, mind az innovációs miliő elméletét erős kritika is érte. A kisvállalatok hálózatosodását cáfolják azok a sikerek, amelyek a tőkekoncentrációval, egyes kisvállalatok kiemelkedésével a többi közül, és növekedésével, illetve a szervezetek beolvasztásával és összevonásával kapcsolatosak. Ezek a tendenciák a Harmadik Itáliában is nyomon követhetők. Az innovatív miliő esetében viszont az a kétséges, hogy a sikeres vállalatok segítik-e elő az innovatív miliő kialakulását, vagy éppen az innovatív miliő teszi lehetővé a vállalatok sikeres működését...vagyis, a tyúk és a tojás esete...)

- *A tudásgazdaság elmélete* a nagyvállalatok növekvő jelentőségét és rendszeres K+F tevékenységét hangsúlyozza. Annak magyarázatára, hogy miért koncentrálódik az innováció a nagyvárosokba, elsősorban a tudás szakembereinek területi koncentrációját emelték ki. Ez az elmélet tehát a hangsúlyt a speciális munkaerőpiacra és a tanulási folyamatra helyezi.
- *Az új versenyelmélet* azt emeli ki, hogy a sikeres innováció feltétele a nemzetközi versenyképesség, a piaci megmérettetés. *Porter* (1990) és *Krugman* (1991) – egymástól eltérően – azt próbálják megmagyarázni, hogy egyes régiók mitől válnak versenyképessé. *Porter* a helyi piac előnyeit hangsúlyozza. Szerinte a vállalat sikere négy feltételhez kötődik: 1. a faktortényezők (az infrastruktúra, a szabályozás és a képzés) fejlettsége; 2. az igényes helyi fogyasztók tömegei; 3. a kapcsolódó és támogató iparok tömeges jelenléte, előny, ha ugyanabban a régióban vannak; 4. a vállalat sikeres stratégiája, amely a belső struktúra kialakítására és a versenytársakkal való rivalizálásra koncentrálódik. A vállalatok akkor innovatívabbak, ha a helyi rivalizálás kombinálódik a vállalatok közötti együttműködéssel. Ahol e tényezők együtt vannak jelen az innovatív tevékenységben, ott alakulnak ki az innovációs klaszterek.

  Krugman a kereslet vezérelte innovációs tevékenységről írt, a nemzetközi kereskedelem jelentőségét emelve ki a régiók sikerességében. A fejlett gazdaságok komparatív előnyei abból származnak, hogy a korszerű tudás és a magas minőségi elvárások alapján kifejlesztett speciális termékekkel és szolgáltatásokkal jelennek meg a nemzetközi piacon. Ilyen termékeket vagy szolgáltatásokat a kevésbé fejlett országok nem tudnak nyújtani. Így az innováció kulcsfontosságú tényező a komparatív előny elérésében. Arra a kérdésre a válasz, hogy miért koncentrálódik az innováció a térben, a következő: a fejlett világ nagyvárosai rendelkeznek a specializáció magas szintjével, a korszerűen és magasan képzett munkaerővel, a nemzetközi kereskedelemhez szükséges feltételekkel. E nagyvárosok a nemzetközi tudásáramlás fókuszaiban, a globális gazdaság csomópontjaiban helyezkednek el (*Simmie* et al. 2002).

– *Az eddig említett elméletek a települések, régiók eltérő adottságaihoz, gazdasági különbségeihez kapcsolódnak.* Ezek az elméletek tehát területi tényezőkkel is magyarázzák a vállalatok eltérő helyzetét, versenyképességét. A tér és a gazdaság összefüggését kutatva – a gazdasági növekedés, a termelékenység, stb. a függő változók, ezek viszonyát vizsgálják a települések, ill. a telephelyek adottságaihoz. Az innováció ez esetben a potenciális közvetítő a városi agglomeráció és a gazdasági növekedés között (a városi agglomeráció előnyös adottságai hozzák létre az innovációt, majd az innovációk segítik a gazdasági növekedést, a fejlődés meggyorsítását).

  Ettől eltérő megközelítés az innováció és a település közötti kapcsolat magyarázatára az innováció térbeli diffúziója, ill. a földrajzilag közvetített spillover hatás. E megközelítések a termelési funkció logikáján alapulnak, amikor viszont – az előző megközelítéssel ellentétben – az innováció a függő változó. Az innováció létrejöttét egy sor tényező magyarázza (*Feldman* 2000).

4.2.3. Regionális hatások az innovációs hálózatok kialakulásában

Az előbb felsorolt elméletek közül kiemeljük az innovációs hálózatok térbeli vonatkozásainak bemutatását, elsősorban azért, mert ehhez az elmélethez tudunk leginkább fejlesztési koncepciókat rendelni.

Az innovációs hálózat a vállalatok, pénzügyi szervezetek, a politikai intézmények és a K+F intézményei közötti kapcsolatokból formálódik. Egy hálózat akkor tekinthető innovatívnak, ha képes saját erejéből megújulni, folyamatosan kreatív marad, és nyitott az újonnan belépni kívánók számára. Az innovációs hálózatok a gazdasági hálózatok egy csoportját alkotják (*Sternberg* 2002).

Négy jellemző tulajdonságuk van:

– A résztvevők többségének haszna van a hálózathoz tartozásból;
– A résztvevők függnek egymástól, hiszen bizonyos erőforrásokat együtt használnak;
– Közöttük rendszeres és átfogó kommunikációs kapcsolatok alakultak ki (ezt megköveteli a hálózat nyitottsága);
– Kialakul a működés formális és informális módja.

Az innovációs hálózatok és a regionális fejlődés közötti összefüggések magyarázatára több elméleti koncepciót dolgoztak ki.

– Az egyik elképzelés szerint a sikeres regionális fejlődés megnöveli az innovációs szereplők agglomerálódásának, majd klaszterizálódásának lehetőségét. Már *Marshall, Weber, Schumpeter* is hangsúlyozták *a vállalatok közötti kapcsolatok jelentőségét* az innovációs hálózatok kialakulásában.

Williamson (1985) a vállalatközi hálózatok tranzakciós költség megtakarításáról írt.

- Ma már bizonyos szkepticizmussal kezeljük az *ipari körzet elméletét.* A 90-es években elbizonytalanodtak a kutatók, vajon az ipari körzet elmélete a regionális fejlődés általános magyarázata, modellje-e valójában? A Harmadik Itália, Baden-Württenberg, és még néhány példa szolgált csupán egy bizonyos időszakban (főleg az 1970-es, 80-as években) annak bizonyítására, hogy a kisvállalatok együttműködéséhez kapcsolódik az endogén jellegű regionális fejlődés. Sajnos, már az 1980-as évek végére ezek a térségek veszítettek korábbi gazdasági dinamizmusukból, és éppen korábbi előnyös tulajdonságaik akadályozták meg a globális viszonyokhoz való alkalmazkodásukat.
- A regionális fejlődést magyarázó új elméleti megközelítések paradigmaváltás szükségességéről beszélnek, középpontba állítva az *innovatív vállalatok és tevékenységek térbeli klaszterizálódásának* ok-okozati összefüggéseit. Míg a neoklasszikus közgazdaságtan a pozitív externáliákkal magyarázza az innovatív hálózatok kialakulását, az ipari körzet és a hálózati paradigmák minőségi és társadalmi szempontokra is hivatkoznak. *A sikeres regionális fejlődés oka a kulturális, társadalmi és intézményi keretfeltételek megfelelő kombinációja, és sokkal kevésbé magyarázható a termék specializációval, valamint a vertikális dezintegrációból eredő kiterjedt munkamegosztással.* Az ipari körzet meghatározó jellemzői – az ugyanarra a piacra irányuló termelés, valamint a közös kulturális miliőbe való beágyazottság – egyszersmind utalnak az innovációs hálózatok fontosságára.

  A versenyképes gazdaság és a versenyképes régió kulcskérdései a tudással állnak összefüggésben, a tudást pedig mint a kollektív tanulás kérdését kell vizsgálni. A hangsúly tehát az innováció létrehozásában fontos szerepet betöltő helyi és regionális tényezőkön van.
- Az innovatív szereplők hálózatokba szerveződésének – mint a regionális fejlődés előmozdítójának – *kritikája* is megfogalmazódott már: előfordulnak olyan esetek is, amikor a vállalatok nem a hatékonyság maximalizálása érdekében hozzák létre a hálózatokat, hanem azért, hogy jobban ellenőrizhessék a piacot, és oligopolisztikus előnyökre tegyenek szert. Az innovációs folyamatot akár lassíthatja is a hálózati tevékenység azáltal, hogy a hálózatok növelik a tranzakciós költségeket; a hálózat tagjainak erőviszonyai eltérőek, így az egyes szereplők önállósága a kollektív érdekekkel szemben is működhet; a hálózatok ki is zárhatnak egyes szereplőket a régióban. Maguk az innovációs hálózatok sem töltenek be minden esetben pozitív szerepet a regionális fejlődésben (például, ha nem a gazdaság húzóerői hozzák létre a hálózatot, ha fenntartásuk aránytalanul költséges stb.) (*Sternberg* 2002).

4.2.4. Empirikus vizsgálatok a tér és az innováció kapcsolatának feltárására

A tér, a területi fejlődés és az innováció közötti összefüggést több empirikus vizsgálat kutatta ez idáig. Elsősorban arra keresték a választ, hogy milyen feltételekhez, helyi adottságokhoz köthető a gazdasági növekedés.

- *Miért koncentrálódik az innováció néhány térségbe?*
  Ezzel a kérdéssel foglalkozik *Audretsch* és *Feldman* (1996) kutatása, amelyet az USA-ban végeztek 1982 évre vonatkozó adatbázis alapján. Több mint 100 szakfolyóiratban követték az új termékek megjelenését a feldolgozóiparban (8074 új termék került a forgalomba, több mint 4000 a feldolgozóiparban). A vizsgálat azt is kimutatta, hogy néhány térségben (New England, New Jersey, Massachusetts, New Hampshire és New York, valamint Kalifornia) összpontosultak ezek az innovációk. *Egyértelműen levonható volt az a következtetés, hogy ott koncentrálódtak az innovációk, ahol az új tudás meghatározó szerepet tölt be a gazdaságban. Ennek fő forrásai: a tudományos tevékenység mérete és minősége (az ipari K+F), valamint a képzett munkaerő.*
- *Innovációs szigetek Európában* címmel *U. Hilpert* vezetésével végeztek egy kutatást 1992-ben. Két feltételezésük volt: az innováció a fejlett világ nagyvárosi térségeibe koncentrálódik; és elsősorban nem a high-tech cégek, hanem a tradicionális iparok, periférikus ágazatok szerveződnek klaszterekbe. Tíz európai térséget, innovációs szigetet választottak ki a vizsgálat számára (Nagy-Londont, Rotterdamot/ Amsterdamot, Île-de-France térségét, a Ruhr-vidéket, Frankfurtot, Stuttgartot, Münchent, Lyont-Grenoblet, Torinót és Milánót) annak alapján, hogy milyen mértékű volt a tudományos-technikai területeken való specializálódásuk, az állami K+F költségei az országon belül hol koncentrálódtak 20%-ot meghaladó arányban, vizsgálták a K+F intézményi- és a gazdaság vállalatsűrűségét, valamint a vizsgálatban szereplő európai csomópontok hálózatosodását.

  A vizsgálat végső következtetései a következők voltak:

  - különbség van a nemzeti és a helyi innovációs rendszerek között;
  - az innováció azért koncentrálódik a nagyvárosokba, mert az innovációban részt vevő különböző szereplők (beszállítók, termelők, fogyasztók) földrajzi közelsége jelentős előnyt nyújt az agglomerálódásban, klaszterek létrejöttében.
  - A nagyvárosok előnyei az innováció létrehozásában: a magasan kvalifikált, professzionális munkaerő koncentrálódása, a gazdasági lehetőségek széles skálája, az életminőség magas szintje, a korszerű oktatás

és képzés intézményeinek jelenléte, elérhetőség csúcsteljesítményű közlekedési eszközökkel.

- A globális és nemzetközi városokban együtt vannak jelen az innovációt létrehozó helyi, az országos és a nemzetközi tényezők. Ezek kombinációja emeli ki és avatja innovációs központokká a vizsgálatban szereplő európai városokat.

– *Smith, V., Broberg, A.* és *Overgaard, J.* (2002) a vállalati K+F tevékenység telephelyének, településének kiválasztását kutatta a dán cégekben.

A tanulmány feltételezése az volt, hogy a vállalatok K+F tevékenysége összefüggésbe hozható az ipari fejlődés életciklusaival. A fejlődés *első ciklusában* a termék innováció kockázatokkal jár (ki nem próbált technikai problémákkal, a fogyasztók és versenytársak előre nem látott reagálásaival). A vállalatok K+F központjai a nagyvárosokba települnek, ahol élvezhetik a nagyvárosi előnyöket, adottságokat, köztük elsősorban a tudás koncentrált elérhetőségét.

Az *érett szakaszban*, amikor a technológia már jól ismert, kipróbált, szabványosított, a nagyvárosi környezet előnyei csökkennek. Sőt, a termelés relatíve magasabb költségei miatt előnyösebb áttelepíteni a rutin jellegű termelést a nagyvárosoktól távoli kisebb településekbe.
A kutatás nem bizonyította a feltételezéseket. Azt a következtetést vonták le a kutatók, hogy *a dán vállalatok viszonyát, érdeklődését a K+F tevékenység iránt nem a területi elhelyezkedésük (location), hanem iparági helyzetük és kapcsolataik határozzák meg. Csak gyenge területi kapcsolat volt kimutatható a vállalati K+F telephelyválasztásban: gyakran a nagyvárosokhoz közel fekvő rurális térségekbe telepítik a vállalatok a K+F részlegeiket.*

– A regionális vagy a vállalati tényezők határozzák-e meg elsősorban a vállalatok innovációs tevékenységét (*Sternberg–Arndt* 2001)?

Ezt a kutatást részletesebben mutatjuk be, mivel kutatócsoportunk a magyarországi helyzetelemzéshez főként ezt a tanulmányt használta fel – kérdés feltevésében és módszertanában egyaránt.
1965 és 99 között német gazdaságföldrajzosok három felmérést végeztek 11 európai régióban (Dél-Wales, Dél-Hollandia, Elzász, Gironde, Barcelona, Baden, Bécs, Szászország és Alsó-Szászország, Stockholm és Szlovénia), e térségek között vannak fővárosok, nagyvárosi agglomerációk, átalakuló regionális és nemzetgazdaságok, perifériku térségek középvárosokkal, régi ipari térségek és határ régiók egyaránt.

Közel 9000 feldolgozóipari vállalat kitöltött kérdőívét használták fel az elemzéshez.

A kutatás alapkérdése: milyen vállalati és vállalaton kívüli (ezek az un. regionális tényezők) tényezők hatnak a vállalatok innovatív viselkedésére? A célja az volt, hogy empirikus módon megvizsgálja, vajon az európai cégek innovációs outputját a vállalati vagy a regionális változók befolyásolják-e jobban? Hozzá kell tenni, hogy természetesen tartalmát tekintve nem választhatók el ilyen élesen az innovációt létrehozó vállalati és regionális tényezők. Jelentős innovációs potenciál nélkül a vállalat nem tud létrehozni innovációkat, kedvező regionális környezetben sem. Viszont az is igaz, hogy sok vállalat nem képes kihasználni a régió kínálta lehetőségeket.

A vállalaton belüli tényezők között szerepelt:

- a foglalkoztatottak száma, feltételezvén, hogy a vállalat mérete és az innovációs viselkedés között kapcsolat van;
- a vállalaton belüli K+F tevékenység (költségei), és ennek esetlegessége vagy folyamatossága;
- a vállalatok kooperációs kapcsolatai, a hálózatosodás szintén hatással van az innovációs tevékenységre (a kapcsolatok jellegzetesen régión belüliek vagy kívüliek).

A vállalaton kívüli tényezők:

- a régióban egyetemet végzettek aránya;
- az ipari foglalkoztatás szintje;
- a szabadalmak száma;
- a régióban a K+F költségek a GDP arányában;
- elérhetőség.

Az adatokat az EU Commission 1999 (Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Regional Development of Regions in the European Union) és az Eurostat, 1997 kiadványaiból nyerték.

A felmérés eredményei

- A *régió kutatási kapacitása* meghatározó tényező a vállalatok innovációs viselkedésének formálásában;
- A *kutatás folyamatossága* növeli az új termékek magas részarányának valószínűségét.
- A *technológiai tényező hatása egyértelmű: a tudományos vagy műszaki személyiség jelenléte* (ellentétben a kereskedővel) és *a kiválósági kutatóintézet közelsége* erősen kihat az új termékek arányára.
- A *vállalatok közötti innovációs kooperáció* intenzitása – ugyanabban a régióban – a második legfontosabb változó, amely befolyásolja az új termék létrehozását.

- A hálózati változóra vonatkozó eredmények különösen érdekesek. Bár az értékek nem szignifikánsak, mutatják, hogy *a vállalatok elsődlegesen a régión belüli kapcsolatokkal, valamint a régión belüli és a régiók közötti kapcsolatok kombinációjával* sokkal jobban ösztönzik a termék innovációkat, mint azokban a vállalatokban, ahol nem jellemzőek a kooperációs kapcsolatok.
- Azok a vállalatok, amelyek elsősorban *régón kívüli, illetve régiók közötti kapcsolatokkal* rendelkeznek, innovációra való hajlamukat illetően nem különböznek azoktól a vállalatoktól, amelyeknek nincsenek számottevő kooperációs kapcsolataik.
- A *vállalati méret és a K+F költségváltozók* – a vizsgálatot végzők meglepetésére – csak minimálisan növelik a termék innovációra való hajlandóságot.
- A *helyi fogyasztói kereslet jelenlétének* kis hatása van a termék innovációra. Az új termékek magas arányával rendelkező innovatív vállalatok elsősorban a nemzetközi piacokra törekednek (ezek a vállalatok viszonylag szűk piaci szegmensben működnek). Nyilvánvaló, hogy kizárólag a regionális fogyasztókra való koncentrálás csökkenti az új termékek átlagon felüli részarányának valószínűségét. (Jellemzően, e vizsgálatban viszonylag kis méretű európai térségekről van szó. *Porter,* aki elméletét az amerikai vállalatokra vonatkoztatta elsősorban, amerikai piaci méretekben gondolkodhatott. Az amerikai vállalatok versenyképességében meghatározó a hazai piaci kereslet).
- *Összességében:* A vállalati tényezőknek nagyobb hatása van a vállalat innovációs tevékenységére, mint a regionális tényezőknek. Mindemellett, a régiót nem lehet csak „passzív" lokalitásnak tekinteni, ahová az innovatív vagy kevésbé innovatív cégek letelepülnek. A domináns vállalatok regionális együttese képes létrehozni, de legalábbis formálni saját regionális környezetét. Ezért a régiót úgy kell felfogni mint aktív miliőt, amely hatást gyakorol a vállalatok innovatív tevékenységére. A hálózatosodás és az innovációs siker közötti kapcsolat mutatja, hogy a vállalatok önmagukban kisebb innovációs eredményeket érnek el, mint együttműködésük során. A regionális környezet mint hálózatokba szerveződő társadalmi-gazdasági régió játszik szerepet a vállalati innováció kibontakozásában.
- Az innovatív miliő felfogás feltételezi, hogy az innovatív szereplők közötti intenzív intraregionális kapcsolatok szükségesek – főleg, de nem kizárólag – a tudás-bázisú regionális fejlődéshez (*Capello* 1999). Mind a régión belül, mind a régiók között hálózati kapcsolatoknak kell létrejönni annak érdekében, hogy a vállalatok sikeresek legyenek a műszaki fejlesztésben (*Camagni* 1991).

A kutatás eredményeinek felhasználhatósága a gazdaság- és területfejlesztési politikában:

- Az innovatív hálózatok vitathatatlanul fontosak az innovációs folyamatok előmozdításában, de nem szükséges, hogy a vállalati kooperáció kizárólag intraregionális jellegű legyen. E kutatás is azt bizonyította, hogy az intra- és interregionális kapcsolatok kombinációi a leghatékonyabbak. A területfejlesztési politika – azáltal hogy ösztönzi az innovációs hálózatok kialakulását, segíti a helyi KKV fejlődését – hozzájárulhat a vállalatok innovációs potenciáljának növeléséhez is. Bár az innovációs kapcsolatok minden fajtája javasolt, a területfejlesztési politika kevésbé hatékony a nemzetközi kapcsolatok előmozdításában. Egyébként is, az inter- és intraregionális hálózatok létrehozóinak számolniuk kell a globális-lokális ütközés esélyével is (*Grabher* 1993).
- Nem is az elméletben, inkább a regionális gazdaságpolitikában volt paradigmatikus váltás, amelynek lényege, hogy a „hardver" elemek (a fizikai infrastruktúra fejlesztése) háttérbe szorult, és a „szoftver" elemek (az innovációs szereplők közötti együttműködés) erősödtek. A Németországban bevezetett „InnoRegio" politika az új hálózatok építését, innovatív regionális fejlesztési stratégiák kidolgozását, a „BioRegio" projekt a biotechnikai klaszter kiépítését támogatta.
- A helyi innovációs politikának elsősorban az innovatív szereplőket, azaz a vállalatokat kell megcéloznia. A regionális környezet hatásait nem szabad túlbecsülni, hiszen a régió az egyéni innovációs szereplők együttesének tere is egyben. A vállalatok – amelyek előnyre tehetnek szert régiójuk révén – természetesen, saját gazdasági eredményességükre koncentrálnak, és nem a régió jólétének növelésére.
- A technológia- és innovációs politikában el kell választani a regionális és régión kívüli tényezőket. A regionális politika megfogalmaz területi célokat, valamint a régión belüli gazdaságfejlesztési – vállalattámogatási szempontokat. A technológia politikának nincsenek kifejezett területi céljai, de közvetett területi kihatásai nagyobbak lehetnek, mint a regionális politikának.
- Az innovációs hálózatok kiépítését megcélzó gazdaságpolitika tapasztalatai a következők:
  - a „bróker", vagy koordinátor (aki lehet tanácsadó, a helyi fejlesztési szervezet alkalmazottja, vagy egy sokak által ismert helyi vállalkozó) sikeres tevékenységet képes folytatni a vállalatok közötti együttműködés előmozdításában;
  - az innovációs hálózatok kiépítése kooperációs készséget, bizalmat és időt igényel;

- a vállalkozók csak akkor invesztálnak a hálózat építésbe, ha profitot remélnek;
- a tudomány kezdeményezése ritkán sikeres az innovációs hálózatok létrehozásában.
- Még azok a kutatók is, akik rokonszenveznek a regionális innovációs hálózatok koncepciójával, bizonytalanok abban a kérdésben, hogy *lehet-e politikai eszközökkel innovációs hálózatokat építeni?* (*Lundvall-Borrás* 1998).
- Az eddig sikeres hálózatok, például az „Olasz modell", olyan feltételek bonyolult együttese révén formálódott, hogy *transzferálása más térségekbe, országokba nem egyszerű folyamat* (*Bathelt* 1998).

4.3. Módszertan a magyar esettanulmányhoz

4.3.1. A magyarországi vizsgálati terület kiválasztása

Ipari körzet – a marshalli definíció szerint – még nem alakult ki Magyarországon. Az ipari gazdasági terek nálunk lényegében az ipar, illetve a gazdaság területi agglomerálódásai. Nyilvánvaló, hogy e koncentrációk térségébe nemcsak a nagyvárosi központ, hanem az agglomeráció kisebb települései beletartoznak, ahol az ingázók jelentős részének lakhelye van. Az agglomeráció kisebb településeiben is alapítanak vállalatokat, és nyitnak vállalati filiálékat, részlegeket is nagy számmal, a nagyvárosi termelő- és fogyasztópiacokra orientálódva. Az erősödő ipari szuburbanizáció is növeli az agglomerációs övezet gazdasági erejét.

Az ipari koncentrációk központjainak *négy területi csoportját* különböztetjük meg, elsősorban az ipari koncentráció mérete alapján. E négy csoport az ipari koncentrációk eltérő típusai:

- Iparvárosok: a ma jelentős kör igen leszűkült, közöttük a legjelentősebbek Dunaújváros, Tiszaújváros, Kazincbarcika, Paks és Százhalombatta.
- Nagyvárosok (jelen esetben a potenciális hét régióközpont) ipari koncentrációi;
- A budapesti agglomeráció: Budapest és az agglomerációs gyűrű nagyobb települései (Gödöllő, Budaörs, Budakeszi, Dunaharaszti, Vác, Érd, Fót, Gyál, Gyömrő, Kistarcsa, Pécel, Piliscsaba, Pilisvörösvár, Szentendre, Szigetszentmiklós)
- Észak-Dunántúl ipari térsége (Győr, Székesfehérvár, Esztergom, Szentgotthárd, Szombathely, Veszprém városok)

A négy típus felsorolt városaiban a magyar feldolgozóipari vállalatok jegyzett tőkéjének kétharmada, export értékesítésének háromnegyed része kon-

centrálódott 1999-ben, joggal állíthatjuk tehát, hogy e típusokhoz tartozó városok (az agglomerációjuk nélkül is) magukba foglalják a magyar feldolgozóipar döntő hányadát. A jegyzett tőke és az értékesítés nettó árbevétele eseteiben a Budapesti agglomeráció emelkedik ki a négy települési-területi csoport közül (Budapestnek köszönhetően). Ami az exportértékesítést illeti, ennek – a Budapesti agglomerációt is meghaladó (ahol a részarány 30,3 % volt) – nagyobb része viszont Észak-Dunántúl említett városaiból került ki (38,5 %) 1999-ben. A legnagyobb városaink (a hét régióközpont – Budapesttel együtt) részesedése közel 60%-nyi volt.

Vizsgálatunk e négy típusból választott városokat, elsősorban tehát e városokban végzett felméréssel az ipari koncentrációk eltérő típusait kívántuk reprezentálni. Az általunk kiválasztott városok a következők (elérhető adatok hiánya miatt az említett városok agglomerációs gyűrűjének gazdaságát figyelmen kívül kellett hagynunk, kivéve Budapestet, ahol a többi várossal való összehasonlíthatóság reális igénye miatt viszont csak az agglomerációs gyűrűre koncentráltunk):

- az iparvárosok közül Dunaújváros és Tiszaújváros;
- Észak-Dunántúl térségéből Győr és Székesfehérvár;
- A Budapesti agglomerációból az agglomerációs gyűrű 5 települése: Budaörs, Budakeszi, Dunaharaszti, Gödöllő és Vác;
- A régió központok közül (nem véve számításba e helyt Győrt) Miskolc és Szeged.

4.3.2. Az adatbázis kialakítása

A logisztikus regressziós elemzés során *három változó-csoportot* különítettünk el egymástól (*1. táblázat*).

A vállalati innováció előfordulási valószínűségét – mint függő változót – két mutató segítségével mérhetjük, melyek értékei az új, korábban nem létező termékek vagy szolgáltatások kifejlesztésén vagy éppen annak hiányán alapulnak. Viszonylag hosszú időintervallumot hagytunk a termék/szolgáltatás innováció előfordulására, hiszen már innovatívnak minősítünk minden olyan vállalkozást, mely az elmúlt három év során legalább egy esetben önállóan vagy kooperatív formában létrehozott új terméket, illetve szolgáltatást. Ez a lazább kritériumrendszer – szemben mondjuk az éves intervallummal, mely alkalmasabb lenne az aktívabb – és folyamatos innováció kiszűrésére – várhatóan nagyobb arányú igen válaszokhoz vezet még a hazai tőkeszegény gazdasági mezőben is. A két függő változónk nem hordoz minőségi elemet, nem ragadja meg a tevékenység tartalmi jellemzőit.

1. táblázat

A modellben szereplő változók leírása

Függő változók	
1. TINNOV	Korábban nem létező termék kifejlesztése az elmúlt három év során (dichotóm: 0 = nem; 1 = igen).
2. SZINNOV	Korábban nem létező szolgáltatás kifejlesztése az elmúlt három év során (dichotóm: 0 = nem; 1 = igen).
Független változók – Vállalati környezet (külső paraméterek)	
1. HUZAGD	A húzóágazatok városi iparon belüli átlag feletti jelenléte (városi; dichotóm: 0 = nem; 1 = igen; 1999). Főkomponens elemzéssel készített mutató, mely két adatot sűrít: (1) a TOP 200 cég közé sorolt vállalkozások által foglalkoztatottak aránya, (2) a TOP 200 cég közé sorolt vállalkozások értékesítésének nettó árbevétele az összes városi cég árbevételén belül.
2. DIPLOMA	A főiskolai/egyetemi végzettségűek arány a 25 év feletti népességen belül (városi; adat; skála szintű; %; 2001)
3. IPARFOGD	Az ipari foglalkoztatottak aránya magasabb a minta átlagánál (városi adat; dichotóm: 0 = nem; 1 = igen; 2001) – a minta átlaga 35,4%.
4. MEGKÖZ	Megközelíthetőség percben mért értéke (városi adat; skála szintű; perc). A változó 10 mutató mértani középértéke: azt mérik, hogy az egyes városok hány percre vannak a legközelebbi, illetve a három legközelebbi (1) kistérségi központtól, (2) megyeszékhelytől vagy megyei jogú várostól, (3) a fővárostól, (4) ipari parktól, (5) nemzetközi határátkelőhelytől.
5. KUTFEJL	A K+F ráfordítás (folyóköltség + beruházás) aránya a megyei GDP-ben (megyei adat; skála szintű; %; 2000).
6. TUDBAZIS	Tudásbázis: a megyei K+F helyek, és a K+F-ben dolgozók aránya az országoson belül (megyei adat; skála szintű; %; 2000).
Független változók – Vállalati adottságok (belső paraméterek)	
7. FOGLALK	Foglalkoztatottak száma (log)
8. DIP_VEGZ	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya az összes foglalkoztatott körében (%)
9. K_FTEV	Önálló, vagy kooperatív kutatási–fejlesztési tevékenység intenzitása az elmúlt 3 év során (0 = nem; 1 = alkalmi; 2 = folymatos).
10. K_FDOLG	A K+F területen dolgozók aránya az összes foglalkoztatotton belül (%).
11. K_FKOLTS	A K+F ráfordítások átlagos nagysága a termelési költségekhez viszonyítva az utolsó három évben, az 5%-os minta átlagnál bontva (0=nincsen K+F ráfordítás; 1 = 1–5% közötti; 2 = több mint 5%-os – átlag feletti).
12. K_FKAPCS	A más vállalkozással vagy kutatóintézettel kialakított K+F tevékenységhez köthető kooperáció területi irányultsága (0 = nicsen kapcsolat; 1 = kizárólag intraregionális; 2 = intra- és interregionális egyaránt; 3 = kizárólag interregionális).

A modellben *12 független változót* szerepeltetünk. A korábban kifejtett kutatási célok figyelembe vételével két nagyobb csoportra lehet bontani a mutatókat. Az első hat változó azt a vállalati környezetet próbálja meg leképezni numerikus formában, melybe beágyazódnak az érintett vállalatok. Arra törekedtünk, hogy a viszonylag kis számú mutató a lehető legátfogóbban le tudja írni egy-egy térség jellemzőit, azaz:

- *a gazdasági fejlettséget* (HUZAGD),
- *az ipari szektor súlyát* (IPARFOGD),
- *a humánerőforrás-állományt* (DIPLOMA),
- az infrastrukturális adottságokkal összefüggő *térbeli megközelíthetőséget* (MEGKÖZ),
- *a K+F ráfordításokat* (KUTFEJL) és
- az ehhez kapcsolódó *kutatás-fejlesztési tudásbázist* (TUDBAZIS).

Az adatok a legtöbb esetben városi szintűek, és csak akkor használtunk megyei mutatókat, amikor nem állt rendelkezésünkre pontosabb város-specifikus adatsor. Összességében, a vállalatokhoz rendelt települési mutatók arra alkalmasak, hogy az egyes városi miliők gazdasági – képzettségi – infrastrukturális – kutatás – fejlesztési adottságait kifejezzék. A hat mutató közül négy – skála szinten mért adat. Itt arra keressük a választ, hogy az értékek elmozdulása milyen mértékben befolyásolja (növeli, vagy csökkenti) az innováció valószínűségét. A húzóágazathoz sorolható cégek átlag feletti arányát, és szintén az átlag feletti ipari foglalkoztatottságát mérő dichotóm (kétesélyes, igen-nem jellegű) változok esetében viszont azt szeretnénk mérni, hogy az e kritériumoknak megfelelő külső háttértényezők befolyásolják-e szignifikánsan az innováció valószínűségét.

A vizsgálat során figyelembe vett környezeti változók ismertetése után konkretizálhattuk kérdésfeltevéseinket is. Vajon befolyásolja-e a településen működő feldolgozóipari cégek vonatkozásában az innovatív tevékenység valószínűségét, és ha igen, akkor milyen mértékben az, hogy

- vannak-e kiugró, országos mércével mérve is meghatározó cégek,
- milyen a település lakosságának iskolázottsága,
- mennyire meghatározó az ipar szerepe a város foglalkozásszerkezetében,
- mennyire előnyös a területi elhelyezkedése, megközelíthetősége a területnek,
- mekkora összegeket költenek – és milyen intézményi és humán állományi adottságokkal – a kutatás-fejlesztésre a megyében?

A független változók másik hatos csoportját a kérdőívekben megjelölt válaszok alapján alakítottuk ki, annak érdekében, hogy a vállalkozások *belső adottságait* is szerepeltetni tudjuk a vizsgálatban.

- Az innováció szükségszerűségét, indokoltságát nem csak a vállalkozások tevékenységi területe határozhatja meg – figyelembe véve az új termékek, szolgáltatások kifejlesztésének anyagi és humán típusú költségeit –, hanem feltételezhetően a méretük is, amit a *foglalkoztatottak számával* mérhetünk (FOGLALK). A vizsgálat során nem a nyers számadatokat fogjuk elemezni, hanem a foglalkoztatottak számának logaritmusát, mert az adatok megoszlása nem tekinthető normális eloszlásúnak; néhány kiugró nagyságú cég – szokás szerint – a teljes adatsorra nézve igazán komoly ferdeségi (skewness: 11,2) és laposságí (kurtosis: 140,2) értékeket produkált.
- A belső humán állomány állapotát és szerkezetét *a felsőfokú végzettséggel rendelkezők százalékos aránya* méri (DIP_VEGZ).
- A modellben szerepeltetett belső paramétereket leképező adatok körében kitüntetett szerepe van *a K+F jellegű statisztikáknak*, hiszen a kutatásfejlesztésben érintettek aránya (K_FDOLG), az ilyen célzatú ráfordítások termelési költségekhez viszonyított aránya (K_FRAFOR), és az önálló vagy kooperatív fejlesztési tevékenység intenzitása (K_FTEV) kihat az innovációs output elemek előfordulási valószínűségére.
- Mivel gyakran elengedhetetlen vagy éppen optimális a vállalkozások egymásközti, illetve a vállalkozások és a kutatóintézetek kooperációja, ezért jogosan merül fel a kérdés: vajon milyen hatása van az innovációs tevékenység előfordulási valószínűségére annak, hogy egy adott cég hajlamos *kooperatív kapcsolatok* kiépítésére és fenntartására (K_FKAPCS). A változó a kapcsolatok területi irányultságát méri, és elkülöníti egymástól a kizárólag intra, az intra- és interregionális, illetve a kizárólag interregionális együttműködési formákat (az interregionális együttműködések közé sorolhatóak mindazon kötelékek, melyek túlmutatnak a vállalkozás saját régióján).

Kérdőívünk tartalmazta a megkérdezettek *szubjektív értékítéletét is* a vállalaton kívüli gazdasági, munkaerő-piaci és innovációs környezet jellegzetességeiről. Kérdéseink

- az üzleti klímára (a helyi kooperációs lehetőségek, a helyi munkaerő-és árupiac, a megrendelési állomány, a helyi szolgáltatások kínálata, stb. alapján kialakult vállalkozói közérzet),
- az innovációs klímára (a helyi körülmények szerepe az innovációban),
- a műszaki szakképzettségűek kínálatára a helyi munkaerőpiacon,
- a gazdasági szakképzettségűek kínálatára a helyi munkaerőpiacon,
- a kutatóintézetek és egyetemek jelenlétének fontosságára,
- a vállalati innovációban szerepet játszó informális kapcsolatok jelentőségére,
- a saját innovációs kapacitás szubjektív értékelésére vonatkoztak.

A 11 város összes működő feldolgozóipari vállalatának (az egyéni vállalkozásokat kivéve) küldtünk kérdőívet, vagyis több mint 3000 vállalatnak. A kérdőívek kitöltésében és visszaküldésében alig mutatkoztak területi különbségek, csupán az összes megkérdezett 8,7%-a volt hajlandó a válaszadásra, ami 276 céget jelent. A passzivitás több okkal is magyarázható: érdektelenség, az utóbbi időben elszaporodó felmérések, a kérdőív kitöltéséhez alkalmas személy hiánya, stb.

Az alacsony visszaküldési ráta első pillantásra komoly gondot jelenthet, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a hazai ipari vállalkozások méret szerinti szerkezetében nem beszélhetünk „normális eloszlásról" (a sokaság és az elemzési minta adatait az *2., 3.* és *4. táblázat* tartalmazza).

2. táblázat

Kiküldött kérdőívek száma és megoszlása településenként

Városok	Foglalkoztatottak száma, fő								Összes
	1–19	%	20–49	%	50–249	%	250 felett	%	
Győr	441	80,6	45	8,2	37	6,8	24	4,4	547
Székesfehérvár	290	85,5	41	12,1	5	1,5	3	0,9	339
Budakeszi	60	92,3	2	3,1	3	4,6	0	0,0	65
Budaörs	114	88,4	9	7,0	6	4,7	0	0,0	129
Dunaharaszti	80	87,0	4	4,3	6	6,5	2	2,2	92
Gödöllő	119	87,5	8	5,9	4	2,9	5	3,7	136
Vác	75	75,0	14	14,0	6	6,0	5	5,0	100
Tiszaújváros	66	75,0	6	6,8	13	14,8	3	3,4	88
Dunaújváros	73	62,4	23	19,7	12	10,3	9	7,7	117
Miskolc	761	89,0	58	6,8	24	2,8	12	1,4	855
Szeged	579	83,4	115	16,6	...		...		694
									3162

A legtöbb településen *a mikro- és kisvállalkozások aránya jelentős*, de még így is elmarad az ország ipari méretstruktúrájában kialakult tényleges arányoktól. Vizsgálatunkban – az elhelyezkedéstől függően – az összes cég 62–92%-a sorolható ebbe a kategóriába. Dunaújvárosban a legkisebb az arányuk, míg pl. Budakeszin tízből legalább kilenc feldolgozóipari vállalkozás kevesebb, mint 20 főt foglalkoztat. Az innovatív magatartás vizsgálata során viszont – a magyar sajátosságoknak – a nagyobb méretű cégek válnak fontosabbá. A visszaérkezett kérdőívek száma és százalékos megoszlása azt mutatja, hogy a közepes és a hazai léptékkel mérve nagynak minősülő vállalatok jóval aktívabb együttműködési hajlamról tettek tanúbizonyságot (a kérdőívek kitöltésében). Az 50–249 főt

3. táblázat

Visszaérkezett kérdőívek száma és megoszlása településenként

Városok	Foglalkoztatottak száma, fő								Összes
	1–19	%	20–49	%	50–249	%	250 felett	%	
Győr	27	57,4	4	8,5	4	8,5	12	25,5	47
Székesfehérvár	25	67,6	4	10,8	5	13,5	3	8,1	37
Budakeszi	3	100,0	0	,0	0	,0	0	,0	3
Budaörs	9	69,2	2	15,4	2	15,4	0	,0	13
Dunaharaszti	4	80,0	0	,0	1	20,0	0	,0	5
Gödöllő	6	60,0	2	20,0	2	20,0	0	,0	10
Vác	8	80,0	0	,0	0	,0	2	20,0	10
Tiszaújváros	2	16,7	5	41,7	3	25,0	2	16,7	12
Dunaújváros	2	22,2	3	33,3	2	22,2	2	22,2	9
Miskolc	48	68,6	9	12,9	6	8,6	7	10,0	70
Szeged	36	65,5	6	10,9	9	16,4	4	7,3	55
Összes	170	62,7	35	12,9	34	12,5	32	11,8	271*

* A teljes minta nagysága 276, de 5 cégnél hiányzik a foglalkoztatottak száma.

4. táblázat

Beérkezett kérdőívek a kiküldött százalékában

Városok	Foglalkoztatottak száma, fő				Összes
	1–19	20–49	50–249	250 felett	
Győr	6,1	8,8	10,8	50,0	8,6
Székesfehérvár	8,6	9,7	100,0	100,0	10,9
Budakeszi	5,0	0	0	0	4,6
Budaörs	7,9	22,2	33,3	0	10,1
Dunaharaszti	5,0	0	16,6	0	5,4
Gödöllő	5,0	25,0	50,0	0	7,3
Vác	10,6	0	0	40,0	10,0
Tiszaújváros	3,0	83,3	23,1	66,6	13,6
Dunaújváros	2,7	13,0	16,6	22,2	7,7
Miskolc	6,3	15,5	25,0	58,3	8,2
Szeged	6,2	5,2	...	...	7,9
Összes	8,2	10,7	20,7*	50,8*	8,6

* Szeged nélkül, csak orientáló jellegű.

foglalkoztató középvállalatok közül *minden ötödik* válaszolt, míg a 250 főnél nagyobbak közül *minden második*. Természetesen, városonként eltérőek a visszaküldési arányok, és elég jelentős a szórásuk, de mindegyik esetben azt mondhatjuk, hogy a felmérés elsődleges célközegének minősülő vállalati méret-szektorok – figyelembe véve a választott felvételi módszert – megfelelő számban vannak reprezentálva a mintában. Mivel a termék- és folyamatinnováció valószínűségét befolyásoló külső városi- és térségi faktorok, illetve a belső vállalati paraméterek szerepének meghatározása során elsődlegesen az összesített adatsort használtuk, így azt mondhatjuk, hogy *a kisvállalkozások közel 10%-ának, a közepes méretűek 20%-ának, és a nagyok 50%-ának* ismerjük az ilyen irányú stratégiáját és tényleges aktivitását.

A lehetséges területi különbségek vizsgálata során csoportosítottuk a vállalkozásokat. A 11 település adatait úgy vontuk össze, hogy négy eltérő területi jellegű és gazdasági arculatú „típus" térségben gondolkozhassunk.

5. táblázat

Településcsoportok és az elemzésbe bevont vállalkozások méret szerinti megoszlása

Települések csoportosítása		Vállalkozás mérete (foglalkoztatottak száma / fő)				Összes
		1–19	20–49	50–249	250–...	
Miskolc, Dunaújváros, Tiszaújváros	N	52	17	11	11	91
	Sor %	57,1%	18,7%	12,1%	12,1%	100,0%
	Oszlop %	30,6%	48,6%	32,4%	34,4%	33,6%
Győr, Székesfehérvár	N	52	8	9	15	84
	Sor %	61,9%	9,5%	10,7%	17,9%	100,0%
	Oszlop %	30,6%	22,9%	26,5%	46,9%	31,0%
Budapesti agglomeráció	N	30	4	5	2	41
	Sor %	73,2%	9,8%	12,2%	4,9%	100,0%
	Oszlop %	17,6%	11,4%	14,7%	6,3%	15,1%
Szeged	N	36	6	9	4	55
	Sor %	65,5%	10,9%	16,4%	7,3%	100,0%
	Oszlop %	21,2%	17,1%	26,5%	12,5%	20,3%

Forrás: Kérdőívek 2003.

Eredeti elképzelésünk szerint négy feldolgozóipari cégcsoportra bontható a minta, melyek többnyire területileg is elkülönülnek egymástól. Technikai okokból Miskolcot Dunaújvárossal és Tiszaújvárossal kellett együtt kezelnünk. E három város iparait megkülönbözteti az ipar létrejöttének és a városi gazdaságban betöltött szerepének eltérő sajátosságai, ugyanakkor egy csoportba vonásuk

is megindokolható: iparszerkezetük sok hasonlóságot mutat. Így kellő elemszámú részmintákkal dolgozhattunk, melyek alkalmasnak tűntek arra, hogy rávilágítsanak az innováció hátterében álló tényezők területi differenciáltságára, vagy éppen ezek hiányára. Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy *a feldolgozóipari cégek méretstruktúrájában komoly eltérések figyelhetőek meg* a részminták között: a közepes- és nagyméretű vállalatok túlnyomórészt (a nagyok 80- és a közepesek majdnem 60%-a) a Győr–Székesfehérvár, és az imént említett összevont csoportban sűrűsödnek. A főváros környéki térségben viszont inkább a kisvállalkozások (84%) a dominálnak.

4.3.3. A statisztikai feldolgozás módszere

Mivel az innováció területi–vállalati háttértényezőinek lehetséges hatásait a kérdőíves felmérés eredményeire alapozott logisztikus regresszió elemzéssel dolgozzuk fel, célszerűnek tűnik *röviden bemutatni* ennek a többváltozós elemzési technikának a főbb jellemzőit, kitérve a céljaink szempontjából előnyös tulajdonságaira, illetve az alkalmazásban rejlő esetleges veszélyforrásokra, hiányosságokra.

A logisztikus regresszió elemzésnek két fajtája van: (1) *binomiális* és a (2) *multinomiális* elemzés. A binomiális logisztikus regressziót akkor használjuk, ha a függő változónk dichotóm (pl. a kérdezett neme), a független változóink pedig kategoriális vagy folytonos változók, sőt az is megengedett, hogy vegyesen emeljünk be a vizsgálatba eltérő mérési szintű változókat. A multinomiális logisztikus regresszió esetében a függő változó nem kételemű, hanem több kategóriát is tartalmaz (pl. jövedelemcsoportok). A kutatás során *a binomiális változatot fogjuk használni*, ezért most csak ezzel az eljárással foglalkozunk.

Abban az esetben, ha az empirikus felmérésben szereplő függő változók „csupán" kétértékűek, a hagyományos lineáris regressziós elemzés nem alkalmas arra, hogy a függő változó viselkedését a független változók együttes szerepeltetésével magyarázzuk. Ebben az esetben használjuk a logisztikus regresszió elemzést. A modell úgy teszi kezelhetővé a dichotóm változókat, hogy a függő változó az esély – két komplementer valószínűség hányadosa – logaritmusa lesz (logit). Ebből az következik, hogy nem használhatjuk a regressziós együtthatók becslésénél a legkisebb négyzetek módszerét, hanem *a maximum likelihood becslést* kell alkalmaznunk, és a logisztikus regressziónak egy iterációs folyamat során olyan regressziós B értékeket kell megtalálni, amelyek mellett a likelihood függvény értéke a lehető legnagyobb lesz (*Székelyi–Barna* 2002. 380–384. o.).

A számítási művelet háttérlogikája önmagában nehezen emészthető, ezért a gyakorlati célok szempontjából is érdemes áttekinteni a folyamatot. Adott egy kételemű változó, és több olyan független változó, mely lehet szintén dichotóm, ordinális, sőt folyamatos is. A modellel azt szeretnénk megbecsülni, hogy *mi-*

lyen „hatást gyakorol" a független változó a függő változó értékére. Jelen kutatásban a függő változó a vállalati innováció meglétét vagy hiányát méri (termék és szolgáltatás innováció). A független változóknak két nagyobb csoportja van: (1) az innovációra hatást gyakorló külső települési-területi paraméterek, és az innovációt – feltételezhetően – ugyancsak meghatározó (2) belső, vállalati szintű adottságok. Mindkét esetben beszélhetünk innovációs tényadatokról és a megkérdezettek által becsült, szubjektív alapú véleményekről. Jól látható, hogy a függő változó „kétesélyes": vagy van innováció egy cégnél, vagy nincsen. Ezzel szemben a független változóink nagyon heterogén összetételűek a mérési szint tekintetében.

A logisztikus modellben az első informatív adat a béta koefficiens exponenciális értéke, mely az *esélyhányadosokat* jelenti. Arra utal, hogy a független változó egyes kategóriái mentén mekkora az esélye az innovatív magatartásnak a nem-innovatívval szemben (pl. a foglalkoztatottak számának növekedése hogyan változtatja meg az innovatív magatartás előfordulási valószínűségét). Ha regionális összehasonlítást végzünk, akkor az exp (B) értéke eltérései egy-egy független változó esetén megmutathatják az általa kifejtett hatás erősségét. Sajnos ez az adat arra nem alkalmas, hogy kimutassuk az egyes független változóknak a teljes magyarázó modellben elfoglalt „szerkezeti súlyát". A parciális R érték viszont képes a független változókat a magyarázó erejük alapján „sorba rendezni", és így lehetővé teszi a modellbe bevont változók olyan alapú elrendezését, melyben az elsődleges kérdés az, hogy melyek azok a tényezők, amelyek nagymértékben befolyásolják az innovatív magatartás előfordulásának valószínűségét. A parciális R érték alapján meg lehet becsülni a tényadatokon alapuló külső (települési-területi) adottságok, illetve a belső vállalati sajátosságok befolyásoló erejében mutatkozó lehetséges eltéréseket a területi elhelyezkedés függvényében. Természetesen ennek a műveletnek szükséges feltétele, hogy a beemelt, egymást kontroll alatt tartó változók szignifikáns hatást fejtsenek ki.

4.4. Az empirikus felmérés eredményei

4.4.1. A felmérésben szereplő vállalatok jellemzői

- A kötelező vállalati átalakulás után (kb. 1994-től) alapított cégekről állítható egyértelműen, hogy jogelőd nélküli, új vállalatok. Ezek aránya a vizsgált vállalataink között 53%-ot tett ki. (Az 1994 után alapított vállalatok alapítási átlag éve 1997 volt).
- A társas vállalkozások közel 70%-a kft, a betéti társaságok 17%-ot, a részvénytársaságok 11%-ot tettek ki. Mintánkban így mind a korlátolt felelősségű társaságok, mind a részvénytársaságok felülreprezentáltak (az országos arány 52%, ill. 2%, míg a bt-k részaránya 41%) (*6. táblázat*).

6. táblázat

A mintában szereplő vállalatok alapítási éve és gazdálkodási formája

Alapítás éve	Vállalat	%
1994 után	145	53,0
Összesen	272	100,0
Gazdálkodási forma	Vállalat	%
Rt.	31	11,2
Kft.	187	67,8
Bt.	46	16,7
Egyéni vállalkozás	1	0,4
Egyéb	11	4,0
Összesen	276	100,0

- A vállalatok egynegyede végez gépipari tevékenységet, egyötödük sorolható a kohászat, fémfeldolgozás ágazathoz, mintánkban a harmadik legfontosabb ágazat a vegyipar (13%). A három területen érdekelt vállalatok együttesen a teljes minta több mint felét teszik ki.
- A vállalatainkban a külföldi tulajdon részaránya átlagosan 10%, míg az exporté az értékesítésben 16%-os. Nem hagyható figyelmen kívül az sem – a medián értékek alapján –, hogy a cégek felénél hiányzik a külföldi részarány, és az export esetében is 50%-uknál az értékesítésben nem szerepel export (a vállalatok 80%-ában az export részaránya nem éri el a 25%-ot).
- A felmérésben szereplő vállalatok átlagosan 193 főt foglalkoztatnak, mintegy harmaduk 3-10 fős vállalkozás. A medián értékek szerint a cégek fele 10 fő alatti, és kevesebb mint 10%-uk foglalkoztat több mint 300 főt. A mintában tehát a nagyvállalatok aránya nagymértékben meghaladja az országos átlagot (*7. táblázat*).

A kutatás-fejlesztéssel és az innovatív magatartással kapcsolatos alapmutatók még fontosabbak, hiszen *viszonyítási pontok lehetnek a többváltozós elemzés kiértékelése során.*

- A kérdőívre reagáló vállalkozások alkalmazotti állományának közel egynegyede rendelkezik főiskolai vagy egyetemi diplomával. A vállalkozások felénél a felsőfokú végzettségűek aránya nem haladja meg a 10%-ot, ezzel szemben csupán 8%-uk foglalkoztat kizárólag diplomásokat *(8. táblázat).*
- A cégek 56%-a számolt be önálló vagy kooperatív jellegű kutatási- és fejlesztési tevékenységről az elmúlt három évben, bár ennek nagyobb része csak alkalmi jellegű volt. Mintegy 20%-os arányt tesz ki az a vállalatcsoport, ahol folyamatos K+F tevékenységet végeznek.

7. táblázat

A vállalatok ágazati szerkezete, tulajdon viszonyai, exporttevékenysége, valamint mérete

Ágazat	Vállalat	%
Élelmiszeripar	20	7,8
Textil, és bőripar	23	9,0
Fa-, papír-, nyomdaipar	24	9,4
Vegyipar	33	12,9
Kohászat, fémfeldolgozás	51	19,9
Gépipar	66	25,8
Egyéb feldolgozóipar	18	7,0
Egyéb	21	8,2
Összesen	256	100,0
Külföldi tulajdon részesedés	Vállalat	%
0%	218	86,5
1–25%	6	2,4
26–50%	6	2,4
51–99%	5	2,0
100%	17	6,7
Összesen	252	100,0
Export részaránya az értékesítésben	Vállalat	%
0%	150	58,6
1–25%	55	21,5
26–50%	14	5,5
51–99%	29	11,3
100%	8	3,1
Összesen	256	100,0
Foglalkoztatottak száma	Vállalat	%
0 fő	8	3,0
1–2 fő	34	12,8
3–10 fő	98	37,0
1–20 fő	31	11,7
21–50 fő	31	11,7
51–300 fő	39	14,7
300 fő felett	24	9,1
Összesen	265	100,0

- A foglalkoztatottakon belül a K+F tevékenységgel foglalkozók átlagos aránya minimális (0,17%). A megkérdezett vállalkozások felénél a K+F tevékenységgel foglalkozók aránya nem éri el az 1%-ot.
- Igen alacsony a K+F költségek részaránya az utolsó 3 év termelési költségeihez képest, a cégek több mint felében az 1%-ot sem éri el, egytizedük esetében haladja meg a 10%-ot (*9. táblázat*).

8. táblázat

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a vállalatokban

Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Vállalat	%
0%	48	18,8
1–10%	85	33,2
11–25%	46	18,0
26–49%	48	18,8
50% felett	9	3,5
100%	20	7,8
Összesen	256	100,0

9. táblázat

A K+F tevékenységet végző vállalatok

K+F tevékenység	Vállalat	%
Soha	113	44,6
Alkalmilag	91	36,0
Folyamatosan	49	19,4
Összesen	253	100,0
K+F költségek aránya	Vállalat	%
0%	131	54,5
1–10%	87	36,3
11–25%	11	4,6
26–49%	7	2,9
50% felett	4	1,7
Összesen	240	100,0

- A vizsgált vállalkozások legfontosabb vevőkörében viszonylag csekély szerepe van a lokális piacnak (17 %), a vevőkör fele nem a régióban, hanem az ország többi részén található. A legfontosabb beszállítók területi összetételében átrendeződés figyelhető meg a vevőkéhez viszonyítva: a települések agglomerációs gyűrűje felértékelődik, a fővárosi- és a külföldi beszállítók aránya is magasabb (*10. táblázat*).
- Az összes vállalkozás mintegy háromnegyede tart fenn olyan kooperatív kapcsolatokat más vállalatokkal, melyek összefüggésben állnak a kutatási- és fejlesztési tevékenység megosztásával. A kutatóintézetekkel létesített K+F kooperációk azonban igen ritkák, a cégek mindössze 26 százalékánál fordult ilyen elő. Akik együttműködnek, főleg a belföldi kapcsolatokat preferálják, ezeken belül is a régiók közötti kapcsolatok jelentősebbek a régión belüli kapcsolatoknál *(11. táblázat)*.

10. táblázat

A vállalatok partnereinek működési területe

Térség	Legfontosabb vevők		Legfontosabb szállítók	
	vállalat	%	vállalat	%
Agglomeráció	46	17,0	50	18,9
Megye	28	10,4	24	9,1
Régióban	22	8,1	23	8,7
Budapesten	17	6,3	34	12,8
Magyarországon	120	44,4	85	32,0
Külföldön	37	13,8	49	18,5
Összesen	270	100,0	265	100,0

11. táblázat

K+F kooperáció más vállalatokkal és kutatóintézetekkel, %

K+F kooperáció	Más vállalattal	Kutatóintézettel
Regionális	28	10
Országos	36	14
Nemzetközi	12	2
Nincs	25	74
Összesen	100	100

– A legfontosabb K+F partnerek egyértelműen a vevők. A beszállítók és a versenytársak csak a második vagy a harmadik helyen szerepelnek a rangsorban (*12. táblázat*).

12. táblázat

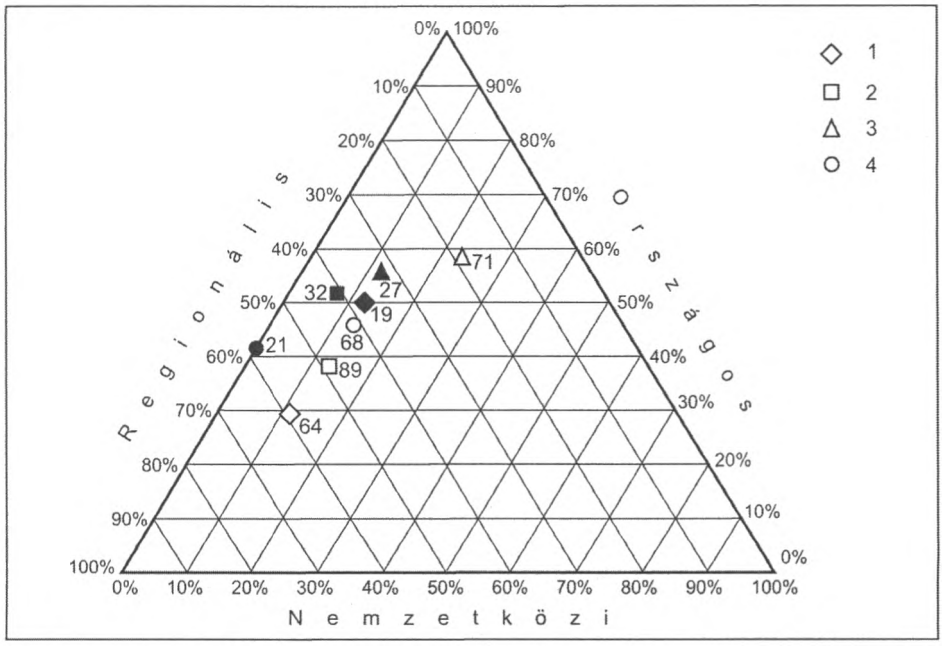
K+F partnerek fontossági sorrendben

Legfontosabb K+F partner	Első		Második		Harmadik	
	vállalat	%	vállalat	%	vállalat	%
Vevők	120	72,7	20	14,2	10	8,1
Beszállítók	15	9,1	58	41,1	24	19,5
Versenytársak	6	3,6	24	17,0	37	30,1
Kutatóintézetek	5	3,0	9	6,4	6	4,9
Egyetemek	6	3,6	14	9,9	9	7,3
üzleti tanácsadók	4	2,4	6	4,3	8	6,5
Pénzintézetek	1	0,6	3	2,1	12	9,8
állami int. és önkormányzatok	6	3,6	4	2,8	9	7,3
Egyéb	2	1,2	3	2,1	8	6,5
Összesen	165	100,0	141	100,0	123	100,0

A megkérdezett cégek mintegy háromnegyede létesít K+F kooperációt más vállalatokkal. A legtöbb kooperációs hajlandóságot a győri és székesfehérvári cégeknél tapasztaltuk, a másik végletet pedig a budapesti agglomeráció jelentette.

2. ábra

A feldolgozóipari vállalatok K+F kooperációjának területi irányultsága

Magyarázat: A fenti ábra a négy jellegzetes településkategóriához tartozó vállalatok átlagos K+F kooperációinak célirányok szerinti megoszlását mutatja. A sötét jelölő a kutatóintézettel, az üres pedig a más vállalattal bonyolított K+F kapcsolatokra utal. A jelölők feletti számok a K+F kapcsolatokra adott igen válaszok arányát mutatja az adott településcsoporton belül. 1 – Budapesti agglomerációs gyűrű; 2 – Észak-Dunántúl; 3 – Iparvárosok; 4 – Nagyvárosok (Szeged).

A legjellemzőbb az országon belüli K+F kooperáció, amely az összes „igen" válasz közel felét teszi ki, a más vállalatokkal együttműködő cégek további egyharmada a régión belül keresett partnert, a vállalatoknak csupán 16%-ának volt K+F együttműködése külföldi cégekkel.

Az együttműködések földrajzi irányai is eltérőek az egyes településcsoportoknál. A budapesti agglomerációs gyűrű, illetve Győr és Székesfehérvár vállalataira leginkább a régión belüli K+F kapcsolatok jellemzőek. Ugyanakkor a hagyományos ipari centrumok (Dunaújváros, Miskolc és Tiszaújváros esetében a regionális K+F kooperáció szintje – elmaradva a nemzetközi szinttől – rendkívül alacsony.

A kutatóintézetekkel való kapcsolatok minden település csoportban a kis érdeklődésre utalnak, a vállalatok inkább országos és regionális kapcsolatokat keresnek, a külföldi kutatóintézettel való kapcsolatok száma elenyésző (*13. táblázat*).

13. táblázat

A K+F kooperáció területi különbségei

Vállalatok részaránya a K+F kooperációban, %	Területi irányultság	Budapesti aggl. gyűrű 5 városa	Észak-Dunántúl (Győr, Szfv.)	Ipar-városok (Tiszaújv., Dunaújv., Miskolc)	Nagy-város (Szeged)	Össze-sen
Kooperáció más vállalattal	Regionális	38	44	13	28	28
	Országos	49	34	42	32	36
	Nemzetközi	7	12	16	9	12
	Nincs	6	10	29	31	24
	Összesen	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*
Kooperáció kutatóintézettel	Regionális	7	13	9	12	10
	Országos	10	16	15	9	14
	Nemzetközi	2	2	3	0	2
	Nincs	81	69	73	79	74
	Összesen	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*

Végül bemutatjuk az innovatív tevékenység előfordulásának összesített valószínűségi mutatóit a termékek és a szolgáltatások esetében, amelyek a logisztikus regressziós elemzés függő változói.

– Termék innovációról – ha az elmúlt három évet vesszük figyelembe – a válaszolók 43%-ánál, míg valamilyen új szolgáltatás kialakításáról 36%-uknál beszélhetünk (*14. táblázat*).

14. táblázat

Az innovációban részt vevő vállalatok

	Innováció (utóbbi 3 évben)			
	termék		szolgáltatás	
	vállalat	%	vállalat	%
Nem	154	56,6	173	63,8
Igen	118	43,4	98	36,2
Összesen	272	100,0	271	100,0

– Az innovatív termékek/szolgáltatások a cégek közel felénél egyáltalán nem jelent meg a 2001. évi forgalmon belül, és csupán 4,5 százalékuknál haladta meg az 50%-ot (*15. táblázat*).

15. táblázat

Az innovatív termék és szolgáltatás aránya az éves forgalomban, 2001

Innovatív termék/szolgáltatás aránya a 2001-es forgalomban, %	Vállalat	%
0%	115	46,4
1–10%	71	28,6
11–50%	51	20,6
51–99%	6	2,4
100%	5	2,0
Összesen	248	100,0

– Saját innovációs tevékenységükkel kapcsolatban önkritikusan nyilatkoztak a cégek: háromnegyedük nem tekintette kielégítőnek jelenlegi kapacitását, bár amikor a többi versenytárs jelentette a viszonyítási pontot, már többen hajlottak arra, hogy pozitívabban értékeljék eddigi teljesítményüket az innováció terén (*16. táblázat*).

16. táblázat

A vállalatok saját véleménye az innovációs tevékenységükről

A válaszoló véleménye a saját vállalkozás innovációs kapacitásáról	Vállalat	%
Nagyon gyenge	41	16,2
Gyenge	57	22,5
Közepes	93	36,8
Jó	47	18,6
Nagyon jó	15	5,9
Összesen	253	100,0
A válaszoló véleménye arról, hogy a saját vállalkozás innovációs kapacitása miként viszonyul a hazai legfontosabb versenytárshoz	Vállalat	%
Nagyon gyenge	47	19,0
Gyenge	45	18,3
Közepes	71	28,9
Jó	55	22,4
Nagyon jó	28	11,4
Összesen	246	100,0

Ha nem is tekinthető innovációnak, mégis a korszerű és gyors kapcsolattartásra utal az Internet használók igen nagy aránya a vállalatokban (*17. táblázat*).

17. táblázat

Internet használó vállalatok aránya

	Internet			
	Kapcsolattartásban		Vállalati munkában	
	Vállalat	%	Vállalat	%
Nem	63	23,2	63	23,2
Igen	209	76,8	208	76,8
Összesen	272	100,0	271	100,0

Vállalati típusok a K+F aktivitás szempontjából

A logisztikus regressziós modell rávilágított, hogy a hazai feldolgozóipari cégek általunk elemzett mintájában szoros összefüggés figyelhető meg a termék/szolgáltatás innováció előfordulása, és a K+F tevékenység intenzitása között (Cramer's V: 0,668; Lambda: 0,555). A kutatási és fejlesztési tevékenység folyamatosságához 90%-os arányban termék innováció és 63%-os arányban szolgáltatás innováció párosult. Ez a szoros viszony lehetőséget biztosít számunkra, hogy árnyaltabb formában rajzoljuk fel *az innovatív vállalkozások legtipikusabb jellemzőit*. Ebben az esetben nem az alapján csoportosítjuk a cégeket, hogy előfordult-e az elmúlt három évben innováció, hanem a K+F aktivitás függvényében három, minőségileg is élesen elkülönülő halmaznak fogjuk megvizsgálni a vállalati paramétereit.

- Az *első csoportba* az a 113 cég tartozik, ahol egyáltalán nem fordult elő kutatási-fejlesztési folyamat. Közülük mindössze 9 (8,2%) számolt be termék, és 20 (18%) szolgáltatás innovációról.
- A *második csoport* esetében (92 vállalkozás) kizárólag alkalmi jelleggel fordult elő K+F jellegű tevékenység, és itt már természetesen az innováció valószínűsége is jóval nagyobb (61,5% és 45,1%).
- Végül a *harmadik csoportban* az az 50 feldolgozóipari cég tömörül, melyeknél az elmúlt három évben folyamatosan megfigyelhető volt a kutatás-fejlesztés, és nagyrészük kifejlesztett korábban nem létező terméket vagy szolgáltatást.

Ennek a felbontásnak az az előnye a korábbi kétesélyes megközelítéssel szemben (innovatív – nem-innovatív), hogy érzékelteti az egész kérdéskör *orientációs-hátterét*, azt, hogy mennyire tartják fontosnak az érintettek az ilyen célzatú tevékenységeket, ráfordításokat, illetve közvetetten az innovatívitás *intenzitását* is sejteti. Célunk most tehát az, hogy jellemezzük az egyes innovációs vállalkozástípusokat, és az intézményi jellemzőik függvényében leírjuk azt, hogy tipikusan milyen tulajdonságokkal rendelkeznek a leginkább innovációorientált vállalatok (*18. táblázat*).

18. táblázat

Feldolgozóipari cégek statisztikái a K+F tevékenység függvényében

Vállalkozások jellemzői	K+F tevékenység az elmúlt három évben		
	Soha	Alkalmi	Folyamatos
Összesített megoszlás (N)	113	92	50
Összesített megoszlás (%)	44,3	36,1	19,6
Alapítás éve (medián, ANOVA: 0,647	1994	1994	1993
Településcsoportok (%, khí-négyzet próba: 0,363)			
– Miskolc, Dunaújváros, Tiszaújváros	47,3	33,0	19,8
– Győr, Székesfehérvár	40,3	44,2	15,6
– Budapesti agglomeráció	54,5	21,2	24,2
– Szeged	38,9	38,9	22,2
Gazdálkodási forma (%, khí-négyzet próba: 0,001)*			
– Rt.	22,2	29,6	**48,1**
– Kft.	42,7	41,0	16,3
– Bt.	**60,5**	25,6	14,0
Méret (%, khí-négyzet próba: 0,125)			
– 1–19 fő	44,7	37,4	14,8
– 20–49 fő	42,4	36,4	21,2
– 50–249 fő	38,7	38,7	22,6
– 250– ... fő	35,5	25,8	**38,7**
Külföldi tulajdon részaránya (átlag, ANOVA: 0,985)	10,4	9,7	10,2
Az export részaránya (átlag: ANOVA: 0,032)*	10,9	**18,9**	**23,2**
Vevőkör (%, khí-négyzet: 0,000)*			
– Régión belüli vevőkör	**55,6**	36,1	8,3
– Országos vagy nemzetközi vevőkör	36,1	36,1	**27,9**
Diplomás munkaerő aránya (átlag %, ANOVA: 0,153)	18	24	26
K+F-ben dolgozók aránya (átlag %, ANOVA: 0,000)*	–	0,2	0,3
K+F-ráfordítás (átlag %, ANOVA: 0,000)*	–	4,5	**16,2**
K+F-kooperáció (%, khí-négyzet: 0,000)*			
– Hiányzik	**74,1**	20,1	5,8
– Intraregionális	16,0	**68,0**	16,0
– Vegyes	4,9	48,8	**46,3**
– Interregionális	8,0	54,0	38,0
Termékinnováció (IGEN %, khí-négyzet: 0,000)*	8,2	61,5	**90,0**
– Elemszám	9	56	45
Szolgáltatásinnováció (IGEN %, khí-négyzet: 0,000)*	18,0	45,1	**63,3**
– Elemszám	20	41	31
Innovatív termék a forgalomban (átlag %, ANOVA: 0,000)*	4,3	12,7	**23,7**
A város innovációs klímája (átlag, ANOVA: 0,004, 1 = nagyon gyenge ... 5 = nagyon jó)*	2,6	2,8	3,2
Saját vállalkozás innovációs kapacitása (átlag, ANOVA: 0,000, 1 = nagyon gyenge ... 5 nagyon jó)*	2,3	2,7	**3,8**
Saját vállalkozás innovációs kapacitása a versenytársakhoz képest (átlag, ANOVA: 0,000, 1 = nagyon gyenge ... 5 = nagyon jó)*	2,4	3,1	**3,8**

* Szignifikáns kapcsolat.

Forrás: Kérdőívek 2003.

- *A vállalatok korának nincs meghatározó jelentősége.*
- Az innovációs függő változóinkhoz hasonlóan *a K+F aktivitásban sem jelennek meg területi különbségek.* (noha a fővárosi agglomeráció és a szegedi csoport körében fordulnak elő a legnagyobb arányban aktív K+F-en alapuló innovatív vállalkozások (24 és 22%), a khí-négyzet próba szerint ezek az eltérések lehetnek a véletlen művei is).
- A szerint, hogy a vállalatok folyamatosan, alkalmilag vagy soha nem folytatnak K+F tevékenységet, a vállalatok élesen elkülönülő csoportjait, típusait lehet kimutatni. Ezek a típusok különbséget mutatnak
  - a *gazdálkodási formában*: folyamatos K+F jellemző az Rt-kre, a K+F hiánya a betéti társaságokra);
  - a *méretben*: elsősorban a nagyvállalatok folytatnak folyamatos K+F tevékenységet;
  - az *export tevékenységben*: az alkalmilag vagy folyamatos K+F tevékenységet végzők export teljesítménye nagyobb;
  - a *vevőkör kiterjedtségében*: a K+F-t soha nem végzők kapcsolatai régión belül maradnak, a folyamatos K+F-t végzők kapcsolatai országos és nemzetközi jellegűek inkább;
  - a *K+F ráfordításban*: a folyamatosan K+F tevékenységet végzők ráfordításai nagyobbak;
  - a *termék és szolgáltatás innovációban*: túlnyomó többségben a folyamatos K+F tevékenységet végzőknél.

4.4.2. A vállalati környezet eltérő települési jellemzői

A hazai TOP 200 cég közé tartozó helyi vállalatok súlya az érintett települések gazdasági életében természetesen meghatározó. Az összes helyi foglalkoztatott 18%-át ők alkalmazzák, és a városban működő összes cég árbevételének 3,4%-át is ők adják

A városi minta miatt a diplomások aránya magasabb az országos átlagénál (19% szemben az országos 12,6%-os népszámlálási adattal).

Az ipari foglalkoztatás súlya is átlag feletti a gazdasági ágazatok strukturális mintázatában; a népszámlálás adatai alapján az összes helyben foglalkoztatott több mint egyharmada az iparban dolgozik, szemben a 20% körüli országos aránnyal.

A megyei szinten mért K+F költségek átlagos értékei mindegyik megyében nagyon kedvezőtlenek, átlagosan a megyei GDP-nek mindössze 0,5%-át fordítják erre a célra.

Lényegében azokban a városokban, térségekben, melyeknek a feldolgozóipari cégeit megkérdeztük, komoly szerepe van a kiugró teljesítményű cégeknek

(legalább is a foglalkoztatásban), mindenhol magasabb az országos átlagnál a lakosság iskolázottsága, domináns az ipari foglalkoztatottak aránya a szolgáltatói szektor mellett, és egyöntetűen olyan megyékben találhatóak meg, melyekben a K+F ráfordítások aránya elenyésző. Ezek alapján *komolyan megkérdőjeleződik a külső környezeti paraméterek hatásának a kérdése*, melyet majd a logisztikus regresszió fog tesztelni.

A húzóágazatokhoz tartozó vállalatok városi jelenlétében nagy különbségek vannak a városok között, e tekintetben Budaörs, Dunaújváros és Tiszaújváros helyzete kiemelkedő. A többi mutatóban viszont szerények a különbségek a városok között: a képzettség terén Budaörs és Budakeszi, az ipari foglalkoztatás arányában Miskolc és Dunaújváros, az elérhetőségben a Budapesti agglomeráció települései, a K+F költségeket illetően Szeged, és a tudásbázis helyi koncentrációját tekintve Szeged, valamint a Budapesti agglomeráció települései vannak kedvező helyzetben *(19. táblázat)*.

Megbecsülhetjük a vállalaton kívüli gazdasági, munkaerő-piaci és innovációs környezet jellegzetességeit a megkérdezettek *szubjektív értékítélete* alapján is.

Óvatosan kell azonban kezelni ezeket az információkat, a kérdőíves technika módszertanából kifolyólag. Csak orientáló jelleggel értelmezhetőek a helyi klímára, lokális adottságokra rákérdező kérdéspontokra adott szubjektív, becsült válaszok.

A városok üzleti klímájával (a helyi kooperációs lehetőségek, a helyi munkaerő- és árupiac, a megrendelési állomány, a helyi szolgáltatások kínálata stb. alapján kialakult vállalkozói közérzet) úgy általában minden harmadik vállalkozás elégedetlen. Az innovációs klímával pedig (a helyi körülmények, adottságok szerepe az innovációban) csak minden negyedik megkérdezett volt egyértelműen elégedett (természetesen a legtöbben is-is alapon gondolkodtak). A helyi munkaerő-piaci körülményeket 40-50%-uk többé-kevésbé megfelelőnek tartja, mind a műszaki- mind a gazdasági képesítésűek vonatkozásában (*20. táblázat*).

4.4.3. A vállalati innovációt befolyásoló tényezők elemzése a logisztikus regresszió módszerével

A logisztikus regresszió alkalmazása során figyelembe kell venni néhány olyan kritériumot, paramétert és mutatót, melyek még a modellbe bevont független változók hatásának egyedi vizsgálata előtt informálnak minket a vizsgálat megbízhatóságáról, helytállóságáról és magyarázó erejéről. Ezért a konkrét eredmények bemutatását megelőzően röviden kitérünk e jellemzők sajátosságaira is, hiszen elengedhetetlenek a következő oldalakon ismertetésre kerülő számítások értelmezéséhez.

19. táblázat

A vállalati környezet „objektív" városi mutatói

Városok	Húzóágazatok a helyi gazdaságban(1) %	Képzettség(2) %	Ipari foglalkoztatottság(3) %	Regionális megközelíthetőség(4) perc	K+F költségek a GDP %-ában(5)	Tudásbázis(6) %
Dunaújváros	3,0	12,1	50,5	56	3,6	2,3
Tiszaújváros	2,0	15,4	53,0	41	2,7	3,2
Miskolc	0	17,3	25,5	56	2,7	3,2
Dunaharaszti	0,8	10,0	41,6	26	4,1	5,8
Budakeszi	0	28,7	23,3	21	4,1	5,8
Budaörs	7,3	27,0	19,9	18	4,1	5,8
Vác	0,5	15,7	53,0	41	2,7	3,2
Gödöllő	0,2	24,3	42,3	25	4,1	5,8
Győr	1,2	18,7	42,7	31	3,4	4,3
Székesfehérvár	1,7	20,0	48,6	37	3,6	2,3
Szeged	0,4	20,7	27,2	39	12,9	7,0

(1) *Húzóágazatok a helyi gazdaságban (TOP200 / város össz %), 1999.* A 200 legnagyobb vállalat súlya a város vállalatainak összes értékesítésének nettó árbevételéből, exportértékesítéséből, illetve foglalkoztatottjaiból. Az összevont mutató e három változó mértani átlaga. *Forrás:* Figyelő TOP200 különkiadás, 1999.

(2) *Képzettség (egyetemi, főiskolai végzettségű / 25 év feletti %), 2001 Forrás:* Népszámlálás 2001. Megyei kötetek II., 4.1.9, KSH

(3) *Ipari foglalkoztatás (%), 2001*Az ipari és az építőipari helyben foglalkoztatottak aránya az összes helyben foglalkoztatotton belül 2000-ben. *Forrás:* Népszámlálás 2001. Megyei kötetek II., 4.2.4. KSH

(4) *Regionális megközelíthetőség (perc)*
Legközelebbi kistérségi központ elérési ideje, perc
Legközelebbi 3 kistérségi központ átlagos elérési ideje, perc
Legközelebbi megyeszékhely, megye jogú város elérési ideje, perc
Legközelebbi 3 megyeszékhely, megye jogú város átlagos elérési ideje, perc
Budapest elérési ideje, perc
Legközelebbi Ipari Park elérési ideje, perc
Legközelebbi 3 Ipari Park átlagos elérési ideje, perc
Legközelebbi nemzetközi határátkelőhely elérési ideje, perc
Legközelebbi 3 nemzetközi határátkelőhely átlagos elérési ideje, perc
Legközelebbi autópálya csomópont elérési ideje, perc
Az összevont mutató e tíz változó mértani átlaga.

(5) *K+F költségek a GDP (százalék), 2000 (megyei szint)* K+F folyóköltség és a K+F beruházás nagysága a megyei GDP százalékában. *Forrás:* A kutatás-fejlesztés főbb adatai, Megyei Statisztikai Évkönyvek 2001, KSH; Terület Statisztikai Évkönyv, 2001, KSH.

(6) *Tudásbázis (K+F hely, létszám ország %-ában), 2000 (megyei szint)*
K+F helyek, illetve a számított kutató-fejlesztő létszám adatok aránya az ország egészén belül. *Forrás:* A kutatás-fejlesztés főbb adatai, Megyei Statisztikai Évkönyvek 2001, KSH.

20. táblázat

A megkérdezett vállalatok véleménye a vállalati környezetről

Milyennek értékeli az üzleti klímát városában más magyar városokhoz képest, amelyeket ismer?	vállalat	%
Jobb	56	21,2
ugyanolyan	108	40,9
Rosszabb	100	37,9
Összesen	264	100,0
Milyennek értékeli az innovációs klímát a városban az igényes fogyasztók szempontjából?	vállalat	%
nagyon gyenge	36	14,2
Gyenge	44	17,3
Közepes	109	42,9
Jó	58	22,8
nagyon jó	7	2,8
Összesen	254	100,0
Milyennek értékeli a helyi munkaerőpiacot a műszaki szakképzettségűek kínálatában?	vállalat	%
nagyon gyenge	26	9,9
Gyenge	37	14,1
Közepes	92	35,1
Jó	82	31,3
nagyon jó	25	9,5
Összesen	262	100,0
Milyennek értékeli a helyi munkaerőpiacot a gazdasági szakképzettségűek kínálatában?	vállalat	%
nagyon gyenge	14	5,4
Gyenge	22	8,5
Közepes	101	39,1
Jó	98	38,0
nagyon jó	23	8,9
Összesen	258	100,0

Minden esetben figyelembe fogjuk venni *a számítási művelet során érintett esetek számának változását a teljes mintához viszonyítva.* Ezek azok a hiányzó esetek, melyek csökkentik az aktuális elemszámot (N). Ez azért fordulhat elő, mert a logisztikus regresszió használatakor a modellbe bevont függő és független változók hiányzó válaszait kizárásos alapon veszi figyelembe a program, tehát ha csak egyetlen változó esetében is nem válaszolt egy adott vállalkozás – attól függetlenül, hogy az összes többi esetben rendelkezünk róla releváns in-

formációkkal –, akkor az kimarad a „futtatásból". Különösen az olyan kis elemszámú minta esetében jelent kardinális kérdést ez a metódus, mint a miénk. Az összes számolási művelet során *az ENTER jellegű változószelektálási módszert fogjuk alkalmazni.* Ezzel az összes független változót egyszerre fogjuk beépíteni a modellbe, és eltekintünk a más lehetséges módszerek (BACKWARD, FORWARD) alkalmazásától, ahol természetesen a modellbe való bekerülés és kilépés kritériumai is megadhatóak. Az értelmezési folyamat következő fázisában *a modell khí-négyzet értékét és az ehhez rendelt szignifikanciát kell megvizsgálni.* Itt lényegében azt mérjük, hogy a független változók beemelése a modellbe mekkora mértékben csökkentette a log-likelihood függvény kezdeti értékének mínusz kétszeresét, azaz mennyivel csökkent le a független változók integrálása után a modell megmagyarázatlan hányada (a kezdeti -2log-likelihood értékből kivonjuk az új -2log-likelihood értéket). A változás mértékét a közölt táblázatokban a khí-négyzet érték fogja jelölni. A modell szignifikanciájának tesztelésekor azt ellenőrizzük, hogy egyetlen a modellben szereplő független változó sincs kapcsolatban a függő változó log-esélyével. Mivel több független változót fogunk felhasználni, ezért arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a teljes modell szignifikanciája természetesen azt nem prognosztizálja, hogy ehhez vajon minden független változó szignifikáns méretben hozzájárult-e. Csak azt a modellt fogadjuk el, melynek szignifikanciaszintje kisebb, mint 0,05. Továbbá a logisztikus regresszió *találatmátrixa* segít abban, hogy összevessük a modell által elvégzett besorolást és a tényeleges hovatartozást. Azt mutatja meg, hogy a megkérdezettekhez (jelen esetben a feldolgozóipari vállalkozásokhoz) hozzárendelt becsült valószínűség (0,5, ez a módusszal történő, és a kétértékű változók esetében a lehető legjobbnak minősíthető becslés) alapján történő beosztás mennyiben tér el – a például kereszttáblával vizsgálható – valóságostól.

Már korábban is utaltunk arra, hogy a logisztikus regressziós elemzések során lehetőség nyílik a különböző mérési szintű független változók együttes alkalmazására is. A *skála szintűek* esetében az eredmények arra utalnak, hogy a független változó értékének egy „egységnyi" változása (pl. a városon belüli felsőfokú végzettséggel rendelkezők lakosság arányának 1%-os növekedése) milyen mértékben növeli az innovatív vállalkozások előfordulásának esélyét. A *kategoriális változók* esetében nem ilyen egyértelmű a helyzet. Náluk elengedhetetlen, hogy több dummy – dichotóm, igen-nem jellegű – változóra bontsuk az attribútum struktúrát, és kijelöljük azt a vonatkoztatási pontot, melyhez viszonyítottan kaphatjuk meg a változó egyes kategóriáinak függő változóra „gyakorolt hatását". Példaként hozható fel az általunk vizsgálni kívánt összefüggésrendszerben a K+F aktivitás és a K+F kooperáció területi iránya. Az aktivitásnál a viszonyítási pont a kutatási- és fejlesztési tevékenység teljes hiánya, míg két teljesen önálló változó méri az alkalmi és a folyamatos jellegű K+F-et. Az együttműködések során a viszonyítási pont a kooperatív kötelékek teljes

hiánya, és három különálló dummy változó méri a kizárólag intraregionális, a vegyes és a kimondottan interregionális irányultságot.

Végezetül nem szabad megfeledkezni arról a kérdésről sem, hogy ha egy logisztikus regressziós modell szignifikáns, akkor vajon *mekkora a magyarázó ereje*? A lineáris regressziós eljáráshoz hasonlóan, ebben az esetben is az a kérdés vár megválaszolásra, hogy vajon a független változók a függő változó varianciájának hány százalékát képesek megmagyarázni. Székelyi és Barna azonban figyelmeztet arra, hogy ilyen „világos tartalmú és szabályosan viselkedő mutatószámra" ebben az esetben ne is számítsunk (*Székelyi–Barna* 2002: 391–92). A modellek magyarázó erejének kiszámításához egy olyan mutatót ajánlanak, mely már a korábban is érintett megmagyarázott és az összes heterogenitás viszonyára épül, és azt fejezi ki, hogy a független változók milyen mértékben tudták csökkenteni a kezdeti -2log-likelihood értéket (a statisztika értéke 0 és 1 között mozog, ahol a 0 azt jelenti, hogy a változók egyáltalán nem tudtak érdemileg hozzájárulni a függő változó értékének a becsléséhez). Minél inkább közelít a mutató értéke az egyhez, az általunk használt független változók révén annál pontosabban tudjuk megbecsülni a termék- és szolgáltatás innováció előfordulási valószínűségét a hazai feldolgozóipari cégek esetében.

– Első lépésben az innovatív magatartás külső, települési-területi paramétereit mérő, illetve a vállalatok belső adottságait hordozó változókat *együttesen fogjuk szerepeltetni* a modellben. Célunk, hogy kimutassuk milyen szerepe van a vállalaton kívüli- és belüli paramétereknek a termék és a szolgáltatás innováció előfordulási valószínűségében (*21. táblázat*).

Mind a termék, mind a szolgáltatás innováció esetében legalább 20%-kal csökkent a minta állománya. Sajnos a hiányos válaszok miatt közel 50 vállalkozást nem szerepeltethettünk a vizsgálat során. *Mindkét modell szignifikáns, a találati arányok is magasak.* A magyarázó erő 43 (termék innováció) és 19%-os (szolgáltatás innováció) értéke is arra utal, hogy független változóink érdemileg járulnak hozzá az innováció előfordulási valószínűségének becsléséhez. A termék innováció esetében *csak egyetlen egy változó hatása szignifikáns.*

Az esélyhányadosok {exp(B)} értéke alapján úgy tűnik, hogy *a feldolgozóipari cégek K+F aktivitása nagyon szoros – még a vártnál is szorosabb – összefüggésben áll a termék innovációval. Azon cégek körében, ahol az elmúlt három év során alkalmi jelleggel előfordult kutatás-fejlesztés, tízszer nagyobb az esélye a termék innovációnak.* A folyamatos K+F-ről beszámolók esetében pedig kilencvenszeres az esélyhányados.

Erre az erős kapcsolatra a későbbiek során még visszatérünk két szempontból is: (1) a keresztábla elemzés módszerével megvizsgáljuk a változó egyedüli hatását, és (2) lefuttatunk egy olyan logisztikus regressziós modellt is, melyben nem fogjuk szerepeltetni a K+F aktivitást mérő változót, hogy kiküszöböljük a feltételezhetően „mindent elnyomó" hatását.

21. táblázat

A teljes modell

	Termékinnováció			Szolgáltatásinnováció		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Külső paraméterek						
HUZAGD(1) – átlag feletti arány	,249	,784	1,283	-1,297	,089	,273
DIPLOMA	-,003	,986	,997	-,010	,919	,990
IPARFOGD(1) – átlag feletti	-1,261	,291	,283	,393	,670	1,482
MEGKOZ	-,060	,437	,941	-,045	,441	,956
KUTFEJL	,475	,714	1,608	,735	,483	2,086
TUDBAZIS	-,242	,647	,785	-,385	,362	,681
Vállalati adottságok						
FOGLALK	,069	,615	1,071	-,138	,222	,871
DIP_VEGZ	,006	,450	1,006	,006	,355	1,006
K_FTEV– soha		,000			,171	
K_FTEV(1) – alkalmi	**2,357**	**,000**	**10,559**	,384	,502	1,469
K_FTEV(2) – folymatos	**4,500**	**,000**	**90,026**	1,147	,089	3,148
K_FDOLG	-,126	,886	,881	,502	,493	1,652
K_FKOLTS – nincsen		,526			,243	
K_FKOLTS(1) – max 5%	,694	,271	2,002	,315	,564	1,371
K_FKOLTS(2) – több mint 5%	,630	,400	1,877	1,001	,104	2,722
K_FKAPCS – nincsen		,527			,172	
K_FKAPCS(1) – intraregionális	-,253	,725	,777	,666	,281	1,947
K_FKAPCS(2) – vegyes	-,020	,975	,980	,574	,293	1,776
K_FKAPCS(3) – interregionális	,713	,234	2,040	**1,147**	**,028**	**3,150**
Constant	,948	,903	2,581	2,200	,700	9,029
Elemszám (N)	218 (79%)			217 (78%)		
Khí-négyzet próba	129,4			55,4		
P<	0,000			0,000		
A helyes becslés valószínűsége	82,1%			73,7%		
A modell magyarázó ereje	0,43			0,19		

Forrás: Kérdőívek 2003.

A termék innováció és a K+F tevékenység összefüggését mérő szimmetrikus viszonyszám értéke *0,668,* ami nagyon erős szignifikáns kapcsolatra utal (*22. táblázat*). A kereszttábla sorszázalékai is ezt erősítik meg. A teljes mintában az új terméket előállító vállalkozások aránya – az elmúlt három év fényében – 43%-os. Ezzel szemben a K+F tevékenység hiányának, és intenzitásának függ-

vényében „drasztikus" eltérésekre bukkanhatunk. Azon vállalatok körében, ahol egyáltalán nem találkozhatunk önálló vagy kooperatív jellegű kutatási, fejlesztési tevékenységgel, csak 8% számolt be termék innovációról. A legalább alkalmi jellegű K+F tevékenység viszont már sokkal nagyobb valószínűséggel (61,5%) jár együtt innovációval. Lényegében *azon 45 vállalkozás esetében, amelyek pedig folyamatosan végeznek kutató, fejlesztő jellegű munkát, szinte mindegyiknél (90%) találkozhatunk innovatívnak minősíthető termékkel.* A szolgáltatás innovációnál a kapcsolat nem olyan erős, de szintén pozitív és szignifikáns. Ebben az esetben is a fejlesztési tevékenység kontinuitása jelentős mértékben növeli az innováció valószínűségét.

22. táblázat

K+F aktivitás és innovatív magtartás

K+F tevékenység az utóbbi 3 évben		Termékinnováció (utóbbi 3 évben)			Szolgáltatásinnováció (utóbbi 3 évben)		
		Nem	Igen	Összes	Nem	Igen	Összes
Soha	Elemszám (N)		9			20	
	Sor százalék (%)		**8,1%**			**18,0%**	
Alkalmi	Elemszám (N)		56			41	
	Sor százalék (%)		**61,5%**			**45,1%**	
Folyamatos	Elemszám (N)		45			31	
	Sor százalék (%)		**90,0%**			**63,3%**	
Összes	Elemszám (N)	142	110	252	159	92	251
	Sor százalék (%)	56,3%	43,7%	100,0%	63,3%	36,7%	100,0%
Hiányzó válaszok	N		24			25	
Khi-négyzet próba	Pearson khi-négyzet		112,5*			34,3*	
Szimmetrikus viszony	Cramer's V		0,668*			0,370*	
Irányított viszony	Lambda		0,555*			0,141	
	Goodman&Kruskal		0,446*			0,137*	

*P<0,000

Forrás: Kérdőívek 2003.

Tehát összességében a 110 innovatívnak minősülő vállalat 90%-a végez K+F tevékenységet, és így érthetővé válik a teljes modell során felmerülő probléma is. *A két változó lényegében olyan szorosan együtt jár, hogy a K+F tevékenysé-*

get a hazai cégmintában nehezen sorolhatjuk be a független változók közé. Indokolt tehát az elhagyása. A logisztikus regressziós elemzésen túlmenően viszont a változó alkalmas rendezőkritérium lehet a megkérdezettek tipologizálása során, hiszen az innovatív vállalkozások tömbjén belül alkalmat nyújt a differenciálásra a kutatási, fejlesztési hajlandóság és gyakoriság dimenziójában.

A K+F tevékenységet nem tartalmazó részleges modellben valamelyest nőtt az elemszám (csak a teljes minta 15%-a hiányzik). A termék és a szolgáltatás innovációra kialakított modellek *ebben az esetben is szignifikánsak, bár a magyarázó erejük csökkent.* A termék innováció esetében még így is számottevően leredukálják a beemelt független változók a megmagyarázatlan részt (a -2log-likelihood függvény értéke 90,3 ponttal, lényegében 28%-kal csökkent). A szolgáltatás innovációnál jóval kisebb a magyarázó erő. *A vállalaton kívüli paraméterek tekintetében ismét nem mutatható ki szignifikáns hatás (23. táblázat).*

– *Az a két változó, mely szignifikáns hatást gyakorol a termék/szolgáltatás innováció előfordulásának valószínűségére, a kérdőívben megadott szervezeti jellemzők között található meg. A K+F aktivitás elhagyása után is a kutatási és fejlesztési aktivitás másik két mutatója játszik kardinális szerepet a függő változó alakulásában. Szignifikáns a hatása a (1) K+F ráfordítások nagyságának (az utolsó három év átlaga a termelési költségekhez viszonyítva), (2) illetve a más vállalattal vagy kutatóintézettel kialakított ilyen célzatú együttműködéseknek van.*

A ráfordítások esetében a viszonyítási alap a K+F kiadások hiánya, míg a kapcsolatrendszernél a kooperatív elem teljes hiánya. A kutatásra, fejlesztésre fordított összegek tekintetében a vízválasztót egyértelműen az ilyen célzatú költségvetési tételek megléte vagy hiánya jelenti. Már azon cégek halmazában is, amelyek csak maximum a mintaátlagnak megfelelő 5%-os ráfordításról számoltak be, *ötször nagyobb eséllyel* fordulnak elő innovatívak (a termékek esetében). A szolgáltatások megújítása tekintetében az esélyhányados jóval alacsonyabb (1,5), de az eredmény statisztikai értelemben nem tekinthető megbízhatónak. A ráfordítások átlag feletti jelenléte tovább növeli az esélyhányados értékét mindkét innovációs forma esetében, a terméknél *hétszer*, a szolgáltatásnál pedig *háromszor* nagyobb az esélye az innovatív vállalkozások előfordulásának (természetesen a többi változó kontroll alatt tartása mellett).

– *Szintén meghatározó szerepe van annak is, hogy a vállalkozási stratégiában milyen súlya, fontossága van a más „társakkal", illetve a különböző kutatóintézetekkel kialakított – és az innovatív tevékenységet segítő – kontaktusoknak, vagy akár a tényleges együttműködéseknek.*

23. táblázat

Részleges modell (K+F aktivitás nélkül)

	Termékinnováció			Szolgáltatásinnováció		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Külső paraméterek						
HUZAGD(1) – átlag feletti arány	,418	,574	1,519	-1,005	,139	,366
DIPLOMA	,066	,567	1,068	,003	,976	1,003
IPARFOGD(1) – átlag feletti	-,586	,508	,557	,903	,266	2,467
MEGKOZ	-,008	,904	,992	-,005	,931	,995
KUTFEJL	-,134	,898	,874	,632	,511	1,881
TUDBAZIS	,021	,962	1,021	-,150	,695	,861
Vállalati adottságok						
FOGLALK	,168	,108	1,183	-,058	,556	,943
DIP_VEGZ	,003	,608	1,003	,005	,403	1,005
K_FTEV– soha	–	–	–	–	–	–
K_FTEV(1) – alkalmi	–	–	–	–	–	–
K_FTEV(2) – folymatos	–	–	–	–	–	–
K_FDOLG	,156	,799	1,169	,833	,184	2,301
K_FKOLTS – nincsen		,000			,094	
K_FKOLTS(1) – max 5%	**1,685**	**,000**	**5,394**	,396	,358	1,486
K_FKOLTS(2) – több mint 5%	**1,945**	**,000**	**6,993**	**1,084**	**,030**	**2,956**
K_FKAPCS – nincsen		,009			,085	
K_FKAPCS(1) – intraregionális	,516	,390	1,675	,823	,148	2,278
K_FKAPCS(2) – vegyes	**1,099**	**,029**	**3,002**	,770	,115	2,160
K_FKAPCS(3) – interregionális	**1,493**	**,001**	**4,452**	**1,088**	**,013**	**2,968**
Constant	-3,134	,619	,044	-1,018	,840	,361
Elemszám (N)	236 (85%)			235 (85%)		
Khi-négyzet próba	90,3			48,1		
P<	0,000			0,000		
A helyes becslés valószínűsége	77,5%			72,3%		
A modell magyarázó ereje	0,28			0,16		

Forrás: Kérdőívek 2003.

Ha a viszonyítási pontot az ilyen értelemben elszigetelt (értelmezésünk szerint kizárólag az innovációt segítő együttműködésekre vonatkozó kapcsolatok hiányán alapul ez az elszigeteltség), nem kapcsolat-orientált vállalkozások jelentik, akkor *a vegyes- és a kimondottan interregionális kap-*

csolatok meglétének szignifikáns hatása van a termék innováció valószínűségére (a szolgáltatások esetében viszont már csak az interregionális irány során tudunk szignifikáns hatást kimutatni). Akik egyszerre építettek ki és tartanak fenn helyi, régión belüli, illetve más régiókra, sőt az országon túlra fókuszáló együttműködéseket, háromszor nagyobb valószínűséggel érintettek új termék kifejlesztésében, mint az „elszigeteltek". A legnagyobb eséllyel viszont azon vállalkozások körében bukkanhatunk innovatívakra (4,5-ös esélyhányados), amelyek inkább a más régiókban, a fővárosban, vagy esetleg a nemzetközi intézményhálózatban keresik a partnereiket. Az összefüggés érvényes a szolgáltatás innovációra is.

– Adataink szerint *a vállalaton kívüli, települési-területi jellemzők, a térségi adottságok nem gyakorolnak szignifikáns hatást a termék és szolgáltatás innováció előfordulására.* Vizsgálatunk alapján arra következtethetünk, hogy a húzóágazatok átlag feletti jelenléte és helyi szerepvállalása, a diplomás populáció nagysága, a kedvező közlekedési, megközelíthetőségi jellemzők, az ipari szektor jelentős részaránya helyi gazdaságban, sőt a K+F ráfordítások nagysága és a K+F helyek, pozíciók magas aránya sem növeli szignifikáns mértékben az innovatív vállalatok előfordulásának valószínűségét.

A teljes modellben a belső vállalati adottságok szerepe sem tekinthető statisztikai értelemben megbízhatónak. Ha a K+F aktivitást kontroll alatt tartjuk, akkor már nem tudunk szignifikáns hatásokat kimutatni a vállalat mérete, az alkalmazotti állomány iskolázottsága, sőt a K+F területen dolgozók aránya esetében sem. Minden arra utal, hogy indokolt lenne a kiugró változó egyedi szerepének az áttekintése, illetve a modell szűkítése.

A minta általános jellemzőinek ismertetésekor már utaltunk arra, hogy az általunk kiválogatott mérőszámok tekintetében homogén a 11 település és környezete. Mindegyik esetben az országos átlag feletti értékekkel találkozunk és a statisztikák belső szóródása kis mértékű. Ezekben a városokban egységesen átlag feletti az iskolázottság szintje, az ipari foglalkoztatottság, és sajnos egységesen alacsony a megyei GDP-n belül a K+F ráfordítások aránya is. Az adatok megoszlásában szélsőségesebb „kiterjedésre" (range) csak a regionális megközelíthetőség és a húzóágazatoknak a lokális gazdaságon belüli szerepvállalása esetén bukkanhatunk.

4.4.4. A termék és a szolgáltatás innováció valószínűségének területi jellemzői

Mint láttuk, az innovatív magatartás hátterében komoly szerepe van a K+F tevékenységnek az összesített adatbázis alapján. Azonban még *tisztázásra várnak a lehetséges területi jellegű eltérések, egyenlőtlenségek.* Egyáltalán (1) kimutat-

ható-e szignifikáns különbség az egyes városok, városcsoportok között az innovatív vállalkozások előfordulási valószínűségében, (2) és a teljes minta logisztikus regressziós modelljében szignifikáns hatásúnak minősülő vállalati paraméterek szerepvállalásában?

A településcsoportokat reprezentáló, illetve a termék vagy szolgáltatás innováció valószínűségét mérő változók közti kapcsolat meglétét, irányát és erősségét összegző kereszttábla adatai alapján (*24. táblázat*) megállapítható, hogy *a négy eltérő területi elhelyezkedésű vállalkozáscsoportban nem figyelhető meg szignifikáns különbség az új termékek, szolgáltatások kifejlesztésében érdekelt feldolgozóipari cégek előfordulási valószínűségében.*

24. táblázat

A termék/szolgáltatás innováció valószínűségének területi jellemzői

Településcsoportok		Termék innováció (utóbbi 3 évben)	Szolgáltatás innováció (utóbbi 3 évben)
		Igen	Igen
Miskolc, Dunaújváros, Tiszaújváros	Elemszám (N)	34	28
	Sor százalék (%)	**37,0%**	**30,4%**
Győr, Székesfehérvár	Elemszám (N)	36	32
	Sor százalék (%)	**43,9%**	**39,0%**
Bp-i agglomeráció	Elemszám (N)	20	16
	Sor százalék (%)	**47,6%**	**38,1%**
Szeged	Elemszám (N)	29	23
	Sor százalék (%)	**50,9%**	**41,1%**
Hiányzó válaszok	N	3	4
Khi-négyzet próba	Pearson khi-négytet	3,1	2,2
	Szignifikancia	0,368	0,524
Szimmetrikus viszony	Cramer's V	0,108	0,091
Irányított viszony	Lambda	0,008	0,000
	Goodman&Kruskal	0,012	0,008

*P<0,000

Forrás: Kérdőívek 2003.

Természetesen nem teljesen egységes az adatok megoszlása, de lényegében az eltérések nem jelentősek, és semmi esetre sem vezethetőek vissza arra, hogy egy adott vállalkozás hol helyezkedik el. *Mindegyik céltelepülésen nagyjából hasonló arányú az innovatív vállalkozások aránya.* A mindkét innovációs forma megoszlási struktúrájának szélső pontjain a miskolci (37% és 30%) és a szegedi (51% és 41%) cégek helyezkednek el. Szeged nem tekinthető iparvárosnak, in-

kább a felsőoktatási és kutatás-fejlesztési tradíciók hatása érvényesül a feldolgozóipari innovációban, míg az észak-magyarországi térségben, illetve a szocialista korszakban „teremtett" iparvárosokban a gazdaság átstrukturálódásából következő negatívumok állhatnak a kisebb arányú innováció hátterében.

Természetesen, a kapcsolat hiánya nem feltétlenül jelenti azt, hogy az innovatív magatartás hátterében álló vállalkozási paraméterek hatásában nem figyelhetőek meg területi jellegű eltérések. A K+F ráfordítások növekedése és az innovációhoz kötődő kooperatív magatartás, kapcsolatépítés és előfordulása különböző mértékben növelheti a termék- vagy szolgáltatási jellegű innováció előfordulásának esélyét az egyes térségekben (*25.* és *26. táblázat*).

Mint látható a területi különbségek figyelembe vételekor a logisztikus regressziós modellben csak azt a két független változót fogjuk szerepeltetni (K_FKOLTS és K_FKAPCS), melyek az összesített adatelemzés során szignifikáns mértékben hozzájárultak a megmagyarázatlanul hagyott hányad csökkentéséhez, és érdemben növelték az innovatív tevékenység esélyhányadosát. A két szervezeti jellegű paramétert külön-külön vizsgáljuk, és arra keressük a választ, hogy az értékükben bekövetkezett elmozdulás (pl. K+F ráfordítás versus K+F ráfordítás hiánya, átlag feletti K+F ráfordítás versus K+F költségek hiánya, vagy éppen innováció-orientált kapcsolatrendszer versus „elszigeteltség) menynyiben módosítaná egy-egy térségben a termék vagy szolgáltatás innováció esélyét.

A termelési költségekhez viszonyított K+F ráfordítások bevonása szinte mindegyik térségben és mindkét innovációs forma esetében szignifikáns mértékben javítja a modell magyarázó erejét (*25. táblázat*). Az egyváltozós modellünk magyarázó ereje – figyelembe véve, hogy csak egy paramétert szerepeltetünk – viszonylag magas a termékinnováció tekintetében (a miskolci és a budapesti agglomerációs gyűrű esetében majdnem 30%-os). A szolgáltatások esetében Szeged kivételével (25%-os magyarázó erő) nem játszik meghatározó szerepet a K+F-re fordított összegek nagyságrendje.

A magyarázó erő kapcsán megfigyelt eltéréseket erősítik meg az esélyhányadosok is. A Miskolc–Dunaújváros–Tiszaújváros csoportban, illetve az agglomerációs gyűrű településegyüttesében található vállalkozások esetében figyelhetők meg a viszonyítási ponthoz képest mért kiugró esélyhányados-változások. Miskolcon, például ha a vállalakozások a korábbi 0%-os K+F ráfordításaikat csak a mintában átlagosnak tekinthető 5%-os határig növelnék meg, már akkor is 16-szorosra nőne a térségben az új terméket kifejlesztő feldolgozóipari cégek aránya. Ha az átlag feletti (5%-nál magasabb) ráfordításokra értelmezzük ezt a logikát, akkor az esélyhányados már 25-ször nagyobb előfordulási valószínűségről árulkodik. Hasonlóan erős hatással még a fővárosi agglomerációban találkozhatunk {Exp(B):19,123}. Az alföldi és a dunántúli centrumokban is

25. táblázat

Innováció és a K+F ráfordítások mértéke (területi bontásban)

Település típusok	K_FKOLTS*	Termék innováció			Szolgáltatás innováció		
		B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Miskolc, Dunaújváros, Tiszaújváros							
	K_FKOLTS(1) – max 5%	2,808	,000	**16,572**	,605	,307	1,831
	K_FKOLTS(2) – több mint 5%	3,238	,000	**25,491**	1,548	,019	**4,700**
	Constant	-1,629	,000	,196	-1,211	,000	,298
Győr, Székesfehérvár							
	K_FKOLTS(1) – max 5%	2,339	,000	**10,369**	,586	,285	1,797
	K_FKOLTS(2) – több mint 5%	2,233	,003	**9,332**	2,631	,002	**13,887**
	Constant	-1,540	,001	,214	-1,022	,009	,360
Bp-i agglomeráció							
	K_FKOLTS(1) – max 5%	2,545	,010	**12,749**	1,163	,183	3,200
	K_FKOLTS(2) – több mint 5%	2,951	,002	**19,123**	1,345	,090	3,840
	Constant	-1,447	,009	,235	-1,163	,023	,313
Szeged							
	K_FKOLTS(1) – max 5%	1,609	,020	**5,000**	2,197	,004	**9,000**
	K_FKOLTS(2) – több mint 5%	2,420	,006	**11,249**	3,178	,001	**24,000**
	Constant	-,916	,028	,400	-1,792	,001	,167

Miskolc, Dunaújváros, Tiszaújváros	Termék-innováció	Szolg. innováció	Győr, Székesfehérvár	Termék-innováció	Szolg. innováció
Khi-négyzet próba	34,5	5,8	Khi-négyzet próba	20,4	12,3
P<	0,000	0,053	P<	0,000	0,002
A helyes becslés valószínűsége	82,2%	72,2%	A helyes becslés valószínűsége	74,7%	70,3%
A modell magyarázó ereje	0,29	0,05	A modell magyarázó ereje	0,20	0,12
Bp-i agglomeráció			**Szeged**		
Khi-négyzet próba	15,5	3,6	Khi-négyzet próba	11,8	18,0
P<	0,000	0,163	P<	0,003	0,000
A helyes becslés valószínűsége	80,0%	65,0%	A helyes becslés valószínűsége	72,2%	77,4%
A modell magyarázó ereje	0,28	0,07	A modell magyarázó ereje	0,16	0,25

* A K+F ráfordítások átlagos nagysága a termelési költségekhez viszonyítva az utolsó három évben.
Forrás: Kérdőívek 2003.

„érzékenyen reagál" a függő változó a ráfordítások előfordulására és növekedésére, de koránt sem olyan mértékben. Érdekes, hogy a Győr-Székesfehérvár csoport esetében a költségek nagyságrendjének növekedése nem módosítja érdemben az esélyhányadost, itt inkább a K+F tevékenység jelenléte a meghatározó. A szolgáltatás innovációnál többnyire nem figyelhetőek meg ilyen erős hatások a szegedi csoportot kivéve, viszont ott a ráfordítások átlag fölé emelkedése 25-ször nagyobbra növeli az innovatív magatartás előfordulását.

26. táblázat

Innováció és kooperáció (területi bontásban)

Település típusok	K_FKAPCS*	Termék innováció			Szolgáltatás innováció		
		B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Miskolc, Dunaújváros, Tiszaújváros							
	K_FKAPCS(1) – intraregionális	1,631	,107	5,111	1,841	,060	6,300
	K_FKAPCS(2) – vegyes	3,646	,000	**38,333**	,336	,655	1,400
	K_FKAPCS(3) – interregionális	2,864	,000	**17,524**	1,522	,005	**4,582**
	Constant	-2,037	,000	,130	-1,435	,000	,238
Győr, Székesfehérvár							
	K_FKAPCS(1) – intraregionális	1,170	,091	3,222	,336	,638	1,400
	K_FKAPCS(2) – vegyes	1,959	,003	**7,089**	1,281	,040	**3,600**
	K_FKAPCS(3) – interregionális	1,681	,009	**5,370**	1,281	,040	**3,600**
	Constant	-1,170	,002	,310	-1,030	,005	,357
Bp-i agglomeráció							
	K_FKAPCS(1) – intraregionális	1,447	,265	4,250	,460	,726	1,583
	K_FKAPCS(2) – vegyes	1,447	,134	4,250	1,846	,061	6,333
	K_FKAPCS(3) – interregionális	1,852	,045	**6,375**	1,664	,055	5,278
	Constant	-,754	,079	,471	-1,153	,014	,316
Szeged							
	K_FKAPCS(1) – intraregionális	1,281	,114	3,599	1,946	,021	**7,000**
	K_FKAPCS(2) – vegyes	1,147	,121	3,150	2,234	,006	**9,333**
	K_FKAPCS(3) – interregionális	1,281	,114	3,599	,560	,508	1,750
	Constant	-,588	,136	,556	-1,253	,007	,286

Miskolc, Dunaújváros, Tiszaújváros	Termék innováció	Szolg. Innováció	Győr, Székesfehérvár	Termék innováció	Szolg. Innováció
Khi-négyzet próba	38,2	10,0	Khi-négyzet próba	13,1	6,7
P<	0,000	0,018	P<	0,004	0,080
A helyes becslés valószínűsége	81,5%	71,7%	A helyes becslés valószínűsége	68,3%	65,9%
A modell magyarázó ereje	0,31	0,09	A modell magyarázó ereje	0,12	0,06
Bp-i agglomeráció			Szeged		
Khi-négyzet próba	6,3	6,2	Khi-négyzet próba	5,2	11,4
P<	0,097	0,101	P<	0,160	0,010
A helyes becslés valószínűsége	69,0%	71,4%	A helyes becslés valószínűsége	64,9%	73,2%
A modell magyarázó ereje	0,11	0,11	A modell magyarázó ereje	0,06	0,15

* A más vállalkozással vagy kutatóintézettel kialakított K+F tevékenységhez köthető kooperáció területi irányultsága.

Forrás: Kérdőívek 2003.

– *A más vállalakozásokkal vagy kutatóintézetekkel kialakított innovációs célzatú kapcsolatok esetében ugyan ritkábban mutatható ki szignifikáns hatás, de egy jelentős különbségre világít rá a modellünk (13. táblázat). A figyelem középpontjába itt ismét a Miskolc-Dunaújváros-Tiszaújváros csoport kerül a termék innováció vonatkozásában. A referencia csoport vállalkozásai azok, melyek nem számoltak be innovációs-kooperációról sem a régióban, sem az ország többi részén, vagy külföldön.* A modell prognosztizálja, hogy ha ezek hirtelen mégis csak úgy döntenének, hogy valamilyen irányú, kiterjedésű együttműködésbe kezdenének a jövőbeli innovatív folyamatok megvalósítása érdekében, akkor ez milyen mértékben növelné a termék vagy szolgáltatás innováció előfordulását. E csoportot leszámítva még a dunántúli két nagyváros vállalkozásait tömörítő halmaz esetében figyelhető meg szignifikáns hatás, a fővárosi agglomeráció és Szeged vonatkozásában viszont nem tudunk megbízható eredményekről beszámolni. E két csoport esetében az alacsonyabb elemszám jelentősen csökkenti az összefüggések kimutathatóságának megbízhatóságát.

A logisztikus regresszió számítás eredményeinek összegezése:

– A feldolgozóipari vállalatok K+F aktivitása igen szoros összefüggésben áll a termék innovációval.
– A K+F ráfordítás nagyságának és a K+F kooperációban más vállalatokkal és kutatóintézetekkel kialakított együttműködésnek van szignifikáns hatá-

sa a termék-, illetve szolgáltatási innováció előfordulásának valószínűségére. Számításaink azt a technológiai és gazdasági összefüggést erősítik meg, amely szerint a K+F folyamatossága – átlag feletti K+F költség ráfordításokkal – hathatósan segítik a termék- és szolgáltatási innovációt.

- A K+F kooperáció területi irányultságának jelentős hatása van a termék innovációra. A vegyes kapcsolatok, vagyis a regionális és régión – az ország területére és külföldre – túlnyúló kapcsolatok, a leghatékonyabbak a K+F innovációban. A kizárólag régión belüli együttműködések hatása minimális (bár még mindig jobb, mint az elszigeteltség). Az országos kontaktusok fontosak, de legnagyobb mértékben a vegyes területi irányultságú, összetett kooperációk segítik az innovatív folyamatokat.
  - A cégek külső környezetének gazdasági, infrastrukturális és humán fejlettsége, K+F orientáltsága nem gyakorolt meghatározó hatást a termék- és szolgáltatási innováció előfordulására. Ez valószínűleg a vizsgálati populáció homogenitásából fakad. Ha nem kizárólag az ipari koncentrációk „éllovasaira" fókuszáltunk volna, hanem jóval heterogénebb összetételű feldolgozóipari mintán elemezzük a külső jellegzetességek szerepét, bizonyára más eredményeket kaptunk volna. Olyanokat, melyekben megbízhatóan kirajzolódik az általunk várt összefüggés: a magasabban kvalifikált munkaerőpiac, az ipari szektor súlya, a kedvező területi elhelyezkedés (közlekedési szempontból centrális pozíció) és a tudás-centrikus kutatás-fejlesztési, valamint oktatási miliő kapcsolata a vállalkozások innovációs potenciáljával.
  - A négy eltérő elhelyezkedésű vállalkozáscsoportban nem figyelhető meg szignifikáns különbség az új termékek, szolgáltatások kifejlesztésében érdekelt cégek előfordulási valószínűségében. Vagyis mindegyik – általunk vizsgált – településen közel hasonló volt az innovatív vállalkozások aránya. A termelési költségekhez viszonyított K+F ráfordítás minden településen szignifikáns mértékben javította a modell magyarázó erejét (vagyis az innováció és a K+F közötti szoros kapcsolat nem csak összességben, hanem településenként is megjelent).
  - Más vállalkozásokkal vagy kutatóintézetekkel kialakított kapcsolatok és az innováció között szignifikáns hatás csak a két dunántúli nagyváros esetében volt regisztrálható, a többi településen minimális volt az innovációs kooperáció, régión belül és kívül egyaránt.

5. AZ AGRÁRÁGAZAT TERÜLETI VERSENYKÉPESSÉGE

5.1. Az agrárvertikum fejlődésének főbb sajátosságai

5.1.1. Az agrárvertikum fejlődésének világgazdasági tendenciái

Az agrárgazdaság a világgazdaság egyik legellentmondásosabb területe, mert míg a világ fejlett részén a mezőgazdasági termékek túltermelése és értékesítési nehézségei jelentik a legfőbb problémát, és szükségessé teszik a termelés korlátozását, addig a FAO 2002-es jelentése szerint a Földön még mindig 840 millió ember alultáplált, és a világ egyes, háborúval, aszállyal, árvizekkel sújtott részein tömeges éhhalállal járó éhségövezetek alakulnak ki. Erre az ellentmondásra a világ napjainkig nem találta meg a hatékony választ, és a FAO is csak az éhség hosszú távú és lassú felszámolásában reménykedik. Az ellentmondást még csak fokozza az, hogy az alultápláltság a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek miatt nemcsak az élelmiszerhiánnyal küzdő, de az élelmiszerrel jól ellátott országokban is rendszeresen előfordul. Így, bár nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a Földön nincs élelmiszer túltermelés és alapvető hiány sem, a fizetőképes kereslet elégtelensége azonban a termelés és fogyasztás egyensúlyának megteremtését lehetetlenné teszi. Ennek következtében a fizetőképes piacokon rendkívül éles verseny alakult ki, ami miatt a mezőgazdasági termékek reálárainak folyamatos csökkenése figyelhető meg, és a túltermelési válság megelőzése érdekében az exportőr országokban a termelést korlátozni kellett, illetve kell jelenleg is.

Az élesedő versenyt először a kereskedelem érzékelte, és az erre adott válasza a kereskedelmi tőke erőteljes koncentrációja és nagy egységekből, szuper- és hipermarketekből álló nemzetközi kereskedelmi hálózatok kialakítása volt. Ennek hatására mára az élelmiszerforgalom 60–80%-a a Föld fejlett részén lényegében tucatnyi kereskedelmi szervezet kezében van. A nagy egységekből álló kereskedelmi hálózatok egyidejűleg képesek kihasználni a forgalom növeléséből adódó költségelőnyöket, továbbá viszonylag alacsonyabb árért az áruk olyan széles választékát tudják kínálni, lényegében időtől (24 órás nyitvatartás), évszaktól függetlenül, amivel a kisebb kereskedelmi egységek általában nem képesek versenyezni. A kereskedelem rendkívül erőteljes koncentrációja az élelmiszer-termékpálya szereplői számára kettős következménnyel járt. Egyrészt az élelmiszerek koncentrált nemzetközi forgalmazása rendkívül megnövel-

te az élelmezés-egészségügyi és ezzel az üzleti kockázatot, amelyet a forgalmazó cégek az élelmiszerbiztonsági követelmények megszigorításával igyekeznek ellensúlyozni. Ennek legfontosabb elemét az élelmiszertermelőtől a fogyasztóig tartó termékpályák teljes körű ellenőrzése jelenti. Másrészt pedig az élelmiszer-forgalmazókhoz közvetlenül kapcsolódó élelmiszeripar kevésbé koncentrált volta miatt kiszolgáltatott helyzetbe került, a feldolgozókat a kereskedelem a piacra jutás érdekében erős versenyre kényszeríti, amely az általuk elérhető árak és főleg a nyereség csökkenésével jár (*Buday-Sántha* 2001. 189. o.)

Mind az élesedő verseny, mind pedig az élelmiszeriparral szemben megfogalmazott élelmezés-egészségügyi követelmények teljesítése a feldolgozóipar erőteljes koncentrációját és modernizációját tette szükségessé. A koncentrációs folyamat nagyon erőteljes és gyors ütemű. Ezt jól illusztrálja Európa legfejlettebb sertéshús-vertikumával rendelkező Dánia példája, ahol 2001-ben 20,9 millió sertést vágtak le. A sertésvágások 94%-át már egy cég, a Danish Crown, 5,4%-át pedig a TiCan szövetkezet vállalatai végezték és csak 600 ezer darabot (0,6%-ot) a kis magánvágóhidak. A Danish Crown legnagyobb vágóhídján évente 3,9 millió sertést vágnak (*Hajtun* 2002. 20–21. o.) A koncentráció tehát a vállalatcsoportok és az egyes feldolgozó egységek szintjén is végbemegy.

1. táblázat

Koncentrációs folyamat a dán sertéshústermelésben

Év	Évente előállított vágósertések száma (millió db)	Sertéstartással foglalkozó farmok száma (db)	Szövetkezeti vágóhidak száma (db)
1970	13	80 000	50
2000	23	13 000	18

Forrás: Szerző összeállítása Hajtun György adatai alapján in Hajtun György: A dán húsos modell. Magyar Mezőgazdaság, 57. évf. 2002. 31. sz. 20–21. o.

A koncentrálódó élelmiszeripar számára azonban egységes és garantált minőségű élelmiszeripari alapanyagot előállító termelőkre van szükség. A mezőgazdasági nyersanyagok termelése azonban az élelmiszer-vertikum feldolgozó és kereskedelmi szakaszához képest rendkívül dekoncentrált. A mezőgazdasági termelés koncentrációját fékezi a földterület tulajdonosi szétaprózottsága, a vidéki népesség foglalkoztatásának a megoldatlansága, nehézségei (szociálpolitika), valamint az előzőekből adódó politikai megfontolások. Ennek ellenére a mezőgazdasági szektorban is egy állandó koncentrációs folyamat figyelhető meg, de annak üteme nem kielégítő, meg sem közelíti a vertikum további szakaszainak koncentrációs szintjét. Mivel ez a feldolgozóipar szempontjából hátrányos, de azt közvetlenül nem tudja befolyásolni, ezért már több évtizedes

gyakorlat, hogy az ipar egységes alapanyaghoz a termelők integrálásával próbál hozzájutni, amelynek a lényege, hogy bizonyos kölcsöntőke juttatásával (amire a termelés modernizációjához van szükség) és mindenek előtt biztos értékesítési piac nyújtásával ösztönzi az általa előírt technológia alkalmazását és betartását (vertikális integráció). A szétaprózott termelés hátrányait ellensúlyozó másik, már több mint százéves múltra visszatekintő megoldás a kistermelők együttműködése, kooperációja, amely különböző beszerző, értékesítő, termelő stb. típusú szövetkezetek és termelői értékesítő szervezetek, ún. TÉSZ-ek létrehozásában valósul meg. A különböző gazdasági együttműködési formák is csak a résztvevő termelők termelési szerkezetének nagy fokú specializációja esetén teszik lehetővé, hogy az elvárt minimális mennyiségi és minőségi követelményeknek megfeleljenek.

Ezek a megoldások enyhíthetik, de nem szüntetik meg a mezőgazdasági termelés alacsony fokú koncentráltságából adódó hátrányokat, amelyek elsősorban a fejlesztési tőke hiányából adódnak, és ennek következménye a műszaki fejlesztés terén jelentkező folyamatos lemaradás és alacsony fokú eszközkihasználás miatt kialakult magas fajlagos termelési költség és bizonytalan minőségű termék. Ennek eredménye viszont önmagát erősítő folyamatként ismételten az alacsony jövedelem és az ebből adódó tőkehiány. Ez a magyarázata annak, hogy a kistermelésből származó hátrányokat ellensúlyozni próbáló támogató jellegű agrárpolitika ellenére évente a termelők 2,5–3%-a kénytelen felhagyni a termeléssel. Az Európai Unióban pl. a gazdaságok száma 1990 és 1997 között 8497 ezerről 6989 ezerre, tehát 17,7%-kal csökkent (*Dorgai–Keszthelyi–Miskó* 2003. 10. o.). Ha a mezőgazdasági termelés támogatása megszűnne, akkor a termelését évente feladni kényszerülők száma többszörösére nőne.

A mezőgazdasági termelés koncentrációs folyamatának az alakulását egyidejűleg több egymással ellentétes hatás befolyásolja. A koncentrációt gyorsítja, hogy a jelentős támogatás ellenére a más nemzetgazdasági ágaktól elmarad a mezőgazdasági dolgozók személyi jövedelme, holott az ágazatban dolgozók a munkaerejük felhasználása mellett a termelésben saját tőkéjüket is kockáztatják, és a heti munkaidejük 20–30%-kal is meghaladja a nemzetgazdaságban hivatalosan elfogadott munkaidőt. Ehhez társul még a mezőgazdaságban végzett munka átlagosnál nagyobb nehézségi foka (erőteljes fizikai igénybevétel), kedvezőtlen időbeosztása (pl. kora reggel) és alacsonyabb higiéniai színvonala (főleg az állattenyésztésben). Ennek a következménye az, hogy ahol van alternatív döntési lehetőség, ott egyre kevesebb fiatal és főleg egyre kevesebb nő választja a paraszti (farmer) életformát, és ez a gazdatársadalom elöregedésével jár. Ezt mutatja az, hogy az Eurostat felmérése szerint 2000-ben az Európai Unióban a gazdálkodók 52%-ának átlagos életkora meghaladta az 55 évet, és a gazdálkodóknak csak negyede nő. Ezzel szemben a koncentrációs folyamatot fékezi, hogy a mezőgazdaságban dolgozók szakmai tudása a nemzetgazdaság más terü-

letein nem hasznosítható, így a mezőgazdasági termelés feladása egyben a munkanélkülivé válásukat is jelenti, másrészt pedig a kedvezőtlen adottságú térségekben a termelés megszűnése a területek kultúrállapotának leromlásával jár. A kisgazdaságok jövőjének bizonytalanságával magyarázható, hogy Portugáliában 65, Olaszországban 62, Görögországban 56, Spanyolországban pedig 53% az 55 évet meghaladó korú gazdálkodók aránya. Az elöregedett tulajdonosok és nők többsége kis gazdasággal rendelkezik. Az Európai Unió a koncentrációs folyamatot fékező okokat a gazdák korai nyugdíjazásával és a mezőgazdasági termelés alól felszabaduló területek beerdősítésével próbálja megszüntetni.

A hátráltató tényezők ellenére folyamatosan végbemenő koncentrációt jól mutatja a hazánkban mindig mintaként kezelt dán farmok főbb mutatóinak alakulása:

2. táblázat

A dán farmok 2010-ben

Megnevezés	1990	2000	2010
Mezőgazdasági terület, 1000 ha	2 788	2 647	2 491
Átlagos farmméret, hektár	35,1	48,5	64,7
Farmok száma	76 300	52 200	37 000
– teljes munkaidős	41 000	30 700	23 500
– részmunkaidős	35 200	21 500	13 500

Forrás: Agrár Európa. VI. évf. 2002, május. 5. sz. 21. o.

Az élelmiszervertikum egyes szakaszai közötti eltérő koncentráltság és tőkeerő következménye, hogy az élelmiszervertikumban képződő jövedelemből egyre nagyobb, sőt a tevékenység tőkeigényéhez képest aránytalanul nagy részét, 40–70%-át a kereskedelem fölözi le a feldolgozóipar és főleg a mezőgazdaság rovására. Ez a magyarázata annak is, hogy a mezőgazdasági termékárak és az élelmiszerárak közötti kapcsolat ma már nagyon laza, a mezőgazdasági termékárak arra egyre kisebb hatást gyakorolnak.

Korunk lényeges jellemzője, hogy míg a fejlődő országok a gyorsan növekvő népességük ellátására újabb területek termelésbe vonására törekszenek, és ezzel súlyosan károsítják a Föld jövője számára fontos ökoszisztémákat (esőerdőket), addig a fejlett országokban ezzel ellentétes folyamat megy végbe. A rendkívül hatékony technológiák lehetővé teszik, a piacok túltelítettsége és ezzel a mezőgazdasági termékárak csökkenése pedig kikényszeríti, hogy a termelés kedvezőbb megtérülést biztosító jobb adottságú területekre húzódjon vissza, az így felszabaduló területeket pedig ismét beerdősítik, vagy a természetvédelem céljára adják át.

5.1.2. *A magyar agrárvertikum fejlődése a nemzetközi tendenciákkal összevetve*

Az elmúlt évtizedben a magyar agrárvertikumban – bár a politika által torzított formában – a világtendenciákhoz hasonló folyamatok zajlottak le. A kereskedelemben a nemzetközi üzletláncok megjelenése egy rendkívül gyors koncentrációs folyamatot indított el, amely napjainkban is tart, és néhány év után már ezek bonyolították le az élelmiszerkereskedelemnek kb. 60%-át.

3. táblázat

A háztartások élelmiszerre, vegyi árura és kozmetikumra kiadott pénzének megoszlása a különböző bolttípusok között, %
(Szeptember–októberi adatok 1997-ben, 1998-ban, 1999-ben és 2000-ben)

Bolttípus	1997. IX–X.	1998. IX–X.	1999. IX–X.	2000. IX–X.
Hipermarket	2	6	11	16
Szupermarket	19	17	17	17
Nagy diszkont	18	22	19	21
Önálló kis bolt	44	39	36	34
Piaci és utcai árus	3	3	2	2
Egyéb	14	13	15	10

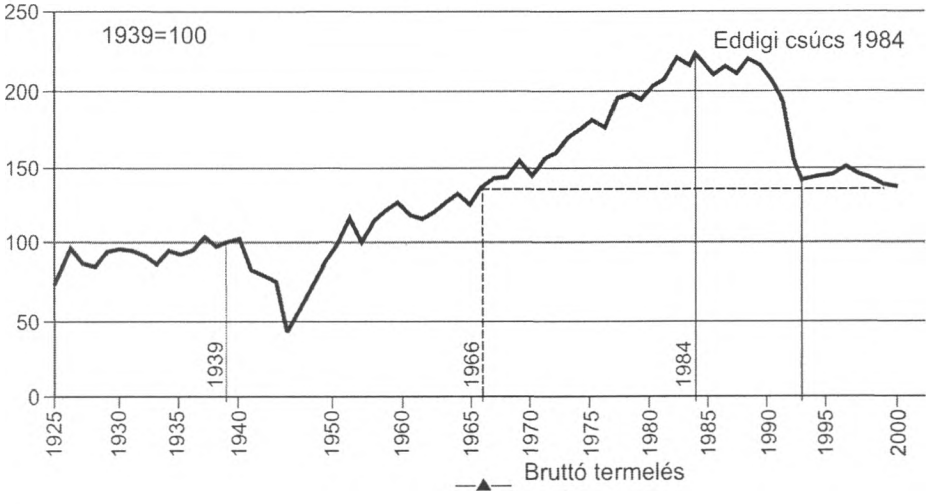
Forrás: Gfk Piackutató Intézet Consumer Scan.

Az élelmiszerkereskedelem koncentrációja kikényszerítette a feldolgozás koncentrációját is, amely elsősorban azokban az élelmiszeripari ágazatokban volt a leggyorsabb, amelyekben a nemzetközi élelmiszeripari cégek a legtöbb lehetőséget láttak, viszonylag olcsón felvásárolva a gazdasági nehézségekkel küzdő vállalatok sorát, majd azok közül néhányat korszerűsítettek, a többit pedig bezárták, illetve folyamatosan bezárják. A folyamat jól megfigyelhető a növényolaj-, a cukor- és a tejiparban, de valamilyen fokon az egész élelmiszeripart érinti. Ez a folyamat minden tiltakozás ellenére végbe fog menni azokban az iparágakban is, amelyekben a külföldi tőke eddig nem látott akkora üzleti lehetőséget, és a kevés hazai tőkével végrehajtott privatizáció végül az ágazatot nagy számú termelő egységre darabolta, amelyek alacsony kapacitáskihasználással, korszerűtlen felszereléssel, egyre elkeseredettebb és hiábavaló küzdelmet folytatnak a piacon maradásért. Jó példa erre a 145 malmot működtető malomipar. A malomiparnak az éves őrlési kapacitása Magyarországon 2,57 millió tonna, ezzel szemben a tényleges őrlés 1,45–1,5 millió tonna, ami 56,5%-os kapacitáskihasználást jelent. Amíg nálunk a versenyképesség alsó határát jelentő, 100 t/24 óra kapacitásúnál nagyobb teljesítményre képes malmok aránya 27,5%, addig az Németországban 80,7%, Franciaországban pedig 82,5%, a nemzetközi versenyképességet jelentő 300 t/24 óra őrlési teljesítménynél na-

gyobb feldolgozásra képes malmok aránya viszont Magyarországon csak 3,9%, míg Németországban 56%, Franciaországban pedig 47%. Ezek az adatok egyértelműen mutatják, hogy a feldolgozóipar koncentrációs folyamata nem ért véget, hanem az megállíthatatlanul tovább folyik, amit az élesedő nemzetközi verseny is felgyorsít, mert a jelenlegi helyzetében jelentős nyereség elérésére képtelen – azt is elsősorban a mezőgazdasági termelők rovására a mezőgazdasági termékárak leszorításával éri el – és a kereskedelem részéről folyamatos tőkekivonásnak van kitéve.

1. ábra

A mezőgazdaság bruttó termelése, 1925–2000

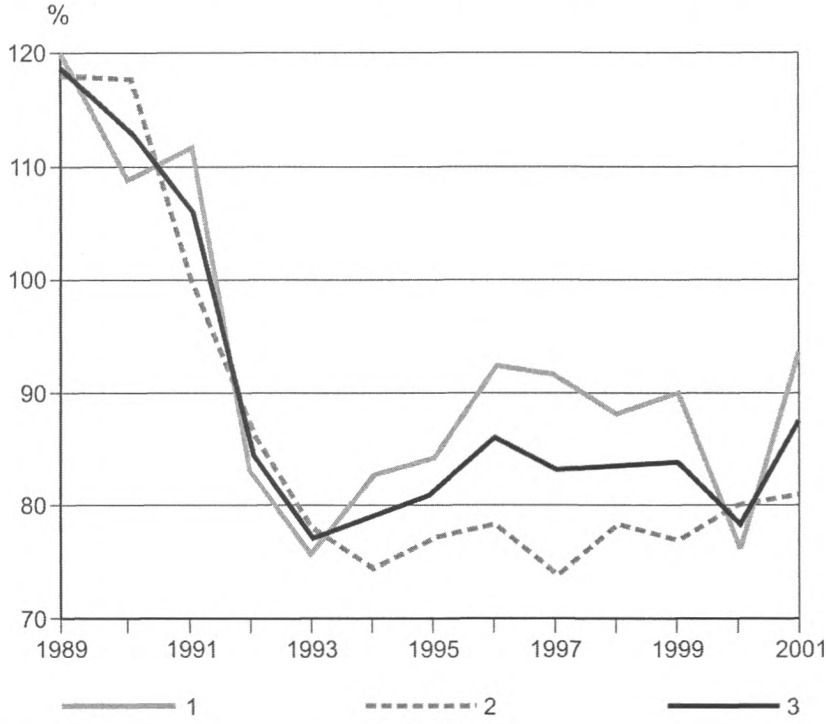

Forrás: Benet 1997. 169. o.

A vertikum első szakasza, a mezőgazdasági termelés, a mezőgazdaság politikai-ideológiai indíttatású, kikényszerített átalakulása következtében került reménytelen helyzetbe, és napjainkig nem tudott új fejlődési pályára állni. Ennek a következménye az, hogy a termelése 2002-ben is az 1989-es szint 70%-a körül stagnál, nemzetgazdasági súlya folyamatosan csökken, és súlyos gondot okoz, hogy az ún. vidéki foglalkoztatásban, a vidék fejlesztésében is egyre kisebb szerepet tud betölteni. Az agrárágazat gazdasági teljesítményének ilyen mértékű romlása azért megdöbbentő, mert a békés rendszerváltás ellenére a mértéke meghaladta a vesztett világháborúk után bekövetkezett termeléscsökkenés mértékét.

2. ábra

Mezőgazdasági termékek termelése (1989–1993 átlaga = 100)

Jelmagyarázat: 1 – Növénytermesztés; 2 – Állattenyésztés; 3 – Összesen.
Forrás: Magyarország 1990-2001. Beszámoló a társadalom és a gazdaság főbb folyamatairól. KSH, Budapest, 2002. 104. o.

Ezt nem lehet kizárólag a külső és a belső piacvesztéssel magyarázni, mert abban jelentős szerepe volt a '90-es évek privatizációs gyakorlatának, amely nemcsak a termelőegységeket, de az ágazati vertikumokat is gazdaságilag is ellenérdekelt felekre darabolta, miközben a gazdaságpolitika a válsággal küzdő ágazatot magára hagyta. *Előbb következett be az ágazatnak gazdaságpolitikai szinten marginális kezelése, mint annak nemzetgazdasági szintű marginalizálódása.* Ez egy olyan, önmagát erősítő folyamatként ment végbe, amelynek egyenes következménye volt a jövedelemhiányos ágazatnak a műszaki lemaradása és piaci versenyképességének a romlása. Az számunkra egyáltalán nem jelenthet igazolást és megnyugvást, hogy az agrárágazat marginalizálódása világszerte megfigyelhető, mert az a versenytársainknál az agrárágazat gazdasági teljesítményének egyidejű növekedése mellett ment, illetve megy végbe, és nem járt a termelés csökkenésével (pl. 1990–2000 között az USA 20%-kal növelte a termelését).

4. táblázat

A világ és Magyarország agrártermelésének indexei

Év	1989–1991 = 100			Előző év = 100	
	Világ	Magyarország	Magyarország és a világ közötti ütemkülönbség, százalékpont	Világ	Magyarország
1989	98,1	102,7	4,6	..	..
1990	100,7	96,5	–4,2	102,7	94,0
1991	101,2	100,8	–0,4	100,5	104,5
1992	103,5	78,6	–24,9	102,3	78,0
1993	104,1	71,1	–33,0	100,6	90,5
1994	107,1	71,8	–35,3	102,9	101,0
1995	109,3	70,8	–38,5	102,1	98,6
1996	113,7	76,0	–37,7	104,0	107,3
1997	116,6	78,3	–38,3	102,6	103,0
1998	118,2	78,1	–40,1	101,4	99,7
1999	121,4	74,4	–47,0	102,7	95,3
2000	122,8	67,5	–55,3	101,2	90,7

Forrás: FAO Production Yearbook 2000. Rome, 2002. Átvéve: Kapronczai (szerk.) 2002.

Az agrárvertikum egészének rendezetlensége, versenyképességének folyamatos romlása tükröződik abban is, hogy a magyar mezőgazdaság 1 ha-ra jutó hozzáadott értéke az EU tagállamaihoz képest rendkívül alacsony, holott a termelési adottságai a legjobbak közé tartoznak.

Az agrárvertikum jelenlegi kedvezőtlen helyzetének kialakításában jelentős szerepe volt annak a kárpótlás és privatizálás során a nemzetközi fejlődési tendenciákkal ellentétesen kikényszerített, az ún. szocialista nagyüzemek felszámolására irányuló dekoncentrációs folyamatnak, amely az agrár ágazat számára hatalmas vagyonvesztéssel és jövedelemkieséssel járt. A termelés szétaprózódása elsősorban az agrárvertikum mezőgazdasági szakaszát érintette, de a nagy feldolgozók által nem közvetlenül befolyásolt ágazatokban (pl. hús-, zöldség-, gyümölcsvertikum) a feldolgozás és a mezőgazdasági termékkereskedelem terén is sok gondot okozott és okoz. Nagy ellentmondás, hogy a kialakult válság és a nagyüzemek ellen hozott intézkedések következményei a korábban virágzó kistermelést még jobban sújtották, így ezek száma 1991 és 2000 között 400 ezerrel, közel 25%-kal, 2000 óta pedig további 200 ezerrel, több mint 20%-kal tovább csökkent. Részben ennek hatására, részben pedig annak következtében, hogy az új tulajdonosok esélytelenségüket látva el sem kezdték termelésüket, vagy azt néhány év után abbahagyták, legális, illetve gyakran illegális módon elkezdődött a termőföld és ezzel a termelés koncentrációja is specializációja is. Ezt a gazdaságok számának alakulása jól szemlélteti.

5. táblázat

Állatállomány Magyarországon és Európa néhány országában (1938–2000)

Ország	Év	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Ló
		szám szerint ezerben			
Magyarország	1938	1 882	3 110	1 629	814
	2000	857	5 335	934	75
Hollandia	1938	2 764	1 538	654	312
	2000	4 200	13 140	1 308	116
Dánia	1938	3 186	2 842	187	565
	2000	1 850	11 551	145	40
Nagy-Britannia	1938	8 762	4 383	26 775	1100
	2000	11 133	6 482	42 261	182
Franciaország	1938	15 622	7 127	9 872	2692
	2000	20 527	14 635	10 004	349

Forrás: Romány 2002. 29. o.

6. táblázat

A bruttó hozzáadott érték volumenének változása néhány EU-országban (Me.: index: 1985 = 100)

Megnevezés	Összes ágazat		Mezőgazdaság		Élelmiszeripar	
	1995	1998	1995	1998	1995	1998
Belgium	124,1	132,3	129,4	140,3	114,3	120,3*
Dánia	116,2	124,9	130,0	141,4	115,4	105,3
Hollandia	129,4	144,0	n. a.	n. a.	133,3	150,5
Finnország	115,4	134,5	97,6	101,9	115,4	121,3
Franciaország	122,4	129,0	107,7	118,2	111,8	119,5
Olaszország	122,7	128,2	108,7	113,3	131,4	137,7
Spanyolország	136,6	149,9	108,5	132,5	n. a.	n. a.

* 1996. évi adat.

Forrás: Az EUROSTAT „New Cronos" adatbázisa, KSH. A szerző számításai.

Csak a magyar agrárgazdaság kiváló adottságaival és a lecsökkent fogyasztással magyarázható, hogy az ágazat lassan két évtizede húzódó válsága és az agrotechnikai minimumra szorított ráfordításai ellenére – amit az 1 ha művelt területre jutó műtrágya-felhasználás egyértelműen jelez – még export árualapot tud termelni, és az 1 főre jutó termelés terén nemzetközi szinten még mindig kiváló mutatókkal rendelkezik. Ez egyben azt is mutatja, hogy az agrárágazat termelési potenciálja lényegesen meghaladja a hazai mezőgazdasági termékszükségletet, és a jövője elsősorban attól függ, hogy a túltelített agrárpiacokon a nemzetközi versenyben hogy tud helytállni.

7. táblázat

A mezőgazdaság 1 ha megművelt területre (szántó, kert, szőlő, gyümölcsös) jutó bruttó hozzáadott értéke 1998-ban, folyó áron

Megnevezés	Bruttó hozzáadott érték/ha	
	euró	1000 Ft
Ausztria	2 801	674,9
Dánia	1 644	396,2
Finnország	2 129	434,9
Franciaország	1 930	464,9
Görögország	2 051	494,3
Hollandia	10 395	2505,0
Portugália	1 173	282,7
Spanyolország	1 070	257,8
Magyarország	405	97,6

Forrás: Az EUROSTAT „New Cronos" adatbázisa, KSH. A szerző számításai.

8. táblázat

A gazdaságok száma, 1972–2000, ezer db

Év	Egyéni gazdaságok	Gazdasági szervezetek	Összesen
1972	1841,5	6,1	1847,6
7981	1529,6	1,4	1531,0
1991	1395,8	2,6	1398,3
2000	958,3	8,2	966,6

Forrás: Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben. KSH. Budapest, 2001. 17. o.

Az agrárgazdaság nemzetközi versenyképességét nagyon sok tényező befolyásolja, ezért pontos definiálása, legfőbb közvetlen, illetve közvetett mutatóinak a meghatározása nem könnyű feladat. Fontos azonban megjegyezni, hogy a magyar mezőgazdaság történelmi tapasztalatai és az agrárágazat nemzetközi helyzete is azt bizonyítja, hogy a mezőgazdasági termelés is csak akkor tud új fejlődési pályára állni, ha

- a gazdaságpolitika azt fontosnak tartja, azt támogatja, és törekvései egybeesnek az ágazat fejlődésének fő irányzataival;
- az agrártermékek iránt fokozott hazai és nemzetközi kereslet jelentkezik;
- az ágazat fejlődéséhez szükséges infrastruktúra rendelkezésre áll;
- rendelkezik az ágazat olyan nemzetközileg felkészült szakemberekkel, akik az ágazat fejlődését meghatározó technikai-technológiai újításokat fogadni és alkalmazni tudják.

9. táblázat

Főbb növényi és állati termékek 1 főre jutó termelése, 2001, kg/fő

Megnevezés	Világ	EU-15	Magyarország
Összes gabona	333	534	1477
Ebből: búza	92	242	505
kukorica	98	107	771
Burgonya	50	121	89
Zöldség	110	141	182
Gyümölcs	77	155	170
Összes hús	39	95	116
Tehéntej	81	323	210
Tyúktojás	153	251	276

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv 2001. KSH, Budapest, 2002. 187–188., 195. o.

10. táblázat

Egy ha megművelt területre jutó műtrágya-felhasználás hatóanyagban, kg/ha

Megnevezés	1990	1995	1999
Világ összes	96	86	94
EU-15	–	202	202
Magyarország	127	49	69

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv 2001. KSH, Budapest, 2002. 189. o.

A rendszerváltás óta az egymást váltogató kormányok a mezőgazdaságot marginális kérdésként kezelték, a vele kapcsolatos intézkedéseik nem az ágazat nemzetközi versenyképességének a fokozását, hanem a mezőgazdasági vagyon és földterület újrafelosztását szolgálták, amelynek egyenes következménye volt a vagyonvesztés és a versenyképesség romlása. A helyzetet súlyosbította az életszínvonal csökkenése és a személyi jövedelmek szélsőséges differenciáltsága következtében fellépő belső piacvesztés, továbbá az, hogy az ország agrártermék szükségletét lényegesen meghaladó termelési potenciállal rendelkező agrárágazat a KGST felbomlásával lényegében a szabad piac viszonyai közé került, ahol a leromlott technikai színvonala, megromlott termelési feltételei – termelés szétaprózottsága, szervezett ágazati vertikumok hiánya, a szervezett piacokat kiszolgáló logisztikai feltételek elégtelensége, a nagy számú, szakmailag felkészületlen, kellő tőkével, piaci ismeretekkel, kapcsolatokkal nem rendelkező termelő megjelenése – miatt egyre kevésbé tud helytállni. Ezeket a hátrányokat az Európai Unióval kötött kereskedelmi megállapodások legfeljebb

csak mérsékelni tudták, de nem tudták ellensúlyozni. A jelenlegi világgazdasági rendszerben tartós fejlődésre a magyar agrárágazat is csak akkor számíthat, ha az ország ismét egy nagy gazdasági integráció részévé válik, és ezzel egyidejűleg végbemegy a termelés koncentrációja, javul a termékpályák szervezettsége és megteremtődnek a műszaki fejlesztés feltételei, amelyek ismét nemzetközileg elvárt hatékonyságú, versenyképes termelést tesznek lehetővé.

Az agrárágazat nemzetközi versenyképességét az biztosítja, ha a termékeit a piac által igényelt mennyiségben és elvárt minőségben a versenytársakénál kisebb költséggel állítja elő, vagy legalább a termékek egy részében olyan magas árfekvésű, sajátos minőségű termékeket termel, amelyek iránt határozott piaci kereslet nyilvánul meg. Az ágazat fejlődését, versenyképességét befolyásoló tényezők ezért a természeti tényezők (éghajlat, talaj természetes termőképessége), az ehhez társuló munka (humántőke) és tőke.

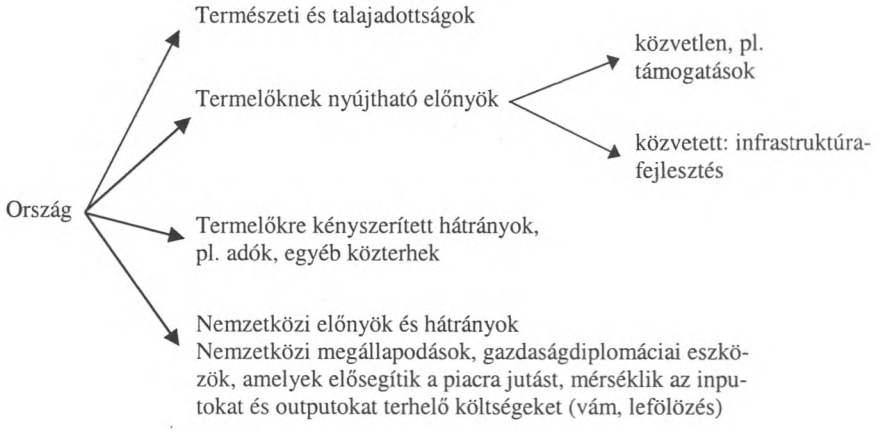
2004-ben Magyarország is a világ legnagyobb gazdasági integrációjának, az Európai Uniónak a részévé vált. Beilleszkedését azonban nemcsak az előzőekben tárgyalt belső problémái, de az Unió agrárgazdaságának nemzeti érdekek által erősen manipulált rendszere is megnehezíti. Ez a rendszer gazdaságpolitikai okokból (önellátás magas szintjének a biztosítása, foglalkoztatás fenntartása) a nemzetközi verseny fékezésére törekszik, és ezáltal korlátozza az agrárágazatban a hatékonysági követelmények érvényesülését is. Mivel ez egyidejűleg jelentős világgazdasági és belső feszültségekkel is jár, kényszerűen egyre nagyobb teret kénytelen engedni a kevésbé korlátozott piaci feltételeknek, ami – bár késleltetett módon – ugyanazokat a fejlődési tendenciákat váltja ki, amelyek az agrárágazat nemzetközi helyzetét jellemzik, azaz a gazdaságok számának gyors csökkenését, a föld és tőke koncentrációjának növekedését és a termelés erőteljes szakosodását, specializációját. Az EU agrárgazdaságába beépített korlátok, a támogatás diszkriminatív rendszere a csatlakozók számára nem teszik lehetővé azonban a hatékonysági előnyök gyors érvényesítését, az Unió a csatlakozókkal átmenetileg nem a versenyt, hanem a biztos belső piacot kívánja növelni. Ez fékezi Magyarországon is az agrárgazdaság fejlődését, de a rendszerváltás óta eltelt időszakhoz képest arra fokozatosan lényegesen kedvezőbb feltételeket biztosít. A javuló tőkeellátottság, a kényszerűen átalakuló szervezeti struktúra és a bővülő külső és belső piac elősegíti, hogy egy új fejlődési pályára álljon az ágazat.

5.2. Az agrárágazat versenyképessége

5.2.1. A versenyképesség vizsgálata

A versenyképesség vizsgálható nemzetgazdasági szinten és vállalati szinten. A két terület szoros kapcsolatban áll egymással, de nem feltétlenül esik egybe. Ez Magyarországon a termőtájak nagy száma, mozaikos elrendeződése következté-

ben hatványozottan érvényes. Sajátos természeti adottságai, megfelelő felszereltsége és felhalmozott termelési tapasztalata révén néhány gazdaság versenyképes termelésre lehet képes olyan termékekből is, amelyek esetében országos szinten nem vagyunk képesek nemzetközileg versenyképes színvonalon termelni, pl. szója. Nemzetgazdasági szinten a versenyképességet befolyásoló tényezők a következők:

A természeti adottságok az elérhető hozamokat és a ráfordítások hatékonyságát határozzák meg, amelyeket állami szinten a termelést korlátozó tényezők megszüntetéséhez nyújtott támogatásokkal (pl. öntözés fejlesztésével, talajok javításával, jégelhárító rendszerek kiépítésével) egy szintig javítani lehet.
A magyar mezőgazdaság számára már évszázados, napjainkig tartó, és még egy ideig bizonyosan fennálló hátrányt jelent, hogy a versenytársak lényegesen magasabb támogatásban részesülnek. Ennek hatására a gazdaságokban keletkező magasabb jövedelem gyorsabb műszaki fejlődést, az innovatív termelési elemek gyorsabb alkalmazását teszi számukra lehetővé, és ez olyan tartós versenyelőnyt biztosít, amely a kedvezőtlenebb termelési adottságokat, a magasabb munkabért, illetve földtőke költségeket is ellensúlyozni tudja. A magyar mezőgazdaságnak a 70-es, 80-as évek fordulóján kialakult üzem szerkezete és technológiai színvonala mellett egyértelmű előnye származott volna a termelő támogatások egységes, nemzetközi szintű csökkentéséből, ma már viszont a megváltozott üzemi szerkezet és leromlott technológiai színvonal miatt az ágazat nem tudna helytállni a nemzetközi versenyben. Ha az EU-tagállamokhoz – amelyek többsége nemzetközi szinten versenyképtelen – hasonlítjuk a magyar mezőgazdaságot, akkor legfőbb hátrányt a következők okozzák:

- termelői támogatások alacsonyabb szintje,
- műszaki elmaradás,

- a termékpályák szervezetlensége,
- termelő infrastruktúra, raktárak, hűtőházak, logisztikai központok hiánya,
- kedvezőtlen infrastrukturális feltételek (pl. utak állapota).

11. táblázat

Termelői támogatások aránya

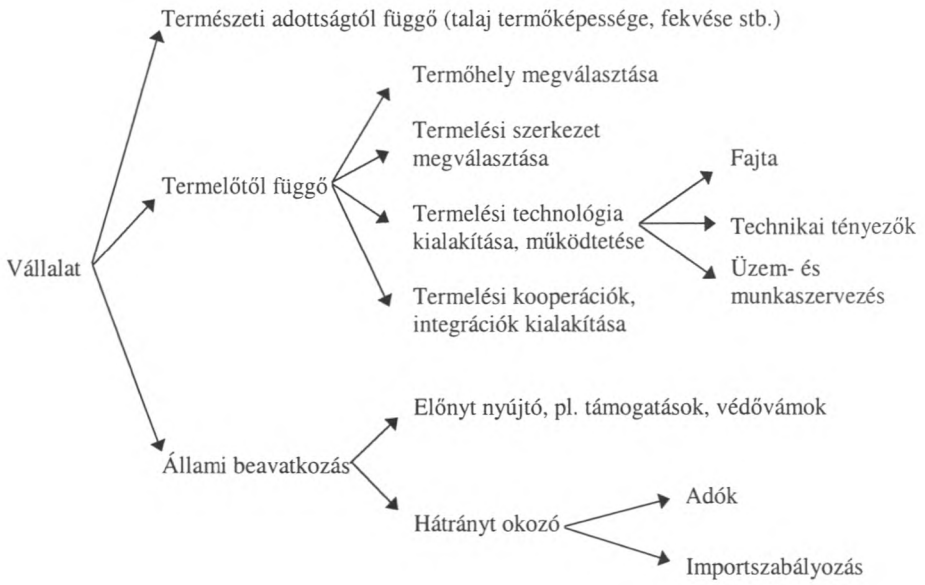
		2002	2000	2000–2002 évek átlaga	1986–1988 évek átlaga
OECD összesen	*millió euró*	*248 188*	*262 991*	*255 158*	*219 224*
PSE, %		*31*	*32*	*31*	*38*
Európai Unió	millió euró	106 689	96 146	100 266	86 718
PSE, %		36	34	35	40
Svájc	millió euró	5 360	4 910	5 077	4 791
PSE, %		75	72	73	76
Új-Zéland	millió euró	98	78	72	451
PSE, %		1	1	1	11
Csehország	millió euró	1 152	599	912	1 098
PSE, %		28	17	23	31
Lengyelország	millió euró	2 215	2 185	2 272	1 180
PSE, %		14	15	15	11
Szlovákia	millió euró	354	393	335	440
PSE, %		21	25	21	28
Magyarország	millió euró	1 645	1 134	1 302	716
PSE, %		29	22	24	16

Forrás: Agrár Európa. VII. évf. 2003. 6. 6. o.

Ezzel szemben csak a kedvezőbb természeti és talaj adottságok és az olcsóbb munkabér és földköltségek állnak, amelyet az elmúlt évtizedben szinte végletekig ki is használtunk (szervesanyag- és tápanyag-utánpótlás elhanyagolása, illetve minimálisra csökkentése, munkabérek alacsony színvonalon való tartása, a meliorációs beavatkozásoknak – pl. vízelvezető árkok karbantartása, savanyú talajok meszezése stb. – szinte teljes megszüntetése).

Az ország viszonylag kis nemzetközi súlya, meg néha az ezt figyelmen kívül hagyó politika nem tette lehetővé a lényeges előnyöket nyújtó nemzetközi megállapodások kötését. Az EU-val és a CEFTA-országokkal kötött szerződések fontosak voltak, illetve jelenleg is fontosak, de a termelési adottságok kihasználását csak korlátozottan tették lehetővé. Emiatt több piacot vesztettünk el, mint amennyit meg tudtunk szerezni. E téren kedvezőbb változás a 2004-től, a teljes jogú európai uniós tagság kezdetétől várható.

A versenyképesség vállalati szintű megítélése során a figyelembe vehető tényezők a következők:

A termőhely és a termelési szerkezet megválasztása önmagában eldönti, hogy a termelő mennyire tud, illetve akar a természeti feltételekhez alkalmazkodni, amely az elérhető hozamok nagyságán, a termelési költségek alakulásán, és főleg a termékek minőségére gyakorolt hatásán keresztül a termelés gazdaságosságát alapvetően befolyásolni tudja. Nagyon gyakori, hogy a termelők ezekről az előnyökről a kedvezőtlen közgazdasági (pl. feldolgozók, piac távolsága, a termék iránti kereslet csökkenése, stb.), illetve a rossz infrastrukturális feltételek (utak, szállító eszközök, tárolók, stb.) hiánya miatt kénytelenek lemondani. A nemzetgazdaságok nyitottabbá válásával, a nemzetközi verseny növekedésével egyre kevésbé, sőt valójában már szinte egyáltalán nem működik az a közel két évszázada alkalmazott megoldás, hogy a termelési szerkezet kialakításánál, a föld használatánál a meglévő munkaerő foglalkoztatása a döntő tényező. A jelenlegi gazdasági viszonyok között a még olcsónak tűnő munkaerő is viszonylag drága, ami kikényszeríti a termelési folyamatok gépesítését, a kedvezőtlen adottságok között elérhető alacsony hozamok és gyakran gyenge minőségű termékek viszont a termelési költségeket nem tudják fedezni, függetlenül attól, hogy a munkák zömét kézi munkával vagy gépekkel végzik el. Ez megkérdőjelezi a többnyire gyenge homoktalajokon kialakult zöldség-, gyümölcs- és burgonyatermesztés létjogosultságát, és a termelést extenzív irányba kényszeríti, ami a foglalkoztatás jelentős csökkenésével is együtt jár. Ezt a folyamatot elősegíti az, hogy a termelés a keresletet meghaladó mértékű (kínálati piac), továbbá a korszerű termelési technológiák fajlagosan (1 ha-on 40–60 t paradicsom,

alma, cukorrépa, 6–10 t gabona, stb.) rendkívül magas, a két évtizeddel ezelőttit sokszor 100%-kal meghaladó hozam elérését teszik lehetővé, és ezért a termelés egyre inkább a jobb adottságú területekre húzódik vissza.

A mezőgazdasági termelés a versenyképességet a jobb adottságú területeken csak úgy tudja megőrizni, ha piacképes, magas hozamú és kiváló minőségű fajtákat használ. A hozam elsődlegessége csak a választékot növelő speciális minőségű termékek esetében szorul háttérbe, ahol – ugyan korlátozott mennyiségben – a piac által magasra értékelt, sajátos minőségű termékek előállítása és ennek megfelelő fajták alkalmazása a cél, pl. madáreleség céljára lovászpatonai csíkos napraforgó, tájjellegű borok, zöldség- és gyümölcsfélék termelése, vagy a mangalica disznó serráno sonka céljára történő tenyésztése, stb. A biotermesztés, amely önmagában is egy korlátozott piaci lehetőséggel rendelkező, speciális minőség előállítására törekvő termelési irányzat, többnyire nagy ellenálló képességük, kisebb környezeti igényük miatt szívesen használja ezeket a fajtákat. Ezek mennyisége összességében – elsősorban a magas áruk miatt – az árutermelés 5–10%-át azonban nem haladhatja meg.

A gépesítés nem csak az olcsóbb termelést teszi lehetővé, de a munkák időben és megfelelő minőségben történő elvégzésével a hozamok mennyiségére és minőségére is hatást gyakorol. Ugyanakkor a korszerű, gépesített agrártermelés esetében a gépköltségek a termelési költségek 30–70%-át teszik ki. Ennek gazdasági jelentőségét ismerték fel a termelési rendszerek már a 70-es évek elején, amikor rendkívül nagy hangsúlyt helyeztek a gépek megválasztására és egyidejűleg azok optimális kihasználására. A géptípusok megválasztásánál nagyon fontos a gépek várható üzembiztonsága, a működtetés energia- és alkatrészigénye és a gépek többcélú alkalmazhatósága. Ezeken, a minden gépre érvényes szempontokon túl fontos a gépek mérete is. Minden termelési mérethez meg lehet választani a megfelelő gépsort, de a kisgazdaságok leküzdhetetlen hátránya, hogy a nagyobb teljesítményű gépeknek – a nagyobb beszerzési költségeik ellenére – a fajlagos üzemeltetési költségeik lényegesen kisebbek, a kisebb teljesítményű gépek üzemeltetése még akkor is drágább, ha azok megfelelő kihasználása biztosítható. A kisgazdaságokban azonban erre nincs lehetőség, ami a kisgépek üzemeltetésének fajlagos (1 ha-ra jutó) költségeit tovább növeli, hiszen az állandó költségek (elsősorban az amortizáció) a kis teljesítményt terhelik. A CPS–IKR már 1972-ben egy gépsor (traktor + munkagépei, illetve kombájn) esetében 790 ha kukorica területtel számolt, és ehhez rendeltek még 300–400 ha kalászost, hüvelyest és repcét. A gépek kedvezőbb kihasználását biztosító ágazattársításra azonban elsősorban a nagygazdaságoknak van lehetőségük.

A gépesítés mellett a növénytermesztés másik legfontosabb költségtényezőjét az anyagköltségek teszik ki, amelyek közül legfontosabbak a kemizálás (műtrágya, növényvédő szer) és az öntözés esetén az öntözővíz költségei, valamint

12. táblázat

Traktorok üzemeltetési költségei, Ft /nha, áfa nélkül

Traktorok	Hajtó- és kenő-anyag	Munka-bér és közteher	Karban-tartás és javítás	Érték-csökkenés	Általános	Álló- és forgóeszk. tőkehoz.	Össze-sen
30 (21–40) kW	2163	2487	1764	611	939	424	8388
58 (41–75) kW	2024	1255	1412	423	562	297	5973
88 (76–100) kW	1908	685	1211	417	374	276	4871
125 (101–150) kW	1812	467	1063	406	301	262	4311
175 (151–200) kW	1739	326	949	377	250	242	3883
225 (201–250) kW	1668	256	871	357	222	227	3601
275 (251–300) kW	1605	211	803	340	202	215	3376

Forrás: Gockler Lajos: A mezőgazdasági gépek üzemeltetési költsége 2003-ban. Agrofórum. 2003. 14 évf. 4. sz. 66. o.

13. táblázat

A gépi költségek alakulása a táblaméretek függvényében

A tábla mérete, ha	A költségek aránya, %	
	0,5 ha = 100%	98,0 ha = 100%
0,5	100,0	271,4
2,0	59,8	162,2
4,5	49,6	134,6
18,0	42,2	114,5
50,0	39,0	105,9
98,0	26,8	100,0

Forrás: Csermely–Hajdú–Sörös 1996.

a felhasznált energiahordozók ára, amelyek zöme azonban a géphasználat költségei között szerepel. Mivel a felhasznált anyagok nem csak drágák, de sok esetben a környezeti hatásuk is kedvezőtlen (növényvédő szerek, N-műtrágya, stb.), ezért a fajlagosan legkedvezőbb gazdasági hatásuk érdekében a talaj, növény és állat által igényelt mennyiségben és időben használhatók csak fel. Erre alapuló, pontos mérésekre támaszkodó és rendkívül precíz munkára képes gép-

sorokat és ún. precíziós technológiákat alkalmazó mezőgazdaság képezi alapját a korszerű minőségi tömegtermelést megvalósító integrált gazdálkodási rendszernek.

5.2.2. A versenyképességet befolyásoló tényezők

Az agrárgazdaság a világ- és minden nemzetgazdaság sajátos területe abból a szempontból, hogy miközben fejlődését, eredményességét más ágazatokhoz hasonlóan az alkalmazott gazdaságpolitika közvetlenül befolyásolja, aközben arra legalább olyan hatást gyakorol a termelés természeti környezete is. A természeti tényezők egy része (pl. a talajok termékenysége) csak lassan változik, mások viszont (pl. csapadék mennyisége, napsütéses órák száma, a szélsőségesen meleg, illetve hideg napok száma) évről évre, sőt éven belül is szélsőséges eltéréseket mutathat. Mivel a természeti tényezők hatása mindig komplexen érvényesül (pl. a talaj termékenysége csak megfelelő csapadékellátottság esetén tud érvényesülni), rendkívül erős a termelés természeti kitettsége. Ezt fokozza az, hogy a mezőgazdasági termelés (alkalmazott biológia) legfőbb termelőeszközei (növények, állatok) is biológiai lények, amelyek a környezeti elemek szélsőséges változásaihoz csak egy határon belül és akkor is gyakran a hozamok csökkenése árán tudnak alkalmazkodni. Ebből adódik, hogy a mezőgazdasági termelés a természeti tényezőknek legszélsőségesebben kitett termelési ág, ami a termelés kockázatát jelentősen megnöveli, és ez a hozamok szélsőséges mennyiségi és minőségi ingadozásában mutatkozik meg. Az elég véletlenszerűen változó környezeti tényezők jelentősen megnövelik a termelés kockázatát, rontják a tervezhetőségét és a befektetett tőke megtérülésének a biztonságát. A mezőgazdasági termelés környezeti kitettsége nem szüntethető meg, csak hatásának a mérséklésére van lehetőség a fajta és a technológia célszerű megválasztásával, fejlesztésével, továbbá gazdaságpolitikai intézkedésekkel, a gazdálkodás eredményességét rontó tényezők ellensúlyozásával (termelés biztosításával, időjárási katasztrófák idején a hitelek átütemezésével, elengedésével, közvetlen támogatásokkal stb.). Ebből adódik, hogy a hozamok ingadozása miatt a mezőgazdaság csak bizonyos határok között tud alkalmazkodni a piaci igényekhez.

A piacokon megjelenő mezőgazdasági termékkínálatot az elkülönült termelőknek minden termelési ágnál nagyobb száma, a termelés alacsonyabb fokú szervezettsége, összehangolatlansága egyébként is bizonytalanná teszi. Ez a kockázat is mérsékelhető a termelés koncentrációjának növelésével (amelynek természetes következménye a termelők számának a csökkenése), termelési kooperációk kialakításával (szövetkezetek, TÉSZ-ek), termelési integrációk létrehozásával, de részben a termelők nagy száma és a világgazdaságban érvényesülő bizonytalanság miatt nem szüntethető meg. Ezért más termelésiághoz hasonlóan *az agrárgazdaság is csak akkor tekinthető versenyképesnek, főleg hosszú távon versenyképesnek, ha a termékeivel versenyképes áron stabil piaci része-*

sedést tud elérni, és ezáltal olyan jövedelmet tud realizálni, amely az ágazat számára szükséges fejlesztési forrásokat és az agrártermelésben résztvevő emberek számára a társadalmi szinten elvárt méltányos életfeltételeket biztosítani tudja. A mezőgazdasági termelés, mint a természeti elemek közvetlen gazdasági célú használója és egyben gondozója, versenyképességét hosszú távon csak akkor tudja megőrizni, ha biztosítani tudja a természeti elemek megújulásának feltételeit, tehát *a „használó" szerep mellett a gondozó szerep is megfelelő hangsúlyt kap.* Mivel az így előállított javak többsége (pl. tiszta levegő, tiszta víz, szép táj stb.) nem piaci áruként, hanem a társadalomnak nyújtott ingyenes szolgáltatásként jelenik meg, az a mezőgazdasági termékárakba nem épül be, következetes megvalósítása viszont többletköltséget okoz, ezért csak akkor működhet megfelelően, ha ezt a munkát a társadalom honorálni akarja és tudja. Lényegében ezt szolgálja az Európai Unióban az erdő- és fasorok telepítéséhez, a környezetileg érzékeny területek megvédéséhez, az elhanyagolt mezőgazdasági és erdőterületek gondozásához stb. nyújtott környezetvédelmi célú támogatás, amely azonban pl. a favagyon növelésével, a tiszta víz és az egészséges környezet biztosításával (kevesebb beteg, kisebb gyógyszerszükséglet, stb.) egyidejűleg gazdasági, társadalmi és ökológiai célokat is szolgál.

Magyarország földrajzi elhelyezkedése (Kárpát-medence), fekvése (az ország területének 84%-a nem haladja meg a 200 m tengerszint feletti magasságot) miatt a mezőgazdaság termelésre kiválóan alkalmas. Az ország területét borító talajok többségének (mezőségi, erdő-, öntés- és réti talajok) termőképessége jó, sőt nagy térségekben kiváló, emellett a napsütéses órák száma magas, és hosszú a tenyészidő is. Ebből adódik, hogy az ország területének 83%-át termőterület, 63%-át pedig mezőgazdasági terület foglalja el (2001) és a legintenzívebb területhasznosítást jelentő szántó, kert, szőlő és gyümölcsös művelési ágak részesedése meghaladja az ország területének 51%-át. A klimatikus, talaj- és domborzati tényezők által meghatározott agroökológiai potenciál az ország 43%-án jónak, kb. 30%-án közepesnek és közel 30%-án kifejezetten kedvezőtlennek tekinthető, de csupán 8–10%-át foglalják el azok a területek, ahol főleg a talajok gyenge minősége (homok, szikes, köves), kedvezőtlen (túl meredek, illetve mély) fekvése miatt agrártermelés (mező- és erdőgazdálkodás) céljára gazdaságosan nem hasznosíthatóak.

A Kárpát-medence klimatikus határhelyzetéből, domborzati viszonyaiból adódóan az ország területe 7 természeti nagytájra, 35 eltérő földrajzi és agroökológiai potenciállal rendelkező középtájra és ezen belül 135 termelési körzetre tagolódik. Ez azt jelenti, hogy nagyszámban találhatók olyan sajátos agroökológiai potenciállal rendelkező termőtájak, amelyek valamely mezőgazdasági termék termelésére nemzetközi összehasonlításban is kiválóan alkalmasak, sajátos minőségű termékek megtermelésére képesek. *Sajátos ellentmondás, hogy az ország agroökológiai potenciálja lényegesen kedvezőbb annál, mint amit gaz-*

dasági fejlettségünknél, piaci kapcsolatainknál fogva ki tudnánk használni. Erre jó példa az, hogy miközben 96 ezer ha területen termelünk gyümölcsöt, sokszor közepes vagy gyenge termőhelyeken, addig a gyümölcstermelésre alkalmas területekről készült kataszter alapján 400 ezer ha gyümölcstermelésre kiválóan alkalmas területet határoztak meg. Hasonló helyzet van a szőlőtermesztés esetében is, ahol pl. néhány – jelenleg más célokra használt – Somogy megyei terület agroökológiai potenciálja kedvezőbb a badacsonyinál is.

14. táblázat

A fő művelési ágak aránya, 1995, %

Művelési ág	Magyarország	EU 15	OECD	Világ
Szántó, kert és ültetvény	54,5	27,9	13,3	11,1
Gyep	12,4	18,6	25,3	26,0
Mezőgazdasági terület	66,9	46,5	38,6	37,1
Erdő	19,1	36,3	33,5	31,7
Összterület (1000 ha)	9303	313 025	3 3052 529	13 045 423

Forrás: OECD Environmental Data, Compendium 1997, Paris, 1997.

15. táblázat

1000 lakosra jutó terület, 1995, ha

Művelési ág	Magyarország	EU 15	OECD	Világ
Szántó, kert és ültetvény	492	234	412	255
Gyep	112	157	782	597
Mezőgazdasági terület	604	391	1194	852
Erdő	172	305	1034	728
Népesség	10 229	372 099	1 084 416	5 687 118

Forrás: OECD Environmental Data, Compendium 1997, Paris, 1997.

Agroökológiai potenciálunkban a legnagyobb bizonytalanságot a csapadék (és főleg a tenyészidőszakban lehullott csapadék) mennyisége jelenti, és ez megköveteli, hogy a vízellátásra érzékenyebb kultúrák (pl. zöldség, hibridkukorica vetőmag stb.) termelését az öntözés fejlesztésével összehangoltan hajtsuk végre. A legkedvezőtlenebb alföldi térségekben a nagyobb árbevételt nyújtó szántóföldi kultúrák (pl. cukorrépa, burgonya stb.) esetében is az öntözés a termésbiztonság elengedhetetlen feltétele. Súlyos veszteségeket okoznak és jelentős versenyhátrányt jelentenek még az évtizedenként előforduló tartós, száraz, téli hidegek, amelyek főleg a 100–120 m tengerszint feletti magasságot el nem érő területeken telepített szőlőket tizedelik meg, de gyakran totális károkat

okoznak az őszi árpa és repce vetésekben is, illetve a késő tavaszi fagyok, amelyek a virágzó gyümölcsfákra (sokszor a virág elpusztulásával a terméshozam minimálisra csökken) és a hidegre érzékenyebb zöldségfélékre (paprika, paradicsom) jelentenek veszélyt.

Összességében megállapítható, hogy az ország agroökológiai potenciálja kedvező, minden mérsékelt égövi növény termelését lehetővé teszi, de nem versenyképes formában. Az ország területének döntő többsége az európai gabona övezetben fekszik, így legnagyobb biztonsággal a gabonafélék (búza, kukorica), illetve a hasonló klimatikus igényekkel rendelkező napraforgó és csemegekukorica termelhető. Ezeknél a növényeknél versenyelőnnyel rendelkezünk az európai államokkal szemben. Éghajlati adottságaink miatt csak saját szükségletre érdemes termelni burgonyát, cukorrépát, repcét, szóját, sörárpát, rizst, zöldtakarmányokat. Öntözve versenyképes termelésre vagyunk képesek a gyümölcs- és zöldségfélék, valamint a hibridkukorica vetőmag termelés esetében. Sajátos adottságú termőtájaink lehetővé teszik, hogy a minőségi szőlő- és bortermelésben felvegyük a versenyt a szőlőtermelő országokkal, de ez már nem mondható el az asztali minőségi borok termelése esetén.

Az ország területét egy több évszázadot felölelő tájrendezés tette alkalmassá a mezőgazdasági termelésre. Ezek a melioratív jellegű beavatkozások hatása azonban csak egy időre szólt, a művelhető talajállapot fenntartása érdekében folyamatos beavatkozásokra van szükség. Ezek közül ki kell emelni azt, hogy mivel az ország területének 70%-a vízrendezett, a vízelvezető rendszerek rendszeres karbantartása a biztonságos mezőgazdasági termelés elengedhetetlen feltétele. Nem kevésbé fontos az, hogy a talajaink több mint 40%-a kialakulási módját, használatát követően károsodott (erózió, defláció, savasodás, szikesedés stb.) Ezek közül azokat, amelyeket gazdaságosan javíthatunk és termésére a jövőben is számítani kívánunk, folyamatos kezelésben kell részesíteni (pl. fokozott szervesanyag-gazdálkodás, meszezés, talajlazítás stb.) Továbbá nagyon fontos, hogy az eddiginél nagyobb figyelmet fordítsunk a területkivonások mértékének korlátozására, különösen a kiváló minőségű talajok és termőhelyek esetében, amelyek pótolhatatlan veszteséget jelentenek.

Agrárterületeink agroökológiai potenciálja lehetővé teszi, hogy a mezőgazdasági termelésből kivont területeinket telepítés után erdőként vagy halastóként hasznosítsuk tovább, a szántóként, szőlőként, gyümölcsösként gazdaságosan nem hasznosítható területeket pedig begyepesítsük, illetve beerdősítsük. Az ország kedvező agroökológiai potenciálját bizonyítja az is, hogy a lombos fafajok hozama nemzetközileg is kiemelkedően magas, ami biztosítja a versenyképes erdőgazdálkodás feltételeit.

A mezőgazdaság versenyképességét befolyásoló tényezők között kiemelkedő szerepe van a technikai-technológiai tényezőknek, amelyek magukban foglalják mindazokat a gépeket, berendezéseket, építményeket, amelyek valamely

16. táblázat

A magyarországi erdők az EU összes erdeinek viszonylatában

Megnevezés	Mértékegység	Magyarország	EU országai
Erdősültség	%	18,0	29,9
1000 lakosra jutó erdőterület	ha/1000 fő	162	264
Élőfakészlet 1 ha erdőterületen átlagosan	br.m^3/ha	172	123
Évi folyónövedék 1 ha erdőterületen átlagban	m^3/ha/év	6,6	4,3
Lombos/fenyőállományok aránya	%	85/15	30/70
Állami erdők aránya	%	60*	21
Erdőterv szerint kezelt erdőterület aránya	%	100	59
Fakitermelés tény 1 ha erdőterületre vetítve	br.m^3/ha	4,4	2,9
Fakitermelés tény a folyónövedék %-ában	%	67	66

* 1995

Forrás: Állami Erdészeti Szolgálat UN-ECE/FAO, 1990; Dorgai 1998.

termelési ágazat gerincét jelentik, és amelyek meghatározzák az alkalmazott technológia egész rendszerét egészen addig, amíg a megtermelt termékek elhagyják a gazdaságot. A technikai eszközök nagy választéka lehetővé teszi, hogy a termelési feltételekhez (termelési méret, domborzati viszonyok, stb.) a termelés alkalmazkodni tudjon, de annak a termelési költségekre gyakorolt, költségnövekedést kiváltó hatása csak bizonyos határok között elhanyagolható, nagyobb fokú alkalmazkodás a beruházási és üzemeltetési költségek növekedésével, a kapacitáskihasználás romlásával jár, ami a termelési költségeket tovább növeli. Például a meredek területekre is kialakítanak géprendszereket, de azok működtetése olyan költségtöbblettel jár, amit az alacsony hozamok nem képesek fedezni.

Már több évtizede a mezőgazdasági termelés iparszerűségének fokozódásával egyidejűleg nyilvánvalóvá vált, hogy megfelelő hozamok csak a termelési műveletek optimális időben és minőségben történő elvégzésével érhetők el. Az eltérő műveletek viszont eltérő gépek, berendezések alkalmazását igénylik, amelyek jelentős költséggel terhelik a termelést, ami a fajlagos költségek mérséklése érdekében a termelési méretek növelését teszi szükségessé. Minél több követelményt támasztunk a termeléssel szemben (termék minősége, élelmezésügyi garancia, állat- és humán-egészségügyi, állatvédelmi, környezet- és természetvédelmi követelmények, piaci alkalmazkodás az értékesítés idejében, a termék előkészítésében stb.), a termelési költségek annál magasabbak lesznek, amit ismét a termelés keretét jelentő termelési méretek növelésével lehet ellensúlyozni és fajlagosan viszonylag alacsony szintre leszorítani. Ez az egyik döntő

magyarázata annak, hogy a jelenlegi technikai színvonalon rendkívül korszerűen fel lehet szerelni egy 5–20 hektáros vagy 5–10 tehenet tartó gazdaságot, de annak megtérülése sohasem várható, hiszen a nagy beruházási és üzemeltetési költségek miatt az egységnyi termékre jutó költségek – még az adott időszakban kiemelkedő színvonalú hozamok esetében is – olyan magasak lesznek, hogy a gazdálkodást veszteségessé teszik. Az adott korban a termeléssel szemben fajlagosan elérhető árbevétel és az alkalmazott technológiai megoldások költségei együttesen határozzák meg azt a méretsávot (sohasem egy pontot), ameddig kiterjesztve a termelést a fajlagos termelési költségek csökkenthetők, sőt gyakran egyidejűleg az értékesítési árak is növelhetők (a nagyobb mennyiségű, garantált minőségű termékeket a piac is kedvezőbben fogadja) és amelytől kezdve a méret növelésével további lényeges költségelőnyök nem realizálhatók, sőt a műveleti idő növelésével ismételten a költségek növekedésére és a hozamok csökkenésére lehet számítani. Tulajdonképpen ezt vette figyelembe már 1972–75 között az IKR (CPS), amikor egy kukoricatermelési egység méretét 790 haban, míg az ágazattársítást választó KITE és KSZE azt 600 ha-ban, a gyengébb minőségű szocialista gépekkel dolgozó BKR pedig 500 ha-ban határozta meg. Hasonló elvek alapján a szakosított szarvasmarha- és sertéstelepek alsó határát 300–400 kocában, illetve tehénben állapították meg, és az is világossá vált, hogy az adott technológiai viszonyok mellett 900–1200 anyaállatnál többel rendelkezők már lényeges költségelőnyöket nem tudnak felmutatni, sőt...

Az elmúlt időszak nemzetközi agrárfejlődését nézve megállapítható, hogy az agrárpiacok túltelítettsége miatt a mezőgazdasági termékárak nem növelhetők, sőt a reálárak folyamatos csökkenése figyelhető meg, ami a végbemenő gyors technológiai fejlődés segítségével csak a termelési méretek folyamatos növelésével ellensúlyozható. Ez valójában azt jelenti, hogy mivel 1 ha-ra vagy 1 anyaállatra jutó jövedelem számottevően még a hozamok rendszeres növelése mellett sem növelhető, sőt tendenciaszerűen annak a csökkenését kell elviselni, a jövedelem növelésének szinte megkerülhetetlen módja a termelési méretek növelése, ami természetesen főleg a kisgazdaságok fokozatos felszámolódásával (évi 2–3%) jár. A fokozódó verseny és az azzal járó technikai fejlesztési igény, a személyi jövedelmek emelkedő színvonala lényegesen megnövelte a mezőgazdasági termelés jövedelemigényét is. Ma pl. 100 ha-os burgonyatermesztés gépeinek beszerzési költsége 100 millió Ft, és közel ennyit tesz ki a burgonya tárolásához és piaci előkészítéséhez szükséges épületek, berendezések beruházási költsége is. Miután a társadalmi fejlődés révén a mezőgazdaság életforma, életmód helyett egyre inkább vállalkozó jellegűvé vált, a vállalkozók a lekötött tőkéjük után más területekhez hasonló jövedelmet várnak el, és elvárás az is, hogy a mezőgazdasági dolgozók, farmerek más nemzetgazdasági ágazatokban dolgozókhoz hasonló jövedelmet érjenek el. Ez az együttes igény alapján állították az Európai Unió mezőgazdasági üzemeinek versenyképességét

vizsgáló szakértők (EUROSTAT, 1994), hogy a mezőgazdasági vállalkozások hosszú távú versenyképességéhez gazdaságonként legalább évi 100 000 márka (kb. 60 000 euró) fedezeti hozzájárulás elérésére van szükség. A vizsgálat időpontjában a vizsgálatba bevont 8,17 millió mezőgazdasági vállalkozásból ennek a követelménynek a vállalkozások 6%-a, 525 ezer gazdaság felelt meg. A szakértők szerint a gazdaságok 15,2%-a, 1,24 millió mezőgazdasági vállalkozás a 30–99,999 ezer márka (19–59 ezer euró) többletével csupán a fennmaradásához szükséges jövedelmet termeli meg, a 4,5 millió átlagosan 15 ezer márkás (9 ezer euró) fedezeti hozzájárulást elérő gazdaság jövője viszont már teljesen bizonytalan. A vizsgálat eredményét tagországok szerinti bontásban a *17. táblázat* tartalmazza.

17. táblázat

Hosszú távon versenyképesnek tekinthető gazdaságok aránya az egyes tagországokban

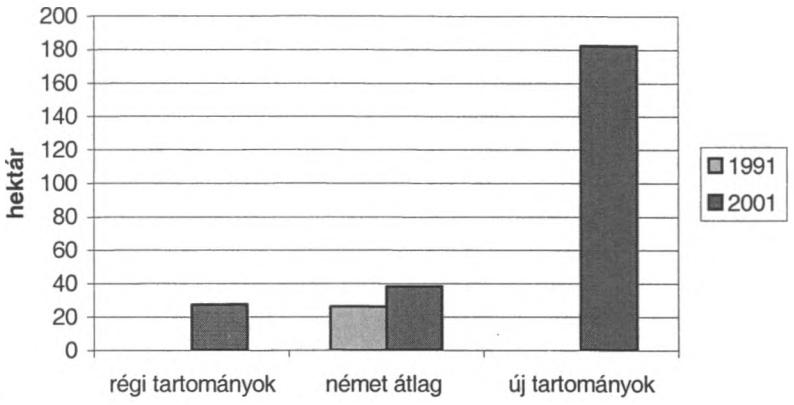
Tagország	%
Hollandia	49
Dánia	32
Nagy-Britannia	27
Belgium	23
Luxemburg	22
Franciaország	14
Németország (nyugati tartományok)	11
Írország)	6
Olaszország	3
Spanyolország	2
Portugália	1
Görögország	0,2

Forrás: Tardos 1994. 7. o.

A vizsgálati eredmények reális voltát jól bizonyítja az, hogy például csak Németországban a Német Statisztikai Hivatal szerint 1991 és 2001 között 32%-kal 447 ezerre csökkent a mezőgazdasági üzemek száma, és ezzel egyidejűleg, közel hasonló arányban 560 ezerrel lett kevesebb a mezőgazdasági dolgozók létszáma is, amely így is közel 1 millió fő. A gazdaságok számának csökkenésével 10 év alatt 26,1 ha-ról 38,2 ha-ra nőtt a gazdaságok átlagos területe. Az új tartományokban a gazdaságok átlagos területe 182,3 ha, szemben a régi tartományok 27,6 ha-os területével (*Súlyok* 2002). A gazdaságok számának nagymértékű csökkenése ellenére a még mindig alacsony átlagos termőterület arra utal, hogy a gazdaságok száma a jövőben is hasonló ütemben csökkenni fog.

3. ábra

Az egy gazdaságra jutó átlagos földterület Németországban, ha

Forrás: Súlyok 2002. 7. o.

A versenyképtelen gazdaságok gyors ütemű lemorzsolódását három tényező fékezi:

- A termelőknek nyújtott támogatások, amelyeknek egyre kifejezettebb célja a termelés fenntartásával szemben a paraszti jövedelmeknek elfogadható szinten való tartása.
- A részidős gazdasági tevékenység, amelyben a családi jövedelmek egyre nagyobb hányada az agrárágazaton kívüli tevékenységekből származik és a mezőgazdasági tevékenység fenntartását a vagyonmegőrzés és a nosztalgia indokolja, illetve magyarázza.
- A korlátozott munkahelykínálat és az elégtelen képzettség a gazdálkodók munkahelyváltását és a gazdálkodás feladását alig teszi lehetővé.

Lényegében a munkahelykínálat, a képzettség és társadalmi jövedelmek átlagos színvonala magyarázza, hogy jelenleg még rendkívül nagy az eltérés a rentábilisnak, illetve életképesnek tartott gazdaságok minimális fedezeti összegében, az egyes országok közötti különbség az 1 Európai Méret Egység (1200 euró = Portugália) és 16 EMU (19200 euró Hollandia) között szóródik. Meg kell azonban jegyezni, hogy az Európai Unió mezőgazdasága a jelenlegi viszonyok mellett a termékek magas önköltsége miatt versenyképtelen. Ennek alapvető oka viszont a koncentráció alacsonyabb fokában, a műszaki színvonal elégtelenségében, a rossz kapacitáskihasználás miatt a termelés alacsonyabb hatékonyságában, a magasabb termelési költségekben kereshető. Ezt jól mutatja a tejtermelés nemzetközi versenyképességét vizsgáló összeállítás.

18. táblázat

A rentábilis, illetve „életképes" üzem minimális mérete az EU különböző tagországaiban

Ország	Méretküszöb, EME (ESU)*	Ország	Méretküszöb, EME (ESU)*
Ausztria	8	Görögország	2
Belgium	12	Hollandia	16
Dánia	8	Írország	2
Egyesült Királyság		Luxemburg	8
Anglia, Wales, Skócia	8	Németország	8
Észak-Írország	4	Portugália	1
Franciaország	8	Svédország	8
Finnország	8	Spanyolország	2

* EME = Európai Méret Egység. 1 EME egyenlő 1200 euró standard fedezeti hozzájárulással, amelyet úgy határoznak meg, hogy az értékesítés árbevételéből kivonják a közvetlen költségeket.

Forrás: Dorgai–Kovács–Studer–Tóth–Varga 1999. 59. o.

19. táblázat

A különböző méretű gazdaságok számának változása 1980 és 1995 között az EU tagországaiban, %

Ország	<5 ha	5–20 ha	20–50 ha	50–100 ha	>100 ha	Összesen
	mezőgazdasági terület					
Belgium	48,6	52,8	96,3	159,4	150,0	61,7
Dánia	12,7	49,0	57,0	128,7	238,1	56,1
Egyesült Királyság	69,3	90,4	83,1	93,8	104,0	87,3
Franciaország	57,0	38,9	50,9	112,2	209,2	58,5
Görögország	73,7	85,8	170,2	185,7	233,3	77,5
Hollandia	77,0	59,1	97,1	182,4	225,0	76,1
Írország	43,5	59,4	85,9	100,6	110,8	68,6
Luxemburg	57,1	41,7	38,9	142,9	**	61,5
Németország	59,4	54,2	74,1	198,5	462,8	66,7
Olaszország	87,4	81,4	121,3	115,5	91,2	87,6
Portugália	49,9	128,9	173,6	163,0	154,3	58,6
Spanyolország*	61,8	78,5	86,8	105,3	128,6	70,3
EU 12	71,4	68,2	75,6	118,3	150,8	73,7

* Spanyolországról csak 1993. évi adat áll rendelkezésre.

Forrás: Dorgai–Kovács–Studer–Tóth–Varga 1999. 73. o.

20. táblázat

Egy liter tej önköltsége az Európai Unióban

EU-átlag	30 tehén esetén	70–80 pfennig
Svédország	100 tehén esetén	70–80 pfennig
Németország	68 tehén esetén	60 pfennig
USA	70 tehén esetén	60 pfennig
Magyarország	100 tehén esetén	40 pfennig
	250 tehén esetén	30 pfennig
Új-Zéland	225 tehén esetén	25 pfennig

Forrás: Az Agrármagazin 2001. 1. és az Élelmezési Ipar 2001 5. alapján a szerző szerkesztése.

21. táblázat

Jövedelmezőségi határok

Ország	Veszteség	Csekély jövedelem	Jövedelmező
		tejelő tehén, db	
USA	–	70	600
Magyarország	–	100	400
Németország	35	68	650
Lengyelország	20	–	180

Forrás: Az Agrármagazin 2001. 1. és az Élelmezési Ipar 2001 5. alapján a szerző szerkesztése.

22. táblázat

Minimális ágazati méretigény a családi gazdaságoknál

Ágazat	Méret	Megjegyzés
Búza*	120 ha	2 főfoglalkozású munkaerővel
Kukorica*	131 ha	2 főfoglalkozású munkaerővel
Napraforgó*	220 ha	2 főfoglalkozású munkaerővel
Cukorrépa*	44 ha	2 főfoglalkozású munkaerővel
Alma	8,3–9,9 ha	négytagú család munkaerejére
Őszibarack	6,9–8,0 ha	négytagú család munkaerejére
Szabadföldi paradicsom	6,9–7,9 ha	négytagú család munkaerejére
Fűszerpaprika	4,0–4,3	négytagú család munkaerejére
Szőlő (bornak)	11–24 ha	négytagú család munkaerejére
Sertés (koca)	20–25 egyed	2 fővel, szaporulat hízlalásával
Vágócsirke	20–60 ezer egyed	2 fővel, éves létszám
Tojástermelés	3,3–4 ezer egyed	2 fővel, beólazott tojó
Tejtermelés	17–22 tehén	2 fővel, jó és közepes termelési színvonal esetén
Juhászat (anyajuh)	330 egyed	2 fővel, tejtermelésre szakosodva

* Egyprofilú üzem, illetve a jelölt növények összes területe 100 ha, a vetésterületi arány a növények felsorolása sorrendjében: 35%, 35%, 15%, 15%.

Forrás: Alvincz–Tanka (szerk.) 2001.

A versenyképes minimális ágazati méret megállapítására tett kísérletet *Alvincz József* és *Tanka Endre*. Természetesen a valóságban az egyes ágazatok eltérő kombinációi alkotják a gazdaságok termelési struktúráját, de mégis fontos tájékoztató adatokat határoztak meg a Szerzők, amely igazolja a magyar mezőgazdaság alacsony fokú termelési koncentrációját.

5.2.3. A környezetvédelmi követelmények hatása a versenyképességre

Ma már egy termelő ágazat akkor tekinthető versenyképesnek, ha a tevékenységei és termékei megfelelnek a környezet- és természetvédelmi, állatjóléti, valamint az élelmezés-egészségügyi követelményeknek. Ennek is feltétele a koncentrált, magas műszaki színvonalon folyó termelés, mert csak ez teszi lehetővé, hogy fajlagosan kis anyag- és energiafelhasználással, a környezet és természet értékeire kellő figyelmet fordító termelés valósuljon meg. A környezetkímélő termelés akadályát képezi jelenleg:

- A rosszul felszerelt, a napi túlélésért küzdő gazdaságok nagy száma.
- Az állatlétszám jelentős csökkenése és az állattenyésztő telepek elszakítása a körülöttük levő takarmánytermő területektől, ahol a trágya többségét hasznosítani tudták.
- A termelésben használt gépek műszaki elavulása (pl. növényvédő géppark).
- Az állattartó telepeken a „trágyakezelési" technológia (trágyatelepek, trágyalé aknák, stb.) hiánya.
- A kisgazdaságok esetében a lakóterületeken megvalósuló állattartás káros környezeti hatása (bűz, trágyalé elfolyások), valamint az állati hullák kezelésének a megoldatlansága.
- A föld mezőgazdasági leértékelődése, az elhanyagolt talajvédelem, talajjavítás és a rövid távú előnyöket szolgáló földhasznosítás.
- A kiépített vízelvezető és öntöző rendszerek karbantartásának elhanyagolása.
- A gazdálkodás szabályozatlansága, kellő ellenőrzés hiánya, a talaj- és a területhasználatban a spontán tulajdonosi döntések meghatározó jellege.

A mezőgazdasági termelés közvetlenül felelős a talajok állapotáért, a termőföld és az élővilág védelméért, közvetve pedig a levegő és a víz minőségének a megőrzéséért. Minél nagyobb területi egységekben folyik a talajok művelése, annál kisebb anyag- és energiaráfordítással, lég- és vízszennyezéssel, talajkárokkal (tömörödés) lehet megoldani az agrártechnikai feladatokat. A nagyobb gazdaságok nem kényszerülnek monokultúrás termelésre, módjuk van a vetésváltás, vetésforgó gazdaságos kialakítására, a műveletek elvégzésénél a precíziós technológiák alkalmazására és a növényvédelmi feladataik ellátása kisebb környezeti terheléssel oldható meg. Alapvető gondot jelent, hogy

- jelenleg a mezőgazdasági üzemek alacsony jövedelme, kis tőkeereje nem teszi lehetővé a termelés kellő koncentrációját és a kor színvonalának megfelelő műszaki fejlesztés végrehajtását;
- nincsenek sem országos, sem térségi tervek a földhasználat célszerű módjára, így a földkivonások, a művelési ág váltások meglehetősen ötletszerű formában történnek;
- az alacsony állatlétszám trágyatermelése nem biztosítja azt a trágyamennyiséget, amelyre egy korszerű, környezetkímélő gazdálkodásnak szüksége lenne. Ehhez kapcsolódik az is, hogy a talajjavító pillangós virágú takarmánynövények (lucerna, vörös here, stb.) termelése egyre kisebb területet foglal el.

Mind a gazdasági, mind pedig a környezetvédelmi okok azt indokolnák, hogy a területfejlesztésben és azzal összefüggő talajhasználatban tervezett folyamatok érvényesüljenek. *Térségi szinten kellene kijelölni az erdőtelepítés helyét (gyenge száraz vagy vizenyős talajok, túl meredek domb- és hegyoldalak), az infrastruktúra- és településfejlesztés érdekében kivonásra kerülő, valamint az extenzív állattartás céljára gyepesítendő területeket, hogy a talajok használatában végbemenő váltás lényeges gazdasági és környezeti előnyökkel járjon.*

5.2.4. A humán tényező és a foglalkoztatás szerepe a versenyképességben

A magyar gazdasági folyamatok sajátos és sajnálatos jellemzője volt, hogy a mezőgazdaság és az ipar szerepének csökkenése a foglalkoztatásban – eltérően a fejlett nyugati országoktól – nem alapvetően a termelő ágazatokban végbemenő gyors műszaki fejlesztés munkaerő felszabadító hatásának és a modernizálódó gazdaságnak a szolgáltatások iránti keresletének a következménye, hanem a termelő ágazatok termelésének, foglalkoztatásának radikális csökkenésének a hatása (*Tóth* 1999). Ez tükröződik abban, hogy a mezőgazdaságból és az iparból kiszoruló munkaerő nem a szolgáltató szektorba áramlott, hanem fokozatosan kiszorult a foglalkoztatottak köréből. Míg azonban ez a folyamat a mezőgazdaságban országosan általános tendenciaként érvényesült és a foglalkoztatási helyzetben javulás sehol sem következett be – ami érthető is, hiszen a mezőgazdasági termelés 1990-es érték kb. 70%-án stagnál –, addig az iparban az 1992-es mélypont után megkezdődött, évenként ugyan eltérő dinamikájú fejlődés, és ez az egyes tartós ipari válságtérségeket leszámítva (pl. Észak-Magyarország, Dél-Dunántúl) a korábbi munkaerőlétszámot visszaszívta. Az ország rendkívül alacsony foglalkoztatási és aktivitási rátája azt mutatja, hogy a kialakult gazdasági szerkezetben a népesség egy jelentős részére, több mint egy millió munkaképes korú emberre, egyszerűen nincs szükség.

23. táblázat

A foglalkoztatottak számának[1] változása a nemzetgazdaság főbb ágazatcsoportjaiban (1992–2001)

Megnevezés	A foglalkoztatottak					
	létszáma, ezer fő	megoszlása, %	létszáma, ezer fő	megoszlása, %	létszáma, ezer fő	megoszlása, %
	1992-ben		1997-ben		2001-ben	
Mezőgazdaság	460,1	11,3	287,8	7,9	239,4	6,2
Ipar, építőipar	1431,0	35,0	1207,9	33,5	1320,9	34,2
Termelő ágazatok	1891,1	46,4	1495,7	41,4	1560,3	40,4
Szolgáltatás	2191,6	53,6	2114,5	58,6	2299,2	59,6
Összesen	4082,7	100,0	3610,3	100,0	3859,5	100,0

[1] A foglalkoztatottak nemzetgazdasági ágak, illetve foglalkoztatási viszony szerinti számának hosszabb távú, azonos tartalmú megfigyelése 1992-től, a hivatkozott forrás alapján lehetséges. Nem tartható tehát az 1990–2001 közötti elemzés követelménye.

Forrás: A munkaerő-felmérés regionális idősorai 1992–2000. KSH, 2000. Időszaki Statisztikai Közlemények, 2001/12. KSH, 2002.

24. táblázat

A gazdasági aktivitás változása

Megnevezés	Foglalkoztatási arány [1]			Aktivitási ráta [2]		
	1996	1998	2000	1996	1998	2000
Közép-Magyarország	56,8	57,7	60,5	62,2	61,1	63,8
Közép-Dunántúl	52,7	56,0	59,2	58,8	60,0	62,2
Nyugat-Dunántúl	59,3	61,6	63,4	63,9	65,5	66,2
Dél-Dunántúl	50,3	51,5	53,5	55,6	56,8	58,1
Észak-Magyarország	45,7	46,2	49,4	54,0	52,6	55,0
Észak-Alföld	45,6	46,4	49,0	52,5	52,2	54,0
Dél-Alföld	52,8	54,2	56,0	57,6	58,3	59,0
Ország összesen	52,4	53,7	56,3	58,2	58,2	60,1
EU-15	60,1	61,3	63,3	67,5	68,2	69,0

[1] Foglalkoztatási arány: a munkavállalási korú foglalkoztatottak aránya a munkavállalási (15–64 éves) korú népességből.

[2] Aktivitási ráta: a munkavállalási korú foglalkoztatottak és a munkanélküliek együttes aránya a munkavállalási (15–64 éves) korú népességből.

Forrás: A munkaerő felmérés regionális idősorai, 1992–2000, KSH. 2001; Employment in Europe 2001, European Comission, Luxembourg 2001.

Az egyes régiók foglalkoztatási szerkezetét vizsgáló táblázatok jól tükrözik azt, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatás ott magasabb, ahol az ipar és a szolgáltatások kevésbé fejlettek. Az alföldi (Észak-Alföld, Dél-Alföld) és a dél-du-

nántúli régiók magasabb mezőgazdasági foglalkoztatási aránya elsősorban arra vezethető vissza, hogy alternatív munkahelykínálat következtében a népesség a mezőgazdaságban rekedt, és csak másodsorban a jobb termelési adottságokra.

A foglalkoztatás alacsony szintje a falusi népességet sújtja leginkább, ahol a foglalkoztatási ráta alig haladja meg a 30%-ot. A foglalkoztatásból kiszorulók többségét a mezőgazdasági nagyüzemek felszámolásával munkanélkülivé váló (a '90-es években 650 ezer fő vesztette el a munkahelyét), a városi munkahelyről (korábbi ingázók), valamint a városi megélhetési költségek elől a kis falvakba menekülők alkotják. A munkanélküliség állapotából való kitörés lehetőségét nemcsak a helyi munkahelykínálat hiánya, hanem a vidéki kisvárosok lassú gazdasági fejlődése és a magas utazási költségek is fékezik. Ez magyarázza azt, hogy a 36%-os falusi népességből kerül ki a munkanélküliek 46%-a. Továbbá a falvakban a tartós munkanélküliek aránya eléri a 60%-ot. Minél kisebb egy falu, annál idősebb a lakosság, annál nagyobb a munkanélküliség és a szegénység.

Az agrártermelés nemzetgazdasági súlya – a nemzetközi tendenciáknak megfelelően – a rendszerváltás óta rendkívül gyorsan csökken.

25. táblázat

A munkaerő nemzetgazdasági ágak szerinti megoszlása régiónként (ipar-építőipar együtt)

Megnevezés	Mező-gazdaság	Ipar, építőipar	Szolgáltatás	Mező-gazdaság	Ipar, építőipar	Szolgáltatás
	1997			2000		
	A munkaerő aránya, %					
Közép-Magyarország	2,2	27,8	70,0	1,7	27,1	71,2
Közép-Dunántúl	8,2	41,5	50,3	6,6	43,2	50,2
Nyugat-Dunántúl	7,2	39,7	53,1	6,2	41,1	52,7
Dél-Dunántúl	11,7	31,5	56,8	9,9	32,8	57,2
Észak-Magyarország	5,6	39,3	55,1	5,8	38,4	56,3
Észak-Alföld	12,3	32,6	55,1	8,7	33,8	57,5
Dél-Alföld	16,6	32,1	51,3	14,8	31,4	53,8
Ország összesen	7,9	33,5	58,6	6,5	33,7	59,7
EU-15	4,9	27,8	67,3	4,4	26,9	68,8

Forrás: A munkaerő-felmérés regionális idősorai 1992–2000. KSH. 2000; Employment in Europe 2001, European Comission, Luxembourg 2001.

26. táblázat

A mezőgazdaság nemzetgazdasági jelentősége, %

Megnevezés	1989	2001
GDP-hez való hozzájárulás	15,6	3,9
Foglalkoztatás	17,4	6,2
Beruházás	9,0	3,0
Külkereskedelem	21,7	7,5

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1989, 2001. KSH. Budapest, 1990, 2002.

A 2000-ben végzett Általános Mezőgazdasági Összeírás adatai viszont azt bizonyítják, hogy 1,8 millió háztartásban folytatnak mezőgazdasági termelést, a háztartásokhoz tartozó családtagok száma 2,65 millió fő, amelyből kb. 2 millió végzett mezőgazdasági munkát. Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági termelésnek a családok megélhetésében még fontosabb szerepe van annál, mint amit a makrogazdasági mutatók alapján feltételezni lehet, és ennek politikai következményei sem elhanyagolhatók. A termelési kényszer, a tradíció és nem kevésbé a perspektívátlanság tükröződik abban, hogy a 956 ezer egyéni gazdálkodó átlagos életkora 55 év (férfiaké 47 év, a nőké pedig 60 év). Hasonló okokkal magyarázható az is, hogy a mezőgazdaságban dolgozó közel kétmillió fő átlagéletkora a nemzetgazdasági ágazatok közül a legmagasabb, egyben köztük legalacsonyabb a fiatalok aránya és a javuló tendencia ellenére változatlanul legalacsonyabb az agrárfoglalkoztatottak iskolai végzettsége.

A gazdálkodók nagy száma megnehezíti az agrárágazat megfelelő szabályozási rendszerének kialakítását, mert egyértelmű, hogy ilyen nagyszámú és rendkívül differenciált termelői körre szinte lehetetlen egy egységes szabályozási megoldást megalkotni.

Áttekinthetőbbé, kezelhetőbbé válik a feladat, ha a termelés célját is figyelembe vesszük.

27. táblázat

A mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságok és háztartások száma és területi megoszlása, 2000

Megnevezés	Mezőgazdasági termelést folytató gazdaságok			
	száma	számaránya, %	területe, ezer ha	területi aránya, %
Gazdaságok összesen	1 802 533	100,0	6448	100,0
Ebből: gazdasági szervezet	8 382	0,5	3834	59,5
egyéni gazdaság	958 534	53,2	2614	40,5
gazdaságküszöböt el nem érő háztartások	835 617	46,4	–	–

Forrás: AMÖ 2000 – Területi Adatok. KSH, 2000. Átvéve Kapronczai (szerk.) 2002. 28. o.

28. táblázat

Az egyéni gazdaságok és a munkaerő a gazdálkodás célja szerint

Megnevezés	Gazdaságok		Családi munkaerő	
	száma	megoszlása, %	létszáma, fő	megoszlása, %
Csak saját fogyasztásra termelő	578 546	60,4	928 610	58,1
Saját fogyasztáson felüli felesleget értékesítő	301 482	31,4	660 097	33,3
Elsősorban értékesítésre termelő	76 316	8,0	165 860	8,4
Főként mezőgazdasági szolgáltatást végző	2 190	0,2	4 402	0,2
Összesen	958 534	100,0	1 982 679	100,0

Forrás: Agrár Európa. 10. 2002. október. 35. o.

A 956 ezer gazdaságból 579 ezer csak saját szükségletére termel. Ezek többsége az 1 ha-t sem elérő gazdaságok köréből kerül ki. További 301 ezer gazdaság csak a saját fogyasztásán felüli felesleget értékesíti, ami 0,15–5 ha földterülettel rendelkező gazdaságokra lehet jellemző. Az 1 ha alatti, ún. törpe gazdaságok összes területe az ország mezőgazdasági területének 7%-a, tehát nem jelentene tévedést, ha figyelmen kívül hagynák, de ezt megnehezíti, hogy ezek rendelkeznek a mezőgazdaság számosállat-létszámának jelentős hányadával. Általában drágán termelnek, a termékeik minősége gyenge, és a piaci megjelenésük is szabályozatlan, ezért jelentős szerepük van az ismétlődő piaci problémák kialakulásában. Ezzel szemben a 966 916 gazdaságból 12 639 50 ha-nál nagyobb (1,3%) egyéni és társas gazdaság használatában van 4 596 973 ha, a mezőgazdasági terület 71,3%-a. Ezt kiegészítve a kisebb területű, de nagyobb állattartó üzemekkel, valamint az intenzív zöldség- és gyümölcskultúrákkal foglalkozó gazdaságokkal, kb. 50–70 ezer gazdaság az, amely európai szinten versenyképes helyzetbe hozható.

Mivel nemcsak az agrárágazat, de az egész vidék helyzetét is érinti az agrártermelés helyzete, ezért a vidék fejlődésének feltételei a következők:

- Az agrárágazat a jelenlegi foglalkoztatási szintjét (kb. 240 ezer fő főfoglalkozású, amely a részmunkaidőben dolgozók mezőgazdasági termelésben töltött idejével kb. 390 ezer főnek tekinthető) csak akkor tudja megőrizni, ha új fejlődési pályára tud állni, és termelését versenyképes módon növelni tudja.
- Az agrárágazat a vidék foglalkoztatási gondjait önmagában nem képes megoldani, de a vidéki lakosság 60–70%-a már két évtizeddel ezelőtt sem a mezőgazdaságban dolgozott.

- A vidéki munkanélküliség mérséklése csak úgy képzelhető el, ha a vidéki városok foglalkoztatási helyzete javul, és vissza tudják fogadni legalább azt a munkaerő létszámot, amit kibocsátottak.
- Az elmaradt vízrendezési feladatok megoldásával, erdők telepítésével legalább átmenetileg munkahelyet kellene teremteni a szakképzetlen munkaerő részére.
- Kiemelt feladatként kellene kezelni a vidéki népesség oktatását gyermekkortól a felnőtt korig, hogy ne termelje újra a munkanélküli tömeget.

5.2.5. Az agrárágazat területi versenyképességének alakulása

Egy átalakuló, tartós válságban lévő ágazat esetében a területi versenyképesség meghatározása nehéz és bizonytalan feladat, mert az ahhoz szükséges korrekt adatok sem állnak rendelkezésre. Az egyes régiók természeti adottságai ismertek, ennek hatását azonban erősen befolyásolja a kialakult üzemi szerkezet, technológiai színvonal valamint a feldolgozók, forgalmazók tőkeereje, a termelőktől való távolsága.

Nemcsak a jobb termelési adottságok, de az alternatív munkahelyek kínálatának alacsonyabb szintje is magyarázza azt, hogy az egyéni gazdaságok aránya magasabb a Dél-Dunántúlon és a két alföldi régióban. Ezeken a területeken az emberek jobban rá vannak utalva még arra a kevés jövedelemre is, ami a mezőgazdasági termelésből származik, és nagyobb fokú önellátásra törekszenek. Ezért például az Észak-Alföld régióban, amely az ország lakónépességének 15%-át képviseli, a mezőgazdasági tevékenységet folytatók aránya eléri a régió népességének 23%-át, és itt működik az egyéni gazdaságok 23, a gazdasági szervezeteknek pedig 18%-a.

29. táblázat

A népesség és a gazdaságok régiók szerinti megoszlása, %

Régió	Összes	Mezőgazdasági tevékenységet folytató	Gazdasághoz tartozó	Mezőgazdasági tevékenységet folytató	
		népesség		gazdálkodó szervezet	egyéni gazdaság
Közép-Magyarország	28,3	8,0	8,2	9,8	8,5
Közép-Dunántúl	11,0	9,4	9,6	12,4	9,4
Nyugat-Dunántúl	9,8	11,2	11,2	12,8	10,5
Dél-Dunántúl	9,7	13,0	13,4	16,9	12,8
Észak-Magyarország	12,6	14,8	14,0	11,6	14,0
Észak-Alföld	15,2	22,9	23,2	18,5	23,0
Dél-Alföld	13,4	20,8	20,3	17,1	21,8
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A magyar régiók mezőgazdasága, 2000. 8. o.

A kiváló piaci lehetőségek magyarázzák, hogy az egyébként alacsony munkanélküliségű Közép-Magyarország régióban a mezőgazdasági tevékenységet folytatók, valamint a gazdaságok száma is meghaladja az országos átlagot.

30. táblázat

A település-, a népesség- és gazdaságsűrűség régiók szerint

Régió	1000 hektár igazgatáshatáros területre jutó					
	település	népesség			mezőgazdasági tevékenységet folytató	
		összes	mezőgazdasági			
			tevékenységet folytató	gazdasághoz tartozó	gazdálkodó szervezet	egyéni gazdaság
	db	fő			db	
Közép-Magyarország	0,30	4110,9	234,2	313,8	1,18	117,2
Közép-Dunántúl	0,36	994,5	171,3	229,2	0,93	80,7
Nyugat-Dunántúl	0,56	847,4	195,5	256,4	0,92	86,8
Dél-Dunántúl	0,45	676,9	183,4	246,5	0,98	85,3
Észak-Magyarország	0,45	949,2	225,7	277,6	0,73	100,7
Észak-Alföld	0,22	856,1	262,1	346,4	0,97	123,9
Dél-Alföld	0,14	753,0	237,9	301,1	0,85	117,4
Ország összesen	0,34	1079,5	218,8	284,7	0,90	103,0

Forrás: A magyar régiók mezőgazdasága, 2000. 9. o.

Az egyéni gazdaságok a nagy számuk ellenére csak a termőterület 51%-át művelik, annak 45%-a a gazdasági társaságok használatában van. A gazdasági társaságok által művelt terület nagysága csak a két alföldi régióban nem éri el az 50%-ot. Az ország további öt régiójában meghaladja azt. Az egyéni gazdaságok 45%-a az Alföldön található, a gazdaságsűrűség az észak-alföldi régióban 20%-kal meghaladja a régiók átlagát, míg a közép-dunántúli régióban az 20%-kal elmarad attól. Az állatállomány 47,6%-át, tehát közel a felét a két alföldi régió tartja, ahol a gazdálkodó szervezeteknek és az egyéni gazdaságoknak az állatállománya meghaladja a régiók területi részesedését. A dunántúli három régióban csak a gazdálkodó szervezetek állattenyésztése kiemelkedő, közép-magyarországi és főleg az észak-magyarországi régiók állattenyésztésének aránya lényegesen elmarad a régiók területi arányától.

31. táblázat

A földterület és az állatállomány régiók szerinti megoszlása, %*

Régió	Igazgatás-határos terület	Mezőgazdasági tevékenységet folytató					
		összes gazdaság	gazdálkodó szervezet	egyéni gazdaság	összes gazdaság	gazdálkodó szervezet	egyéni gazdaság
		által használt összes földterület			állatállománya		
Közép-Magyarország	7,4	7,8	8,2	7,2	5,6	5,0	6,3
Közép-Dunántúl	12,0	11,2	12,7	8,9	13,5	18,1	8,3
Nyugat-Dunántúl	12,5	13,0	15,1	10,0	12,3	12,9	11,5
Dél-Dunántúl	15,5	15,5	17,6	12,3	13,5	15,3	11,5
Észak-Magyarország	14,4	12,9	14,4	10,7	7,5	6,8	8,4
Észak-Alföld	19,1	19,1	15,5	24,3	22,6	20,9	24,4
Dél-Alföld	19,2	20,5	16,4	26,5	25,0	21,0	29,7
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Számosállat egyenérték alapján.

Forrás: A magyar régiók mezőgazdasága, 2000. 9. o.

A gazdaságok által használt szántó 23%-a, a szőlő 33,2%-a, a gyep 24,7%-a és a termőterület 20,7%-a a 19,2%-os területi részesedéssel rendelkező dél-alföldi régióban található, míg a gyümölcsösök 37,8%-a az észak-alföldi, az erdő 22,7%-a pedig az észak-magyarországi régióban található. A két alföldi régióban található az ország szántóterületének 42%-a, a gyümölcsös területének 53,5%-a, a termőterületének pedig közel 40%-a.

32. táblázat

A fontosabb művelési ágak területének régiók szerinti megoszlása

Régió	Szántó-	Gyümölcsös	Szőlő-	Gyep-	Erdő-	Termő-
	terület megoszlása					
Közép-Magyarország	7,02	13,26	6,41	7,59	7,12	7,19
Közép-Dunántúl	11,65	4,80	11,30	10,94	9,77	11,04
Nyugat-Dunántúl	11,42	7,71	7,87	9,81	19,01	12,92
Dél-Dunántúl	15,96	7,52	14,15	10,16	18,12	15,79
Észak-Magyarország	9,76	12,09	22,33	13,82	22,71	13,30
Észak-Alföld	21,21	37,76	4,48	22,94	11,25	19,09
Dél-Alföld	22,97	16,86	33,18	24,74	12,01	20,68
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A magyar régiók mezőgazdasága, 2000. 11. o.

Az állatfajok területi eloszlása alapján feltűnő, hogy a szarvasmarha-állománynak több mint 43%-a, a sertésnek 50%-a, juhnak 63%-a az alföldi régiókban van, de az egy gazdaságban tartott állatok darabszáma alapján a legkoncentráltabb állattartás a közép-dunántúli régióban valósul meg.

33. táblázat

Az egyes állatfajok állományának régiók szerinti megoszlása, %

Régió	Szarvas-marha	Ebből tehén	Sertés összesen	Ebből anyakoca	Juh összesen	Ebből anyajuh	Tyúk-féle
Közép-Magyarország	6,5	6,6	4,5	3,8	6,0	5,8	6,0
Közép-Dunántúl	13,4	13,0	14,2	15,0	11,1	11,3	18,6
Nyugat-Dunántúl	14,8	14,4	8,4	7,9	2,0	1,9	14,5
Dél-Dunántúl	13,1	12,7	16,2	17,3	8,6	8,6	12,8
Észak-Magyarország	8,8	9,6	6,0	5,0	9,0	8,9	9,6
Észak-Alföld	22,6	23,2	22,1	22,6	37,1	37,3	19,4
Dél-Alföld	20,8	20,4	28,5	28,3	26,2	26,2	19,2
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A magyar régiók mezőgazdasága, 2000. 15. o.

A területi adatok jól tükrözik azt, hogy ahol a magángazdaságok és főleg a kisgazdaságok súlya nagyobb – alföldi régiókban –, ott a munkaigényes zöldség-, gyümölcs- és szőlőkultúrával nagyobb arányban foglalkoznak, és több állatot, főleg sertést tartanak. Ezt lehetővé teszi az is, hogy a feldolgozó üzemek is ezekben a régiókban helyezkednek el. Az egyes ágazatok koncentrációja, az egy gazdaságra jutó ágazati méret viszont kisebb. Szemben a dunántúli régiókkal, amelyekben a termőterületből nagyobb arányban részesednek a nagyüzemek. Ezekben a régiókban az állatállomány többsége a nagyüzemekben koncentrált formában található. A dunántúli gazdálkodás nagyobb intenzitását tükrözi az, hogy az állatsűrűség a szarvasmarha esetében a nyugat-magyarországi, a többi állatfaj esetében a közép-magyarországi régióban a legmagasabb. A nagyüzemi gazdálkodás magasabb agrotechnikai színvonalával magyarázható az, hogy a termésátlagokkal jelzett termelési színvonal az egész országban termesztett gabonafélék vagy cukorrépa esetében a Dél-Dunántúlon a legmagasabb.

A régiók viszonylag nagy és a termelés szempontjából heterogén területe elfedi azt, hogy az egyes ágazatok koncentrációjának mértéke megyénként rendkívül eltérő, másrészt egyes megyékben és főleg kistérségekben rendkívül magas, pl. 2001-ben Szabolcs-Szatmár megyében termelték meg az összes gyümölcs 53%-át, Bács-Kiskun megyében pedig a szőlő 38%-át. Bár a többi ágazat

34. táblázat

A búza termésátlaga (kg/ha) a hazai régiókban

Régió	1984–1988 évek átlaga	1996–2001 évek átlaga	Különbség	
			Kg /ha	%
Közép-Magyarország	4852	3525	–1327	–27
Közép-Dunántúl	5129	4149	–980	–19
Nyugat-Dunántúl	4576	3712	–864	–19
Dél-Dunántúl	5191	4435	–756	–15
Észak-Magyarország	4546	3455	–1091	–24
Észak-Alföld	4579	3641	–938	–20
Dél-Alföld	5011	3938	–1073	–21
Ország összesen	4884	3860	–1024	–21

Forrás: Pepó–Zsombik 2002. 2. o.

esetében a termelés területileg kiegyenlítettebb, de figyelemre méltó például az, hogy Hajdú-Bihar megyében termelték meg az összes cukorrépa 27%-át. Több elemzés is utal arra, hogy a nagyobb területi koncentráció nem jelenti azt, hogy a gazdálkodók kisebb költséggel termelnek, és a termékeiket magasabb áron értékesítik, sőt gyakran ezeken a területeken az értékesítési árak alacsonyabbak. Egy-egy ágazat nagyobb területi koncentrációja nem jelenti azt, hogy a térségben az ágazat vállalati koncentrációja is magasabb, csak azt, hogy többen foglalkoznak az ágazattal. Ezért a nagyobb területi koncentrációból nem lehet automatikusan a nagyobb versenyképességre következtetni. Egy-egy ágazattal való foglalkozást a termelési hagyományok, kényszerek és a piaci lehetőségek együttesen határozzák meg, kevésbé az ágazat biztos jövedelmezősége, amit mutat az is, hogy a mezőgazdaság válsága minden területet és lényegében minden jelentős ágazatot egyaránt érintett. Az elmúlt évtized talán az országban egyetlen térségi sikertörténete a villányi kistérséghez kötődik, ahol kiváló termelési adottságokra, évszázados termelési kultúrára támaszkodva a tőkeerős nagy- és középüzemek, valamint kistermelés integrálását végző szövetkezet együttesen képesek voltak kihasználni a minőségi vörösbor iránti keresletet, és képesek voltak jelentős tőkét (hazai és külföldi) vonzani a térségbe. A térség sikerét tehát az biztosította, hogy a termelési adottságok és a termelési kultúra előnyeinek kihasználásához szükséges szervezeti és piaci feltételek is rendelkezésre álltak.

5.2.6. A versenyképesség javításának feltételei

A versenyképességet rontó tényezők és ezek elhárításának a feltételei a következőkben foglalhatók össze:

A termelés értékesítési bizonytalansága: következmény a reálisnál kisebb árbevétel.

Ok:

- A feldolgozók és a kereskedők, visszaélve a kínálati helyzettel, versenyeztetik a termelőket, feldolgozókat.
- A térségi következményektől függetlenül bezárják a versenyképtelen feldolgozókat.
- Túl nagyszámú, alacsony tőkeerejű, a mezőgazdaság helyzetére érzéketlen feldolgozó és értékesítési szervezet működik.

Megoldás:

- Mivel közvetlen állami beavatkozásra már nincs mód, ezért keresni kell a formáját az integrációra ösztönző szabályozási megoldásoknak, illetve az államnak szerepet kellene vállalnia társfinanszírozás formájában piacképes méretű feldolgozók (pl. konzervgyárak, gyógynövény-feldolgozók) újraindításában, vertikális integrációs formák megteremtésében.
- A magyar mezőgazdaság kedvezőbb piaci lehetőségekben addig nem reménykedhet, amíg a tárgyalási pozícióit nem tudja javítani. Ennek lényeges feltétele a szabályozott termelés és a közös fellépés. A termelés önkéntes szabályozása és a közös fellépés a TÉSZ-ek, szövetkezetek szervezésével javítható, de meghatározó súlyt csak ezek szövetségei képviselhetnek. Az elmúlt 12 évben elszenvedett kudarcok már egyre több embert győznek meg a szövetkezés fontosságáról – ezt a TÉSZ-ek gyarapodó száma is mutatja –, de ez a folyamat még így is lassú és megkésett, ezért határozott integrációra volna szükség. A magyar mezőgazdaság a vertikális gondjait a '70-es években is horizontális integrációval – egy-egy kiemelkedő nagyüzem szervezésével oldotta meg. Jelenleg is csak így képzelhető el rövid távon. Kiemelt szerepe lehetett volna ebben az időközben privatizált kincstári birtokoknak, a működő termelési rendszereknek, továbbá az arra alkalmas nagy magánbirtokoknak.

Az értékesítés feltételeinek a javítása:

- Az államnak és a termelő szervezetek szövetségeinek közös feladata lenne olyan nagy teljesítményű logisztikai központok kialakítása, amelyek a termények tárolását, az áruknak a piaci igényeknek megfelelő osztályozását, csomagolását, leszállítását meg tudnák oldani. Ilyeneket kellene felépíteni a piacok közelében (pl. Mosonmagyaróvár), szállítási útvonalak mentén (pl. Szolnok, Dombóvár, Baja, Mohács, stb.)
- A társadalom növekvő jövedelemdifferenciálódása miatt a fiatal korosztályok egészségének megőrzése érdekében a Kormánynak (nem csak az agrártárcának) – más fejlett országokhoz hasonlóan – növelni kellene az élelmiszersegélyek volumenét, arányát. Ez különösen fontos a tej esetében, amely egyben egy nemzetközileg elfogadott termelés- és piacszabályozási formának is megfelel (iskolatej).

A termelés versenyképességének a növelése:

- A szétaprózódott birtokstruktúra mellett önmagában az értékesítés koncentrálása nem jelenthet végső megoldást, mert ugyan javítani tudja az árbevételt, de a költségekre csak korlátozott hatást tud gyakorolni. Ahhoz tömbös ültetvénytelepítésekre, táblánként összehangolt vetésekre van szükség, ahol a gépek kedvezően kihasználhatóak, és egységes minőségű termés jelenik meg, amelynek már kedvezőbb a piacképessége is. Így gazdaságosan megoldható – és ennek megteremtéséhez is támogatás szükséges – a termények elsődleges feldolgozása és tárolása.
- Minden erővel elő kell segíteni a földtulajdon koncentrációját. A Nemzeti Földalap meghirdetése mellett a kedvezményes nyugdíjazással is gyorsítani kell a termelők számának csökkenését és életképes birtokok kialakulását. Nem tartható, hogy szövetkezetek, gazdasági társaságok (függetlenül attól, hogy csak magyar tagjaik vannak), kincstári birtokok ne vásárolhassanak földet. Előnyös helyzetbe kellene hozni az önkormányzatokat is, hogy községi földeket (legelők), kiegészítve a felvásárolt földekkel, erdősíteni tudják, és községi erdőket alakítsanak ki, ahol a rájuk nehezedő foglalkoztatási gondokat is részben meg tudnák oldani.
- Minden eszközzel elő kell segíteni, hogy a takarmánytermő területeiktől elszakított dekoncentrált állattartó telepek ismét földhöz jussanak, mert e nélkül környezetkímélő állattartás sem valósítható meg.
- Tudomásul kell végre venni, hogy a termelés koncentrációja a kisebb fajlagos költségek és a sikeresebb piaci megjelenés alapvető feltétele. Ezért a szűkösen rendelkezésre álló fejlesztési forrásokat irányítottan azokra a fejlesztésekre kell fordítani, amelyek üzleti tervek alapján igazolják a beruházások megtérülését. Nem több traktorra, kombájnra és egyéb gépekre van szükség, hanem – ha a versenyképesség javítása a cél – kisebb számú, korszerű gépre, amelynek biztosítottak a munkafeltételei, pl. tömbös telepítésű ültetvények, központi nagy szárítók, raktárak, hűtőházak, válogatók és csomagolók, szőlő- és borfeldolgozók. Ennek jelentőségét jól mutatja, hogy a '80-as években 60 ezer traktor művelt állapotban tartotta az országot, míg 2002-ben közel 10%-kal kisebb mezőgazdasági területen 120 ezer traktor arra nem képes, és állandó géphiányról beszélünk, miközben az egyes gépek kihasználása egyre rosszabb.

Az ágazatok közötti együttműködés növelése:

- Az ország közel 10%-át kitevő, és egyre növekvő védettnek nyilvánított területén a természetvédelmet ösztönözni, és egyben segíteni kellene olyan fejlesztések megvalósítására, amelyek a térségben élők életlehetőségeit is javítják, pl. mézadó erdők, fasorok telepítése (méhészet fejlesztése), extenzív állattartás kialakítása (húsmarha, ló, juh stb.), fás legelők

kialakítása, ahol az egyes fafajok szaporító anyagának begyűjtésére lehetőség nyílna. stb.

- Gyorsítani kellene, és legalább évi 15–20 000 hektárra kellene növelni az erdősítés nagyságát, hogy ezáltal a hasznosítatlan mezőgazdasági területek hasznosuljanak, munkahelyet teremtsenek, és az ország területének kultúrállapota javuljon.
- Egy ország vagy egy térség agrárgazdaságának hosszú távon fenntartható versenyképességét természeti, gazdasági és humán tényezők együttese határozza meg. Ezek külön-külön történő kezelése, szabályozása a hatékonyság romlását, a versenyképesség csökkenését eredményezi. Korunk elvárt követelménye, hogy a gazdasági, szociális és környezeti kérdéseket együttesen összehangoltan kezeljük. Nem választható el pl. a vízszabályozás, az agrártermelés, az infrastruktúrafejlesztés és a környezet- és természetvédelem egymástól. A feladat ezért olyan komplex térségfejlesztési programok kidolgozása és megvalósítása, amelyek figyelmet fordítanak az egymásra ható tényezőkre, térségi szinten érvényesülő komplex hatékonyság javítására törekszenek. Ez eddigieknél sokkal szorosabb kapcsolatot feltételezne a minisztériumok, főhatóságok, területi szervek, az önkormányzatok, a gazdálkodók és a helyi civil szervezetek között.
- A vidék nem egyenlő az agrárgazdasággal, de az agrárgazdaság tudja csak megoldani a vidéki területek kultúrállapotban tartását, továbbá egy tőkeerős agrárgazdaság a vidék gazdaságában jövedelemszerzés, munkahelyteremtés terén komoly szerepet játszik, amelyre más szolgáltatások is ráépülhetnek. A vidéki munkaerő foglalkoztatását a mezőgazdaság már korábban sem tudta önmagában megoldani, ahhoz a városi iparok és szolgáltatások fejlesztésére, továbbá az ingázás központi támogatására lenne szükség. Az agrártérségek elhanyagolt, leromlott állapotának javítása (erdősítés, vízrendezés, tavak, víztározók létesítése, stb.) – ha arra tényleges kormányzati szándék van – hozzá tudna járulni legalább átmenetileg a képzetlen emberek foglalkoztatásának a javításához. Csak az egy-egy adott térség egészére kiterjedő komplex fejlesztés biztosíthatja, hogy a mezőgazdaságban rekedt munkaerő mobillá váljon, és megszűnjön a létfenntartásához szükséges földhasznosítási kényszer, és ezzel a földforgalom és a földkoncentráció felgyorsuljon.
- A mezőgazdaság és a vidék gondja nem oldódik meg addig, amíg a földdel kapcsolatos spekulációs várakozás érvényesül. Az agrárkormányzatnak és a helyi közigazgatásnak sokkal következetesebben számon kellene kérni a földhasználat, földvédelem módját, az agrártermelés környezet- és természetvédelmi követelményeinek a betartását (pl. a privatizációval megszerzett földek, erdők műveletlenül, kezeletlenül hagyását, az állattartásnak a települési környezetet zavaró káros hatásának a megszüntetését, a higiéniai színvonal javítását).

Az elkészült elemzések, valamint a fentiekben a mezőgazdaság versenyképességének javítására tett javaslatok rámutatnak a magyar mezőgazdaság ellentmondásos helyzetére (jó adottságok – gyenge műszaki ellátottság, jó minőségű alapanyag – alacsony feldolgozóipari hozzáadott érték és gyenge piaci munka, stb.). Annak okát, hogy még egyáltalán versenyképességről beszélhetünk, alapvetően a nemzetközileg kedvező termelési adottságainknak és még mindig a nagyüzemek termelésben játszott meghatározó szerepének, súlyának köszönhetjük, mert a kisüzemek agrotechnikai színvonala, terméshozamai és termékeinek a minősége már közelebb áll a fejlődő, mint a fejlett országok színvonalához. Az elmúlt évtizedben már több kutatás foglalkozott a mezőgazdaság versenyképességének a vizsgálatával. Ha a versenyképességünket a világpiacot meghatározó országok termelési költségei alapján akarjuk meghatározni, akkor azt kell mondanunk, hogy az folyamatosan romló, és elenyésző az a termékkör, amely teljesen szabadpiaci körülmények között is megállná a helyét, ezért a magyar élelmiszerexport 94%-a európai piacokra irányul. Kedvezőbb a helyzetünk, ha a szomszédállamok és az Európai Unió termelési költségeihez mérjük a mutatóinkat. Egyértelmű, hogy a korszerű termelési színvonalon Magyarország nemzetközileg is versenyképes a minőségi búza, kukorica, napraforgó, csemegekukorica, valamint néhány zöldség- és gyümölcsféle (cseresznye, meggy, szilva, málna, alma, körte) termelésében és a minőségi borok terén. Az Európai Unió védelmi és támogatási rendszere ezentúl versenyképessé teheti a cukorrépa-, tej-, marha- és juhhústermelést is, amelyekkel a világpiacon, sőt az Unión belül sem rendelkezünk tényleges versenyelőnyökkel. A cukorrépa- és tejtermelés – a jelenlegi állapothoz hasonlóan – így is csak az önellátásban tölthet be jelentős szerepet. A gabonára alapozott agrárgazdaságunk Európában – szintén korszerű technológia mellett – versenyképes termelést tesz lehetővé a sertés- és baromfihús-termelés terén is. Ezen túl néhány hungarikumnak tekinthető termék, pl. lúd és termékei (máj, toll), a mangalicára alapozott serráno sonka, a Pick szalámi, fűszerpaprika stb. tekinthető tartósan versenyképesnek, de csak korlátozott mennyiségben. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy ha az ágazatból való tőkekivonás tovább folytatódik, akkor a magyar mezőgazdaság versenyképtelenné válik, és ennek következményei a magyar gazdaságra nézve rendkívül súlyosak lesznek. Ezért kiszámíthatatlan az Európai Uniós csatlakozás tényleges hatása is, mert miközben várható, hogy a nagyobb gabona, olajos mag és cukorrépa-termelők, valamint szarvasmarhát és juhot tartó gazdaságok helyzete javulni fog, a sertés- és baromfihús szektorban, az asztali borok, zöldség és gyümölcsfélék, valamint a feldolgozott élelmiszerek terén kialakuló verseny hatása nehezen előrejelezhető, az a partnerek pillanatnyi gazdasági pozíciójától(rendelkezésre álló terméktömeg), illetve attól is függ, hogy a piaci lehetőségeket mennyire agresszíven akarják kihasználni. A magyar mezőgazdaság termelési szerkezete az elmúlt évtizedben extenzív irányban változott.

A gabonakultúra súlya nőtt, az ipari, zöldség- és takarmánynövényeké csökkent, miközben az állattenyésztés jelentősége számottevően mérséklődött. E mellett az extenzív irányú változást a vetőmagtermő terület és a vetőmag export jelentős (kb. 40%-os) visszaesése is mutatja. A nemzetközi vállalatok kezébe került élelmiszeripar a nemzetközileg forgalmazott tömegtermékek gyártásában és nem a hungarikumok kialakításában érdekelt. A kedvezőtlen tendenciák megfordítása, versenyképes agrárágazat kialakítása ezért az állam jelentős szerepvállalását igényli és feltételezi.

6. AZ INFRASTRUKTÚRA FEJLETTSÉGE MAGYARORSZÁGON

Bevezetés

A XIX. és a XX. századot átfogó nemzetközi vizsgálat sorozatainkból a modern infrastrukturális fejlődés három típusa rajzolódott ki:

1. Az infrastruktúráknak *az iparosodás folyamatát „megelőző" kiépülése* a korai kapitalizmus gazdag országaira (pl. Angliára, Hollandiára) jellemző. E típus keretében az iparosodás a korábbi korokban létrehozott és megőrzött infrastrukturális létesítményekre (utak, vízi utak, kikötők, részben már csatornázott városok stb.) és intézményekre (pl. oktatási rendszer) támaszkodva mehetett végbe.
2. A modern világ viszonylag gyorsan és harmonikusan (különösebb megszakítás nélkül) iparosodó *„követő" országaiban* a termelőkapacitások gyarapodását az egyidejű, vele kölcsönkapcsolatban lévő, *„láncszerűen együtt fejlődő" infrastruktúra-kiépülés kísérte*, melynek során az akadályként fellépő infrastrukturális diszkrepanciák ideiglenesek voltak, viszonylag rövid idő alatt kiküszöbölődtek. E típus szinte extrém megtestesítője az Amerikai Egyesült Államok, ahol az együttfejlődés e két eleméhez a XIX. században harmadikként a területi kiterjedés folyamata is társult.
3. Végül harmadikként *az infrastruktúra „utólagosan fejlődő" típusát* különböztettük meg, amely az államszocializmus, az „erőltetett iparosítás" kísérője. Az erőltetett iparosítás állami gazdaságpolitikája az erőforrásokat a termelőkapacitások gyarapítására összpontosította. Ennek következménye, hogy a múltból örökölt szegényes és elavult infrastruktúrák fejlesztése, a technikai fejlődéssel is összefüggésben fellépő megújítása, modernizálása, az ezzel kapcsolatos különböző igények kielégítése és ezzel együtt a létező infrastruktúrák állagának megőrzése is elmaradott, elhanyagolt volt. Ilyen körülmények között az infrastruktúrák állapotát, működését a mennyiségi hiányok, a minőségi meg nem felelés, a toldozás-foldozás jelenségei jellemezték.

Az 1970-es években végzett vizsgálódásaink során az infrastrukturális fejlődés legutóbb említett típusa jelenségeit, példáit az államszocialista országokban – akkori vizsgálódásaink irányultságát tekintve – elsősorban a közép-kelet-európai országokban találtuk meg.

A vizsgált infrastruktúrák jelenlegi rangsorban elfoglalt pozícióit bemutatva és értékelve azt a *következtetést* vonhatjuk le, hogy a rendszerváltást követő év-

tizedben – mint ezt a továbbiakban szektoronként is bemutatjuk – Magyarország (hasonlóan a rendszerváltó országok többségéhez) *nem haladta meg az „utólagos infrastrukturális fejlődés" államszocializmusra jellemző fejlődéstípust, az még nem alakult át a „gazdaságfejlődéssel láncszerűen együtt haladó, összekapcsolt fejlesztéssé"*. A tények azt mutatják, hogy állapotát, „anyagi állagát" tekintve a magyar infrastruktúra egészét (egy-két részterület kivételével) *változatlanul az „utólagos infrastrukturális fejlődés, fejlesztés" jegyei jellemzik.*

Ami az infrastrukturális területek *működtetését* illeti: a számos fontos területen végrehajtott privatizáció és a néhány helyen versenyhelyzetet teremtő (illetve a versenyhelyzet kialakulása felé mutató) elmozdulás ellenére széles körű még, hogy az *államszocializmust jellemző gazdálkodás maradványaként a hatékonyság követelményei nem jutnak érvényre.* A magyar infrastruktúra jelenlegi helyzetéből következik, hogy az EU-tagságot előkészítő tárgyalások során igen sok – a tárgyalt és e kutatásban nem vizsgált infrastrukturális területet érintő – követelményt és előírásokat *halasztó* (ún. derogációs) *megállapodásokra* került sor.

Hozzá kell tennünk azonban, hogy a rendszerváltás folyamatában a magyar infrastruktúrák tulajdonviszonyaiban bekövetkezett, és – megszakításokkal tarkítva – változatlanul folytatódik a tulajdonváltás, és a megkezdődött liberalizáció hatásaként már ezeken a területeken is *megjelent* és szélesedőben van a versenypozíció, *a versenyhelyzet* kialakulása és néhol már ennek működése is. Az EU-csatlakozással és az EU-követelmények fokozatos térnyerése remélhetően Magyarországot is közelebb viheti a gazdasággal *„láncszerűen együtt haladó típusú infrastrukturális fejlődés, fejlesztés" felé.*

6.1. Magyarország infrastruktúrája megyék és régiók szerint

E fejezetben bemutatjuk, értelmezzük, elemezzük és értékeljük az infrastrukturális fejlettség területi eltéréseit megyei és régiók szerinti tagolásban, összevetve az 1990. és a 2002. évi állapotot, továbbá áttekintjük az átalakulás során 2003-ig végbement fejlődést és a jelentős változásokat.

A fejlettséget (annak változásait) itt is statisztikailag nyilvántartott naturális mutatószámok segítségével határozzuk meg úgy, hogy egy-egy infrastrukturális szektort a lehetséges legtöbb összegyűjtött mutatószám alapján jellemzünk.

A *pontszámos módszert* korábbi nemzetközi összehasonlító számításaink céljaira alakítottuk ki; az ezzel a módszerrel számított eredményeket mutatta be az I., a magyar infrastruktúrát nemzetközi összehasonlításba helyező rövid fejezet. E módszert alkalmazva egy-egy mutatószám esetén az összehasonlítandó egységekhez (itt megyékhez) tartozó, a fejlettség szempontjából az adott évben legmagasabb értéket tekintjük 100-nak és a mutató más egységekre vonatkozó

értékeit pedig ehhez viszonyítva százalékban, azaz relatív fejlettségi szintmutatóként fejezzük ki. Az egy-egy infrastrukturális szektorra vonatkozó relatív fejlettségi szintmutatót most már a százalékban kifejezett mutatóértékek egyszerű számtani átlagaként határozzuk meg. Ebben a számítási-mérési módszerben tehát „A megye" „z" mutatójának relatív értéke a fejlettség szempontjából legkedvezőbb megyei „z" mutatóadat százalékaként van kifejezve. „A" megye „ß" infrastrukturális szektorának relatív fejlettségi szintmutatóját pedig a „ß" szektorra jellemző „z", „y", „x". stb. megyei mutatók relatív értékeinek átlaga adja, a megyei infrastruktúra egészének relatív fejlettségi szintmutatóját pedig a szektorális szintmutatók egyszerű számtani átlagaként számítjuk. A régiókra vonatkozó mutatószám-értékeket természetesen a régió alapadataival számoljuk. Ezek relatív értékének meghatározásánál viszont a régióknál is a legmagasabb megyei értéket tekintjük 100-nak.

Tanulmányunk tehát kilenc infrastrukturális szektorra két időpontban mutat ki a fejlettségi szintekben eltéréseket. Megjeleníti (a mutatószámok értékeinek változásait alapul véve) az egyes szektorok területén végbement fejlődést, továbbá az egyes megyékre (régiókra) vonatkozó szektorális fejlődés mértékét (ami egyes esetekben persze negatív, így visszaesés lehet), végül a megyék (régiók) fejlettségének az átlagostól való eltéréseit. Ilyenformán az elemzésben infrastrukturális szektoronként megmutatkoznak

1. a megyék (régiók) fejlettségének különbségei mindkét időpontban,
2. a fejlődés átlagos és megyei (régiók szerinti) mértékei,
3. az átlagostól való eltérés mutatója a megyék (régiók) szintjén mindkét időpontban és számszerű megjelenítése annak, hogy a két időpont között a megyék (régiók) fejlettsége mennyire közeledett (távolodott) egymástól. Ez utóbbi keretei között tér ki az elemzés a régiókon belüli 3-3 megye infrastrukturális fejlettsége eltéréseinek bemutatására.

6.1.1. A közlekedési szektor

A közlekedés területén 14 naturális mutató (mérőszám) megyei és régiók szerinti adatait tudtuk összegyűjteni az átalakulás periódusának a kezdetére, 1990-re és 2002-es évre. Ezek feldolgozásának eredményeit a *1. táblázat*ban foglaljuk össze.

Elsőként az 1990 és 2002 között a sorrendiségben bekövetkezett jelentősebb változásokra hívjuk fel a figyelmet.

Kiemeljük Győr-Moson-Sopron, Pest, Heves és Veszprém megyéket, amelyek – mint a *1. táblázatban* látható – négy vagy több mint négy lépcsőt emelkedtek a rangsorban. Nyilván nem véletlenül, hiszen ebben a központ, illetve Magyarország észak-nyugati része fejlettségének további erősödése, infrastrukturális felzárkózása nyilvánul meg. Ezekben a megyékben elsősorban a helyi

személy- és tehergépkocsi-tulajdon gyarapodásában, a gépkocsik átlagos életkorának viszonylag kedvező alakulásában, valamint a közlekedési balesetek határozott visszaesésében ragadhatók meg az országosnál kedvezőbb tendenciák.[1]

A négy vagy több lépcsővel visszaesők között Tolna megyét, Nógrád megyét és Bács-Kiskun megyét találjuk. Ezek, ugyancsak reprezentatív jelleggel Dél-, illetve Kelet-Magyarországot képviselik. Visszaesésük elsősorban a személy- és tehergépkocsi-sűrűség, a gépkocsi-élettartam, a gépkocsi szabálysértések és közúti balesetek viszonylag kedvezőtlen alakulásában konkretizálható.[2]

A fentebb nem említett megyék infrastrukturális fejlettségének országon belüli rangsorát az évtizedes változások alig érintették. Természetesen Budapest, továbbá Fejér és Komárom-Esztergom megye maradt az élbolyban. Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén megyék foglalják el az utolsó helyeket és a fennmaradók képezik a középmezőnyt.

A régiók rangsorában az első két hely megmaradt a Budapesttel „súlyosbított" Közép-Magyarországnak és Közép-Dunántúlnak. A harmadik helyet 2002-re a korábbi ötödik, azaz Nyugat-Dunántúl foglalta el, ami megfelel annak, hogy az ország orientációja keletről-nyugat felé fordult. Így a korábbi harmadik és negyedik, azaz Dél-Dunántúl és Dél-Alföld a negyedik és ötödik helyre szorult. A hatodik és hetedik hely pedig szilárdan Észak-Magyarországnak és Észak-Alföldnek marad.

A közlekedés egészét az átalakulás hosszú évtizede alatt 1,27-szeres növekedés jellemzi (az egyes naturális mutatók 2002/1990-es indexeinek átlagaként számolva). A legjelentősebb a növekedés a tehergépkocsik és kamionok számában

[1] A következő konkrétumokat lehet példaként kiemelni. A vizsgált periódusban országosan az 1000 lakosra jutó személygépkocsik száma 1,38-szorosra, Pest megyében 1,64-szeresre, Győr-Moson-Sopron megyében 1,39-re, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1,56-ra, Budapesten 1,48-ra, Hajdú-Biharban 1,42-re és a többi megyében 1,40-1,21-re emelkedett. A tehergépkocsik és kamionok számának gyarapodása országosan 1,85-szoros volt, Pest megyében 2,75-szoros és Győr-Moson-Sopron megyében viszont 2,05-szoros. Országosan a személygépkocsik átlagéletkora 1,23-szorosra emelkedett, Győr-Moson-Sopron megyében 1,15 a megfelelő adat; a tehergépkocsik átlagos életkora országosan 1,22-szorosra, Győr-Moson-Sopron megyében 1,06-szorosra és Veszprém megyében is „csak" 1,19-szorosra nőtt, amit természetesen visszaesésként, csökkenésként regisztrálunk. Az 1000 gépkocsira eső közlekedési balesetek száma országosan jelentősen, a felére csökkent, Pest megyében a csökkenés 54%-os, Győr-Moson-Sopron megyében pedig 60%-os volt.

[2] Tolna megyében a személygépkocsik száma csupán 1,23-mal nőtt. A tehergépkocsik (és kamionok) gyarapodása Tolna és Heves megyében 1,63-szeres, illetve 1,57-szeres volt (országos átlag: 1,38, illetve 1,85). Az élettartam a személygépkocsiknál Heves és Bács-Kiskun megyében, a tehergépkocsiknál mindhárom megyében viszonylag erőteljesen emelkedett: 1,32-szeresre és 1,4-szeresre, illetve 1,36, 1,27 és újra 1.32-szeresre (az országos átlag – mint említettük – 1,24-szeres, illetve 1,22-szeres). A közlekedési balesetek csökkenése Tolna megyében elmaradt az országos átlagtól.

1. táblázat

A közlekedési szektor megyei és régiók szerinti pontszámai, sorrendisége 1990-ben és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám
Budapest	1.	87			1.	94		
Pest	8.	71			4.	81		
Közép-Magyarország			1.	76			1.	84
Fejér	3.	78			3.	82		
Komárom-Esztergom	2.	84			2.	82		
Veszprém	15.	67			9.	74		
Közép-Dunántúl			2.	74			2.	79
Győr-Moson-Sopron	14.	68			6.	80		
Vas	11.	69			13.	70		
Zala	12.	68			14.	70		
Nyugat-Dunántúl			5.	67			3.	74
Baranya	10.	69			12.	70		
Somogy	7.	71			7.	78		
Tolna	5.	73			11.	71		
Dél-Dunántúl			3.	70			4.	72
Borsod-Abaúj-Zemplén	19.	63			17.	65		
Heves	9.	71			5.	80		
Nógrád	6.	72			16.	66		
Észak-Magyarország			6.	66			6.	69
Hajdú-Bihar	20.	59			18.	64		
Jász-Nagykun-Szolnok	16.	66			15.	69		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	17.	66			19.	64		
Észak-Alföld			7.	62			7.	65
Bács-Kiskun	4.	75			8.	76		
Békés	18.	63			20.	62		
Csongrád	13.	68			10.	74		
Dél-Alföld			4.	68			5.	71
Az átlagos eltérés aránya[1)]		6,9%				9,0%		
Átlagos növekedés[2)]				1,27-szorosa				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

(1,85-szörös). Számottevő (számításainkban 2-szeresre) javulást jelent, hogy a közlekedési balesetek és szabálysértők száma erősen (kb. a felére) csökkent. A fentiek szerint számolt átlagos növekedés a megyék és régiók szintjén eléggé

egyenletes: kiemelkedő Győr-Moson-Sopron és Pest megyében (1,49 illetve 1,44-szeres), a legalacsonyabb Nógrád megyében, éspedig 1,15-szörös, ami azt is jelenti, hogy az adatok nem jeleznek visszaesést.

A viszonylag egyenletes növekedés mellett az átlagostól való eltérések átlaga 6,9%-ról 9%-ra (1,67-szeresre) emelkedett, ami a megyék közötti különbségek bővülését jelzi.

A *régiók* 2002. évi belső viszonyaira rátérve az egy-egy régióhoz tartozó megyék rangsorait vesszük szemügyre. A leginkább kiegyensúlyozott régiónak Közép-Magyarországot lehet tekinteni, ahol Budapestet, az ország vitathatatlan centrumát az ezer szállal és egyre szorosabban hozzákapcsolt, felzárkózóban lévő Pest megye veszi körül. A rangsorok alapján orientálódva további öt régióhoz kakukkfiókák is tartoznak. Közép-Dunántúl két magasan rangsorolt megyét és – ugyan felzárkózásban lévő, de azért – a rangsorban jóval hátrább, a 9. helyen fekvő Veszprém megyét foglalja magába. A nyugat-dunántúli régióban a 6. Győr-Moson-Sopron mellett rangsora alapján a középmezőnyhöz, illetve inkább az alsó mezőnyhöz tartozó 2-2 megye található. Észak-Magyarország régiójában a sor végén lévő két megye mellett a rangsorban 5. Heves megye foglal helyet. Észak-Alföld „kiegyensúlyozottan" kevéssé fejlett megyékből áll, míg Dél-Alföldön a legkevésbé fejlett infrastruktúrával rendelkező megyét két közepes fejlettségű veszi közre.

6.1.2. Az informatika–távközlés szektora

Az infrastruktúrának ez az a szektora, melyen az áttekintett időszak alatt alapvető technikai átrendeződés ment végbe: a vezetékes hírközlés eszközrendszerének dominanciáját az elektronika bázisán működő vezeték nélküli technika vette át. Ma már a fejlettséget nem annyira a vezetékes telefonok, sokkal inkább a digitális berendezések elterjedtségén lehet mérni. Az 1990 és 2002 között végbement átváltás következménye, hogy munkánkban e két időpont keresztmetszeti vizsgálatánál nem használhatunk azonos mutatószámkészletet. Az informatika–távközlési szektor infrastrukturális fejlettségének érzékeléséhez az időszak első évére (éveire) nézve csupán hagyományos, elsősorban a telefonellátottságot jellemző mutatókra támaszkodunk, az időszak végére azonban ezek mellé már bekapcsoljuk a domainek, illetve az ISDN-fővonalak számát is, mint az informatika elterjedtségének jellemzőit. A statisztikában ezekre csak 1998-tól rendelkezünk megyei adatokkal (a mobil telefonokra nincs sajnos megyei adat). A két időpontra alkalmazott mutatókészlet eltérései természetesen fokozzák a bizonytalanságot a dinamikai vizsgálódásnál.

A legfontosabb számszerűségeket az alábbi, *2. táblázaton* mutatjuk be.

2. táblázat

Az informatika–távközlési szektor megyei és regionális pontszámai, sorrendisége 1990-ben és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám
Budapest	1.	111			1.	168		
Pest	19.	44			9.	68		
Közép-Magyarország			1.	89			1.	130
Fejér	15.	55			11.	66		
Komárom-Esztergom	11.	61			8.	71		
Veszprém	9.	71			3.	83		
Közép-Dunántúl			5.	62			3.	73
Győr-Moson-Sopron	2.	86			2.	84		
Vas	3.	84			5.	78		
Zala	4.	82			4.	80		
Nyugat-Dunántúl			2.	84	2.	81	2.	81
Baranya	7.	78			6.	76		
Somogy	5.	81			7.	74		
Tolna	10.	66			12.	64		
Dél-Dunántúl			3.	76			4.	72
Borsod-Abaúj-Zemplén	6.	79			14.	62		
Heves	8.	71			10.	67		
Nógrád	12.	59			15.	58		
Észak-Magyarország			4.	62			5.	62
Hajdú-Bihar	16.	53			16	57		
Jász-Nagykun-Szolnok	18.	51			18	52		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	17.	53			20.	47		
Észak-Alföld			6.	52			7.	52
Bács-Kiskun	14.	56			17.	54		
Békés	20.	40			19.	49		
Csongrád	13.	57			13.	62		
Dél-Alföld			7.	52			6.	55
Az átlagos eltérés aránya[1)]		22,0%				22,2%		
Átlagos növekedés[2)]				1,46-szorosa				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

A mutatószámkészlet jelentős változása mellett is leszögezhetjük: a megyék egymáshoz viszonyított helyzetének legfontosabb fejleménye Győr-Moson-Sopron megye (valamint Budapest) élenjáró helyének megszilárdulása, továbbá Pest, Veszprém és Fejér megye erőteljes felzárkózása, másfelől Borsod-Abaúj-Zemplén, Tolna és Nógrád megyék jelentős viszonylagos térvesztése, végül Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Bács-Kiskun megye megrekedése a rangsor utolsó helyein. E térvesztés, illetve megrekedés valóban csak viszonylagos, hiszen az említett megyékre is az informatika és távközlési ellátottság számottevő fejlődése a jellemző: a mindkét időpontban rendelkezésre álló (tehát a hagyományos) mutatók alapján számolva az átlagos növekmény pl. Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben is 14%-os, de Szabolcs-Szatmár-Beregben vagy például Hajdú-Bihar megyében éppenséggel 32, illetve 57%-os. Ugyanakkor azonos számítás Pest megyében 125, Fejérben 77, Veszprém megyében pedig 73%-os növekményt jelez.[3]

Az elektronikus híradástechnika elterjedését a fenti növekmény-mutatók nem érvényesítik, minthogy a bázisidőszakban (az 1990-es évek elején) ezek használata még csak szórványos volt és ezért – mint már említettük – statisztikai számbavételük is csak az évtized utolsó éveiben került napirendre. 1998-tól a statisztika rohamos terjedésüket regisztrálta: az elektronikus távközlés reprezentánsai közül a domainek száma három év alatt országosan 13-szorosra,[4] az ISDN-fővonalak száma négy év alatt 8-szorosra nőtt. Elterjedtségük az országban egyenetlen, a felfutási periódusnak megfelelően nagy kilengésekkel igazodva a megyék és régiók fejlettségének általános különbségeihez.[5]

Az ellátottság egyenlőtlenségei az infrastrukturális szektorok között az informatika–távközlési szektorban igen nagyok: ezt mutatja az átlagos eltérés aránymutatójának kiugróan magas, a periódus elején és végén egyaránt 22%-os értéke. A nagyarányú területi egyenlőtlenség a periódus elején még a hiánygazdaság nyomát viseli. Ekkor még 700 ezres, sok-sok év alatt felduzzadt várakozási lista jellemezte a telefonhoz jutás korlátozott lehetőségeit. A hiánygazdaság természetéből adódott: a tűzhöz közelebb ülők és főként Budapest, az iparilag kiemelt városok igényei előre sorolódtak. Mindebből természetesen jelentős különbségek adódnak az ellátottságban. A periódus végére a hiánygazdaság csupán a múlt emléke, a vezetékes hírközlés tekintetében az ellátottság már ki-

[3] Konkrétumként megemlítjük: az egyéni távbeszélő fővonallal rendelkező lakások aránya Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 45%-ről 59,5%-ra, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 28-ról 56%-ra, Pest megyében 38-ról 70%-re, Fejér megyében 40-ről 66%-ra, Veszprém megyében pedig 28-ról 68%-ra emelkedett.

[4] A domain név a www.domain.hu alakú internetes címeket, illetve a mögöttük álló szervereket jelöli.

[5] Például 2002-ben az 1000 főre jutó ISDN-fővonalak száma Budapesten 145, Győr-Moson-Sopron megyében 63, Veszprém megyében 57, Nyugat-Dunántúlon 55, az észak-magyarországi, az észak-alföldi és a dél-alföldi régióban pedig rendre 34, 31 és 24.

egyensúlyozottá vált. Az elektronikai bázisúnál viszont még a rohamos felfutás sebességének természetes eltérései jutnak érvényre, ami kiugró egyenlőtlenséget hoz létre.

6.1.3. A lakásellátottság és lakásfelszereltség szektora

Felhívjuk a figyelmet az idetartozó és statisztikailag megfigyelhető jelenségek, változások kettős természetére. A lakásvagyon (állomány) területi eltérései és az azokban végbemenő változások az időben (évtizednyi időszakban) viszonylag szükségképpen kisméretűek, lassú lefolyásúak. Ugyanakkor a lakásfelszereltség, illetve lakáshasználat területén (különösképpen a felszereltség infrastruktúrája kiépülésének időszakában) a rohamos fejlődést jellemzőnek lehet tekinteni és úgyszintén az azt kísérő jelentős területi különbségek kialakulását.

E szektor elemzésénél először e kettősséget mutatjuk be az 1990-re és 2002-re regisztrált adatokon. A lakások átlagos területe a hosszú évtized alatt 5%-kal nőtt, a 100 lakásra jutó népesség száma pedig 8%-kal javult; a megyei eltérések átlagos aránya e két mutatónál 2002-ben 6,6 és 4,8%-ot tett ki. Másfelől a csatornahálózatba bekapcsolt lakások arányát tekintve a javulás az időszak alatt 34%-os volt, az egy lakósra eső gázfogyasztás pedig éppenséggel 2,17-szeresre emelkedett, az átlagos eltérés aránya pedig e két mutatónál (2002-ben) 33 és 17%-os. Mikor a továbbiakban a megyék és régiók átlagos pontszámai alapján mutatkozó változásokat tekintjük át, indokolt figyelembe venni ezt az átlagok mögött meghúzódó kettősséget.

Az itt tárgyalt infrastrukturális szektor területi elemzésére szolgáló összevont (átlagos) adatokat foglalja össze a *3. táblázat.*

A megyék szintjén igen erőteljesek és kiterjedtek az elmozdulások. A középdunántúli régióhoz tartozó két megye, továbbá Pest és Vas megye, végül – (ismételjük a már használt kifejezést) kissé kakukktojásként – az észak-magyarországi Heves megye 4, illetve azt egyes esetekben jóval meghaladó pozícióval lépett előre a rangsorban.[6] Ugyanakkor a korábban tárgyalt szektoroknál tapasztaltakat figyelembe véve jellegzetes, hogy két-két dél-dunántúli és délalföldi megye, továbbá Hajdú-Bihar megye jelentősen visszaesett, valamint az,

[6] Néhány konkrétummal itt is illusztráljuk az előrelépést. A kiemelt nyugati megyékben (Pest megyét is ideértve), nyilván a lakás-bővítések hatására is, az országos fejlődést jóval meghaladva emelkedett az épített lakások átlagos alapterülete (Pest megyében pl. 95-ről 111, Fejér megyében 91-ről 107 m^2-re). Pest megyében 15-ről 42%-ra, vagy Heves megyében 26-ról 43%-ra emelkedett a csatornahálózatba bekötött lakások aránya (ez az „eredmény" és a 2002 évi 56%-os országos átlag európai mércén még mindig szégyenteljes). A használati oldalt is említve: mindegyik említett megyében erőteljesen nőtt az egy lakosra jutó gázfogyasztás (Heves megyében pl. évi 148-ról 443 m^3-re, vagy Komárom-Esztergom megyében az 1990 évi minimális szintről évi 326 m^3-re, meghaladva ezzel az országos átlagot).

3. táblázat

A lakásellátottság és lakásfelszereltség szektorának megyei és regionális pontszámai, sorrendisége 1990-ben és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sorrend	Pontszám	Sorrend	Pontszám	Sorrend	Pontszám	Sorrend	Pontszám
Budapest	1.	103			1.	99		
Pest	12.	75			2.	91		
Közép-Magyarország			1.	100			1.	95
Fejér	10.	75			4.	84		
Komárom-Esztergom	16.	71			11.	78		
Veszprém	6.	77			6.	82		
Közép-Dunántúl			5.	76			3.	82
Győr-Moson-Sopron	4.	80			3.	87		
Vas	11.	75			7.	80		
Zala	3.	81			5.	84		
Nyugat-Dunántúl			2.	80			2.	85
Baranya	7.	77			12.	77		
Somogy	5.	79			10.	78		
Tolna	17.	69			16.	75		
Dél-Dunántúl			4.	77			4.	77
Borsod-Abaúj-Zemplén	15.	71			19.	70		
Heves	13.	74			8.	80		
Nógrád	20.	64			20.	69		
Észak-Magyarország			7.	71			7.	73
Hajdú-Bihar	8.	76			15.	76		
Jász-Nagykun-Szolnok	18.	69			14.	76		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	19.	67			18.	72		
Észak-Alföld			6.	71			6.	75
Bács-Kiskun	9.	75			13.	77		
Békés	14.	74			17.	75		
Csongrád	2.	82			9.	80		
Dél-Alföld			3.	78			5.	76
Az átlagos eltérés aránya[1)]		6,6%				6,5%		
Átlagos növekedés[2)]				1,23-szorosa				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

hogy Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét találjuk az utolsó helyeken a lakásellátás és lakásfelszereltség területén.

E szektor fejlődése (a naturális mutatók indexeiből nyert átlag szerint) 1,23-szoros, megyék szerint eléggé egyenletes anélkül, hogy példa lenne effektív visszaesésre. Az átlagos eltérés arányai a szektor egészét tekintve nem különösebben nagyok, és lényegében azonosak a két időszakban.

6.1.4. Az egészségügy szektora

Mutatószámrendszerünk feldolgozásával a megyék és a régiók egészségügyi állapotának egymáshoz viszonyított elhelyezkedéséről kapott általános képet jeleníti meg a következő *4. táblázat.*

Az egészségügyre vonatkozó naturális mutatók közül néhány az orvosi ellátásnak, mások az egyéb egészségügyi szolgáltatásoknak az intenzitását hivatottak érzékeltetni, végül vannak olyanok, melyek a lakosság egészségügyi állapotának színvonalát fejezik ki, illetve mérik.[7] Ez a mutatószámrendszer tehát a tárgyalt infrastrukturális szektort valóban sokoldalúan fogja át, amit azért emelünk itt ki hangsúlyosan, mert a bemutatott számszerű eredmények meglehetősen meglepő, a korábbiaktól számottevően eltérő képet adnak.

Első pillanatban feltűnik, hogy az a Közép- és Nyugat-dunántúli régió, amely a történelmi hagyományok szerint Magyarország fejlettebb részét jelenti és amely eddigi szektorelemzéseink szerint is az átalakulás nyertese, egészségügyi infrastruktúráját tekintve a régiók között az utolsó (7, illetve 6.) helyeken sorol. Ennek megfelelően 2002-ben a megyék között alacsony pontszámmal, a 16-19. helyen (1990-nel szemben 4 hellyel is visszaesve) Győr-Moson-Sopron és Vas megyét, továbbá Komárom-Esztergom és Fejér megyét találjuk. Itt elsősorban az egyéb egészségügyi szolgáltatások rendelkeznek viszonylag alacsony értékű mutatókkal.[8] Pest megye 20. helyezése értelmezhető: Budapest vonzáskörzetében

---

[7] Érdemes megismerkedni e mutatókkal. Az egy orvosra jutó lakosok, az egy háziorvosra jutó 60 éven felüliek, az egy gyermekorvosra jutó 0–14 évesek száma az orvosi ellátásnak, az egy gyógyszertárra jutó, az egy egészségügyi szakszemélyzetre jutó, továbbá az ezer kórházi ágyra, valamint az egy gyógyszertárra jutó és egy mentőautóra jutó lakosok száma az egyéb egészségügyi szolgáltatásoknak az intenzitását, végül a csecsemőhalandóság aránya, a nők és külön a férfiak születéskor várható átlagos élettartama a lakosság egészségi állapotát hivatott érzékeltetni, illetve mérni.

[8] Elsősorban az egyéb egészségügyi szakszolgálatnál, Fejér és Komárom-Esztergom megyében ezeken túl az orvosi ellátást és egészségügyi állapotot jelzőknél is van sok viszonylag kedvezőtlen adat. Példaként közöljük itt az 1000 lakosra jutó kórházi ágynak az említett megyékre vonatkozó 2002 évi értékeit: Győr-Moson-Sopron 7,8, Vas 7,1, Komárom-Esztergom 6,1 és Fejér megye 6,3. Összehasonlításként Baranya megyében 8,6 vagy Csongrádban 8,1 kórházi ágy jut 1000 lakosra.

4. táblázat

Az egészségügy szektorának megyei és regionális pontszámai, sorrendisége 1990-ben és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám
Budapest	1.	87			1.	96		
Pest	20.	71			20.	68		
Közép-Magyarország			2.	82			1.	86
Fejér	19.	73			19.	75		
Komárom-Esztergom	15.	76			18.	75		
Veszprém	11.	79			5.	83		
Közép-Dunántúl			7.	76			7.	78
Győr-Moson-Sopron	12.	78			16.	77		
Vas	13.	78			17.	76		
Zala	4.	83			7.	82		
Nyugat-Dunántúl			5.	79			6.	78
Baranya	2.	87			2.	93		
Somogy	10.	80			8.	81		
Tolna	9.	80			11.	80		
Dél-Dunántúl			1.	83			2.	85
Borsod-Abaúj-Zemplén	8.	80			10.	80		
Heves	5.	83			13.	78		
Nógrád	7.	81			12.	78		
Észak-Magyarország			3.	81			5.	79
Hajdú-Bihar	6.	81			4.	87		
Jász-Nagykun-Szolnok	17.	75			14.	77		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	18.	74			15.	77		
Észak-Alföld			6.	76			4.	80
Bács-Kiskun	14.	77			9.	80		
Békés	16.	76			6.	82		
Csongrád	3.	86			3.	88		
Dél-Alföld			4.	80			3.	83
Az átlagos eltérés aránya[1)]		4,4%				5,9%		
Átlagos növekedés[2)]				1,25-szorosa				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

a Pest megyében lakók az egészségügyi szolgáltatások több eleménél is a fővárosi infrastruktúrára támaszkodnak (előrevetítjük: ez más szektorokban, pl. a kultúra, a kereskedelem területén is megmutatkozik), ugyanakkor a megye egészségügyi állapotjelzői jó-közepes értéket mutatnak. A fentebb említett két régió, illetve négy megye rossz pozíciójára viszont nehéz kézenfekvő magyarázatot találni.

Budapest (és ennek megfelelően a közép-magyarországi régió) első helye nem igényel különösebb indoklást. Az azonban igényelne, hogy a már korábban bemutatott szektorokban a középmezőnyhöz tartozó Baranya és Csongrád megyét szilárdan, 1990-ben és 2002-ben egyaránt a 2. és a 3. helyen találjuk. Nyilvánvalónak tartjuk, hogy ez a hagyományokkal rendelkező Pécsi és Szegedi egyetem szerepével, ezen belül egészségügyi centrum szerepével és működésével függ össze! Alátámasztja ezt, hogy a korábbi szektoroknál egyébként az utolsó helyeken is megforduló Hajdú-Bihar megye, mint a jó nevű debreceni kórházi centrum környezete, az egészségügyi infrastruktúrát tekintve 1990-ben a 6. és 2002-re már előbbre sorolva a 4. helyet foglalja el.

A naturális mutatókból képzett 2002/1990-es index, azaz az így mért átlagos növekedés 1,25-szörös. A megyék, régiók szintjén a növekedés eléggé egyenletes, 1,18 (Heves) és 1,37 (Budapest) között helyezkedik el. 1,35-ös, azaz magas a növekedési index Békés és Hajdú-Biharban is. A *4. táblázatról* is leolvasható: 2002-ben 1990-el szembeállítva Békés megye 10(!), Hajdú-Bihar megye is két helyezéssel lépett előre, ugyanakkor Heves megye nyolc(!) hellyel, Nógrád pedig öttel hátrább sorol. Ennek megfelelően az észak-magyarországi régió is hátrább csúszott, a 3. helyről az 5. helyre.

Az átlagos eltérés aránya a szektor egészére nézve 1990-ben 4,4%-os és 2002-ben 5,9%-os, ami önmagában viszonylag kiegyenlített helyzetre utal és csökkenti Közép- és Nyugat-Dunántúl lemaradásának jelentőségét. Kiemelünk ugyanakkor néhány olyan elemet, melynek területén a mutatószámok tanúsága szerint a megyei[9] ellátások intenzitása jelentősen eltér egymástól. Konkrétabban: ahol az átlagos eltérés aránya meghaladja a 10%-ot. Ilyen az orvosokkal (átlagos eltérés aránya 19%), a gyermekorvosokkal (12%), a kórházi ágyakkal (12%) és a mentőautókkal (15%) való ellátás területe.

Különválasztva és kiemelten szólunk a csecsemőhaladóság adatairól. Országosan a hosszú évtized alatt a csecsemőhalandóság igen erőteljesen csökkent, 14,7 ezrelékről 7,2 ezrelékre, ami már közel jár az európai adatokhoz. Ezen a viszonylag alacsony szinten azonban jelentősek a megyék között a különbségek. 2002-ben a csecsemőhaladóságnál mért megyei egyenlőtlenségek átlagos aránya az országos értékhez (azaz az átlagos eltérés aránya) 20%-os! A legalacsonyabb Baranyában (4,3 ezrelék), a legmagasabb Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (10,5 ezrelék).

[9] Budapestet és ehhez kapcsoltan Pest megyét is számításon kívül hagytuk.

6.1.5. Az oktatás és a kutatás szektora

Országok nemzetközi összehasonlításában, már csak természetes egymásraépültségük folytán is, az oktatás és kutatás tartományát egységes infrastrukturális szektorként szokás tárgyalni. Jelen elemzésünknél nehézséget okoz, hogy nincsenek a tudomány alszektorát reprezentáló mutatókra (mérőszámokra) 1990 évi megyei (régiók szerinti) bontásban adatok. Az 1995. évre ugyan rendelkezünk a megfelelő adatokkal, melyek azonban nem tekinthetők semmiképp sem a vizsgálat alá vont hosszú évtized „bázis"-adatainak, minthogy az átalakulás periódusának első éveiben a kutatás alszektora (elsősorban talán a nagyvállalati kutatóhelyeken) nagymértékben leépült.[10]

Fentiek miatt az oktatás tartományát vonjuk be a dinamikai nézőpontot is magába foglaló elemzésbe a következő *5. táblázat*hoz kapcsolódóan és mintegy kiegészítésként fogunk majd képet adni a tudomány alszektorának 2002 évi területi keresztmetszetéről.

Az oktatási alszektorban a növekedés rendkívül erőteljes. Mint ismeretes, a vizsgált periódus alatt megy végbe a középiskolai és még inkább a felsőfokú oktatás robbanásszerű kiterjedése. A maga számszerűségében, az 1990 évivel szembeállítva, 2002-re a megfelelő korú népességhez viszonyítva a középiskolai tanulók aránya 42%-ról 85%-ra, a felsőoktatás hallgatóinál 9%-tól 23%-ra emelkedett. Indokolt továbbá kiemelni, hogy az általános iskola 1. osztályát sem végzettek aránya is (a választott mutató természetéből adódóan) dinamikusan javult.[11]

E nagyarányú fejlődés feltételei között is (vagy mondjuk inkább, hogy ellenére) a megyék közötti „erőviszonyok" rendkívül stabil képet mutatnak. Budapest, valamint (együtt a rá támaszkodó Pest megyével[12]) a közép-magyarországi régió egyértelműen domináns szerepe mellett a fejlettséget jelző 2-5. hely mindkét időpontban Csongrád, Baranya, Győr-Moson-Sopron és Hajdú-Bihar

---

[10] Országos adatok szerint a tudományos kutatásban foglalkoztatottak összes létszáma 1990-ben 60 ezer, 1995-ben 38 ezer fő és 2002-ben 29 ezer fő volt. Forrás: Magyar statisztikai évkönyv, 2002, 520. o.

[11] A 9 évesnél idősebb népességből az általános iskola első osztályát sem elvégzettek aránya országosan a vizsgált periódus alatt 1,2%-ról 0,7%-ra csökkent, ami számításainkban 1,2/0.7=1,7, azaz 70%-os javulásként jelenik meg. Ugyanakkor a szektor növekedésének indexét tompítják számításainkban az eddig említetteknél sokkal lomhább viselkedésű mutatók, mint az általános iskolába járó tanulók aránya, az egy tanerőre jutó tanulók száma, a GDP-nek az oktatási kiadásokra eső aránya.

[12] Indokolt figyelembe venni, hogy az adatok a beiskolázottság helyét és nem a beiskolázottak lakhelyét jelölik. Ezért Pest megye kedvezőtlen mutatóit feloldja a budapesti beiskolázottság igen magas (három pozícióban 100-at is meghaladó) „sűrűsége", ami önmagában is nyilvánvalóvá teszi, hogy a Pest megyeiek számottevő része középiskolai szinten is Budapestre jár iskolába. (A budapesti középiskolai tanulók aránya 1990-ben 122, 2002-ben 153%-a, a főiskolai és egyetemi hallgatóké pedig 59%-a a megfelelő korú budapesti népességnek.)

5. táblázat

Az oktatási alszektor megyei és regionális pontszámai, sorrendisége 1990-ben és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám
Budapest	1.	96			1.	102		
Pest	20.	59			20.	60		
Közép-Magyarország			1.	81			1.	84
Fejér	18.	64			11.	69		
Komárom-Esztergom	10.	69			12.	69		
Veszprém	14.	67			7.	76		
Közép-Dunántúl			7.	66			5.	71
Győr-Moson-Sopron	4.	80			4.	83		
Vas	6.	76			6.	78		
Zala	8.	70			13.	69		
Nyugat-Dunántúl			2.	75			3.	76
Baranya	3.	80			3.	85		
Somogy	11.	68			14.	68		
Tolna	19.	64			19.	64		
Dél-Dunántúl			4.	72			4.	74
Borsod-Abaúj-Zemplén	9.	69			10.	69		
Heves	7.	74			8.	74		
Nógrád	13.	67			18.	64		
Észak-Magyarország			5.	70			7.	69
Hajdú-Bihar	5.	77			5.	79		
Jász-Nagykun-Szolnok	16.	65			17.	66		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	15.	66			16.	66		
Észak-Alföld			6.	70			6.	71
Bács-Kiskun	17.	65			15.	67		
Békés	12.	67			9.	72		
Csongrád	2.	91			2.	94		
Dél-Alföld			3.	74			2.	76
Az átlagos eltérés aránya[1)]		10,0%				11,1%		
Átlagos növekedés[2)]				1,62-szorosa				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

megyét illeti, azaz (az egészségügy területi strukturáltságához hasonlóan) a patinás egyetemi városokhoz (Szeged, Pécs, Debrecen), azok vonzáskörzetéhez, valamint a nyugat-magyarországi dinamizmus megyéjéhez kapcsolódik. A részleteket illetően ez a sorrendiség teljesen egyértelmű a felsőoktatásnál és érvényesül a középiskolai beiskolázottság „sűrűségét" illetően is.

A lemaradók a Magyarország északkeleti és déli területén helyet foglaló megyék (2002 évi sorrendben: Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád és Tolna megyék). Indokolt mindamellett kiemelni, hogy a középiskolai beiskolázottság 2002-ben már a megyék többségénél közelíti-meghaladja a háromnegyedet; a legalacsonyabb[13] Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (64%) és Nógrád megyében (68%). Fontos továbbá megemlíteni, hogy ez utóbbi megyékben viszonylag magas a 9 évet meghaladó korban lévő népességből az általános iskola első osztályát sem elvégzettek aránya (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1,2%; Nógrádban 0,86%, továbbá Somogyban 1,0% és Tolna megyében 0,9%).

Telítettséghez közeli helyzetet találunk mindenütt az általános iskolai tanulók arányát illetően. Országosan kiegyensúlyozott a kép az egy általános iskolai tanerőre jutó tanulók számánál is.[14]

A *kutatás* területi erőviszonyait három mutató érzékelteti.[15] Magától értetődő és ésszerű, hogy ebben az alszektorban is (különösen azt követően, hogy az átalakulás folyamatában a kutatóbázist működtetett nagyvállalatok nagy része leépült) az infrastrukturális kiépültség csomópontjait a nagyobb egyetemek, azok vonzáskörzetei adják. Ennek megfelelően Budapest dominánsnak jellemezhető első helye mögött a 2., 3. és 5. helyen Csongrád, Hajdú-Bihar és Baranya megye következik (*6. táblázat*). Kiemeljük továbbá, hogy a 4. és a 6. helyen Pest megyét és Bács-Kiskun megyét találjuk, nyilván agrárkutatási potenciáljuk jelzéseként.[16]

A kutatási tevékenység egyetemekre koncentráltsága szinte magától értetődő jelenség, ami – a másik oldalról – az alszektor szükségszerűen nagyfokú területi egyenlőtlenségeit hozza magával. Ezt fejezi ki, hogy a megyék közötti eltérések pontszámban mért átlagának aránya az alszektorban igen magas értéket, 79%-ot tesz ki.

---

[13] Pest megyét a már korábban elmondottak miatt figyelmen kívül hagyva.

[14] Országos átlag 10,4 tanerő/tanuló, átlagos eltérés aránya 6,6%.

[15] 10 ezer lakosra jutó kutatók-fejlesztők száma; K+F-ráfordítások aránya a GDP-hez; 100 ezer foglalkoztatottra jutó bejelentett szabadalom.

[16] Tájékoztatásul közöljük a kutatókra és fejlesztőkre vonatkozó adatokat. 2002-ben a tízezer lakosra jutó kutatók-fejlesztők száma Budapesten 95 fő, Csongrádban 53, Hajdú-Biharban 38 és Baranyában 37 fő. 10 főt, illetve azt meghaladó adatot a következő megyékben találunk: Fejérben 19, Veszprémben 17, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 15, Pest megyében 12 és Bács-Kiskun megyében 10 fő.

6. táblázat

A kutatási alszektor megyei és regionális pontszámai, sorrendisége 1995–96-ban és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám
Budapest	1.	201			1.	191		
Pest	12.	17			4.	45		
Közép-Magyarország			1.	147			1.	151
Fejér	7.	32			8.	36		
Komárom-Esztergom	20.	1			17.	7		
Veszprém	4.	61			7.	40		
Közép-Dunántúl			3.	33			4.	29
Győr-Moson-Sopron	6.	36			9.	34		
Vas	16.	7			16.	9		
Zala	17.	6			19.	1		
Nyugat-Dunántúl			7.	19			6.	18
Baranya	5.	39			5.	43		
Somogy	11.	25			10.	25		
Tolna	15.	10			18.	5		
Dél-Dunántúl			5.	27			5.	27
Borsod-Abaúj-Zemplén	8.	29			11.	20		
Heves	10.	26			14.	11		
Nógrád	19.	2			20.	1		
Észak-Magyarország			6.	24			7.	15
Hajdú-Bihar	3.	64			3.	67		
Jász-Nagykun-Szolnok	13.	11			13.	10		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	9.	28			15.	10		
Észak-Alföld			2.	36			3.	31
Bács-Kiskun	18.	6			6.	41		
Békés	14.	11			12.	14		
Csongrád	2.	78			2.	100		
Dél-Alföld			4.	31			2.	53
Az átlagos eltérés aránya[1)]		78,8%				78,8%		
Átlagos növekedés[2)]				1,15-szoros				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

6.1.6. A kultúra szektora

Az infrastrukturális fejlettséget ebben a szektorban elsősorban olyan mutatók (és az ezekre épülő pontrendszer) alapján mérjük, melyek egy-egy megye (régió) területén a kulturális szolgáltatások igénybevételének intenzitását értékelik és egyben utalnak az intézmények kiépültségére is. Az „igénybevétel" a szolgáltatások természete szerint csak részben kötődik a megye (régió) területén lakó népességhez. Az alkalmazott mutatószámrendszer[17] mérési eredményét a *7. táblázat* mutatja be.

A szektor „fejlettsége" pontosabban (a mérés jellegéhez igazodva), a kulturális szolgáltatások igénybevétele általános *visszaesést* mutat. Különösen nagyarányú a visszaesés a mozilátogatók számát illetően (2002-ben 1990-hez viszonyítva csupán 44%-os), de csökkent a TV-előfizetés (87%), a színházlátogatás (ugyancsak 87%) mértéke is. Emelkedett viszont a közművelődési szervezetek száma (127%). A különbségek a megyék között szinte minden mutatónál nagymértékűek, ezt az átlagos eltérés aránya reálisan mutatja (1990-ben 16%-os és 2002-ben meghaladja a 20%-ot).

Budapest, illetve a közép-magyarországi régió első helye itt is egyértelmű. A „helyezettekre" rátérve indokolt kiemelni, Zala és Veszprém megye 2. és 3. helyét, ami főként a színház- és mozilátogatók, a könyvtárba-iratkozottak és a múzeumlátogatók „sűrűségére" vezethető vissza.

Érdekességként megemlítjük, hogy a múzeumlátogatók tekintetében az első két helyet mindkét időpontban Heves és Veszprém megye foglalja el.[18]

6.1.7. A kereskedelem–turizmus szektora

Korábbi szektor-elemzéseinknél sem álltak rendelkezésünkre minden naturális mutató tekintetében teljesen egységesen az 1990 évi adatok. Ennek megfelelően beszéltünk korábban „az átalakulás periódusának elejére (így jelöljük) 1990-re és 2002-re (illetve az ezekhez közeli évekre)" vonatkozó adatokról. A kereskedelem–turizmus szektoránál a periódust indító adatállományban a statisztikai lehetőségek korlátai miatt csupán az 1992 évi (egy naturális mutató tekintetében pedig az 1994-es) adatot tudjuk szerepeltetni. Erre itt azért indokolt nyomatékkal

[17] Mutatószámaink a következők: 1000 lakosra jutó TV-előfizetők, továbbá színházlátogatók, mozilátógatók, könyvtárba-iratkozottak és múzeumi látogatók száma, végül a közművelődési szervezetek száma 100 ezer lakosra számítva.

[18] Nyilvánvaló Eger (a Dobó vár) és Veszprém város népszerűsége. De említést érdemel a múzeum-látogatásnál a további sorrend is. 1990-ben: 1. Heves (Eger), 2. Veszprém, 3. Komárom-Esztergom, 4. Győr-Moson-Sopron, 5. Baranya (Pécs); továbbá 2002-ben: 1. Heves, 2. Veszprém, 3. Budapest, 4. Baranya és 5. Komárom-Esztergom.

7. táblázat

A kultúra szektorának megyei és regionális pontszámai, sorrendisége 1990-ben és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám
Budapest	1.	91			1.	114		
Pest	20.	40			20.	32		
Közép-Magyarország			1.	74			1.	82
Fejér	18.	49			18.	55		
Komárom-Esztergom	15.	56			19.	43		
Veszprém	3.	80			5.	70		
Közép-Dunántúl			4.	62			4.	57
Győr-Moson-Sopron	5.	72			16.	70		
Vas	8.	64			17.	60		
Zala	2.	81			7.	72		
Nyugat-Dunántúl			2.	72			2.	68
Baranya	9.	62			2.	68		
Somogy	7.	67			8.	57		
Tolna	14.	56			11.	49		
Dél-Dunántúl			3.	62			3.	60
Borsod-Abaúj-Zemplén	19.	48			10.	49		
Heves	4.	74			13.	66		
Nógrád	10.	59			12.	46		
Észak-Magyarország			6.	57			6.	53
Hajdú-Bihar	11.	58			4.	50		
Jász-Nagykun-Szolnok	13.	57			14.	52		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	17.	50			15.	44		
Észak-Alföld			7.	55			7.	48
Bács-Kiskun	16.	54			9.	49		
Békés	12.	58			6.	51		
Csongrád	6.	70			3.	62		
Dél-Alföld			5.	60			5.	54
Az átlagos eltérés aránya[1)]		16,0%				20,6%		
Átlagos növekedés[2)]				0,92-szoros				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

felhívni a figyelmet, mert éppen ezen a területen az átalakulási periódus első két évében igen jelentősek voltak (már csak az akkor végbement jelentős jövedelemcsökkenés és tömeges privatizáció miatt is) a változások, melyeket tehát elemzésünk kényszerűen figyelmen kívül hagy. Mindamellett – úgy gondoljuk – a szektor infrastruktúrája fejlettségének terület-strukturális jellegzetességeit és azok elmozdulásait az adatok valósághűen mutatják be. Az átalakulás egész periódusa alatt végbement mennyiségi változásokat azonban nem lehet az 1992–2002-re áttekintettekkel azonosítani.

Lássuk ezek után a *8. táblázaton* a szektorra vonatkozó összevont adatokat.

A kép rendkívül jellegzetes: a pontszámban mért fejlettségi rangsor első négy helyét mindkét időpontban Budapest mellett a balatoni övezet, azaz Somogy, Veszprém és Zala megye foglalja el. Az 5. és 6. hely pedig – pontszámban az előzőektől meglehetősen leszakadva – a nyugati határszél két megyéjét, Győr-Moson-Sopron és Vas megyét illeti. Feltűnő az is, hogy nem csupán a turizmust reprezentáló mutatók[19] alapján rajzolódik fel ez a sorrendiség, hanem a kereskedelem kiépültségére vonatkozóaknál is. Az adatokból kirajzolódó területi strukturáltság is aláhúzza, hogy a Balaton-vidék perspektivikus fejlesztésének elhanyagolása az egész ország és még inkább az érintett megyék szempontjából komoly veszteség-tényezővé válhat (vált). Felvetődik az is, vajon nem lenne-e a jelenlegi megoldásnál célszerűbb, ha a sok szempontból azonos csónakban evező három Balaton melléki megye alkotna egy régiót?

A kereskedelem–turizmus infrastrukturális fejlődését módszerünk 1,25-szörösnek mutatja. Feltételezhető, hogy 1990-et alapul véve a növekedés sokkal kisebbnek mutatkoznék. A szektor fejlettségének területi különbségei meglehetősen nagyok: a megyei adatok átlagos eltérésének aránya 20% körüli, kissé növekvő tendenciával. Elsősorban a turizmust reprezentáló mérőszámoknál rendkívül nagyok a különbségek a megyék között, hiszen – bemutattuk – ezek erőteljesen koncentráltak a Balatont övező megyékre.[20]

6.1.8. A környezetmegóvás szektora

E szektor infrastruktúrájának fontos pontjain a hosszú évtized időszakában lényeges volt a fejlődés. Naturális mutatóink közül egyeseknél a feltételeknek, elsősorban a gazdasági struktúrának a módosulása okozott a szennyező anyagok „termelése" csökkenését eredményező kedvező hatásokat.[21] Másoknál jelentős

[19] 1000 lakosra jutó külföldi vendégek száma, a külföldiek tartózkodásának átlagos időtartama, 1000 lakosra jutó szállásférőhelyek száma.

[20] Az 1000 lakosra jutó külföldi vendégek számánál pl. a 2002 évi átlagos eltérés aránya 88%. Az adat Somogy, Veszprém és Zala megyékben 500-600-as nagyságrendű, ugyanakkor 9 megyében nem éri el a 100-at.

[21] Az elvezetett szennyvíz mennyisége a hosszú évtized alatt 61%-ra csökkent.

8. táblázat

A kereskedelem–turizmus szektorának megyei és regionális pontszámai, sorrendisége 1992-ben és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám
Budapest	4.	64			3.	81		
Pest	19.	39			17.	45		
Közép-Magyarország			4.	59			2.	67
Fejér	11.	47			18.	45		
Komárom-Esztergom	9.	51			10.	53		
Veszprém	2.	74			4.	79		
Közép-Dunántúl			2.	62			4.	60
Győr-Moson-Sopron	5.	59			6.	59		
Vas	6.	59			5.	65		
Zala	3.	67			2.	83		
Nyugat-Dunántúl			3.	62			1.	68
Baranya	8.	53			8.	54		
Somogy	1.	83			1.	93		
Tolna	15.	44			15.	46		
Dél-Dunántúl			1.	66			3.	66
Borsod-Abaúj-Zemplén	18.	41			19.	42		
Heves	10.	48			11.	51		
Nógrád	7.	53			20.	42		
Észak-Magyarország			5.	45			7.	44
Hajdú-Bihar	12.	46			7.	58		
Jász-Nagykun-Szolnok	14.	45			9.	53		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	20.	35			13.	47		
Észak-Alföld			7.	43			5.	54
Bács-Kiskun	13.	46			12.	49		
Békés	17.	42			14.	47		
Csongrád	16.	42			16.	46		
Dél-Alföld			6.	44			6.	47
Az átlagos eltérés aránya[1)]		18,8%				21,0%		
Átlagos növekedés[2)]				1,25-szorosa				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

mértékű növekedés jelent pozitív fejleményt.[22] A megyék között a fejlettség (átlagos pontszámban mért) különbsége csökkent ugyan, de még eléggé nagy: az átlagos eltérés aránya az 1990 évi 21%-ról 2002-ben 14%-ra csökkent. Kifejezetten nagyarányú még 2002-ben is a megyék között a különbség az ivóvízhálózat csatornázottságát és a szennyvizek (országosan még igen alacsony arányú) fokozott tisztítottságát illetően.[23]

A pontszámokban kifejezett összevont adatokat az alábbi *9. táblázat* mutatja be. A *9. táblázat* egyértelműen jelzi a két alföldi és 2002-ben a dél-dunántúli régió infrastrukturális elmaradottságát a környezetmegóvás szektorában. Országosan elsősorban a szennyvizek tisztítottságán kell nagymértékben javítani a biológiai tisztítás (illetve a III. fokozat) alkalmazásának, továbbá a csatornázottságnak a gyors kiszélesítésével.

6.1.9. A közbiztonság szektora

Kétségtelen, hogy a közbiztonság a gazdaság működésének és az emberi életvitelnek fontos feltétele, azaz a gazdaság és az emberi életvitel folyamatai infrastruktúrájának lényeges eleme. Konszolidált körülmények között a közbiztonság ott nagyobb, ott nyújt kedvezőbb feltételeket a gazdaság működéséhez és az emberi élethez, ahol viszonylag kisebb a bűncselekmények és ennek megfelelően az elítéltek száma.[24] Ilyen meggondolásokkal soroljuk a közbiztonságot az infrastruktúra szektorai közé és mérjük fejlettségét, illetve annak területi eltéréseit a bűncselekményekre, továbbá a jogerősen elítéltekre vonatkozó, statisztikailag nyilvántartott egy-egy mérőszámmal.[25] Elemzésünk mélységét természetesen erősen korlátozza, hogy ezen a területen munkánk céljaira a statisztikában nyilvántartott mindössze két mérőszámot tudtunk biztosítani.[26]

A közbiztonságra vonatkozó, az eddig is alkalmazott módszerrel összevont adatokat mutatja be az alábbi *10. táblázat.*

---

[22] Az ivóvízhálózatra jutó csatornahálózat aránya több mint kétszereződött. A rendszeres hulladékgyűjtésbe bevont lakások aránya pedig 36%-kal nőtt.

[23] Az átlagos eltérés aránya 2002-ben az ivóvízhálózat csatornázottságánál közel 30% és a szennyvizek fokozott tisztítottságánál közel 50%. Az erdősültségnél is 40%-os a megyék közötti átlagos eltérés aránya, ezt azonban – évtizedes mércével – természeti adottságnak lehet tekinteni.

[24] Ez a megállapítás természetesen akkor igaz, ha a bűnüldözés hivatása magaslatán áll. Ennek feltételezését fejezi ki a „konszolidált körülmények között" kitétel.

[25] Mérőszámaink az ismertté vált közvádas bűncselekmények 1000 lakosra jutó száma és az 1000 lakosra jutó jogerősen elítéltek száma.

[26] A teljesség kedvéért döntöttünk úgy, hogy – bár csupán két mérőszám alapján – a közbiztonságot is bevonjuk ebbe az elemzésbe.

9. táblázat

A környezetmegóvás szektorának megyei és regionális pontszámai, sorrendisége 1990-ben és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám
Budapest	1.	131			1.	106		
Pest	16.	50			10.	66		
Közép-Magyarország			1.	94			1.	89
Fejér	8.	64			13.	60		
Komárom-Esztergom	2.	83			2.	82		
Veszprém	5.	73			7.	71		
Közép-Dunántúl			2.	72			3.	69
Győr-Moson-Sopron	10.	63			4.	78		
Vas	6.	65			5.	76		
Zala	4.	74			3.	78		
Nyugat-Dunántúl			3.	67			2.	76
Baranya	3.	75			8.	69		
Somogy	7.	64			15.	59		
Tolna	14.	53			20.	50		
Dél-Dunántúl			4.	66			5.	61
Borsod-Abaúj-Zemplén	12.	62			6.	73		
Heves	11.	62			12.	62		
Nógrád	9.	63			9.	67		
Észak-Magyarország			5.	62			4.	67
Hajdú-Bihar	17.	46			14.	59		
Jász-Nagykun-Szolnok	19.	46			16.	59		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	13.	54			11.	64		
Észak-Alföld			6.	48			6.	60
Bács-Kiskun	18.	46			19.	54		
Békés	20.	40			17.	55		
Csongrád	15.	52			18.	54		
Dél-Alföld			7.	46			7.	54
Az átlagos eltérés aránya[1)]		21,0%				14,2%		
Átlagos növekedés[2)]				1,17-szorosa				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

10. táblázat

A közbiztonság szektorának megyei és regionális pontszámai, sorrendisége 1990-ben és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sorrend	Pontszám	Sorrend	Pontszám	Sorrend	Pontszám	Sorrend	Pontszám
Budapest	13.	69			20.	59		
Pest	15.	68			3.	85		
Közép-Magyarország			5.	67			7.	67
Fejér	12.	69			1.	93		
Komárom-Esztergom	14.	69			18.	65		
Veszprém	11.	71			8.	78		
Közép-Dunántúl			4.	69			2.	77
Győr-Moson-Sopron	4.	88			13.	75		
Vas	1.	94			2.	90		
Zala	5.	83			9.	77		
Nyugat-Dunántúl			1.	86			1.	79
Baranya	17.	67			14.	73		
Somogy	20.	58			19.	60		
Tolna	8.	81			4.	83		
Dél-Dunántúl			7.	66			6.	70
Borsod-Abaúj-Zemplén	19.	60			11.	76		
Heves	9.	79			10.	76		
Nógrád	5.	83			12.	76		
Észak-Magyarország			6.	67			4.	76
Hajdú-Bihar	18.	64			17.	67		
Jász-Nagykun-Szolnok	7.	83			15.	73		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	16.	68			7.	79		
Észak-Alföld			3.	70			5.	73
Bács-Kiskun	10.	72			16.	72		
Békés	3.	89			5.	81		
Csongrád	2.	93			6.	81		
Dél-Alföld			2.	82			3.	77
Az átlagos eltérés aránya[1)]		13,1%				12,6%		
Átlagos növekedés[2)]				0,82-szorosa				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

Az adatok értékelésénél figyelembe kell venni, hogy itt a több rosszabbodást jelent. Az „átlagos növekedés" 0,82-es értékének jelentése az, hogy a helyzet 18%-kal romlott, minthogy (mutatóink szerint) a közvádas bűncselekmények és a jogerősen elítéltek száma átlagosan 1/0,82=1,22-szeresre emelkedett, a közvádas bűncselekmények esetében 1,26-szorosra és a jogerősen elítélteknél 1,19-szeresre. A bűnesetek és az elítéltek számának emelkedése a legnagyobb Budapesten, Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron, Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun és Csongrád megyében volt, ennek megfelelően váltak jelentősen (4, illetve több hellyel) rosszabbá pozícióik. Számottevően javult viszont Pest, Fejér, Borsod-Abaúj-Zemplén megye viszonylagos helyzete. A régiók közül a közbiztonságot Nyugat-Dunántúlon, Dél-Alföldön és Közép-Dunántúlon lehet az átlagosnál viszonylag kedvezőbbnek tartani.

6.1.10. A magyar infrastruktúra mint egész a megyékben és a régiókban

Bemutattuk Magyarország kilenc infrastrukturális szektorában a megyék és a régiók egyenlőtlenségeit. Az alkalmazott, pontszámokkal operáló módszer megadja, szinte felkínálja a szintetizálás lehetőségét, tehát azt, hogy az eddig bemutatott adatok alapján az infrastruktúra egésze fejlettségének megyei (régiók szerinti) eltéréseiről is képet kapjunk. E célból itt is egyszerű átlagolást alkalmazunk. Az infrastruktúra, mint egész fejlettségének jellemzésére a megyék (a régiók) szektorális pontszámai átlagát fogadjuk el, azaz változatlanul a pontszámok eltéréseiként mutatjuk ki az infrastrukturális fejlettség egészére vonatkozó megyei (régiók szerinti) különbségeket.[27] Az infrastruktúra egészének fejlettségét kifejező pontszámokat, a megyék és a régiók sorrendiségét mutatja be az alábbi *11. táblázat*.

Értékelésünk az infrastruktúrák területén az átlagos növekedést a gazdasági fejlődésnél valamivel nagyobbnak mutatja be (mint korábban szóltunk róla: a GDP értéke a hosszú évtized alatt 16%-kal gyarapodott).[28] Az átlagos eltérés 9%-os arányát eléggé erőteljesnek tekinthetjük, meggondolva azt, hogy ez az adat a fejlettebb és a kevésbé fejlett megyék középértékei között 18 százalékpontnyi távolságot jelent. Ezen túl azt is figyelembe kell venni, hogy az átlagolás mindég a szélsőségek tompítása irányába hat.[29]

---

[27] A módszerhez tartozóként alkalmazható lenne olyan átlagolás is, amely nem a megyénként már átlagolással kialakított 9-9 szektorális pontszámból, hanem közvetlenül a 73 komponensre kiszámított megyei pontszámokból építkezik. Kísérletképpen mindkét átlagolást elvégeztük; a kapott adatok alig különböznek egymástól.

[28] Éves növekedést számolva a különbség mindössze fél százalékpont.

[29] Egyes szektorok megyei pontszámainál és még inkább az egyes komponenseknél az átlagos eltérés sokkal szélesebb tartományai jelentek meg.

11. táblázat

Az „infrastruktúra mint egész" pontszámai és azok sorrendisége 1990-ben és 2002-ben

Megye és régió	1990				2002			
	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám	Sor-rend	Pont-szám
Budapest	1.	93			1.	105		
Pest	20.	57			13.	66		
Közép-Magyarország			1.	81			1.	90
Fejér	13.	64			9.	69		
Komárom-Esztergom	10.	69			11.	66		
Veszprém	5.	73			2.	76		
Közép-Dunántúl			4.	69			3.	70
Győr-Moson-Sopron	3.	75			3.	75		
Vas	4.	74			6.	72		
Zala	2.	77			4.	75		
Nyugat-Dunántúl			2.	75			2.	74
Baranya	7.	72			5.	72		
Somogy	6.	72			8.	70		
Tolna	12.	65			16.	63		
Dél-Dunántúl			3.	71			4.	69
Borsod-Abaúj-Zemplén	14.	64			15.	63		
Heves	9.	71			10.	68		
Nógrád	11.	67			19.	61		
Észak-Magyarország			5.	66			6.	64
Hajdú-Bihar	16.	62			12.	66		
Jász-Nagykun-Szolnok	17.	62			17.	62		
Szabolcs-Szatmár-Bereg	19.	59			20.	60		
Észak-Alföld			7.	61			7.	63
Bács-Kiskun	15.	63			14.	63		
Békés	18.	61			18.	62		
Csongrád	8.	71			7.	71		
Dél-Alföld			6.	65			5.	65
Az átlagos eltérés aránya[1)]		9,0%				9,1%		
Átlagos növekedés[2)]				1,22-szorosa				

Magyarázat: [1)] A pontszámok átlagához viszonyítva; [2)] A naturális mutatók értékváltozásaiból képzett indexek átlaga.

A 2002-es adatok alapján először a *megyék* (értékelésünkben érvényesülő) *fejlettség szerinti csoportjait* határoljuk körül. Budapest kiemelkedő pozíciója egyértelmű. A 2-4. helyet a pontszámban egymáshoz nagyon közeli Veszprém, Győr-Moson-Sopron és Zala megye foglalja el (76 és 75 ponttal). A sorrendben az 5-10. pozíció, pontszámaikat tekintve kis különbséggel Baranya, Vas, Csongrád, Somogy, Fejér és Heves megyét illeti (72-68 pontszámmal). Kissé leszakadva a 11-13. helyen található (egyformán 66 ponttal) Komárom-Esztergom, Hajdú-Bihar és (önmagában, azaz Budapest nélkül alig értékelhetően) Pest megye. Végül a 14. helytől egymáshoz közel fekvő (63-60-as) pontszámmal a megyék több mint harmada van sereghajtó pozícióban: Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén, Tolna, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye.

Az 1990-es helyezéseket figyelembe véve a sorrendiségét számottevően (legalább négy hellyel) változtató 5 megye található táblázatunkban. A hosszú évtized alatt Pest, Fejér és Hajdú-Bihar megye pozíciója jelentősen javult, Tolna és Nógrád megye helye pedig jelentősen romlott a rangsorban.

A *régiók 1990-es és 2002-es sorrendisége* szinte változatlan az első helyen a központi régióval, a 2-4. helyen a Nyugat-dunántúli, a Közép-dunántúli és a Dél-dunántúli, ezt követve a két alföldi és az Észak-magyarországi régióval. Ez *a rangsor egyértelműen tükrözi az infrastrukturális fejlettség tekintetében (is) az ország nyugati felének fölényét a keletivel szemben.* A nagyon átfogó képből tulajdonképpen csak Csongrád megye viszonylag jó, továbbá Heves megye mérsékelt helyezését lehet kiemelni és azt, hogy – mint említettük – Hajdú-Bihar megye pozíciója a rendszerváltás óta sokat javult.

A régióhoz tartozó megyék viszonylagos fejlettsége egymáshoz közelálló a nyugat-dunántúli régióban, más régióknál azonban számottevőek a fejlettség eltérései. Kiemelkedő (értékelési rendszerünkben 9 pontszámot is elér, illetve meghalad) a régión belül *a megyei fejlettség különbsége* a közép-dunántúli és a dél-alföldi régiónál (Veszprém, illetve Csongrád megye kiemelkedően fejlett), továbbá a dél-dunántúli régióknál (a visszaesett Tolna megye helyzete nagyon kedvezőtlen).

A *régión belüli különbségek*, ezen belül az infrastrukturális fejlettség tekintetében mutatkozó erőteljes különbségek eleve konfliktusokkal terheltek. Különösen az állami (közösségi) finanszírozásra utalt infrastrukturális szektoroknál vetődik fel egyre élesebben a *döntés problémája: a lemaradottat fejleszteni, vagy a fejlettet preferálni.* Manapság, a régiók látszat-élete mellett az ide tartozó, voltaképpen régión belüli problémák többnyire a központi apparátushoz „feljebb tolódva" (sokszor szándékosan is feljebb tolva) jelennek meg és gyakran nem elsősorban a helyi erők racionalitást kereső konfliktusain keresztül, hanem inkább az éppen adott erőviszonyokhoz, alkupozíciókhoz igazodva dőlnek el. *Elkerülhetetlen, hogy a régiók Magyarországon is döntési jogkörökkel*

rendelkező igazi közigazgatási egységekké váljanak, és ennek megfelelő döntési hatáskörökkel működjenek. Ilyen átalakulás a régiók szintjén folyó összecsapások és kompromisszumkeresés felé terelheti, ennélfogva talán racionálisan kezelhetőbbé, „működőképesebbé" teszi az itt tárgyalt dilemmákat.

6.2. A nagyvárosok infrastrukturális fejlettsége

A *nagyvárosok*nak közismerten meghatározó a szerepük a településrendszerben, illetve az ország társadalmi-gazdasági életében. Így nem érdektelen a megyei és regionális elemzés kapcsán külön kiemelni a nagyvárosainkat, konkrétan 100.000 főt meghaladó népességű településeinket. A következőkben röviden bemutatjuk e nagyvárosok néhány általános jellemzőjét, azok változását az elmúlt évtizedben, és utána térünk rá infrastrukturális fejlettségük elemzésére.

6.2.1. Általános jellemzők

A nagyvárosok népessége Kecskemét és Nyíregyháza kivételével mindenhol csökkent az 1990 és 2002 közötti időszakban. A teljes népességszám 2%-os csökkenését is figyelembe véve relatív értelemben Győr lakossága is növekedett, míg a többi város esetében az országos népességcsökkenést meghaladó a visszaesés (*12. táblázat*).

A népességváltozás sokszor a településszerkezet változását, a városi népesség agglomerációba költözését rejti magában. Már az is erre utal, hogy a négy nagyváros megyéjének (valamint a Budapest – Pest megye együttesének) a lakossága – ha csekély mértékben is, de – növekedett.

Még célravezetőbb, ha a nagyvárosok kistérségeit vizsgáljuk (ami az adott nagyvárost és közvetlen agglomerációját foglalja magában). Ilyen vizsgálatból azt láthatjuk, hogy 1990 és 2002 között a vándorlási különbözet a miskolci kistérség mellett (évi átlag –3,6 fő 1000 főre vetítve) a nyíregyházában (–1,1) volt negatív, vagyis Nyíregyháza növekvő népessége részben saját agglomerációjából költözött be a városba (urbanizációs folyamat). A legmagasabb a kecskeméti (3,8) kistérség népességnövekedése volt, ami nem meglepő, hiszen itt a városi népesség száma is emelkedett, míg a debreceni (0,6), székesfehérvári (0,9), szegedi (1,2) és pécsi (1,6) kistérség népesség-növekedése egyértelműen szuburbanizációs folyamatot tükröz.

A *foglalkoztatottság*i helyzet alakulása 1993 és 2002 között – nem meglepő módon – többnyire jobb volt a nagyvárosokban, mint a hozzájuk tartozó megyék egészében.

12. táblázat

A nagyvárosok népességének változása
(lakónépesség, év végén)

Város	Városi népesség, fő		Változás	Megyei* népesség, fő		Változás
	1990	2002	2002/1990	1990	2002	2002/1990
Budapest	2 018 035	1 719 342	0,85	2 969 092**	2 969 705**	1,00
Debrecen	213 927	205 881	0,96	549 204	551 837	1,00
Győr	129 598	128 913	0,99	427 680	435 088	1,02
Kecskemét	103 568	107 604	1,04	545 307	544 116	1,00
Miskolc	194 033	180 282	0,93	756 926	744 484	0,98
Nyíregyháza	114 596	116 899	1,02	568 830	586 193	1,03
Pécs	170 023	158 942	0,93	416 824	404 709	0,97
Szeged	176 135	162 860	0,92	438 315	426 817	0,97
Székesfehérvár	109 106	102 670	0,94	420 223	428 409	1,02

* A megyei értékek Debrecen esetén Hajdú-Bihar, Győr esetében Győr-Moson-Sopron, Kecskemétnél Bács-Kiskun, Miskolcnál Borsod-Abaúj-Zemplén, Nyíregyházánál Szabolcs-Szatmár-Bereg, Pécsnél Baranya, Szegednél Csongrád, Székesfehérvárnál pedig Fejér megyét jelenti.

** Budapest esetében a megyei érték Budapest és Pest megye együttes népességét jelöli

Forrás: Területi statisztikai évkönyvek, KSH, Budapest.

Érdekes kivételt jelent ez alól Győr, illetve Győr-Moson-Sopron megye, ahol a megyei munkanélküliségi ráta tartósan alacsonyabb, mint a nagyvárosé. A nagyvárosok és a megyék munkanélküliségi ráta alapján felállított sorrendje megközelítően azonos, bár némi átrendeződés megfigyelhető a vizsgált időszakban. 1993-ban Budapest mellett Pécs és Szeged helyzete volt a legkedvezőbb, 2002-ben már Győr és Székesfehérvár „került a dobogóra", az 1993-ban sereghajtó Nyíregyháza javított pozícióján, és 2002-re Miskolc és Debrecen munkanélküliségi rátája volt a legmagasabb (*13. táblázat*).

A *GDP-re* vonatkozó statisztikai adatok csak megyei szintre állnak rendelkezésre. Szakértői becslés azonban kistérségekre (ezen belül a nagyvárosok kistérségeire) is rendelkezésre ál (*14. táblázat*).

A nagyvárosok között Győr, Budapest és Székesfehérvár van az élbolyban,[30] az utolsó Miskolc és Nyíregyháza. A sorrend – kisebb eltérésekkel – megegyezik a megyei értékek alapján képzett sorrenddel.

A *kis- és* (közepes, azaz) *középvállalkozások sűrűsége*, illetve gyarapodása is jellemezheti a település életképességét (*15. táblázat*).

[30] Az 1. helyen Szentgotthárd, a 2. helyen Budaörs állt.

13. táblázat

Regisztrált munkanélküliek aránya a nagyvárosokban és megyéikben, 1993 és 2002

Város	Regisztrált munkanélküliek aránya a nagyvárosban, %		Regisztrált munkanélküliek aránya a megyében, %	
	1993	2002	1993	2002
Budapest	5,6	1,6	6,5*	1,8*
Debrecen	8,2	6,3	12,5	7,9
Győr	7,6	2,8	7,1	2,6
Kecskemét	9,7	4,7	12,3	5,7
Miskolc	10,5	8,4	16,1	11,4
Nyíregyháza	10,9	5,7	15,0	9,3
Pécs	6,4	4,1	10,1	7,1
Szeged	7,2	4,3	10,1	5,2
Székesfehérvár	8,1	3,7	10,1	4,4

* Budapest esetében a megyei érték Budapest és Pest megye együttes népességét jelöli.
Forrás: KSH adatközlés.

14. táblázat

GDP-re vonatkozó becslés nyolc nagyvárosi kistérségre és Budapestre, 2000

Nagyváros (és kistérsége)	A becsült GDP összege, millió Ft	Egy lakosra jutó becsült GDP, ezer Ft	Rangsorhelyezés a 150 kistérség között, a GDP/fő alapján	A megyék egy lakosra jutó GDP-je, ezer Ft
Budapest	4 602 069	2561	4	1979*
Debrecen	320 825	1118	36	929
Győr	441 378	2581	3	1754
Kecskemét	200 032	1221	29	887
Miskolc	266 095	983	49	852
Nyíregyháza	207 799	969	50	710
Pécs	270 721	1344	21	993
Szeged	281 813	1401	17	1088
Székesfehérvár	393 311	2413	5	1664

* Budapest és Pest megye együtt.
Forrás: Kiss J. P. 2003. 52–54. o.

A kisvállalkozások száma hat-hétszeresére nőtt 1996 és 2002 között a nagyvárosokban. Ami talán meglepő: a Budapest, Székesfehérvár, Győr „élbolyt" közvetlenül követi Nyíregyháza, míg a sereghajtó itt is Miskolc. A középvállalkozások számában nem volt hasonlóan „robbanásszerű" a növekedés. Székesfehérvár, Kecskemét, Nyíregyháza és Budapest esetében nőtt azok száma, Győrött stagnált, míg a négy „nagy vidéki város" jóval elmarad a többiektől, ráadásul Szegeden, Pécsett és Miskolcon még csökkent is a középvállalkozások száma.

15. táblázat

A kis és középvállalkozások száma a nagyvárosokban, 1996 és 2002

Város	1000 lakosra jutó kisvállalkozás		1000 lakosra jutó középvállalkozás	
	1996	2002	1996	2002
Budapest	26	141	0,65	0,76
Debrecen	12	102	0,41	0,45
Győr	14	123	0,70	0,69
Kecskemét	14	106	0,56	0,72
Miskolc	13	89	0,39	0,37
Nyíregyháza	15	122	0,54	0,65
Pécs	16	111	0,54	0,50
Szeged	14	109	0,56	0,51
Székesfehérvár	14	125	0,59	0,87

Forrás: KSH adatközlése.

6.2.2. A nagyvárosok infrastrukturális fejlettsége

Azt terveztük, hogy a nyolc magyar nagyváros infrastrukturális ellátottságára (fejlettségére) a megyeihez hasonló adatbázist állítunk össze, mely módot ad nem csupán e nagyvárosok, hanem azon túl e városok és megyéik egybevetésére, továbbá a nagyvárosok kiemelésével (megye mínusz nagyváros) valamiféle „vidék" infrastrukturális fejlettségének bemutatására is. A szükséges adatok azonban csak foghíjasan voltak számunkra (a KSH-nál) elérhetők. Ezért szerényebb megoldásra kényszerültünk.[31]

A nagyvárosok infrastrukturális fejlettségének elemzéséhez összeállított adatbázis a megyei analízisben használttal szembeállítva három vonatkozásban hiányos.

1. A megyei adatbázisban szereplő naturális mutatóknak csak valamivel több mint felénél, összesen csupán 42 mutatónál találtunk a városokra is lebontott adatokat. A közlekedés területén a megyei anyagban szereplő 14 naturális mutatóból csupán ötre, vagy pl. az oktatás-kutatásnál nyolcból csak négyre van felhasználható „nagyváros" adat. A közbiztonság szektorát adatok híján el kellett hagynunk. A nagyváros-analízisben megjelenő megye tartalma már csak ezek folytán sem lehet azonos azzal,

[31] Itt megjegyzést kell tennünk. Ha a megyei analízisben használttal azonos, ilyen értelemben teljes adatbázisunk lenne, akkor sem tudnánk követni eredeti elképzelésünket. A háromdimenziós (város, megye, megye mínusz város) feldolgozás igénye a munka mennyiségét (és a szükséges ismeretanyagot) tekintve jóval nagyobb annál, mint amit e projekt keretében mozgósítani tudunk.

amivel eddig találkoztunk; annál szegényesebb és attól számszerűségében is eltérő.[32]

2. Van olyan mutató, amelynek meghatározása nem pontosan egyezik azzal, amit korábbi (megyei) elemzésünknél használtunk.[33]
3. A közlekedés, továbbá az informatika és távközlés területén a nagyvárosokra lebontott adat csak az 1990-es évek közepétől áll rendelkezésre. Így ezeknél a szektoroknál le kellett mondanunk a megyei anyaggal összehasonlítható 1990–2002-es fejlődés (visszafejlődés) bemutatásától. Ezért a nagyvárosi elemzés az 1990–2002-es időszakra csupán hat infrastrukturális szektorra terjed ki.

A továbbiakban elsősorban keresztmetszeti összehasonlító képet adunk a 2002 évre nyolc nagyváros és megyéi átlagos, valamint nyolc szektorra vonatkozó infrastrukturális fejlettségéről. Ezt követően mutatunk be, csupán hat infrastrukturális szektorra kitérve, az 1990–2002. évi fejlődést (visszafejlődést) jellemző indexeket.

A *16. táblázat* a nyolc nagyvárosra és megyéikre mutatja be a 42 naturális mutatóból építkező átlagos pontszámokat és ezek rangsorát (1–4. oszlop). Az általunk alkalmazott módszerrel, de most 42 naturális mutatót felhasználva mutatjuk be tehát egy-egy nagyváros, illetve megye infrastruktúrájának egészére a viszonylagos (más nagyvárosokra és a megyéikre vonatkoztatott) fejlettség számszerűségeit. A táblázat további oszlopai azt a rangsorban elfoglalt helyet tüntetik fel (1.-től a 8.-ig), amely ebben az összehasonlításban a nagyvárost, illetve a megyét pontszámai alapján az adott infrastrukturális szektorban megilleti. A *17. táblázatban* közöljük a nagyvárosok, megyék szektorális pontszámait és sorrendiségét.

A *16. táblázat* 1. és 2. hasábja az infrastrukturális fejlettség szempontjából a nyolc nagyváros jól elkülöníthető két csoportját mutatja be. A rangsor 1–4. helyét alig megkülönböztethető átlagos színvonalon (104 és 103 pontszámmal) Győr, Szeged, Pécs és Székesfehérvár foglalja el. Szinte adódik a késztetés, hogy egyfelől a gazdaságilag elől menetelő városokra, másfelől a patinás egyetemi kultúrával rendelkező városokra gondoljon az ember e felsorolásnál. Győr és Székesfehérvár a rangsori jelzések szerint szinte mindenben elől van, az egészségügyben viszont lemaradt, Pécs és Szeged pedig az oktatásban foglalja el az első és második helyet és az egészségügyben is jól áll. Az 5. helyen lévő Kecskemét (100 ponttal, erőssége a közlekedés, a kultúra, gyengéje éppen az egészségügy és az oktatás) után az utolsó helyeken 97-95 ponttal Nyíregyháza,

[32] Ezért az itt kapott számszerű eredményeknek az összehasonlítása a korábbi, IV/1–10. alfejezetekben bemutatottakkal legfeljebb orientációs célokat szolgálhat.

[33] A megyei elemzésünknél a mutató tartalma „a főiskolai és egyetemi hallgatók aránya a megfelelő korú népességben", a városokra viszont „a felsőoktatási hallgatók száma 1000 lakosra" van nyilvántartva.

Miskolc és Debrecen következik. Feltűnik Nyíregyháza és Debrecen jó helyezése a kereskedelemben és a turizmusban (keleti határszél?), Debrecené és Miskolcé az egészségügyben, végül Miskolcé a távközlésben.

A nagyvárosok átlagos fejlettsége eléggé egyenletes,[34] ezt jelzi az átlagos eltérésnek az átlagpontszámok alapján kalkulált alacsony 3,4%-os aránya (*16. táblázat* 1. hasáb, utolsó adat). Ebben persze érvényre jut a pontszám-átlagolásnak a szektorkülönbségeket kiegyenlítő hatása is. Ha a szektoronként számolt eltérések átlagát vesszük figyelembe, akkor a különbségek szélesebb jelzéséhez jutunk: az ekként (a *17. táblázat* utolsó sora adataiból) számított átlagos arány már 8,0%, ami a kultúra, a kereskedelem–turizmus és a környezetvédelem szektorokban mutatkozó erőteljes eltérések hatását tükrözi. Más szektoroknál viszont a nagyvárosok infrastrukturális fejlettsége valóban kiegyenlített.

Az itt szereplő nyolc megye rangsora semmiféle újdonságot nem jelent, az szinte teljesen azonos azzal, amivel az előzőekben, a megyei elemzés során már találkoztunk.[35] Külön is kiemelhető (és erősíti e kevesebb komponensre támaszkodó számításnak a hitelét), hogy a nyolc megye (*16. táblázatban* szereplő) szektorsorrendjei is megfelelnek annak, ha nem is minden egyes pozíciót tekintve, ami a megyék elemzésénél már elénk tárult.[36] Az átlagos eltérés aránya a nyolc megyénél az átlagpontszámok alapján számolva 6,5% (*16. táblázat,* utolsó sora). Ha a pontszámok szektoronként számolt eltéréseinek átlagát vesszük figyelembe, akkor az eltérések átlagának aránya 10,2%-osnak mutatkozik. Mindkét adat számottevően haladja meg a nyolc nagyvárosra kapott azonos tartalmú értéket, ami arra utal, hogy *a megyék között az infrastrukturális fejlettség tekintetében nagyobb különbségek feszülnek, mint a nagyvárosok között.* A „reciprok"-fogalmazás talán jobban emeli ki a lényeges elemet: *a nagyvárosok között az infrastrukturális ellátottság tekintetében a megyékkel összehasonlítva kisebbek az eltérések.*

A nagyváros infrastruktúrája a dolog természeténél fogva kiépültebb, fejlettebb, mint a megyéé, hiszen az ellátásnak számos eleme szükségképpen a nagyvárosra koncentrált. Ezt érzékeltetik adataink: az egészségügy, az oktatás, a kultúra szektoraiban pontszámaink szerint mérve a nagyvárosok ellátottsága 40–100%-kal haladja meg a megyéét (lásd a *17. táblázat* utolsó előtti sorát). Ebben

---

[34] Hozzátehetjük ehhez, hogy a nagyvárosokat tekintve tulajdonképpen Budapest sem lóg ki túlságosan a sorból. Ha Budapest pontszámait a nagyvárosoknál elvégzett számításhoz illeszkedően (azaz az itt szereplő 42 komponens alapján) határozzuk meg, akkor 108 pontszámhoz jutunk, ami első helyet jelent a nagyvárosok között, de nem túlzott fölénnyel. Távolsága a legjobbakhoz akkora, mint a legjobbaké a közepes helyen lévő Kecskeméthez.

[35] Az infrastruktúra egészére vonatkozó átlagoknál az egyetlen kivétel az, hogy a korábbi rangsorral szemben itt Baranya és Csongrád helyet cserélt.

[36] Egyetlen kivétel van: a környezetmegóvás szektora, ahol a két rangsor között számottevő az eltérés.

16. táblázat

Nyolc nagyváros és megyéik pontszámainak átlaga és sorrendje az infrastruktúra szektoraiban 2002-ben

Megyék, városok	Szektorpontszámok átlaga és sorrendjük		Rangsor													
			Közlekedés		Informatika–távközlés		Lakás		Egészségügy		Oktatás		Kultúra		Kereskedelem és turizmus		Környezetvédelem	
Debrecen	95	8.	4.		6.		5.		2.		4.		8.		3.		8.	
Hajdú-Bihar megye	70	5.		6.		6.		4.		3.		4.		6.		1.		7.
Győr	104	1.	5.		1.		1.		8.		3.		4.		2.		2.	
Győr-Moson-Sopron megye	78	1.		2.		1.		1.		4.		3.		2.		2.		1.
Kecskemét	100	5.	2.		8.		6.		7.		8.		1.		5.		3.	
Bács-Kiskun megye	67	6.		1.		7.		5.		5.		6.		4.		5.		8.
Miskolc	96	7.	8.		2.		8.		3.		6.		5.		8.		7.	
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	65	7.		7.		3.		8.		7.		7.		7.		7.		2.
Nyíregyháza	97	6.	7.		7.		4.		5.		7.		6.		1.		5.	
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	61	8.		8.		8.		7.		8.		8.		8.		4.		3.
Pécs	103	3.	6.		5.		7.		1.		1.		7.		7.		1.	
Baranya megye	76	3.		5.		2.		6.		1.		2.		5.		3.		4.
Szeged	104	2.	3.		4.		3.		4.		2.		3.		4.		6.	
Csongrád megye	76	2.		3.		5.		3.		2.		1.		1.		8.		6.
Székesfehérvár	103	4.	1.		3.		2.		6.		5.		2.		6.		4.	
Fejér megye	70	4.		4.		4.		2.		6.		5.		3.		6.		5.
8 város átlaga	100																	
8 megye átlaga	70																	
Átlagos eltérés: Város	3,4%																	
Átlagos eltérés: megye	6,5%																	

17. táblázat

Nyolc nagyváros és megyéik pontszámai az infrastruktúra nyolc szektorában 2002-ben

Megyék, városok		Közlekedés		Informatika–távközlés		Lakás		Egészségügy		Oktatás		Kultúra		Kereskedelem-turizmus		Környezet-védelem	
Debrecen		79		74		86		119		135		108		51		107	
Hajdú-Bihar megye			67		59		75		84		85		66		55		68
Győr		79		84		93		96		144		137		58		145	
Győr-Moson-Sopron megye			84		83		87		77		89		75		53		81
Kecskemét		84		67		86		99		109		164		46		144	
Bács-Kiskun megye			85		58		75		77		72		68		43		59
Miskolc		74		83		84		112		128		128		40		120	
Borsod-Abaúj-Zemplén			60		70		68		72		72		59		39		76
Nyíregyháza		75		71		89		105		124		127		61		121	
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye			57		52		69		68		69		57		45		73
Pécs		76		77		86		123		150		116		43		152	
Baranya megye			74		75		75		95		91		68		50		72
Szeged		81		79		90		110		150		156		47		121	
Csongrád megye			81		61		79		87		97		92		39		69
Székesfehérvár		85		82		91		103		129		163		45		128	
Fejér megye			78		67		84		74		75		73		41		70
Átlag	8 város	79		77		88		108		134		137		49		130	
	8 megye		73		66		77		79		81		70		46		71
Átlagos eltérés	8 város	3,9		6,5		3,0		7,2		8,4		13,0		11,8		10,0	
	8 megye		12,3		12,3		6,6		9,1		11,3		11,0		11,4		6,2

a vonatkozásban azonban tulajdonképpen nem is a megyét és nagyvárost kellene egymással összemérni, hiszen a megye magába foglalja magát a nagyvárost is. Tehát a nagyvárost a „vidék"-kel (megye mínusz város) kellene összehasonlítani. De ilyen megoldást sem lehet kellően orientálónak tekinteni, hiszen a településszerkezet természete számos oldalról befolyásolja a nagyváros szerepét, ennélfogva az infrastruktúra indokoltan nagyvárosba koncentráltságának mértékét is. Itt elégedjünk meg azzal, hogy alkalmazott módszerünkben valamiféle koncentráltságot a nagyváros és a megye pontszámának a hányadosa is kifejez. Ekként mérve a legnagyobb koncentráltságot Nyíregyháza és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye viszonylatában, a legkisebbet Győr és Győr-Moson-Sopron megye viszonylatában találunk (a hányadosok értéke 97:61=1, 59, illetve 104:78=1,33; lásd a *16. táblázat* 1. és 3. hasábját). A nyolc nagyváros és nyolc megye koncentráltságának ekként mért átlagos mértéke pedig 100:70=1, 43.[37]

Utolsó idetartozó témánkat e gondolatsort folytatva vetjük fel. Az eltelt hosszú évtizedben, 1990[38] és 2002 között abban a hat szektorban, amelyben a mérésre az adatok rendelkezésre állnak, vajon nőtt vagy csökkent-e az infrastruktúra előbbiek szerint értelmezett (mért) koncentráltsága? Másként is kérdezhetünk. A nagyvárosban vagy a megyében javult-e jobban (romlott-e kevésbé) az infrastrukturális ellátás? Ha ugyanis a javulás a nagyvárosban volt erőteljesebb, akkor fokozódott a koncentráltság és fordítva.

A *18. táblázat* egymás alatt tűnteti fel a nagyvárosra és megyére azt az indexet, amely az infrastrukturális ellátottság egy-egy szektorban végbement változását fejezi ki. Ha a nagyváros adata nagyobb, akkor a megyéhez képest a nagyvárosban javult jobban (romlott kevésbé) az infrastrukturális ellátás, ami azt is jelenti, hogy a nagyvárosi koncentráció nőtt és fordítva.

Az adatok eléggé egyöntetű képet adnak. Az egészségügyi és különösen az oktatási szektorokban, jelentős bővülésük mellett, a nagyvárosi koncentráció erőteljesen növekedett, a kultúra szektorában az ellátottság (feltehetően inkább az igénybevétel) általános visszahúzódását nagyvárosi koncentráció kísérte. Ugyanakkor a lakásellátás és felszereltség szektorában egyértelműen, a környezetmegóvás és a kereskedelem–turizmus szektorában a megyék többségében csökkent a nagyvárosok súlya. Az infrastrukturális ellátottság az itt tárgyalt nyolc megye öt szektorában bővült (javult), a kultúra szektorában visszaesett (romlott) a hosszú évtized alatt. Az általunk alkalmazott módszer az ellátottság bővülését az itt átfogott terület egészén 23%-osnak, a nagyvárosokban 29%-osnak méri, ami az infrastruktúra egészére nézve a nagyvárosi koncentráció enyhe növekedését jelzi.

---

[37] Ilyen „koncentráltsági mutatót a 25. táblázat minden pozíciójára, sőt, minden komponensre lehetne számítani, s ez tulajdonképpen izgalmas kiinduló alapja lehetne egy szerteágazó regionális kutatásnak.

[38] Egyes pozíciókban, pl. a kereskedelemben 1992 után.

18. táblázat

A változás indexei 2002/1990 nyolc nagyvárosban és megyében hat infrastrukturális szektorra

Városok, megyék	Lakás	Egészség-ügy	Oktatás	Kultúra	Környezet-védelem	Kereske-delem-turizmus	Össze-sen
Debrecen	1,04	1,53	1,70	0,76	1,20	1,35	1,23
Hajdú-Bihar	1,18	1,47	1,59	0,55	1,46	1,56	1,27
Győr	1,07	1,30	1,93	0,93	1,36	1,29	1,26
Győr-Moson-Sopron	1,32	1,29	1,72	0,71	1,46	1,10	1,28
Kecskemét	1,11	1,50	1,82	1,18	1,41	0,92	1,33
Bács-Kiskun	1,20	1,37	1,62	0,57	1,57	1,20	1,22
Miskolc	1,04	1,44	1,83	1,00	0,96	0,81	1,14
Borsod-Abaúj-Zemplén	1,16	1,26	1,55	0,66	1,47	1,21	1,17
Nyíregyháza	1,11	1,50	1,71	0,90	1,16	2,01	1,28
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1,28	1,38	1,56	0,58	1,70	1,61	1,27
Pécs	1,11	1,57	1,76	0,82	1,59	0,95	1,27
Baranya	1,20	1,47	1,61	0,59	1,26	1,16	1,18
Szeged	1,09	1,50	1,56	0,98	1,53	1,23	1,30
Csongrád	1,12	1,37	1,50	0,70	1,39	1,28	1,22
Székesfehérvár	1,10	167	2,13	1,25	1,05	1,30	1,33
Fejér	1,35	1,37	1,77	0,83	1,30	1,00	1,29
8 város átlag növekmény	1,11	1,46	1,81	0,91	1,27	1,11	1,29
8 megye növekménye	1,27	1,32	1,70	0,66	1,30	1,14	1,23

6.3. Záró megjegyzések

Naturális mutatószámokra épülő elemzési módszerünket felhasználva ágazatonként (szektoronként) és összevontan is megvizsgáltuk egyfelől Magyarország néhány infrastrukturális területének helyzetét nemzetközi összehasonlításban, másfelől Magyarország megyéinek, régióinak, nagyvárosainak infrastrukturális fejlettségét a rendszerváltást követő hosszú évtizedben.

Tanulmányunk befejezéseként, összefoglalóan

a) néhány megjegyzést teszünk a vizsgált infrastruktúrák egy-egy területével kapcsolatos tapasztalatainkról,
b) rövid értékelést adunk a magyar infrastruktúra jelenlegi általános állapotáról, végül
c) említést teszünk fontos és sürgető teendőkről, megoldásra váró kérdésekről.

A rendszerváltó országok jelentős részénél a közlekedési terület mutatószámai számottevő részének relatív színvonala a vizsgált (1990–2000–2002) időszakban jóval magasabb, mint azonos gazdasági fejlettségi szinten a piacgazdaságoké. Ezek a viszonylag magas pontszámértékek az államszocialista korszakban kialakult igen magas szállítás-igényesség örökségére és a vasút esetében mindenekelőtt a kevéssé kihasználható, de még meglévő (tegyük hozzá elavult és kiöregedett) túlkapacitásokra vezethető vissza. A vasút iránti keresletnek a *szállítói igények átstrukturálódása miatt is bekövetkezett drámai csökkenése után* még csak éppen megkezdődött a túlkapacitások leépítésének folyamata. Mindezek mellett arra is rá kell mutatni, hogy mutatószámaink a minőségi jellemzők hiányában főképpen mennyiségi természetűek. Nem érzékelhetik tehát kellően a minőségi jellemzőket, a vasúti pályák és szerelvények, az utak stb. elhanyagolt, leromlott állapotát.

Ellentétesek a tendenciák az informatika–távközlés területein. 1990-ben szinte minden rendszerváltó országban az informatika–távközlés színvonala jóval alacsonyabb volt, mint ugyanezen gazdasági fejlettség mellett a piacgazdaságokban. Az ezen a területen bekövetkezett *jelentős fejlődés 2000–2002-re enyhítette, de teljesen nem iktatta ki* a rendszerváltó országok lemaradását.

Formailag a közlekedéshez hasonló tendenciákkal találkozunk a kultúra, továbbá az egészségügy területén is: a rendszerváltó országok többségénél e területek relatív színvonala magasabb volt, mint a hasonló fejlettségű piacgazdaságokban. Itt azonban nem túlkapacitásokról van szó, hanem (mint erre rámutattunk) elsősorban kihasználtságukról. Megjegyezzük emellett, hogy mutatószámaink az intézmények állapotát (elavultságát, elhanyagoltságát) ezeken a területeken sem jelzik megfelelően. A kihasználtság, a látogatottság magas fokát pedig e technikára kevésbé érzékeny infrastrukturális területeken az magyarázza, hogy *intézményei állami finanszírozással*, illetve – a kultúra területein – jelentős állami dotációval működtek, így igénybevételük a lakosság részéről a gazdasági fejlettségnél jóval előbbre tartott. Bár az ingyenesség, az árdotáció a rendszerváltó országokban az első években még jórészt fennmaradt, leépülésük megkezdődött, így a humán területek relatív színvonala a gazdasági fejlettséggel jobban szinkronba került.

A *kultúra területén* és az egészségügyben általános jelenségként figyelhető meg a *leépülési tendencia*. Az országok számottevő részénél az 1990 évi színvonal-mutatatóknál a 2000–2002 évi jelentősen alacsonyabb. Ez a tendencia *majdnem minden postszocialista országnál határozottan érvényesül és a piacgazdaságok egy részénél is megjelenik*. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy a jóléti gazdaságok és a postszocialista országok egyaránt rákényszerülnek ezeken a területeken az állami finanszírozástámogatás leépítésére, számottevő részük privatizálására, ami kiváltja a lakossági finanszírozás természetes korlátjának érvényesülését.

A magyarországi infrastruktúrák jelenlegi fejlettsége, hasonlóan számos kevésbé fejlett országhoz, a *dualitás* képét mutatja. Egyfelől, követve a nemzetközi tendenciákat, a piacgazdaság kialakulásával az infrastrukturális szektorokban is *megkezdődött az állami tulajdon lebontása.* Ennek eredményeképpen ma már egyre több elemnél többféle *(vegyes) tulajdonforma működik* és mind *több területen versenyhelyzet alakul ki.* A piaci viszonyok terjedésével, a tulajdonviszonyok változásával *az örökölt deformációk oldódnak,* de az *infrastruktúrák jelentős része* (pl. a pályák és az eszközállományuk, az utak, épületek és berendezéseik stb. állapota) *ma is még leromlott és korszerűtlen, megújításra, cserére és bővítésre vár.* Ennek következtében *gyengék és/vagy rossz minőségűek a nyújtott szolgáltatások.* Az infrastruktúra elmaradottsága hátráltatja a széleskörű nemzetközi munkamegosztást alkalmazó ipari tőke (multinacionális importtőke) terjeszkedését. *Az infrastruktúra fejlettségének területi eltérései tükrözik és fokozzák az országon belüli gazdasági fejlettség regionális különbségeit.*

Az átalakulás hosszú évtizede alatt megváltozott gazdasági és jövedelemelosztási struktúra jelentősen átalakította a gazdaság és a lakosság infrastruktúrák iránti igényeinek összetételét, illetve igényszintjeit. Ez is hozzájárul az *infrastruktúrák sajátos kétarcúságához.*

- Egyfelől létrejöttek, kialakultak a piacgazdaság működtetésének *pénzügyi csatornái* (kereskedelmi bankok, pénzintézetek, biztosító társaságok stb.), továbbá az *informatika–távközlés* is *gyors fejlődésnek indult,* ami jelentős részben a privatizálás és ezt is magába foglalva a külföldi tőke Magyarországra történő befektetése és működése eredményének tulajdonítható.
- Másfelől a feldolgozóipar szerkezetének teljes átrendeződése, mindenekelőtt a gazdaság szállításigényét és (kisebb mértékben) energiaigényességét is lényegesen lecsökkentette. Ennek révén különböző mértékű *túlkapacitások* keletkeztek. *Másutt* viszont, így a közúti közlekedés szinte minden területén *jelentősek a hiányok* (autópályák, autóutak, parkolók, hidak, összekötő, bekötő és elkerülő utak hiánya, a főváros környéki és a vidéki utak tekintélyes részének kiépítetlensége, rossz minősége stb.), mert közben a gépkocsi használata a személyközlekedésben és az árufuvarozásban is dominánssá vált.

Mind a társadalom, mind a tőkehiányos magyar gazdaság *lassan és nehezen képes alkalmazkodni* a rendszerváltással együtt járó, a gazdaságot és a társadalom egészét érintő átrendeződésekhez, az ennek nyomán megváltozott (lecsökkent és megnövekedett) igényszintekhez, *nehezen tud túljutni az így keletkezett túlkapacitások leépítésének, illetve hiányok fokozatos, gyors megszüntetésének különféle problémáin.*

A tárgyalt infrastruktúrák nemzetközi és hazai rangsorban elfoglalt pozícióit megismerve, megvizsgálva a magyarországi megyék, régiók és nagyvárosok

helyzetét és körülményeit, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy – általánosan szólva – *a rendszerváltást követő évtizedben Magyarország (hasonlóan a rendszerváltó országok többségéhez) nem*, illetve *alig haladta meg az „utólagos infrastrukturális fejlődés" államszocializmusra jellemző típusát, s még csak egy-két területen alakult ki az infrastruktúra gazdaságfejlődéssel láncszerűen együtt haladó, összekapcsolt fejlesztésének folyamata. A tények azt mutatják, hogy állapotát*, „anyagi állagát" tekintve a magyar infrastruktúra egészét (egy-két részterület kivételével) változatlanul, még mindig az *„utólagos infrastrukturális fejlődés, fejlesztés" jegyei jellemzik.*

Ami az infrastrukturális területek működését illeti: a végrehajtott privatizáció és néhány helyen versenyhelyzetet teremtő (illetve a versenyhelyzet kialakulása felé mutató) elmozdulás ellenére széleskörű még, hogy az „államszocializmust jellemző gazdálkodás" maradványaként *a hatékonyság követelményei nem jutnak kellően érvényre.* Jelentős problémát okoz az EU-val megkötött különféle szerződések, EU-követelmények meghatározott időre való teljesítése. Ígéreteink megvalósításának kényszereiből adódóan is fennáll az éppen érvényesülő alkupozíciókhoz igazodó rögtönzött hiánypótlások alkalmazásának veszélye.

Magyarországon ma parancsoló szükségszerűségnek kell tekinteni a politikai konszenzusokat is magába foglaló stratégiákban összefogott infrastruktúrafejlesztés útjára lépni. Csak átgondolt és hosszabb időszak kényszereit és lehetőségeit mérlegelő, összehangolt, kormányzati ciklusokat átfogó hosszú távú (2015-ig szóló) nemzetfejlesztési stratégia (terv) alapján alakulhat ki országunkban a hatékony, a területi különbségekkel, eltérésekkel, sajátosságokkal és adottságokkal is számoló infrastruktúra-fejlesztés. Továbbá a sok szempontból (nemzetközileg is) egyeztetett nemzetgazdasági stratégia (terv) a feltétele igénybe venni az EU-társfinanszírozás lehetőségeit. Mindehhez szervesen hozzátartozik, hogy egy ilyen stratégia kidolgozásában az államigazgatás és a tudomány szoros együttműködésére van szükség. E munka keretében fontosnak kell tartanunk (*Horváth* 2004a):

- a decentralizációs kerettörvény megalkotását, továbbá
- a hatalom decentralizálását, az ország területi szerkezetének korszerűsítését, a regionális közigazgatás kiépítését, a regionális gazdaságfejlesztésben a versenyképességet erősítő elemek érvényesítését,
- meghatározni az állam és a régiók gazdaságfejlesztési feladatait és forrásait,
- ehhez igazodva kidolgozni az új területfejlesztési stratégiát
- és végül érvényre juttatni a K+F prioritását.

7. A MAGYARORSZÁGI VÁROSHÁLÓZAT ADOTTSÁGAI A VÁROSVERSENYBEN

7.1. Városaink a szocialista korszak végén

A szocializmus négy évtizede alatt a magyarországi városok formálódására-fejlődésére a „felülről való" (központi) irányítottság nyomta rá a bélyegét. Ideológiai-politikai szempontok (pl. a szocializmus élcsapatának vélt munkásság számának gyarapítása a városokban, az egalitárius eszmék előtérbe állítása az ötvenes–hatvanas évek városépítészetében stb.), az újraelosztási rendszerben elfoglalt pozíció, az egyes ágazati beruházások-fejlesztések központi meghatározására-irányítása, a központilag elkészített és jóváhagyott terület- és településfejlesztési koncepciók előírásai határozták meg egy-egy térség, illetve város fejlődési lehetőségeit. A „felülről való" irányítottság legfőbb eszközei a javak – lakás, infrastruktúra, intézmények stb. – központi elosztása, az állami beruházások telepítése, az intézményhálózat „elosztása", s a településhálózat tervezése voltak. (A felülről való irányítottság nem jelentett feltétlenül állami, kormányzati döntéshozatalt és irányítást, hanem pl. az állami nagyvállalatok által vezényelt ipartelepítést, telephely-politikát, településfinanszírozást és intézményfenntartást.) Az ipari üzemek így többnyire nem a fokozatosan felhalmozódó helyi tőke bevonásával jelentek meg egy-egy városban, hanem egyetlen „központi" döntés eredményeként, s változtatták meg egyik napról a másikra a települések funkcióit, szerepkörét, pozícióit. Egyes vállalatok-intézmények – „szerepkörök" – letelepítése nem számolt a települések adottságaival, előnyeivel, településhálózati helyzetével, nem folytatta a „szerves" fejlődést. A tulajdonlás révén nem hozott létre szoros kapcsolatot a vállalatok, intézmények, illetve a települések s azok lakói között (még ha „gondoskodó-paternalista" vállalatként támogatta is telephelye kulturális-oktatási-sport stb. intézményeit), nem gyarapította a helyi tőkét, gyakran nem szervesült a telephelyet adó város gazdaságával-társadalmával (látványosan bizonyította ezt az elmúlt két évtized számos oly esete, amikor egy-egy állami nagyvállalat csődje, felszámolása az egész várost mély válságba sodorta, pl. Ózd, Komló vagy Várpalota esetében).

A városfejlődés ilyen meghatározottságából következett egyrészt

- a városállomány nagyfokú *homogenizálódása.* A városokat rapid módon s erőteljesen iparosították, a hatvanas–hetvenes években már az agrárrégiók kis- és középvárosait is, részben ideológiai-politikai okokból – a hatalom a munkásosztályban látta legfőbb támaszát –, részben szociális indíttatásból – a mezőgazdaságból épp az erőszakos kollektivizálás nyomán

felszabaduló munkaerő lekötése, a foglalkoztatási-jövedelmi feszültségek kezelése céljából. Az ipari beruházások a „fogadó" városok számára is létfontosságúak voltak, mert ehhez kapcsolódott az egyéb javak „osztogatása" is – állami lakásépítés, infrastruktúra-fejlesztés stb. A hetvenes években már az alföldi egykori mezővárosok ipara is sok ezer ipari munkavállalót foglalkoztatott (pl. 1983-ban Hódmezővásárhelyen közel 11 ezer, Orosházán több, mint 8 ezer, Jászberényben 7 és félezer, Kiskunhalason 6 ezer ipari munkavállaló), foglalkozási szerkezetük hasonlatossá vált az eredendően ipari jellegű városokéhoz (Jászberényben a keresők 50,1, Hódmezővásárhelyen 47,1, Orosházán 46,5%-a az iparban dolgozott). A foglalkozásiszerkezet-funkció kiegyenlítődését egyébként a gazdasági-társadalmi fejlődést követő „spontán" folyamatok – a mezőgazdasági népesség országos méretekben s így a mezővárosokban való nagyarányú csökkenése, a tercier szektor fokozatos térnyerése (1949-ben az „egyéb" keresők aránya 24,6, 1990-ben 46,8%) – is támogatták.

A homogenizálódást támogatta a társadalom és a gazdaság irányításának, ellátásának, az ezt szolgáló intézményhálózatnak a monopolizált helyzete, a központosított intézményeknek országosan egységes, modellszerű elosztása, funkciója stb. A pénzintézeti tevékenységet évtizedeken át a Magyar Nemzeti Bank és az OTP látta el, egységes hierarchiába foglalva, azonos hatáskörökkel, tevékenységekkel. Ilyen körülmények között pl. „regionális pénzügyi központ" kialakulása elképzelhetetlen volt. Hasonló elvek szerint működött az egészségügytől (itt „normatívák" alapján határoztak az egészségügyi intézmények telepítéséről, s ugyancsak elképzelhetetlen volt pl. több száz fogorvost eltartó „fogász-városok" kialakulása) kezdve a tudományos ismeretterjesztésen, a könyvtárakon, a múzeumi szervezeteken át a helyi sajtóig az államosított, intézményesített társadalom szinte minden szegmense.

A települések egyediségének, speciális vonásainak elhalványosulásához hozzájárult a településhálózat-fejlesztés miként is. A településhálózat-fejlesztés deklarált koncepcióját 1971-ben hagyták jóvá (Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció, OTK).

Az OTK legfontosabb tervezési „eszköze" a *települések osztályba sorolása* volt, s ez lehetővé tette, hogy a gazdaság területileg koncentrált fejlesztésének, az intézményhálózat gazdaságos üzemeltetésének előnyeit hangsúlyozva a *központi szerepkörű települések kiemelt fejlesztése* ideológiai, „elméleti" alapot kapjon. Az OTK szerint infrastrukturális fejlesztések terén továbbra is a *tervutasításos irányítás* volt a vezető szerepel. A települések fejlesztési lehetőségei az országos szerveknél dőltek el, másrészt a „kapott" javak hatékony telepítésében a helyi társadalmaknak csekély volt az érdekeltsége, beleszólása.

A tervutasításos típusú „fejlesztés" szükségessé tette országos „normatívák", sematikus modellek alkalmazását a tervezésben. E modellek figyelmen kívül hagyták a településhálózat helyi adottságait, sajátosságait. (Ez különösen az Alföld vagy az agglomerációk területén tette alkalmatlanná az OTK-t a településfejlődés irányítására.) Az OTK – legalábbis a megvalósulás gyakorlatában – *városfejlesztési koncepció* volt; azzá tette a beruházási eszközök szélsőséges koncentrációja, a városok „kisugárzó hatásának" túlbecsülése. (Ezen felfogás szerint a fejlődő városok automatikusan megoldják környékük gondjait is.)

A mezővárosok erőteljes iparosítása, az iparvárosok ellátó-szolgáltató intézményeinek fejlesztése, a sablonokat, modelleket preferáló településfejlesztés, a települések formálódásának, funkcióinak szoros kötődése a közigazgatási besoroláshoz azt eredményezte, hogy kevés sajátos profilú város maradt a magyarországi városállományban; szabványosított volt a városokban kialakított intézményhálózat is.

– A hatalomgyakorlás mikéntje – centralizált-monopolizált döntéshozatal –, az állami keretekbe szorított városi szerepkörök, az intézmények „spontán" szóródását ellenző modellszerű fejlesztés, de a magyarországi urbanizáció adott szakaszának sajátosságai is – az ún. I. urbanizációs ciklus – a városi funkciók *koncentrálódását* eredményezték, különösen a megyeszékhelyek szintjén.

A városi szerepkörök koncentrációja egyben *hierarchizálódást* jelentett. A megyeszékhelyek hatalmi központokká válása, a megyeszékhelyeken, valamint a nyolcvanas évek közepéig a járási székhelyeken felszaporodó intézmények, a falusi térségekben zajló „körzetesítési" folyamat, a települési autonómia hiánya, a településhálózat-fejlesztés ösztönzése nyomán a fővárostól az ún. társközségekig tagolt, a lakosság mindennapi életét, életkörülményeit és -esélyeit stb. messzemenően befolyásoló *hierarchikus láncolat* alakult ki. Ez befolyásolta, irányította a migrációt, a népesedési folyamatokat, a helyi társadalmak összetételét, jellegét, az ellátottsági színvonalat és így tovább. A területi differenciák elsősorban a településhierarchia mentén alakultak ki, noha az ötvenes–hatvanas években a magyarországi településhálózat átformálódásában *éles területi* különbségek is kialakultak. A települések átformálódása jól körülhatárolt területen, az ún. „ipari-energetikai tengely" mentén indult meg, a Dunántúli- és Északi-középhegység területén, a Borsodi Iparvidéktől (Ózd–Kazincbarcika–Sajóbábony–Diósgyőr) a Bakony nyugati előteréig (Ajka, Halimba), illetve a Mecsekben (Komló, Pécs, Nagymányok stb.). Az extenzív, „19. századi jellegű" iparosítás megsokszorozta e zóna munkaerőigényét. Elsősorban ez váltotta ki a településhálózat átformálódását. Az 1950-es

években rohamosan növekedni kezdtek a (Nagy-)Budapesttel határos községek is; folytatódott az agglomeráció, illetve a lakóhelyövezet tágulása. Az 1950-es évek városépítésének legfeltűnőbb akciója az ún. „szocialista városok" építése volt. E városok biztosították egy-egy ipari nagyberuházás munkaerő-szükségletét (Oroszlány, Komló, Kazincbarcika, Sztálinváros [ma Dunaújváros], Ajka stb.). Ezek a regionális különbségek az ún. „bázisszemlélet" alkalmazása nyomán a szocialista korszak végéig fennmaradtak.

A gazdaság egészére s a település-állományra jellemző koncentrációs folyamatok ellenére a városodás nem volt képes lépést tartani a termelés koncentrálódásával. Ennek következménye lett a tömeges ingázás (az ország keresőinek kereken ötöde, a községek lakóinak viszont bő kétötöde ingázóvá vált.). Növelte az ingázók számát, hogy a városi munkahelyek közelébe igyekvő, de a városokban állami lakásokhoz nem jutó családok a városkörnyéki falvakba telepedtek át, s így megmaradtak az ingázók táborában. Az így feltorlódó migránsok kiterjedt *agglomerációs övezeteket* – az esetek többségében helyesebb lakóövezetekről beszélnünk – hoztak létre a nagyobb városaink, mindenekelőtt Budapest, valamint Miskolc, Győr, Pécs, Debrecen stb. környékén. Ezekben az agglomerációs övezetekben azonban a tipikus szuburbanizációs folyamatok csak szűk területen jelentkeztek.

Az igen változatosan ismertetett folyamatok eredményeként a szocialista korszak végén, 1990-ben az *ország lakosságának 61,8%-a* élt a *166 városi rangú* településben (1949-ben 36,3% az akkori városokban). Az arány-növekedés értékelésénél figyelembe kell venni, hogy 1949 és 1990 között a városok száma nem kevesebb, mint 115-tel nőtt, a két időpont között várossá nyilvánított településekben 1990-ben több mint másfél millióan éltek. A városok számának növekedése a szocialista korszak utolsó éveiben gyorsult fel. A városi rang adományozása hosszú időszakon át nem követte az urbanizálódás eredményeit vagy a városokra koncentrált településfejlesztési gyakorlatot. 1945 és 1970 között meglehetősen lassan növekedett – 52-ről 76-ra – a városi rangú települések száma, a hetvenes évtizedben is csupán 23 települést emeltek városi rangra. Csak ezután szabadult el a folyamat; 1989-ben egyetlen év alatt 42 várossá nyilvánítási ceremóniát tartottak az országban. Ekkor, 1990 táján felelt meg nagyjából egymásnak a városi rangú és a városi funkciójú települések csoportja, noha ekkor még akadt néhány település, amely talán joggal aspirált a városi rangra (Tiszaföldvár, Pécsvárad, Aszód, Abaújszántó, Polgár stb.).

7.2. A városhálózat alakulásának megváltozott feltételei 1990 után

1990 nemcsak politikai fordulatot jelentett; kezdetét vette a társadalom és a gazdaság szerkezetének alapvető átalakulása: a monolitikus államszocialista társadalmi és gazdasági berendezkedést a pluralista, a magántulajdon alapján álló piacgazdálkodás s annak társadalmi berendezkedése váltotta fel. Mindez alapvetően megváltoztatta a településfejlődés feltételeit is.

– Megváltozott a városfejlődés *jogi-törvényi környezete.* Elvesztette hatályosságát az OTK (1971). Az 1990 után született koncepciók elsősorban a területfejlesztést szolgálták; a településfejlesztési koncepciók, miután hozzájuk sem pénzeszközöket nem rendeltek, sem konkrét célkitűzéseket nem tartalmaztak, nem befolyásolták a városfejlődést. Egyébként is a nem térségi kihatású fejlesztések az egyes önkormányzatok hatáskörébe kerültek, így a településhálózat-fejlesztés irányítottsága megszűnt.

  Megváltozott – erősen csökkent – a közigazgatás, a közigazgatás területi beosztásának hatása a városfejlődésre. Új helyzetet teremtett a nagy hagyományú és hatalmú *megyék* szerepének, kompetenciakörének drasztikus csökkenése. A megyék megszűntek hatalmi, pénzelosztó egységként funkcionálni, területfejlesztési, igazgatási szerepük, hatáskörük is csökkent. A nem szigorúan vett államigazgatási szervezetek telepítésekor figyelmen kívül hagyható a közigazgatási beosztás, az az elv, hogy – kevés kivételtől eltekintve – minden államigazgatási, illetve állami tulajdonú, fenntartású szervezet hozza létre megyei egységét, központját, s azt a megyeszékhelyre telepítse (KSH, a MÉH, a TIT, a közkönyvtárak, a SZOT, a pénz- és biztosítási intézetek, az állami idegenforgalmi szervezetek megyei központjai és így tovább). Ez a rendezőelv a megyeszékhelyeknek kiemelkedő szerepet juttatott az államigazgatásban, a gazdasági és társadalmi élet szervezésében, a szolgáltatások terén, végső soron a településhierarchiában. Annak ellenére, hogy az „egy megye, egy központ a megyeszékhelyen" elvet ma már nem kell követnie a legtöbb szervezetnek, a „tehetetlenségi erő" következtében, meg azon helyzet nyomán, hogy az elmúlt évtizedek koncentrált városfejlesztése nyomán a legtöbb megyében a megyeszékhely a legalkalmasabb város a középszintű szervezetek letelepedése-működése számára, az intézmények telepítése, további fenntartása ma is szinte kizárólag megyei keretek között, a megyeszékhelyek primátusát elfogadva történik. A megyék szerepe azáltal is csökkent, hogy a megyeszékhelyek, s néhány további, népes középváros (Sopron, Nagykanizsa, Baja, Dunaújváros, Hódmezővásárhely) megyei jogú várossá vált, nem tartozik a megyei igazgatás hatáskörébe, a megye területéhez (a megyék „lyukas zászlók"). Mindez néhány „hagyományos" városközi konfliktusforrás mérséklődéséhez vezethet (Salgótarján–Balas-

sagyarmat, Veszprém–Pápa, Zalaegerszeg–Nagykanizsa, Békéscsaba–Gyula stb.).

Az önkormányzati törvény megszüntette a járásokat, pontosabban a helyükre lépő városkörnyékeket. A „járási szint" kiiktatása a kisvárosi állományt fontos fejlesztési tényezőjétől, térszervező szerepkörétől fosztotta meg, annak ellenére, hogy számos városi intézmény ma is „térségi" hatáskörrel rendelkezik (földhivatalok, bíróságok, tisztiorvosi szolgálat, rendőrkapitányságok stb.). Az ún. KSH-kistérségek igazgatási és területfejlesztési legitimációja napjainkban is folyik.

Új „hierarchizáló" elem jelent meg viszont a régiók s központjaik kijelölése nyomán; ez utóbbi rangért esetenként éles verseny folyt, ám városfejlesztő hatása ma még nem észlelhető.

Az 1990. évi önkormányzati törvény csökkentette a települések eltérő jogállásából fakadó előnyöket, illetve hátrányokat. A törvény nem tett érdemi különbséget a városok és községek között (s ezzel összefüggésben a települések finanszírozási gyakorlata között sem). Kimondta: „A helyi önkormányzatok alapjogai egyenlőek." Ez az elv szélesre tárta a kaput a várossá nyilvánítások előtt is. A várossá nyilvánítás feltételeiről az önkormányzati törvény egyetlen mondatban rendelkezett: „A nagyközség a várossá nyilvánítását kezdeményezheti, ha a városi cím használatát fejlettsége, térségi szerepe indokolja." (1995-ben a Belügyminisztérium közleményében közzétette a várossá nyilvánításhoz szükséges feltételek listáját – a városi szerepkör tradíciói, történeti értékek megléte, középfokú oktatási és igazgatási intézmények, városias arculat, a szolgáltatások városi színvonala, gazdasági fejlődés (?) –, de ezt a várossá nyilvánítás gyakorlata láthatóan figyelmen kívül hagyja.) Már 1989-ben az ancien régime egyik utolsó nagylelkűségi rohamában 42 települést emelt várossá, majd mára egy híján háromszázra nőtt a városok száma. Ma már nincs olyan település az országban, amely városi szerepkörök birtokában ne rendelkezne városi ranggal. A jogi különbségtétel hiánya a városi funkciójú települések között szintén a szabad versenyes városfejlődés lehetőségét teremtette meg.

Az „egyszintűvé" tett önkormányzati-igazgatási rendszer, a települések egyenlősége a finanszírozási rendszerben, a települések jogaiban, a korábbi hatalmi központok szerepének csökkenése korlátozta a „külső" hierarchikus elemek szerepét a településhálózat alakításában, teret enged a piaci tényezők hatásainak.

– A városfejlődésbe való *állami beavatkozás lehetőségei* egyébként is *csökkentek;* gyakorlatilag megszűnt az állami lakásépítés, a lakásépítés állami támogatási rendszere területileg nem differenciált, az ipartelepítést csak

közvetett eszközökkel támogathatja az állam – s e téren az önkormányzatok lehetőségei nagyobbak –, a városi intézmények jó része – a költségvetési intézmények kivételével – kikerült az állam tulajdonából, hatásköréből, így „allokációjukkal" nem lehet befolyásolni a települések helyzetét. Az állami támogatások „szétosztása" – a legalább is deklaráltan – szakmai szempontok alapján történik s az a pályázó városok igényjogosultságától, alkalmasságától, „önereje" mértékétől stb. függ.

– 1990 után kialakultak a piacgazdaság politikai, jogi, tulajdonosi feltételei. A városok is kiléptek a *települések piacára.* Ha nem is szűnt meg teljesen a településfejlődés „központi", állami befolyásolása, a városok önrendelkezési lehetőségei megnövekedtek (e folyamatot azonban befolyásolja, hogy az önkormányzatok működési-fejlesztési eszközeinek igen magas hányada a központi költségvetésből származik). A gazdaság, de egyes városi intézmények telephelyválasztása is a piaci verseny szabályai szerint zajlik. Így a városok adottságai, felhalmozott anyagi és szellemi tőkéjük, regionális és közlekedési helyzetük, anyagi kondícióik, önkormányzatuk s a város életét befolyásolni képes elitük rátermettsége, a maguk elé tűzött célok milyensége, környezetük állapota, a lakosság vásárlóereje stb. határozza meg a települések helytállását a területi versenyben.

  Itt kell megjegyeznünk, hogy megszűnt a szoros kapcsolat a gazdasági beruházások s az egyéb javak – infrastruktúra, lakás, intézmények stb. – megszerezhetősége között. A gazdaság növekedése, prosperálása természetesen hozzájárul a városok helyzetének alakulásához, a foglalkoztatási gondok enyhüléséhez, az önkormányzatok bevételeinek növekedéséhez, de a közvetlen kapcsolat lazulása korlátozza a településfejlesztés lehetséges eszközeit.

– A városállományt ért „új" hatások egy része nem is az „új" feltételekből fakadt, hanem a szocialista korszakban létrejött gazdasági és területi struktúra válságából, lebomlásából.

  A „szocialista gazdaság" válsága, a termelés visszaesése már a nyolcvanas években jelentkezett s ezt a folyamatot „1990" felgyorsította (a piacgazdaság követelményeinek – gazdaságosság, hatékonyság, piacképesség stb. – érvényesülése, az ennek meg nem felelő vállalatok csődje, felszámolása, az állami támogatások elmaradása, a KGST-piacok összeomlása stb.). Így a politikai-társadalmi változások kezdetben, különösen 1990 és 1996 között erős gazdasági recesszió közepette zajlottak. 1989 után jelentősen csökkent a bruttó hazai termék (GDP) értéke, különösen az iparban és az építőiparban. 1988 és 1993 között az ipari keresők száma körülbelül 540 000 fővel (az 1988. évi érték 38%-ával), az összes foglalkoztatott száma 1,1 millióval csökkent. Az 1980. évi értékekhez viszonyítva 70-72%-ra estek vissza a beruházások, hosszabb távú tartós recessziót jelezve.

A termelés visszaesése – a közhiedelemmel ellentétben – nemcsak a bányászatra (1993-ban az 1985-ös termelés 57,6%-a) és a kohászatra-fémfeldolgozásra (1993-ban az 1985-ös termelés 53,3%-a) terjedt ki, hanem a korábban főleg KGST-piacra termelő ruházati iparra (1985-höz képest 45,2%), élelmiszeriparra is (az exportértékesítés az 1985-ös 73,9%-a). A termelés visszaesése egy sor bánya és ipari üzem bezáráshoz vezetett, főleg Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (szénbányák bezárása, az ózdi kohászat felszámolása), Nógrád megyében, Komárom-Esztergom megyében. Mindezek következtében

- kiterjedt válságzónák alakultak ki, melyek nemcsak a bányász- és ipari jellegű településeket foglalják magukban, hanem kiterjedt ingázási övezeteiket is, Északkelet-Magyarországon, az Ózd-Miskolc tengely mentén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, Nógrádban, a Dunántúli-középhegység több bányászati körzetében.
- A termelés „látványos" visszaesése ugrásszerűen megnövelte a munkanélküliek számát. A nyolcvanas években még nem tartották számon a munkanélkülieket, 1990-ben 126 ezret regisztráltak, számuk 1992-re elérte a 663 ezret.
- Mindeközben már a 90-es évek derekán megindult egyes régiókban, városokban (Budapesten és környékén, Északnyugat-Magyarországon, kisebb volumenben a Balaton környékén) a gazdaság újraépülése. A városhálózat fejlődésének feltételeiben éles regionális különbségek alakultak ki.

– A válságtérségek kialakulása, a tömeges munkanélküliség jelentkezése kimutatható hatást gyakorolt a településhálózatra. A válságövezetek városainak lélekszáma csökkent; átértékelődnek az ingatlanok, megváltoznak a települések kínálta előnyök és hátrányok; míg az 1970-es–1980-as években a falusi térségek „értékét" az infrastruktúra, az életkörülmények színvonala adta, ma ismét a munkaerő-piaci helyzet, a jövedelemszerzés lehetőségei határozzák meg a települések helyzetét. A kilencvenes évek közepétől ismét növekszik a gazdaság, az évtized végén évi 4-5%-kal (ma, 2006 táján kb. évi 3%-kal). A munkanélküliek száma 200 ezerre csökkent. Az utóbbi években javult a középrétegek anyagi helyzete, számbelileg is gyarapodott ez a társadalmi csoport s ennek jelei máris megfigyelhetők a településfejlődésben is (megélénkülő lakásépítési kedv, városrekonstrukció, lakóparkok építése stb.). A gazdaság újjáépülése azonban nem a korábbi állapotok – szerkezet, területi megoszlás stb. – rekonstrukcióját jelenti. Megváltoztak a gazdasági szerkezet arányai – a főállású agrárkeresők aránya jóval 10% alá esett, egész iparágak tűntek el szinte nyomtalanul stb. –, ennek következtében változik a gazdaság területi szerkezete, megoszlása is.

A „nyugat-kelet" viszonylatban „inverzió" figyelhető meg, a nyugati országrészek felértékelődtek.

- Néhány városunktól eltekintve olymértékben csökkent az ipari keresők száma, hogy alapvetően megváltozott a városok foglalkozási szerkezete, településhálózati szerepe, típusa, lakóik életformája stb. (Tipikus példája e folyamatnak Ózd, a kapitalista, majd a szocialista iparosítás jellegzetes terméke, ahol az ipari munkahelyek száma 18 ezerről [a '80-as évek eleje] 3 és félezerre csökkent [1997], az 1000 laksora jutó ipari foglalkoztatottak száma 89 [1997], oly alacsony, hogy ez a 40 ezer lakosú népességtömörülés ma már nem iparváros, de még nem valami más; lakóinak száma másfél évtized alatt mintegy 10 ezer fővel (!) csökkent.) Oroszlányban, Komlón, Tatabányán alig harmadára, Várpalotán, Martfűn kevesebb, mint felére csökkent az ipar súlya. Az a tény, hogy 15 év alatt a városokban az 1000 lakosra jutó ipari keresők száma 200-ról 0-ra esett vissza, s a csökkenés mértéke meglehetősen eltérő volt, újrastrukturálta a városállományt.
- Az ország demográfiai folyamatai, a városok ipari munkahelyeinek csökkenése s az elszegényedett rétegek egy részének „menekülése" eredményeként merőben új – s a városok esetében szokatlan – népesedési folyamatok jelentkeztek városainknál: népességszámuk csökken. A városok vándorlási veszteséget könyvelhetnek el a községek viszonylatában, s az ország valamennyi régiójában, megyéjében természetes fogyás lépett fel.

7.3. Várossá nyilvánítások, városállomány, városodottság, a városok nagyságrendi tagolódása

Magyarországon 2005 júliusában újabb 15 település kapta meg a városi címet, ezzel a városok száma 289-re növekedett. A '80-as évek eleje óta eltelt két és fél évtized a városok gyors szaporodásának korszaka volt: 1980-ban mindössze 96 település büszkélkedhetett ezzel a ranggal (*Beluszky* 1999), mára ez a szám több mint a háromszorosára növekedett. Ezt a viharos gyorsaságú folyamatot nem érthetjük meg akkor, ha nem tekintjük át röviden az állami várospolitika korábbi fejezeteit. (A városok számának és a városi népesség arányának alakulását az *1. táblázat*, a különböző korszakokban várossá nyilvánított településeket az *1. ábra* mutatja be.)

Modern értelemben vett városi jogállásról a kiegyezés korától beszélhetünk Magyarországon. Az 1870-es évek törvényhozása folyamatosan felszámolta a települések feudális jellegű – rendkívül szerteágazó és gyakran egyedi – jogviszonyait, és egységes keretek közt helyezte el az ország valamennyi települését.

1. táblázat

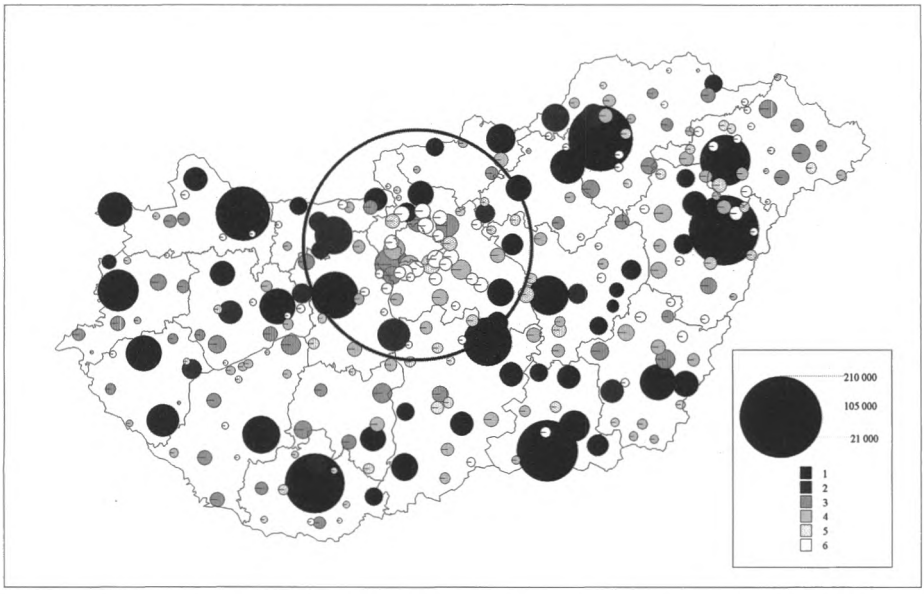
A városok számának és a városi népesség arányának alakulása, 1950–2006

Időpont	A városok száma	Gyarapodás	A városi népesség aránya, %
1950. I. 1.	54	–	36
1960. I. 1.	63	9	40
1970. I. 1.	73	10	45
1980. I. 1.	96	23	53
1990. I. 1.	166	70	62
2000. I. 1.	222	56	64
2006. I. 1.	289	67	67

Forrás: Szigeti E. 1997. 69–70. o. adatai alapján kiegészítve.

1. ábra

A települések várossá nyilvánításának időpontja

Jelmagyarázat: 1 – 1945 előtt; 2 – 1945–1964; 3 – 1965–1984; 4 – 1985–1989; 5 – 1990–1997; 6 – 1998 és később.

Korábban a városi címmel rendelkező települések alapvetően két csoportba sorolhatók: a szabad királyi városok (számuk a XIX. század közepén 64 volt) és mezővárosok csoportja (számukat 750–800 körül becsülhetjük). Azaz a történeti Magyarország és Erdély területén mintegy 800–850 település rendelkezett va-

lamilyenféle városi kiváltsággal (*Kósa* 1998. 51–54. o.) Ezek sem jogilag, sem nagyságrendileg, sem funkciójukat tekintve nem alkottak egységes csoportot. A dualizmuskori törvényhozás kétféle városi jogállást teremtett: a rendezett tanácsú városokat (a járási igazgatással egy szinten), illetve a törvényhatósági jogú városokat (a vármegyei jogállással egy szinten). A városi rang kérelmezése önkéntes volt, de különböző intézmények fenntartását követelte meg, elsősorban nem kiváltságokat, hanem terhes kötelességeket jelentett. A volt mezővárosok többsége ekkor elvesztette városi címét, ugyanis nem tudták vállalni az intézmények fenntartásából származó terheket. A rendezett tanácsú városok körében nagy volt a mozgás, több település először kérelmezte várossá nyilvánítását, majd lemondott rangjáról (pl. Kunszentmárton, Jánoshalma stb.), esetenként újra igényelte azt. Ennek köszönhetően több olyan megye is volt, amelyben egyáltalán nem volt városi jogú település (pl. Moson, Árva vármegye). A korszak végén, 1910-ben 138 városi jogállású település maradt a történeti Magyarországon (*Gyáni–Kövér* 1998. 52–53. o.). A funkcionális értelemben városnak tekinthető települések száma ezt messze meghaladta (a kiegyezés előtt éppen fordított volt a helyzet), mintegy 330 települést sorolhatunk ide, ugyanakkor több olyan városi rangú település is volt, amely városi funkciókkal nem rendelkezett. A városi lakosság arányát is többféleképpen határozhatjuk meg: a városi jogállású településeken az ország népességének mindössze 20,4%-a élt, azonban a városi funkciójú településekkel számolva az ország városodottsága közel 30%-ra növekszik (*Beluszky–Győri* 2005. 114. o.).

A két világháború közti időszakban ez a városstruktúra alapvetően nem módosult, megmaradt a kétféle városi jogállás, csupán a városok száma bővült. 1914-ben a mai országterületen 43 város volt, ez a szám 1938-ig 56-ra növekedett (*Tímár* 1986. 72. o.). Az új városok regionális eloszlása egyenletesnek mondható, csak a főváros körüli agglomeráció területén szembetűnő a városok számának növekedése. Újpest mellett ekkor kap városi címet Rákospalota, Kispest, Pesterzsébet, Budafok és Pestszentlőrinc (*Beluszky* 1999b. 48. o.). A városok számbeli növekedése ellenére továbbra is akadnak olyan vármegyék, amelyekben hiányoztak városi jogú települések (igaz jobbára ezek a „csonka-vármegyék", amelyeknek fontosabb települései az új országhatáron kívül maradtak, pl. Bihar vm., Abaúj-Torna vm. vagy Szatmár, Ugocsa és Bereg k. e. e. vm.). A második világháború előestéjén az ország népességének 35%-a lakott városi rangú településen.

A szocializmus korszakának első évtizedében lényegében megszűnt a kétféle városi jogállás, bár névleg megmaradt a megyei jogú város cím (4 város élhetett vele: Miskolc, Debrecen, Pécs és Szeged). A nagyobb lélekszámú, fontosabb városok (24 város) közvetlenül megyei, a kisebbek (29 város) pedig járási igazgatás alá kerültek, csupán a főváros maradt ki a területi hatáskörű szervek joghatósága alól. Ezzel egy időben gyakorlatilag felszámolódott a városi önkor-

mányzatiság (autonómia) is, valamennyi város a centralizált állami irányítás alá került (*Hajdú* 2001. 185–186. o.). A városi rang adományozása ettől kezdve állami akarat kérdése, a városi státus pedig nem a települések tehervállalási képességét (vagy ambícióját), és erről való döntését tükrözi. A városi jogállás inkább előnyökkel járt, mint kötelezettségekkel: magasabb normatív támogatás az állami újraelosztás során, városi intézmények letelepítésében élvezett előny, nagyobb létszámú és jövedelmű helyi adminisztráció stb. Ezért a várossá nyilvánítással az állam is csak visszafogottan élt, a lehetőséget szigorú követelményrendszerhez kötötte (*Beluszky* 1999. 307. o.). 1945 és 1954 között 12 új várossal gyarapodott a hazai városállomány (közben Nagy-Budapest kialakításával, 1950. január 1-jén 7 várost Budapesthez csatoltak). Ezeknek az új városoknak a többsége nehézipari, illetve bányászati centrum volt, jó néhány közülük ún. „szocialista iparváros" (pl. Dunaújváros, Komló, Kazincbarcika, Oroszlány). 1955 és 1966 között pedig egyetlen kivétellel (Ajka) nem élt az állam a várossá nyilvánítás eszközével.

A '60-as évek második felében 10 település, az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció 1971-es elfogadása után pedig 23 település kapott városi rangot 1982-ig. Ezek a települések már korábban is betöltöttek városi funkciókat, külső (építészeti) megjelenésük és társadalmi összetételük is többnyire urbánus képet mutatott. A városhálózat nagyságrendi tagolódását jól jellemzi, hogy mindössze három olyan város volt ezek között, amelyek lakossága nem érte el a 10 ezer főt; a Nyugat-Európában tömegesen jelen lévő kisvárosok Magyarországon nem élvezhették a városi jogállás előnyeit. 1982-ben 96 város volt hazánkban, ezekben a településekben élt az ország népességének 53%-a. A megyei (jogú) városok száma nem változott lényegesen, csupán Győr csatlakozott ehhez a csoporthoz. A várossá nyilvánítások üteme a '80-as évek derekától gyorsult fel: 1983 és 1989 között 70 település kapott városi jogot, közülük is 41-en 1989-ben. A gyors felfutás több tényezővel magyarázható. A közigazgatás átszervezése során, 1984-től a korábbi járási rendszert felváltotta a városkörnyéki beosztás, a városkörnyékek központjai között kezdetben még nagyközségek is voltak, ám ezeket a településeket folyamatosan városi címmel ruházták fel. Közben érvényben maradtak – ha csak irányelvek formájában is – a várossá nyilvánítás (elsősorban infrastrukturális) kritériumai is, ezért a megyék saját fejlesztési forrásaikból kiemelten támogatták ezeket a településeket, amelyek erre az időszakra érték el a várossá nyilvánításhoz szükséges fejlettségi szintet. A városi rang ekkor már nem járt annyi közvetlen előnnyel, mint a korábbi évtizedekben, viszont a városi ranghoz való eljutás során élveztek ezek a települések különleges anyagi támogatottságot (*Szigeti* 1997. 74. o.). A rendszerváltozás előestéjén a megyei városok száma is megnövekedett, 1989-ben valamennyi 100 ezer főnél népesebb város megkapta ezt a címet (Kecskemét, Nyíregyháza, Székesfehérvár) (*Hajdú* 2001. 238. o.). A városállomány nagyság-

rendi tagozódása is gyökeresen megváltozott, több mint 40 város lakossága 10 ezer fő alatt maradt, közülük 5 népessége nem érte az 5 ezer főt sem. Ugyanakkor kialakult a városi szerepkör és a városi cím egyensúlya: Magyarországon 1990-ben 166 település rendelkezett városi címmel, magyar történelem során először nagyjából megfelelt egymásnak a városi rangú és városi funkciót betöltő települések köre (*Beluszky* 1999. 307. o.).

A rendszerváltozás után, az 1990. évi önkormányzati törvény – a korábbi visszásságok elkerülése érdekében (erőszakos település-összevonások, a környék rovására végrehajtott fejlesztések stb.) – a várossá nyilvánítások előtt szélesre tárta a kaput. (1995-ben a Belügyminisztérium közleményében ugyan közzétette a várossá nyilvánítás részletes kívánalmait, de ezt a gyakorlat figyelmen kívül hagyja [*Beluszky* 1999. 308. o.]). Az alkotmány 1990-es módosítása és az önkormányzati törvény ezzel egyidejűleg lényegében megszüntette a falu és a város (illetve a megyei jogú város) közti jogi különbségeket („A helyi önkormányzatok alapjogai egyenlőek."), a városok és falvak között az alá-fölérendeltségi viszony helyébe mellérendeltségi viszony lépett. A törvényhozás felértékelte a települési önkormányzatok politikai és igazgatási szerepét, egyben súlytalanná tette a megyei szintet, szakítva a megyei ellenőrzés korábbi gyakorlatával. A városi jogállás ettől kezdve valójában már csak városi címet jelent. A városok között továbbra is megmaradt a megyei jogú városok kiemelt csoportja, sőt számuk tovább bővült, mivel az 50 ezer főnél népesebb városok mindegyike igényt formálhatott erre a címre. Így 1990-ben újabb 12 város lépett ebbe a kiemelt körbe; immár valamennyi megyeszékhely Szekszárd és Salgótarján kivételével, illetve Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa és Sopron. De valójában nem sikerült meghatározni ezen települések közigazgatási specifikumait, a „megyei jog" városi szintre emelése a megye súlytalanná válásával nem jelentett többletet (*Hajdú* 2001. 239–245. o.). A várossá nyilvánítás ma lényegében semmilyen közvetlen (anyagi) előnnyel nem jár, igaz semmilyen a városi jogállásból adódó kötelezettségeket sem kell a településeknek vállalniuk. A városi rang megszerzése ma elsősorban presztizskérdés, politikai ügy a település vezető testülete és lakói számára, adományozásával pedig a mindenkori kormány „politikai tőkére" tud szert tenni (*Szigeti* 1997. 73–74. o.).

Ez teszi érthetővé a rendszerváltozás óta eltelt évtized felgyorsult „városodását". 1991 és 2005 között (a választások éveit leszámítva) minden évben sor került újabb települések várossá nyilvánítására. Ezalatt a 15 év alatt a városok száma 123-mal növekedett (a növekedés arányosan is nagyobb, mint a '80-as években volt), ma 289 város van az országban, az ország népességének 67%-a él városi rangú településen. Bár újonnan városi címet kapott települést az ország összes megyéjében találunk, földrajzi elhelyezkedésükből mégis következtethetünk néhány tendenciára. Az új városok egy része a fővárosi agglomerációban található „alvótelepülés", amelyek várossá nyilvánítása csak magas népesség-

számukkal indokolható, de funkcionális értelemben, szerepkörüket, vagy külső képüket tekintve kevés városias jegyet mutatnak fel (pl. Göd, Gyál, Vecsés, Budakeszi stb., vagy Miskolc agglomerációjában Felsőzsolca, Emőd). Feltűnően megszaporodott a városok száma a tradicionálisan elmaradott vagy depressziós területeken (pl.: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében: Ibrány, Nagyhalász, Nagyecsed, Dombrád, Máriapócs stb.; de lehetne folytatni a sort Borsod vagy Hajdú-Bihar megyei példákkal is). Jól elkülöníthető a várossá vált települések közt néhány jellegzetes településcsoport is. Városi címet kaptak azok a települések is, amelyek egykor mezővárosként, vagy járási székhelyként valóban betöltöttek térszervező szerepet, ám ez idővel elhalványodott (Tét, Pannonhalma, Csenger, Devecser, Sellye stb.). Az új városok közt kitüntetett helyet foglalnak el az elmúlt évtizedekben szép pályát befutó üdülőtelepülések is (Zalakaros, Hévíz, Harkány, Balatonföldvár stb.). Az alföldi kismezővárosok közül jó néhány igyekezett visszaszerezni tradicionális városi címét (pl. Jászárokszállás, Tiszaföldvár, Tótkomlós, stb.) Időközben a megyei jogú városok száma is megnövekedett (22-re), ugyanis csatlakozott az a két megyeszékhely is ehhez a csoporthoz, amelyek népességszáma nem éri el az 50 ezer fős küszöbértéket (Salgótarján és Szekszárd).

A városhálózat nagyságrendi tagolódása is jelentősen átrendeződött az elmúlt két évtized során: megnövekedett az 5–10 ezer lakosú városok száma, de új elemként gyarapodó csoportot alkotnak az 5 ezer főnél kisebb városok is. Jelenleg négy olyan városunk is van, amelynek lélekszáma a 2 ezer főt sem éri el: Visegrád, Zalakaros, Őriszentpéter és Pálháza (*2. táblázat*).

Ma már a városi címmel rendelkező települések és a városi szerepkörrel rendelkező települések csoportja messze nem esik egybe. Ha a funkcionális értelemben vett települések sorát a kisvárosi szinten zárjuk le, akkor ennek a feladatnak kb. 120–125 város tesz eleget. Ha ideszámítjuk a „törpevárosokat", amelyek néhány funkciójuk révén részt vehetnek vidékük ellátásában, még kb. 70–80 települést sorolhatunk a városi szerepkörűek közé. (Mellesleg ezek között három község is akad, amelyek mindmáig nem kaptak városi címet: Bük, Kiskunlacháza és Piliscsaba.) Azaz ma 80-85 olyan városi jogállású település van az országban, amely semmilyen városi szerepkörrel nem rendelkezik.

Ha a városi címmel rendelkező településeket térképre vetítjük, akkor városhiányos térségekről nem igen beszélhetünk az országban. Ha azonban csak a funkcionális értelemben vett városokat vesszük számba, akkor találunk olyan területeket, amelyek városi javakkal való ellátása igencsak problematikus (Cserehát, Ormánság, Hajdú-Bihar megye déli része, a beregi térség stb. [*Beluszky* 1999. 309. o.]). Azonban a városhiányos térségeket pusztán a várossá nyilvánítás nem szűnteti meg, csak a kitüntetett települések funkcionális gazdagodása (ebben természetesen területfejlesztési eszközök is segíthetnek).

2. táblázat

A városok nagyságrendi tagolódása, 2006

Népességszám	Városok száma	Részesedés a város-állományból, %	Lakónépesség, 2005. I. 1.	Részesedés a városi népességből, %	Részesedés az ország népességéből, %
0 – 1 999	4	1,4	5 723	0,1	0,1
2 000 – 4 999	52	18,0	194 969	2,9	1,9
5 000 – 9 999	95	32,9	689 911	10,2	6,8
10 000 – 24 999	90	31,1	1 392 121	20,6	13,8
25 000 – 49 999	27	9,3	869 824	12,9	8,6
50 000 – 99 999	12	4,2	760 181	11,2	7,5
100 000 – 250 000	8	2,8	1 153 135	17,1	11,4
Budapest	1	0,3	1 697 343	25,1	16,8
Összesen	289	100,0	6 763 207	100,0	67,0

Forrás: A KSH TSTAR 2004 adatai alapján saját számítás.

A városi címmel rendelkező települések száma valószínűleg a közeljövőben gyarapodni fog, és nehéz megjósolni, hogy a folyamat hol áll meg. Hajdú Zoltán a 2000-es adatok ismeretében 250 köré tette a számot, amely azonban már másfél év alatt is túlhaladottá vált (*Hajdú* 2001. 285. o.). Tóth József becslése 1996-ban jóval merészebb volt, ő 2010 körülre 300–310 város meglétét prognosztizálta (*Tóth J.* 1996. 583. o.). Ám időközben már tucatnyi olyan település is városi rangot kapott, amelyeket Tóth József sem sorolt a városi cím várományosai közé. A funkcionálisan városnak tekinthető települések számát már ma is jelentősen meghaladja a városi rangú települések száma, ezért a továbbiakban szakmai szempontok nem indokolják, de nem is zárják ki új települések várossá nyilvánítását. Mivel a várossá nyilvánítás aktusával semmilyen intézményt, jogköröket vagy fejlesztési forrásokat nem kap automatikusan a település, ezért a városi cím adományozásának ma nincsen különösebb szerepe a településhálózat alakításában.

7.4. A magyarországi városok hierarchikus rendszere

7.4.1 A városhierarchia megállapításának módszerei

Az előző fejezetekben határozott különbséget tettünk városi rangú és városi funkciójú települések között. A város meghatározása a lakosság térpályáinak tágulása s sokrétűvé válása (hivatásforgalmi, rekreációs, kereskedelmi stb. térpályák) s így a települések térbeli fellazulása, egymásba olvadása (ingázás, agglomerálódás, szuburbanizáció, konurbanizáció stb.), egyes intézmények, tevé-

kenységek hierarchikus rangjának gyors változása, a városinak tartott szerepkörök vidéki térségekben való terjedése stb. következtében egyre nehezebb, s vitathatatlan definíció aligha adható. Arról nem is beszélve, hogy a város „lényege", eszenciája az egyes tudományágak számára más és más. A „tértudományok" körében legelfogadottabb definíció szerint a *város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke;* e munkamegosztásban a *központi szerepkört betöltő település,* amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörül; olyan település tehát, ahol a lakosság a nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentrálódnak. Településhálózati szerepénél, „hivatásánál" fogva tehát a *város a csere, az érintkezés, a „találkozások" kitüntetett színtere* a területi munkamegosztás által strukturált világban; természetesen nem csak az áruk cseréjének, hanem a tudás, az információ, a „kultúrák", az eszmék cseréjének is. Központi szerepkörére támaszkodva a város jelentős *térszervező erővel* rendelkezik, s gyakorta döntési, hatalmi központ.

A falvak s városok elkülönülését, a városoknak a településhálózatban – mint hálózatban! – elfoglalt helyét első renden a *településhierarchiában* elfoglalt pozíció határozza meg. Ezt a pozíciót viszont – a városfogalomból kiindulva – a szűkebb értelemben vett *városi funkciók összetétele,* egyes szerepkörök, illetve e szerepköröket ellátó *intézmények jelenléte vagy hiánya,* a városi funkciók – mégpedig a hierarchikusan differenciált funkciók-intézmények – *választéka* határozza meg.

Néhány megjegyzés a városhierarchia értelmezéséhez:

- A tágan értelmezett szolgáltatások egyes szektoraiban – mint pl. oktatás, kereskedelem, közigazgatás, igazságszolgáltatás stb. – működő intézmények is *hierarchikusan tagoltak.* Ezt a tagoltságot a „fenntartásukhoz" szükséges *lakosság minimális száma,* igénybevételük gyakorisága, egyes esetekben nyilvánvaló *egymásra épültségük,* esetleg *szervezeti alá-fölérendeltségi viszonyaik* határozzák meg. E hierarchikus láncok legalján többnyire olyan intézmények állnak, melyek igénybevétele gyakori, fenntartásukra falusi méretű lakosságszám, néhány száz vagy egy-két ezer fő is elegendő. Ezeket az alapellátást nyújtó vagy más néven falusi intézmények közé sorolhatjuk. A városhierarchia vizsgálatakor a ritkábban jelentkező igényeket kielégítő, a hierarchikus láncolatok középső-felső szakaszán helyet foglaló intézményeket („városi" intézményeket) kell figyelembe vennünk.
- A *városi funkciókat központi funkcióknak* is nevezi a szakirodalom, miután e funkciók-intézmények minden településben nem lehetnek jelen, egyes központokba tömörülnek, s a városi szerepkörökkel nem rendelkező települések lakói e központokban szerzik be a városi javakat. Így a hierarchikus tagolódáshoz szükségszerűen kapcsolódnak a városi vonzás-

körzetek. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy több település ellátását végző – tehát „központi" – intézmények szükségszerűen városi intézmények lennének; elaprózott településszerkezetű területeken ugyanis a hierarchikus lánc alján álló, falusi szerepkörű intézmények vonzása is kiterjedhet a szomszéd falvakra is (pl. az általános iskolák, háziorvosok, a jegyzőségek, gyógyszertárak, élelmiszerboltok, plébániák-parókiák stb.). E térségekben a „centrum-falvak" *központjai* ugyan kisebb-nagyobb körzetüknek, *mégsem városok.*

- Az egyes intézmények *hierarchikus értéke* természetszerűleg *időről időre* változhat; az újonnan jelentkező „városi funkciók-intézmények" többnyire fokozatosan szétterjednek az országban. Látványos példát szolgáltatott e folyamatra a közelmúltban az autókereskedelem: a '80-as évek elején kizárólag Budapesten osztogatták a kiutalt gépkocsikat, ma viszont az autókereskedés már kisvárosi funkciónak számít.
- A városhierarchia-vizsgálatoknál tehát nem egyszerűen számba vesszük az egy-egy településben található városi intézményeket, hanem *hierarchia-szintenként* tesszük ezt. Ugyanakkor az esetek többségében nem voltunk tekintettel az egyes településekben található azonos intézmények számára, illetve a városi szerepkörök volumenére (tehát pl. arra, hogy egy városban több kórházi belosztály vagy általános gimnázium működik).
- A *városi funkciók-intézmények volumene* azonban külön vizsgálatok tárgyát képezheti. Azonos hierarchia-szint mellett is eltérő lehet egyes városi funkciók mennyisége s ez szintén befolyásolja egy-egy város településhálózati helyzetét; a városi intézmények volumene pl. szoros kapcsolatban áll a város vagy vonzáskörzete lélekszámával.
- A településhálózatban elfoglalt helyzetet a városhierarchia-szint, a városi funkciók volumene mellett természetesen egy sor egyéb tényező is befolyásolja, mint pl. a forgalmi helyzet, a „vidék" ellátásában játszott szerep, a bonyolult vonzáskörzeti rendszerben elfoglalt hely és így tovább.
- A hierarchikus rangsor meghatározása csak az egyik lehetséges vizsgálati szempontja a városállomány tanulmányozásának, tehát a városhierarchia megállapítása nem ad feleletet egy sor, a városok kapcsán felmerülő kérdésre. A hierarchikus rangsor *nem* tükrözi a városok *fejlettségét,* mely vizsgálati szempont különösen divatos volt a hetvenes–nyolcvanas évek településtudományi vizsgálataiban. A hierarchia-vizsgálat nem eredményez „komplex várostípusokat" sem, noha a városhierarchiában elfoglalt pozíció fontos szempont a városok „tipizálásánál". De csak közvetve kapcsolódik a hierarchia-vizsgálat az újabban gyakori *„versenyképesség"-vizsgálatokhoz,* a *„siker"* alapján kialakított sorrendekhez vagy a városok *innovációs képességének* meghatározásához, noha a rangsorok közötti

összefüggések fontos részei e vizsgálatoknak. (Pl. milyen szerepe van a hierarchikus szintnek a versenyképesség alakulásában, a „sikerben".)

– A városhierarchia kutatása rendkívül gazdag irodalmat produkált. Az alkalmazott *módszerek* azonban mindössze *két alaptípusba sorolhatók:*

1. A vizsgálatok egy részében nem kísérelik meg a városi funkciók részletezőbb számbavételét, hanem vagy a városi szerepkör valamely „következményét" mérik, mint pl. *Christaller, W.* német geográfus az 1930-as években Dél-Németországban végzett vizsgálatai során, aki a *telefon-előfizetők számában* találta meg a „központosultság" mérőszámát, vagy pedig valamely városi funkció terén kialakult hierarchikus rangsort „viszik át" a városi funkciók egészére, elkerülendő az egyes mutatók összegzésének nehézségeit. Így járt el pl. *Major Jenő,* aki a kiskereskedelmi szerepkör mérőszámai alapján határozta meg a magyarországi városok rangsorát a hatvanas évek elején.
2. A hierarchia-vizsgálatok többsége „tételesen" kívánja számba venni a városi intézmények jelenlétét, esetleg mennyiségi adataikat, mintegy *leltározva* a városi funkciókat.

Kétféle gyakorlat, illetve a mögötte álló elméleti megfontolás alakult ki abban a tekintetben is, hogy a „központosultság" (a hierarchia-szint) a városokban található intézmények – meglétük, volumenük, hierarchikus szintjük stb. – alapján határozható-e meg, vagy a városi szolgáltatásoknak a „vidékre jutó" hányada alapján. Ez utóbbi felfogás abból indul ki, hogy a város a földrajzi munkamegosztásban a „vidék ellátója" szerepét játssza, településhálózati szerepe tehát a vidéknek nyújtott szolgáltatások volumenével határozható meg. Így járt el *W. Christaller,* aki a telefonállomások „jelentőségtöbbletét" határozta meg, azt számítva ki, hogy egyes településeknek a regionális átlaghoz képest több vagy kevesebb telefon-előfizetője van, mint amennyi lakosságszáma alapján megilletné.

(Ez az eljárás *elméletileg is támadható:* a város „saját" lakosságszáma egész egyszerűen a vonzáskörzet része, éppen úgy, mint a közigazgatási határain kívül eső terület. Számos gyakorlati megfontolás is ellene szól: egy olyan országban, ahol a városhálózat szerveződési elvei eltérőek tájanként – mint pl. hazánkban az Alföld és a Dunántúl eltérő településszerkezetű területein –, ugyanolyan összetételű-volumenű városi funkció „jelentőségtöbblete" eltérő. Magyarországon pl. Hódmezővásárhelynek – alig 2–3 község tartozván vonzásterületéhez – „jelentőségtöbblete" elenyésző, szemben pl. a valamivel szerényebb városi funkciókkal rendelkező Pápával vagy Gyöngyössel, ahol a városi szolgáltatások jelentékeny hányada „jut vidékre". (Vizsgáltuk – s a későbbiekben ismertetjük – a városok központi funkciójú intézményeinek szerepét a vidék ellátásában. Kiszámítottuk a városi intézmények „jelentőségtöbbletét"; Hódmezővásárhely esetében a városi szolgáltatásoknak 1,7%-a, Pápa esetében 21,9%-a, Gyöngyös esetében 37,5%-a „jut vidékre".) Ezért Hódmezővásárhely nem tekinthető városnak?)

Magunk a *városhierarchia meghatározásakor* a városi intézmények meglétét (vagy hiányát) vettük figyelembe, függetlenül attól, hogy a „vidék" ellátásában milyen szerepet játszanak.

A hierarchia meghatározására a *leltározó módszert* használtunk, kereken száz városi intézmény meglétét vettük figyelembe (ebben a számban nincsenek benne az országos intézmények, ugyanis Budapest helyzete olyannyira egyértelmű a magyarországi településhierarchia csúcsán, hogy ennek „meghatározását" feleslegesnek tartottuk). Ezen intézményeket nem úgy tekintjük, mintha ezek tennék ki egy település városi szerepkörét, hanem a „lakmuszpapír" szerepét szántuk nekik, úgy vélvén, hogy jelenlétük jelzi egy-egy település városvoltát, illetve hierarchia-szintjét. A kiválasztott mutatókat előfordulásuk gyakorisága alapján *hierarchikus szintekbe soroltuk.* A hierarchikus szintek számát részben előző vizsgálataink eredményei alapján, részben tapasztalati úton határoztuk meg; számuk hat: fővárosi intézmények (országos hatáskörű intézmények), regionális központok intézményei, megyeközpontok intézményei, középvárosi intézmények, kisvárosi intézmények, kisközpontok városi intézményei.

Majd megállapítottuk, hogy a települések *az egyes hierarchia-szintek mutatóiból milyen mértékben részesednek;* az egyes városok abba a legmagasabb szintbe kerültek besorolásra, amelyben még a mutatók többségével rendelkeztek. A városi szerepkörű települések csoportján belül, csakúgy, mint az intézmények körében hat hierarchia-szintet különböztettünk meg, az egyes szinteket „teljes értékű" és „hiányos-részleges" szerepkörű városok csoportjára osztottuk.

7.4.2 Fontosabb eredmények

1. E módszerrel *122 sokoldalú városi funkcióval,* a városi lét járulékos elemeivel – lélekszám, tradíció, településkép, „gazdasági bázis" stb. – rendelkező település s *további 79* (esetleg mintegy 90 – l. alább), *több-kevesebb városi funkcióval rendelkező település* „meghatározására" került sor (*3. táblázat*), vagyis napjainkban Magyarországon kereken *200 település tekinthető funkciói alapján városnak* (*2. ábra*).

Ezzel a kb. 200 funkcionális értelemben vett várossal szemben pillanatnyilag 289 városi rangú település található Magyarországon, vagyis a várossá nyilvánítási hullám mára túlcsapott a fellelhető városi települések körén, ma már egyszerűen nincs olyan városi szerepkörű települése az országnak, amely ne rendelkezne városi ranggal. (A nagy várossá nyilvánítási konjunktúra évei után legfeljebb Bük 3084 lakos kimaradása feltűnő, amikor az idegenforgalmi szerepkör könnyedén emel a városok sorába településeket – Zalakaros, Harkány, Velence stb. –, Piliscsabáé (6425 lakos), az egyetemi és agglomerációs városé – l. Kistarcsa, Ócsa, Tököl stb. – s a 8540 lakosú Kiskunlacházáé, mely település szintén felveszi a versenyt Gyömrővel, Üllővel, Ócsával stb.).

A mintegy száz funkcióhiányos városi rangú település természetesen felveti a kérdést: nem túl szigorú-e a városi funkciójú települések kijelölésére alkalmazott

3. táblázat

Az egyes hierarchikus szintekbe sorolt települések száma

Hierarchia-szint		A városok száma	
I.	Főváros	1	
II.	Regionális központ	5	
	ebből teljes értékű		4
	hiányos		1
III.	Megyeközpont	13	
	ebből teljes értékű		6
	hiányos		7
IV.	Középvárosok	25	
	ebből teljes értékű		12
	hiányos		13
V.	Kisvárosok	78	
	ebből teljes értékű		29
	hiányos		49
VI.	Csekélyebb városi szerepkörű települések	79 (88?)	
	ebből teljes értékű		36
	hiányos		43 (52)
Összesen		201 (210)	

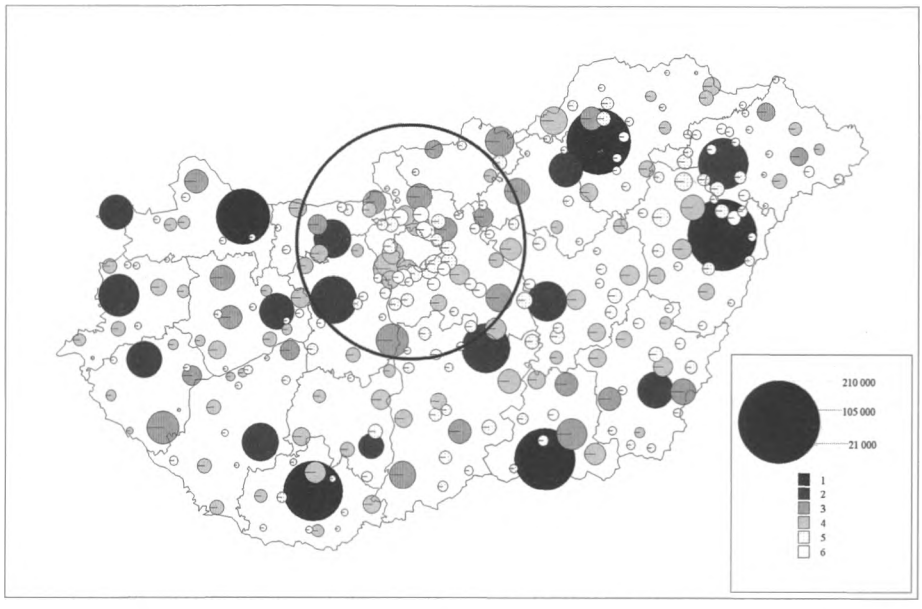
Forrás: Saját számítások.

kritérium-rendszerünk (vagy nem túlzottan engedékeny a várossá nyilvánítási gyakorlat)? Kétségtelen, hogy nem egyértelmű a városok és falvak közötti határ, mára egy sor korábban városinak számító intézmény vagy szolgáltatás megjelent a falvakban is (szakboltok, videotéka, autójavító, üzemanyagtöltő állomás, kozmetikus stb.). Vizsgálatunk célja azonban az egyértelműen városnak bizonyuló települések körének meghatározása volt.

A „funkcióhiányos" városi rangú települések közül több ma is „központ", ám *nem* feltétlenül *városi központ. Zalalövő, Szendrő, Gönc, Tét, Csepreg, Bóly, Villány, Őriszentpéter, Sellye, Pálháza* ma is apró- és kisfalvas vidékük kis, helyi központjai, a környező településeknek nyújtott szolgáltatások többsége azonban nem városi szolgáltatás (gyógyszertár, elemi iskola, posta, kozmetikus, autójavító stb.). Ellátott vidékük nem túl népes – de Szendrő potenciális vonzáskörzetén kb. 14 ezren élnek 25 (!) településben, Gönc körzetében 8-9 ezer ellátandó lakos él átlagosan 540 lakosú falvakban stb. –, de a jövedelmi viszonyok javultával akár egy „törpeváros" fenntartására is képesek. Néhány települést a vendégforgalom emelt a közigazgatásilag elismert városok közé – Zalakaros, Harkány, Velence, Visegrád, Balatonfűzfő (?) –, sokakat az agglomerálódás előrehaladása – Emőd, Felsőzsolca, Fót, Göd, Üllő, Szigethalom, Pomáz –, magasabb népességszámuk – Füzesgyarmat, Jászfényszaru, Komádi, Nagyecsed, Szabadszállás, Dévaványa, Dombrád, Sándorfalva, Nyírtelek, Nagyhalász stb. –; egyesek „különleges" körülmények vagy speciális funkcióik révén jutottak városi ranghoz: Máriapócsot búcsújáróhely volta, Pannonhalmát apátsága, Visegrádot talán az egykori királyi székhely kései visszfénye segítette a városi ranghoz. Téglás Hajdúhadház részeként jutott városi ranghoz, majd közigazgatási önállóságának visszanyerése után nem „kérték vissza" a városi jogállást.

2. ábra

A magyarországi városok hierarchiája, 2001

Jelmagyarázat: 1 – regionális központok; 2 – megyeközpontok; 3 – középvárosok; 4 – kisvárosok; 5 – „alig-városok"; 6 – városi ranggal rendelkező települések 2005. december 31-én.

2. A *települések* város-voltának megállapítására gyakorta használják a települések lakosságszámát. Ezért indokolt szemügyre venni a városok *lélekszáma és a hierarchikus rangjuk* közötti összefüggéseket. A viszony első pillantásra ellentmondásos. Az egyes hierarchikus szintekbe sorolt városok átlagos lélekszáma „monoton csökkenő" (*4. táblázat*), s a főváros, valamint a regionális központok közötti „ugrástól" eltekintve a csökkenés meglehetősen szabályosnak tűnik, ugyanakkor pl. egyazon hierarchikus szintbe, a kisvárosok közé tartozik a több mint félszázezer lakosú Érd és az alig ötezer lelket számláló város Letenye is. Ami az egyes szintek településeinek átlagos nagyságát illeti, már említettük, hogy a regionális központoktól „lefelé" a csökkenés többé-kevésbé azonos üteműnek tűnik az egyes szintek között (az alsóbb szintek átlagos lélekszáma a felsőbb szintekének 43-54%-a), addig a regionális központokban élők átlagos száma a fővárosi lakosság 10%-át sem éri el. Bárminő szempontból vizsgáljuk tehát a magyarországi városhálózat struktúráját, *Budapest kiemelkedő pozíciója,* illetve a *főváros és a regionális központok közötti „szakadék" léte* egyértelmű. Ugyanakkor az egyes szintek városainak átlagos lélekszáma – legalábbis az eu-

rópai tapasztalatokat figyelembe véve – az alsóbb szinteken is már elegendőnek tűnik a sokoldalú kisvárosi szerepkörök ellátására (kb. 32 ezer lakosú közép-, illetve 16 ezer lakosú kisvárosok). Ha csupán a hierarchikus piramishoz rendelhető lélekszám-struktúrát tekintjük, akkor ma a *főváros* és a *közép-kisvárosi mint közé eső városok tűnnek „gyengének"*.

4. táblázat

Az egyes hierarchikus szintek városainak lélekszáma, illetve átlagos lakosságszámuk, 2004

Hierarchikus szint	Összes lakos	Átlagos lélekszám	Az átlagos lélekszám az előző szint százalékában
I. Főváros	**1 697 343**	**1 697 343**	–
II. Regionális központ	**827 048**	**165 410**	9,7
ebből a)	699 445	174 864	
b)	127 594	127 594	
III. Megyeközpont	**957 898**	**73 684**	44,5
ebből a)	535 326	89 221	
b)	422 572	60 367	
IV. Középvárosok	**792 800**	**31 712**	43,0
ebből a)	440 866	36 739	
b)	351 933	26 688	
V. Kisvárosok	**1 272 213**	**16 310**	51,4
ebből a)	590 370	20 358	
b)	681 843	13 915	
VI. Alig-városok	**755 945**	**8 494**	52,1
ebből a)	331 461	9 207	
b)	424 484	8 009	
VII. Városi rangú települések városi funkció nélkül	**479 175**	**5 916**	69,6
Összes városi rangú település	**6 763 207**	**23 402**	–

a) = teljes értékű központok; b) = hiányos központok
Forrás: T-Star adatbázis alapján saját számítás.

Ha a kisvárosok esetében az átlagtól messze eső településeket – az alsó- és a felső pentádba eső településeket – figyelmen kívül hagyjuk, azt kapjuk, hogy a hierarchikus szint városainak többsége a 9600 és 21 500 fős határ közé esik. Ezen értékeken *kívül* többnyire speciális települések találhatók: a *felső pentádban* pl. egy sor agglomerációs település – Érd, Dunakeszi, Budaörs stb. –, iparváros – Ózd, Komló –, vagy a kisvárosok közé szorult alföldi mezőváros – Kiskunfélegyháza, Hajdúböszörmény, Jászberény, Nagykőrös, Makó stb. –, az *alsó pentádban* az idegenforgalmi szerepkör által felemelt Fonyód, Balatonalmádi és

Balatonboglár, vagy az igen elaprózott településszerkezetű térségek központjai – Letenye, Lenti, Encs, Zalaszentgrót, Szentgotthárd, Zirc –. Ez arra utal, hogy a 9–10 ezer lakosú települések sávjában fontos választóvonal húzódik a falvak és városok között, melyet akár *városiasodási küszöbnek* is tarthatunk, legalább is oly értelemben, hogy e lélekszámküszöb felett már csak elvétve akad oly település, amely legalább minimális városi szerepkörre se tett volna szert (ilyen pl. a városi ranggal rendelkező Göd vagy Pomáz, de agglomerációs települések lévén, településhálózati helyzetük sajátos). Ám „lefelé" egy sor település átlépi e határt, a legalsó kategóriában még ötezer lakosnál kisebb települések is találhatók, igaz e határon alul már csak elvétve (kisváros csupán egyetlen egy). Az is tény, hogy az utóbbi fél évszázadban valamelyest megemelkedett a „küszöb", különösen a Dunántúlon.

Az is figyelemre méltó, hogy a magasabb hierarchia-szinteken a lakosságszám szóródása egyre kisebb (a középvárosok esetében 3,1-szeres, a megyeszékhelyek esetében 3,2-szeres, a regionális központoknál 1,6-szoros különbség a legkisebb-legnagyobb város között), mutatván, hogy magasabb szinten a városállomány kiegyensúlyozottabb, a gazdasági szerepkör volumene – mint a lélekszám egyik alakítója –, a hierarchia-szint – vagyis a városi intézmények volumene és választéka –, a lakosságszám, a településhálózati pozíció stb. többé-kevésbé megfelel egymásnak, az alacsonyabb szinteken már sokkal kevésbé. A regionális központok vagy a megyeközpontok sokkal inkább hasonlatosak egymáshoz, mint a kisvárosok (pl. a bő félszázezer lakosú agglomerációs kertváros, Érd, az iparváros Ózd, a tradicionális piacközpontok – pl. Tapolca, Sárvár, Bonyhád, Szigetvár stb. –, a fürdőhelyek – Balatonboglár, Almádi, Füred – vagy az alföldi agrárvárosok – mint pl. Hajdúböszörmény, Nagykőrös, Jászberény, Kiskunfélegyháza stb. – nagyon eltérő jellemzői). Ez egyben azt is jelenti, hogy a regionális és a megyeközpontokat jól jellemzi hierarchikus szintjük, addig ez az alsóbb szintekről már nem mondható el.

Végül a „felső" négy szinten a rangkorrelációs együttható +0,885, ami igen szoros kapcsolatot mutat a hierarchikus rang és a települések lélekszáma között, ami végül is elvárható, hisz a városi javakkal ellátandó lakosság száma s a városi funkciók volumene-választéka között is okszerű kapcsolatrendszernek kell fennállnia. (Ennek ellenére egyes települések város-voltának, hierarchikus rangjának megítélésében pusztán a lélekszám nem lehet mérvadó.)

A *városhierarchiában bekövetkezett változásokat* elemezve megállapítható (*Beluszky Pál,* részben *Győri Róberttel* közösen több időpontra – 1910, 1930, 1960, 1990, 2002 – hasonló módszerrel vizsgálta a mindenkori városhierarchiát):

– A XX. század urbanizációja *nem jelentette a városi funkciójú települések számának látványos emelkedését.* A sokoldalú városi funkciókkal rendelkező, egyértelműen városi szerepkörű települések száma (a kisvárosi szintig bezárólag) a mai országterületen a XX. század elejéhez képest *alig*

változott. Mindeközben természetesen megtöbbszöröződött a városi funkciójú intézmények volumene s a városokban élő lakosság száma is. A városi népesség arányának növekedése azt eredményezi, hogy a városi intézmények szolgáltatásainak nagyobb hányada ma már a „saját" lakosság ellátását szolgálja s nem a „vidéki" lakosságét.

- Noha korábban – elsősorban a „szocialista" korszakban, de annak előtte is – a közigazgatási szerepkörök s a településhierarchiában elfoglalt helyzet között szoros kapcsolat alakult ki, ma már a várossá-nyilvánítások nincsenek hatással a településhálózati pozícióra.
- A *városhierarchia struktúrája* szilárdnak bizonyult a XX. században (*5. táblázat*). Lényeges változás e téren nem várható. A régiók „hivatalos térszerkezeti egységgé" való szervezése növelheti a *régióközpontok* szerepét,

5. táblázat

A városállomány hierarchikus tagolódása, 1910–2000
*Az egyes hierarchia-szintekbe tartozó városok száma**

Hierarchia-szint		Központok száma			
		1910	1965	1995	2000
I.	Regionális központok	4	5	5	5
II.	Megyeközpontok	21	12	14	13
III.	Középvárosok	22	33	25	25
IV.	Kisvárosok	77	91	83	78
I–IV.	összesen	124	141	127	121

*A mai országterületen.
Forrás: Saját számítások

városi intézményhálózatuk bővülhet. A modernizáció hierarchikus modell szerinti terjedése is a regionális központok helyzetét javíthatja. Miután számos városi intézmény ma már nem kötődik a közigazgatási beosztáshoz, elképzelhető, hogy ezen intézmények megyeközpont-szintű koncentrációja csökken, az erősebb középvárosok is – elsősorban a piaci szerveződésű funkciók terén – felzárkózhatnának a megyeszékhelyek mögé. E folyamat azokban a megyékben haladhat előre, ahol fejlett középváros található (mint Zalában Nagykanizsa, Veszprémben Pápa, Fejér megyében Dunaújváros, Bács-Kiskunban Baja), vagy ahol a megyében „centrifugális" erők uralkodnak (mint Nógrádban), vagy ahol középvárosi szinten városhiány mutatkozik s célszerű lenne itt a középvárosi fejlődést támogatni, mint a szatmári-beregi részeken, esetleg Zemplénben. Ez a folyamat azzal járhat, hogy a középvárosok csoportja tovább differenciálódik, néhányuk felzárkózik a megyeközpontok mögé, mások a kisvárosok közé süllyednek.

- A struktúra szilárdságát jelzi, hogy mind a XX. század elején, mind napjainkban a települések hierarchikus láncolatát – a szubjektivitást teljesen ki nem zárható módon – egy hatfokozatú rendszerbe lehet tagolni (főváros, regionális központok, megyeközpontok, középvárosok, kisvárosok, hiányos funkciójú városkezdemények).
- A *struktúra* szilárdsága ellenére az egyes szintek állománya jelentős mértékben cserélődött. Különösen figyelemre méltóak – s helyzetük területfejlesztési szempontú elemzést kíván – a tartósan hanyatló városok, hisz a pillanatnyilag azonos hierarchiaszintű települések közül rosszabb helyzetben vannak az oda lesüllyedők, mint az oda felemelkedők. Mivel a nagyszámú egyedi pozíció-változás áttekintésére itt nincs módunk, példaként csak az amúgy is labilis hierarchia-szintnek bizonyuló középvárosok „libikókájára" vetünk egy pillantást. A középvárosok 1910 és 2000 közötti „mozgását" a *6. táblázat* foglalja össze.

  Az 1910-ben vagy 2000-ben középvárosi szinten lévő városok közül különös figyelmet érdemelnek az 1910-ben még idetartozó, azóta viszont alacsonyabb szintre süllyedő városok. E 11 település közül 9 alföldi mezőváros, jelezvén, hogy a XX. század nem kedvezett az „alföldi úton" járó városoknak (az agrárkonjunktúra megszűnte, az ipar késői megjelenése, a vonzáskörzetek kialakításának nehézségei stb.). E „lesüllyedő" mezővárosok közül Makó, Jászberény és Kalocsa csak a legutolsó évtizedben került ki a középvárosok sorából, Nagykőrös és Kiskunfélegyháza pedig a „szocialista" érában. Különösen figyelemreméltó Makó „pályája": 1910-ben már kiszorult a megyeközpontok közül, de 1950-ig megyeszékhely, 35 ezer lakosával az egyik legnépesebb középváros, a városi funkciók terén is éppen hogy lemaradt a megyeközponti szintről; a hierarchikus rangsorban ekkor a 26. S noha megyei funkcióit 1950-ig őrzi, lélekszáma már ekkor csökkent, majd a kilencvenes években már középvárosi pozícióját is elvesztette. Ez utóbbi feltehetően kevéssé indokolt; igaz, az országhatár, Szeged, Hódmezővásárhely és Orosháza hinterlandját szűk területre szorítja, forgalmi helyzete is hátrányos, ám a városi élet tradíciói, a kisvárosi szintet meghaladó lélekszáma indokolhatná középvárosi funkcióinak visszaszerzését. *Jászberény* is megsínyli a Jászság Szolnok felé fordulását, illetve Gyöngyösnek a Jászság északi településeire gyakorolt vonzó hatását. A „jász identitás-tudat", a Jászság egészének Berény felé fordulása esetleg fenntarthatná a város magasabb hierarchiaszintjét. Mivel ma már a Jászság „természetes" központjai közé számítódik Szolnok, Gyöngyös vagy akár Hatvan is, Jászberény „jogaiba való visszaállítása" nem nélkülözheti a tervszerűséget, a Jászság egészének közös akaratát.

6. táblázat

A középvárosok 1910 és 2000 közötti „mozgása"

1910	2000
1910-ben még középvárosok, ma kisvárosok:	*1910-ben megyeközpontok, ma középvárosok*
1. Makó	1. Nagykanizsa
2. Jászberény	2. Esztergom
3. Mohács	3. Balassagyarmat
4. Kiskunfélegyháza	4. Gyula
5. Kalocsa	5. Pápa
6. Mezőtúr	6. Baja
7. Szarvas	
8. Karcag	
9. Nagykőrös	
10. Hajdúböszörmény	
11. Kőszeg	

Mindkét időpontban középvárosok:	*1910 óta „felemelkedett" középvárosok:*
1. Vác	1. Salgótarján
2. Gyöngyös	2. Dunaújváros
3. Szentes	3. Siófok
4. Keszthely	4. Tata
5. Cegléd	5. Hatvan
6. Hódmezővásárhely	6. Gödöllő
7. Kisvárda	7. Ajka
8. Orosháza	8. Kazincbarcika
9. Kiskunhalas	9. Mátészalka
10. (Moson)magyaróvár	

Az alföldi mezővárosokon kívül csak *Mohács* és *Kőszeg* került ki a középvárosi körből a XX. század folyamán. Mohács, a Duna fontos kikötője a XIX. században még a Dél-Dunántúl egyik legfontosabb kereskedőhelye. A vasúti hálózatban perifériára szorult, mindössze egy szárnyvonal fejállomása jutott a városnak; a dunai hajózás hanyatlásával párhuzamosan hanyatlottak a város központi funkciói is. Mivel a Dél-Dunántúl városhálózatának egyik fogyatékossága a középvárosok hiánya – Baranya, Tolna és Somogy megyékben csak Siófok lát el ilyen szerepkört –, mérlegelendő, hogy Mohács – hathatósabb támogatás esetén – előbbre léphetne-e a hierarchikus rangsorban.

Kőszeg lecsúszása a hierarchikus lejtőn érthető: a trianoni határ vonzáskörzetének javarészétől megfosztotta, az országhatár és Szombathely kö-

zött városi intézményei alig néhány községre kiterjedő hinterlandra tudnak szert tenni. Járási székhely funkcióit is korán elveszti, ma a kistérségi funkciók egy részét is Szombathely látja el a város helyett. Ám az már elgondolkodtató, hogy napjainkban már az első 100 városba sem fér bele városi funkcióinak differenciáltsága-mennyisége alapján, s a kilencvenes évek során is romlottak pozíciói (néhány év alatt a 85. helyről a 114. helyre szorult), s ma már olyan települések társaságában található a kisvárosok rangsorának végén, mint pl. Letenye, Kunszentmárton, Dunaföldvár, Sümeg vagy Gyomaendrőd. (Ami egyben a „járulékos városi jegyek" – városkép, tradíció, vendégforgalom, a városi szolgáltatások kultúráltsága stb. – s a szűkebb értelemben vett városhierarchia esetenkénti meg nem felelésére is rámutat.)

A középvárosi szintre „felemelkedő" városokat szinte kivétel nélkül a XX. század során kibontakozó „új" funkciók városfejlesztő energiája emelte e szintre: *Salgótarjánt, Dunaújvárost, Ajkát, Kazincbarcikát* a gyáripar és a nagyüzemi bányászat, *Hatvant* a vasút, *Siófokot* az idegenforgalom. Siófok mára nem csak nagy forgalmú fürdővárossá vált, hanem kiépültek „szokványos" városi intézményei is s Somogy megye északkeleti harmadának, a déli Balaton-partnak „valódi" városává fejlődött. *Gödöllőt* részben az agglomerálódás, részben az a tény emelte a középvárosok közé, hogy egyeteme révén a magyar agrár-felsőoktatás és -kutatás központjává vált. Végül *Mátészalkát* a városok iránt mutatkozó „klasszikus" igény emelte a középvárosok közé, noha vizsgálatról vizsgálatra folyamatosan „ingázott" a közép- és kisvárosok között.

Megjegyzendő, hogy sem a századelőn, sem az ezredfordulón nem tartozott a középvárosok közé Ózd, Komárom és Sátoraljaújhely, ám a köztes időben „tiszteletüket tették" e hierarchia-szinten: *Ózdot* a gyáripar emelte a középvárosok közé s ipari szerepkörének felszámolása nyomán került vissza a kisvárosok soraiba. *Sátoraljaújhely* a magyarországi városhálózat legnagyobb vesztese; „süllyedése" folyamatos, 1910-ben a mai országterület 14., a hatvanas évek közepén 36., ma az 51–52. városa a hierarchiában. A bortermelés és -kereskedelem jelentőségének XIX. századi hanyatlása, a filoxéravész pusztításai, a hinterlandja kétharmadát elcsatoló trianoni határok, nagyszámú zsidó lakosságának – a város polgárságának – elhurcolása, 1950-ben a megyeszékhely elvesztése „végzetesen" hatott településhálózati helyzetére.

Még számosabb XX. század eleji karakteres kisváros városi szerepköre vált jelentéktelenné, gyakorta egy erős vetélytársnak a közelben való felnövekedése nyomán. Mivel egyszer már városi szintre emelkedtek, lakóik többnyire igénylik – érzelmi alapon is – ezt a szerepkört, „tervszerű" kárpótlásuk erős alkotó energiákat szabadíthat fel, jelenlétük színesítheti a

településhálózatot. Funkciómegosztás, speciális városi funkciók letelepítése részben visszaadhatná e települések korábbi rangját. E települések sora hosszú, csak néhányukat említjük: Devecsert, Csurgót, Abaújszántót, Putnokot, Sellyét, Pécsváradot, Vasvárt, Szécsényt stb. Ugyanakkor egy sor olyan települése is van az országnak, amely egykor szerény városias szerepkört töltött be, ma pedig már belevész a falvak sorába (Gyönk, Mándok, Tét, Csepreg, Gönc, Szendrő, Vajszló stb.).

A *„felemelkedésnek"* három fontosabb forrása volt a XX. században: az *iparosodás* – szinte valamennyi ún. szocialista városunk legalább a kisvárosi szintet elérte –, az *idegenforgalom* – a Balaton-parti városok kialakulása – és az *agglomerálódás*. Feltűnő, hogy a *településhálózati helyzet* – a városi funkcióik iránt támasztott igény –, illetve a közigazgatási szerepkör mily kevés városunkat emelte fel a XX. században. Ez utóbbit részben magyarázza, hogy járási székhelyeink már az 1870-es években kijelöltettek. A közigazgatási funkció elsősorban „új" megyeszékhelyeinket emelte meg a hierarchikus rangsorban – Tatabányát, Salgótarjánt, Békéscsabát, bizonyos fokig Kecskemétet –, illetve hozzájárult az ötvenes évektől a megyeközponti szint markáns jellemzőinek kialakulásához.

Alsóbb szinteken csupán *Lenti, Encs, Vásárosnamény* sorolható a településhálózati igény nyomán kialakult kisvárosok közé. A közigazgatás – pontosabban a közigazgatási funkció elvesztése – inkább egy sor városunk hierarchikus helyezésének csökkenését váltotta ki.

– A „közigazgatási determinációnak" a rendszerváltást követően csökkenő szerepe már értékelhető a hierarchiában bekövetkezett változásban – pl. Sopron bekerülése a megyeközpontok közé, ugyanakkor Salgótarján szerepcsökkenése –, ám e téren csak a jövőben várhatóak jelentősebb változások.

7.5. A városhálózat mennyiségi jellemzői

A városhierarchia a települések városi funkciói között mutatkozó különbségeknek csak az egyik összetevője. A városhálózatban elfoglalt hely mellett más szempontok szerint is értékelhetjük a települések „városiasságát". A városi funkciók minőségi összetétele mellett ezért vizsgáljuk a városi szolgáltatások mennyiségi adatait is. Ebből ugyanis következtetni tudunk a szolgáltatásokat igénybe vevő népesség nagyságára, közvetve pedig az (elméleti) városi vonzáskörzetek kiterjedésére is. (A város és vidéke közti viszony feltárása a településhálózati kutatások egyik legfontosabb aspektusa, egyes megközelítések szerint [pl. *Mendöl* 1963] alapvetően ez határozza meg a települések város voltát [a város, mint „központi hely"].)

A városok központi hely-jellegének feltárására alkalmazott egyszerű eljárásunk – az ún. jelentőségtöbblet-számítás – lényege röviden a következő: ismerjük pl., hogy 2004-ben országosan mennyi rendelőintézeti óraszám jutott 1 lakosra, illetve megfordítva: átlagosan hány embert láttak el 1 rendelőintézeti óra alatt. Tudjuk, hogy pl. a ceglédi egészségügyi intézmények 100 ezer órát teljesítettek, ezt megszorozva az egy óra alatt átlagoson ellátott emberek számával (0,6 fő) megkapjuk azt az *elméleti népességszámot*, amelyet a ceglédi egészségügy elláthat (60 ezer fő). Ebből az értékből levonva Cegléd város lakosságát, az *elméletileg ellátott vidéki lakosság* számához jutunk. (Fenti példánk esetében ez 21 600 fő). A vizsgálatot egyetlen mutatóval is elvégezhetjük, de a pontosabb eredmény érdekében négy változóval dolgoztunk: a kiszámított „vidék–központ arányok" (az ellátott „vidéki" népesség és a város saját népességének hányadosa) átlagolásával érkeztünk el a végeredményhez: az egyes városok által ellátott összes és „vidéki" lakosság számához. Az elemzésnél az alábbi mutatókat használtuk fel:

- kiskereskedelmi üzletek száma (db)
- járóbeteg-szakellátás évi rendelési ideje (óra)
- nappali tagozatos középiskolai hallgatók száma (fő)
- működő jogi személyiségű vállalkozások száma (db) (Az adatok forrása: KSH TSTAR 2004.)

E négy mutató mindegyike szorosan kapcsolódik a központi szerepkörhöz, annak egy-egy aspektusát méri (kereskedelmi, oktatási, egészségügyi, gazdasági). A mutatókat úgy választottuk ki, hogy azok a kisvárosi-középvárosi szerepkörök súlyát és a kisvárosi szintű vonzáskörzetek nagyságát tárják fel, a teljes magyar városhálózat tagjai csak így hasonlíthatóak össze. Nyilván a városi funkciók súlyát nem méri tökéletesen ez a négy mutató, inkább csak indikátorként jelzik a legfontosabb tendenciákat.

Végeredményben három újabb rangsort kaptunk: a városok által ellátott összes lakosság és „vidéki" lakosság nyomán kirajzolódó rangsorokat, illetve a „vidék–központ arány" rangsorát; ezek összevetése egymással és a városhierarchiában elfoglalt hellyel érdekes tanulságokat tartogat. Az adatsorok közlése előtt máris felhívjuk a figyelmet az egyik legfontosabb eredményre: az ellátott vidéki lakosság száma *negatív* (elméleti) értéket is felvehet: ez az jelenti, hogy az adott település saját lakosságát sem látta el teljes egészében városi javakkal (kimutatható vonzáskörzetük ezeknek a városoknak nincsen; illetve a más városok által az illető településből „elvonzott" lakosság – igénybevétel, vásárlóerő – nagyobb, mint a „bevonzott"). Ezen települések egy része mégis város lehet, amennyiben városi intézményeik vannak, és (legalább) saját lakosságuk számára nyújtják a városi lét előnyeit.

Első megközelítésként korrelációt számoltunk a városok népessége és a vidék–központ arány között. A számítással azt a feltevést szerettük volna igazolni (vagy cáfolni), mely szerint a népesebb városokhoz arányaiban is nagyobb vonzáskörzet tartozik. A korrelációszámítás eredménye ($r = 0,19$) azt mutatja, hogy nincs ilyen összefüggés, a markáns központi szerepkörű település mérettől független, mind a kisebb, mind a népesebb települések között találunk ilyeneket. Hogy egy példával érzékeltessük ezt: Tatabánya (71 ezer lakos) esetében az ellátott saját/vidéki lakosság aránya mindössze 10%, míg ugyanez a hányados a 8 700 fős Fehérgyarmat esetében 173%! A városhierarchia mentén lefelé haladva viszont a csökkenés egyértelmű: az alacsonyabb hierarchiaszintű városok (átlagosan) kisebb vidék–központ aránnyal rendelkeznek (l. a *7. táblázatot*). A legnépesebb települések (25 ezer fő fölött), ahol az elméletileg ellátott vidéki lakosság értéke negatív (nincs kimutatható vonzáskörzet): Érd, Ózd, Hajdúböszörmény, Dunakeszi, Komló és Nagykőrös. Ugyanakkor pl. a 6 ezer lakosú Aszód városi intézményei 8 ezer „vidéki" számára is biztosítják a városi javakat. A látszólagos ellentmondást csak részben magyarázza a hierarchiában elfoglalt pozíció; a népes, vonzáskörzet nélküli települések három jól elkülöníthető csoportra bonthatóak. Egyrészt ilyenek a budapesti agglomeráció felduzzadt népességű „alvóvárosai" (Érd, Gyál, Monor, Vecsés, Fót stb.), másrészt azok az alföldi mezővárosok, amelyeknél a központi funkció soha nem vált jellegadóvá (a fentiek mellett: Törökszentmiklós, Karcag, Békés, Mezőtúr stb.), harmadrészt pedig az egykor egyoldalúan ipari jellegű, funkcióhiányos „szocialista" városok (Ózd, Komló, Várpalota, Oroszlány stb.). A *7. táblázat* hierarchiaszintenként mutatja be az ellátott lakosság (összes és vidéki), illetve a vidék–központ arány jellegzetes értékeit. A *3. ábra* a teljes városállomány értékeit mutatja.

A vidék–központ arány alapján kirajzolódó rangsor élén (ahol a hányados értéke meghaladja a 100%-ot, azaz a vonzáskörzet népessége felülmúlja a székhelyét) fél tucat markáns kis- és középváros találunk (*4. ábra*). E csoport jellegzetes képviselői Fehérgyarmat és Vásárosnamény, az apró- és középfalvakkal sűrűn megült Szatmár kisvárosi központjai. A megyeközpontok közül csak Szekszárd és Eger került ide, az előbbi sokáig Tolna megye várostalan tájának szinte kizárólagos centruma volt, az utóbbi félmegyényi vonzáskörzete pedig Heves megye határait keleti, déli irányban át is lépi. Tulajdonképpen „kakukktojás" ebben a csoportban két üdülőváros: Zalakaros és Hévíz, amelyeknek kereskedelmi mutatói kiugróak, és az országos jelentőségű (tehát nem a városvidék kapcsolatra támaszkodó) speciális egészségügyi szerepkörük jellegformáló. Erős, karakteres vonzásközpontoknak azokat a településeket ítéltük, ahol központ-vidék arány 50 és 100% közé esett (az elméleti vonzáskörzet lélekszáma meghaladja a központ lakosságának felét, de kevesebb a város saját lakosságánál). Ebben a csoportban vannak a regionális központok; a megyeközpontok és középvárosok többsége, itt találjuk Budapestet is. (Budapest esetében a vi-

dék–központ arány 71%, ez mintegy 1 200 ezer fős elméleti vonzáskörzetet jelent). A kis- és törpevárosok közül elsősorban Északkelet-Magyarországról (pl. Kisvárda, Mátészalka) és a Dunántúlról (pl. Szentgotthárd) került ide néhány, ezen kívül központi funkciókat betöltő üdülővárosokat is találunk itt (pl. Siófok, Balatonfüred, Keszthely).

7. táblázat

A magyar városhierarchia az ellátott lakosság, az ellátott vidéki lakosság és a központ–vidék arány tükrében

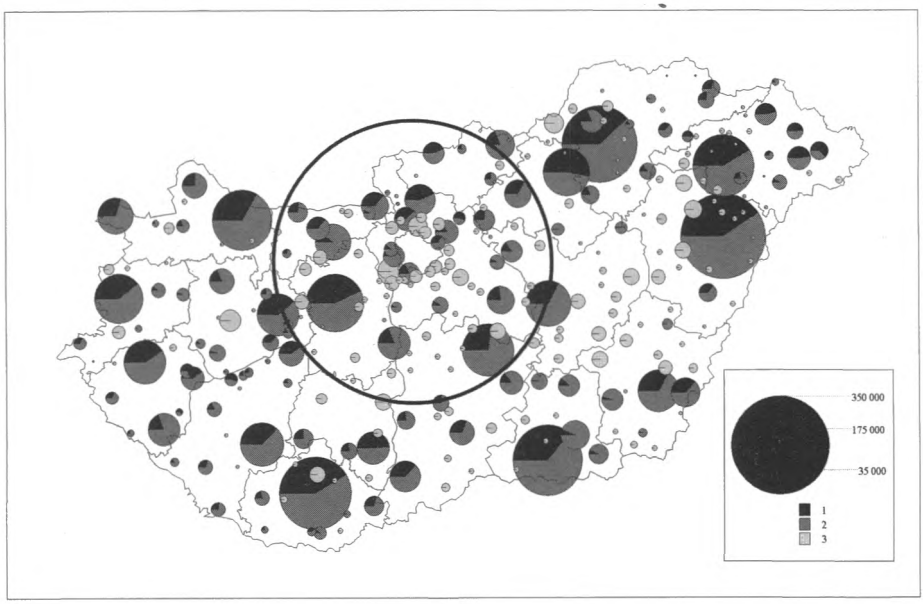
Hierarchiaszint		Települések száma	Népesség	Átlagos ellátott lakosság (összes)	Átlagos ellátott vidéki lakosság	Vidéki ellátott/ városi népesség, %
Főváros		1	1 697 343	2 905 970	1 208 627	71
Regionális központok	átlag		165 410	268 967	103 558	63
	összeg	5	827 048	1 344 836	517 788	
Megyeközpontok	átlag		73 684	117 944	44 259	60
	összeg	13	957 898	1 533 267	575 369	
Középvárosok	átlag		31 712	43 682	11 970	38
	összeg	25	792 800	1 092 048	299 248	
Kisvárosok	átlag		16 310	17 479	1 169	7
	összeg	78	1 272 213	1 363 372	91 159	
Törpevárosok	átlag		8 567	6 565	–2 001	–23
	összeg	86	763 730	564 631	–172 099	
Városi funkció nélküli városok	átlag		5 916	2 828	–3 088	–52
	összeg	81	479 175	229 083	–250 092	
Városok összesen	átlag		23 402	31 257	7 855	34
	összeg	289	6 763 207	9 033 206	2 269 999	

Forrás: A KSH TSTAR 2004 adatai alapján saját számítás.

A funkcionális értelemben vett városállomány zöme a közepes erősségű vonzásközpontok körébe tartozik. Azokat a településeket soroltuk ide, amelyeknél a központ-vidék arány értéke 10 és 50% között van, azaz a város intézményei elsősorban saját lakosságukat elégítik ki, de vonzáskörzetük számára is meghatározóak. Néhány mezővárosi és iparvárosi múltú megyeszékhely (Békéscsaba, Kecskemét, illetve Salgótarján és Tatabánya) mellett zömmel kis- és középvárosok tartoznak ide. Itt találjuk az egykori alföldi mezővárosoknak azt a csoportját, amelyek fontos központi funkciókat töltenek be (elsősorban a Duna–Tisza közéről, pl. Kiskunhalas, Cegléd, Kiskunfélegyháza), néhány olyan szocialista iparvárost, amelynek városi intézményei jól kiépítettek (pl. Dunaújváros,

3. ábra

A magyarországi városok által ellátott összes és vidéki lakos

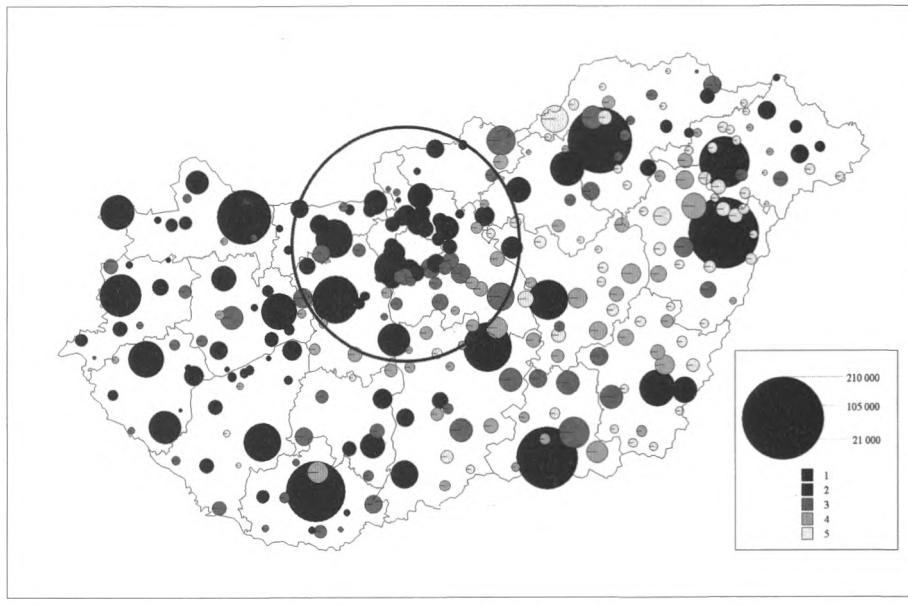
Jelmagyarázat: 1 – ellátott vidéki lakos; 2 – ellátott saját lakos; 3 – az ellátott vidéki lakosok számított értéke negatív.

Tiszaújváros, Kazincbarcika). Elég hosszú azoknak megrendült középvárosoknak a sora is, amelyek településhálózati szerepe még a közelmúltban is sokkal fontosabb volt (pl. Sátoraljaújhely, Pápa, Hatvan, Dombóvár). A budapesti agglomeráció városai közül azok kerültek ide, amelyeknek sikerült kilépniük az alvóvárosi szerepből, ma már közvetlen környékük központjai is (pl. Szigetszentmiklós, Budaörs, Gödöllő). A csoport derékhadát a vidékük ellátásában fontos szerepet játszó kisvárosok alkotják, elsősorban Észak-Magyarország és Dunántúl térségéből (pl. Barcs, Csorna, Pásztó, Kalocsa).

Gyenge vonzásközpontnak azokat tekintettük, amelyeknél a központ-vidék arány értéke 10 és -10% közé esett. Ezeknél esetleg még van kimutatható (elméleti) vonzáskörzet, de bizonyos intézményeket már a város lakói is más településen vesznek igénybe. Összesen 36 település sorolható ide, jobbára hiányos szerepkörű kisvárosok az ország minden tájáról. Nagy népességű települések is találhatók köztük, főként olyan alföldi mezővárosok, ahol a központi funkció soha nem volt jellegzetes (pl. Hódmezővásárhely, Orosháza, Szarvas, Csongrád). A népesebb települések sorát néhány szocialista iparváros is növeli,

4. ábra

A magyarországi városok által ellátott összes és vidéki lakos

Jelmagyarázat: 1 – magasan átlag feletti; 2 – átlag feletti; 3 – átlagos; 4 – átlag alatti; 5 – mélyen átlag alatti.

felbukkanásuk relatív kedvező helyzetük jele (pl. Ajka, Százhalombatta). A funkcióhiányos kisvárosok között külön csoportot képeznek a budapesti agglomerációhoz tartozó városok; közülük inkább csak az egykori járási székhelyek kerületek ide (Ráckeve, Nagykáta, Dunakeszi stb.) Meglepetésre néhány (városhálózati szerepéből folyamatosan vesztő) tradicionális kisváros is ide került, pl. Körmend.

Az ország kétségkívül „legsajátosabb" városai azok, amelyeknél a vidék–központ arány értéke negatív, azaz nincsen kimutatható vonzáskörzetük. Számuk nem csekély, mintegy 156 települést találunk itt, ez a városi címmel rendelkező magyar települések több mint fele. (Ezeken a településeken 1466 ezer ember él, Magyarország városi lakosságának bő ötöde.) Az eredmény nem meglepő, hiszen a hierarchiavizsgálat összesen 122 városban mutatott ki legalább részleges kisvárosi funkciókat, további kb. 70–80 településen pedig egynéhány városi intézményt. Csoportjukat két részre bonthatjuk: ahol a vidék–központ arány értéke –10 és –50% közé esik (87 város), ott a település lakosságának jó része helyben veheti igénybe a (kis)városi szolgáltatásokat, más település vonzáskörzetéhez sorolásuk nem indokolt. Ahol viszont a hányados értéke –50%

alá esik (69 település) már nemigen beszélhetünk városról. Az első csoportba főként alföldi (elsősorban tiszántúli) kismezővárosok kerületek (pl. Jászapáti, Túrkeve, Kisújszállás, Kunszentmárton, Békés), ahol a településszerkezet lehetetlenné teszi vonzáskörzetek kialakítását (gyakran városnak város a szomszédja, ráadásul hasonló méretű és intézményhálózatú városok szomszédosak). Központi szerepkörrel alig rendelkező iparvárosok és agglomerációs települések mellett (pl. Komló, Várpalota, Ózd; illetve Vecsés, Göd, Pécel) törpevárosokat és településhálózati jelentőségükből vesztett kisvárosokat találunk még itt (az előbbire példa: Putnok, Sásd, Rétság; az utóbbira: Bicske, Sárbogárd).

Azok a települések, ahol a városi intézmények már a lakosság felét sem tudják ellátni (vidék–központ arány –50% alatt), semmilyen szempontból nem tekinthetők városnak. Számuk 69, soraikban kizárólag az elmúlt évtizedben városi címet nyert településeket találunk. A csoport jelentős részét a domináns lakófunkcióval jellemezhető agglomerációs települések teszik ki, főként a budapesti agglomerációból (Gyál, Tököl, Tura, Üllő stb.), de más nagyvárosi település együttesekből is (pl. Miskolc–Felsőzsolca, Sajószentpéter; Kecskemét–Kerekegyháza; Debrecen–Hajdúhadház, Téglás; Nyíregyháza–Újfehértó). Ebben a csoportban találjuk azokat az egykori járási központokat, amelyek szerény központi szerepüket is régen elvesztették (pl. Lengyeltóti, Devecser, Elek, Szendrő stb.). A mezőny „negatív csúcstartói" a kelet-magyarországi nagyvárosokkal szomszédos, az elmúlt években városi címet szerzett agglomerációs (szuburbán?) települések: Emőd, Hajdúsámson és Nyírtelek. E „városok" intézményei a település lakosságának kevesebb, mint negyedét fedik le szolgáltatásaikkal! (Csak megjegyezzük, hogy Emődön a helyben lakó foglalkoztatottak 66%-a, Hajdúsámsonban 67%-a más településre jár dolgozni, ez magasabb érték, mint pl. Érd, Gyömrő vagy Pécel esetében.)

7.6. A városvizsgálatok további szempontjai

A *város bonyolult rendszer,* még ha pusztán „materiális" összetevőit is vesszük figyelembe. A városok a csere kitüntetett színtereiként, a településhálózat *központi szerepkörű* tagjaiként való meghatározása csupán a város „lényegének" lecsupaszított vázát tükrözi. Erre a „vázra" egy sor *járulékos jegy* rakódik, figyelembevételük hozzájárul a városokról formálható kép gazdagításához. A városok sokrétű funkcióinak működtetése jelentős munkaerőigénnyel jár: a város vonzást gyakorol környezetének lakosságára (migrációs központ), lakosságuk növekszik, lélekszámukra nézve a városok kiemelkednek környezetükből. A városi intézmények működtetése magasabb szintű szaktudást igényel; a városi társadalmak nem csak népesebbek a falusiaknál, hanem eltérő a foglalkozási szerkezetük, képzettségük, iskolázottságuk. Ennek, valamint számos más tényezőnek a hatására – pl. eltérő művi környezet, a kiváltságos helyzet, a „tömeg-

létből" fakadó szociálpszichológiai hatások stb. – jellegzetes városi életmód, értékrend, életstílus, szociálpszichikai viselkedésmód alakul ki a városok falai között. A művi környezet, az infrastruktúra – már csak a nagy népességtömörülésből fakadó igények miatt is – ugyancsak eltérő a falusi településekétől.

Nem térve itt ki azokra a kísérletekre, illetve vélekedésekre, melyek szerzői e sokoldalúságot látván s a „földhözragadt" statisztikai adatok fogságából szabadulni akarván éreztek késztetést újabb és újabb, a városok „lelkéhez-géniuszához" közelebb férkőző meghatározások alkotására.

Ám a városok „materiális" összetevői is lehetővé-szükségessé teszik a sokirányú megközelítést, vizsgálatot; e vizsgálatok főbb terrénumai a következők:

- A városok *településhálózati pozíciójának* meghatározása (városhierarchia-vizsgálat, a központi szerepkör súlyára vonatkozó számítások [l. fent]).
- A *funkciók településen belüli ágazati arányai* (a települési funkciók közé sorolva a lakófunkciót is) jelölik ki a városok *funkcionális típusait* (a hagyományos városföldrajzi osztályozásokban pl. gyáripari város, kikötőváros, fürdőváros, kulturális-igazgatási központ stb.). Az egyes funkciócsoportok, ágazatok településen belüli súlyának összevetésére többnyire a lakosság *foglalkozási szerkezetét* használják.
- A város változó rendszer; a *településállományon belüli elmozdulás üteme és iránya* alapján jelölhetők ki a városok dinamikai csoportjai.
- A város méretére, funkciói súlyára, jelentőségére vonatkozó „mutatók" alapján – lakosságszám, munkahelyek száma, intézmények volumen-adatai, a város gazdaságának súlyát kifejező adatok stb. – meghatározható a *településállományon belül elfoglalt „súlya"* (ami nem azonos a településhálózatban elfoglalt pozícióval).
- Az elmúlt évtizedekben a településtudományok körében nagyszámú vizsgálat célozta a *fejlettségi szint* meghatározását. A *településfejlettségi vizsgálatokban* az az igény jut kifejezésre, hogy a települések valamennyi összetevője, tevékenysége összemérhető legyen. (A legkülönbözőbb léptékű és jellegű tényezők – közművesítettség, intézményellátottság, a lakosság iskolázottsági szintje, jövedelme, egészségi állapota, a vállalkozások „sűrűsége" stb. – összemérésének egyetlen lehetősége kínálkozik abban, ha feltételezzük: e tényezőknek létezik egy optimális értéke vagy elérhető maximuma, s változásuk-„fejlődésük" ezen érték felé halad. E „fejlettségi skálákon" a városok legkülönbözőbb összetevőinek helyzete kijelölhető – pl. egy adott állományon belüli rangszámmal – s ezen értékek így összegezhetőekké válnak.
- Napjaink divatos vizsgálati irányai a városok *versenyképességének, innovációs képességének, „sikerének"* mértékét kívánják felmérni.
- Végül mindezen szempontok együttes figyelembevételével jelölhetők ki a városok *általános* (komplex) *típusai* (l. alább).

Jelen kutatási témánk vizsgálata során e lehetséges elemzések egy részét elvégeztük a jelenleg városi rangot viselő települések körére. Általános érvényű s a további városvizsgálatunk során sem mellőzhető tapasztalatunk, hogy ma, amikor a városok sora Cigándtól, Tompától, Tiszacsegétől, Máriapócstól Pécsig, Debrecenig, Győrig, illetve Budapestig ível, a rendkívül heterogén településcsoportra végzett fejlettségi, dinamikai vagy versenyképességi számítások meglehetősen *vitatható eredményeket* adnak. E számítások közül legegyértelműbbnek tűnik a „fejlettségvizsgálat", hisz ez esetben nem merülnek fel oly bizonytalan megválaszolható kérdések, mint hogy milyen mutatókkal mérhető a „siker" – kinek a sikere? –, a versenyképesség, együtt értékelhetők-e a versenyképesség *feltételei* és *eredményei* – egyáltalán mely mutató tekinthető „feltétel-„ s mely eredmény-mutatónak? –, melyek a sikerben eleve meglévő adottságok – fekvés, Balaton-part, műemléki környezet stb. –, s melyek az adott közösség tevékenységéből fakadó sikerek stb. Viszont a „fejlettség" figyelembevett tartalma már messzemenően befolyásolja az eredményt: ha pl. a vizsgálat a városok körében mindenütt – vagy majdnem mindenütt – előforduló „összetevőket" veszi figyelembe – mint pl. a műszaki infrastruktúra színvonala, a lakásállomány mutatói, a lakosság jövedelme, iskolázottsága, gazdasági aktivitása, a vállalkozások „sűrűsége", a személygépkocsi-ellátottság stb. –, ekkor bizonyos aspektusból mérjük ugyan a „fejlettséget", de épp a magasabb szintű városi funkciók jelenléte, fejlettsége nem alakíthatja a rangsort (pl. az egyetemek, főiskolák, klinikák, kórházak, a pénzintézeti tevékenység, az államigazgatási intézmények stb.). Ha viszont ezeket is bevonjuk a vizsgálatba, akkor többé-kevésbé „leképezzük" a hierarchikus rangsort.

Magunk számításainkhoz az előbbi megoldást választottuk. (Mutatóink között a diplomások aránya, a személyi jövedelemadó adóalapjának egy főre jutó értéke, a személygépkocsi ellátottság, a foglalkoztatási ráta, a közcsatornába kapcsolt lakások aránya, a társas vállalkozások 1000 főre jutó jegyzett tőkéje, az átlagos lakásnagyság, a középiskolai tanulók, a rendelőintézeti óraszámok fajlagos értékei szerepeltek, többek között.) A nyert rangsor első rátekintésre erősen problematikus (*8. táblázat*). Valóban „fejlettebb" település Zalakaros vagy Hévíz, mint Győr, Pécs, Debrecen vagy Szeged? Lehetséges, hogy Kőszeg „fejletlenebb", mint Tab vagy Pécel? Nagykőrös joggal került-e a rangsor harmadik harmadába? Ugyanakkor, ha szem előtt tartjuk, hogy ez esetben nem a városok nagyságrendjét – lakosságszám, ezzel összefüggésben a városi funkciók mennyisége –, nem is a városhálózatban elfoglalt pozíciót tükrözi a rangszám, akkor bizonyos tendenciák kirajzolódnak a nyert eredményekből. Pl. az, hogy jelenleg az agglomerálódás és az idegenforgalmi szerepkör dinamizálja elsősorban a kisebb városokat s e funkciók a fejlettség viszonylag magas fokát is képesek kialakítani. Velük a városhierarchia élén álló települések is többé-kevésbé lépést tartanak: a felső pentádba a regionális központok közül Miskolc nem került be,

8. táblázat

Magyarországi városok fejlettségi rangsora (az első 30 város)

Rangszám	Városnév	Népességszám, 2005. I. 1.
1	Szentendre	24 010
2	Hévíz	4 500
3	Budaörs	25 725
4	Zalakaros	1 625
5	Budapest	1 697 343
6	Szombathely	80 154
7	Budakeszi	13 198
8	Balatonföldvár	2 050
9	Visegrád	1 718
10	Harkány	3 678
11	Székesfehérvár	101 465
12	Fonyód	5 224
13	Balatonfüred	13 045
14	Eger	56 317
15	Szekszárd	34 656
16	Bábolna	3 874
17	Gödöllő	31 876
18	Veszprém	61 131
19	Győr	127 594
20	Siófok	23 909
21	Keszthely	21 418
22	Balatonalmádi	8 685
23	Zalaegerszeg	62 029
24	Paks	20 655
25	Pécs	156 567
26	Százhalombatta	17 438
27	Balatonfűzfő	4 215
28	Sárvár	15 276
29	Dunakeszi	30 752
30	Veresegyház	12 967

a megyeszékhelyek közül pedig Békéscsaba, Tatabánya és Salgótarján. A fejlettség alapján az alsó pentádba kivétel nélkül vagy a városias jegyeket szinte teljesen nélkülöző új város kreálmányok kerültek, vagy a „nagy vesztesek" – Ózd, Téglás, Borsodnádasd –, vagy a helyüket végképp nem találó egykori kismezővárosok, mint Túrkeve, Jászapáti, Abony, Mezőcsát, Szabadszállás, Tiszaföldvár, Kunhegyes, végül jó néhány szabolcsi, hajdú-bihari „város", mint Balkány, Tiszacsege, Komádi, Nagyecsed, Újfehértó, Dombrád, Nagykálló, Nyíradony stb.

A „dinamikai rangsor" is, számos „furcsasága" ellenére – Budapest a 280. helyen [!], egy sor nagy- és középváros a rangsor végén (Miskolc, Salgótarján,

Pécs, Baja, Kaposvár az 5. pentádban) – tükröz néhány markáns tendenciát, elsősorban ez esetben is az agglomerációs és az idegenforgalmi funkciójú városok kedvező helyzetét az elmúlt évtized városodási folyamatában, az egyoldalú iparvárosok erőteljes hanyatlását (Salgótarján, Ózd, Miskolc, Ajka, Borsodnádasd helye a rangsor végén). Természetesen az igen alacsony induló értékek esetenként képesek (Ibrány, Nyírtelek, Téglás, Kemecse, Balkány a felső pentádban) (*9. táblázat*).

9. táblázat

Magyarországi városok dinamikai rangsora
(az első 30 város)

Rangszám	Városnév	Népességszám, 2005. I. 1.
1	Veresegyház	12 967
2	Szentendre	24 010
3	Tököl	9 495
4	Újszász	6 920
5	Szigethalom	14 269
6	Hajdúsámson	11 573
7	Zalakaros	1 625
8	Érd	60 546
9	Budaörs	25 725
10	Szigetszentmiklós	26 662
11	Fót	17 287
12	Gyál	22 195
13	Velence	4 763
14	Pomáz	15 799
15	Göd	16 375
16	Dunavarsány	6 329
17	Pécel	13 753
18	Gyömrő	14 567
19	Kemecse	5 052
20	Pilis	11 282
21	Ercsi	8 542
22	Hévíz	4 500
23	Gárdony	8 268
24	Pilisvörösvár	13 023
25	Martonvásár	5 360
26	Fertőd	3 409
27	Dunakeszi	30 752
28	Üllő	10 149
29	Ócsa	8 949
30	Gödöllő	31 876

7.7. A magyarországi városok komplex típusai

7.7.1 Módszertani megjegyzések

A sok szempontú városvizsgálat – a városhierarchia, a városi funkciók mennyiségének, a városok funkcionális típusainak, fejlettségének, „dinamikájának", versenyképességének, innovatív képességének, társadalmuknak stb. vizsgálata – eredményei elméletileg a komplex várostípusok kialakításával összegezhetőek. Ám az ilyen célú típusalkotásnak jó néhány nehézséggel kell megküzdenie – s e nehézségek jórészt a városállomány állapotából fakadnak s nem az alkalmazott módszerek hiányosságaiból –, a kialakítható típusok közötti határok többnyire elmosódottak, ebből következően a típusok nem kellően markánsak, s egy-egy település több típusba is besorolható „védhető" módon.

A várostípusok kialakításának figyelembe kell venni, hogy:

- sok szempontból meglehetősen *homogenizálódott* a városállomány, az egy-egy mutató alapján felrajzolt diagramon éles cezúrák, „csomósodások" nélkül sorakoznak egymás mellett a települések; a „tercializálódás" például a foglalkozási szerkezet – s a foglalkozási szerkezetet alakító gazdasági, illetve funkcionális szerkezet – homogenizálódásához vezet.
- A városi lét különböző szegmenseit tükröző mutatók – illetve az általuk tükrözött folyamatok és állapot – *kevéssé összerendezettek*. Ma a városnövekedés, a városok „dinamikája" alig mutat kapcsolatot pl. a városhierarchiában elfoglalt pozíciókkal (l. Budapest vándorlási veszteségeit). De vándorlási veszteséget szenvedtek 1990 után a regionális központok vagy megyeszékhelyek is, míg pl. az „alföldi típusú" kisvárosok szerény vándorlási nyereségre tettek szert az 1990-es években. Általában a mezőgazdasági jellegű, alföldi, kisvárosi típusok népesedési mutatói kedvezőbbek a nagyobb városokat magukba foglaló vagy az iparosodottabb várostípusoknál. A dezindusztrializációval összefüggésben pl. a fürdővárosok nagyobb arányban fogadnak beingázókat (saját keresőikhez képest), mind a kifejezetten iparvárosok. 1990 után a legélénkebb lakásépítési tevékenység a „szabolcs-szatmári típusú" városokban folyt. Budapest egy sor „kedvezőtlen" mutatóval rendelkezik – lakosságszám-változás, vándorlási egyenleg, természetes szaporodás, kormegoszlás, a foglalkoztatottak számának változása, a lakásépítés üteme, az átlagos lakásnagyság és így tovább –, egy mechanikus vizsgálat így akár a „hanyatló városok" csoportjába is sorolhatná egy sor más város társaságában.
- A fenti megállapítás, ti. a városi lét „összetevőinek" össze-rendezetlensége azt is megköveteli, hogy a városállomány áttekintése során több „különálló" vizsgálatot végezzünk a városok más-más szempontú folyamata-

inak feltárására, a különböző „összetevők" alapján való tipizálásra (városfejlettség, dinamika, városi társadalmak, versenyképesség stb.).

- A komplex várostípusok kialakítása során találkozunk módszertani problémákkal is, s itt nem is elsősorban a várostipizáláshoz használható matematikai-statisztikai módszerekkel kapcsolatos problémákra gondolunk. Pl. a városi életjelenségek jó néhány összetevője statisztikai adatokkal nem ragadható meg. A városkép sem „tipizálható" egyértelműen a rendelkezésünkre álló adatokkal – a lakóépületek „korösszetétele", a lakások felszereltsége, nagysága, emeletes vagy földszintes volta stb. –, még kevésbé a lakosság szociológiai jellemzői – értékrendje, életmódja, aktivitása, innovatív készsége, ideológiai beállítottsága stb. –, pedig ezek a városi élet számos területére gyakorolnak befolyást. Így a városföldrajz képviselőjének szomorú szívvel kell tudomásul vennie, hogy az általa kialakított várostípusok kissé élettelen, a város lelkét-hangulatát visszaadni nem képes kategóriák.
- Vizsgálataink során az is nyilvánvalóvá vált, hogy egy területen, a városi funkciók összetétele és mennyisége területén – vagyis a városhierarchia területén –, a városi intézmények „fejlettsége" területén a városok közötti különbségek markánsak, a „skála" meglehetősen széthúzott – pl. Budapest-Sellye „ív" –, a települések jól megragadható csoportokat képeznek (Budapest, a regionális központok, megyeközpontok, markáns kisvárosok vagy a városi ranggal igen, városi funkciókkal nem rendelkező települések), a különböző hierarchikus szinteket képviselő városok településhálózati pozíciója, szerepe merőben eltérő.
- Épp ezért *várostipizálásunk kiindulópontjául a települések hierarchiaszintjeit* választottuk. Előzetes vizsgálódásaink során, illetve a hierarchiaszintenkénti matematikai-statisztikai elemzéskor is a városok egy csoportjáról kiderült, hogy kevésbé „hierarchia-függőek", a szintenként végzett klaszteranalízis során hierarchia-szintenként ismétlődve jellegzetes városcsoportok alakultak ki. Így várostípusaink két nagy csoportba sorolhatóak: a *„hierarchia-függő"* és a *városhierarchiától* többé-kevésbé *független várostípusok* csoportjára. (Természetesen az utóbbi csoportba került városok között is kimutatható a hierarchikus tagolódás – pl. az idegenforgalmi szerepkörű városok körében Balatonfüred [kisváros], Fonyód ["alig-város"], és Zalakaros [városi funkció nélküli városi rangú település] különböző hierarchia-szintekhez tartozik –, ám markáns egyéb, a hierarchiától független jellemvonásaik mégis egy csoportba hozzák össze őket.) Vizsgálataink során három „hierarchia-független" városcsoport kialakulása vált egyértelművé: az *ipari városok,* az *agglomerációs* és az *idegenforgalmi szerepkörű* („fürdő") városok típusáé (l. alább). Feltűnő, de a korábban a mezőgazdaság „városalkotó szerepéről" mondottak alap-

ján érthető, hogy az agrárvárosok (alföldi mezővárosok) nem alkotnak különálló várostípust. A típusalkotás során tehát hierarchikus szintenként klaszteranalízist végeztünk (a felhasznált mutatók felsorolását l. a mellékletben), kivéve természetesen a hierarchia csúcsán egyedül álló Budapestet, valamint a mindössze öt településből álló regionális központok csoportját. A fent említett hierarchia-független városcsoportokat (klasztereket) kiemeltük s az említett három várostípusba soroltuk. Így értelmezhető várostípusok alakultak ki, az altípusokkal együtt összesen.

Az egyes várostípusok a következők:

1. *Főváros* (1 db)
2. *Regionális központok* (5 db)
3. *Megyeszékhelyek – középvárosok*
   - 3.1 Megyeközpontok (11 db)
   - 3.2 Középvárosok részleges megyeközponti funkciókkal (12 db)
   - 3.3 Középvárosok mezővárosi múlttal-jelleggel (7 db)
   - 3.4 Középvárosok kulturális-idegenforgalmi funkciókkal (4 db)
4. *Kisvárosok*
   - 4.1 Tradicionális („dunántúlias") kisvárosok (63 db)
   - 4.2 Kisvárosok központi és markáns egyéb funkciókkal (16 db)
   - 4.3 „Alföldi" típusú kisvárosok (14 db)
5. *Városi funkcióval rendelkező („alig-városok") vagy városi rangú települések*
   - 5.1 Mezővárosi–„mezőgazdasági" múltú települések (58 db)
   - 5.2 Egykori kis piacközpontok, járási székhelyek (agrár-múlttal) (18 db)
   - 5.3 „Alig-városok" markáns egyéb funkciókkal (29 db)
6. *Fürdőváros* (12 db)
7. *Ipari városok* (14 db)
8. *Agglomerációs városok* (25 db)

7.7.2. A várostípusok rövid jellemzése

7.7.2.1. Főváros

7.7.2.2. Regionális központok

Magyarországon a többi várostípustól határozottan elkülönülő csoportot képez a regionális centrumok mindössze öt városból álló csoportja (Debrecen, Szeged, Pécs, Miskolc, Győr). Budapest bizonyos nagyvárosi funkciók ellátása terén monopolhelyzetre tett szert; Budapest meghatározó súlya nemcsak a nemzetközi-világvárosi és az országos funkciók terén áll fenn, hanem a regionális szerep-

körök terén is. A főváros ezen meghatározó s „túlsúlyos" szerepe a városhierarchiában eleve korlátozott lehetőségeket biztosít ezen öt városnak, *mint regionális centrumnak* a fejlődéséhez.

Nagyvárosi múltjuk szerény; Debrecen ugyan a XVII–XVIII. század egyes szakaszaiban az ország legnépesebb városa, legnagyobb kézműipari központja, áruközvetítő szerepe több országrészre terjedt, *Győr* a XIX. század derekának legnagyobb forgalmú terménykereskedő városa, *Szeged* vonzása is messze terjedt a *Bácska, Bánát* termékeny vidékei felé. A polgári városfejlődés kezdetén az akkor még egységes államalakulatot képező Kárpát-medence területén azonban *Pozsony, Zágráb, Kolozsvár*, korlátozottabb mértékben *Kassa* lépett a regionális központtá válás útjára. A két világháború között, az alakuló nagyvárosok elvesztése nyomán gyorsult fel regionális szerepkörük kibontakozása; *Debrecenben* közvetlenül az első világháború előtt szerveződött az egyetem, *Szegedre* a fél évszázados múltú kolozsvári, *Pécsre* a szerveződő pozsonyi egyetemet „költöztették" át az utódállamok területéről. Ezzel együtt egészségügyi téren is regionális szerepkörre tettek szert (klinikák); államilag támogatták kulturális, idegenforgalmi, adminisztratív szerepkörük bővülését. Viszont a megváltozott viszonyok között sem történt kísérlet az Észak-Dunántúlon regionális centrum kialakítására. A szocialista éra alatt, noha gyakran szerepeltek a regionális centrumok a településfejlesztési elképzelésekben mint Budapest kiemelten fejlesztendő ellenpólusai, nem részesültek különleges elbírálásban. Növekedésük arányai a legtöbb megyeszékhelyét nem érték el. (Miskolc jelent kivételt, a várost azonban elsősorban mint ipari központot, munkásvárost fejlesztették, s nem mint regionális centrumot.) Lélekszámuk 1949 és 1980 között átlagosan 92%-kal nőtt ugyan, de így is elmarad a 200 ezer főtől, s a többi megyeszékhely növekedési üteme gyorsabb volt. Regionális szerepkörük kibontakozását az is hátráltatta, hogy az államélet és a gazdaság szervezeteinek területi kerete a megye volt, a korábban működő regionális hatáskörű intézmények többségét megyei keretekbe szervezték, így kevés adminisztratív regionális intézmény működött az országban (pl. postaigazgatóságok, MÁV üzletigazgatóságok). A közszféra területén számottevő változást jelent, hogy megalakultak a területfejlesztési régiók, megindult bizonyos intézmények átáramlása megyei szintről a régióközpontokba – pl. a statisztikai szolgálat területi hivatalai –, s nem zárható ki a régiók általános igazgatási egységgé való szervezése sem. A *piaci szerveződésű intézmények* megtelepedése terén is előnyös helyzetük; jelenleg ezen intézmények (pl. bankok, biztosítóintézetek, befektetési cégek, gazdasági szolgáltatások, luxuscikk-kereskedelem stb.) terjedése részben hierarchikus modell szerint történik.

Ma a regionális centrumokat átlagosan kereken 171 ezren lakják, lakosságszámuk 1990 óta csökken (1990 óta 2,4%-kal). *Nemzetközi funkcióik* minimálisak (nemzetközi kapcsolataik természetesen vannak). Magyarországi viszonyo-

kat véve figyelembe *Debrecen, Szeged és Pécs* látja el hiánytalanul a regionális szerepkört; mindhárom városban a felsőoktatási intézmények meglehetősen széles választékot kínálnak (tudományegyetemek, orvosképzés, műszaki főiskolák, agrár-felsőoktatás stb.), regionális egészségügyi központok, több tudományos intézettel, irodalmi folyóiratokkal rendelkeznek, a gazdasági szolgáltatások választéka széleskörű. A tercier szektor keresőinek aránya 70% felett van.

Némiképp változott *Győr* pozíciója. A város a századfordulón nem töltött be regionális szerepkört; az északnyugati Dunántúlon nem is alakult ki regionális centrum. Trianon után kezd *Győr* regionális központtá válni, ehhez azonban kevés állami segítséget kapott, csakúgy, mint 1945 után; szerény helyet foglal el a vidéki felsőoktatási központok sorában, nem vált regionális egészségügyi centrummá. Az utóbbi évek során azonban a legjelentősebb vidéki pénzintézeti, vállalkozási, kereskedelmi központtá vált, emelkedett, gyarapodott idegenforgalma, gazdasági szolgáltató ágazata stb. Ezen funkciók révén *Győr* felzárkózott a többi regionális centrum mögé, miközben *a piaci szféra hierarchiájában s az állami-önkormányzati intézmények hierarchiájában elfoglalt helyzete távolodik egymástól.* Ez egyben a városhierarchia átrendeződésének egyik markáns jele, a kereskedelmi-szolgáltató-vállalkozási-idegenforgalmi központok és az adminisztratív centrumok esetenkénti kettéválásának lehetősége. *Miskolc* több évtizedes kedvezményezett helyzete ellenére sem tette egyértelművé helyét a legmagasabb hierarchia-osztályban. A regionális centrumok potenciális vonzáskörzetei viszonylag kis kiterjedésűek (kb. 1–1,2 millió lakosúak), így nem fejlődhetnek a főváros valódi ellenpólusaivá.

7.7.2.3. Megyeszékhelyek – középvárosok

A megyeközpontok és a középvárosok hierarchia-szintjébe tartozó városokat összevontuk s így készítettünk e városcsoportra klaszteranalízist. A két hierarchia-szint városai között a városi intézmények összetételében, mennyiségében, lélekszámában természetesen jelentős különbségek mutatkoznak, ám feltételeztük, hogy e különbségeket a klaszteranalízis is „érzékeli". E várakozásunkat az eredmények igazolták. A hierarchia-szinten belül négy várostípust alakítottunk ki a klasztaranalízis során nyert nyolc klaszterből. Ezek a következők:

7.7.2.3.1 Megyeközpontok

A megyeszékhelyek (így az e típusba sorolt Székesfehérvár, Szombathely, Kaposvár, Eger, Szolnok, Veszprém, Zalaegerszeg, Szekszárd, valamint Kecskemét és Nyíregyháza), Budapest és az öt regionális központ kivételével a szocialista korszakban a többi várostól egyértelműen eltérő, karakteres várostípussá formálódtak, annak ellenére, hogy eredetük, várostörténeti múltjuk, gazdasági szerkezetük meglehetősen eltérő volt. Ám az a tény, hogy megyeszékhely-sze-

repkört töltöttek be, azt eredményezte, hogy hasonló helyet foglaltak el a településpolitikában-településfejlesztésben, a „hatalom" térbeli rendszerében. A szélsőségesen etatista gazdaság- és társadalomszervezés azonos feladatú-profilú intézmények hatalmas tömegének letelepítésével-szervezésével *uniformizálta a* tercier funkcióikat, intézményrendszerüket, a foglalkozási szerkezetet, a lakosság társadalmi tagolódását. Az uniformizált intézményrendszer nemcsak a szűkebb értelemben vett államigazgatásra terjedt ki, hanem a gazdasági-, szolgáltatási, kulturális stb. szférára is; minden megyeszékhelyen egyaránt megtalálható volt a megyei keretek között szervezett temetkezési vállalatok központja csakúgy, mint pl. a múzeumi központ, a megyei újság kiadója, a tudományos ismeretterjesztés megyei intézménye, megyei utazási iroda, könyvtár, „kulturális központ" és így tovább. A hatalmi hierarchiában erős pozíciókat elfoglaló „megyei vezetések" törekvései is hasonlóak voltak, az iparosítást szorgalmazták (az ipar nemcsak a foglalkoztatási gondokat szüntette meg, hanem a „járulékos beruházásokhoz" való hozzájutás esélyét is növelte – lakás, infrastruktúra stb.), presztízsnövelő intézményekért hadakoztak (pl. felsőoktatási intézményekért), ugyancsak presztízs-okokból a gyors városnövekedésben voltak érdekeltek stb. Ezek a hasonló törekvések, lehetőségek, illetve a szabvány-modellek alkalmazása tette egymáshoz oly mértékben hasonlóvá a megyeszékhelyeket, hogy indokolt egy várostípusba való beosztásuk. Erre utal pl. nagymértékben hasonlóvá vált foglalkozási szerkezetük, viharos gyorsaságú növekedésük (1949 óta bőven megduplázták lélekszámukat).

A közigazgatás-szervezés, illetve az intézménytelepítés elvei máig keveset változtak s a megyeszékhelyek szerzett pozícióikat hosszú ideig őrizhetik. Ennek ellenére vizsgálatunk idején már a megyeszékhelyek differenciálódása tapasztalható: nem került a megyeközpontok sorába Békéscsaba, Salgótarján és Tatabánya, Sopron viszont megyeszékhely-rang nélkül is visszakerült a megyeközpontok közé. A megyeközpontok rohamos növekedése stagnálásba váltott; karakteres különbségek közöttük s más várostípusok között épp a városi funkciók mennyiségében mutatkoznak; ezen „mutatóik" kb. felét teszik ki a regionális centrumokénak, ám legalább kétszeresére rúgnak minden más típushoz képest. Vagyis hierarchikus-településhálózati pozícióik igen karakteresek. Más téren viszont – foglalkozási, illetve gazdasági szerkezet, dinamika, „fejlettség" stb. – több hasonló értékeket felmutató várostípus is akad.

Településhálózati pozícióik nagyfokú hasonlósága ellenére szinte minden megyeközpont egyedi arculatú. Közülük *Székesfehérvár, Sopron, Veszprém* és *Eger* régi múltú – már a középkorban városi szerepkört ellátó –, tradicionális városok, megyeszékhely-voltuk (s püspöki rezidenciájuk) erre az időre nyúlik vissza. Ma Székesfehérvár városi funkciói a legnagyobb volumenűek – noha *Szombathely* vagy *Veszprém* városi funkciói többrétűek –, gazdasági (ipari) pozíciói is kedvezőek, ipara innovatív, az elmúlt években a külföldi tőke is előszе-

retettel választotta telephelyéül. *Veszprémet* gigantomán vezetői viharos növekedésbe hajszolták a '70-es, '80-as években (1970 és 1980 között 43,4%-kal növekedett a város lélekszáma), a várost lakótelepek abroncsába zárták, a belváros egy része azonban megmenekült a „modernizációtól". A környező iparvidékek elhanyatlása, gazdaságirányító szerepének visszaszorulása ismét a város szellemi-oktatási-adminisztratív és idegenforgalmi funkcióit helyezi előtérbe. *Eger* az Északi-középhegység az Alföld találkozásánál „ősi" piachely, egyházi központ és megyeszékhely. Vonzása az Alföld felé terjedt messzire, kézműipari termékeivel ellátta a Jászságot, Külső-Szolnok megyét, a Borsodi Mezőséget. Az „agrárbizniszbe" forgalmi helyzete miatt nem tudott jelentősebb szerepet játszani, a vasúti fővonalak elkerülték, a város a kapitalista korszakban is elsősorban hivatalnok és iskolaváros, jelentős kispolgári réteggel (kézművesek, kiskereskedők, hivatalnokok, szőlősgazdák). Az egyház, a „megye" s gazdagabb polgárai műemlékekben gazdag barokk-empire hangulatú belvárost építettek. A szocializmus évtizedeiben a város egyházi-feudális jellegének ellensúlyozását kezdetben Eger mellőzésével, majd iparosításával kívánták elérni, ám növekedése-átformálódása mértéktartó volt.

Sopron az egyetlen megyeközpont, amely nem tölt be megyeszékhelyszerepet, noha a *Soproni-hegység* és a *Fertő-tó,* illetve a *Hanság* mocsarai közt igen nagy múltú kapuváros. A középkori városfejlődés élén járt, jelentős közvetítő kereskedelme, fejlett kézműipara, bortermelése s szellemi potenciálja (iskolák, szerzetesrendek) révén. Pozícióit a hódoltság korában is őrizte, a kapitalista városfejlődési korszakban azonban fokozatosan hátrább szorult a városok rangsorában. Trianon nyomán elveszti megyéjének, hinterlandjának nagyobb felét, kapcsolatait *Béccsel.* 1950 után megyéjét Győr-Mosonhoz csatolták, a határsávban jelentősebb fejlesztésre nem számíthatott. A hetvenes évektől kezdett helyzete javulni (bevásárlóturizmus, idegenforgalom, kulturális szerepkör stb.), ugrásszerűen viszont a teljes határnyitás után, az elmúlt években. A "központilag" telepített városi funkciók terén ugyan ma nem éri el a megyeszékhelyek szintjét, de egyéb városi szerepkörei révén – egyetlen nem-megyeszékhelyként – a megyeközpontok közé került.

Szombathely, Kaposvár, Szolnok, Nyíregyháza s részben *Zalaegerszeg* a polgári városfejlődés terméke, sokat köszönhettek a „vasút" városfejlesztő hatásának. *Kecskemét* viszont az egyik legjellegzetesebb alföldi mezővárosunk, törvényhatósági jogú várossá vált, de csak 1950 óta, Bács-Kiskun megye kialakítása óta megyeszékhely (ugyanakkor hatalmas tanyavilágát leválasztották a városról).

7.7.2.3.2. Középvárosok megyeközponti funkciókkal

A típus városai meglehetősen egyértelműen elkülönülnek a megyeközpontok közé sorolt városoktól, annak ellenére, hogy soraikban három jelenlegi – Tatabánya, Békéscsaba és Salgótarján – és több egykori megyeszékhely, mint Baja, Esztergom, Gyula, Balassagyarmat, Mosonmagyaróvár – is található. Rajtuk kívül Nagykanizsa, Pápa, Gyöngyös és Vác került e típusba.

E várostípusba a három legkevésbé fejlett megyeszékhely került (de a hierarchia-vizsgálat Békéscsabát és Tatabányát részleges megyeközpontnak találta), megyéjükben – egyébként ugyanebbe a típusba tartozó – „társközpontok" is kialakultak, mint Esztergom, Gyula és Balassagyarmat. Mellettük a legnagyobb, de nem mezővárosi múltú középvárosok kerültek e típusba. Várostörténeti múltjuk eltérő: Tatabányát és Salgótarjánt a szocialista iparosítás tette középvárossá s a „szocialista" település-fejlesztési politika juttatta őket megyeszékhely-funkcióhoz a „klerikális" Esztergommal, illetve a dzsentri Balassagyarmattal szemben. Békéscsaba népes mezővárosként lépte át a szocialista korszak küszöbét, 1950-ben szintén megyeszékhellyé vált Gyulával szemben, jobb közlekedési kapcsolatai révén (s talán agrárszocialista múltja jutalmául). A típus további városai közül is több hosszabb-rövidebb ideig megyeszékhely volt, ma is ellátnak megyei funkciókat. De még a megyeszékhely rangra nem jutott városok is megyéjükben a megyeszékhelyek társközpontjaiként funkcionáltak-funkcionálnak, korábban gazdasági téren felül is múlták a „hivatalos" székhelyet (Nagykanizsa Zalaegerszeget, Pápa Veszprémet, Gyöngyös Egert); csak Vác helyzete eltérő ebből a szempontból. A típus városaira tehát az jellemző, hogy egy-egy megyében megosztva látják el a megyeközponti funkciókat, így a megyeszékhelyek nem érik el az „átlagos" székhelyek városi funkcióinak szintjét, a középvárosok pedig megyei szintű feladatköreik révén kiemelkednek középvárosi társaik közül. A merev intézménytelepítési gyakorlat oldódása nyomán a jelenlegi nem megyeszékhelyek városi szerepkörének bővülése várható, ennek feltételei e városok többségében adottak. Pl. Baja az excentrikus fekvésű megyeszékhely, Kecskemét helyett elláthatja Bács-Kiskun megye délnyugati harmadát – a bajai, bácsalmási, kalocsai, kiskunhalasi kistérségeket – magasabb szintű városi javakkal. Hasonló a helyzete Nagykanizsának, csekélyebbek a lehetőségei Pápának vagy Gyöngyösnek. Az e típusba sorolt városok egyébként nem csak városi funkcióik fejlettsége alapján egyértelműen városok, hanem lélekszámuk, városképük, társadalmuk összetétele, „gazdasági bázisuk" stb. alapján is.

7.7.2.3.3. Középvárosok mezőgazdasági jelleggel

A kis elemszámú típus (öt népes, tipikus mezőváros, Hódmezővásárhely, Szentes, Cegléd, Orosháza, Kiskunhalas s két eltérő múltú, funkciójú szabolcsszatmári város, Mátészalka és Kisvárda) a markáns mezővárosi múlttal rendel-

kező középvárosokat foglalja magában. Ez a mezővárosi múlt a „kemény" adatokban nem tükröződik feltűnően; a mezőgazdasági keresők aránya 2001-ben átlagosan 8,7% volt – igaz, e hierarchia-szinten a többi típusban legfeljebb a keresők 2,6%-a dolgozott a mezőgazdaságban –, a külterületeken élőké pedig csupán 7,6%. (A második világháború után e városok tanyavilágának egy részét közigazgatásilag leválasztották az anyavárosokról.) Még a második világháború utáni években is 50% körül járt az agrárkeresők aránya e mezővárosokban s a külterületen élt a lakosság egyharmada. Ebből látható, hogy e várostípus tagjai is „homogenizálódtak", amihez hozzájárult, hogy a hatvanas-hetvenes években erőteljesen iparosították is őket. 1983-ban Hódmezővásárhelyen több, mint 10 ezer, Orosházán 8 ezer, Kiskunhalason 6 ezer, Cegléden 5 ezer ipari kereső dolgozott. 2001-ben már „csak" keresőik szűk egyharmadát foglalkoztatta az ipar. De az „igazodás" közben is megőrizték mezővárosi múltjuk számos vonását, így pl. ma is meglehetősen szigetszerű pozíciót foglalnak el a településhálózatban, csakúgy, mint mezővárosi korszakukban. Erre utal, hogy a beingázó keresőknek a helyben dolgozókhoz viszonyított aránya 18%, ez csupán a mezővárosi múltú „alig-városok" esetében alacsonyabb; eljáró dolgozóik (kiingázók) 11,7%-os aránya is alacsony, csak a nagynépességű típusokban alacsonyabb. Végül városi javaik vidékre eső hányada kereken 10%, a magasabb hierarchiaszintű városok közül ugyancsak a legalacsonyabb (a regionális- és a megyeközpontok esetében megközelíti a 40%-ot). Településképük is „mezővárosias" – lanyhább dinamikájukat jelezve lakásaik harmada 1945 előtt épült s ez tükröződik városképükön is –, s valószínűleg a társadalmuk mikroszerkezete s szociológiai jellemzőik is, ám ezt mutatórendszerünk nem méri. Ez a várostípus megismétlődik a kisvárosok körében is, némileg kisebb lélekszám (a 36 ezres átlaglélekszámmal szemben 21 ezres átlagos lakosságszám), csekélyebb volumenű városi funkciók (a 2153 középiskolai tanulóval szemben 1450 diák, a 76 ezer rendelőintézeti órával szemben 38 ezer óra stb.) mellett. Ebbe a típusba tartozik pl. Jászberény, Makó, Mezőtúr, Kiskunfélegyháza, Csongrád stb.

Mátészalka és *Kisvárda* hosszú évtizedek óta a kis- és középvárosi lét határán „mozog". Kisvárda a XVIII–XIX. században a népes Felső-Szabolcs piacközpontja, Szabolcs megye legjelentősebb kereskedőhelye a Nyíregyháza felemelkedése előtti időben. Mátészalka az Alföld viszonylag energikus vásárvonalán a XIX. század végére vicinális vasutak csomópontjává, majd a trianoni határmegvonás után „csonka" Szatmár és Bereg megyeszékhelyévé vált, kiemelkedve a környező csekély népességű, de markáns profilú kisvárosok – Fehérgyarmat, Nyírbátor, Vásárosnamény, Csenger – közül. A XX. század derekán Kisvárdát Nyíregyháza versenye, Mátészalkát a megyeszékhely-szerepkör elvesztése (1950) vetette vissza a városrangsorban, s az „elmaradott" Szabolcs-Szatmár fejlesztésére tett próbálkozások is elsősorban a kisvárosok városi funkcióinak megerősödését eredményezték – Vásárosnamény, Fehérgyarmat, Nyír-

bátor, részben Csenger oktatási, egészségügyi, kereskedelmi szerepkörének gyarapítása, iparosítás –, e városok a hierarchiában közelítettek Mátészalkához és Kisvárdához, illetve a nyolcvanas évekre „visszahúzták" őket a kisvárosok körébe, miközben a két potenciális középvárosban – különösen Mátészalkán – erőteljes iparosítás folyt, s elkezdődött „ha törik-ha szakad" modernizációjuk is (a városközpont jórészének szanálása, lakótelepek építése, közművesítés, közintézmények építése stb.). Az utóbbi évtizedben viszont ismét felzárkózni látszanak a középvárosokhoz, amit földrajzi-településhálózati helyzetük indokol is, különösen Mátészalka esetében (kiterjedt vonzáskörzetek, a megyeszékhelytől távol eső Szatmár más középvárossal nem rendelkezik, Mátészalka a szalkai, fehérgyarmati, csengeri s részben a vásárosnaményi kistérségben tölthet be a kisvárosinál magasabb városi szerepkört). Alföldi – igaz, nem „alföldi típusú" – városok lévén sajátos településhálózati helyzetük is: környezetük közép-, sőt Szatmár apró- és kisfalvas terület, mely markáns profilú városokat – piacközpontokat – termelt ki. Ma, csakúgy, mint a szocialista korszakban vidékük súlyosan hátrányos helyzetű terület, alacsonyszintű foglalkoztatottsággal, magas munkanélküliséggel, szerény vásárlóerővel. Ez fékezi a két település egyértelmű középvárossá fejlődését, noha „helyzetük" nem kifejezetten kedvezőtlen (jó ütemű lakásépítés, a városi intézmények kiemelkedő fajlagos súlya stb.). A településhálózati sajátosságok következtében városi szolgáltatásaik jelentős hányadát (44,6%-át) a „vidék" veszi igénybe, beingázóik aránya is kiugró (a helyben dolgozók 43,6%-a), vagyis e két város tisztán képviseli az egykori „városideált", mely szerint a város = központ.

7.7.2.3.4. Középvárosok kulturális-vendégforgalmi funkciókkal

A mindössze négy városból (Gödöllő, Keszthely, Tata, Siófok) álló típust két klaszterből vontuk össze; Siófok ugyanis minden vizsgálatnál – akár hierarchikus szintenként, akár valamennyi városra végeztük a vizsgálatot – külön klaszterbe került. Összevonását a három másik várossal részben a típusok minimalizálására irányuló törekvésünk indokolta, részben pedig az, hogy közös vonásként középvárosi szerepkörük mellett markáns speciális funkciókkal is rendelkeznek. *Siófok* idegenforgalmi szerepkörrel, *Gödöllőnek* felsőoktatási és agrárkutatási szerepe kiemelkedő, különösen a város hierarchikus szintjéhez és lélekszámához képest, emellett agglomerációs folyamatok színtere is („alvóváros"). *Keszthely* szintén egyetemi város és turisztikai célpont, fürdőhely, *Tata* pedig a vendégforgalmi szerepköre mellett „lakófunkciójú" település. Ugyanakkor városi múltjuk rövid időre tekint vissza s a közelmúltig szerény volt – különösen Gödöllőé – s egyéb városi jellemvonásaik kiegyenlítetlenek: Gödöllő alig rendelkezik városi arculattal, városközponttal, Siófok is elsősorban idegenforgalmi létesítmények konglomerátuma, mintsem városi megjelenésű település, a két központra széteső Tata – Tata és Tóváros – településképe is kisvárosi-

as. Társadalmuk ugyancsak sajátos vonásokkal rendelkezik. Keszthely a legkiegyensúlyozottabb funkciójú település e négy város közül. Ma is fejlődő-növekvő települések (magas vállalkozói sűrűség, vándorlási nyereség, közepesnél magasabb foglalkozási arány, a vendégéjszakák – természetszerűleg – magas fajlagos értéke – 12691 vendégéjszaka/1000 fő).

7.7.2.4. Kisvárosok

A kisvárosok és a fejlettebb „alig városok" csoportjára végzett klaszteranalízis 3 típust mutatott ki.

A kisvárosok többsége *tradicionális kisváros,* a városi javak és szolgáltatások iránti igény hívta életre őket, többnyire már a polgári városfejlődési korszak előtt; helyi piacközpontok, kézműves helységek, de szellemi központok is akadtak soraikban (Sárospatak, Sárvár, Ráckeve). Van köztük néhány magasabb szintről lesüllyedt város is, melyek egykor nagyobb területek központjai voltak; *Mohács* pl. Baranya fontos kereskedőhelye, dunai kikötője, *Sárospatak* politikai, szellemi központ. A polgári igazgatás kiépítése után a területi igazgatás alsó szintjének – járási igazgatás – adminisztratív-igazgatási központjaivá váltak. Többüket – főleg az autarchiához közelálló régiókban – ez a szerepkör emel a jelentősebb központok közé (Fehérgyarmat, Vásárosnamény, Tab, Letenye, Encs stb.); *Dombóvár, Barcs, Szerencs* a vasútépítésnek is sokat köszönhet.

A második világháború után kétirányú hatás érte e kisvárosokat; adminisztratív szerepük – átmeneti gyarapodás után – fokozatosan csökkent, végül a járások meg is szűntek (1984), majd a helyükbe lépő városkörnyékeket is feleslegesnek találták (1990); azóta a magyar közigazgatásban a megyék s a települések között nem létezik (középszintű) közigazgatási egység. Ugyanakkor egy részüket iparosították, kulturális-egészségügyi szerepük bővült, s a hatvanas-hetvenes évektől a kiépült olcsó tömegközlekedés, a növekvő vásárlóerő hatására kereskedelmi vonásuk is erősödött. Szoros, sokoldalú kapcsolat alakult ki e kisvárosok s vonzáskörzetük között.

Napjainkban (1990 után) – feltehetően átmenetileg – *hullámvölgybe* kerültek a kisvárosok. Iparuk – melyet többnyire nagyvállalatok leányvállalatai, üzemegységei alkottak – a városi átlagnál is gyorsabban zsugorodott, az új önkormányzati finanszírozási rendszerben elvesztek a községekkel szemben élvezett előnyök, a vidék fizetőképes kereslete a kisvárosi javak iránt csökkent. Többségük valamilyen szempontból hátrányos helyzetű térség központja. Ezt a magánvállalkozások, gazdasági szervezetek elterjedése egyelőre nem ellensúlyozza.

A kisvárosok másik csoportja egykori (alföldi) *mezőváros;* e településtípus jó néhány jellegzetes városa került besorolásra e csoportba (Karcag, Mezőtúr, Szarvas, Hajdúböszörmény, Nagykőrös, Békés stb.). Mint a középvárosoknál kifejtettük, a mezővárosok nem voltak „hierarchia-érzékenyek", csak a városi funkciók mennyiségében mutatkozik különbség a két csoportba sorolt városok

között. Mégsem került kialakításra a (volt) mezővárosok típusa, mert az elmúlt évtizedek városfejlődése a mezővárosi jellegzetességeket elhalványította. Iparosításuk, városi funkcióik gyarapodása, tanyavilágúk „leválasztása" az anyatelepülésről agrár-szerepkörüket a funkcionális szerkezetben a harmadik-negyedik sorba szorította, noha közülük több ma is jelentős agrárcentrum. A mezővárosi múltra ma elsősorban a városképi jellemzők, az (erősen megritkult) tanyavilág, a szűk, olykor majd teljesen hiányzó vonzáskörzetek (pl. Kisújszállás, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény stb.), a jelentős számú agrár-kisegítő gazdaság emlékeztet.

7.7.2.4.1. *A tradicionális („dunántúlias") kisvárosok* közé 23 régi múltú, ám ma is jellegzetesen kisvárosi funkciót betöltő település került.

Erre mutat átlagos lélekszámuk – 12 330 fő –, kisvárosi funkcióik kiegyenlített fejlettsége, s foglalkozási szerkezetük, melyben a szolgáltató ágazatok aránya hasonló pl. a megyeközponti funkciókkal rendelkező középvárosokéhoz (61,0%). Ugyanakkor a kisvárosok maguk is a nagyobb központok erős vonását „szenvedik", hisz ma már a kisvárosi funkciók választéka is oly széles, hogy a teljesebb kínálatot – paradox módon – csak a nagyobb városok tudják kínálni. (Jellemző erre a helyzetre a középfokú oktatás: a középiskolák választéka ma már rendkívül nagy – számtalan szakmát oktató szakközépiskolák, többféle fenntartó [önkormányzatok, egyházak, alapítványok], a 6 és 8 osztályos középiskolák megjelenése stb. – s hiába rendelkezik egy-egy kisváros 2-3 középiskolával, diákjaik jelentékeny hányada a nagyobb városok sokféle középiskolájában tanul.) Erre utal, hogy az elméletileg számított vonzáskörzet alig több, mint háromezer lakosú, s a városi szolgáltatásoknak alig egyötöde jut a „vidék" ellátására. Településhálózati szerepük, fontosságuk visszaszorulásához hozzájárultak az 1990 utáni változások kisvárosokra nézve kedvezőtlen kihatásai, pl. a „túliparosított" települések ipari szerepkörének drasztikus visszaesése (pl. Nyírbátorban az 1984-es 3279 főről 1022 főre [1999], Fehérgyarmaton 2227 főről 1101 főre stb.), a foglalkoztatottak számának több, mint 20%-os csökkenése 1990 és 2001 között, az alacsony foglalkoztatotti arány – 35,7% –), a magasabb hierarchikus szintű városoknak a kisvárosok előtt járó modernizációja, bizonyos „új" intézmények, szolgáltatási formák hierarchikus s a kisvárosokig még el nem érő terjedése stb. Ráadásul többségük hátrányos helyzetű térség központja – Encs, Fehérgyarmat, Vásárosnamény, Nyírbátor, Berettyóújfalu, Nagykálló, Heves stb. –, ahol a vásárlóerő csekély, a városi javak igénybevétele nem túl gyakori. A középszintű igazgatás – járások majd városkörnyékek – kiiktatása a magyar közigazgatási rendszerből azt eredményezi, hogy a kisvárosoknak „hivatalból" nincs sok közük vidékükhöz – egyes intézményeik, mint pl. a bíróságok, rendőrkapitányságok, a földhivatalok, az ÁNTSZ stb. működési területe természetesen kiterjed a „vidékükre" is –, a közigazgatás nem vállalt fel eddig integratív szerepet a falusi térségekben. Mindezek ellenére a nyugat-európai

példák is azt sugallják, hogy a kisvárosok is nélkülözhetetlen elemei a településhálózatnak. (A típus városai: Hatvan, Paks, Berettyóújfalu, Tapolca, Barcs, Bonyhád, Szerencs, Szigetvár, Hajdúszoboszló, Nyírbátor, Nagyatád, Marcali, Siklós, Sárospatak, Pásztó, Vásárosnamény, Fehérgyarmat, Szeghalom, Heves, Encs, Csurgó, Lenti, Nagykálló.)

Nagyszámú – negyven – település alkotja a típus „szerényebb" változatát. (Átlagos lélekszámuk 12 ezer fő, városi funkcióik mennyisége egyértelműen felette áll az „alig-városok" értékeinek, viszont a „vidék" ellátásában játszott szerepük csekély, az ellátott vidéki lakosság elméleti úton nyert értéke negatív.) Eredetüket, városképüket, regionális helyzetüket tekintve meglehetősen heterogén csoport; a Dunántúlról kisnépességű, de az aprófalvas vidéken szembetűnő városi funkciókat ellátó települések kerültek a csoportba (mint pl. Szentgotthárd, Vasvár, Zalaszentgrót, Tamási stb.); a típus alföldi képviselői között megtalálhatóak az egykori „tipikus" mezővárosok, mint Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Kunhegyes, Karcag, Kisújszállás, Kunszentmiklós, Mezőberény, a mezőgazdasági jelleget piacközponti funkciókkal elegyítő települések, mint Tiszafüred, Kiskőrös, Mezőkovácsháza, Tiszaföldvár stb.

7.7.2.4.2. Kisvárosok központi szerepkörrel és markáns „kiegészítő" funkciókkal

E típus 16 települése sok hasonlóságot mutat az előző típussal: Nyergesújfalu kivételével egykori piacközpontok, járási székhelyek, markáns kisvárosok; csak Tab és Rétság városi múltja szerény (a három említett település jelenleg már nem is tartozik a kisvárosi hierarchia-szintbe). Néhányuk – mint pl. Körmend, Sárvár, Csorna, Kapuvár minden további nélkül átkerülhetne az előző várostípusba is. Átlagos lélekszámuk valamivel csekélyebb – 9 és félezer fő –, városi intézményeik volumene viszont jóval szerényebb – pl. 460 középiskolai tanuló 829-cel szemben, 17 172 szakorvosi rendelőóra a 29 448-cal szemben, 186 üzlet a 283-mal szemben, 430 elméletileg ellátott vidéki lakos a 3151-gyel szemben stb. –, igaz, ebben néhány, a típusba került alacsonyabb hierarchia-szintű település – Rétság, Tab, Nyergesújfalu stb. – adatai is közrejátszanak. A legjellegzetesebb különbség a két típus között, hogy e típus települései a központi szerepkör mellett számottevő egyéb funkciót is betöltenek: Celldömölk vasúti csomópont, vasutas-város, Nyergesújfalu, Dorog, Sárvár, Kapuvár, Mór ipari szerepköre jelentős, Kőszeg s kisebb mértékben Zirc és Sümeg vendégforgalma számottevő, Aszód, Zirc, Dorog lakófunkciói is nagyobb súlyt képviselnek e települések funkcionális szerkezetében. Ennek köszönhetően ipari keresőik aránya ma is magas – 2001-ben átlagosan 48,2% –, beingázási központok – a beingázó keresők a helyben dolgozók 40%-át teszik ki –, ugyanakkor keresőik közel egyharmada kiingázó. A foglalkoztatottak száma is csak mérsékelten csökkent az elmúlt évtizedben – 1990 óta 7,5%-kal –. Ez a jellegzetes funkcio-

nális képlet – központi szerepkör s számottevő egyéb funkció – oly mértékben befolyásolta a típusalkotást – a klaszterezést –, hogy a típus belső homogenitása más szempontokból csekély: Kőszeg vagy Rétság, Sárvár vagy Nyergesújfalu egy típusba kerülése felveti a típus „finomításának" igényét. Feltűnő, hogy a markánsnak tűnő kisvárosi szerepkörrel rendelkező települések – különösen Sárvár, Kőszeg, Körmend, Kapuvár, Csorna, Celldömölk, a jellegzetes dunántúli, hangsúlyosan központi szerepkörű kisvárosok tipikus képviselője gondolkodásunkban – mily kevéssé vesznek részt környékük városi javakkal való ellátásában, legalábbis az elméleti számítások szerint: mindössze 430 fő az ellátott vidéki lakosok száma, a városi szolgáltatások vidékre jutó hányada nem éri el a 22%-ot. E típusra is érvényesek a kisvárosok jövőjéről mondottak. (A típusba tartozik az említetteken kívül Kisbér és Szécsény.)

7.7.2.4.3. Alföldi típusú kisvárosok

A várostípus sok rokon vonást mutat a középvárosok közé került egykori mezővárosokkal; Dombóvár, Sátoraljaújhely és Komárom kivételével az alföldi mezővárosi fejlődés jellegzetes vonásait mutatták, Jászberény, Makó vagy Nagykőrös az alföldi mezőváros ideáltipikus példája. Az előző típustól elsősorban alacsonyabb lélekszámuk – átlagosan 21 ezer fő –, kisebb volumenű városi funkcióik, alacsonyabb hierarchia-szintjük különbözteti meg; városi intézményeik mennyisége kb. fele a középvárosok közé került mezővárosokénak. Mezővárosi jellemvonásaik – ha gazdálkodási szerkezetüket, lakóik foglalkozási megoszlását vesszük figyelembe – erősen visszaszorultak, pusztán az adatokból nem is lehetne mezővárosi múltukra következtetni: a mezőgazdasági keresők aránya mindössze 7,2%, a külterületeken lakosságuk kereken 5%-a él. Egy sor területen hasonló „mutatókkal" rendelkeznek, mint középvárosi társaik, pl. a népességszám-változás, a népesedési folyamatok, a foglalkozási szerkezet, a be- és kiingázók aránya, a lakásépítés üteme – általában a „dinamika" – stb. terén. Mivel a „kemény" adatok nem utalnak egyértelműen az egykori mezőgazdasági jellegre, bekerült néhány mezővárosi múlttal nem rendelkező dunántúli – északmagyarországi város is a típusba. *Sátoraljaújhely* elhanyatlásáról korábban szóltunk, az egykor a megyeközpontok sorába tartozó város mára kisvárossá szerényedett. Így az egykori Zemplén megye egyetlen középvárossal sem rendelkezik, pedig a potenciális vonzáskörzet el tudna tartani egy középvárost is. *Mohács* ugyancsak hanyatló városaink egyike; az egykori kikötőváros egész Baranya, illetve a Dél-Dunántúl kereskedőhelye volt, de a dunai hajózás-kereskedelem jelentőségének erős csökkenése, Pécs versenye Mohácsot is a kisvárosok közé száműzte. *Dombóvár* megjelenése a várostípusban meglepő, további vizsgálataink során átkerülhet más várostípusba. (E típusba került még Kiskunfélegyháza, Mezőkövesd, Mezőtúr, Csongrád, Szarvas, Kalocsa, Gyomaendrőd.)

7.7.2.5. Csekélymérvű városi funkcióval rendelkező települések („alig-városok") és városi rangú falvak

E várostípus kialakulásánál szintén a településhierarchiában elfoglalt pozíció kapott döntő szerepet. A kisvárosi és a „jobb" törpevárosi szint alatt lévő – városi ranggal rendelkező – települések kerültek ebbe a típusba, tehát részben a *csekély városi szerepkörrel rendelkező,* de a városi lét kiegészítő jegyeivel – nagyobb lélekszám, „szociológiai" értelemben vett városi népesség, városias településkép, a „vidék" ellátásában játszott jelentősebb szerep stb. – nem vagy alig rendelkező települések, másrészt a *városi ranggal felruházott falvak.* Eredetük sokféle. A némi városi szerepkörrel rendelkező települések között nagy számmal akadnak hajdani kismezővárosok – Abony, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Jászapáti, Túrkeve, Jászárokszállás –, mezőgazdasági jellegű települések, melyek némi piacközponti, közigazgatási központi funkciókra – járási székhelyek – tettek szert – Mezőcsát, Derecske, Tiszalök, Baktalórántháza, Csenger, Biharkeresztes stb. –, ipari szerepkörrel gyarapodó központocskák – Simontornya, Sajószentpéter, Tolna – vagy csak egyszerűen nagyra nőtt falvak, melyekbe az ellátandó nagy népességszámra tekintettel betelepült néhány városi „intézmény" – Lajosmizse, Újfehértó, Izsák, Solt, Nádudvar stb. –. Mint említettük, az 1990-es évek második felében a várossá-nyilvánítások „utolérték" a funkciók alapján kijelölhető városokat, ezután már falusi funkciójú települések várossá-nyilvánítására került sor meglehetősen nagy számban. Ennek eredményeként jelenleg – 2006-ban – már közel száz olyan városi rangú települése van hazánknak, melyeket településhálózati szerepük alapján a földrajztudomány vagy a településtudományok nem tartanak városnak. Városi rangjukhoz szintén sokféle „indokból" jutottak: vannak közöttük iparosodott falvak – Répcelak, Herend, Borsodnádasd, Balatonfűzfő, Téglás, Ercsi, Sarkad, Lábatlan, Berhida –, közlekedési csomópontok, „vasutas-települések" – Záhony, Bátaszék, Újszász –, idegenforgalmi szerepet is beöltő települések – Visegrád, Nagymaros, Badacsonytomaj –, egyházi központok, illetve búcsújáróhelyek – Pannonhalma, Máriapócs –, lakótelepüléssé váló népesebb agglomerációs települések – Emőd, Tura, Vámospércs, Fót, Üllő, Kistarcsa –. Akadnak soraikban elaprózott településszerkezetű területen központ-kezdemények is – Zalalövő, Szendrő, Tét, Villány, Gönc, Pálháza, Őriszentpéter stb. – s jó néhány nagy népességszámával „operáló", többnyire alföldi falu, esetenként hajdan szebb napokat látott mezőváros, mint Komádi, Soltvadkert, Kecel, Ibrány, Nagyhalász, Dévaványa, Jászfényszaru, Szabadszállás, Nagyecsed, Kenderes, Nyírtelek, Cigánd, Kaba stb.

Az alacsony hierararchia-szintjükből fakad csekélyebb lélekszámuk – az „óriásfalvas" altípusban is csak 7 és félezer fő –, városi intézményeik szerény volumene – ez ötödét sem teszi ki a kisvárosokénak –, a vidék ellátásában játszott jelentéktelen szerep – a városi javak elméletileg számított „vidékre eső hányada" minden altípusban negatív értéket vett fel, a foglalkoztatottak alacsony

aránya, az infrastruktúra gyengébb kiépültsége, s az adatokban nem tükröződő falusias településképük. Ugyanakkor az elmúlt másfél évtized sajátos településalakító folyamatai következtében – a nagyvárosokban „feleslegessé" váló népesség egy részének visszaáramlása „vidékre", az állami lakásépítés megszűnése után a magánerős lakásépítéseknek köszönhetően a „vidék" bizonyos előnye stb. – a várostípus „dinamikai" mutatói nem egyértelműen kedvezőtlenek: népességszámuk 1990 után is stagnált vagy csekély mértékben emelkedett, vándorlási nyereségre tettek szert, a lakosság korstruktúrája kedvezőbb, mint a legtöbb „felsőbb szintű" városcsoportban, a lakásépítés üteme gyorsabb, mint pl. Budapesten vagy a regionális központokban stb. A lakosság vásárlóerejének majdani növekedése, a magánvállalkozásokhoz kapcsolódó „intézmény"-alapítás, városodás, a polgári életmód terjedése e települések pozícióit is javíthatja a jövőben.

7.7.2.6. Fürdővárosok

A fürdővárosok típusát nem hierarchia-szintekhez kötötten vizsgáltuk, mert a fürdőhelyi jellemvonások oly meghatározóak, hogy csökkentik a hierarchikus hovatartozás szerepét a típusalkotásban. Az e típusba sorolt településeken kívül van néhány városunk, ahol az idegenforgalom valamilyen formája erőteljesen jelen van, de mégsem vált a település szinte minden életjelenségét befolyásoló tényezővé. Elsősorban a nem hosszabb idejű ott-tartózkodást kiváltó turistacélpontok maradtak így ki e típusból – Szentendre, Kőszeg, Visegrád, Fertőd, Nagymaros, Sümeg stb. –, de Keszthely egyéb funkciói – oktatási-kulturális, központi – is oly fejlettek, hogy nem e várostípusba került besorolásra. A fürdővárosok típusába sorolt tizenkét település funkcióit, karakterét, életritmusát, településképét teljesen a maga képére formálta a vendégforgalom. Többségük Balaton-parti fürdőváros, de az utóbbi évek várossá-nyilvánítási hullámában városi ranghoz jutott néhány gyógyvízre telepedett fürdőhely is (Hévíz, Zalakaros, Harkány).

Magyarországon a századforduló táján alakult ki olymérvű idegenforgalom (üdülési igény), amely már formálta egyes települések szerepkörét, életjelenségeit, megjelenését. A mai országterületen a balatoni fürdőélet kibontakozása bírt településformáló hatással. Kezdetben, a századforduló előtti években a Balaton-parti falvak paraszthá zaiban bérelnek nyaranta szobát a nyaralásra vágyó városiak. A századfordulón rendezik a partokat, teremtik meg a fürdőélet infrastruktúráját, parcellázzák a part menti sávot s épülnek fel – a meglévő községek belterületétől távolabb, a Balaton déli partját kísérő homokturzáson, a falvaktól településszerkezetileg, társadalmilag s funkcionálisan függetlenül – a terjedelmes, a parton hosszan elnyúló nyaraló-telepek. A telepeken a családi villákban, üdülőkben való nyaralás vált általánossá, noha a nagyobb, felkapottabb üdülőhelyeken (Siófok, Földvár, Füred, Lelle stb.) néhány szálloda, panzió is épült. Az izolált telepek egy része közigazgatásilag is függetlenedett (így keletkezett

Balatonföldvár Kőröshegy külterületéből 1950-ben). E telepeknek kezdetben állandó lakosságuk alig volt, a téli félévben jórészt nem-működő műszaki keretekké váltak. A közigazgatásilag nem függetlenedett fürdőhelyek is fokozatosan átformálták „anyatelepülésüket"; (ez a folyamat zajlott le Lellén, Bogláron, Fonyódon, Siófokon, s részben Füreden is). E hasonulás ellenére e városok közigazgatási határain belül mindmáig funkcionálisan-morfológiailag elkülönülő településrészek „konglomerátuma" funkcionál. A második világháború után a nagyobb üdülőket, a panziókat, szállodákat államosították, közösségi üdülőkké alakították. Mintegy két évtizedes szünet után újraindult a magánüdülők építése is, hogy aztán a hetvenes-nyolcvanas évekre szinte megszakítatlan településláncot alkossanak a tóparton. Az északi parton is tovább terjedt az üdülőövezet; míg a háború előtt legfeljebb Tihanyig húzódott, ma már az északi part nagy részét is meghódította, sőt benyomult a Balaton-felvidékre is. Közben gazdagodott a nagyobb fürdőhelyek feladatköre is: a környék ellátását is szolgáló városi intézményekkel (főleg Siófokon), lakófunkcióval. Egyre több nyugdíjas is végleg áttelepedik addig csak nyaranta használt üdülőjébe.

A fürdővárosok az elmúlt években is megőrizték dinamizmusukat, népességszámuk gyarapszik, vándorlási nyereségüket (6,9%) csak az agglomerációs övezetek városai múlják felül, s e típusban a legélénkebb a lakás- (illetve üdülő) építkezések üteme (a lakások 16,1%-a 1990 után épült). A kiugróan magas „vendégéjszaka-érték" mellett betöltenek városi funkciókat is környékük számára, s feltűnően magas a be- és kiingázók aránya (44,0 illetve 36,3%), ami a lakosság nagy mozgékonyságára utal.

A Balaton-parti üdülőtelepülések sajátossága, hogy funkcióik évszakonként változnak: a fürdőidény rövid, októbertől májusig az üdülőtelepek „működése" majd teljesen szünetel. A kisebb üdülővárosok a téli félévben nem is töltenek be városi szerepkört. Az egész Balaton-parti zónában nagy a családi üdülési célokat szolgáló magánüdülők száma, aránya. Így az üdülőövezet többsége kertvárosi jellegű, földszintes, egylakásos, kertes nyaralók alkotják. A közösségi, idegenforgalmi létesítmények kicsiny településmagokba húzódnak. A fürdőélet s a városi élet központja olykor elkülönül egymástól (Fonyód, Balatonfüred). Füred fürdőközpontja a reformkorban épült ki s a patinás fürdőhelyek hangulatát árasztja.

7.7.2.7. Ipari városok

Szintén hierarchia-független településcsoport, noha nehéz eltekinteni attól, hogy Dunaújváros a fejlett középvárosok között található, Martfűnek és Lőrincinek viszont alig vannak városi intézményei. Ugyanakkor más típusba is kerültek ipari „múltú" vagy jelenleg is számottevő iparral rendelkező települések (Borsodnádasd, Téglás, Répcelak, Herend, Nyergesújfalu stb.).

Közös vonásuk ipari termelésük településen belüli *domináns súlya*, *ipari keresőik magas aránya* (átlagosan kereken 50%), a *városi tradíciók hiánya* vagy

jelentéktelensége, társadalmuk jellege (a fiatal és középkorú műszaki értelmiség és a szakmunkások városai), egy részüknél *a városok keletkezésének azonos körülményei* és pályafutásuk hasonlósága (az ún. „szocialista városok", mint Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Ajka, Várpalota, Oroszlány, Tiszaújváros). Mai helyzetükben is sok hasonló vonás van; többségük depressziós ipari övezet („rozsdaövezet") része, bánya- és üzembezárások, magas munkanélküliség, presztízsveszteség sújtotta őket, nagyarányú elvándorlás indult meg belőlük. E hasonlóságok mellett (melyek a típus kialakítását indokolták) azonban mind nagyságuk (Dunaújváros közel 60 ezres, Kazincbarcika 35 ezres város, Martfűn vagy Lőrinciben kevesebb mint 10 ezren élnek), mind városias szerepkörük fejlettsége (Dunaújváros a hierarchikus rangsorban a középvárosok közé került, Martfű és Lőrinci városi ranggal rendelkezik ugyan, de városi funkciókkal alig), mind eredetük – s így városszerkezetük és -képük – szerint erősen eltérnek egymástól.

Az ún. *szocialista városok* építéséhez már a szocialista éra első éveiben (1949–1950) hozzákezdtek, szorosan kapcsolódva valamely ipari nagyberuházáshoz. A felépülő városok – egy-egy lakótelep – tehát az ipari üzemek munkaerőigényének kielégítését szolgálták. Maguk a lakóterületek a települések belterületétől távolabb, települési előzményektől nem befolyásoltan („a kukoricaföldeken"), rajzasztalon megtervezve épültek. Városközpontjaikban is különálló, tömbös beépítést alkalmaztak, zárt utcafrontok, valódi városias utcakép nem alakult ki, nemigen alakulhatott ki „fórum", promenád, a városi lét tere. E városok épületállománya alig alkalmas funkcióváltásra; napjaink vállalkozásainak színterei a garázsok, kapualjak, egykori felvonulási épületek és így tovább. A szocialista városok lélekszáma az ötvenes évek elejétől viharos gyorsasággal nőtt; *Dunaújvárosban* 1949-ben nem egészen 4 ezren éltek, 1960-ra viszont 31 ezer fölé emelkedett a lélekszám; *Komló* is majd megnégyszerezte lakosai számát. A típus települései 1949 óta meghatszorozták lélekszámukat. Ebből következően sajátos volt lakosságuk, illetve helyi társadalmuk szerkezete is: a lakosság sokfelől s sokféle motiváció nyomán özönlött e településekre; a városi élet tradícióival nem rendelkeztek. A korstruktúra rendkívül fiatalos volt, a foglalkozási szerkezet egyoldalúan ipari. A városok életére egy-két mamutvállalatuk gyakorolt meghatározó befolyást. A hatvanas-hetvenes években aztán kiépült városi intézményhálózatuk is s gyors ütemben törtek előre a hierarchikus rangsorban, szervesen beépültek környékük településhálózatába is, kiterjedt hinterlandot alakítva; *Ajka* – eljelentéktelenítve *Devecsert*, a szomszédságában fekvő egykori járási székhelyet – *Veszprém* megye nyugati negyedének, a volt devecseri járásnak egyértelmű központja. *Kazincbarcika* is több szempontból átvéve *Edelény* szerepét – pl. az egészségügyi ellátás terén – az Aggtelekikarszt, a Bódva-völgy, a Bükk északi előterének falvaira terjesztette hinterlandját. *Tiszaújváros Mezőcsát* rovására építi ki vonzásterületét, noha „kisugárzása" mindmáig alig urbanizálta környezetét, eltekintve a munkaerővonzás ki-

hatásaitól. *Dunaújváros* Délkelet-Fejér, illetve *Dunaföldvár* környéke számára látja el a kis- és középvárosi funkciókat. A volt „szocialista városok" karakterisztikus vonásai mára némiképp halványultak; városiasodott a településkép, kertes-családiházas városrészek épültek, növekedett a tercier szektor keresőinek száma, a helyi társadalom már érzelmileg is kötődik lakóhelyéhez stb. Ugyanakkor mára – különböző mértékben – válságba került a városi létük alapját képező ipar, illetve nagyvállalatok; *Komló* ipari keresőinek száma egy évtized alatt egyharmadára zsugorodott, *Oroszlányé* 40, *Várpalotáé* 47%-ára. *Dunaújvárosban* a csökkenés 31–33%-os, *Kazincbarcikán* 35-36%-os, *Tiszaújváros* iparát viszont alig érte veszteség. Csökkent munkaerő-vonzásuk is, ma már csak keresőik alig 30%-a bejáró. A legkülönösebb város Ózd; a kohászat felszámolása után funkcióit tekintve – foglalkozási szerkezetét tekintve – már nem is iparváros, de minden egyéb jellemzőjét tekintve nem is valami más. A „senki földjén" várja sorsa jobbrafordulását. (E típusba tartozik még Százhalombatta, Lábatlan, Berhida és Bélapátfalva.)

7.7.2.8. Agglomerációs városok

A típusba sorolt negyedszáz településből 18 a budapesti agglomerációba tartozik. *Budapestnek* a múlt század második felében bekövetkezett viharos gyorsaságú fejlődése már a századforduló előtt kezdte kialakítani a főváros közigazgatási határához tapadó, különböző jellegű telepek, települések sorát, illetve átformálta a korábbi falvakat. Részben az alacsonyabb telekár és lakbérek, részben a kisebb közterhek tömörítették ide, a fővároshoz lehetőleg közel, de annak határain mégis kívül a fővárosi és a főváros felé özönlő szegényebb rétegek, főleg a kialakuló ipari munkásság egyre nagyobb tömegeit. E telepek többsége valamely más falu külterületén indult rohamos fejlődésnek, de többnyire már a múlt század végén önálló községekké szerveződtek, sőt *Újpest, Rákospalota, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Budafok, Kispest* közben közigazgatási értelemben is várossá vált.

Az 1950-ben 23 településnek a fővároshoz való csatolásával kialakított Nagy-Budapest többé-kevésbé magában foglalta a funkcionális értelemben vett budapesti agglomerációt. Az 1950-es közigazgatási határokon kívül fekvő települések szintén érezték már a főváros településfejlesztő hatását korábban is, nem egyszer már a századforduló előtt.

A *rohamos agglomerálódás* az ötvenes években indult meg. Részben a főváros fokozódó *munkaerő-igényének* hatására (a '70-es években mintegy 165 ezer naponta ingázó járt a fővárosba dolgozni s az agglomeráció egyes települései is vonzottak ingázókat), részben *az agglomerációs övezet „saját" iparának* fejlődése nyomán (a hetvenes-nyolcvanak években mintegy 50 ezer ipari munkahely volt az agglomeráció területén). Az *agglomerálódás jegyei* közül legegyértelműbb a fővárosba történő, illetve az agglomerálódó települések egymásközti *in-*

gázása volt (sok településből a keresők több mint 80%-a (!) nem a lakóhelyén dolgozott); ennek következtében a *foglalkozási szerkezet urbánussá válása,* és az agglomeráció településeinek *népességgyarapodása* (ennek csúcspontja a hatvanas évekre esett).

Ez a viharos gyorsaságú népességnövekedés továbbra is elsősorban az ország vidéki térségeiből s nem a fővárosi lakosság kiköltözéséből táplálkozott. E népességgyarapodás eredményeként városi méretű települések (közigazgatási egységek) is kialakultak. Ezek egy része 1980 után *városi ranghoz* jutott.

Az 1980-as évektől megváltoztak az agglomerációban zajló folyamatok:

- a budapesti munkaerőigények csökkenésével párhuzamosan *megállt az agglomeráció extenzív növekedése;*
- a kellemesebb lakókörnyezetet nyújtó agglomerációs térségekbe – budai oldal, a Duna-menti település-sáv, a pesti oldalnak a Gödöllői dombság területére eső északkeleti szektora – tömegessé vált a *jómódú fővárosi lakosság kiköltözése*, többnyire vállalkozói alapon szervezett telepekre.
- A korábbi egyoldalú főváros-agglomeráció kapcsolatrendszer helyébe kiegyensúlyozott kapcsolatok léptek; *a főváros, mint fogyasztópiac,* ösztönzőleg hat az agglomeráció vállalkozásaira. Az itteni településekben kiemelkedően magas a vállalkozások sűrűsége.
- A vázoltak következtében az utóbbi években *dinamikusan fejlődő övezetet* a városok csak a főváros környékén és a Balaton-parton alakítottak ki. Az 1990-es évek viszonyaihoz képest kiemelkedő volt e települések népességgyarapodása (1990 és 2001 között csaknem 20%), továbbra is nagyarányú a beköltözés (20%-os vándorlási nyereség a két népszámlálás között), ezekben a városokban a legmagasabb a lakásépítés üteme. Noha Budapest munkaerővonzása némileg csökkent, ma is keresőik háromötöde más településre jár dolgozni. Városi funkcióik mennyisége számottevő, de településhálózati szerepük sajátos, nem szokványos városi központjai környéküknek.

  Az agglomeráció városai közül egyesek „spontán módon" kialakult nagy kiterjedésű kertvárosok (mind pl. Érd, Göd, Budaörs, Gyál), jelentősebb városias központ nélkül. Egynémely agglomerációs városba jelentősebb (egykor állami) ipar is települt (Dunakeszi, Szigetszentmiklós), ezekben házgyári elemekből lakótelepek is épültek. Speciális szerepköre van *Szentendrének:* a műemlékekben gazdag, hangulatos városképet nyújtó tradicionális kisváros (a magyarországi ortodoxia központja) ma képzőművészeti-kulturális központ, múzeumváros hatalmas turistaforgalommal, az agglomeráció elit lakóhelye. Pest megye több intézménye is itt működik, a városnak szabályos vonzáskörzete is kialakult. (E típusba tartozik még Budakeszi, Dunaharaszti, Gyömrő, Pécel, Vecsés, Veresegyház, Pomáz, Tököl, Pilisvörösvár, Fót, Szigethalom, Kistarcsa, Üllő, Martonvásár, Dunavarsány, Albertirsa, Szentlőrinc, Felsőzsolca.)

8. REGIONÁLIS INNOVÁCIÓS POTENCIÁL

8.1. A regionális fejlődés és az innováció

A globális változásokkal – amelynek lényeges jellemzői a növekvő ipari kibocsátással párhuzamosan folyamatosan emelkedő szociális költségek – egyre nagyobb mértékben konfrontálódó magasan iparosodott régiók arra a felismerésre jutottak, hogy a tudomány- és a technológiapolitika regionalizált, az állami politikák decentralizált változatai fontos szerepet tud(ná)nak betölteni az egyes régiók fejlődésében. Másrészről pedig, mint az intraregionális politika eszközei, a regionális innováció segítségével új iparágak létrejöttében tudnak katalizátor szerepet játszani (*Hilpert* 1991, *Landabaso* 1997).

Az *intraregionális fejlődés elméletei* (pl. a növekedési pólusok elmélete) felismerték, hogy a fenntartható gazdasági növekedéshez elengedhetetlenek az olyan serkentő (propulzív) intézmények, mint például az egyetemek, a kutatóközpontok, a vállalati fejlesztőközpontok, illetve a széleskörűen kiépített beszállítói hálózatok, a vállalkozások közötti együttműködések és a jó piaci kapcsolatok (*Rechnitzer* 1994). Az innováció területi klaszterei különösen fontos szerepet töltenek be a regionális gazdasági fejlődésben, illetve az intraregionális gazdasági fejlődés és növekedés ösztönzésében egyre lényegesebbé válik a régiók innovációs képességének mérése és értékelése, mivel a fejlesztési politikák és stratégiák sikere nagymértékben a régiókban található erőforrások területi elhelyezkedésétől függ.

A regionális szinten különösen kívánatos kutatás-fejlesztést ösztönző mechanizmusok létrejöttéhez azonban számításba kell venni a *tudományos-technológiai erőforrások térbeli elhelyezkedését és a világban megfigyelhető tendenciákat* is. Az utóbbi években látványosan érzékelhetővé vált, hogy az ipari termelés, a gyártás az olcsó munkabérű országok felé tolódik el, a termékek pedig egyre inkább standardizáltakká válnak. Mindez azt jelenti, hogy a termelési folyamatok globális diffúziója előbb vagy utóbb mindenütt bekövetkezik, a világban nem maradnak e trendtől tartósan érintetlen térségek. De nemcsak a termelés színtereinek, hanem a vállalatok kutatás-fejlesztési központjainak, a kutatóintézetek telephelyeinek kijelölése is egyre újabb kihívások elé állítják a vállalatok felsővezetőit. A korábbi, tradicionális termelési rendszerben az volt a megszokott és bevált gyakorlat, hogy ezek a fejlesztőközpontok a termelési egységekhez kapcsolódtak. Nem is történhetett másképpen, mivel a gazdasági racionalitás és logika ezt diktálta. A vállalati fejlesztőközpont tevékenysége elméletileg ugyanis akkor a leghatékonyabb, ha közvetlenül a termelőüzem szomszédságában helyezkedik el, és vele szorosan együttműködik.

Az ezredfordulóhoz közeledve, az *információs és kommunikációs technológiák* széles körű és intenzív alkalmazásával azonban megtörni látszik ez a szemléletmód. Mint már említettük, a termelőüzemek az olcsóbb munkabérű régiókba és országokba települve távol kerülnek a vállalati döntésközpontoktól és ezzel párhuzamosan a fejlesztőközpontoktól is. Kirajzolódni látszanak azonban olyan pozitív tendenciák is, melyek szerint az áttelepült termelési egység már nemcsak „sivatagi katedrálisként" működik az adott fejlődő, vagy átalakuló gazdaságú térségben (pl. Délkelet-Ázsia, Közép-Európa), hanem a gyártás színtere mellé települ a fejlesztés egy része is. Természetesen ez a folyamat csak apró lépésekben történik, történhet, hiszen sokhelyütt még az új termelőbázis iránti bizalom sem feltétlen, az adott iparág és az újonnan letelepedett vállalkozások múltja többnyire csak néhány évre, netán évtizedekre nyúlik vissza, másrészt pedig az anyavállalat érdekképviseletei részéről is óriási ellenállásba ütközik[1].

Az intraregionális fejlődés tekintetében azonban a régióknak fel kell ismerni a *kutató- és fejlesztőközpontok szerepét*, éppen az innováció területi klasztereivel való összefüggésében. A régióknak ugyanis olyan *szociális rendszert* kell létrehozni és működtetni, amely lehetővé teszi a folyamatos innovációt, illetve ösztönzi és biztosítja a régió gazdasági növekedését (*Debackere* 1998, *Debackere–Clarysse* 1997).

Gonda (1995) javaslatai szerint szükség van olyan új elméleti keret kialakítására, amely regionális szinten megfelelő hátteret ad a tudomány és technológia, valamint az innováció ösztönzése számára és pozitívan járul hozzá az életminőség javulásához, továbbá a szociális rendszerek fejlődéséhez. Eszerint a technológiák kohézióját és a regionális innováció fokozását szolgáló elméleti keret (*1. ábra*) három alrendszerből áll:

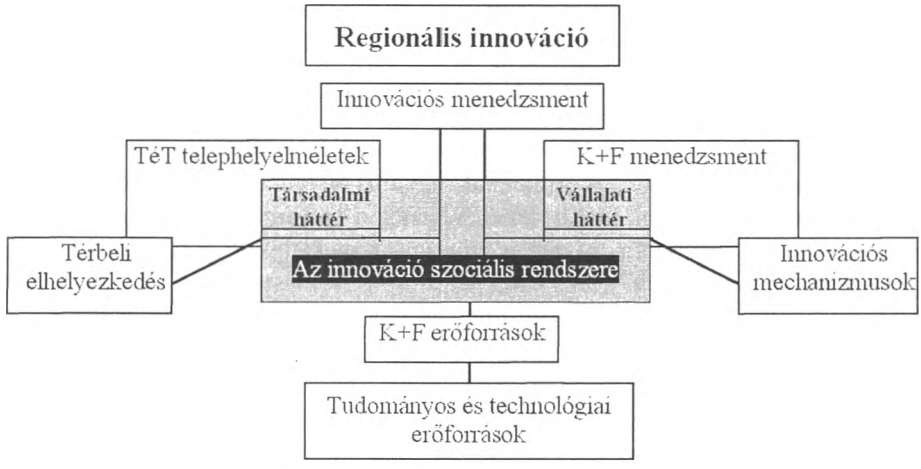
---

[1] A Volkswagen konszernhez tartozó AUDI Győrbe telepített motorgyárának története tipikus példája e folyamatnak. A német befektetők – nyilatkozataik szerint – rendkívül elégedettek a magyarországi gyártás tapasztalataival, amelynek legfőbb bizonyítékát a folyamatos befektetések jelentik. A termelés áthelyezése, majd sikeres felfuttatása után felvetődött fejlesztőközpont létesítése logikusan illeszkedik a motorgyár fejlődéséhez, hiszen a modern termelési módszerek igénylik a gyártás során felmerült új ötletek, eljárások termelésbe történő mielőbbi bevezetését és a helyszínen való tesztelését. Az AUDI Motor Hungária Kft vezetője szerint a motorfejlesztésről szóló tárgyalásaik során a magyar kormány illetékes szakemberei kérték, hogy a vállalat Kelet-Magyarországon építse fel a centrumot, a Miskolci Egyetem szellemi bázisára támaszkodva. Amikor azonban a vállalat megvizsgálta ennek lehetőségét rögtön elakadtak ott, hogy a fejlesztőközpont akkor hatékony, ha közvetlenül a termelőüzem szomszédságába települ és vele folyamatosan együttműködik.
Ezzel szemben a délkelet-ázsiai országokban (különösképpen az ASEAN országokhoz tartozó Malajziában és Thaiföldön) állami eszközökkel megvalósított jelentős, – mind a humán, mind a laboratóriumi infrastruktúrába történt – befektetések ellenére sem jött létre a kívánatos párbeszéd a multinacionális vállalatok és a tudományos és kutatói szféra között. Fontos tapasztalat tehát, hogy nem feltétlenül vált ki pozitív hatást a nagy összegű kormányzati szerepvállalás, ha az nem találkozik a kereslet elvárásaival, illetve a befektetések nem tudnak a létrehozott szolgáltatásaik iránt keresletet indukálni.

- a tudomány és technológia (TéT) telephelyelméleteiből, amelyek magukba foglalják a kutatás-fejlesztési tevékenységre hatást gyakorló, az adott térségre jellemző társadalmi tényezőket (pl. termelési kultúra, rugalmasság);
- a kutatás-fejlesztési menedzsment elméleteiből;
- az innováció szociális rendszereit magyarázó elméletekből.

1. ábra

A regionális innováció fokozásának elméleti kerete

Forrás: Gonda (1995) alapján szerkesztette Dőry T.

A vállalatok által folytatott kutatás-fejlesztési menedzsment ösztönzésének nemcsak az új vállalkozások támogatására kell irányulni, hanem a *már működő szervezetek* fejlesztését is kívánatos célként kell megjelölni. Ha például a beszállítóként tevékenykedő kis- és középvállalkozások tapasztalatait vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy Európában, de még az USA-ban is csak kisebb részük folytat önálló K+F tevékenységet (*Nolte* 1996, *Clarysse–Muldur* 1998, *Ziegler* 1996, *Tamás* 1995, *Dőry* 1997), hiszen a rugalmas termelési módszereknek köszönhetően, a fejlesztést az anyavállalattal közösen, sokszor annak telephelyén vagy fejlesztőközpontjaiban végzik.

Azonban az Európai Unió vállalkozásai körében készített felmérések (*Community Innovation Survey* 1998) tapasztalataiból kiderült, hogy a termeléssel foglalkozó kis- és középvállalkozások nagy része egyáltalán nem is ismeri a K+F menedzsment folyamatát. Ha pedig ez így van, felvetődik a kérdés, mi lehet az állam szerepe, milyen intézkedéseket tudna hozni a vállalkozások innovációs tevékenységének ösztönzésére, segítésére. A következő fejezetekben erre

keresve a választ tekintjük át a regionális politika és intézményrendszer, valamint annak egy speciális intézkedési területét jelentő regionális innovációs stratégiák jelentőségét.

8.1.1. A regionális innovációs politika hajtóerői

Számtalan okot lehet megnevezni, hogy az innováció és az innováció ösztönzése miért lényeges prioritás a *regionális politika* számára. A különböző indokok közül a következőket szokták a leggyakrabban említeni:

- egyértelműen pozitív kapcsolat mutatható ki az innováció és a kutatás-fejlesztési ráfordítások, valamint a regionális fejlődés között,
- a regionális politika első számú célját jelentő régiók közötti fejlettségbeli különbségek – a „kohéziós rés" – csökkentése hathatósan csak a kutatás-fejlesztési és az innováció tevékenységek fokozásával érhető el,
- a hátrányos helyzetű, kisebb GDP termelési képességű régiók kevesebbet fordítanak kutatás-fejlesztésre és innovációra, illetve komoly nehézséget jelent számukra az állami és a strukturális támogatások abszorpciója,
- ha a hátrányos helyzetű régiók nem tudják fejleszteni regionális innovációs rendszerüket, innovációs potenciáljukat, akkor az állami és a közösségi beavatkozások, támogatások ellenére növekedni fognak az egyes államokon és az Európai Unión belüli regionális különbségek.

A regionális innovációs politikának legalább a következő három kihívással kell szembenézni: a globalizáció és a növekvő verseny, a felgyorsult technológiai fejlődés, valamint az „új gazdaság", vagyis az új technológiák, jelentette lehetőségekkel.

Az *ipari termelés globalizációja* lehetővé teszi a vállalati kutatás-fejlesztési tevékenységek nagyfokú specializációját, a méretgazdaságosság elérését. A tudáshoz való szabad hozzáférés, illetve az internet segítségével a vállalatok a globálisan elérhető legjobb tudást használhatják fel üzleti, valamint kutatás-fejlesztési tevékenységükhöz. Persze ez csak potenciális lehetőség, éppen ezért a verseny szempontjából meghatározó annak ismerete is, hogy hol, milyen formában érhető el a szükséges tudás vagy technológia. A globalizáció előnyei között szokás megemlíteni továbbá a piacra jutási feltételek egyszerűsödését és az egyre nagyobb piac jelentette előnyöket. Mindez azonban egyre erősebb versenyhelyzetet is teremt, különösen azokban a hagyományos ágazatokban, amelyek a költségelőnyöket, elsősorban az olcsóbb munkaerőt igyekeznek kihasználni. Ennek következtében az európai régiók nem a költségelőnyöket, kihasználó termelést folytató gazdasági szektorok erősítésére, hanem a jelentős hozzáadott tudást megtestesítő és az innovációra koncentráló vállalkozások fejlődésére fókuszálnak.

Különösen a hátrányos adottságú régiókban tevékenykedő *kis- és középvállalkozások* szorulnak segítségre. A regionális innováció politika egyik feladata,

hogy segítséget nyújtson a kis- és középvállalkozásoknak termelési módszereik javítására (pl. minőségbiztosítási rendszerük kiépítésére és fejlesztésére, a környezetbarát eljárások bevezetésére és alkalmazására, hatékony innovációs menedzsment eljárások alkalmazására), támogassa új termékek, eljárások és szolgáltatások kifejlesztését és piaci bevezetését.

Az *információs és kommunikációs technológiák* rendkívüli módon felgyorsították a meglévő és az új tudás terjedésének folyamatát. A technológiai ismeretek bővülésnek köszönhetően az elmúlt évtizedekben jelentősen lerövidült a termékek előállításának átfutási ideje, a tervezéstől a piaci bevezetésig tartó idő. Ez különösen látványos az elektronikai termékeket előállító iparágakban. Itt nem ritka, hogy a konkurensek már hetekkel (!) az új termék megjelenését követően piacra dobják saját megoldásukat, letörve ezzel az úttörő szerepet játszó vállalkozás monopóliumát, rontva annak extraprofit szerzési esélyeit. A verseny kétségtelenül pozitív hatást gyakorol a fogyasztókra, hiszen a termékek ára rohamosan csökken, ami ugyanakkor negatív hatással van a vállalkozások innovációs kedvére.

Az elmúlt évtizedekben, az *anyagtudományban, a bio- és nanotechnológiákban, a mikroelektronikában és információs technológiákban* bekövetkező tudományos felfedezések – egyes területeken várható áttörések – jelentős lendületet adnak a gazdasági szereplőknek a korábbinál még jobb minőségű és olcsóbban elérhető termékek és szolgáltatások kifejlesztéséhez. A kutatás-fejlesztés területén várt áttörésekhez azonban új típusú ismeretekre is szükség van, ami komoly kihívást jelent az oktatási és képzési rendszerek számára.

A vállalkozások méretüktől, telephelyük elhelyezkedésétől függetlenül (legyenek központi vagy rurális régiókban) ki vannak téve a *felgyorsult technológiai fejlődésből* adódó kihívásoknak. Növekvő számban van szükségük a kutatási eredményeket és az innovációs ötleteket sikeres termékekké és szolgáltatásokká formáló jól képzett és rugalmas munkaerőre. Ennek érdekében a régióknak olyan regionális innovációs politikát kell folytatni, amely képes hatékony válaszokat adni a fenti kihívásokra, illetve enyhíteni tudja a régiók kutatás-fejlesztési és innovációs teljesítményében megmutatkozó jelentős különbségeket is.

Az 1980-as évek végétől kezdődően egyre nagyobb hangsúlyt kapott a régiók innováció-ösztönzésben betöltött szerepe, mivel akkorra az iparilag fejlett országok számos régiója szembesült a globalizáció és az ipari szerkezetátalakítás kihívásaival. Különösen azon térségek számára jelent(ett) mindez nagy tehertételt, amelyeknek a fordista tömegtermelésre alapozott ipara a második világháborút követően sikeres volt, és csak a rugalmas termelési rendszerek megjelenésével, a világgazdaság és a nemzetközi munkamegosztás átstrukturálódását követően kerültek nehéz helyzetbe.

Napjainkban elfogadottá vált az a nézet, miszerint az *innovációs folyamat már nem tekinthető a vállalkozások belső, a külvilágtól elzárt tevékenységének*, amelyet a vállalkozások monopolisztikus helyzetének megszerzése, vagy megőrzése érdekében folytat. De nem tekinthetjük az innovációt a kutatástól a termelésig, majd értékesítésig terjedő, egymásra épülő mechanikus lépések folyamatának sem, felülmúlva ezzel az innováció lineáris modelljét, valamint a korábbi termék-életciklus elméletet (*OECD* 1996, 1999a, 1999b; *Havas* 1998; *Rechnitzer* 1993).

Az uralkodó rendszerszemléletű megközelítés a korábbi felfogásokkal szemben nem tekinthető formalizált elméletnek. Az innovációs rendszerek elmélete egyfajta koncepcionális keret, ami a globalizáció és a felgyorsult technikai változások korszakában lehetővé teszi az innováció jobb megértését. *Innovációnak* tekinti a meglévő és az új tudás kombinálásával létrehozott új termékeket és eljárásokat, amely folyamatban a különböző szereplők, különbözőképpen járulnak hozzá az innováció létrejöttéhez.

A *nemzeti innovációs rendszerek* (NIR) leírására elsők között kísérletet tevő *Christopher Freeman* (1987) szerint a NIR a köz- és a magánszektor azon intézményeinek hálózata, amelyek aktívak az újdonságok kezdeményezésében és importálásában, a módosító jellegű termék- és technológia innovációkban és az újdonságok elterjesztésében. *Richard Nelson* (1993) *Freeman*-nel szemben szűkebben értelmezi a NIR-t, kizárja abból a termelési rendszer és az innovációs folyamat közötti kapcsolatok szerepét, és főképpen csak az innovációk keletkezésére, a szűk értelemben vett innovációs rendszerre koncentrál. Vizsgálatai a különböző magán- illetve közintézményeknek az információ és a műszaki innovációk áramlásában betöltött szerepére koncentrálnak. *Bengt-Äke Lundvall* (1992) definíciója szerint a NIR nemcsak azokat az intézményeket foglalja magába, amelyek közvetlen célja az innováció létrehozása, hanem a nemzet innovációs folyamatait érintő gazdasági struktúráját és az innovációs folyamatra hatással lévő intézmények összességét is részének tekinti. A tőlük eltérő felfogást képviselő *Porter* (1990) „gyémánt modelljének" egyenrangú sarokpontjait tekinti meghatározónak a NIR számbavételekor, és modelljében hangsúlyozza a vállalati stratégia, a termelési tényezők közötti kapcsolatok, a keresleti tényezők illetve a támogató (kapcsolódó) iparágak nemzeti versenyképességét alapvetően befolyásoló faktorok szerepét.

A *regionális innovációs potenciál* átfogja mindazon faktorokat és szereplőket, amelyek egy régió innovációs teljesítményét fokozzák, illetve akadályozzák. Ennek bázisát elsősorban az adott régióban található *innovációs szereplők* alkotják, amelyek az alábbi csoportokba sorolhatók:

- vállalkozások (mindenekelőtt a termelést folytató kis- és középvállalkozások, valamint az ipari nagyvállalatok),
- olyan szolgáltató cégek, amelyek az innovációk létrehozását és diffúzióját segítik (pl. tanácsadó cégek, kockázati tőke társaságok), illetve

- regionális tudásbázis intézményei (egyetemek, főiskolák, kutatólaboratóriumok),
- de a szélesebb értelemben vett innovációs potenciál részének tekinthetjük a régiók természetes és épített környezetét, infrastruktúráját, valamint a regionális szintű politikákat is.

A regionális innovációs potenciál determinánsait egységes rendszerként kezelve juthatunk el a nemzeti innovációs rendszerek analógiáján keresztül a *regionális innovációs rendszerek koncepciójához* (*Inzelt* 1998; *OECD* 1997). Ebből következőleg a regionális innovációs rendszer részének tekinthetjük mindazon területi szereplőket és tényezőket, amelyek meghatározzák, támogatják vagy akár gátolják az innovációk létrejöttét és terjedését. Az innovációs rendszer nem csak a technológiai kínálat elemeinek tartott egyetemeket, kutatóintézeteket és az innovatív vállalkozásokat, azok tevékenységét, valamint a közöttük kialakuló kapcsolatokat is magában foglalja. A tudást és technológiai ismereteket előállító szakmai műhelyeken, közösségeken kívül ide soroljuk az innovációs szolgáltatásokat, a különböző „hídképző"[2] és transzfer szervezeteket, illetve a régió új vállalkozások létrejöttét támogató környezetét, de még a politikákat (elsősorban gazdaság- és területfejlesztési politikát) is. A szélesebb értelemben vett innovációs potenciál részének tekinthetjük a régiók természetes és épített környezetét, infrastruktúráját, valamint a regionális szintű politikákat is.

Az Európai Unió régióinak innovációs teljesítményében jelentkező – sok esetben többszörös – különbségek elsősorban az innovációs rendszereik *eltérő hatékonyságával* magyarázhatók. A mennyiségi különbségek mögött azonban az esetek többségében minőségi jellemzők állnak. A *hátrányos adottságú régiók* innovációs rendszereinek kevésbé hatékony működéséért az alábbi tényezők tehetők felelőssé:

- a vállalkozások nem képesek azonosítani az innovációs szükségleteiket, vagy nem ismerik a problémáikra megoldást jelentő új technológiákat, eljárásokat,
- fejletlen pénzügyi intézményrendszerük, nincs regionális innovációs alap, amely finanszírozni tudná az induló technológiai vállalkozásokat, illetve fejlesztő vagy kockázati tőkét biztosítana a növekedési szakaszban lévő vállalkozások számára,
- hiányoznak az olyan „hídképző" intézmények, amelyek képesek azonosítani a régióban található vállalkozások innovációs igényeit és a kutatásfejlesztési intézmények kínálatának ismeretében elősegítenék a kereslet és kínálat találkozását,

[2] A hídképző intézménynek azokat a profit- vagy nonprofit-orientált szervezeteket (pl. innovációs központok, technológia transzfer irodák) tekintjük, amelyek közvetítő szerepet töltenek be az innováció alapjául szolgáló tudás létrehozása és alkalmazása között.

- az állami és a magán szektor intézményei közötti gyenge együttműködések, illetve a vállalkozások közötti együttműködéseket elősegítő vállalati kultúra hiánya, ami megakadályozza a kritikus tömegű hálózati együttműködéseket és a magának az innovációs tevékenységnek a rentabilitását,
- a hagyományos iparágak és a kicsi, családi vállalkozások dominanciája következtében alacsony az innovációra való hajlam, emiatt a nemzetközi kutatás-fejlesztési együttműködésekben való részvétel is.

Az innováció rendszerszemléletű megközelítésével érthetővé válik, hogy *miért szükséges* a regionális politikáknak és a nemzeti tudomány- és innovációpolitikának a fenti gyengeségek leküzdésére koncentrálni. Ilyen értelemben kényszerű a hagyományos politikai szemléletmóddal való szakítás és a figyelem összpontosítása a regionális innovációs rendszer elemei által igényelt támogatási programok bevezetésére.

8.2. A regionális innovációs potenciál elemei

8.2.1. A felsőoktatás

A felsőoktatás szerepe meghatározó a humán erőforrások alakításában. Miközben a kilencvenes évek elején a 20–24 éves népesség 15,1%-a tanult felsőoktatási intézményben, s nappali tagozaton 11,3%, addig *2001-ben már 42,9% volt az összes beiratkozott hallgató aránya*, nappali képzésben a generáció *23,8%-a* vett részt. Míg 1990-ben 102 ezer felsőfokú képzésbe bekapcsolódott hallgatóval lehetett számolni, addig 2001-re számuk 3,42-szeresre nőtt (349 ezer fő), s ezen belül a nappali képzésben résztvevők aránya 2,51-szeresre emelkedett. Lényegében közel 250 ezer hallgatónak kellett új oktatási formákat megteremteni (pl. posztszekunderi, távoktatás), ehhez új intézményeket szervezni, új szakok, szakmák[3] oktatását megkezdeni. A reformok már a nyolcvanas években elkezdődtek, de a rendszerváltozás teremtette meg a nyitottabb, a gazdasági és a társadalmi folyamatokra érzékenyebben reagáló, s egyben nagyobb önállósággal rendelkező felsőoktatási rendszert, a maga egyre sokszínűbb ellentmondásival együtt.

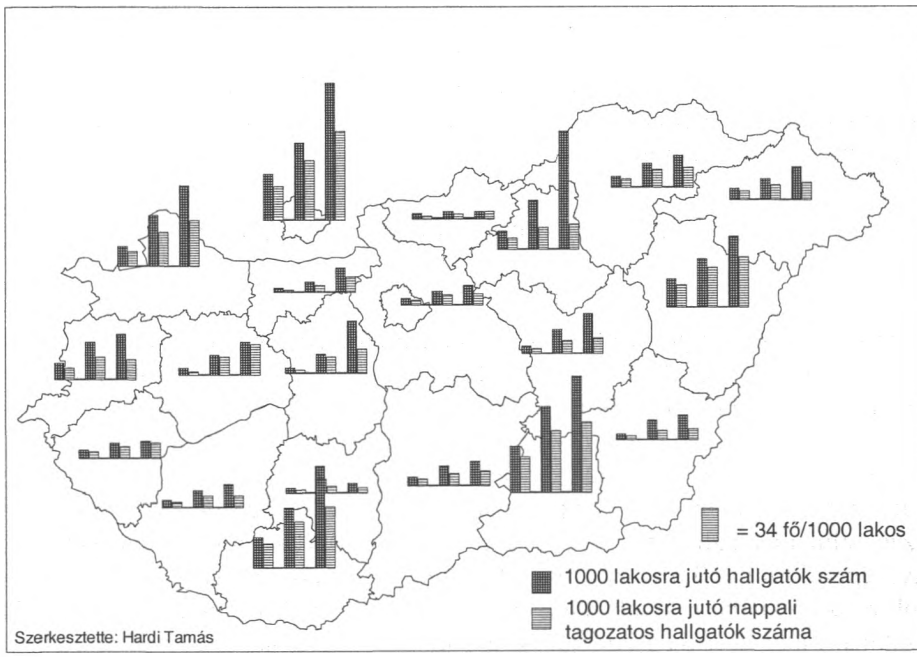
A *felsőoktatási hallgatók* létszámának regionális növekedése *nem egyenletes* (*2. ábra*). A főváros vezető szerepét megtartotta, bár 1990-ben az összes hallgatók 44,1%-a iratkozott be budapesti intézményekbe, 2001-re a hallgatók aránya 38,5%-ra csökkent, s ezen belül a nappali képzésben részt vevők már csak 42,1%-ot tettek ki. A *felsőoktatási intézmények* egyenletesen terjedtek a kilencvenes években, ami összességében a regionális különbségek csökkenéséhez ve-

[3] A Magyar Akkreditációs Bizottság jelenleg egyetemi és főiskolai szakot tart nyilván, ezek száma folyamatosan nő, ami részben az intézmények versenyének, részben pedig az egyre specializáltabb igényeknek köszönhető (www.mab.hu).

zetett (*Forray–Kozma* 1999). Minden magára valamit is adó megyeszékhely vagy másodlagos centrum, de valamiféle felsőoktatási tradícióval már rendelkező település igyekezett kiépíteni, vagy valamilyen módon fejleszteni a bázisait (*3. ábra*).

2. ábra

Ezer lakosra jutó felsőoktatási hallgatók a megyékben 1990, 1996, 2001, fő/ezer lakos

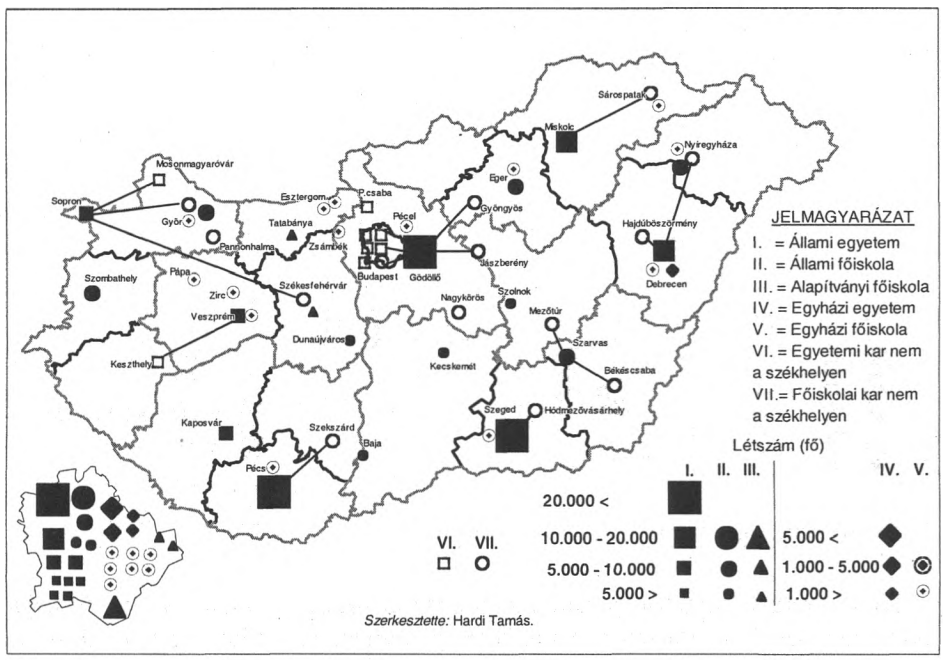

A hallgatói létszám, ezzel együtt a képzési helyek, a képzési kínálatok látványos növekedését regisztrálhatjuk, hiszen az új intézmények nagytömegű hallgatót fogadtak be, a képzés szinte minden formáját (posztszekunderi, graduális, szakirányú továbbképzés, doktori iskola) végzik. Kiemelkednek az új, a kilencvenes években döntően *helyi kezdeményezések alapján* (többségében alapítványi formában, vagy elsőként egy-egy fővárosi intézménynek a székhelyen kívüli képzéseként induló, majd fokozatosan önállósuló szervezetek) *létrejött intézmények* megyéi (Fejér, Komárom-Esztergom, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés). A meglévő hálózatok fejlesztésében is nagy dinamikát mutat több megye, illet-

ve azok központjai[4] (Heves, Veszprém, Győr-Moson-Sopron, Baranya, Pest, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). A fejlődésben *választóvonalat talán 1996 jelentett*, hiszen addig is egyenletesen emelkedett a hallgatói létszám 1990-hez képest, de a fentebb jelzett megyékben, illetve azok felsőoktatási központjaiban ismét megugrott a hallgatói létszám. Az okok hosszú sorát lehetne felsorolni, ezek között döntő, hogy több piaci elem jelenik meg a képzésben (pl. térítéses hallgatók, távoktatás), ugyanakkor *bizonyos szakmák iránt robbanásszerűen növekedett az igény* (pl. közgazdász, informatikus, jogász, kommunikációs szakemberek stb.), míg más szakmák iránt az érdeklődés visszaesett (pl. tanár, tanító) vagy időszakosan csökkent (pl. mérnöki képzés).

3. ábra

A felsőoktatási intézmények területi elhelyezkedése, 2002

Forrás: OM Statisztikai Osztály.

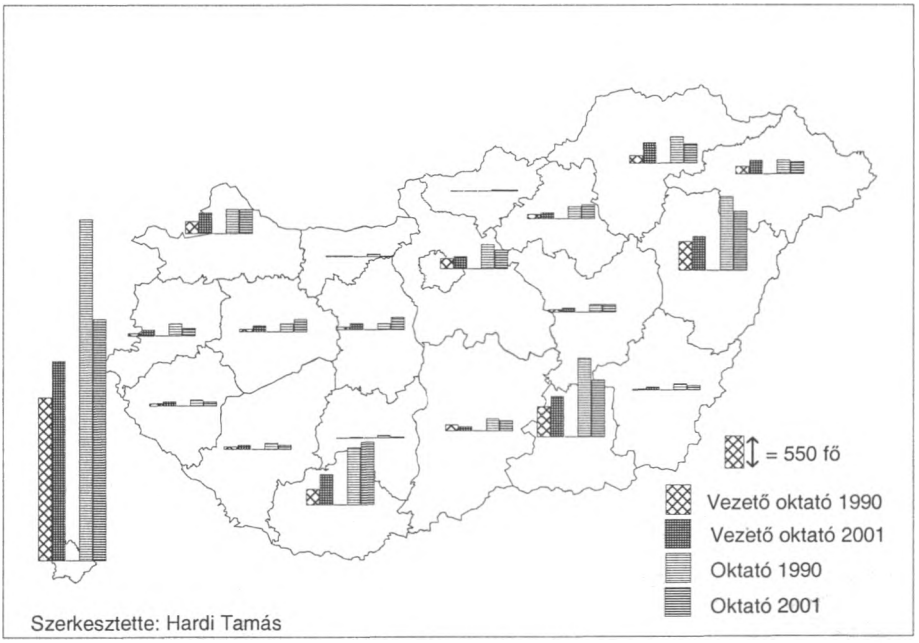
Ezekre, a piaci hatásokra egyes intézmények képesek voltak reagálni, mások kevésbé, így aztán egy új, *már térben egyenletesebbnek mondható felsőoktatási szerkezet* formálódott ki, amihez kedvező keretet teremtett az évtized végén (2000) az állami felsőoktatás intézményi összevonása (integrációja).

[4] Csak az országos átlag feletti növekedést számba véve.

A kilencvenes évek végére tehát több mint háromszorosára növekedett a felsőfokú képzésben részesülők száma, kérdés, hogy mindez a látványos növekedés *milyen szellemi erőforrásokra* épült. A felsőoktatás követeli meg csak igazán a jól képzett szakembereket, oktatókat. Elvárható, hogy megfelelő minősítéssel (szakmai kvalifikáció, tudományos fokozat) rendelkező szakemberek oktassanak. Az oktatói állományra vonatkozó összehasonlítások 1990 és 2001 között elgondolkodtató sajátosságokat tartalmaznak (*4. ábra*).

4. ábra

A teljes munkaidőben foglalkoztatott oktatók száma a megyék felsőoktatási intézményeiben 1990, 2001, fő

Hiszen míg a hallgatói létszám megtöbbszöröződött, addig az *oktatói létszám* összességében és szerkezetében a reform egy évtizede alatt lényegében *változatlan maradt*, vagy enyhén csökkent (5,9%-kal).[5] A vezető oktatók (egyetemi, főiskolai tanár, docens) száma is lényegében változatlan maradt, annak szerkezetében sem következett be átrendeződés. Miközben a főváros aránya a felsőoktatásban mérséklődött, addig a vezető oktatók száma és aránya vonatkozásában

[5] Az Oktatási Minisztérium által közölt statisztikák alapján a teljes munkaidőben foglalkoztatott oktatók száma csökkent, míg a KSH által publikált adatok az oktatók számának növekedését mutatják. A KSH szóbeli közlése alapján a differencia annak tudható be, hogy a KSH adatai nem kizárólag a főállású oktatók adatait tartalmazzák.

csak enyhe elmozdulás figyelhető meg Budapest rovására (1990-ben 50,7%, 2001-ben 47,4%). Az újonnan belépő oktatók lényegében pótolták a kilépőket, valójában tehát a nagyobb hallgatói létszámot ugyanaz az oktatói kar[6] látja el, mint korábban a kisebb hallgatói kört. Az oktatói státuszok szerkezete sem változott kedvezően, hiszen a nagyobb egyetemi központokban nem emelkedett olyan mértékben a vezető oktatók aránya, mint a hallgatói létszám változása, míg az új felsőoktatási centrumokban már arányosabban (hallgatói létszám alapján) valamivel több vezető oktató található, mint tudományos fokozattal nem rendelkező.

A napi gyakorlat az, hogy a fővárosból, vagy néhány esetben regionális felsőoktatási nagycentrumokból utaznak, *ingáznak a vezető oktatók* az új intézményekbe,vagy éppen az új szakokra, ahol a napi képzést a kisebb számban jelen lévő (ott élő) tudományos fokozattal rendelkezők, illetve a többségében azzal még nem rendelkező oktatók végzik. A felsőoktatás minősítési rendszere ugyanakkor megköveteli, hogy a szakfelelős, tantárgyfelelős vezető oktató legyen, ez papíron lényegében biztosított, ám a gyakorlatban, ezekben, az új intézményekben és szakokon a követelmény csak akadozva teljesül.

Mindez azzal a következménnyel jár, hogy a *főváros szellemi irányító és szervező szerepe tartósan fennmaradt*, sőt tovább összpontosítja a szellemi erőforrásokat, mivel nem kibocsátó, hanem inkább befogadóvá vált a kilencvenes években. Az új vidéki felső-oktatási centrumok valójában nagyon nehezen tudnak a térségük, régiójuk szellemi centrumává, élénkítőjévé válni, mivel mérsékelt a minősített szakemberállományuk, azok lekötöttek az oktatással, illetve akiknek a nevéhez, tevékenységéhez (akkreditációjához) szakok, szakmák kötődnek, azok többsége csak „leutazó", a szakmai zsargon szerint „intercity-professzor".

8.2.2. Kutatás-fejlesztés

A kutatás-fejlesztés adatsorai 1995-ig vezethetők vissza regionális bontásban. Lényegében a gazdasági mélypont körüli időszaktól a stagnálás és a lassú emelkedés periódusát lehet idősorba rendezni. Az eddigi területi tanulmányok többnyire statikus módon mutatták be a K+F regionális helyzetét. Jellemzően a kutatóhelyek számát, a foglalkoztatottak számát és a ráfordítások nagyságrendjét közölték megyei vagy regionális bontásban. Az viszont egységes a szakmai elemzésekben, hogy csak egy adott év jellemzőit vizsgálták, mindez a változatlan struktúra mellett akár el is fogadható, hiszen a legnagyobb részt reprezentáló költségvetési szférában és a felsőoktatásban inkább megszűntek intézmények.

---

[6] A személyi rotációt megerősíti, hogy az új tudományos minősítési rendszerben a PhD doktorok száma 3300 fő volt, s tudományos fokozatot összesen 6500 fő szerzett, a habilitációs (egyetemi magántanár) címet 2150 fő nyerte el (www.mab.hu). Ezek a számok jelzik, hogy a tudományos minősítések többségét a felsőoktatás felszívja, és egyben az utánpótlására is szolgál.

Az évtized végén azonban elindult egy *lassú bővülése* a szektornak, amelynek nyertesei elsősorban az egyetemi városok voltak. Ezért érdemes már *idősorba rendezni* az ismert adatokat, hogy lássuk vajon legalább Budapest–egyetemi városok relációban történt-e elmozdulás az utóbbiak javára. Ha igen, akkor *egy decentralizáltabb, területileg kiegyenlítettebb rendszer felé történő elmozdulást regisztrálhatunk.* Vagyis megkezdődött, legalábbis a felsőoktatási K+F területén, az innovációs potenciál település-hierarchia mentén történő diffúziója.

Főbb mutatóink kevéssé *jelzik vissza hipotézisünket.* A főváros, egyetemi városok és többi település relációban a lényeges szerkezeti változás a kilencvenes évek közepére lezajlott. Azt követően a kialakult arányok már kevéssé módosultak. Ez úgy jellemezhető, hogy Budapest K+F kapacitásainak csökkenése – a mutatók többségében – lényegesen erőteljesebb volt, mint a másik két csoporté. Így a K+F szektornak az átalakulás kezdetekor meglévő erőteljes fővárosi koncentrációja – K+F helyek 50%-a, teljes K+F létszám, illetve kutató-fejlesztő létszám kétharmada, K+F ráfordítások 70%-a volt Budapesthez köthető – mérséklődött, és általában az egyetemi városok – Debrecen, Gödöllő, Keszthely, Sopron, Szeged, Veszprém – pozíciója javult.

Az egyes indikátorokat tekintve azonban némileg eltérő folyamatokat tapasztalhatunk országos szinten:

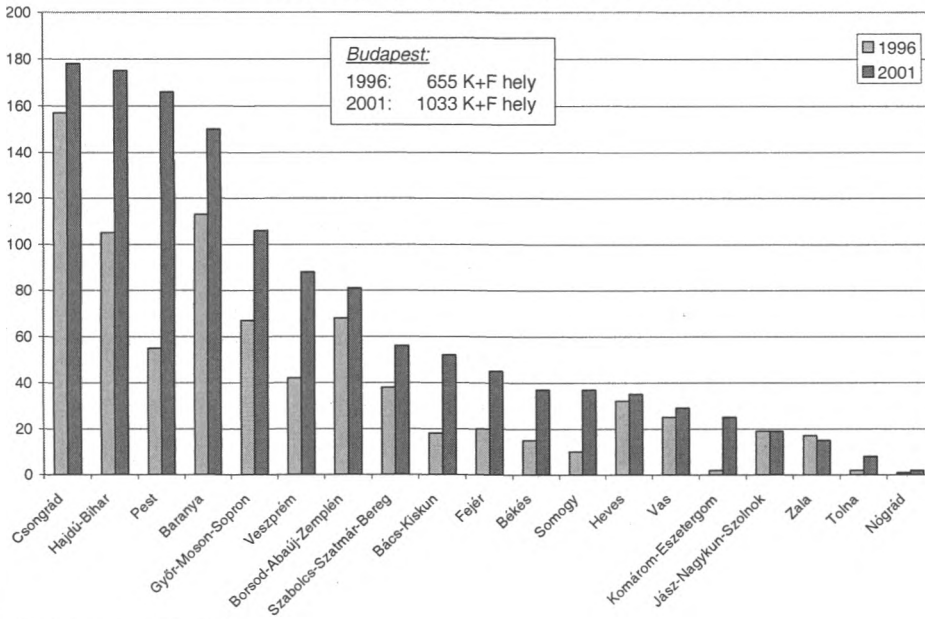
- *K+F helyek*: A többi indikátortól eltérően, a teljes 1989–2001 közötti periódusban, mindhárom csoportban növekedett a K+F helyek száma. A gyarapodás a nem egyetemi városoknál volt a legnagyobb mértékű, melynek eredményeként pozícióját 16-ról 20%-ra növelte. Ez esetben tehát egyáltalán nem érvényesült az egyetemi városokra vonatkozó hipotézisünk. Budapest súlya 10%-kal csökkent az évtized során, pedig a K+F helyek száma ott is közel duplájára emelkedett. Az 1995-re kialakult arányok csak kevéssé módosultak a periódus második felében.
- *Összes K+F létszám*: A K+F szektorhoz tartozó teljes foglalkoztatott létszám az 1989-es szint 56%-ára esett vissza. Az új évtized elejére pedig az 1995-ös szinthez képest 20%-os bővülés tapasztalható. A csökkenés Budapestet érintette a legerőteljesebben, K+F foglalkoztatottjainak több mint felét elvesztve. Hasonló mértékű visszaesést mutatnak a nem egyetemi települések. A hét egyetemi város, relatíve csekély – 14%-os, 2000 fős – áldozattal jutott túl a leépülés időszakán. Így az egyetemi városok pozíciója 60%-kal (21-ről 32%-ra) javult a csoportok közötti megoszlásban. A periódus második felében elinduló bővülés a K+F foglalkoztatásban a három csoport között arányosan oszlott meg, így az elmúlt évtized közepére kialakult arányok lényegében nem változtak. A tényleges átrendeződés Budapest és az egyetemi városok között volt, így a két kiemelt csoport koncentrációja, illetve a nem egyetemi városok leszakadása nem erősödött.

- *Kutatók, fejlesztők száma*: Tisztán a kutató-fejlesztő beosztású munkatársakat tekintve a folyamat megegyezik a teljes K+F létszám jellemzőivel. A különbség annyi, hogy az egyetemi városok pozíciójának javulása nem 60, hanem 50%-os volt (22-ről 31%-ra).
- *K+F ráfordítások*: A K+F ráfordításokat nominál értéken folyamatos növekedés jellemezte, amely a teljes periódust tekintve a ráfordítások több mint négyszeres bővülését eredményezte. Reálértéken azonban ezzel a jelentősnek tűnő gyarapodással a K+F ráfordítások 2001. évi, 1989-es áron számolt értéke elmarad az akkori ráfordítások szintjétől. Az átrendeződés ennél a mutatónál is Budapest és az egyetemi városok között történt, 5–5 százalékpontot vesztve, illetve nyerve. Itt sem változtak a periódus második szakaszában az 1995-re kialakult arányok, illetve két kiemelt csoport koncentrációja a teljes periódus alatt nyomasztó (85%) maradt.

Ugyanezeket a mutatókat *területi (megyei) szinten vizsgálva* árnyaltabb képet kapunk, mint a fenti három csoportra bontott elemzéssel (*5–7. ábra*).[7]

5. ábra

K+F helyek száma megyénként, 1996 és 2001, db

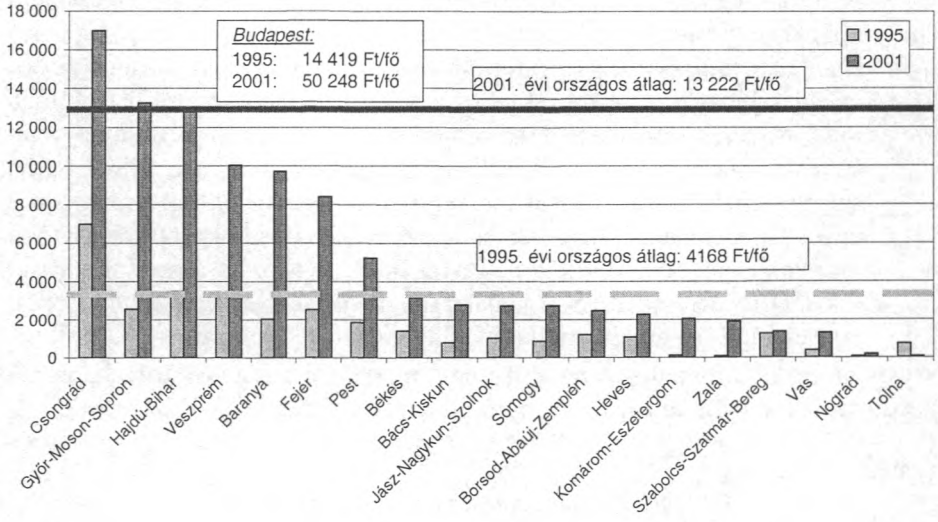

Szerkesztette: Lados M.

[7] Az ábrázolás során Budapest értékét nem szerepeltettük a grafikonon, mert az olyan mértékben meghaladja az egyes megyék értékét, hogy a megyék egymáshoz viszonyított különbségei elmosódnának. A viszonyítás kedvéért Budapest értékeit a grafikonra helyezett szövegdobozban jeleztük, továbbá behúztuk az egyes évekre vonatkozó országos átlag szintjét is.

6. ábra

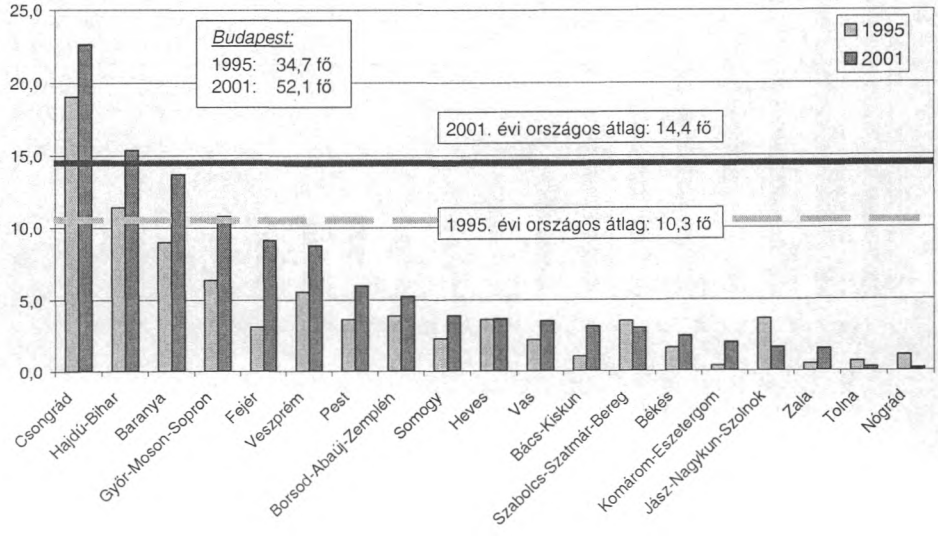
Egy főre jutó K+F ráfordítások, 1995 és 2001, Ft/fő

Szerkesztette: Lados M.

7. ábra

Tízezer lakosra jutó kutatók, fejlesztők száma, 1995 és 2001, fő

Szerkesztette: Lados M.

Ha az egyes főbb mutatókra – K+F helyek száma, fajlagos K+F ráfordítás, 10 000 lakosra jutó kutatók és fejlesztők száma – rangsorokat képezünk és a helyezési számokat, összeadjuk, akkor adott évre *K+F potenciálra vonatkozó rangsort* állíthatunk össze a megyékre. A számításokat *két időpontra* elvégezve megfigyelhetők az egyes megyék pozíciójának egymáshoz viszonyított változásai.

Területi adatok hiányában az első területi rangsort 1995-re tudjuk kiszámolni. Ez abból a szempontból megfelelő, hogy a hazai K+F kapacitások és teljesítmény mélypontjának időszakához viszonyíthatunk. A második rangsort az elérhető legutolsó, 2001. évi területi adatok képezik (*1. táblázat*). A hat éves periódus viszonylag rövid idő a jelentősebb változásokhoz. A táblázatból megállapítható, hogy az elmúlt évtized közepére kialakult, *egymáshoz viszonyított K+F potenciálban alig történt elmozdulás.*

A vezető megyék helyzetüket megtartották. Győr-Moson-Sopron és Baranya helyet cseréltek, előbbinek a relatíve kedvezőbb K+F ráfordítási arányai miatt. Ebben egyaránt szerepet játszik a vállalati K+F újbóli élénkülése (pl. Audi), valamint a felsőoktatási kapacitások bővülése. A vezető megyékben számottevő egyetemi központok találhatók, így értelemszerű, hogy a megyék rangsorának élén állnak.

A leggyengébb öt megye csoportjában is mindössze két változás regisztrálható. Egyrészt a 17. és 19. helyen felcserélődött Komárom-Esztergom és Tolna megye pozíciója az előbbi javára, másrészt a 16. helyen új szereplő jelent meg: Bács-Kiskun megyét Vas váltotta fel. A helyezési számok változásában mind pozitív, mind negatív irányban 3–3 megye helyzete változott jelentősebben. Bács-Kiskun megye összesített helyezési száma 12 ponttal javult és a 16. helyről a 10.-re jött előre. Somogy és Komárom-Esztergom helyzete egyaránt 9 ponttal javult. Előbbi számára ez négy, az utóbbinak két lépést jelentett a rangsorban. A legnagyobb visszaesést Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg mutatja. Előbbi 10 ponthelyezési szám növekedés mellett 4, míg az utóbbi 11 pont helyezési szám növekedés mellett 3 helyet lépett vissza a rangsorban.

Míg a fenti rangsorok csupán az egymáshoz viszonyított potenciált, az abban történő elmozdulásokat mérik, addig a megyei *K+F teljesítmény GDP-hez viszonyított arányának és a gazdasági fejlettségnek* (területi fajlagos GDP) a *kétdimenziós skálázása* az egyes megyék K+F helyzetét jobban pozícionálja, egyúttal fontos üzeneteket hordoz a K+F és a területi politika számára. Az alkalmazott kétdimenziós skálázás meglehetősen homogén képet fest a hazai gazdasági fejlettségi és K+F viszonyokról. (*8. ábra*) *A megyék háromnegyede a IV. mezőbe esik mind 1995-ben, mind 2001-ben.* Az is kiolvasható az ábrából, hogy a megyék többségében a K+F teljesítmény stagnálása vagy nagyon mérsékelt növekedése, és a gazdasági potenciál átlaghoz viszonyított romlása a jellemző. A tendencia, a gazdasági fejlettség GDP-vel mért területi különbségeinek növe-

kedése, a területfejlesztési politika felzárkóztatási programjai ellenére a következő években is jellemző marad. Mindez abból adódik, hogy a fejlettebb megyékben a kilencvenes évek derekán betelepült külföldi tőke, legalább a versenyképességéhez szükséges pótlólagos beruházásokat megvalósítja. A tőkeszegény megyék viszont – a multinacionális kereskedelmi hálózatok kivételével – kevéssé kaptak az elmúlt években a fejlett megyékhez hasonló külföldi tőkeinjekciókat.

1. táblázat

A megyei K+F potenciál rangsora

	Megyék	1995					Megyék	2001			
		(1)*	(2)	(3)	Össz.			(1)	(2)	(3)	Össz.
1.	Budapest	1	1	1	3	1.	Budapest	1	1	1	3
2.	Csongrád	2	2	2	6	2.	Csongrád	2	2	2	6
3.	Hajdú-Bihar	4	3	3	10	3.	Hajdú-Bihar	3	4	3	10
4.	Baranya	3	7	4	14	4.	Győr-Moson-Sopron	6	3	5	14
5.	Győr-Moson-Sopron	6	5	5	16	5.	Baranya	5	6	4	15
6.	Veszprém	8	4	6	18	6.	Veszprém	7	5	7	19
7.	Pest	7	8	8	23	7.	Pest	4	8	8	20
8.	Borsod-Abaúj-Zemplén	5	11	7	23	8.	Fejér	11	7	6	24
9.	Fejér	12	6	12	30	9.	Borsod-Abaúj-Zemplén	8	13	9	30
10.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	9	10	11	30	10.	Bács-Kiskun	10	10	13	33
11.	Heves	10	12	10	32	11.	Somogy	13	12	10	35
12.	Jász-Nagykun-Szolnok	13	13	8	34	12.	Békés	12	9	15	36
13.	Békés	16	9	15	40	13.	Heves	14	14	11	39
14.	Vas	11	17	14	42	14.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	9	17	14	40
15.	Somogy	17	14	13	44	15.	Jász-Nagykun-Szolnok	17	11	17	45
16.	Bács-Kiskun	14	15	16	45	16.	Vas	15	18	12	45
17.	Tolna	18	16	18	52	17.	Komárom-Esztergom	16	15	16	47
18.	Zala	15	19	19	53	18.	Zala	18	16	18	52
19.	Komárom-Esztergom	18	18	20	56	19.	Tolna	19	20	19	58
20.	Nógrád	20	20	16	56	20.	Nógrád	20	19	20	59

(1) K+F helyek; (2) Egy lakosra jutó K+F ráfordítás; (3) 10 000 főre jutó kutatók és fejlesztők; Össz.: összes helyezési szám; * 1996. évi adat.
Szerkesztette: Lados M.

A hazai viszonyok között magas gazdasági és K+F teljesítményt mutató mezőbe csak *Budapest* tartozik. Az ábrán az értékét nem szerepeltettük, mert abban az esetben a leszűkülő osztályközök miatt a megyék közötti különbségek és a két év egymáshoz viszonyított változásai egybe mosódtak volna. A kedvező K+F potenciállal, sajnos, gyenge gazdasági teljesítmény párosul Csongrád és Hajdú-Bihar esetében. Mindkét megyébe a kedvező K+F potenciál még nem képes a gazdasági teljesítményt oly mértékben emelni, hogy az a megyék relatív gazdasági potenciálját is növelje.

8. ábra

A K+F potenciál és gazdasági fejlettség típusai

	Mérsékelt K+F tevékenység	Erős K+F tevékenység
Erős gazdaság	Fejér, Győr-Moson-Sopron, Vas	Budapest
Gyenge gazdaság	Baranya, Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom-Esztergom, Pest, Nógrád, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Tolna, Veszprém, Zala	Csongrád, Hajdú-Bihar

Szerkesztette: Csizmadia Z.

Három megye – Fejér, Győr-Moson-Sopron és Vas – esetében tapasztalhatjuk, hogy *K+F kapacitása nincs összhangban relatíve fejlett gazdasági teljesítményével.* Nem meglepő, hogy mind a Nyugat-Dunántúl, mind a Közép-Dunántúl területfejlesztési programjában kiemelt prioritásként kezelik az *innovációs miliő fejlesztését.*

A jelzett ábra két megye esetében mutatja *pozíciójának jelentős változását*, vagyis egyik mezőből a másikba történő átkerülését 1995 és 2001 között. Hajdú-Bihar a IV. mezőből, romló gazdasági potenciál mellett, a kedvező K+F kapacitást jelző mezőbe lépett. Fejér megye pedig szintén a IV. mezőből, romló K+F teljesítmény mellett, a fejlett gazdasági teljesítményű mezőbe került.

8.2.3. A felsőoktatás és a kutatás-fejlesztés trendjei

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a kutatás-fejlesztési *erőforrások fővárosi koncentrációja* nem csökkent, sőt növekedett, az újdonságokat megjelenítő tevékenységek, szervezetek és egyben információk változatlanul Budapesten összpontosulnak. A kutatás-fejlesztésben bekövetkező jelentős átrendeződés a

fővárost is sújtotta, azonban vezető szerepét változatlanul megtartotta, sőt, valamelyest növelte több vidéki tudományos intézet megszűntetésével, ugyanezt tapasztalhattuk a kutatás-fejlesztést szolgáló források vonatkozásában is. Budapest viszont veszített szerepéből a felsőoktatásban, hiszen a vidéki egyetemi központokban és több újonnan alakult felsőoktatási centrumban látványosan nőtt a hallgatói létszám, miközben mindezt ugyanolyan arányban nem követette a tudományos fokozottal rendelkezők arányosabb területi eloszlása.

Míg a *gazdasági szerkezet megújítása* az ország nyugati és északnyugati térségeiben gyorsabban és sikeresebben történt meg, addig ezek a térségek rendkívül *kedvezőtlen helyzetben voltak, vannak a kutatás-fejlesztés*, de a *felsőoktatás vonatkozásában* is. Egyedül a főváros gazdaságának átrendeződése és az ottani kutatás-fejlesztés, illetve felsőoktatási bázis között lehet valamiféle előremutató kapcsolatot fellelni a nagyfokú koncentráció következtében, de a nem fővárosi centrumokban ugyanezt egyáltalán nem mutathatjuk ki, sőt, kimondottan annak ellenkezője tapasztalható.

A magyar területi szerkezet megújítása a kilencvenes években nincs kapcsolatban a kutatás-fejlesztéssel és a felsőoktatással. Egyértelmű, hogy nem ezek a kapacitások generálják a telephelyválasztást, a külföldi és a hazai működő tőke letelepedését, vagy éppen a gazdasági szerkezetek megújítását. Vélhetően a piacgazdaság kialakulását jelentő első mennyiségi és szerkezet átalakító fázist követi majd egy újabb szakasz, amikor megkezdődik a gazdasági egységek és a tudományos, felsőoktatási erőforrások fokozatos egymásra találása. Ennek néhány jegye már felismerhető Budapest vonatkozásában (pl. kutató-fejlesztő centrumok telepítése, a K+F megrendelések növekedése). A nem fővárosi tudományos és felsőoktatási centrumokban a rendelkezésre álló kapacitások gyorsabb területi fejlődést eredményezhetnek, s egyben a lokális és regionális gazdaság átrendeződéséhez szintén kedvezőbb feltételeket kínálhatnak.

A *helyi, területi önkormányzatok* változó intenzitással ismerték fel a felsőoktatásban, és kisebb részt a tudományos kutatásban rejlő település- és térségfejlesztési lehetőségeket. Általános megállapítások a helyi önkormányzatok magatartására nem tehetők. Az elmondható, hogy azokban a centrumokban segítették határozottabban e szektor fejlesztését (döntően létesítmények átadásával, kisebb mértékben anyagi eszközök biztosításával), ahol korábban nem, vagy egyoldalú volt a felsőoktatás, illetve a jelentős tradíciókat (néhány egyetemi város) képes volt a személyes kapcsolatok varázsa erősíteni. Lassan ismerik fel a nagyobb centrumok is, hogy a tudományos és felsőoktatási kapacitások fejlesztése meghatározó lehet a *település jövője* szempontjából. A mérsékelt felismerést még mérsékeltebben követi ennek a fejlesztési célnak az anyagi forrásokkal történő támogatása.

A *területi politika és a tudománypolitika* nem talált egymásra az elmúlt tíz esztendőben. Mindkét politika önmaga megalkotásával volt elfoglalva, így sem

a területi politikának nem voltak kézzel fogható üzenetei a tudomány és a felsőoktatás felé, sem pedig a formálódó tudománypolitika nem tudott mit kezdeni a területi szerkezettel, folyamatokkal. Az *Országos Területfejlesztési Koncepció* foglalkozik a kutatás-fejlesztés és a felsőoktatás kívánatos területi szerkezetével, de az abban megjelölt fejlesztési irányok mögött átfogó kutatások nem álltak, illetve a szakmai egyeztetések hiányában inkább elutasítást, mint támogatást kapott. Néhány gyenge jelét tapasztalhattuk a területi sajátosságok érvényesítésének a tudománypolitikában (pl. Bay Zoltán-intézetek telepítése, OTKA műszerközpontok), de például a felsőoktatás fejlesztési koncepcióinál a *regionális szempontok* (pl. tudományterületek hiánya, elérhetőség, kapacitások koncentrációja) nem jelentek meg, azok nem épültek a területi gazdaságok fejlődési és megújítási irányaira. A területfejlesztés intézmény- és eszközrendszerének átalakításánál (pl. decentralizált források) nem vették figyelembe a kutató-fejlesztő és felsőoktatási kapacitásokat, illetve ha igen, úgy azokhoz nem voltak képesek forrásokat rendelni. A kutatás-fejlesztés és a felsőoktatás fejlesztési forrásainak *területi decentralizációjára* még kísérletek sem történtek.

8.2.4. Vállalkozások innovációs aktivitása egy régióban

A Nyugat-dunántúli régióban a vállalkozások innovációs aktivitására vonatkozó kérdőíves felmérés alapvető célkitűzése a régió gazdasági szervezeteinek ilyen irányú tevékenységeire vonatkozó azon legfontosabb információk összegyűjtése volt, amelyek nélkülözhetetlenek a regionális innovációs stratégia megfogalmazásához. Ebből kifolyólag inkább egy általános *innovációs helyzetfeltárásnak* tekinthető, ami nem korlátozódhatott csupán az innovatív cégekre. Amennyiben kifejezetten csak innovatív vállalkozásokra terjesztettük volna ki a vizsgálatot, valószínűleg kedvezőbb eredményeket kaptunk volna.

A *lekérdezett vállalatok* 45%-a Győr-Moson-Sopron megyében található, Zala megye vállalatai 39%-ban reprezentáltak a mintában, Vas megyéből pedig a visszaküldött kérdőívek 16%-a származik. Figyelembe véve a régió megyéire vonatkozó adatokat a vállalkozások *számáról* egyértelműen kirajzolódik Vas megye alulreprezentáltsága, és ezzel a következtetések további torzulása. A visszaküldési hajlandóság a Vas megyei vállalatok esetében volt a legmagasabb (30,15%), Zala megyéből majdnem minden negyedik vállalat küldte vissza a kérdőíveket, viszont Győr-Moson-Sopron megye esetében arányuk alig 10% (*2. táblázat*). Az elemzési keretben szereplő vállalkozások legjelentősebb gazdasági formája a kft. (60%), az rt. (25%) és a szövetkezet (10%), az egyéni vállalkozások, a bt.-k és a kkt.-k minimális arányban jelennek meg (együttesen 5%). Ezzel az elemzési minta relevanciája a gazdasági forma típusainak aránytalan megoszlása miatt tovább szűkül a kft.-re és az rt.-re.

A mintában szereplő gazdasági szervezetek között *nem találhatók* mikrovállalkozások,[8] mivel az e körből kikerülő vállalkozások információi jelentősen torzítanak az eredményeken, így a nemzetközi innovációs felmérésekben is csak a 10 főnél nagyobb vállalkozások szerepelnek. A foglalkoztatottak átlagos száma 182 fő, a medián értéke 66 fő, ami jobban értelmezhető információt nyújt a foglalkoztatottak számának középértékéről, mivel nagy a távolság a foglalkoztatottak minimum és maximum értéke között. A gazdasági szervezetek *legnagyobb része kisvállalkozás* (45,3%), vagy közepes méretű gazdasági szereplő (35%). A visszaérkezett válaszok egyötöde pedig olyan nagyvállalatoktól származik, amelyek több mint 250 főt foglalkoztatnak.[9]

2. táblázat

A minta és a régió jellemzői

Jellemzők	Győr-Moson-Sopron	Vas	Zala	Nyugat-Dunántúl
Vállalkozások száma*	38 145	20 227	27 042	85 414
A kiküldött kérdőívek száma	520	63	201	784
Visszaérkezett válaszok száma	53	19	45	117
Visszaérkezési arány (%)	10,19	30,15	22,38	14,92
Foglalkoztatottak száma**	122 306	76 234	68 015	266 555
Foglalkoztatottak száma a mintában	6 871	5 900	8 474	21 245

* A működő gazdasági szervezetek száma.
** A működő gazdasági szervezeteknél alkalmazásban állók száma.
Szerkesztette: Csizmadia Z.

A cégek tulajdonosi szerkezetét vizsgálva a hazai gazdasági szervezetek dominanciája rajzolódik ki. A megkérdezett vállalkozások *kétharmada teljes magyar tulajdonban* van. Minden negyedik cég az 50%-os tulajdonosi hányadnál nagyobb külföldi részesedéssel rendelkezik. A legkisebb arányban a vegyes vállalatok képviseltetik magukat (8,4%)[10].

A külföldi értékesítés tekintetében a vállalkozások 17,5%-a egyáltalán nem folytat exporttevékenységet, a minta alsó 25%-a – azokon túl akik nem exportálnak – legfeljebb 1%-os külföldi értékesítésről számolt be. A megkérdezettek fele nem értékesít 5%-nál többet termékeiből/szolgáltatásaiból külföldön. Csak

[8] A legkisebb vállalkozás legalább 11 főt foglalkoztat, a legnagyobb gazdasági szervezet több mint 2000 főt foglalkoztat.

[9] A vállalkozások méretét a foglalkoztatottak számából határoztuk meg. A 11–50 főt foglalkoztató vállalkozások minősülnek kisvállalkozásnak, az 51–250 főt foglalkoztatók középvállalkozásnak, és a 250 főnél többet nagyvállalatoknak.

[10] A tulajdonosi szerkezetre vonatkozó válaszok 8,5%-a hiányzik.

a felső kvartilisbe tartozó vállalatok exportja éri el, vagy lépi túl a 65%-os szintet.[11] A vállalkozások nagy része főként a belső piacon érdekelt, és nem meghatározó jelentőségű, vagy csak másodlagos számára az exportpiac léte.

A felmérés központi eleme az volt, hogy információt kapjunk arról, hogy 1) a régióban *a gazdasági szervezetek hány százaléka tekinthető innovatívnak*, valamint 2) *miben nyilvánul meg innovatív tevékenységük*. Az innováció formai elemeinek jellemzőiről négy kérdés alapján próbáltunk meg információkat szerezni:

- új termék vagy szolgáltatás kifejlesztése,
- új eljárás kifejlesztése,
- már meglévő termék vagy szolgáltatás továbbfejlesztése,
- már meglévő eljárás továbbfejlesztése.[12]

A régióban megkérdezett vállalkozások *innovációs hajlama*[13] meglehetősen alacsony, ha a négy kérdésnek megfelelően tekintünk az innovativitás fogalmára, és tartalmi hátterére. A gazdasági szervezetek majdnem *60%-a* egyetlen területen sem tett innovatívnak minősülő lépéseket az elmúlt három év során, tehát nem fejlesztettek ki új dolgokat, de még arra sem történtek lépések az esetükben, hogy a már meglévő termékeiket, szolgáltatásaikat és/vagy eljárásaikat továbbfejlesszék (*3. táblázat*).[14]

3. táblázat

A fejlesztési hajlandóság

Megnevezés	Gyakoriság	%	Érvényes %	Kumulált %
A fejlesztési hajlam hiánya	67	57,3	57,3	57,3
Alacsony fejlesztési hajlam	21	17,9	17,9	75,2
Átlagos fejlesztési hajlam	22	18,8	18,8	94,0
Kiugró fejlesztési hajlam	7	6,0	6,0	100,0
Összes	117	100,0	100,0	–

Szerkesztette: Csizmadia Z.

[11] Az export arányára vonatkozó válaszok 46,2%-a hiányzik.

[12] Az innovativitás négy területén 3 évre visszamenőleg kellett válaszolnia a megkérdezetteknek. A kérdésekre az innovációs formák esetében nagyjából a megkérdezettek háromnegyede válaszolt.

[13] A vállalatokat négy kategóriába soroltuk az innováció jellegére adott válaszaik alapján. Azokat a vállalatokat, amelyek egyik területen sem tettek innovatív lépéseket, a fejlesztési hajlam hiánya jellemzi. Akik legalább egy területen bizonyultak innovatívnak (fejlesztés vagy továbbfejlesztés), azokra alacsony fejlesztési hajlam a jellemző. Átlagos az innovativitása azoknak a cégeknek, ahol legalább két területen történtek fejlesztések, és kiugrónak minősülnek azok a vállalatok, ahol legalább három, de inkább négy területen is történtek előrelépések az elmúlt három évben.

[14] A nem innovatív szereplői a gazdaságnak a kisvállalkozások között fordulnak elő nagyobb arányban (68%), és a teljesen magyar kézben lévő gazdasági szervezetek között (60%).

Hasonló az alacsony és az átlagos innovativitású vállalkozások aránya. Akik legalább három vagy esetleg négy fejlesztési területen is igennel válaszoltak a megkérdezettek 6%-át teszik ki. A vállalati *létszám növekedésével* mindenképpen nő az innovációs hajlam, az átlagos és a kiugró fejlesztési hajlandósággal rendelkező vállalatok nagy része (85%) közép- vagy nagyvállalkozás. A tulajdonosi szerkezet alapján a vegyes-, és a túlnyomóan külföldi kézben lévő vállalatok innovativitása magasabb a kizárólag magyar kézben lévő gazdasági szereplőkénél.[15]

A leggyakoribb innovációs irányt a *korábbi, már meglévő termékek/szolgáltatások továbbfejlesztései jelentik* a vállalkozások számára, majd az eredeti, a piacon korábban nem létező termékek/szolgáltatások kifejlesztése következik az „innovációs preferenciarendszerben". Az eljárások kifejlesztése vagy továbbfejlesztése nem olyan gyakori a vállalkozások innovációs stratégiáiban, és főként a már korábban kifejlesztett eljárásaikat módosítják (*4. táblázat*).

4. táblázat

Az innovációs formák

Innovációs formák az utóbbi három évben		Igen	Nem
Eredeti, a piacon korábban nem létező termék kifejlesztése	Érték	25	64
	%	28,1	71,9
Eredeti, a piacon korábban nem létező eljárás kifejlesztése	Érték	7	78
	%	8,2	91,8
Korábbi termék, szolgáltatás továbbfejlesztése	Érték	37	52
	%	41,6	58,4
Korábbi eljárás továbbfejlesztése	Érték	21	69
	%	23,3	76,7

Szerkesztette: Csizmadia Z.

Az eredeti, a piacon korábban nem létező termékek/szolgáltatások kifejlesztésében és továbbfejlesztésében a kis- és a közép-, valamint a nagyvállalkozások is egyaránt érintettek. Ezzel szemben az új eljárások és a korábbiak továbbfejlesztése terén már jelentős a különbség a megkérdezettek között, ha a vállalkozások nagyságát és tulajdonosi szerkezetét vesszük figyelembe. Az eljárásinnováció tekintetében a nagyobb részt külföldi tulajdonban lévő közép- és nagyvállalkozások emelkednek ki a megkérdezettek közül.[16]

[15] A teljesen magyar kézben lévő vállalkozások 20%-a valósít meg innovációt átlagos vagy kiugró szinten, míg a vegyes és a nagyobb részt külföldi tulajdonban lévő vállalkozások esetében ez az arány 30–35%.

[16] Az esetükben az új eljárás kifejlesztése a megkérdezettek 20%-ára kiterjed, szemben a magyar kézben lévő kisvállalkozásokkal, ahol ez az arány 5% körüli.

Információértéke van annak, hogy az egyes vállalkozások miként értékelik innovációs lépéseiket. Az *innovációs potenciál mérésére két módszert alkalmaztunk.* Mindkét esetben a megkérdezetteknek egy skálarendszerben kellett magukat elhelyezni.[17] A *9. ábra* az innovációs és a minősített innovációs potenciál megoszlását mutatja a teljes minta esetében.[18]

A leggyakoribb válasz az *ötös innovációs potenciál volt.* A versenytársak értékéhez viszonyított minősítés során a vállalkozások átlagosan 75 pontot adtak maguknak, de a válaszadó gazdasági szereplők leggyakrabban 100 pontra értékelték innovációs potenciáljukat (módusz). A válaszok megoszlását bemutató ábra balra tolódása érzékelteti, hogy a *megkérdezettek jelentős része nagyon gyengének* (13%), vagy *gyengének* (24%) ítéli meg innovációs potenciálját. Az összes megkérdezett háromnegyede nem tartja jobbnak fejlesztési potenciálját 6 pontnál a 10-ből, és senki sem volt a válaszadók között, aki maximális pontot adott volna magának (a 9-es értékhez is csak a válaszadók 2%-a tartozik).

A *vállalkozások 90%-a nem tartja jobbnak saját fejlesztési eredményeit a legfontosabb versenytársához viszonyítva.* Az összes megkérdezett majdnem 30%-a egyenrangúnak tartja saját vállalkozását a versenytársáéval, és csupán 10%-uk értékelte jobbnak saját innovációs teljesítményét a legfontosabb versenytársáénál. A gazdasági szervezetek egytizede meglepően alacsonynak minősítette eredményeit (0, 1 és 2 pont). A válaszadók azon 10%-a, akik jobbnak tartják innovációs potenciáljukat a legfontosabb verseny-társuknál általában 20–30 ponttal értékelték felül magukat.[19]

A vállalkozások méretét tekintve nem figyelhetőek meg jelentősebb eltérések a két potenciálmutatóban. A *tulajdonosi szerkezet* szerint viszont jelentősebben differenciálódik a fejlesztési eredményesség megítélésének megoszlása. A külföldi tulajdon növekedésével nő a gazdasági szereplők innovációs potenciálja. A *legoptimistábban* a többségi *külföldi tulajdonban lévő vállalkozások* és az 50%-ot el nem érő külföldi részesedéssel rendelkező gazdasági szervezetek tekintenek innovációs potenciáljukra, ezek átlagos értéke (5,67; illetve 5,57) több mint 1 ponttal magasabb, mint a hazai tulajdonú cégek esetében (4,26). A külföldi tulajdonban lévő cégek a minősített potenciáljukat is magasabbra értékelték (87 pont), mint a hazai (74 pont) vagy a vegyes tulajdonú (70 pont) vállalkozások.

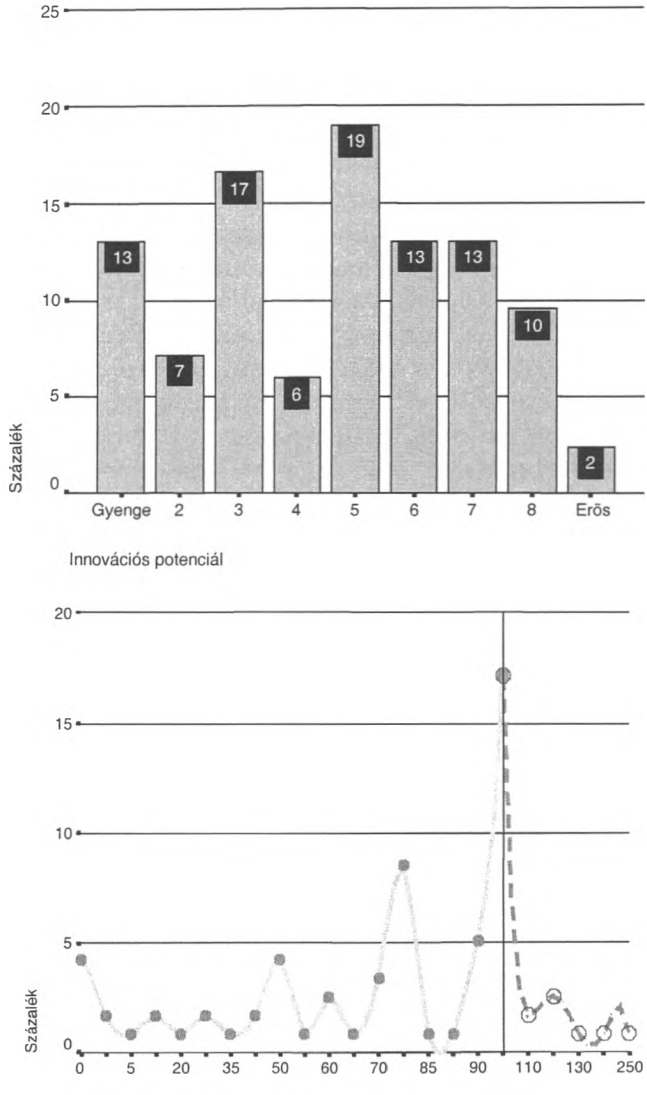
[17] Az innovációs potenciál mérésére egy 10 fokozatú skálát használtunk, ahol az egyes a nagyon gyenge, a tízes pedig a nagyon erős fejlesztési potenciált jelentette. A minősített innovációs potenciál mérése úgy történt, hogy megkértük a válaszolókat, minősítsék vállalkozásuk innovációs potenciálját a legfontosabb versenytársukhoz képest úgy, hogy a versenytárs értéke 100.

[18] Az innovációs potenciál esetében ez a megkérdezettek 71,8%-át jelenti, míg a minősített potenciál esetében a válaszolók aránya 65% volt csupán. A többi vállalkozás vagy nem tudta, vagy nem akarta értékelni fejlesztési erejét.

[19] Kiugró eseteket jelent a 150-es és a 250-es pontérték (egy-egy válaszadó csupán).

9. ábra

Az innovációs, és a minősített innovációs potenciál megoszlása

Megjegyzés: Az innovációs potenciál 10 fokozatú skáláján egyetlen vállalkozás sem értékelte saját innovációs potenciálját 10-esre, ezért az ábrán sem tüntettük fel.

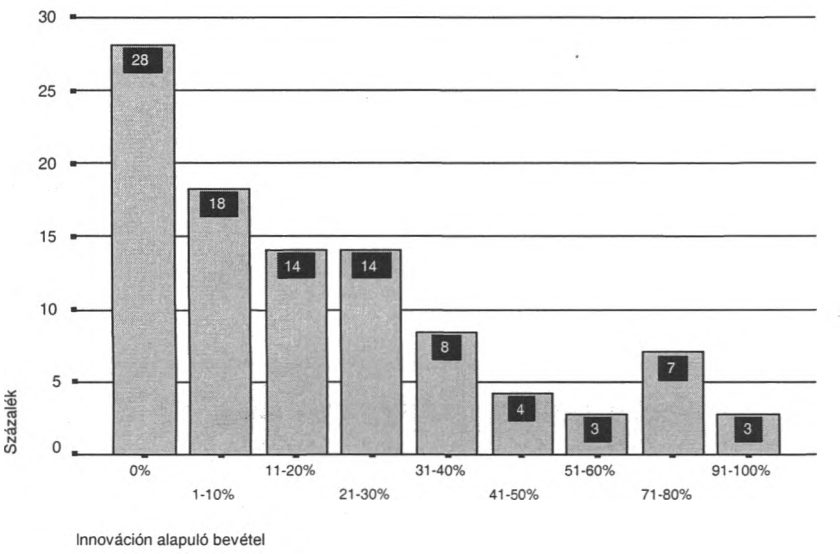
Szerkesztette: Csizmadia Z.

A régió gazdasági szereplőinek fejlesztési teljesítményét a teljes forgalmukon belüli, *innováción alapuló bevételeik %-os arányával mértük*, az utóbbi három évre vonatkozóan[20]. Az innováción alapuló bevételek átlagos aránya 23%. A minta a 15%-os értéknél oszlik két részre, és a leggyakoribb válasz a 0% volt.

A bevételek eloszlásának legfontosabb jellemzője (*10. ábra*), hogy a *megkérdezettek közel 30%-a nem rendelkezik innováción alapuló bevételekkel*. Csupán minden második gazdasági szereplő mondhat magáénak 15%-nál nagyobb arányú fejlesztésen alapuló bevételt. 30%-os aránynál nagyobb bevétellel az elemzési egységek felső 25%-a rendelkezik.

10. ábra

Innovációs teljesítmény

Szerkesztette: Csizmadia Z.

Az innovációs bevételek aránya alapján három csoportra lehet bontani a vállalkozásokat. A cégek 28%-ának árbevételében nincsen nyoma az innovációnak. Több mint 40%-os arányt képviselnek azok a vállalkozások, ahol a fejlesztésekből származó bevételek az utóbbi három évben legfeljebb 30%-osak voltak. A fejlesztésből adódó igazán jelentős – 50%-ot meghaladó mértékű – bevételek csak nagyon kevés vállalkozásnál realizálódtak.

[20] Az elemzési minta 60%-a válaszolt a vállalkozás innovációs teljesítményével kapcsolatban.

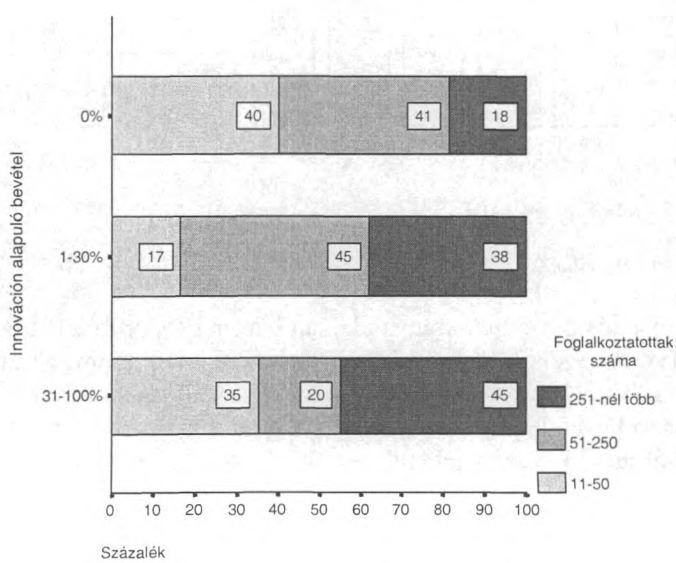
Általában az *egészen nagy* és a *viszonylag kicsi* vállalkozások azok, amelyek *jelentősebb fejlesztésen alapuló bevétellel rendelkeznek*. A nagyobb vállalkozások között alig akad olyan, ahol ne lenne innováción alapuló bevétel. A kisvállalkozások két csoportra bonthatók: vagy nagyon magas az innováción alapuló bevételük, vagy szinte egyenlő a nullával. A közepes méretű vállalkozásokra inkább a 0%-os és az 1–30%-os bevételi kategóriák jellemzőek.

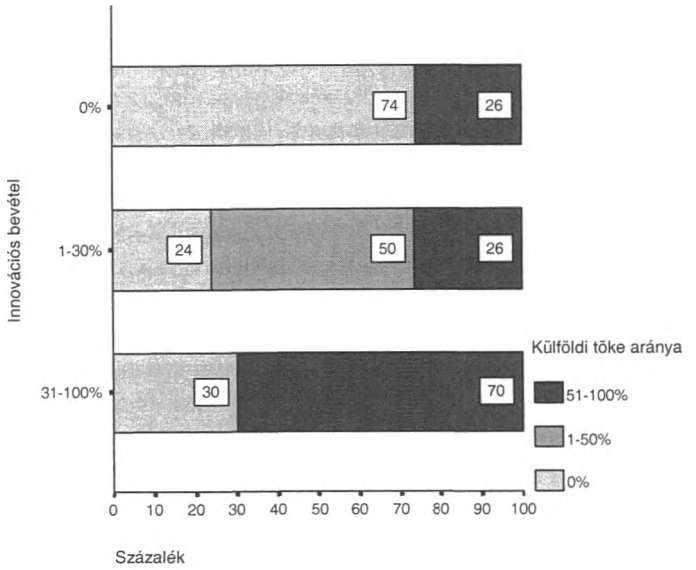
Markánsabbak az eltérések a *tulajdonviszonyok* tekintetében. Azoknak a vállalkozásoknak, amelyek egyáltalán nem rendelkeznek fejlesztésen alapuló bevételekkel, háromnegyede magyar kézben van. A vegyes vállalatokra jellemző, hogy rendelkeznek ugyan fejlesztésen alapuló bevételekkel, de azok nem magasabbak az összbevétel 30%-ánál. Igazán jelentős (30%-nál több) innováción alapuló bevételi hányaddal a 250-nél több főt foglalkoztató nagyvállalatok rendelkeznek, valamint számos kisvállalkozás (*11. ábra*).

Árnyaltabb képet kapunk a *méret és a tulajdonosi szerkezet* szerinti differenciálódásról, ha az innováción alapuló bevételek centrális adatainak statisztikáit részletesebben megvizsgáljuk (*5. és 6. táblázat*). A *teljesen külföldi tulajdonban* lévő vállalkozások átlagos innovációs bevételei *jóval nagyobb százalékot tesznek ki*, mint a teljesen magyar és a vegyes tulajdonban lévő vállalkozásoké. Ha

11. ábra

A fejlesztésen alapuló bevételek eltérései a foglalkoztatottak száma és a tulajdonszerkezet tekintetében

Szerkesztette: Csizmadia Z.

két egyenlő részre bontjuk a három tulajdon-szerkezetű csoport mindegyikét, akkor azt lehet megfigyelni, hogy a külföldi tőkét nélkülöző vállalkozások alsó 50%-a legfeljebb 10%-os innováción alapuló bevételi arányról számolt be, míg a többségi külföldi tulajdonban lévő gazdasági szereplők alsó 50%-a akár 30%-os fejlesztésen alapuló bevételi aránnyal is rendelkezhet. A maximális bevételi hányadok esetében pedig láthatóvá válik a vegyes tulajdonosi szerkezetű vállalkozások alacsony, csupán 30%-os maximális innovációs teljesítménye. A vállalkozások mérete tekintetében a centrális adatok kimutatják a közepes nagyságú vállalkozások gyengébb innovációs teljesítményét, ha a *foglalkoztatottak* számát vesszük figyelembe.

5. táblázat

Az innováción alapuló bevételek százalékos arányának centrális statisztikái a külföldi tőke nagysága szerint

A külföldi tőke aránya, %	Átlag	Maximális érték	Medián	Range
0	19,88	80	10,00	80
1–50	19,40	30	20,00	20
50–100	34,61	100	30,00	100
Összes	23,86	100	20,00	100

Szerkesztette: Csizmadia Z.

6. táblázat

Az innováción alapuló bevételek százalékos arányának centrális statisztikái a foglalkoztatottak száma szerint

A külföldi tőke aránya, %	Átlag	Maximális érték	Medián	Range
11–50	28,33	95	20,00	95
50–250	15,93	75	10,00	75
251-nél több	29,47	100	22,00	100
Összes	23,51	100	15,00	100

Szerkesztette: Csizmadia Z.

Az innovációs felmérés néhány eredmények felvillantása után az elemzés legfontosabb megállapításai a következő:

- A régióban megkérdezett vállalkozások *innovációs hajlama meglehetősen alacsony*, a gazdasági szervezetek majdnem hatvan százaléka egyetlen területen sem tett innovatívnak minősülő lépéseket az elmúlt három év során.
- A *vegyes és a túlnyomóan külföldi kézben* lévő vállalatok *innovativitása magasabb* a kizárólag magyar kézben lévő gazdasági szereplőkénél, az átlagos és a kiugró fejlesztési hajlandósággal rendelkező vállalatok nagy része közép- vagy nagyvállalkozás.
- A leggyakoribb innovációs irányt a korábbi, már *meglévő termékek/szolgáltatások továbbfejlesztései jelentik.*
- A térség gazdasági szereplőinek önértékelése során a leggyakoribb válasz az *ötös innovációs potenciál volt.* A versenytársak értékéhez viszonyított minősítés során a vállalkozások átlagosan 75 pontot adtak maguknak, de a legnagyobb arányú pontérték a 100 volt. A külföldi tulajdon növekedésével nő a gazdasági szereplők innovációs potenciálja.
- A *fejlesztésből adódó igazán jelentős bevételek* csak nagyon kevés vállalkozásnál realizálódtak. Azoknak a vállalkozásoknak, amelyek egyáltalán nem rendelkeznek fejlesztésen alapuló bevételekkel, a háromnegyede magyar tulajdonban van.
- Átlagosan a *munkavállalók 3%-a dolgozik a kutatás-fejlesztés területén.* Az árbevételből meglehetősen alacsony (2%) összeget fordítanak kutatásra-fejlesztésre a térségben megkérdezett vállalkozások. A mintába került gazdasági szerveződések egyike sem említett 10%-nál nagyobb árbevételi arányt a fejlesztési pénzek esetében.
- A fejlesztési ötletek beszerzésének *leggyakoribb területét a vásárok és a kiállítások jelentik.* A vállalkozások több mint egyharmada nem dolgozik együtt fejlesztési partnerekkel, hanem maga végzi el innovációs tevékeny-

ségeit. A leggyakoribb együttműködési forma, ha más vállalkozásokkal fognak össze a fejlesztések terén.

- Az összesített válaszok alapján a vállalkozások *legfontosabb együttműködési partnerei a vevők/vásárlók*, a *szállítók/beszállítók* és a *versenytársak*.
- A legtöbb vállalkozás a *termék- és gyártástechnológia fejlesztési szolgáltatásokat igényli*, amit a minőségbiztosítással kapcsolatos szolgáltatások követnek. Az ajánlati oldal esetében a legtöbb cég termék- és gyártástechnológiai fejlesztésekben, illetve a minőségbiztosításban nyújt szolgáltatásokat.
- Mind a vevői, mind a beszállítói kör tekintetében a *legfontosabb partnerek az adott megyében találhatók*, ez a térség vállalkozásainak főként *lokális jellegű orientáltságára utal*. A másik kiemelkedő területet a vevők, és a beszállítók esetében az Európai Unió jelenti, ami a külföldre irányuló gazdasági együttműködések legfontosabb irányát képezi. A regionális szintű, és az ország más térségeire irányuló együttműködés kevésbé fontos a térségben megkérdezett vállalkozások esetében.

8.2.5. Vállalatközi regionális együttműködések

Az elmúlt évtizedben Magyarország sikeres politikai és gazdasági rendszerváltást hajtott végre, amely során a központi tervezésű gazdaságból piacgazdasággá vált. A gazdaság szerkezetében és intézményeiben történő alapvető változások megteremtették a fenntartható növekedés feltételeit. Ugyanakkor a magyar gazdaság duális szerkezetű. Az egyik oldalon a multinacionális cégek – legtöbbjük a vizsgálat idejében még vámszabad területen – a GDP és az export döntő többségét hozzák létre, a K+F tevékenység közel 50%-át ők valósítják meg. A másik oldalon a hazai KKV-k hozzájárulása továbbra is csekély marad, foglalkoztatottságban betöltött jelentős szerepük ellenére.

A *duális szerkezet* oldásának, a hazai KKV-k beszállítói szerepének növelése, a regionális versenyképesség javítása, valamint a gazdasági szereplők és a nem profitorientált szervezetek, intézmények széles körű együttműködések kialakítása érdekében Magyarországon is egyre több beszállítói hálózat létrehozására, az egész értéklánc-rendszer fejlesztésére, vagy *klaszter* kialakulásának elősegítésére irányuló kezdeményezés indul útjára. E kezdeményezések jelzik, hogy hazánkban is – hasonlóan a többi kelet-közép-európai országhoz – a gazdasági növekedést és fejlődést segítő politikában elérkeztünk a harmadik hullámhoz, amely – Sharp megállapítása szerint – meghaladja már a tőkemobilitás akadályozó tényezőinek lebontását, vagy az egyszerű telephely-értékesítési eszközöket (*12. ábra*). Sokkal inkább a klaszterizáció, bizonyos ipari körzetek, a hatékonyan működni képes termelő tevékenységet folytató beszállítói vagy értékláncok hangsúlyozása áll a középpontban (*Sharp* 2003).

12. ábra

A gazdaságpolitika változása a kelet-közép-európai országokban

Forrás: *Sharp* (2003) alapján szerkesztette *Grosz A.*

A klaszterek létrehozása, fejlesztése regionális szinten legelőször a *Közép-dunántúli régióban* és a *Nyugat-dunántúli régióban* merült fel. Ennek legfontosabb oka, hogy Budapest és a hozzá kapcsolódó agglomeráció után e két térség volt a '90-es évek elejétől hazánkba érkező külföldi működő tőke legfontosabb célpontja. Továbbá a két régióban érte el a legnagyobb eredményeket az alapvetően kínálati elemeket (termelői és fogyasztói infrastrukturális fejlesztések támogatása, közlekedési és kommunikációs infrastruktúra javítása az elérhetőség biztosítása érdekében, a termelést kiszolgáló létesítmények, pl. ipari parkok fejlesztése, valamint a vállalkozások letelepedését szolgáló egyéb kedvezmények, mint az adókedvezmények) felvonultató gazdaságfejlesztési és területfejlesztési politika. S mindezek hatására az országos átlagot jelentős mértékben meghaladó gazdasági növekedést (különösen az exportorientált ipari tevékenység tekintetében) sikerült elérni.

Ugyanakkor e térségekben a '90-es évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy a *kínálatorientált telepítési tényezők rövid időn belül kimerülnek* (adókedvezmények, viszonylag jól képzett, de ugyanakkor olcsó munkaerő stb.) és a további, hosszú távú fejlődés alapjait csak a kínálati politika elemeivel lehet megteremteni. A negatív tendenciák beigazolódására az elmúlt években egyre több, a térségbe települt multinacionális nagyvállalat jelentette be tevékenységének megszüntetését, és települt át más, kedvezőbb adottságokat biztosító országokba, térségekbe (IBM, Philips, Salamander stb.). Így a gazdaságfejlesztésben a kínálati tényezőknek minél hangsúlyosabban kell megjelenniük, a figyelmet a munkaerő képzettségi szintjének emelésére, a vállalati hálózatok létrehozására és fejlesztésére, a gazdasági szereplők közötti, illetve a felsőoktatási és kutatóintézetekkel fenntartott együttműködési kapcsolatok elmélyítésére, egy speciális regionális innovációs miliő, környezet megteremtésére, iparági és regionális klaszterek létrehozására és szolgáltatásaik támogatására, az agglomerációs és szinergia hatások mind hatékonyabb kihasználására kell fordítani.

Ennek köszönhetően már 1997–1998-ban megjelentek a térségben egy-egy megyei területfejlesztési koncepcióban a beszállítói hálózatok fejlesztésének igényei (Fejér megye területfejlesztési... 1997; Veszprém megye területfejlesztési... 1998). Míg az 1999-ben elfogadott Közép-Dunántúl területfejlesztési koncepciója pedig már egyenesen a gazdaság innovációs miliőjének erősítése programot fogalmazott meg, melyben a régión belüli gazdasági együttműködési kapcsolatok katalizálása érdekében ipari termelési „klaszterek" kialakításának az elősegítését célozza meg elsősorban az autóalkatrész- és gépjárműipar, az elektronikai és elektrotechnikai ipar, a vegyipar és műanyag-feldolgozás, valamint a környezeti ipar területén (A Közép-Dunántúl területfejlesztési... 1999). A koncepció területfejlesztési programban történt kibontása 2001-ben a gazdasági környezet innováció-orientált fejlesztése prioritásban konkrétan megfogalmazza azokat a területek/iparágakat, amelyekre a klaszterorientált fejlesztésnek különös hangsúlyt kell helyeznie: gépjárműipar, elektronikai ipar, vegyipar, környezetvédelmi iparágak, műanyag-feldolgozóipar, élelmiszeripar, fa- és bútoripar, csúcstechnológiai iparágak (A Közép-dunántúli régió területfejlesztési... 2001).

A Közép-dunántúli régióhoz hasonlóan a Nyugat-dunántúli régió területfejlesztési koncepciójában is szerepelt már a beszállítói hálózatok szervezése (Magyarország nyugati határ menti... 1998), ami aztán a területfejlesztési programban gazdasági és termékklaszterek létrehozásával és támogatásával (járműipar, elektronikai ipar, fa- és bútoripar, élelmiszeripar) már mint a 2. prioritás: Vállalkozási és technológiai innováció egyik fontos eszközét jelenti (A Nyugat-dunántúli régió területfejlesztési... 2001).

E két régióban tekinthető a klaszterek fejlesztése a leginkább előrehaladott állapotúnak. A Nyugat-dunántúli régióban már öt, a Közép-dunántúli régióban pedig négy klaszter működik. A klaszterek fejlesztése területén egyértelműen a Nyugat-dunántúli régió tekinthető a legaktívabbnak, mely 2001-ben egy vonzó, innovatív gazdasági környezet megteremtése, a belső gazdasági kohézió erősítése, az innovációs képesség javítása és a gazdasági hálózatok, klaszterek megerősödését elősegítő szervezeti rendszer létrehozása, a különböző szervezetek közötti hatékony együttműködés biztosítása érdekében – a Nyugat-dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács, a Regionális Idegenforgalmi Bizottság és a Nyugat-Pannon Regionális Fejlesztési Rt. részvételével – létrehozta a *Pannon Gazdasági Kezdeményezést* (PGK), mely tulajdonképpen, bizonyos értelemben, a régióban működő öt klaszter és a régió gazdaságfejlesztéssel, vállalkozásfejlesztéssel, valamint területfejlesztéssel foglalkozó intézményeinek, szervezeteinek egyfajta klaszterének is tekinthető. A régió klaszteresedési folyamat melletti elkötelezettségét mutatja, hogy a Nyugat-dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács a PGK-t, illetve az ahhoz kapcsolódó öt klaszter létrehozását és működtetését 2002-ben 45 millió Ft-tal támogatta.

A klaszterek fejlesztését a Közép-dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács is kiemelt fejlesztési területként kezeli, aminek köszönhetően a Pápai Hús- és Élelmiszeripari Klaszter működéshez, szolgáltatásainak nyújtásához 25 millió Ft-os támogatásban részesült, míg a Közép-dunántúli Fa- és Bútoripari Klaszter kis- és középvállalkozásai számára a kül- és belföldi piacra jutás lehetőségeinek bővítéséhez közel 12 millió Ft-tal járult hozzá. Emellett még ugyancsak 14, 5 millió Ft támogatásban részesült klaszteresedést és hálózatosodást elősegítő Integrált Élelmiszeripari Beszállítói Minőségügyi Rendszer kiépítése is, míg a Közép-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség további 3 millió Ft-ot fordít a régió regionális klaszter alprogramjának kidolgozására. Az ügynökség emellett még két klaszter (fa-és bútoripari, illetve elektronikai ipari) menedzsment szervezetét is biztosítja.

A *többi régióban*, annak ellenére, hogy *vannak klaszterkezdeményezések*, melyek akár a központi kormányzattól is jelentős forrásokat kaptak a szervezet létrehozása és működtetése céljából, a regionális programokban nem szerepel hangsúlyosan a klaszterorientált fejlesztési politika. A működő klaszterek inkább egy-egy vállalkozás kezdeményezésére, vagy valamely alacsonyabb területi szereplő (MVA megyei szervezetei, önkormányzatok stb.) aktivitásának köszönhetően jöttek létre.

Hazánkban a klaszterorientált politika, a klaszterek, hálózatok szerveződése nem tekint vissza hosszú múltra, ami természetes, hiszen hasonlóan a többi kelet-közép-európai országhoz, csak az elmúlt másfél évtizedben alakult ki – újra – a magántulajdonon alapuló piacgazdaság. Mindazonáltal az elmúlt néhány év során számos klaszter-kezdeményezés született, számuk mára a Gazdasági Minisztérium felmérése szerint megközelítette a 20-at. A hazai klaszterkezdeményezések elindulásában elsősorban a hazai elméleti szakértők, tudományos kutatók által bemutatott, illetve különféle tanulmányutak során megismert a feldolgozóipar területén inkább ausztriai, míg a kézműipar területén inkább az észak-olasz *modellek nyújtották* a legnagyobb segítséget, ma is általában ezekkel tartanak fenn kapcsolatot.

A klaszterek létrehozásában *úttörő szerepet vállaltak* a hazánkban működő – külföldi tulajdonban lévő, illetve hazai – *autóipari vállalkozások*, autógyártók, autóalkatrész-gyártók és beszállítók, valamint a *regionális fejlesztésben érdekelt ügynökségek, szervezetek*. Ennek során először 2000 novemberében esztergomi székhellyel Esztergom Város Önkormányzata, a Magyar Suzuki Rt. Regionális Fejlesztési Holding Rt. valamint a Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány együttműködésével megalakult a Közép-magyarországi Autóipari Klaszter, majd még ugyanezen év decemberében győri székhellyel aláírásra került a Pannon Autóipari Klaszter létrehozását megcélzó szándéknyilatkozat, melyben a gazdasági szereplők között Audi Hungaria Motor Kft., az Opel Magyarország

Járműgyártó Kft., a Luk Savaria Kft. és a Rába Járműipari Holding Rt. mellett ugyancsak megtalálható a Magyar Suzuki Rt. (*Grosz* 2002, 2003a, 2003b).

Az autóipari klaszterek megalapítását követően elsősorban a regionális fejlesztési ügynökségek, valamint a helyi vállalkozásfejlesztési alapítványok kezdeményezéseire, sorra alakultak meg a hasonló iparági klaszterszervezetek az elektronikai ipar, a faipar, az élelmiszeripar, az építőipar, a textilipar vagy a turizmus területén. A hazai hét tervezési statisztikai régiót tekintve jelentős különbségek tapasztalhatók, míg a közép- és nyugat-dunántúli térségben 4–5 klaszter is található, addig Észak-Magyarországon a mai napig még egyetlen egy sem működik (*7. táblázat*).

A régiók többségében a ma már többé-kevésbé működőnek mondható klaszterek mellett további kezdeményezések, tervek is találhatók, amelyek megvalósítása az elkövetkezendő időszakban várható. Ezek létrehozásához, szervezeti rendszerük felállításához, illetve a már meg lévő klaszterek működéséhez, megfelelő szolgáltatások nyújtásához mindenképpen szükség van azonban a megfelelő finanszírozási források, pályázati rendszerek biztosítására.

Nikodémus a hazai klasztereknek alapvetően *három fő típusát különbözteti meg*, melyek közül azonban a *logisztikai alapú klaszterek* még csak embrionális szakaszban vannak. Véleménye szerint a logisztikai alapú klaszterek hátterét hazánk kiváló földrajzi fekvése, a 90-es évek végétől felgyorsuló logisztikai beruházások, valamint a Budapestet és az autópályák környékét egyfajta raktárgyűrűként körülvevő megtelepedett logisztikai szolgáltatók jelenthetik (*Nikodémus* 2002). A másik két kategória alapvetően a klaszterben részt vevő vállalkozások tulajdonviszonyai és gazdasági kapcsolatrendszerei, mérete, valamint fő piacuk szerint különíthető el. Ezen szempontok alapján, Nikodémus megkülönbözteti a *külföldi közvetlen tőkebefektetést*, vagy *FDI-alapú klasztereket*, melyek legfontosabb jellemzője, hogy tagjai, illetve kezdeményezői többségében az exportorientált gépgyártó (járműipar, elektronika) multinacionális vállalkozások, illetve a körülöttük csoportosuló beszállítóik, pl. a Pannon Autóipari Klaszter (PANAC), Közép-magyarországi Autóipari Klaszter, az elektronika területén a Pannon Elektronikai Klaszter (PANEL), valamint a Mátészalkai Optomechatronikai Klaszter (MOK). A másik csoport alapvetően a hazai bázisú klaszterek típusa. A hazai bázisú klaszterek elsősorban a hazai belső piaci kereslet, illetve a turizmus esetében természetesen a hazánkba látogató külföldi vendégek igényeinek kielégítésére törekszenek (*Nikodémus* 2002).

Az FDI-alapúakra jellemző, hogy a külföldi tulajdonban lévő nagyvállalatok a klaszterek segítségével próbálnak meg *egyfajta beszállító háttért kialakítani maguk körül* (ebben különösen érdekelt a hazai menedzsment, ha meg akarja akadályozni a nem kellően beágyazódott cégek esetleges kivonulását). A hazai típusú klaszterek többsége pedig abban különbözik nyugat-európai társaitól,

7. táblázat

A magyarországi klaszterkezdeményezések régiónként 2002-ben

Régió	Működő klaszterek	Tervezett kezdeményezések
Közép-Magyarország	▪ ÉKE-Macro-TQI Klaszter ▪ Magyar Építőipari Klaszter ▪ Saxon Export Klaszter	▪ Budapest Egyetemi Klaszter ▪ Budapest és Környéke Informatikai Klaszter
Közép-Dunántúl	▪ Közép-Magyarországi Autóipari Klaszter ▪ Közép-Dunántúli Elektronikai Klaszter ▪ Közép Dunántúli Fa- és Bútoripari Klaszter ▪ Pápai Hús és Élelmiszeripari Klaszter	▪ Közép-Dunántúli Fürdőklaszter ▪ Mezőföldi Építőipari Klaszter
Nyugat-Dunántúl	▪ Pannon Autóipari Klaszter (PANAC) ▪ Pannon Termál Klaszter (PANTERM) ▪ Pannon Elektronikai Klaszter (PANEL) ▪ Pannon Fa- és Bútoripari Klaszter (PANNONFA) ▪ Pannon Gyümölcsklaszter	
Dél-Dunántúl	▪ Dél-Dunántúli Regionális Geotermikus Energiahasznosítási Klaszter	▪ Dél-Dunántúli Regionális Egészségügyi Klaszter
Észak-Magyarország		▪ Tállyai Szőlészeti és Borászati Klaszter ▪ Block Metál Fémhulladék Hasznosító Klaszter
Észak-Alföld	▪ Mátészalka Optomechatronikai Klaszter (MOK) ▪ Észak-Alföldi Termál Klaszter ▪ Alföldi Gazdaságélénkítő Klaszter (AGKlaszter)	▪ Integrált Gyümölcstermékek Monitoring Rendszere Klaszter
Dél-Alföld	▪ Dél-Alföldi Regionális Textilipari Klaszter ▪ Dél-Alföldi Építőipari Klaszter ▪ Dél-Alföldi Közmű és Útépítési Klaszter	▪ Homokháti Kereskedelemfejlesztő és Szolgáltató Klaszter ▪ Dél-Alföldi Turisztikai Klaszter ▪ Dél-Alföldi Kézműves Klaszter

Forrás: GKM, Technológia-politikai Főosztály (2002) alapján szerkesztette *Grosz. A.*

hogy azok általában egy *szerves fejlődés útján jöttek létre*, hosszú idő alatt, míg a hazai kezdeményezések talán éppen ezen szerves, és szoros együttműködési kapcsolatok hiányának feloldására, elsősorban a helyi, regionális fejlesztési szervezetek: regionális fejlesztési ügynökségek, vállalkozásfejlesztési alapítványok, regionális fejlesztési társaságok, önkormányzatok stb. kezdeményezésére

kezdtek megalakulni. Tehát egy-egy kivételes példától eltekintve (pl. Mátészalkai Optomechatronikai Klaszter, Pannon Autóipari Klaszter) a nyugati országokra jellemző alulról felfelé irányuló folyamat helyett, inkább egy felülről lefelé irányuló folyamat szemtanúi lehetünk.

Véleményünk szerint a hazai klaszterkezdeményezéseket inkább *iparági elhelyezkedés* és *területi kiterjedés alapján kellene csoportosítani.* A klaszterekben működő vállalkozások tevékenységi körét tekintve a következő iparágak tekinthetők a legfontosabbnak az eddigi kezdeményezések alapján:

- *Gépipar:* A gépipar területén különösen a járműgyártás (autóipar), valamint az elektronikai ipar területén érezhető mozgolódás. Mindkét iparág esetében a Nyugat-dunántúli és a Közép-dunántúli régióban található egy-egy klaszter kezdeményezés, melyek egymással is kapcsolatban állnak. Közös jellemzőjük, hogy a nagy exportorientált multicégek kezdeményezéséhez számos hazai, már beszállítói pozícióban lévő vagy oda igyekvő KKV is csatlakozott. Idetartozik a Pannon Autóipari Klaszter, mely a teljes hazai GDP 10%-át lefedi, a Közép-magyarországi Autóipari Klaszter, a Pannon Elektronikai Klaszter, valamint a Közép-dunántúli Elektronikai Klaszter, de a gépiparhoz kell még sorolni a Mátészakai Optomechatronikai Klasztert is.
- *Egyéb feldolgozóipar:* A gépipar mellett elsősorban a főként a hazai piacokra termelő, de jelentős exporttal is bíró faipar, bútoripar, textilipar területén jelentek meg klaszterek, elsősorban megint csak az imént említett két régióban. Itt kell megemlíteni a Közép-dunántúli Fa- és Bútoripari Klasztert, a Pannon Fa- és Bútoripari Klasztert, illetve a Dél-alföldi Regionális Textilipari Klaszter.
- *Építőipar:* A 90-es évek utolsó éveitől tapasztalható építőipari boom nagyrészt az autópálya, valamint a lakásépítési, illetve az infrastruktúrafejlesztési programoknak volt köszönhető. A legjelentősebb építőipar klaszter a Magyar Építőipari Klaszter, mely magába foglalja a 6 legnagyobb magyar építőipari vállalatot, de az országban több helyütt is szerveződnek ezen iparág legfontosabb szereplői, pl. Dél-alföldi Építőipari Klaszter, Dél-alföldi Közmű- és Útépítési Klaszter, a budapesti ÉKE-MACRO TQI Klaszter, de előkészítési fázisban áll a Mezőföldi Építőipari Klaszter is, melynek megalapítása várható.
- *Turizmus:* A turizmus területén különösen a gyógy- és termálturizmus tekinthető kiemelt területnek, mely fejlesztése koncentráltan szerepelt a Széchenyi Terv megvalósításában is. A termál iparág előnyeit, szinergiáit aknázza ki a Pannon Termál Klaszter, vagy az Észak-alföldi Termál Klaszter. A jövőben a turizmus területén, ha az érdekeltek felismerik a klaszterszerveződésben rejlő előnyöket, és félreteszik versenytársi viszonyukból fakadó ellenérzéseiket, számos hasonló kezdeményezésre lehet számítani pl. a

Balaton környékén, a Duna-kanyarban, vagy más idegenforgalmilag frekventált térségben.

– *Élelmiszeripar:* Az élelmiszeriparban, illetve kiegészítve annak beszállító háttériparával a mezőgazdasági termelés területén, ugyancsak több kezdeményezés történt a hálózati, együttműködési kapcsolatok erősítése érdekében. Közéjük tartozik a Pápai Hús- és Élelmiszeripari Klaszter, a Pannon Gyümölcsklaszter. Ugyancsak a gyümölcsfeldolgozás területén terveznek klaszterszervezetet létrehozni Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, de valamilyen szinten idesorolható a tervezett, az Észak-Magyarországon előkészítő fázisban lévő Tállyai Szőlészeti és Borászati Klaszter is.

Az iparágak mellett igen fontos lehet az is, hogy *egy-egy klaszter mekkora tagsággal rendelkezik,* illetve *mekkora térségre terjed ki.* Akadnak olyan kezdeményezések, melyek tulajdonképpen csak egy-egy nagyvállalat köré szerveződnek, vagy pedig egy szűkebb térségre koncentrálnak, mint pl. a Közép-magyarországi Autóipari Klaszter, mely elsősorban az esztergomi ipari parkban és környékén működő vállalkozások közötti kapcsolatok elmélyítésére összpontosít, a Mátészalkai Optomechatronikai Klaszter, mely szintén egy szűkebb, igen speciális területen tevékenykedik, a Pápai Hús- és Élelmiszeripari Klaszter ugyancsak egy szűkebb térségben, egymással szoros kapcsolatban lévő vállalkozások közösségét jelenti.

Ezzel szemben a klaszterek többsége jóval nagyobb, több *megyét érintő, regionális léptékben szerveződik,* pl. Dél-alföldi Építőipari Klaszter, Dél-alföldi Közmű- és Útépítési Klaszter, Dél-alföldi Regionális Textilipari Klaszter, Közép-dunántúli Elektronikai Klaszter, Közép-dunántúli Fa- és Bútoripari Klaszter, Pannon Gyümölcsklaszter. Míg vannak olyan kezdeményezések is, melyek tagságukat tekintve a meglévő tervezési-statisztikai régiók határain is átnyúlnak, pl. Pannon Elektronikai Klaszter, Pannon Faipari Klaszter, vagy több régióra, akár az egész országra tekintenek, pl. Pannon Autóipari Klaszter, Magyar Építőipari Klaszter.

A magyar klaszterek szinte kivétel nélkül még az *indulási fázisban tartanak,* most próbálják meg bontogatni szárnyaikat, meghatározni legfontosabb feladataikat, kialakítani szolgáltatásaikat és megismertetni azokat a potenciális tagként szóba jöhető vállalkozásokkal, valamint megtalálni a működés finanszírozásának módját. Természetesen néhányuk már az egy-két éves működés során is szép sikereket ért el (pl. PANAC, PANNONFA). Elsősorban ez a legfőbb oka annak, amiért a hazai klaszterek *átfogó értékelésére eddig még nem kerülhetett sor,* a klaszterekkel foglalkozó tanulmányok jelentős része elméleti jellegű, és csak megvalósíthatóságukkal foglalkozik.

A hazai klaszter-kezdeményezések legfontosabb problémájának a *létrejött szervezetek finanszírozása,* a működés fenntartása bizonyul, hiszen többségük a Széchenyi Terv klaszter létrehozását, és működését támogató pályázat hatására

került megalakításra, mely általában kétéves időtartamra biztosítja a szükséges forrásokat. Az ezt követő időszak azonban egyelőre *bizonytalannak tűnik e szervezetek számára*, hiszen jelenleg nincsen olyan pályázati konstrukció, mely a klaszterszervezetek működéséhez, az általuk nyújtott szolgáltatások részbeni finanszírozásához biztosítana eszközöket. Emiatt várhatóan a klaszterek többségének jövőbeli működésére erőteljes hatással lesz az alapítók szándéka, illetve a menedzsmentszervezetek működéséhez való hozzájárulásban mutatkozó szándékok és lehetőségek.

8.3. A magyar városhálózat innovációs potenciálja

A rendszerváltás utáni városhálózati átrendeződés strukturális és funkcionális komponenseinek nyomon követése elengedhetetlen feladat a hazai városkutatásban. Az átstrukturálódás volumenét jól tükrözik az alábbi adatok: a kilencvenes évek elején a városok száma (1990) 164 volt, melyek és a népesség 29 százalékának lakóhelyét biztosították. 2001-ben már 251 városi rangú településsel találkozhattunk a népesség 48 százalékának nyújtva életteret (*Rechnitzer* 2002). A tudományos elemzések az első időben értelemszerűen csak a jelenségek leírására, azok vélhető vagy éppen felismerhető törvényszerűségeinek bemutatására törekedtek. A városhálózat innovációs potenciáljának elemzése (*Rechnitzer* 1993) már megállapította, hogy a szerkezet roppant megosztott. A regionális funkciókkal is rendelkező tagok „elhúztak", viszont lassan mozdultak a középvárosok, a másodlagos regionális központok, a periférikus helyzetű középvárosok. A kisvárosok többsége pedig nem volt képes ebben az időben még innovációs tényezőket, intézményeket fogadni. A kilencvenes évek elején a gazdasági szerepek megváltozását bemutató tanulmány (*Nemes Nagy* 1996) már bizonyítja, hogy a külföldi tőke fogadásában látványos különbségek tapasztalhatók. Dominánsan érvényesül a nyugat–kelet dichotómia, azaz a földrajzi fekvés az átmenet első időszakában meghatározó volt a városok gazdasági szerkezetének elmozdulásában. Bizonyítható volt, hogy megindult a verseny a városok között (*Enyedi* 1997, *Lengyel–Rechnitzer* 2000). Egyrészt ennek a versenynek meghatározó elvi és egyben városstratégiai elemei formálódnak, másrészt az időbeli elemzések jelezték, hogy a nagyvárosi hálózatban a különbségek határozottan kimutathatók. Ezek az évtized végére csak kisebb mértékben a helyzetből, a fekvésből, viszont egyre nagyobb mértékben a várospolitikából, illetve annak egyes külső és belső meghatározóiból következnek.

A városok sikeressége a kutatások középpontjába került, hiszen nemcsak a tudomány, hanem a politika is keresi azokat a tényezőket, melyek ebben a versenyben az előbbre jutást, a pozíciók javítását szolgálhatják. Születtek összehasonlító és értékelő tanulmányok, ezek döntően a nagyvárosok összevetésére irányultak (*Csapó* 2002), de az elemzések még az egyszerű statisztikai leírások és

összevetések, divatos kifejezetéssel, „egy lebutított benchmarking" szintjén álltak. Nem voltak képesek a belső tartalmakat megragadni, nem mutattak ki fejlődési csoportokat, nem értékelték a fejlődési pályákat. Ennek ellenére hasznos információkat nyújtottak a szerkezetátalakulás irányainak illusztrálására, a mélyebb elemzések irányainak felvázolására. Már regisztrálhatunk a szakirodalomban mélyebb elemzéseket, amik egy-egy város fejlődési pályáját fogják át, keresve az okokat és mozgatótényezőket annak irányaihoz, s egyben adalékokat adva a jövőbeli stratégia kidolgozásához (*Szirmai* et al. 2002, *Timár–Velkey* 2003, *Izsák* 2003, *Barsi–Csizmadia* 2001, *Barsi* 2002).

A városhálózat kilencvenes években történt átrendeződésénél mások voltak a mozgatórúgók az évtized elején és az ezredforduló táján (*Rechnitzer* 2002). Míg az átmenet utáni években erősen hatott az intézményi ellátottság és a tradicionális gazdasági funkciók kérdése (feldolgozóipar, nagyvállalati szervezet), addig az évtized végére már a gazdasági és üzleti szolgáltatások léptek elő a gazdaságot képviselő tényezők közül. Hasonlóan előtérbe kerültek a fogyasztást megjelenítő intézmények, aktivitások, továbbá felértékelődött a tudást, az ismeretet nyújtó szervezetek és szereplők jelenléte. Ezekhez az összehasonlító vizsgálatokhoz kapcsolódnak azok az elemzések, melyek már az infokommunikációs intézmények és infrastruktúra meglétét és annak hálózatalakító szerepét tekintik át (*Rechnitzer–Grosz–Csizmadia* 2003, 2004; *Dőry–Ponácz* 2003; *Nagy* 2002). A legújabb személyes, közösségi és intézményi kommunikációs technológiát képviselő rendszerek áttekintése alapján megállapítható, hogy a városhálózat megosztott, erősen differenciált, a különbségek még látványosabbak az összevont fejlettségi vizsgálatok alapján.

Mindezek az előzmények már sugallták, hogy a városfejlődés új elemeire kell a figyelmet szentelnünk, és annak alapján kell elsőként magát a hálózatot, aztán a jövőben annak egyes csoportjait áttekinteni. Egyértelmű a területi folyamatok alakulásából, hogy az emberi tényezők, és az arra épülő tudás válhat a fejlődés jövőbeli letéteményesévé (*Rechnitzer–Smahó* 2004). A tudást képviselő tényezők, azokat alakító intézmények és a megtestesítő produktumok jelenítik meg ezen meghatározó erőforrásbázist, jellemzik magának a településnek is a jövőbeli megújító képességét.

Vizsgálatunkban a városhálózat tudásalapú innovációs rendszereit kíséreltük meg összegyűjteni és rendszerezni. Ezek alapján összehasonlító vizsgálatokat végeztünk. Arra kerestük a választ, hogy egyrészt a különféle megújítást képviselő tényezőrendszerek belső tartalma és összetartozása milyen erősségű. Másrészt azt is ki akartuk deríteni, hogy az egymással kialakított kapcsolataik milyen jellegűek, mennyire determináltak a hálózati elemeik. Harmadrészt megpróbáltuk körülhatárolni azokat a városcsoportokat, melyek azonosságokat mutatnak a tudást megjelenítő tényezők vonatkozásában, keresve egyben az elkülönülés okait és tényezőit, jelezve a fejlődési pályák lehetséges sajátosságait.

8.3.1. A tudás mint hálózatalakító

A városhálózat tudás alapú megújító képességének tanulmányozása számos kérdést vethet fel. Így vita tárgya lehet a tudás alapú megújítás tartalmának meghatározása, annak jellemzésére alkalmazható mutatók, tényezők megválasztása. Kérdéses lehet az időbeliség, vajon nem folyamatában kellene-e elemezni a megújítást a hálózatban? Eltöprenghetünk az elemzési módszeren, annak ismert korlátain, vagy éppen az alkalmazás során felbukkant nehézségeken. S végül, de nem utolsó sorban a következtetéseink is vitát válthatnak ki, mivel az egyes városok konkrét valóságukban másként élhetik meg az okokat és magyarázatokat. Sőt a helyzetértékelésük is jelentősen eltérhet az elemzők által leírtaktól.

Elképzelésünk szerint, ha világos képet szeretnénk kapni egy településnek a megújulási készségek számos formájában testet öltő adottságairól, akkor egy olyan *egységes modellre* van szükségünk, amely magában hordozza:

1) az innováció anyagi-tárgyi alapú determináns faktorait (pl. háztartási- és szervezeti alapú gazdasági fejlettség, intézményrendszer, foglalkoztatottság és munkanélküliség),
2) az emberi erőforrásokban rejlő lehetőségeket (pl. iskolázottság, magasan kvalifikált munkaerő-paci szegmens súlya, felsőoktatás, kutatás-fejlesztés),
3) és természetesen az innovatív magatartás lokális lenyomatait is a megfelelő támogató intézményrendszer jelenléte mellett (pl. szabadalmak, innovációt támogató intézmények jelenléte, K+F szektor súlya).

Mindezeket a tényezőket öt elemzési csoportba soroltuk és azokat vizsgáltuk 251 város esetén. A *gazdasági fejlettség* mutatója összefogja a lakosság, a helyi gazdasági szereplők, és a gazdasági tevékenységekben érintett intézmények, szervek adatait. Az új tömörített változó kialakításában a legnagyobb szerepet a háztartások anyagi helyzetét és a foglalkoztatottság dinamikáját mérő mutatók játsszák. Az *iskolázottság és a menedzsment* főkomponens négy mutatója a 2001. évi népszámlálás munkaerő-piaci adatainak szegmenseit tömöríti egybe. A mutató a fejlett, szolgáltatás-orientált, magasan kvalifikált diplomás- és különösen vezetői munkakörökre építő gazdasági és állami feladatkörök, funkciók, megjelenését képezi le. A változó kialakításában a legnagyobb szerepet egyértelműen a diplomás, és még ezen belül is a vezető, értelmiségi foglalkozásúak arányát mérő mutatók játsszák. A *társadalmi aktivitás* főkomponens mutatója az EU csatlakozáshoz kapcsolódó választási részvételi hajlandóságot, a civil társadalom, szervezeti- és finanszírozási (támogatási) hátterét, illetve a helyi társadalmi nyilvánosság összetettségét mérő adatokból épül fel. A választópolgári magatartást- és a nonprofit szféra súlyát mérő jelzőszámok konstrukciós ereje a legjelentősebb. A *humánerőforrás*-dimenzió főleg a felsőoktatási szféra

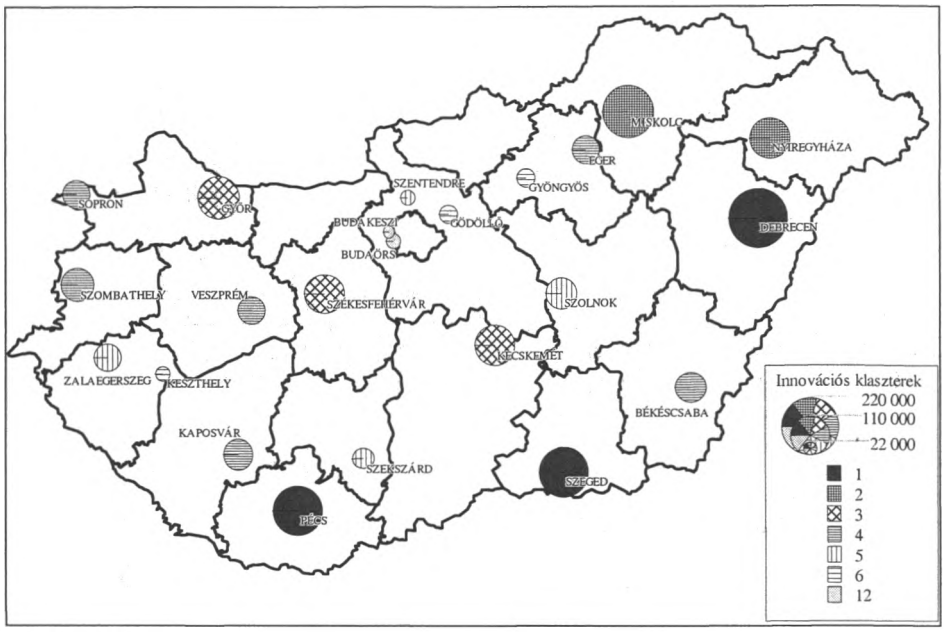
intézményi és humán állományi súlyát, fejlettségét fejezi ki. Az összevont változó kialakításában a legnagyobb szerepet a felsőoktatásban dolgozó minősített, vezető oktatók arányát, illetve a felsőoktatási karok- és a középfokú intézmények számát mérő városi paraméterek játsszák. Az *innovációs* főkomponens mutatója közvetlenül négy, míg közvetve összesen tizenegy változót sűrít össze. A változó szett szerkezete alapján megállapítható, hogy ez a dimenzió főleg a lokális innovatív tevékenységeket, és a hátterükben álló támogató, kiszolgáló valós- és digitális intézményrendszert, szolgáltatási miliőt jellemzi. A legnagyobb súllyal az elmúlt tíz évben szabadalmaztatott innovatív kezdeményezéseket, az információs- és kommunikációs technológiák fejlettségét, és a hálózati alapú digitális szolgáltatások sűrűsödését mérő mutatók rendelkeznek.

A városok innovációs potenciálját az említett öt főkomponens adatai alapján elemeztük, s majd ezek sűrített értékei lettek a csoportképzést, a klaszterezést elemei. Ebben a kétlépcsős műveletben végül sikerült elhatárolni egymástól tizenegy olyan csoportot, amelyek a gazdasági–társadalmi–iskolázottsági–humán–innovációs tengelyek mentén kifeszülő „térben" viszonylagos belső homogenitást mutatnak, és ezzel párhuzamosan markánsan el is különülnek egymástól (*13–14. ábra*).

Az *első klaszter* három nagyvárosa (Szeged, Pécs, Debrecen), mint tradicionális regionális központ a felsőoktatási és innovációs folyamatok fókuszpontjában állnak kedvező munkaerő-piaci és gazdasági paraméterekkel. A teljes nem fővárosi városi populáció (összesen 5 millió főről van szó) több mint 10%-át „felszívó" centrumok a hazai városhálózat leginnovatívabb tagjai. Elsődleges megkülönböztető jegyük a magasan átlag feletti iskolázottságra, a tudásorientált munkaerő-piac jelenlétére utaló jellemzők mellett a humán- és az innovációs mutatók kiugróan magas átlagértéke. Az innovációval összefüggő fejlettségi dimenziók tekintetében szintén az élvonalhoz tartozó olyan centrumszerepkörű nagyvárosok tartoznak a *második klaszterbe* (Miskolc és Nyíregyháza), akik inkább csak a gazdasági paramétereikbe maradnak alul. A teljes nem fővárosi városi populáció 6%-át kitevő két település gazdasági adottságai a teljes városhálózat viszonylatában is csak átlag közeliek. A ma még elmaradottabb gazdasági potenciál növekedése esetén minden adott lesz a fokozottabb és sikeresebb innovatív szerepvállaláshoz. A *harmadik klaszter* tagjai, Győr, Székesfehérvár és Kecskemét (7%-os populációs ráta) a kiugró innovációs adottságú városok közé tartoznak abban az esetben, ha a teljes halmazt vesszük alapul. Lényegében az innovációs kezdeményezések száma magas, az intézményrendszer is adott, de a megfelelő humán potenciál mérsékeltebb, egyetemi bázisok nem, vagy rövid múlttal rendelkeznek. A többiektől elkülönülő másik közös karakterjegy a nagyon fejlett gazdasági jellemzők léte, a bevont külföldi tőke jelentős aránya.

13. ábra

Magas megújuló képességgel rendelkező városok

Jelmagyarázat:

- 1. csoport: Komplex szerkezetű regionális központok I. (3 város – 533 ezer fő – 10,8%)
- 2. csoport: Komplex szerkezetű regionális központok II. kedvezőtlenebb gazdasági paraméterekkel
  (2 város – 300 ezer fő – 6,1%)
- 3. csoport: Formálódó innovációs potenciállal rendelkező erős gazdasági alapokra épülő központok
  (3 város – 342 ezer fő – 6,9%)
- 4. csoport: Jelentős felsőoktatási–humán bázissal rendelkező központok (6 város – 389 ezer fő – 7,9%)
- 5. csoport: Kedvező adottságokkal rendelkező térségi központok (4 város – 198 ezer fő – 4,0%)
- 6. csoport: Döntően felsőoktatási orientáltságú városok (3 város – 86 ezer fő – 1,7%)
- 12. csoport: Kiugró gazdasági és munkaerő-piaci adottságú fővárosi agglomerációs városok (2 város – 36 ezere fő – 0,7%)

Megjegyzés: A városokat jelölő körök mérete a népességszámmal arányos, a százalékos érték pedig a nem fővárosi városi populációhoz viszonyított részarányra utal

Szerkesztette: Csizmadia Z.

14. ábra

Kedvezőtlen megújuló képességgel rendelkező városok

Jelmagyarázat:

- 7. csoport: Átmeneti helyzetű városok innovációs lehetőségekkel (20 város – 636 ezer fő – 12,9%)
- 8. csoport: Átmeneti helyzetű városok mérsékeltebb innovációs lehetőségekkel (23 város – 324 ezer fő – 6,6%)
- 9. csoport: Átlagos városi fejlettség alacsony humán bázissal és innovációs potenciállal (59 város – 770 ezer fő – 15,6%)
- 10. csoport: Átlag alatti fejlettségű városok (59 város – 764 ezer fő – 15,5%)
- 11. csoport: Kimondottan kedvezőtlen adottságú városok (67 város – 545 ezer fő – 11,1%)

Megjegyzés: A városokat jelölő körök mérete a népességszámmal arányos, a százalékos érték pedig a nem fővárosi városi populációhoz viszonyított részarányra utal.

Szerkesztette: Csizmadia Z.

A *negyedik csoport* tagjai, mint a másodlagos, nem olyan dinamikus központok reprezentánsai (pl. Sopron, Szombathely, Eger) elsődlegesen a felsőoktatási funkcióik miatt sorolhatóak az innováció szempontjából megkülönböztetett helyzetű klaszterek közé. A nem fővárosi városi populáció 8%-át kiadó hat város mindegyik mutató esetében átlag feletti adottságokkal rendelkezik, de az innovativitási rátájuk jóval mérsékeltebb a korábbiaknál tapasztaltakhoz képest. A humán jellegű, felsőoktatáshoz kötődő elemek már adottak, kedvezőek a gazdasági- és társadalmi feltételek is. Problémás viszont az innovációt segítő és kiszolgáló intézményrendszer helyi korlátozott jelenléte, a megvalósult újító kez-

deményezések alacsony aránya. Az *ötödik klaszter* városai (pl. Szentendre, Zalaegerszeg, Szolnok) már semmiképpen sem nevezhetők centrális szerepkörű településeknek az innovációs jellemzők és a felsőoktatási-kutatási adottságok szempontjából. A városi lakosság 4%-át tömörítik. Nagyjából egységes a fejlettségi szintje a humán-és a konkrét innovációs dimenziónak. Sajátos megkülönböztető jegyük, egyrészt a burjánzó társadalmi élet, másrészt a magas iskolázottsági mutatók, valamint a tudásorientált, vezetői–értelmiségi pozíciók lakosságszámra vetített mérőszámainak kedvező értékei. *Külön klasztert alkot* a kevesebb, mint 100.000 főt reprezentáló három döntően felsőoktatásra orientálódó középváros (Gyöngyös, Keszthely, Gödöllő). A megújuláshoz szükséges háttérelemeket mérő fejlettségi mutatóik egységesen kedvezőek, de nagyfokú disszonancia jellemzi a fejlettségi indexeket. Noha a felsőoktatás és a kutatás-fejlesztés jelenléte, a megfelelő lokális humán állomány aránya kiugróan magas csak átlagos szintű a helyi újító jellegű kezdeményezések száma. Az innovációs intézményrendszer heterogenitása is jóval mérsékeltebb az előző klaszterek tagjaihoz képest. A fővárosi agglomerációs gyűrű két települése, új szerveződési központja *Budaörs és Budakeszi* teljesen kilógott a rendszerezésből. Közös jellemzőjük a kiugró gazdasági és munkaerő-piaci adottság, a jó innovációs potenciál mérsékelt humán (felsőoktatási és K+F) paraméterekkel. A gazdasági- és az iskolázottsági adottságok, valamint a fejlett tudásalapú, képzettség-orientált pozíciók helyi munkaerő-piaci jelenlétét mérő aránymutatók tekintetében messze elkülönülnek a többi várostól.

A megújuló képesség tekintetében második vonalhoz sorolható városhalmaz 43 települést ölel fel az ország különböző pontjain szétszórva és két klaszterbe tömörülve. A 960 000 fős összlakossági ráta alapján a nem fővárosi városi populáció egyötöde él itt. A *hetedik klaszter* tagjaira jellemző, hogy a csoportosítási mutatók mindegyike méréskelten fejlett állapotokat tükröz, úgy hogy a humán- és az innovációs adottságok is kicsivel az átlagérték felettiek. A tagok, lényegében azt a vonatkoztatási halmazt jelölik ki, amelyben olyan városok szerepelnek, akik az átlagos, a teljes városhálózatra jellemző fejlettségi paraméterek „környékén", vagy kicsivel felette helyezkednek el. A korábbi és a jelenlegi ipari centrumok, a szocialista iparvárosok legtöbbje, kedvezőtlenebb helyzetű megyei központok sorolhatók ide. Komoly átalakulási, szerkezetváltási hatások érték őket, ami a reakcióktól függően kétesélyes fejlődési pályaívet hordoz. A *nyolcadik csoport* az üdülővárosok, az idegenforgalmi potenciálra építő települések, a kistérségi központok, és újonnan létrejött ipari centrumok gyűjtőhelye. Kedvezőek a gazdasági- és munkaerő-piaci lehetőségek. A foglalkoztatottak körében a városi átlagot meghaladja a diplomások, a vezető- értelmiségi beosztásúak aránya. Az újítóképesség szempontjából viszont, az elengedhetetlen humán- és intézményi jellegű szegmensben nem figyelhetünk meg az átlagosnál magasabb mérőszámokat. Ugyan fejlettebbek a gazdasági paramétereik a hete-

dik csoport tagjaihoz képest, de az innovativitással összefüggő elemekben elmaradnak.

A hazai városhálózat több mint 180 szereplője – több mint 2 millió emberről van szó – egyszerűbb formában egy olyan egységes klasztert alkotna, amelynek alapvető konstrukciós eleme az alulfejlettség. A következő három csoport elkülönítését igazából az elmaradottság fokozatainak kimutatása indokolhatná. Ezekben, a csoportokban már nem a humán elem, nem az innovációs intézményrendszer heterogenitása, és nem is a felsőoktatási funkciók különböző szintű megvalósulása a vezető differenciáló erő. Az innováció ösztönzésében, támogatásában, a helyi gazdaság- és társadalom megújulásában egységesen nagyarányú az elmaradottságuk. Viszont a gazdasági potenciál, az iskolázottság és a civil szféra életképessége, a helyi nyilvánosság sokoldalúsága egyértelműen szétbontja ezt a nagy tömböt három eltérő fejlettségű csoportra. A kilencedik klaszter tagjaira átlagos gazdasági és társadalmi mutatók jellemzőek, kedvezőtlen innovációs lehetőségek, a megfelelő humán állomány hiánya mellett. A tizedikben a kedvezőtlen innovációs, felsőoktatási és K+F jellegű adottságok mellé mérsékelten fejletlen gazdasági és társadalmi jellemzők párosulnak. A legutolsó csoportban vannak a hazai városhálózat leghátrányosabb helyzetű települései, egységesen rossz fejlettségi mutatókkal, az innovációs potenciál teljes hiányával.

A gazdaság, a társadalmi élet és a munkaerő-piaci struktúra esetében a 251 város két nagyjából egyenlő nagyságú blokkra bontható fel: az átlagosnál kedvezőtlenebb és az átlag feletti paraméterekkel rendelkező városok aránya megközelítőleg azonos. Ezzel szemben az innovációs potenciálban komoly szerepet játszó humán–felsőoktatási–kutatási szféra súlyát és az innovációs környezetet, valamint a tényleges eredményeket mérő két főkomponens sokkal kiegyenlítetlenebb eloszlású. Ez arra világít rá, hogy a városok legtöbbje jelentős lemaradásban van az „innovációs elittől". A humán állomány tekintetében a városok 78%-a, az innovációval kapcsolatban pedig a 76%-a az összesített városi átlagérték alatt van. A kétlépcsős műveletben sikerült elhatárolni egymástól tizenegy olyan csoportot, amelyek a gazdasági–társadalmi–iskolázottsági–humán–innovációs tengelyek mentén kifeszülő „térben" viszonylagos belső homogenitást mutatnak, és ezzel párhuzamosan markánsan el is különülnek egymástól.

Mivel a klaszterek sorrendje nagyjából a fejlettségbeli különbségeket követte, ezért alkalmasnak bizonyult a városi innovációs potenciál „makrostruktúrájának" megragadására is. A megoszlási adatok alapján megállapítást nyert, hogy a 251 város 75%-ában nem bukkanhatunk kedvező adottságokra az innovációs konfiguráció egyik komponensében sem. A 9-10-11 klaszterekbe tömörülő „várostömeg" jelenleg még nem rendelkezik a lokális jellegű megújulási folyamatokat megalapozó gazdasági, társadalmi, oktatási- és kutatási adottságokkal, illetve az ezekre épülő funkciókkal. Számolhatunk egy másik nagyobb tömbbel

is (7. és 8. klaszter). Ezt a két csoportot a „második vonalnak" neveztünk el, mivel ők már átlagos vagy egy kicsivel átlag feletti paraméterekkel rendelkeznek. A városok 17%-ában tehát már ma is megtalálható a későbbi fejlődés számos alappillére az intézményrendszer és a humán elemek tekintetében. Igazából fejlett, már jelenleg is mérvadó innovációs adottságokkal, és az ezek szorosan összefüggő kedvező gazdasági–iskolázottsági–társadalmi paraméterekkel csak egy nagyon szűk „kisebbség" rendelkezik. Jelenleg Magyarországon az általunk összeállított és alkalmazott tényezők figyelembe vételével arra a megállapításra juthatunk, hogy csak a városhálózat 8%-os tömbje jöhet számításba akkor, ha kellő innovációs potenciálról beszélünk.

A lakónépesség mentén egy viszonylag pontos demarkációs vonalat lehet kijelölni a hazai városhálózaton belül. A 40 ezer fő alatti városaink legtöbbje jelenleg nem rendelkezik olyan háttérfeltételekkel, amelyek innovatív miliőt teremthetnének a térség gazdasági- és társadalmi szereplői számára. Az általunk alkalmazott mutatócsoportok mentén elkülönített hasonló helyzetű innovációs adottságokkal rendelkező városhalmazok arány-szerkezetében kimutathatóak regionális eltérések. Az észak-magyarországi, és a két alföldi régióban néhány kiugró „teljesítményű" nagyvároshoz egy elmaradott, relatíve alulfejlett blokk csatlakozik. Ez a szerkezeti ismérv jelentős koncentráltságról árulkodik. A másik négy régióban kiegyensúlyozottabban oszlik meg a települések „hasonlóságra épülő elkülönülése". Jóval nagyobb tömbben koncentrálódnak azok a városok, amelyek a megújuló képesség szempontjából átlagos, vagy mérsékelten fejlett helyzetben vannak. Az ország északi, és keleti felében a legnagyobb gondot nem csak az aránytalanul nagy alulfejlettség jelenti, hanem főleg az, hogy csekély számú a felzárkózásra képes városok tábora. A városok „életkorát" is figyelembe véve egy lépcsőzetes szerkezeti kép tárult elénk. Komoly megújuló képességgel a legtöbb esetben a már több évtizedes, évszázados városi életformát felvonultató, finomító települések rendelkeznek, viszont a városrendszer dinamikus kibővítése radikális mértékű polarizálódáshoz vezetett.

8.3.2. A városok innováció potenciál elemzésének korlátai és lehetőségei

A magyarországi településszerkezetben „lappangó" megújuló készség, innovációs kapacitásállomány empirikus feltérképezésének, numerikus megragadásának első fázisában született ez a vizsgálat. Az adatgyűjtés a statisztikai felvételek korlátozottságából és gyakran ellentmondásosságából fakadóan nem egyeztethető össze egy olyan innováció-kutatással, amelyben különböző kvalitatív és kvantitatív módszerekkel nyert friss és specifikus strukturált információk állnak rendelkezésre. Mivel a mutatók legtöbbje az elérhető adatfelvételekből, statisztikai gyűjtésekből származik, ezért nem tekinthető egységesnek az időtávlat szempontjából sem. Néhány innovációs index (pl. szabadalmak száma, MTA köztestületi tagok száma stb.) esetében komoly erőfeszítéseket igényelt a tele-

pülési adatok összegyűjtése, kirostálása. Ennek ellenére ezek közelítenek azokhoz az elvárásokhoz, amelyek koordinálhatják a jövőbeli adatgyűjtések és mérések célszerűségi és megbízhatósági kritériumait. Az eredmények értékelésekor, a kritikai észrevételek megfogalmazása közben szem előtt kell tartani azt a stratégiai döntésünket is, mely a relatív fejlettséget preferálta, szemben az abszolút értelemben vett innovációs kapacitásokkal. A jövőben olyan egységes empirikus adatbankra lesz szükség, amely mindkét szemlélet esetében összehasonlítható, egymásra vonatkoztatható eredményeket produkál. Az egy bizonyos bázisszámhoz (pl. lakónépesség) viszonyított fejlettségi paraméterek mellett, nem lehet elhanyagolni az innovatív magatartások, törekvések, intézményrendszerek kumulált súlyát sem.

A településorientált versenyképesség-kutatásnak, illetve a szűkebb mederben megjelenő innovációs folyamatelemzésnek a következő években el kell szakadni a jól bevált receptektől, a hagyományos makromutatóktól, és ezek lokális transzformációitól. Ennek szükségességét a mi felmérésünk korlátozottsága is igazolja. Csak néhány elemi kérdésfeltevés. Hogyan lehet kvalifikálni a felsőoktatást? Ha két településen a lakosságszámra vetített karok, vagy oktatók, minősített szakemberek, kutatók száma, vagy éppen abszolút nagysága megegyezik, az egyértelműen hasonló minőségi viszonyokra, adottságokra utal? Márpedig az innovativitás nem mennyiségi kérdés. Mit kezdhetünk a gazdasági szférában „lappangó" innovációs eredményekkel, K+F folyamatokkal, szaktudásokkal? Hogyan lehet az elzárkózó és passzív, sőt mondhatni érdektelen vállalkozói szférát rábírni az együttműködésre? Miként jeleníthetők meg a numerikus indexekben a fejlesztési folyamatok, nem csak a kimetszett pillanatképként funkcionáló eseti adottságok? El lehet-e siklani az innovatív törekvések hatásának „becslése", mérlegelése felett akkor, ha rangsorolni, osztályozni és minősíteni akarjuk a hazai településhálózatot?

A városhálózat megújítását nem csupán hazai relációban kell elemeznünk. A vizsgálatokat, döntően a nagyvárosok hálózatára gondolunk, el kell végezni nemzetközi összehasonlításban. Ma már nem csupán a kérdéses, hogy egymáshoz viszonyítva a magyar nagyvárosok milyen helyzetben vannak, hanem az is, hogy milyen pozíciót képviselnek az európai rendszerekben, vagy pontosabban a közép-európai hálózatban. A jövő versenye már elsődlegesen nem országon belül, ellenkezőleg nemzetközi vonatkozásban érvényesül, így abban a vonatkozásban kell megmutatnunk a városaink adottságait és lehetőségeit. Természetesen a nemzetközi összehasonlítás számos további problémát vet fel, ezekre is megfelelő választ kell adni a kutatás folytatásában. A következő kutatási szakaszban egyértelműen el kell kezdeni ezeknek a kérdéseknek a feldolgozását.

Ki kell dolgozni egy olyan módszertant, amely keresztmetszeti és longitudinális értelemben is képes arra, hogy a konkrét valóságot, egy adott időben, vagy egy koherens időbeli láncolatban értelmezze, megjelenítse. Már korábban is

utaltunk rá, hogy eltérő paraméterek alkalmazása, az egyes dimenziók differenciált kombinációkra épülő megkonstruálása más csoportosítási elvekhez és outputokhoz vezet. Ez is egy járható út a jövőben, de a lehető „legoptimálisabb" forrásfelhasználás nem visz előbbre a megismerésben. A jelenlegi eredmények megadják az „alaphangulatot" a következő vizsgálati stádiumokhoz, mindennemű hiányosságai ellenére és fellelhető erényei révén. De csak akkor állíthatunk fel majd kellő bizonyossággal innovációs trendeket, vertikális „rangsorokat", precíz minősítéseket (település-bizonyítványokat), ha a gazdaság–oktatás–igazgatás–társadalmi élet által lehatárolt keretrendszerben gondolkodva vagyunk képesek kiszűrni a folyamatok lokális manifesztálódásait, vagy e helyett – bár örvendetesebb lenne, ha emellett – felülvizsgáljuk a jelenlegi statisztikai koncepcióinkat, gyakorlatainkat.

8.4. Regionális innovációs stratégia

A Regionális Innovációs Stratégiák módszertani hátterét *1991-ben alapozták meg*, majd az Európai Bizottság javaslata alapján számos állásfoglalásban kapott pozitív politikai impulzusokat és legitimációt, a gyakorlati kivitelezésüket támogató program. Elsőként a *Delors* nevével fémjelzett „Növekedés, versenyképesség és foglalkoztatás" c. Fehér Könyv emelte ki a klaszterek kialakulásának a regionális fejlődésre gyakorolt szerepét, s azt elősegítendő, minden gazdasági szereplő bevonásával – kihasználva az ipari, technológiai és a földrajzi közelségből adódó előnyöket – az új munkahelyek létrejöttét lehetővé tevő stratégiák kidolgozására szólított fel (Growth... 1992).

Az Európai Unió regionális politikája által is kiemelten kezelt, az innováció fokozását, célzó gyakorlatot *Landabaso* (1997) következtetései nyomán úgy tekinthetjük, hogy a regionális politika által támogatott innovációt ösztönző programok megvalósítása érezhetően hozzájárulhat a hátrányos helyzetű térségek fejlődéséhez. Azonban ott, ahol a régió gazdasága nem tud megegyezni, konszenzusra jutni a stratégiai tervezés céljairól, és nem alakul ki az életre hívott innovációs hálózatokon belül/között kritikus mértékű együttműködés, ez a fajta regionális politika nem fogja elérni célját. Az innováció fokozására irányuló regionális stratégia készítésének folyamata ugyanakkor azt jelenti, hogy az együttműködést stabil intézményi keretek közé kell integrálni, amely ösztönzi a kapcsolatok kialakulását, a partnerkeresést, tisztázza az állami, igazgatási feladatokat és a vállalkozás számára elérhetővé tesz bizonyos forrásokat a közös projektekben való együttműködés előmozdítására (*Landabaso* 1997).

Több érvet is fel lehet hozni a regionális innovációs stratégiák létjogosultságára, ezek közül itt hármat emelünk ki. Elsőként azt a számtalanszor idézett tényt, miszerint az innováció és a technológiai változások meghatározóak egy *régió és térség gazdasági fejlődése* szempontjából. Ebből következően az inno-

vációt ösztönző gazdasági és társadalmi környezet kialakítása elengedhetetlen eleme a regionális politikának, pontosabban fogalmazva az innováció-orientált regionális politikának (*Rechnitzer* 1993).

Másodszor, az innovációs politika, majd az innovációs stratégia regionalizálása azért szükséges, mert az *innovációk* (nemzetközi és hazai tapasztalatok szerint is) a *különböző térségekben más és más módon valósulnak meg*, jelentősen függnek az adott területen található vállalkozásoktól, az ipar szerkezetétől, valamint szociális és kulturális tényezőktől. Ennek következtében a nemzeti innovációs politika és stratégia megléte mellett lényeges annak decentralizált formába öntése és az egyes régiók adottságait figyelembe vevő kidolgozása.

Harmadszor, az innováció sok esetben területi jelenség, valójában *formális és informális tudáson*, szabványokon, intézményeken és vállalkozásokon nyugszik, s mint ilyen térségspecifikus. A regionális stratégia célja ebből kifolyólag a *speciális területi erőforrások* jobb, tökéletesebb kihasználása (*Asheim–Isaksen* 1997).

A fenti érvek azt jelentik, hogy regionális innovációs stratégiát minden régióra *külön-külön kívánatos kidolgozni*, mivel egyetlen mintastratégiát – a nemzetközi tapasztalatok szerint – nem lehet minden régióra egyformán alkalmazni, éppen a térségspecifikus faktorok eltérése miatt.

Az Európai Unióban 1994-től kezdődően mintegy *100 régió* vállalkozott vagy tett lépéseket innovációösztönző regionális stratégiák kidolgozására. Ezen régiók közül 32-nek a regionális innovációs stratégiáját az Európai Területfejlesztési Alap (ERDF) finanszírozza a 2000. év végén lejáró programjából. Meg kell jegyezni, azonban azt is, hogy 1994–1997 között nyolc Regionális Technológiai Terv[21] (Regional Technology Plan) készült el; 1997–1999 között pedig már 19 régióra készült nemzetközi szakértői csoportok részvételével a Közösség Innovációs Programja által finanszírozott Regionális Innovációs Stratégia (Regional Innovation Strategy), illetve 2000 végéig további öt program fejeződött be. Ezek a kezdeményezések a régiók innovációs szempontok szerinti elemzését követően javaslatokat és programokat nyújtanak a régió innovációt támogató szerkezetének javításához, de csak olyan régiókban finanszírozhatók az Európai Területfejlesztési Alapból, amelyek a strukturális alapokból jogosultak támogatásra, vagyis az 1, 2, 5b vagy 6-os támogatási célterülethez tartoztak.

A RIS egy olyan folyamat, amely az összes kutatás- és technológiafejlesztésben érdekelt *szereplőt* (az üzleti, a kormányzati szféra képviselőit, a technológiatranszfer intézményeket, innovációs szolgáltatást nyújtó szervezeteket stb.) összefogja. Az érdekeltek között létrejövő párbeszéd, valamint a konzultációk a régióban található vállalkozások igényeinek, szükségleteinek azonosítására helyezik a hangsúlyt, és arra keresik a választ, hogyan tudnának jobban alkalmaz-

[21] A Regionális Technológiai Tervek a Regionális Innovációs Stratégiák korábbi változatai voltak, amelyeknek lényege, módszertana alapvetően megegyezik a RIS-ekkel.

kodni a vállalkozások a megváltozott feltételekhez, illetve miben, mely konkrét projektekkel lehetnek segítségükre az innováció ösztönzésében érdekelt szervezetek. Nagyon fontos szerepe van továbbá az *egyetértésnek*, valamint annak, hogy a stratégia kialakításában résztvevők konszenzusra jussanak a régió innovációs fejlődésének keretprogramjáról. Az Európai Unió ajánlásai szerint a stratégia készítése során a következő megközelítésekre kell figyelemmel lenni:

- *alulról felfelé való megközelítés*: a keresletre, döntően a KKV-k igényeire kell építeni,
- *regionális megközelítés*: specifikus, térbeli dimenzió, amely figyelembe veszi a nemzeti és a nemzetközi peremfeltételeket is,
- *stratégiai megközelítés*: alkalmazni kell a stratégiai tervezés módszertanát a regionális fejlesztéseknél, különösen az innováció és a technológiai fejlesztések területén,
- *integrált megközelítés*: a magán és a közszolgálati szektor közötti kapcsolatok szorosra fűzése a regionális versenyképesség és termelékenység fokozása érdekében,
- *nemzetközi megközelítés*: a globális gazdasági trendek megismerésével, a nemzeti és a nemzetközi kooperációs kapcsolatok kihasználásával nagyobb hatékonyság elérése a K+F és az innováció területén.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a Regionális Innovációs Stratégiáknak *hat kiemelt területre* kell koncentrálni, amelyek szoros összefüggésben vannak magával a stratégia kidolgozásának lépéseivel:

1. Egyetértés, konszenzus a régió innovációs helyzetéről.
2. A régióban működő vállalkozások innovációs igényeinek elemzése.
3. A fontosabb technológiai és ipari trendek megismerése, a régióra vonatkozó hatásainak előrejelzése.
4. A támogatások, szolgáltatások iránti kereslet felmérése.
5. A stratégia megfogalmazása.
6. A stratégia megvalósításához szükséges keretrendszer kifejlesztése.

A stratégia végső célkitűzéseinek pedig koncentrálni kell arra, hogy a megvalósítandó programok közül azok kapjanak prioritást, amelyek valós *keresleti tényezőkön* alapulnak, és szoros együttműködést valósítanak meg a kutatási, az állami és a magánszféra között, illetve a regionális innováció folyamatába integrálják a tudományos alrendszereket (*Landabaso* 1997).

8.4.1. A regionális innovációs stratégia célkitűzései és néhány szempont az összeállításhoz

Az általunk javasolt modell jelentős részben az Európai Unió régióiban kidolgozott regionális innovációs stratégiák (RIS) *módszertanára épül*, de meghatározóan épít a hazai innováció-kutatási gyakorlatra és a MTA RKK Nyugat-

magyarországi Tudományos Intézete stratégiakészítésben szerzett *tapasztalataira* is (*Rechnitzer* 1998, *Rechnitzer–Lados* 2004). Modellünk továbbá számításba veszi Magyarország és az EU-tagállamok innovációs infrastruktúrájában, intézményrendszerében, valamint az innovációpolitika eszközeiben megfigyelhető eltéréseket, de számol a napjainkban meglehetősen gyenge pozícióban lévő *régiók érdekérvényesítési nehézségeivel*, a technológia- és a kutatás-fejlesztésre fordítható források alacsony mértékével is. Éppen ezért megkülönböztetett figyelmet fordítottunk a regionális innováció kialakulásának feltételeinek meghatározására, a regionális szint mellett az *állami innovációösztönzési mechanizmusok*, a kívánatos szerepvállalás mértékére, amelyet feltétlenül át kell gondolni mindazoknak, akik regionális stratégiakészítésbe fognának. Mindezek figyelembevételével azonban határozottan bátorítani kívánjuk a területi szereplőket a RIS megalkotására.

Ugyanis azt érezzük, hogyha a nemzeti szintű innovációs stratégia mellett az egyes régiókban is elkészülnek a regionális stratégiák, amelyek igazodnak, illetve megerősítik a nemzeti prioritásokat és a cselekvési tervet, úgy az alulról jövő kezdeményezések, valamint a javasolt programok segítségével jelentős javulást lehet elérni az innováció feltételrendszerében országos szinten is. Nem szeretnénk azonban olyan *illúziókat kergetni*, hogy a regionális innovációs stratégiák segítségével egy csapásra meg fog oldódni, illetve ugrásszerűen javulni fog az ország (a vidék) innovációs képessége, illetve ebből következőleg azonnal, a világpiacon megjelenő innovatív termékek dömpingjére kellene számítani. Véleményünk szerint, ha a stratégiákkal *középtávon* (néhány éven belül) el lehet érni, hogy növekedjen a régiók innovációs kapacitása, kialakuljanak a vállalkozások, a tudományos és technológiaszféra, valamint az állami szervezetek, ügynökségek közötti együttműködések különböző fajtái, illetve elismerés és érdem legyen sikeres fejlesztőnek lenni, úgy jelentős lépésnek tekinthetők a RIS-ek.

Felhívjuk emellett a figyelmet arra is, hogy a regionális innovációs stratégia kidolgozása egy olyan *folyamat*, amely az összes kutatás- és technológiai fejlesztésben érdekelt szereplőt magában foglalja, támogatja közös gondolkodásukat, fellépésüket és együttműködésüket az innováció hatékonyságának javítása, a régió versenyképességének és jólétének növelésében. A stratégiának alapos *helyzetelemzésen és felméréseken* kell nyugodni. A stratégiához vezető lépéseknek pedig az érdekeltek között létrejövő *párbeszéd* és konzultációk során a regionális vállalkozások igényeinek, szükségleteinek azonosítására kell helyezni a hangsúlyt, illetve arra, hogy miben lehetnek segítségükre az innováció ösztönzésében érdekelt szervezetek.

Nagyon fontos szerepe van az *egyetértésnek*, annak, hogy a stratégia kialakításában résztvevők konszenzusra jussanak a régió innovációs fejlődésének keretprogramjáról. Ebből pedig az is következik, hogy a kidolgozott RIS-t *nem*

lehet befejezettnek tekinteni annak elfogadásával, hiszen az abban foglaltak, de akár a feladatok egy részének következetes megvalósítása is sokkal fontosabb a munka elvégzettnek nyilvánításával. Célszerű tehát, hogy a felálló projektirányító bizottság ne oszlassa fel önmagát, hanem a regionális intézményi modell kiinduló pontjaként szolgáljon, – esetleg a szereplők és a funkciók változtatásával – valamint végezze a megvalósuló projektek monitoringját, értékelését.

A stratégia kidolgozásának közvetlen *céljai* közé tartozik továbbá az is, hogy az egyes régiók olyan regionális innovációs stratégiát fogalmazzanak meg, majd ahhoz operatív feladatokat és programokat rendeljenek, amelyek a régió egészére és az azt alkotó megyékre, kistérségekre már kidolgozott *területfejlesztési koncepciókra épülnek*, s a gazdaság intenzív és tudásalapokon nyugvó fejlődésének a bázisát jelentik.

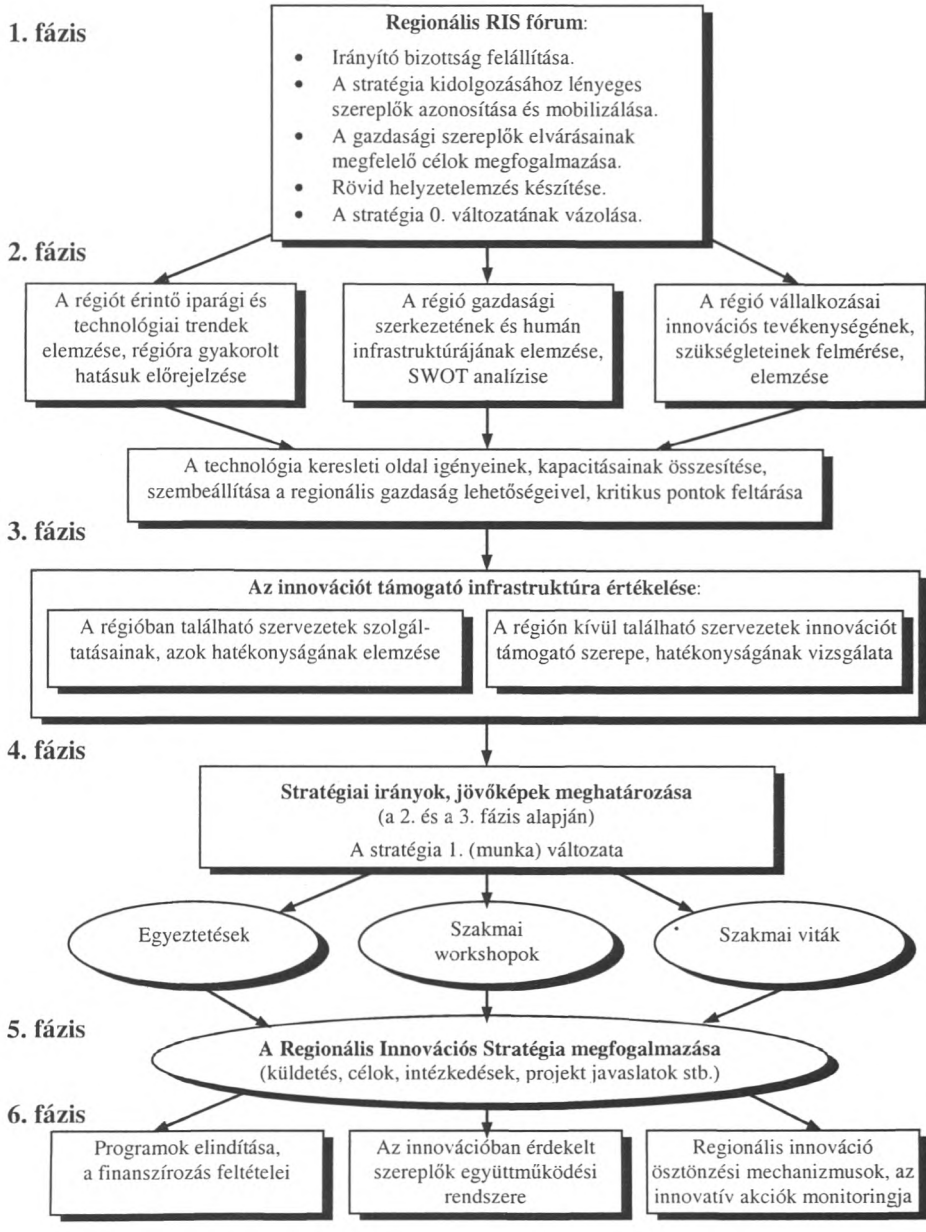
A stratégiának meg kell keresni azokat a fejlesztési módszereket és intézményi formákat is, amelyek hozzájárulhatnak a helyi és regionális fejlesztési potenciál gazdasági sikerekben megnyilvánuló kiaknázásához, illetve javaslatokkal kell szolgálni a régió innovációs teljesítőképességének fokozásához szükséges együttműködési formákra, a regionális innovációs rendszer hatékony működésének feltételeire, a célok eléréséhez rendelhető pénzügyi eszközök forrásaira is, hogy ezek segítségével az innovációs folyamatban részt vevő szereplők hatékony együttműködési hálózatokat alakíthassanak ki.

A stratégia *végső célkitűzéseinek* pedig koncentrálni kell arra, hogy a megvalósítandó programok közül azok kapjanak *prioritást*, amelyek valós keresleti tényezőkön alapulnak, és szoros együttműködést valósítanak meg a kutatási–vállalkozói–állami szféra között, illetve a regionális innováció folyamatába integrálják a területi gazdasági és tudományos alrendszereket. További lényeges kritérium a programok kijelölésénél a megfelelő előkészítettség, a megvalósíthatóság, az elkötelezett menedzsment éppúgy, mint azok illeszkedése a régió adottságaihoz, fejlesztési prioritásaihoz.

A RIS-projektek eredményes kidolgozásának legfőbb *kockázata* a célcsoportok közötti kommunikáció meghiúsulásából, az elégtelen együttműködési hajlandóságában jelölhető meg. Éppen ezért fontos az érdekeltek, különösen a magánszféra megfelelő tájékoztatása és bevonása, valamint a projekt megvalósítását koordináló, irányító bizottság szerepe. A projektnek üzenet értékűnek kell lenni az innovációs szemlélet- és gondolkodásmód terjesztése területén is. Célként kell megjelölni azt is, hogy a stratégia kidolgozásával, majd az abban megjelölt projekt megvalósításával a régióban alakuljon ki egy állandó és egyben élő *innovációs „miliő"*. Ez természetesen nem valósítható meg egy csapásra, egyetlen dokumentum kimunkálása során, majd az abban foglalt projektek megvalósításával, de mindenképpen koncentrálni kell az innovációnak kedvező „klíma" feltételeinek megteremtésére már a RIS projekt során is.

15. ábra

A Regionális Innovációs Stratégiák kidolgozásának menete

Szerkesztette: Dőry T.

8.5. Az innovációk regionális szintű alakításának európai irányai

Az Európai Unió költségvetésében, a mezőgazdasági támogatásokat követően a strukturális alapok támogatási forrásai jelentik a legnagyobb összeget. A 2000–2006. közötti tervezési időszakban a strukturális alapok fontos prioritásként kezelik az *innováció ösztönzését* és a decentralizált partnerhálózatok létrehozását és a meglévők hatékonyságának fokozását. A regionális versenyképesség növelését és a gazdasági és a társadalmi kohézió elősegítését az alábbi programok támogatásával kívánják elősegíteni:

- az innováció ösztönzése *új pénzügyi támogatási programok* bevezetésével, különös tekintettel az induló technológiaorientált vállalkozások, egyetemi/kutatóintézeti fejlesztéseken alapuló spin-off cégek, speciális üzleti szoláltatások és a technológia transzfer támogatására,
- a vállalkozások és a kutatóintézetek, valamint a felsőoktatási intézmények közötti *együttműködések*,
- azon *kis- és középvállalkozások* ösztönzése innovációs tevékenységekre, melyek korábban még nem folytattak kutatás-fejlesztést,
- *hálózati együttműködések* és az ipari kooperáció,
- *humánerőforrás-fejlesztés*.

Ezen általános iránymutatások mellett, az Európai Bizottság 2001 januárjában fogadta el az Európai Regionális Fejlesztési Alap Innovációs Akcióinak programját, amelynek alapján első alkalommal *pályázhattak a régiók javaslataikkal közvetlenül az Európai Bizottsághoz*. A tagállamok régiói meg is ragadták ezt a lehetőséget, mivel minden harmadik régióból kettő pályázott is a maximálisan 3 millió eurós támogatásra az alábbi stratégiatémákra (Regional Innovation Strategies... 2002):

- a „tudásra és a technológiai innovációra" épülő regionális gazdaság,
- e-Európa régió: az információs társadalom a regionális gazdaság szolgálatában,
- regionális identitás és fenntartható fejlődés.

Nem túlságosan jelentős összegről van szó, amit jól jelez, hogy az Európai Regionális Fejlesztési Alap éves költségvetésének mindössze 0,4%-át, a 2006-ig tartó periódusig mintegy 400 millió eurót lehet az innovációs akciókra fordítani[22]. Azonban a regionális innováció politika jövőbeni súlypontjainak, priori-

[22] Ez nem mond ellent a korábban elhangzottaknak, mivel a most tárgyalt támogatásokat kifejezetten innovációs projektek megvalósítására lehet fordítani, a Strukturális Alapok általános felhasználási útmutatójában pedig arról van szó, hogy az alapokból finanszírozott programoknak és projekteknek előnybe kell részesíteni az innováció ösztönzését.

tásainak megítélése szempontjából iránymutató, hogy a fenti témákon belül milyen projektek megvalósítását látják célszerűnek az Európai Unió döntéshozói.

Az Európai Bizottság által kezdeményezett, majd a lisszaboni és a barcelonai Európai Tanács által megerősített *Európai Kutatási Térség* megvalósítása érdekében a régiókra is komoly szerep hárul. Ennek érdekében kezdődött meg a korábbi nemzeti szintű kutatási és innovációs politikák „regionalizációja". A cél olyan testre szabott, a régiók adottságait figyelembe vevő politikák és támogatási programok kidolgozása és megvalósítása, amelyek hatékony regionális válaszokat tudnak megfogalmazni a versenyképesség és a gazdasági, társadalmi kohézió fokozása érdekében.

Az Európai Kutatási Térség koncepciójának 2000. évi kihirdetését követően kiadott Bizottsági közlemények[23] egyre erőteljesebben hangsúlyozzák, hogy a „lisszaboni stratégiában" megfogalmazott célok megvalósítása és a tudásalapú gazdaság kiépítése nehezen képzelhető el a régiók aktív részvétele és szerepvállalása nélkül. Ennek érdekében a közösségi szintű kezdeményezéseket ki kell egészíteni *nemzeti, valamint regionális szintű programokkal*, illetve mindemellett kívánatos még a nemzeti kutatási és innovációpolitikák *„testre szabása"* is a *regionális peremfeltételeknek megfelelően*. A „nyílt-koordináció" szellemében kidolgozott regionális intézkedéseknek két fő kérdéssel szükséges foglalkozni (EC 2001/b):

- egyrészt tudatosítani kell a nemzeti kutatási és innovációpolitikai elképzeléseket, stratégiai kezdeményezéseket a régiókkal, illetve azok társadalmi-gazdasági igényei szerint el kell végezni a nemzeti politikák „finomhangolását".
- a regionális intézkedések másik csoportja a régiók kutatási és innovációs kapacitásainak bővítését célozza, hogy azok segítségével a régiók képesek legyenek technológiai és gazdasági teljesítményeik növelésére.

A strukturális alapokból finanszírozott innovációt támogató akciók mellett a közösségi kutatás-fejlesztési ráfordítások legnagyobb hányadát az Európai Unió költségvetésének 4%-át kitevő *6. Kutatási- és Technológiafejlesztési Demonstrációs Keretprogram* biztosítja a 2002–2006. időszakban. A 6. Keretprogram az Európai Kutatási Térség megvalósításának egyik fontos eszköze, amely az európai kutatás integrálásának és koncentrálásának célját szolgálja. Emellett hangsúlyos része a programnak – a technológiai transzfer és a jobb hálózati együttműködésen keresztül – az európai innovációs rendszer fejlesztése. A korábbi keretprogramoktól *jelentősen eltér a szerkezete*, mivel nem tudományterületek,

[23] Ebben a tárgykörben kiadott közlemények jelentőségüket tekintve a következők emelhetők ki: „Az Európai Kutatási Térség regionális dimenziója". (The regional dimension... 2001), „Több kutatást Európa számára. A GDP 3%-a irányába". (EC 2002b), „Az Unió felülvizsgált innovációs politikája a lisszaboni stratégia tükrében" (EC 2003a), valamint „Befektetés a kutatásba. Európai Akcióterv" (EC 2003b).

hanem *néhány innovatív és jövőbe mutató kutatási területet és társadalmi-gazdasági célt* nevez meg:

- az Európai Kutatási Térség integrálása és koncentrálása,
- az Európai Kutatási Térség strukturálása,
- az Európai Kutatási Térség alapjainak megerősítése.

A keretprogram költségvetésének 80%-a az első programhoz tartozó hét tematikus prioritáshoz (1. genomika és biotechnológia az egészség szolgálatában, 2. az információs társadalom technológiái, 3. nanotechnológia és nanotudományok, 4. repüléstechnika és űrkutatás, 5. élelmiszerminőség és -biztonság, 6. fenntartható fejlődés, globális változás és ökoszisztámák) kapcsolódó projektek támogatására fordítható. Ezek azok a területek, ahol az Európai Unió középtávon *globális vezető szerepet szeretne betölteni.* A tematikus prioritások mellett specifikus intézkedések támogatják az Európai Unió tudomány- és technológiapolitikájának fejlődését, a kis- és középvállalkozásokat, valamint a nemzetközi (EU-n kívüli) kutatási együttműködéseket.

A strukturális kihívásokkal foglalkozó második, a költségvetés hetedrészét tartalmazó nagy fejezet olyan *horizontális témákat támogat,* mint az innováció és a technológiai transzfer, a kutatók képzése és mobilitása, a kutatási infrastruktúra fejlesztése, vagy a tudomány és a társadalom kérdésköre. A költségvetés legkisebb szeletével gazdálkodó harmadik terület az európai tudomány- és technológiapolitika, illetve a kutatás-fejlesztés koordinálását és koherens fejlesztését tűzte ki célul.

Az új keretprogram *két újfajta támogatási típust* is tartalmaz, melyek célja a hálózati és a régiókon átívelő együttműködések – az eddig módszereknél hatékonyabb – támogatása, a régiók tudásbázisának szélesítése, illetve a technológia és innováció kapacitásának növelése. A *„kiválósági hálózatoktól"* és az *„integrált projektektől"* egyfajta katalizátorszerepet várnak az új keretprogram megalkotói, melyek segítségével jelentősen megerősíthető a régiók gazdasági szerkezete, s egyben versenyképesebbé válnak európai és nemzetközi szinten is.

Az egyik típus az ún. „kiválósági hálózatok" támogatása, mely egy olyan új eszköz, ami a tematikus prioritásokhoz kapcsolódó területek *legjobb intézményei közötti együttműködéseket hivatott elősegíteni,* a töredezett európai kutatási összkép javítása érdekében. Elsődleges céljuk nem konkrét termékek, eljárások és szolgáltatások fejlesztése, hanem a *partnerek tudományos-technológiai ismereteinek cseréje,* magasabb fokú munkamegosztás és specializáció elérése. A kiválósági hálózatok támogatása közös munkaterv alapján történik, amely a tudományos kapacitások integrálására, közös kutatási tevékenység folytatására és a tudományos eredmények terjesztésére használható.

A másik támogatási típusként az integrált projektek arra szolgálnak, hogy a projektben részt vevő partnerek a támogatás segítségével *jelentős tudományos eredményeket érjenek el a hét tematikus prioritás kiemelt területein,* amelyek

fontos gazdasági-társadalmi célokat is szolgálnak, másrészt erősítik Európa gazdasági versenyképességét. E projektek célja a kritikus tömeg elérése, az innovációs lánc valamennyi szakaszát (kutatás, fejlesztés, demonstráció, képzés, technológia transzfer és értékesítés) képviselő partner integrálásával.

A kiválósági hálózatok a fenti értelemben lehetővé teszik az Európai Unió különböző fejlettségű régióiban található kutatóintézetek tudományos tevékenységének fokozását, illetve integrálását. Az együttműködési lehetőségek, a tudományos eredmények és tapasztalatok, valamint a kutatók cseréje hozzájárulhat a kevésbé fejlett területeken található kutatóhelyek mobilizálásához. Várakozások szerint az *információ és a tudományos ismeretek cseréje pozitív hatást gyakorol a helyi és a regionális gazdaságra.* Ez a támogatási eszköz hivatott csökkenteni a fejletlen területekről a fejlett térségek kutatóintézményeibe irányuló „agyelszívást" is. A további – várhatóan pozitív – hatások között meg kell még említeni, hogy a helyi és a regionális fejlődés közvetett támogatásával a lakosság elvándorlását is csillapíthatják a kiválósági hálózatok.

A korábban szétaprózott kutatási projekttámogatást hivatottak felváltani az integrált projektek, amelyek valójában kutatási programok támogatását teszik lehetővé úgy, hogy az adminisztrációs feladatokért a nagyszámú partnert tömörítő konzorcium a felelős. A regionális szereplők az integrált projektek segítségével jelentős méretű, régió- és országhatárokon átívelő, specifikus tudományos és technológiafejlesztési projektekben vehetnek részt, ezáltal növelve a régió technológiai versenyképességét.

Mindezeken túlmenően az Európai Unió egyre *proaktívabb politikát kíván folytatni* az elkövetkező években a *régiók tudományos és technológiai színvonalának növelése érdekében*, emellett pedig speciális támogatási programokkal kívánja segíteni a 2004-ben csatlakozott új tagállamok sikeres beilleszkedését. A jövő kihívásai között megemlíthető, hogy a közösségi politikák további integrációja szintén elengedhetetlen a régiók fejlődése és az Európai Kutatási Térség létrejötte érdekében.

8.5.1. A regionális innováció(politika) fejlődésének jövőbeni irányai

A fejezetben bemutatott innovációs kihívások, az Európai Uniónak a regionális innováció elősegítésére tett politikai kezdeményezései, valamint a regionális innováció ösztönzését elősegítő programok értékelése alapján az alábbi következtetések vonhatók le a *regionális innováció politika jövőjére vonatkozóan*:

– Az elemzések és az értékelések rámutattak, hogy csak *kevés régió* esetében beszélhetünk teljesen kiépült, megalapozott és jól működő regionális innovációs rendszerről. A jobb-rosszabb teljesítményt felmutató nemzeti innovációs rendszerek mellett nem létezik „európai innovációs rendszer" sem. Ez utóbbi kiépítésére vállalkozó „lisszaboni" és „barcelonai" straté-

gia, valamint az Európai Kutatási Térség koncepciója komoly mobilizáló és integráló szerepet szán a regionális innovációösztönzésnek.

- A gazdasági és szociális kohézió az Európai Unió alapvető célkitűzése, viszont az eddigi tapasztalatok alapján *nehéz tetten érni a regionális innovációösztönző programok közvetlen hatását a regionális növekedésre/GDP*, illetve a regionális különbségek mérséklésére. Azonban valószínűsíthető, hogy nélkülük tovább növekedtek volna a fejlett és a fejletlen régiók közötti különbségek.
- Vélhetően tovább folytatódik az a trend, hogy a *szegényebb tagállamok és régiók kevesebbet áldoznak kutatás-fejlesztésre és innovációra.* Továbbra is 10–15 „high-tech" térségben összpontosul az európai innovációs kapacitások közel fele. Az Európai Kutatási Térség koncepciója értelmében az Európai Unió nem kívánja elősegíteni a kutatási tevékenységek további koncentrációját, ellenben *helyzetbe szeretné hozni a hátrányos adottságú régiókat*, nekik azonban jelentősen növelni kell innovációs támogatásokat „felszívó" (abszorpciós) képességüket. Ez egy lassú, több évtizedet igénylő feladatnak ígérkezik, és a felzárkózást tovább lassítja az Unióhoz 2004-ben csatlakozó 10 új tagállam integrációja is.
- *Erősödik a regionális szemlélet és fókusz*, a nemzeti kutatás-fejlesztési és innovációs politikák szerepének gyengülése már ma is megfigyelhető, a jövőben még inkább várható e tendencia felerősödése. Széles körben felés elismerést nyert, hogy a globális versenyben való helytálláshoz hatékony lokális válaszok szükségesek. A térbeli közelségnek, a helyi/regionális együttműködési hálózatoknak kritikus szerepe van a versenyképesség megőrzésében és növelésében. A regionális politikáknak azonban az eddigieknél jobban kell koncentrálni a *strukturális változások elősegítésén túlmenően a lokális/regionális innováció ösztönzésére*, a helyi adottságokat jobban figyelembe vevő programok támogatására.
- Ha nem sikerül jól működő *interregionális innovációs hálózatokat* kiépíteni, felerősödhet az „agyelszívás", ami a hátrányos helyzetű térségek jövőjét jelentősen behatárolhatja.
- Problematikus a regionális innovációs teljesítmények és a támogatási programok *hatékonyságának mérése*, ugyanis a regionális adatok gyakran hiányosak. A jövőben várhatóan elmozdulás történik ezen a területen, mivel a tagállamok és az Európai Unió szintjén is megoldódott már ez a kérdés. A döntéshozók információs ellátottságának javulásával feltételezhetően jobban célzott, pontosabban definiált támogatási programok indíthatók a rászoruló térségekben.
- Kívánatos a *regionális innovációtámogatási eszközök számának redukálása*, „kreatív rombolása", azaz az újabb támogatások helyett a régiek számának csökkentése és azok újrapozícionálása.

9. A KÖRNYEZETI ELEMEK HATÁSA A TERÜLETI VERSENYKÉPESSÉGRE

9.1. A természeti tőke fogalma, funkciója és mérése

9.1.1. A természeti tőke fogalma

Egy megújított, 1996-ban közzétett definíció szerint a tőke azon reális javak készlete, amelyből újabb javakat (illetve árut) lehet előállítani. Hagyományosan a tőkejavak közé a földet, a munkát és az ember alkotta tőkét (gyakran csak ezt értették tőkén) sorolták (*Boros* 2004). A modern elmélet négyes felosztást vezetett be, és megkülönböztet

- gyártott, előállított,
- humán,
- társadalmi, szervezeti és
- természeti (ökológiai, környezeti) tőkét.

Mindegyik tőkefajta a szolgáltatások olyan áramlását hozza létre, amelyek a termeléshez szükséges anyagi és szellemi inputokat biztosítják.

A *gyártott (előállított) tőke* az összes gazdasági tevékenység által létrehozott javakat tartalmazza. Ide tartoznak a több termelési ciklusban részt vevő, a termékbe be nem épülő gépek, épületek, infrastrukturális létesítmények, valamint a termeléshez felhasznált, a termékbe is gyakran beépülő nyersanyagok, félkész termékek, valamint az elkészült termékek is.

A *humán tőke* az összes egyéni munkaképességet jelenti, amelynek döntő elemét képezi az emberekben felhalmozódott és a munkájukban érvényre jutó szellemi tudás.

A *társadalmi, szervezeti tőkét* pedig az a hálózat alkotja, amelyen keresztül az egyéni hozzájárulások társadalmi szinten mozgósíthatók és összehangolhatók.

A *természeti tőke* részeit a föld, levegő, víz (édesvíz és tengerek) és az ökológiai rendszerek alkotják.

A természeti tőke a ma alkalmazott fogalmi rendszer szerint a természeti erőforrásoknak, illetve környezeti vagyonnak (Nap, víz, levegő, ökoszisztémák) az a készlete, amely most és a jövőben az emberiségnek értékes javakat tud szolgáltatni.

A természeti tőke funkcionális jellemzői a három alapvető környezeti közeg (föld, víz, levegő) és az általuk fenntartott élet köré csoportosíthatók.

1. táblázat

A természeti tőke fajtái, mint közeg / ökoszisztéma-együttesek

Közeg	Az ökoszisztéma működésének jellemzői
Levegő	Légköri tulajdonságok és klimatológiai folyamatok (pl. levegőminőség, csapadék, hőmérséklet, szél)
Víz	Hidrológiai folyamatok és tulajdonságok (pl. édesvíz és talajvízkészletek, folyóvízterhelés, vízminőség)
Föld	– a felszíni rétegben végbemenő geológiai folyamatok (pl. tektonika, ércképződés), – geomorfológiai tulajdonságok és folyamatok (erózió, mállás, sugárzás-visszaverő képesség), – talajfolyamatok és -tulajdonságok (textúra, termőképesség, biológiai aktivitás)
Élőhely	– a vegetáció jellemzői (szerkezet, biomassza, légzés, párolgás), – az állat- és növényvilág (fajgazdagság, dinamika, táplálkozási érték), – életközösségi tulajdonságok (tápláléklánc-kölcsönhatások, felbomlás), – konzerváló érték / integrálódás (sértetlenség, egyedüli előfordulás)

Forrás: Boros 2004. 5. o.

Az idők folyamán az ember a természeti tőke egy részét úgy alakította át, hogy egy vagy néhány funkciójában a többi szolgáltatás rovására is maximális termelésre legyen képes. Ebből a fejlődésből származtatható a tőke ötödik formája, a „termesztett", helyesebben a „termesztő" tőke, amely az emberi befolyás mértéke szerint lehet

- féltermészetes rendszer (pl. legelő, vadászterület),
- fenntartható (erdőgazdaság) és
- intenzív, gyakran nem fenntartható természeti rendszer (farmergazdaság, ültetvény).

A „termesztő" tőke fogalmának megteremtésével a tőkefajták közé visszakerül a klasszikus tőkefelosztásból (föld, munkaerő, ember alkotta tőke) a föld, amely itt nem elsősorban természetes közegként (természeti tőke részeként), hanem a természeti közegből emberi munkával létrehozott eszközként kap szerepet. Erre utal az is, hogy a tőke formájaként nem a föld, hanem annak egy sajátos használati módja (erdő, legelő, szántó, ültetvény) jelenik meg. Típusát az határozza meg, hogy az eredeti ökoszisztéma átalakításához és az ezáltal létrejött állapot fenntartásához egy sajátos haszonvétel céljából milyen mértékű emberi beavatkozásra volt, illetve van folyamatosan szükség.

9.1.2. Környezeti funkciók

A természeti tőke funkcióit a természeti elemeknek és folyamatoknak az a képessége jelenti, hogy az emberi szükségleteket közvetlenül vagy közvetve kielégítő javakat és szolgáltatásokat képesek nyújtani. Így a funkciók realizálódhatnak

- *javak* (készletek), amelyek az ökológiai rendszerek (ökoszisztémák) részeiből (növények, állatok, ásványok) állnak és
- *szolgáltatások* – pl. hulladék-újrahasznosítás, fotoszintézis stb., amelyek az ökoszisztéma folyamataiból (biogeokémiai ciklusok) származnak – formájában.

A természeti tőke funkcióit több szempontból is csoportosíthatjuk:

I. Négyes felosztás	II. 2002-ben készült felosztás
Forrásfunkció – gondoskodik a termelés nyersanyagairól (fűtő- és üzemanyagok, fémek, fa, élelem).	*Szabályozó funkció* – alapvető ökológiai folyamatok, létfenntartási rendszerek szabályozása (biogeokémiai ciklusok, az éghajlat, a víz öntisztulása, stb.)
Befogadó (süllyesztő, semlegesítő) *funkció* – semlegesíti, elnyeli, befogadja a termelés és fogyasztás hulladékát – ez járhat a természeti tőke leromlásával és gazdagodásával is.	*Termelő funkció* – természetes ökoszisztémákból élelem, gyógyhatású alapanyagok stb. begyűjtése.
Létfenntartó funkció – megteremti az élet fenntartásának a feltételeit, az éghajlat és az ökoszisztémák stabilitását, az ózonpajzsot, a tiszta vizeket stb.	*Élőhelyfunkció* – ökoszisztémákat alkotó élőlényeknek élőhely, menedék, szaporodási hely nyújtása.
Jóléti funkció – az ember közérzetéhez kellemes és kényelmes szolgáltatásokkal járul hozzá, pl. tiszta levegő és víz, természeti szépség, vizek üdítő hatása.	*Információs funkció* – alkalmas üdülésre, esztétikai élményszerzésre, kulturális és történeti tájékoztatásra, művészeti és lelki inspirációra, művelődésre és tudományos kutatásra

A környezeti funkciók harmadik, viszonylag leegyszerűsített, praktikus csoportosítását tartalmazza a brit Vidékfejlesztési Bizottság 1977-ben közzétett kiadványa, amely tartalmazza a környezeti erőforrásoknak a gazdasági és információs környezeti funkciójához szorosan kapcsolódó „környezeti attribútumok és szolgáltatások" listáját. Ennek elemeit úgy válogatták össze, hogy mindegyik hiánya súlyos gazdasági következményekkel járna. Ezek a következők:

- egészség, túlélés,
- biodiverzitás,
- történeti jelleg,
- művelődés,

- rekreáció,
- érték a helyi gazdaság számára.

Bár különböző módon, de mind a három felosztás lényegében rendszerezve tartalmazza mindazokat a termékeket és szolgáltatásokat, amelyeket a természeti tőke az ember számára közvetve vagy közvetlenül biztosítani tud. A funkciók egy újabb csoportosítását jelentheti, ha azt a fenntarthatóság, a fenntartható fejlődés főbb feltételei szerint vizsgáljuk. A fenntartható fejlődés hármas feltételrendszere és az ahhoz kapcsolódó ökológiai funkciók a következők:

- ökológia (konzerválási és létezési) értékek,
- társadalmi (egészség, személyi, szociális és opciós) értékek,
- gazdasági (fogyasztási, termelési és foglalkoztatási) értékek.

A felsoroltak az emberi jólét közvetlen forrásai. A *konzerválási érték* lényege az életfenntartó funkciók szabályozása, az *egzisztencia,* illetve *létezési érték* az egyes környezeti funkciók vagy természeti elemek puszta létéből származik. Néhány környezeti funkció közvetlenül vagy közvetve hozzájárul az emberi *egészség megőrzésé*hez, míg mások – különösen a *lakóhely*, illetve az *információs funkció* – a jó közérzethez. Az *opciós érték* a természeti erőforrások jövőbeni lehetséges értékét tükrözi, amely a mai gazdaságból vezethető le. A *fogyasztási* és *termelési használati érték* a környezeti funkciót ellátó és hulladékot befogadó (eltüntető) képességével, míg a *foglalkoztatási érték* a természeti erőforrások gazdasági hasznosításával, közte a turisztikai és üdülési lehetőségekkel kapcsolatos foglalkoztatási lehetőségekre utal.

9.1.3. Kritikus természeti tőke

A kritikus természeti tőke (critical natural capital, CNC) fogalmát a szakirodalom a következőképpen definiálja:

„...környezeti erőforrások fontos környezeti funkciókat ellátó együttese, amely nem helyettesíthető sem az ember által előállított, sem pedig más természeti tőkével."

Más, részletesebb megfogalmazás szerint a kritikus természeti tőke ... olyan vagyon, készlet vagy minőség, amely

- igen nagy értéket képvisel,
- lényeges az emberi egészség vagy
- az életfenntartó rendszerek hatékony működése szempontjából,
- gyakorlati célokra nem helyettesíthető, nem pótolható régiségénél, összetettségénél, speciális voltánál vagy helyénél fogva.

A természeti tőke „kritikus" jellegét két szempontból

- a fontossága, jelentősége és
- fenyegetettsége, veszélyeztetettsége szempontjából vizsgálhatjuk.

Eszerint a természeti tőke egyes elemei, fajtái lehetnek:

- rendkívül fontosak, de nem veszélyeztetettek (pl. a levegő oxigén tartalma), míg mások
- kevésbé fontosak, de erősen veszélyeztetettek (pl. sem az ökoszisztémában nem meghatározó, sem pedig az ember számára közvetlenül nem fontos ritka fajok) és végül
- rendkívül fontosak és veszélyeztetettek (pl. a sztratoszféra ózon tartalma, esőerdők, stb.)

A természeti tőkénél a kritikus határértéket, szintet meghatározza az, hogy az értékelésénél

- *környezetközpontú (ökocentrikus),* a természet, illetve a környezet egészségére, sérthetetlenségére, tehát szabályozására figyelő, illetve
- *antropocentrikus* megközelítést alkalmazunk, amely a természetnek az emberi túlélés és jólét számára fontos szolgáltatásait tartja szem előtt.

Így a „kritikusság" meghatározásánál nem csak ökológiai, hanem gazdasági, politikai és társadalmi szempontokat is figyelembe kell venni, és azt, hogy ezek közül egyesek milyen súllyal szerepelnek az értékelésben, azt egy adott csoport, térség, nép életszínvonala is befolyásolja.

A természeti tőke értékét természetesen a három (illetve két: ökocentrikus, antropocentrikus) szempontrendszer együttese határozza meg. A mai fejlettségi szinten szinte kizárt, hogy valamely szempontot (pl. vagy a gazdasági vagy a természeti) teljesen figyelmen kívül hagyjuk, de területenként a hangsúly és az azt szolgáló módszertan teljesen eltérő lehet. Természetesen más szempontból kell értékelni egy szántóföldet, mint egy védett mocsarat, de a komplex megközelítés egyik esetben sem nélkülözhető.

1.3.1. A természeti tőke ökológiai fontossága

Az ökológiai funkciók természetes folyamatok, vagyis az ökológiai rendszerek

- biotikus (élő szervezetek) és
- abiotikus (kémiai és fizikai elemek)

összetevői közötti kölcsönhatásoknak az eredményeként alakulnak ki. Ezek a kölcsönhatások az ökoszisztémák dinamikájának a meghatározói, egyben a természeti tőke és életközösségek jellemzői, amelyek nemcsak az ökoszisztémák egészségéről és rugalmasságáról (alkalmazkodóképességéről) gondoskodnak, hanem az emberi társadalmaknak nyújtott javak közvetlen vagy közvetett forrásait is képezik.

2. táblázat

A természeti tőke fontosságának mérésére szolgáló ökológiai kritériumok

Kritérium	Rövid leírás	Mértékegység
1. Természetesség/ -épség, reprezentativitás	az emberi jelenlét mértéke fizikai, kémiai és biológiai zavarásként kifejezve	levegő-, víz-, talajminőség, meghatározó fajok %-a, a minimális kritikus ökoszisztéma mérete
2. Biodiverzitás	az élet összes formáinak változatossága, beleértve ökológiai rendszereket, fajokat és genetikai diverzitást.	a területre jutó fajok száma, a földrajzi egységre jutó fajok száma
3. Egyediség, ritkaság	ökológiai rendszerek és fajok helyi, országos vagy globális ritkasága	endémikus fajok és alfajok, kevés fajból álló nemek
4. Törékenység, sérülékenység	ökológiai rendszerek érzékenysége ember általi zavarásra	rugalmasság, energiamérleg, ellenálló képesség, terhelhetőség
5. Életfenntartó érték	lényeges ökológiai folyamatok és életfenntartó rendszerek megőrzése	kritikai funkciók, amelyek pl. megőrzik az ózonréteget, az éghajlat-szabályozást, fajdiverzitást stb.
6. Ökológiai rendszerek megújuló képessége, újjáalakíthatósága	lehetőség ökológiai rendszerek (spontán) megújulására vagy ember általi helyreállítására	összetettség és sokféleség, egymást fokozatban vagy időben követő rendszerek, az alkalmazkodás költsége

Forrás: Boros 2004. 9. o.

A természeti tőke minden ökológiai fontosságú kritériumára meg kell határozni a követelmények minimumát mind a tőke megmaradásának, mind funkciói – tápanyag-visszaforgatás, élelmiszerellátás, üdülési alkalom – teljesítésének vonatkozásában. Továbbá ki kell dolgozni a mértékegységek képzésére alkalmas mennyiségi, minőségi és térségi normákat annak mérésére, hogy valamely ökológiai rendszer használata nem haladja-e meg annak teherbírását, vagyis folyamatosak maradnak-e értékes környezeti funkciói. Egy ökológiai rendszer állapotát, biológiai épségét

- vagy a jelenlegi állapotnak az emberi hatás előtti állapottal (ami sokszor szinte lehetetlen),
- vagy pedig egy hasonló, de érintetlen ökoszisztémával történő összehasonlítás alapján lehet meghatározni.

9.1.3.2. A természeti tőke szociokulturális fontossága

Az ökológiai szempontok mellett a természeti tőke társadalmi dimenziója megkívánja olyan funkciók elemzését is, amelynek haszna például testi-lelki egészségben, műveltségben, a kultúra sokszínűségében, foglalkoztatottságban, szabadságfokban jelentkezik. A természeti rendszerek a nem materiális jó közérzetnek szintén lényeges forrásai, és mint ilyenek nélkülözhetetlenek a fenntartható társadalom számára. A ritka fajok látványértéke, a vonzó tájak, egyedi helyszínek látványértéke, esztétikai, spirituális és közérzeti hatásai nem, vagy csak igen korlátozott mértékben érvényesíthetők ipari javakkal és szolgáltatásokkal.

3. táblázat

A természeti tőke kritikus voltának meghatározására szolgáló szociokulturális kritériumok

Társadalmi kritériumok (értékek)	Rövid leírás	Mértékegységek és módszerek
Fontosság az emberi fizikai és mentális egészség szempontjából	a gyógyszerellátás, a tiszta levegő és víz, üdülőterületek, szabadtéri sportolás és a természet általános gyógyító tulajdonságainak hatása az emberek testi-lelki állapotára	természetes rendszerek fenntarthatósága és „egészségügyi szolgáltatások" nyújtására való képessége, helyreállító és regeneráló hatások az emberek teljesítőképességére, társadalmi-gazdasági előny, csökkent egészségügyi kiadások
Kellemesség, élvezet	a természet jelentősége az intellektuális fejlődésben, a szellemi kikapcsolódásban, a művészi ihletben, az esztétikai élvezetben és a felüdülésben	tájak esztétikai minősége – művészeti – üdülési felhasználása – preferenciavizsgálatok
Hagyomány mint érték	a természetnek mint a személyes vagy kollektív történelem és a kulturális identitás tanújának jelentősége	történeti helyek és jellegek, szerepük kultúrtájakban, kulturális hagyomány és tudás
Spirituális érték	a természet jelentősége szimbólumokban, szakrális és vallási tartalmú elemekben	„szent helyek" a természet szerepe szertartásokban és szent szövegekben
Érték önmagában	az emberek természethez való kötődésének fontossága, a kötődés hátterében – etikai okokkal (belső érték) – nemzedékek közti méltányossággal (örökölt érték)	kifejezve pl. adománnyal és önkéntes munkával, intézményesítve környezetvédelmi preferenciával

Forrás: Boros 2004. 12. o.

9.1.3.3. A természeti tőke gazdasági fontossága

A természeti tőke fontosságának, illetve kritikus voltának a megítélésében a gazdasági kritériumok döntő szerepet játszanak. Az ember ennek megítélésére megpróbálja a természeti tőkét értékelni és a gazdasági értéket pénzben kifejezni. A természeti tőke

- közvetlen vagy aktív és
- közvetett vagy passzív használati értékkel rendelkezhet.

Ennek megítélése a társadalom által elfogadott (relatív) fontossága és az elérhetőségért nyilvánított fizetőképesség alapján történhet.

4. táblázat

A természeti tőke kritikus voltának gazdasági kritériumai

Gazdasági kritériumok (és értékek)	Rövid leírás	Mértékegység
Termelési használati érték	természeti javak és szolgáltatások hozzájárulása a gazdasági termelékenységhez (a piacon keresztül)	az adott gazdasági termelőfolyamat vagy gazdaság függése piacosítható természeti javaktól vagy szolgáltatásoktól
Fogyasztási használati érték	természeti javak és szolgáltatások hozzájárulása nem piaci tevékenységhez	adott gazdasági termelőfolyamat vagy gazdaság függése nem piaci természeti javaktól vagy szolgáltatásoktól
Konzerváló érték	természeti ökoszisztémák hozzájárulása a környezet egészségének megóvásához	az elkerült károsodás, illetve (az elméleti) helyettesítés vagy enyhítés költségének becslése
Opciós (választható) érték	potenciális jövőbeli haszon	a lehetséges (kritikus) jövőbeli felhasználás és haszon becslése

Forrás: Boros 2004. 13. o.

9.1.4. A természeti tőke fenyegetettségének mérése a természetitőke-indexszel

A természeti tőke emberi tevékenység általi fenyegetettségének, veszélyeztetettségének a mértéke a sok befolyásoló tényező miatt mennyiségileg nehezen kifejezhető. Erre a célra szolgál a 2000. évi OECD jelentésben közzétett módszer, amely földrajzi egységekre próbálja meghatározni a megmaradt természeti tőke

százalékos értékét az eredeti állapothoz képest. A mérésre használt „természeti tőke mutatót" (natural capital index, NCI) úgy határozzák meg, hogy az adott terület (ország) eredeti ökoszisztémáját tartalmazó terület arányát (mennyiségi mutató %-ban) szorozzák az adott ökoszisztéma eredetihez mért minőségével (minőségi mutató százalékban). Az NCI 0 és 100% között változik. Például a két végletet jelentő európai ország, Finnország és Hollandia, valamint Franciaország esetében ez a mutató a következőképpen alakult:

Finnország: mennyiség 97% x minőség 65% = NCI 63%
Hollandia: mennyiség 12% x minőség 0% = NCI 0%
Franciaország: mennyiség 35% x minőség 18% = NCI 6%

Mind a mennyiségi, mind pedig a minőségi mutatók meghatározása során az ipari forradalom előtti (1750) állapothoz hasonlítják a jelenlegit. Ez főleg a minőségi mutatóknak az ökoszisztémák épségének, illetve sérülési fokának meghatározása esetében jelent nehéz feladatot. Ezt a fajok száma és struktúrája alapján kívánják meghatározni. A változókat a vizsgált terület 1x1 km négyzetrácsos felosztása alapján határozzák meg és értékelik.

9.1.5. A környezet fenntarthatóságának a meghatározása

Az angol természetvédelmi szervezet, az English Nature meghatározása szerint a környezeti fenntarthatóság a környezet természetes minőségének és jellemzőinek, valamint az összes funkció teljesítésére való képességének a megőrzését jelenti, ideértve a hiánytalan biodiverzitást is. A környezeti tőke fenntarthatóságának két típusát különböztetjük meg:

- a természeti erőforrások és készletek bizonyos fokú helyettesíthetőségén alapuló gyenge és
- a másfajta tőkével való helyettesítés lehetőségét tagadó erős vagy szigorú fenntarthatóságot.

Ez a kategorizálás tulajdonképpen azon alapul, hogy a természeti tőke milyen mértékben helyettesíthető az ember által létrehozott tőkével. A gyenge fenntarthatósági kritérium megengedi a helyettesítést mindaddig, amíg a kétféle tőke változatlan együttes értéken marad, a szigorúbb felfogása szerint a természetes tőke egy kritikus szint alatt nem helyettesíthető mesterséges tőkével.

Egy, az USA-ban 1991-ben megjelent egyetemi monográfia definíciója szerint:

- a gyenge környezeti fenntarthatóság azt a felfogást tükrözi, hogy a jólét nem függ a tőke egy sajátos formájától, hanem a természeti tőke mesterséges tőke általi helyettesítésével megőrizhető,
- az erős fenntarthatóság arra épül, hogy a természeti tőke helyettesíthetőségét jelentősen korlátozzák olyan környezeti jellemzők, mint
  - a visszafordíthatatlanság,

- a bizonytalanság,
- a természeti tőke kritikus, teljesen egyedi összetevői.

A környezeti fenntarthatóság követelményét, mint környezetpolitikai célt alátámasztja a környezeti funkcióknál az emberi jólét szempontjából való fontosság, valamint az elvesztésükkel járó bizonytalanság, irreverzibilitás és nagy költség. Eszerint nem minden környezeti funkciót lehet és szükséges azonban mindenütt fenntartani. Meg kell állapítani, hogy melyek az élet és a jólét számára kiemelt jelentőségűek, és a fenntarthatósági politikának ezekre a kritikus környezeti funkciókra kell irányulnia.

Mivel a négyféle környezeti funkció igen különböző módon kapcsolódik a saját kibocsátó természeti tőkéjéhez, fontosságukat, illetve kritikus értéküket, valamint a fenntartható felhasználásukat más-más módon kell megállapítani.

- Szabályozó funkciók (pl. az ökoszisztéma rugalmasságának a megőrzése, hulladék-recycling, korrózióvédelem, levegőminőség-védelem, stb.) esetében figyelembe kell venni a maximális terhelhetőséget, a biodiverzitás megőrzését és az alapvető létfenntartó folyamatok hiánytalanságát;
- Az élőhely funkciókat (pl. fajmegóvás) ki kell egészíteni területi dimenzióval (pl. minimális ökoszisztéma mérettel);
- A termelő funkciók (pl. készletkitermelés) fontos kritériuma a maximális fenntartható hozam;
- Az információs funkciók kritériumait társadalomtudományi fogalmakból (kulturális és történeti érték) vezetik le.

Az ökoszisztémákra vonatkozó ismereteink mai szintjén még nehéz eldönteni, hogy mely funkciók kritikusak és melyek nem azok. A természeti tőke szabályozó funkciói például valószínűleg mind kritikusak, mivel nem világos, hogy a természeti rendszerek hogyan működnek rontott funkciókkal. Elképzelhető ugyan ökológiai redundancia egy-egy élőhelyen, de eleve nem lehet tudni, hogy melyik faj redundáns vagy lehet az. A „nem kritikus" besorolással tehát óvatosan kell bánni, mert egy funkció kiiktatásával fennáll a veszélye a fenntartható állapot megszűnésének is.

A nem szabályozott funkciók esetében azonban megítélés kérdése, hogy mi számít fenntarthatatlan jelenségnek vagy inkább vállalható költségnek, ezt jelenleg a tudomány sem tudja biztonsággal eldönteni. A döntésben jelentős szerepet játszanak etikai meggondolások és a kockázatvállalás.

9.1.6. A környezet fenntarthatóságának irányelvei

A környezet fenntarthatóságának irányelveit a Columbia Egyetem 1991-ben megjelent monográfiában a következőképpen foglalták össze:

- Az emberi tevékenységeket (termelést, kibocsátásokat) olyan mértékűre kell korlátozni, hogy az ne haladja meg a Föld terhelhetőségét.
- Gondoskodni kell róla, hogy a műszaki fejlesztés ne a terhelést, hanem a hatékonyságot növelje.
- A megújuló erőforrások felhasználása nem haladhatja meg azok regenerálódó képességét („fenntartható hozam"), a hulladékképződés pedig a befogadó környezet asszimiláló képességét.
- A nem megújuló készletek nem használhatók fel gyorsabban, mint a helyettesítők bevonása.

Ezeknek a mai is érvényes általános jellegű követelményeknek a figyelembevételével és továbbgondolásával napjainkra a környezet fenntarthatóságával kapcsolatban a következő hét irányelvet fogalmazták meg:

1. Megelőzendő a globális környezeti tényezők (éghajlat, sztratoszférikus ózonréteg) ember általi destabilizálása.
2. A fajok és ökoszisztémák biológiai diverzitása szigorúan megtartandó, nemcsak esetleg még fel nem fedezett használati értékük, hanem azon felismerés okán is, hogy a biodiverzitás fokozza az ökoszisztémák termelékenységét és zavaró hatásokkal szembeni szerkezetváltozás nélküli tűrőképességüket. A biodiverzitás megőrzése, valamint a gazdasági és ökológiai fenntarthatóság szorosan kötődnek egymáshoz. Egy ellenőrizhetetlen és visszafordíthatatlan biodiverzitás-veszteség megbontja ezt a kapcsolatot, kockáztatva alapvető gazdasági-környezeti rendszereink fenntarthatóságát.
3. A megújuló erőforrások megújulásáról a talaj termőképességének, a hidrobiológiai ciklusoknak és a szükséges növényi takarónak a megőrzésével, valamint fenntartható betakarítással kell gondoskodni, továbbá újratelepítéssel (pl. erdő- és halgazdaság), az ökológiai rendszerek degradálódása és a talaj- és genetikai diverzitás szűkítése nélkül.
4. A nem megújuló erőforrások esetében egyensúlyt kell teremteni egy minimálisan elvárható élettartam és a helyettesítő kifejlesztéséhez szükséges idő között. Az adott erőforrás szükséges minimális élettartamáról pedig a fogyasztásnak új készlet feltárással való kiegyenlítésével kell gondoskodni. A kutatás és az átmeneti készletek kitermelésének a jövedelméből tőkealapot kell létesíteni.
5. A kibocsátások a levegőbe, vízbe, talajba nem léphetik túl a közeg kritikus terhelését, vagyis képességét a szennyezők szétosztására, elnyelésére, semlegesítésére, illetve reciklálására, más funkciók megzavarása nélkül. A szennyezők közötti nehezen megállapítható szinenergizmusok miatt a megengedhető minimumokat „túl kell biztosítani".
6. Óvni kell a ritka voltuk, esztétikai értékük, kulturális és spirituális vonatkozásuk miatt a sajátos emberi és ökológiai jelentőségű tájakat, helyeket.

7. Alacsony szinten kell tartani az emberi tevékenységből származó, valamint az ember és a környezet egészségét fenyegető, olykor életveszélyes események kockázatát.

A hét irányelv a megelőző négyhez képest nem tartalmaz új elemet, csupán annak részletesebb kifejtését adja. A felsorolt hét irányelv közül

- a 3., 4. és bizonyos fokig a 2. a forrás,
- az 5. a hulladék eltűntetése süllyesztő,
- az 1., 2. és a 7. az életfenntartó, illetve létfenntartó szolgáltatások,
- a 6. a jóléti szolgáltatások funkciójába sorolhatók be.

A környezet fenntarthatóságát biztosító funkciók működéséhez szükség van a természeti tőke egy olyan kritikus szintjére, amely mellett a folyamatok még zavartalanul végbemennek. Ezekből a kritikus feltételekből speciális fenntarthatósági normák képezhetők. Ezek a normák lehetnek;

- helyi (pl. az ökoszisztémák kritikus terhelése),
- országos (pl. levegőminőségi előírások) és
- globális érvényűek (pl. az éghajlat stabilitását megőrző széndioxid-kibocsátások), amelyet állapot- vagy terhelésmutatók fejeznek ki, jellemezve a természeti tőkének valamely nélkülözhetetlen funkció fenntartásához szükséges minimumát, illetve azt a maximális terhelést, amelyet a természeti tőke elvisel a funkció ellátása mellett.

Ilyen jellegű mutatók kidolgozása az EUROSTAT által összehívott szakértői csoport kidolgozott egy a környezetpolitika tíz területére vonatkozó 60-as toplistát.

Az aktuális helyzet és fenntarthatósági normák közötti különbség az adott funkcióra érvényes fizikai mértékegységgel kifejezhető *fenntarthatósági rés* (Sustainability Gap, SGAP), amely a CNC fogyatkozására figyelmeztet. Reverzibilitás fennállásakor a SGAP – a környezet állapotától függően – szűkíthető, akár meg is szüntethető a helyreállító műveletekkel. Ennek a költsége az ún. *monetáris rés* (M-SGAP). A fenntarthatóságra törekvő környezeti politika ennek a két mutató méretének az ismeretében hozhatja meg a döntéseit.

A különböző funkciókra ugyanazon egységben kifejezett M-SGAP értékek összeadhatók a gazdaság egészére érvényes bruttóértékké (Gross Sustainability Gap, G-SGAP), amely a környezet fenntarthatóság állapotától való „gazdasági távolságot" mutatja.

A G-SGAP szűkül,

- ha javul a környezet minősége (kisebb a fizikai fenntarthatósági rés), de akkor is
- ha olcsóbbá válnak a helyreállító, elkerülő, helyettesítő stb. technikák.

A számításokban általánosan használt energiaintenzitással analóg „a környezeti fenntarthatóság intenzitása", amelyet a G-SGAP/GDP hányados fejez ki, lehetővé téve különböző gazdaságok átfogó környezeti hatásának összehasonlítását.

9.2. A természeti tőke hatása a területi versenyképességre

9.2.1. Versenyképesség – terület – környezet

A világban végbemenő globalizációs folyamatok hatására, amely a gazdaságot és kultúrát egyaránt érinti, nemzetek, országok, régiók, ágazatok és vállalatok egyaránt rendkívül feszülten keresik a helyüket és azokat a recepteket, megoldási módokat, amely fennmaradásukat, a jövő világában elfoglalt pozíciójukat meghatározza. A felgyorsult folyamatok hatására a korábban több évtized, illetve évszázad alatt kiharcolt pozíciók nagyon gyorsan megváltozhatnak, a korábbi fejlődési központokból rövid idő alatt periféria válhat, vagy piacvezető cégeknek a hatékonyabban működőkbe való beolvadást kell választaniuk, ezért minden téren éles a verseny. Így nem csoda, hogy napjainkban visszatérő kérdés, hogy mi határozza meg egy nemzet, egy terület, egy ágazat vagy egy vállalat versenyképességét. Ez a magyarázata annak, hogy a versenyképességre az elmúlt évek során számtalan definíció született. Ezek közül néhány:

Általános vonatkozású:

„Az OECD dokumentuma, az EU hatodik regionális (1999-es) és második kohéziós (2001-es) jelentése alapján a versenyképesség egységes (standard) fogalma: a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatási szint tartós létrehozására, miközben a nemzetközi (globális) versenynek ki vannak téve" (*Hatzichronoglou* 1996, *Wienert* 1997).

Országra vonatkozó:

„A világgazdasági Fórum 1996-ban a versenyképességet úgy definiálta, mint *egy ország képességét az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) nagy növekedési ütemének a fenntartására",* s ennek fő tényezőjeként a kereskedelem nyitottságát, a pénzügyi szektor hatékonyságát, valamint a munkaerő rugalmasságát, termelékenységét jelölte meg" (*Hitchen* 1999. 5. o.)

Gazdaságra vonatkozó:

„A versenyképesség a legáltalánosabb felfogásban az adott gazdaság piaci eredményességét, a piaci versenyben való helytállását jelenti."[1]

Más megfogalmazás szerint:

„A versenyképesség (competitiveness) nehezen definiálható gyűjtőfogalom, lényegében a piaci versenyre való hajlamot, készséget jelenti, a piaci versenyben való pozíciószerzés és tartós helytállás képességét, amit elsősorban az üzleti sikeresség, a piaci részesedés és a jövedelmezőség jelez" (*Lengyel* 2003a. 36. o.).

Régióra vonatkozó:

„...adott régió gazdasága akkor versenyképes, ha az nyitott, az egy lakosra jutó jövedelem tartósan magas és növekvő, valamint magas szintű és nem csökkenő a foglalkoztatási ráta" (*Lengyel* 2002. 962. o.).

Ágazatra vonatkozó:

A mezoökonómiai kategóriát képviselő ágazatok, vagy iparágak akkor tekinthetők versenyképesnek, ha a termékeikkel és szolgáltatásaikkal a hazai és nemzetközi piacokon tartós és növekvő részesedést érnek el, miközben a tevékenységben lekötött egységnyi tőkére és munkaerőre vetítve magas jövedelmet realizálnak, amely alkalmas a folyamatos fejlesztések finanszírozására. Ezáltal a mindenkori piaci szükségleteknek megfelelően képesek a számukra szükséges tőkét és munkát magukhoz vonzani.

„...adott ágazat pedig akkor versenyképes, ha a termékei, szolgáltatásai értékesíthetők, a nemzeti piacokon magas jövedelmet (hozzáadott értéket) ér el úgy, hogy nem csökken a foglalkoztatottak száma" (*Lengyel* 2002. 965. o.).

Kistérségre vonatkozó:

„... azt a SAPARD-kistérséget tartjuk versenyképesnek, amelyikben az egy főre jutó hozzáadott érték (regionális teljesítmény) és a személyi jövedelem viszonylag magas" (*Fehér–Pető* 2004. 15. o.)

Mikro- vagy vállalati szinten:

„...az a vállalat versenyképes, az a vállalat tudja tartósítani a versenyelőnyeit, amelyik magas termelékenységi szintet ér el és a termelékenység magas növekedési ütemét is tartani tudja" (*Lengyel* 2003a. 42. o.).

„...a versenyképesség fogalma mikro szinten a piaci versenyben való pozíciószerzés, illetve helytállás képességét jelenti az egyes vállalatok, egymás versenytársai között, valamint makrogazdasági szempontból az egyes nemzetgazdaságok között" (*Török* 1999. 96. o.).

[1] 75/1991. évi kormányrendelet. 1995. évi C. XXI. törvény.

„Piaci verseny alatt a közgazdaságtanban általában két vagy több szereplő egymással szembeni előnyszerzésére irányuló adott szabályok között zajló tevékenységét értjük" (*Lengyel–Rechnitzer* 2000. 137. o.).

A verseny és az arra való alkalmasság, a versenyképesség a gazdaságban ősidők óta létező fogalmak. Az sem új, hogy nemzetek, országok között verseny alakul ki. Ennek azonban nemzetek feletti szintű megjelenése, valamint az egyes területi egységek (régiók, kistérségek, települések) közötti kiéleződése elsősorban a korunk jellemzője. Ennek okát *Lengyel Imre Porter* munkásságára támaszkodva a következőkben látja:

„A globális versenyben dúló erőteljes rivalizálásban felértékelődtek a lokális előnyök: az innovációk kifejlesztése, az alacsonyabb tranzakciós költségek, a speciális versenyelőnyöket nyújtó intézmények (oktató, képző, minősítő, stb.), a helyi tudásbázis, stb. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a globális verseny nem más, mint a globális vállalatoknak helyet adó régiók és városok versenye. Azaz a nemzetközi verseny helyébe globális verseny lépett, a korábbi nemzetgazdasági szint veszített fontosságából, kompetenciái egyrészt „felcsúsztak" a globális, másrészt „lecsúsztak" a regionális szintre" (*Lengyel* 2003a. 56. o.).

Más megfogalmazás szerint: egy régió fejlesztésének célját, az életszínvonalat (jólétet) a termelékenység határozza meg, ahogyan a tőke és a természeti tényezők hasznosulnak, ezért a nemzet, régió, térség versenyképességének is a magas termelékenységi szintet és a termelékenység magas növekedési ütemét tekintik. Lényegében az a régió versenyképes, ahol az ott működő domináns iparágak és vállalatok versenyképesek. Ehhez a lokális üzleti környezet és a vállalatok kifinomult versenystratégiájának háttérfeltételeit szükséges fejleszteni, támogatni (*Lengyel* 2003a).

A regionális versenyképességet definiálják úgy is, mint egy nyitott gazdaságban a régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint létrehozására (*Lengyel* 2003a).

A régióra vonatkozó definíciók a gazdasági szempontok mellett már kiemelt hangsúlyt helyeznek a térség lakosságának, az ún. humán erőforrásnak a helyzetére is. Ezt fejezi ki *Enyedi György*nek a megjegyzése is: „Én azt a területfejlesztési politikát nevezem sikeresnek, mely úgy járul hozzá egy adott térség értékkibocsátásának a növekedéséhez, hogy az értéknövekmény nagyobb része a térségen belül marad, abból a helyi lakosság többsége részesedik, s a térség természeti, épített és kulturális környezete nem romlik" (*Enyedi* 1997b. 13. o.).

Anélkül, hogy a versenyre, a versenyképességre vonatkozó megállapításokat, definíciókat kritikusan elemeznénk, meg kell állapítanunk, hogy félrevezető lehet egy történelmileg behatárolt időtartamra létrejött gazdasági szervezeti egységeknek a történelmi szempontból szinte kortalan területi egységekkel történő összemosása, és azokra közös jellemzők erőltetése. *Egy vállalatnak, vállalko-*

zásnak alapvető célja és érdeke, hogy az adott tevékenységbe befektetett tőkéjével a lehető legnagyobb hozadékot, és ezáltal a lehető legkedvezőbb megtérülést érjen el. Ebben az esetben a befektetett tőke részét képezik a tevékenységhez használt eszközök, épületek, föld, nyers-, illetve félkészanyagok, valamint a tevékenység végzéséhez megszerzett megfelelő szakértelmű munkaerő és a termék előállításában, illetve a termékben megnyilvánuló szellemi újdonság (innováció) is, amely a termék piacképességét, piaci versenyképességét biztosítja. A cél az, hogy az egységnyi hozzáadott értéket fajlagosan minél kisebb tőkeráfordítással, tehát anyag, energia, eszköz és munkaerő ráfordítással állítsa elő. Így egy vállalat, illetve gazdasági ágazat versenyképességét sem mutathatja a foglalkoztatottak számának alakulása. Természetesen, ha egy vállalkozás hosszú távú célját, érdekeit nézzük, akkor annyiban módosul a követelmény , hogy a piaci sikerhez szükséges tőkeelemek (új eszközök, innovatív munkaerő, szakképzettség) nem korlátlanul állnak rendelkezésre, ezért ezek előállítására, megszerzésére, illetve megtartására a vállalatoknak a rövid távú megtérülést rontó tőkerészt kell ráfordítania. Önmagában azonban a munkaerő növekedése, létszáma, aránya, bérszínvonala nem oka a vállalat piaci versenyképességének, annak legfeljebb következménye lehet, hiszen nagyon sok piacvezető vállalat a technológiai korszerűsítéssel, az üzem- és munkaszervezés javításával a munkaerő létszám csökkenését kívánja elérni. Ha egy vállalat az árbevételével nem tudja a költségeit fedezni – ami egyértelműen a termékei piaci versenyképtelenségének a következménye –, akkor rövid idő alatt tönkremegy, felszámolásra kerül, vagy másokba beolvad.

Lényegében ugyanez a helyzet érvényesül egy nemzetgazdasági ágazat esetében is. *Az a nemzetgazdasági ágazat versenyképes, amelynek a vállalatai, gazdasági egységei a hazai és a nemzetközi piacokon versenyképesek.* Az ágazati versenyképesség tehát lényegében a vállalati versenyképesség szintézisét jelenti. Ez a magyarázata annak, hogy bizonyos kevésbé innovációigényes iparágak a fejlett országokban szinte teljes mértékben felszámolódnak pl. textilipar, szénbányászat, stb. Más a helyzet, ha egy gazdasági ágazat több, esetenként nem piaci jellegű funkciót is ellát, mert akkor nagyobb a társadalomba, az adott területbe való beágyazottsága. Tipikusan ilyen jellegűnek tekinthetjük a mezőgazdaságot, amelynek esetében a közvetlen gazdasági funkciók, az élelmiszer- és iparinyersanyag-termelés mellett legalább ilyen fontosak a nem piaci funkciók, a tájfenntartás, a természeti elemek védelme, a vidéki termelési kultúra és hagyományok megőrzése. Így bármilyen válságba is kerül az ágazat, annak felszámolása, megszüntetése szóba sem kerül, legfeljebb az ún. termelői funkciói gyengülnek, de nem szűnhetnek meg, mert a többi pótolhatatlan funkció teljesítése azok lététől függ.

A mezőgazdaság példája átvezet a területhez kötött országok, nemzetek, régiók, kistérségek és települések versenyképességének a megítéléséhez. Igaza

van *Porternek*, hogy egy ország vagy régió a vállalatokhoz hasonlóan nem szűnhet meg azért, mert versenyképtelen. Ez nemcsak egy tér viszonylagos állandóságából, hanem egy tér sokfunkciós jellegéből, és azon belül a szociális és ökológiai funkciók kiemelkedő szerepéből is adódik. (Ebből a szempontból az „ország", mint politikai fogalom, a térre ráépülő politikai egység a legkevésbé stabil.) Ez viszont nem jelenti azt, hogy politikai és igazgatási szempontból lehatárolt térkategóriák között nincs verseny. Ennek eredménye azonban a tér használóinak, lakóinak más területi egységhez mért helyzete alapján ítélhető meg, amit összefoglalóan az adott területen élők életminősége, kizárólag gazdasági értelemben pedig a hozzáadott érték nagysága, az egy főre jutó GDP mértéke határoz meg, hosszú távon viszont az ott élők felkészültsége, innovációs készsége, és az adott térség egészének tőkebevonó képessége befolyásol. Az élet minősége viszont nemcsak a gazdasági teljesítmény, az egy főre jutó GDP, vagy a jövedelem függvénye (de az is!), abban jelentős szerepet játszik a társadalmi közérzet és a környezet állapota is.

A területi versenyképességre vonatkozó definíciók általában erősen ipar- és településcentrikusak, nem lehet abban még utalást sem találni a tér 70–90%-át kezelő agrárszektorra, sem a természeti elemek állapotára. Az utóbbira csak legfeljebb úgy, hogy az egyik célból, az életminőség javításából a jobb környezetre, mint következményre is következtetni tudunk. Ezért is lényeges és előre mutató *Enyedi György*nek a területfejlesztés céljáról vallott nézete, mert abban már a környezet állapotának alakulása is alapvető szempontként jelenik meg.

9.2.2. Agrár- és környezeti szempontok a területfejlesztésben

A terek közötti verseny, illetve versenyképesség néhány népszerű definíciójának áttekintése abból a szempontból is hasznos, hogy azokban a tér legnagyobb használója az agrárgazdaság (mezőgazdaság és erdőgazdaság), illetve a környezeti tényezők, a környezet állapota még érintőlegesen sem kapnak szerepet. Ez egyértelműen tükrözi azt az állapotot, hogy a területi tudományok ezt a két tényezőt nem tudták súlyának megfelelően kezelni és ez egyre inkább így volt az utóbbi másfél évszázadban, amikor az általános gazdasági fejlődés hatására a mezőgazdaság nemzetgazdasági súlya is folyamatosan és jelentősen csökkent. Ez vezetett oda, hogy az ezredfordulón a területi tudományokban nem találjuk a vidéknek, mint alapvető mezőgazdasági jellegű területnek a helyét, és azt kiszakítva a tér egészéből a vidékpolitika, a vidékfejlesztés keretében szinte minden mástól elkülönülten, önálló térrészként (területként) kívánják kezelni, ami abszurd és nem vezet sehová. Ezt a tértudományok terén végbement folyamatot jól tükrözi *Georges Benkonak* a „Regionális tudomány" c. összefoglaló műve. A könyv jól illusztrálja, hogy a regionális tudomány előfutárai (*Richard Coulillion* 1680–1734; *Francoise Quesnay* 1694–1774; *Adam Smith* 1723–1790; *T. R., Malthus* 1776–1834; *David Ricardo* 1772–1823; *Von Thünen*

1783–1850) a mezőgazdaságot, a mezőgazdaságnak a tér használatában és a társadalmi termelésben elfoglalt helyét még jól érzékelték. *Von Thünen* a térgazdaság kiemelkedő egyéniségei közül talán az első és bizonyára az utolsó volt, aki egy adott térben végmenő folyamatokat a tér egészére kiterjesztve és a maga komplexitásában próbálta vizsgálni és ily módon a város és vidék, az ipar, kereskedelem, közlekedés-szállítás és a mezőgazdaság közötti kapcsolatot a maga tényleges egymásra épülésében kívánta értékelni. Az ezt követő elméletek és gyakorlati megoldások a gazdasági és társadalmi fejlődést leginkább dinamizáló ipart, igazgatást, szolgáltatásokat és az ezt kiszolgáló infrastruktúrát, mindenek előtt a közlekedést-szállítást, valamint a tényezők együttes hatására az általuk generált városfejlesztést helyezték a vizsgálatok és sajnos a területfejlesztési gyakorlat középpontjába, és eközben a tér egészéről elfeledkeztek. A térgazdaság így egy területen pontokban, foltokban elhelyezkedő városok, ipartelepek és az azokat összekötő vonalas infrastruktúra hálózatát jelentette, amelyben az adott tér 70–90%-át kitevő agrártérség szinte mind nem létező összetevőként, elhanyagolható elemként szerepelt. Ebben az összefüggésben az agrártér nem a maga teljességében, sajátos belső értékével szerepelt, hanem mint a városnak, iparnak, infrastruktúrának helyet, telket adó területként. Így annak a tényleges társadalmi értékét sem a nagyrészt a mezőgazdaság jövedelmezőségétől függő földérték, sem pedig a termelésből kivont területek telekértéke nem tükrözte, bár a gazdaságfejlesztés az utóbbit tartotta irányadónak. Ez annak ellenére így volt, hogy a XIX. század végén és a XX. század elején az agrárgazdaság a világ számos térségében (USA, Kanada, Ausztrália vagy Magyarország) gazdaság- és városfejlődést dinamizáló tényező volt.

A térgazdálkodás általános szemlélete lényegében megfelelt a gazdaságirányítás szemléletének, amely a mezőgazdaság és a vidék számára egy kimondottan alsóbbrendű kiszolgáló szerepet szánt. Ez nemcsak az agrártérnek, de a tér egészének komplex kezelésére képtelen ipar- és városorientált gazdasági szemlélet eredményezte a fejlett világ környezetének radikális leromlását és ennek az emberi létfeltétel gyilkos szemléletnek a félperifériákra, illetve perifériákra (pl. őserdők irtása) való exportálását, sőt kifejezett kényszerítését. Ennek az önpusztító folyamatnak a leállítására 1972-ben az ENSZ által összehívott I. Környezetvédelmi Világkonferencia hatásai, következtetései elől a gazdaságtudományok és így a térgazdaság sem tudott kitérni, és *Meadows,* illetve *Leontief* által divattá tett gazdasági modellekben a környezetet, mint egy tényezőt megpróbálta szerepeltetni. Ez viszont korántsem azt jelentette, hogy a gazdálkodás, a gazdaságfejlesztés szemléletében valami lényeges változás állt volna be, csupán a döntési rendszerbe egy új, rövid távon lényegében el is hanyagolható elem került bele, és ez a tértudományok esetében is így volt. A világgazdasági rendszert megrázó olajárrobbanásoknak (1973, 1979, 1989–1991) nagyobb szerepe volt a környezeti ártalmak mérséklésében, a környezetet kímélőbb technológiák kiala-

kításában, a technológiai cserék kikényszerítésében, mint magának a gazdaságirányítás által színes sallangként kezelt környezetvédelemnek.

A gazdasági fejlődés ellentmondásos jellege, vitatható társadalmi hatása már 1972-ben szükségessé tette, hogy az Európai Közösség tagállamainak állam- és kormányfői a következő nyilatkozatot tegyék: „A gazdasági fejlődés nem önmagáért való cél, ... az élet minőségének, valamint az életszínvonalnak a javítását kell eredményeznie."[2] A deklaráció egyértelműen utal a társadalmi szempontokra – ami nagy előrelépés –, de abból a környezeti tényezők szerepére a jobb életminőség igényéből lehet csak következtetni.

Csupán a '80-as évek második felétől a gazdaságnak az önmagáért való növekedésének a megkérdőjelezése, a szociális szempontoknak és azon belül a jövedelmen túl az életminőség kérdésének előtérbe kerülése, a fenntarthatóság igényének általánossá válása kényszerítette ki, hogy az egyoldalú ágazatorientált szemléletet a társadalmi élet minden területén, a gazdaságban, igazgatásban, kultúrában egyaránt felváltsa egy komplex szemlélet, amely a környezet állapotát már nem csupán egy tényezőnek, hanem minden fejlődés nélkülözhetetlen alapjának tekinti.

Enyedi György egyik tanulmányában az előzőekben felvázolt folyamatot a következőképpen értékelte: „A területfejlesztési modellekbe a környezet egésze nem épült be, legfeljebb mint korlát vagy erőforrás volt jelen. A tervezők életkörülmények alatt főleg infrastrukturális ellátást értettek; az egészséges vagy vonzó környezet (melyet az átlagpolgár is életkörülménye fontos részének tekint) nem került a tervcélok közé. A gazdasági fejlődés és a környezetvédelem kompromisszumos egybeolvasztását fejezi ki a fenntartható fejlődés elmélete, mely az 1980-as évek végétől terjedt el" (*Enyedi* 1997c. 198. o.).

Enyedi György a továbbiakban rámutat a „fenntartható fejlődés" értelmezése körüli bizonytalanságra is, ami alapvetően arra vezethető vissza, hogy a jelenlegi „gazdaságba ágyazott társadalmunkban" a fejlesztési céloknak komplex, a gazdasági, társadalmi és környezeti követelményeket magába foglaló magfogalmazása milyen nehézséget okoz, mert a különböző szempontok esetében vagy a gazdaság prioritása érvényesül, vagy annak szinte tagadásaként – eltúlzott módon – a társadalmi, illetve környezeti (természetvédelmi) szempontok kerülnek előtérbe.

„... az 1992. évi Rio-i konferencia rámutat a felfogás gyengéire is. A fenntartható fejlődés koncepciója alapvetően gazdasági jellegű, s nem ad választ olyan kérdésekre, hogy pl. az emberi szükségletek adottak-e, vagy a fenntartható fejlődésnek nemcsak gazdasági értelmezése lehet. Elterjedt az ökológiai értelmezés is: az élővilágot kell megóvnunk. A harmadik megközelítés a fenntartható fejlődést társadalmi-kulturális kontextusba helyezi" (*Enyedi* 1997c. 198. o.).

[2] A fenntarthatóság felé. Környezet- és Területfejlesztési Minisztérium. Budapest, 1997. 27. p.

A természeti erőforrások leértékelődésének elmélettörténeti hátterét *Formann Balázs* Keynes és Solow elméleteinek kritikája alapján a következőképpen magyarázza. *Keynes* makrogazdasági növekedés elméletével kapcsolatban írja: „Azt senki sem gondolhatja, hogy hosszú távon a gazdasági növekedés elképzelhető a termelés anyagi alapjainak növekvő felhasználása nélkül, a gazdasági növekedést leíró függvényekben mégsem találhatjuk nyomát a természeti erőforrásoknak" (*Bora–Korompai* 2001. 48–49. o.).

Solow neoklasszikus növekedési elméletével kapcsolatos kritikáját pedig a következőkben fogalmazza meg: „A neoklasszikus modellekben a gazdasági növekedés legfontosabb forrása azonban az innováció, a megvalósított technikai haladás lett. A neoklasszikus növekedési modellekben az számít, hogy melyik termelési tényező válhat a növekedés hordozójává. Ezért a természeti erőforrások, többek között a termőföld mint konstans kínálati tényező, aminek határterméke, azaz termelékenysége nem nő, kimarad a modellekből. A természeti erőforrások ilyen módon a gazdasági növekedést favorizálók körében a közgazdasági gondolkodásban kimaradnak a termelési tényezők közül. Nem tekintik a gazdasági növekedés hordozóinak, emiatt a természeti erőforrások a piacokon egyre inkább alárendelt helyzetbe kerülnek... A világkereskedelemben a fémek, ásványok, a fűtőanyagok és a mezőgazdasági termékek áraránya fokozatosan csökkent, míg a gépeké és berendezéseké a hozzáadott érték emelkedése miatt nőtt. Az erőforrások szűkösségéről szóló híradásokat is ellensúlyozzák a kitermelést olcsóbbá tevő technikai fejlesztések hatásai" (*Bora–Korompai* 2001. 48–49. o.).

Az elmúlt évszázad elhibázott fejlődési pályái és fejlesztései által kiváltott kényszerek járulnak hozzá az agrártérségek által nyújtott társadalmi szolgáltatások újraértékeléséhez is, és ahhoz, hogy a vidék, a vidékfejlesztés fogalma 1996-tól kezdve elismerést nyert. Ez persze nem egy új térfogalom kialakulását jelenti, hanem azt, hogy a teret a tértudományoknak végre a maga komplex valóságában kell értelmezniük, és a térségfejlesztésnek valójában ismét térfejlesztésnek kell lennie, és az nem korlátozódhat a tér egyes szegleteire.

9.2.3. A környezettudatosság szerepe a területfejlesztésben

9.2.3.1. A korszerű tervezés jellemzői

A XXI. század a fejlesztési célok szintézisének, a komplex fejlesztéseknek a százada, amely – az ágazati fejlesztéssel szemben – a jövő számára fontos szempontoknak egyidejű mérlegelésére, megragadására törekszik. A XX. század kimerítette az ágazati fejlesztésben, az ágazati vertikumok kiépítésében rejlő előnyöket, és világosan megmutatta hátrányait is, amelyek *gazdasági, szociális és környezeti szempontból* egyaránt jelentkeztek, és sok esetben megkérdőjelezték annak hatékonyságát, sőt még annak értelmét is.

Gazdasági szempontból ennek a fejlesztési politikának a legfőbb hátránya abból adódott, hogy a megvalósítandó célt, az abból származó előnyöket túlértékelte, miközben minden mást leértékelt, sőt egyszerűen figyelmen kívül hagyott, így reálisan sohasem vetett számot azzal a kárral, amit a más tevékenységek folytatói számára és mindenekelőtt a környezeti elemekben okozott. Mivel minden fejlesztés egyben a más jellegű tevékenységek korlátozásával is jár, az előzőekben említett károk mellett sohasem került sor az abból adódó *elmaradt haszon* mértékének meghatározására sem.

Az ágazati jellegű fejlesztések súlyos hiányossága volt, hogy nem kezelte kellő súllyal azokat a szociális következményeket, amelyeket a települések életében a kialakult közösségek szétrobbantásával, a környéken élők egészségének, nyugalmának veszélyeztetésével okozott. Végül ennek a fejlesztési politikának kedvezőtlen következményei a leértékelt vagy érték nélkül kezelt természeti elemek (talaj, víz, levegő, élővilág, táj) leromlásában, sok esetben pusztulásában mutatkoztak meg leginkább.

Az elmondottak igazolására egy szélsőséges példaként lehet megemlíteni egy felszíni lignitbányászatra épülő hőerőművet, amely értékes mezőgazdasági területeket tesz tönkre örökre, mert a gazdaságosságát úgy javítja, hogy a termőtalajt nem őrzi meg. Ezzel egyidejűleg porral és kénes füstgázaival szennyezi a környezetet, lerontja annak a levegőjét, ezáltal veszélyezteti az ott lakók, mindenekelőtt a gyerekek egészségi állapotát, a szennyezett levegő, az elsavanyodó talajok miatt pedig csökkennek a mezőgazdasági hozamok, kipusztulnak az erdők és velük az élővilág jelentős része is. Ezután felmerül a kérdés, hogy mi a megoldás, nem lehet hőerőművet létesíteni? De lehet, de nem így! A hátrányok ismeretében ma már nem fogadható el az, amikor az ágazati hatékonyság és a társadalmi hatékonyság így elszakad egymástól, sőt sok esetben annak tényleges mérlege társadalmi szempontból negatív, miközben a működő vállalat nyereséget realizál a tevékenységből. A XXI. század fejlesztéseiben a *gazdasági, ökológiai és szociális szempontok* szintézisére kell törekedni, ezek egyidejű, komplex kezelése alapján határozható meg a kívánatos fejlesztési irány és megoldás. Ebben a komplexitásban kiemelkedő szerepe és jelentősége van a *területi elv és a térségi szemlélet érvényesülésének*, hiszen az adott károk és előnyök egyaránt elsősorban területhez kötötten jelennek meg. A területfejlesztés célja, hogy egy adott térség gazdasági, természeti és humán erőforrásai minél nagyobb mértékben járuljanak hozzá egy nemzetgazdaság fejlődéséhez és az adott területen élők életminőségének javulásához. Minden terület egy gazdasági, szociális és természeti erőforrás készlettel rendelkezik. Az utóbbihoz tartozik többek között az adott térség talajainak minősége, vízhozama, légcsere jellege, élővilágának a gazdagsága stb. A természeti erőforrás készlet hasznosításának, kiaknázásának a korlátait az adott térség ökológiai asszimiláló képességének a mértéke határozza meg, amelyet a természeti elemek terhelése nem léphet túl azok tartós leromlása nélkül. Minden fejlesztés nem csak előnyökkel, de hátrá-

nyokkal is jár. A lényeg az, hogy a „fejlesztési áldozat" minél kisebb legyen, és főleg a társadalom, de mindenekelőtt az adott térségben élők számára hosszú távon se haladja meg az abból származó előnyöket. Ez csak a fejlesztési erőforrások és az ökológiai adottságok körültekintő figyelembevételével érhető el.

A XX. század fejlesztési kudarcai egyértelműen felhívják a figyelmet ennek a komplex szemléletnek a fontosságára. Ennek ellenére a gyakorlatban az a kívánatosnál lassabban terjed, és sok esetben csak a jogszabályok szigorításával kényszeríthető ki annak alkalmazása. Ennek egyik alapvető oka a fejlesztésben részt vevők felkészületlensége, a komplex gondolkodáshoz szükséges ismeretek hiánya, sok esetben egyszerűen a lustasága, amit nem ritkán szakmai gőggel lepleznek. A másik, napjainkban egyre fontosabbá váló ok az, hogy ez a szemlélet a tőke korlátozásával is jár, és egyes fejlesztések esetében olyan tevékenységek elvégzését kényszeríti ki, ami a befektetők számára a profit csökkenését okozza, ezért annak mindenáron történő kikerülésére törekszenek. Ez utóbbi esetben többnyire nem történik más, mint hogy a korábbi társadalmi költségek, legalább részben tényleges vállalati költségként jelennek meg.

A tervezés komplexitásának erősítése és a fejlesztésekben a térségi szemlélet érvényesítése a jövőben a társadalmi hatékonyság javulásának és a jobb környezet kialakulásának lényeges feltétele. Ma ezt elősegíti az, hogy ez a cél az Európai Unió követelményrendszerében is egyre nagyobb súllyal szerepel. A komplexitás érvényesülését segítette elő, hogy 1986-ban az Európai Egységokmányba bekerült a természeti elemek és az emberi egészség védelme, továbbá az, hogy a környezetvédelem a gazdasági döntések során elsőbbséget élvez. Az 1992-es Maastrichti Szerződésben pedig megfogalmazásra került, hogy a környezeti politikának az ágazati politikákba kell integrálódni, és a gazdasági döntéseket az érintettekhez legközelebb, azok aktív részvételével (szubszidiaritás elve) kell hozni, és a döntések során érvényesülnie kell a fenntarthatóság és az elővigyázatosság követelményének. Ezt segítette elő 1985-ben a beruházások környezetvédelmi hatástanulmányainak kötelezővé tétele, valamint a vállalatok környezeti magatartásának a szabványosítása, 1993-ban a Környezeti Management és Audit Rendszer (EMAS – Environmental Management and Auditing Scheme) környezetvédelmi szabvány magalkotása, 1996-tól a vállalatok környezeti minősítésére az integrált szennyezés megelőzési és ellenőrzési rendszer (IPPC – Integrated Pollution Prevention and Control) kidolgozása, amelynek lényeges részét képezi a környezetet legkevésbé terhelő technológiák (BATNES – best available techniques not exceeding extreme cost) alkalmazásának az előírása.

A komplexitás és a térségi szemlélet elvének érvényesülése jól megfigyelhető az EU agrárpolitikájának a fejlődésében is. Az erősen termelésorientált ágazati jellegű politikának – amely a szociális elveket is elsősorban a termelés jövedelmezőségének növelésén keresztül kívánta érvényesíteni – 1992-ben integ-

rált részévé vált a környezetvédelem, 2000-től kezdve viszont az agrárpolitikának a termelési politika mellett a másik alappillérévé vált a vidékpolitika, amely a környezetvédelmet is magában foglalja.

A komplexitás erősítését tehát már nem csak a gazdasági racionalitás, de a nemzetközi környezet elvárásai is elősegítik és várhatóan kikényszerítik. Nem elég ugyanis csak a szükséges jogszabályokat meghozni, de azokat be is kell tartani. Várhatóan a csatlakozó országokban a gazdaság és közigazgatás szereplői számára újdonságot fog jelenteni, hogy az Európai Unió – tanulva az elmúlt évtizedek kedvezőtlen tapasztalataiból – ma már nagyon komolyan számon is kéri az EU-ban hozott jogszabályok betartását a tagországaitól.

9.2.3.2. A tervezés komplexitása és a környezetvédelem

A tervezés komplexitásában a környezetvédelem szerepe kettős, egyrészt a *környezetvédelemnek* (mint szempontrendszernek) *be kell integrálódnia a döntési rendszerbe*, másrészt a környezetvédelemnek (mint önálló tevékenységnek) *integrálódnia kell a döntési rendszerhez.* Az első esetben arról van szó, hogy a környezetvédelem akkor hatékony, ha megelőző, preventív jellegű. Ez viszont akkor érhető el, ha a fejlesztés pontos adatokkal rendelkezik a környezeti elemek állapotáról, ha pontosan mérjük, illetve mérni tudjuk az azokban végbemenő folyamatokat, így az ok-okozati viszonyokat is pontosan meg tudjuk határozni. Ehhez a mérési technika és mérések gyakoriságának a fejlesztésére van szükség, amely egyaránt kiterjed

- a talajra, altalajra,
- a felszíni és felszínalatti vizekre,
- a levegő összetételére, a terület légcsere jellegére,
- a növény és állatvilágra,
- az épített környezet állapotára,
- az emberi tevékenység hatására, a térségben felhasznált, illetve előállított anyagoknak az emberre és a természeti elemekre gyakorolt hatására.

A felmérések során ezeket az alapvetően ökológiai szempontú vizsgálatokat ki kell egészíteni a fejlesztés társadalmi (szociális) és gazdasági hatásainak elemzésével is. Csak ezeknek az ismereteknek a birtokában érvényesülhet a fejlesztési döntések során az elővigyázatosság és a fenntarthatóság elve is.

Azt az igényt, hogy *a környezetvédelemnek integrálódnia kell a döntési rendszerekhez*, az elmúlt időszak változásai hozták létre, amelynek eredményeképpen a környezetvédelem, a környezeti politika eredményessége minden fejlett társadalom alapvető célkitűzései között szerepel. Ez viszont azzal a követelménnyel jár, hogy a hosszú időn keresztül érvényesülő védekező magatartást mind a környezetvédelem, mind pedig a természetvédelem területén az *együttműködésnek* kell felváltania. Ezt az is indokolja, hogy egy környezettudatos ter-

melésre törekvő vállalat, vagy a környezeti kultúrájára sokat adó lakosság ma már egyre kevésbé viseli el – és joggal –, hogy vele kijelentő módban beszéljenek és a hatóságok bizalmatlanul figyeljék a tevékenységét.

Ennek a magatartásnak az ökoetikai alapját a humanista ökoetikai irányzat képviseli, amely abból indul ki, hogy az emberiségnek saját jövője érdekében szüksége van a bioszféra zavartalan működésére úgy, hogy egyidejűleg a saját életminősége is javuljon. Ez viszont hosszú távú komplex gondolkodáson alapuló kompromisszumok meghozatalát is jelenti. Erre azonban sok esetben a környezetvédelem, de főleg a természetvédelem jelenleg képtelen. Emiatt fordul elő, hogy miközben folyik a természetvédelmi területek extenzív kiterjesztése, aközben fokozatosan leromlik azok élővilága. Nagy baj és teljes céltévesztést jelent az, amikor önmagukat természetvédőnek kinevezett emberek önfelhatalmazás alapján azok ellen kívánják megvédeni a természeti értékeket, akik jóvoltából az a századok során fennmaradt, illetve létrejött. Nem az őrzők számát kell növelni, hanem az érintett települések lakosságával, a gazdasági szervezetekkel a közös érdekeltség feltételeit megteremteni. Akkor nem fordulna elő az, hogy egy térség fejlődését meghatározó repülőtér építését azzal az indokkal próbálják megakadályozni, hogy ott ürgék élnek. (Az ürgék át lettek telepítve más legelőre, de hát itt nem róluk volt valójában szó!) Hasonló a helyzet az autópályák esetében is. Nem azért épülnek az autópályák, hogy több autó legyen, hanem azért, mert olyan sok autó van a túlterhelt keskeny utakon, ami már jelentős környezeti kárt (városi zaj, bűz, rezgés) és életveszélyt okoz. A megoldás a főforgalomnak szabályozott és lehető leggyorsabb, legkisebb környezeti terheléssel járó levezetése, amely autópályával oldható meg. Az igaz, hogy az autópálya növeli az autózási kedvet (persze a pályadíj kérdése is) mindaddig, amíg a vasútfejlesztés nem teszi a vasúti közlekedést ismét versenyképessé. A jelenlegi helyzet viszont már vasútfejlesztéssel nem oldható meg, mert egy fejlesztési elmaradás pótlásáról van szó. Különösen nem kerülhető meg ez a feladat olyan tranzit ország esetében, mint Magyarország.

Tartós fejlődési pályák csak a célok kompromisszuma alapján alakíthatók ki, ahol a megoldások mérlegelésében a gazdasági és ökológiai hatékonyságnak és a szociális szempontoknak azonos súllyal kell szerepelnie. Nem fogadható el, hogy egy ország, egy térség környezeti állapota, az ott élők életminősége, politikai, illetve gazdasági érdekcsoportok áldozatává váljon. Márpedig ahol profitlehetőség van, és az ökobusiness olyan, ott megjelenik a manipulálás is. Nagyon veszélyes terület jelenleg az alternatív energiák kérdése, vagy a hulladékkezelés, ahol sok megoldás ma még gazdaságtalan, de ennek ellenére az elterjesztésükre törekszenek azzal az indokkal, hogy a többletköltségeiket a társadalom majd vállalni fogja. Ha végiggondoljuk, hogy ez a költségtérítés a társadalom más környezetterhelő tevékenységéből származik, és ha ezt a terhet ezekre a környezetkímélő megoldásokra rárakjuk, akkor kiderül, hogy korántsem olyan

környezetkímélők, sőt..., de arra alkalmasak, hogy más, környezetvédelmi szempontból hatékony intézkedések elől elvonják az erőforrásokat.

A szélsőségek, az egy szempontú megközelítések mindig veszélyesek, származzanak azok a természeti értékek iránt elfogult emberekben gyakran kialakuló, mindent elutasító, elitélő magatartásból, sok esetben a társadalmat terrorizálni akaró zöld fasizmusból, vagy a környezetvédelmi érdekeket manipuláló politikai és gazdasági szereplőktől. Ezek ellen csak egy védekezés lehet, ha figyelembe vesszük azt, hogy jobb életminőséget adó jövőt csak folyamatos fejlesztéssel, a társadalmi, gazdasági, és ökológiai hatékonyság hármas követelményének együttes, egyidejű érvényesítésével tudjuk megteremteni.

9.2.4. A természeti elemek értéke

Az elmúlt évszázadok egyik kedvezőtlen és szinte napjainkig példákkal igazolható tapasztalata az volt, hogy az érték nélküli természeti elemek esetében a „közlegelők példájára" egy gyors ütemű leromlási folyamat ment végbe. Az ellenőrizhetetlen és gátlástalan túlhasználat ugyanis vagy kimerítette a természeti elemek öntisztuló képességét (pl. Budapest szennyvize az alatta lévő Duna-szakaszát az országhatárig), vagy pedig magát a természeti elemet semmisítette meg (pl. kővágóőrsi kőtemető, vagy a Tűhegy elbányászása, illetve sajátos értéket képviselő gyepek feltörése, erdők kivágása). Ezért nemcsak a gazdaság, de a környezetvédelem részéről is egyre határozottabban vetődik fel az az igény, hogy a természeti elemeknek árat adjunk, mert megóvások, esetleg racionális, a társadalom hosszú távú érdekeit szolgáló felhasználásuk csak így biztosítható. Ezt indokolják azzal is, hogy az ár racionalizálja a felhasználást, korlátozza a hozzáférést, tükrözi a természeti elemek korlátozott voltát, egyes esetekben azok „ritkaság", illetve „egyedi" értékét, és a nemzetgazdasági költségvetésekben is a környezeti elemek védelme, megőrzése kellő súllyal szerepelhet. A természeti elemek tulajdonának monopolizálása már évezredes múltra tekint vissza a föld, az ásványi kincsek, erdők, vadállomány, és a víz esetében. A természeti elemek az emberi élet létfeltételeit jelentik, hiszen a talaj az élelmiszertermelés és az alapvető közszükségleti cikkek (ruházat, cipő) alapanyagának a termőhelye és egyben az élőhely alapja is, a vizet az ember egy napnál, a levegőt pedig egy percnél tovább nem tudja nélkülözni. Ebből adódik, hogy a természeti elemek tulajdonának, használatának a monopolizálása vitatott, hiszen az emberiség közös kincséről van szó, aminek tulajdonlása eddig is háborúk és viszályok kialakulásához járult hozzá. Mivel a legtöbb természeti elem megoszlása nem egyenletes a Földön, a Föld felületének országokra történő tagolódása, tagolása lényegében belátható ideig meghatározza a természeti elemekhez való hozzáférés lehetőségét a különböző országokban élők számára. Az I. Környezetvédelmi Világkonferencia (Stockholm, 1972.) ezt a politikailag rögzült állapotot elfogadta, és az általa megfogalmazott irányelvek egyik, a környezeti ele-

mek használatával kapcsolatos pontjaként az egész emberiség számára kívánatos követelményként csak a következőket kötötte ki: „Minden ország felhasználhatja a saját természeti erőforrásait, de csak úgy, hogy ne okozzon kárt más ország környezetében." Az 1975-ös Helsinkiben tartott Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet ezt figyelembe véve javasolta a határon átnyúló szennyezések (elsősorban légszennyezések) megakadályozására, intézkedési tervek kidolgozását. Az eddig meghozott levegővédelmi egyezmények (pl. SO_2, NO_x, CFC, VOC) azonban nem a határon átterjedő légszennyezésre vonatkoznak, hanem a kiinduló helyzetet megkerülve az aláíróktól a szennyezőanyag-kibocsátásuk meghatározott csökkentését követelik meg, ami a határokon átterjedő légszennyezés csökkenését is eredményezi. A víz esetében ilyen, a folyókra és tavakra is vonatkozó, egész Földre érvényes megállapodások még meg sem születtek, az egyes vízgyűjtőkre készített nemzetközi egyezmények esetében pedig szélsőséges és feltűnő kárral járó szennyezés esetén is alig lehet (ha lehet) a károsult ország kárigényét érvényesíteni (lásd a Tisza ciánszennyezése).

Még bonyolultabb a helyzet, ha a természeti elemekhez való hozzáférés lehetőségét az egyén szempontjából vizsgáljuk. Az egyes országokon belül a közösségi tulajdonlás jogát először a földnél adták fel, míg az ásványi kincsek és a víz esetében csak a használat tulajdonba adása történt meg. A föld esetében a társadalom jelentős részének kirekesztését a tulajdonlásból az tette lehetővé, hogy a társadalmi munkamegosztás eredményeképpen a föld javaihoz árucsere útján is hozzá lehetett jutni. A földtulajdonos által cserére felajánlott termék viszont nem a föld része, hanem annak a földön munkával létrehozott terméke, az élelmiszer, amelynek megtermelése nem jár a föld készleteinek (területének) a csökkenésével, szemben a vízzel és levegővel, amelyek önmagukban szolgálhatnak az emberi szükségletek kielégítésére. Sajátos a helyzet az ásványi kincsek esetében, ahol ugyan nem maga az ásvány, hanem annak kitermelt és feldolgozott formája feltétele az emberi szükségletek kielégítésének, de minden egységnyi mennyiség kitermelése a készlet végleges fogyásával jár, szemben a talajjal, vízzel és levegővel, melyek megújuló erőforrások. A víz esete annyiban egyre inkább hasonlít az ásványi kincsekhez, hogy egyre inkább nem a kitermelt víz, hanem annak különböző módon elkészített, előkezelt formája kerül felhasználásra.

Az egyénnek a természeti elemekhez való viszonyát két szinten lehet vizsgálni. Az egyik az emberi alapszükséglet kielégítése érdekében történő hozzáférés (pl. napi levegő-, víz- és élelmiszer-szükséglet), illetve annak azt meghaladó részének egyéni célokra történő elsajátítása. A természeti elemek közül a víznek, a földnek ma már ára van. Kérdés viszont, hogy ez az ár mit fejez ki? Magába foglalja-e magának a természeti elem anyagának az árát, vagy pedig csupán annak a költségnek a megtérítését jelenti, amellyel a természeti elemek

adott helyre és formában történő eljuttatása jár. Tehát van-e a természeti elemnek a létezéséből adódó belső értéke, amit a piac elismer.

A föld értéke teljesen eltérő attól függően, hogy telekként (telekérték), illetve agrárgazdasági célra használható területként (földérték) vesszük figyelembe. A tapasztalatok szerint a föld értékét a föld természetes, illetve közgazdasági termőképessége – amit a hozamok természetes mértékegységben kifejezett nagysága jelez – illetve egységnyi területen adott közgazdasági (piaci) viszonyok mellett elérhető jövedelem nagyság határozza meg. A földek termőképességében meglévő különbségek, amelyek a ráfordítás és hozam viszonyokat és a föld felhasználhatóságát (csak erdő, vagy gyep, illetve gabonatermelés, kertészet, stb.) is meghatározzák, elsődleges magyarázatát adják a különböző termőképességű földek eltérő árának. Azonos termőképességű földek esetében is lehet eltérés, ami az eltérő fekvésből (piachoz közel vagy távol, közúthoz vagy vasúthoz közel vagy távol), illetve ritkább esetben a területek eltérő mikroklímájából adódik, amely sajátos minőségű (pl. jóbor-termő helyek – Tokaj, Villány, Badacsony, stb., vagy fűszerpaprika-termelésre alkalmas területek – Kalocsa, Szeged) termékek előállítását teszi lehetővé, amit a piac többre értékel. Az egységnyi területen elérhető jövedelem nagysága azonban a föld fekvéséből és minőségéből adódó hátrányokat és előnyöket is tükrözi. Az egyes földeken adott közgazdasági viszonyok között, azonos ráfordítás, termelési mód és művelési ág mellett elérhető jövedelem különbsége tehát a földek minőségi és fekvési különbségéből adódó jövedelem eltéréséből származik, mint a földek természetes jövedelemtermelő képessége különbségének a következménye. Ez nyomott piaci viszonyok között azt eredményezheti, hogy az ún. kedvezőtlenebb termelési adottságú (gyengébb minőségű, illetve kieső helyen fekvő) földeket a művelés gazdaságtalansága miatt ki kell vonni a mezőgazdasági termelésből, illetve azokat gazdasági szempontból extenzívebben, gyepként (legelő), illetve erdőként kell hasznosítani.

A kérdés az, hogy a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége által befolyásolt földön a föld ára csak a földek várható hozamát tükrözi-e vagy magába foglalja a véges természeti elem árát is. Magyarországon az elmúlt 15 évben egy hektár átlagos minőségű termőföld (20 AK/1 ha szántó) ára 10 000 és 500 000 Ft között változott. Az első esetben (10 000 Ft/ha) az egész mezőgazdaság veszteséges volt és a helyzete kilátástalannak tűnt (1991–1994), míg jelenlegi 500 000 Ft/ha földár mérsékelt jövedelem mellett alakult ki, ami egyben azt is jelenti, hogy az átlagostól kedvezőtlenebb adottságú földeken jelenleg is veszteséges a mezőgazdasági termelés. A mostani földárakban viszont már benne van egy magasabb jövedelem elérésével kapcsolatos várakozás, amit az EU csatlakozástól remélnek a tulajdonosok. Mivel a föld egy véges és csökkenő erőforrás, ezért az ára nem változhatna ilyen szélsőségesen, az nem függhetne ennyire a

piaci viszonyoktól. Ebből következik, hogy a föld ára a természeti elem értékét nem foglalja magában.

A földárhoz hasonlóan a telekárat sem a természeti elem értéke szabja meg, hanem az a várakozás, amit a telek jövőbeni hasznosításával elérhető gazdasági előny, jövedelem jelent. A teleknek lakóhelyként történő használata esetén azonban már árnyaltabb a kép, a lakótelkek értékének szélsőséges eltérését nem lehet csak a várható gazdasági hasznok alapján meghatározni. A telekérték alakulását befolyásolják társadalmi tényezők (infrastrukturális ellátottság, a térség munkahely kínálata, az elérhető munkahelyek jövedelem színvonala, szomszédság), de környezeti tényezők is (pl. fekvés, kilátás, tájkép, levegő minősége, zaj mértéke, zöld – park, erdő stb. – közelsége). A lakótelek értékét ezek együttesen, közel azonos súllyal határozzák meg. A környezeti tényezők ebben az áralakulásban jelentős szerepet játszanak. Itt azonban a teleknek, mint a földfelszín egy darabjának az értéke nem önmagában jelenik meg, hanem egy olyan meghatározó tényezőként, ahol az összes gazdasági, társadalmi és természeti tényező együttese hat.

A víz esetén a használó vízhasználati járulékot, illetve vízdíjat fizet. A víz esetében a víz kitermelésének, illetve a szükségletnek megfelelő kezelésének (ülepítés, tisztítás, fertőtlenítés, vízlágyítás, stb.) a költsége, illetve a szolgáltatónak az egész folyamatba befektetett tőkéje után elvárt eredménye határozza meg a vízdíjat. Vízhasználati járulékot azok fizetnek, akik szolgáltató közbeiktatása nélkül termelési célra maguk termelik ki a föld alatti, vagy a felszíni vízkészletből a számukra szükséges vizet. Mivel a felszíni és felszín alatti vízkészletek védelme, a felszíni vizek szabályozása külön költséggel jár a vízhasználati járulék nem a környezeti elem (víz) értékének, hanem ezeknek a költségeknek a részbeni megtérülését szolgálja. Ezzel szemben az ásványvagyon kitermelése után elvárt bányajáradék a kitermelt ásványvagyon költségének és az ásványok piaci árának a különbségét fejezi ki, aminek egy részét a tulajdonos állam adó formájában elvonja. Tény, hogy ebben az esetben sem valamely természeti elem „belső értékének" a meghatározásáról van szó.

A természeti elemeknek a potenciálisan elérhető jövedelmén (föld, ásványvagyon), illetve a szolgáltatások költségfedezetén (pl. ivó- és ipari víz) alapuló ármegállapításával szemben teljesen újszerű a kipusztulás veszélyével küzdő, ún. védett növény- és állatfajok ármegállapítása. Ezek mérete, közismertsége (pl. bálna, tigris, parlagi sas, illetve nádi álláspók, alhavasi szőrössüvegű moha, stb.) rendkívül eltérő. Egyes esetekben a faj egyedeinek a látványértéke, mérete, ritkasága alapján meg lehetne indokolni gazdasági érvekkel is, hogy egy faj egy egyedének (pl. egy kerecsen sólyomnak, gólyának) elpusztítása mekkora értékvesztéssel és ebből adódóan mekkora büntetéssel jár, de ott is nagyon önkényesen, gazdasági szempontból vitatható módon kellene eljárni. Teljesen hiába való lenne az ilyen jellegű próbálkozás egy jelentéktelennek látszó kis növénnyel

vagy bogárral, stb. kapcsolatban, mert annak gazdasági értékét a genetikai értéke – amit nem ismerünk –, az ökoszisztémában elfoglalt helye – amit szintén nem ismerünk – alapján határozhatnánk meg, amit valójában így nem tudunk megoldani. Az elpusztításukkal kapcsolatos büntetési tételek meghatározása során egyetlen szempont csupán az, hogy visszatartson, elrettentsen az egyed elpusztításától, és egyben ráirányítsa a figyelmet egy – esetleg az emberek által nem, vagy csak alig ismert – faj helyzetére. Ezekben az esetekben a büntetési tételeket az határozza meg, hogy mekkora az az összeg, ami az emberek számára már észrevehető, illetve riasztó méretű terhelést jelentene. Így az egy gólya áraként megjelenő büntetési tételnek valójában semmi köze sincs az állat valódi értékéhez.

De hasonló a helyzet más természeti elemek rongálásával, szennyezésével kapcsolatos büntetési tételek esetében is. A talaj, vagy a víz szennyezéséért (vízszennyezési bírság) kirótt bírságoknak a „szennyező fizet" elv alapján az eredeti talaj- és vízállapot visszaállításának költségeit kellene tükrözniük. Lényegében ennek felel meg az, hogy a vízbírság nagyságát a szennyezés jellege, mértéke, gyakorisága és a vízadóhely társadalmi fontossága, veszélyeztetettsége (ivóvízbázis, iparivíz-bázis, stb.) alapján határozzák meg. Ezek a bírságtételek viszont nem foghatók fel a föld és a víz értékeként, illetve áraként. Hasonlóképpen vitatható lenne, ha a föld értékét, árát a lerontott területek rekultivációs költségei alapján kívánnánk meghatározni.

Sajátos a levegő helyzete, amelynek, mint korlátlanul rendelkezésre álló természeti erőforrásnak nincs ára, de fontossága és veszélyeztetettsége miatt szükségszerűen védett. Mivel a levegő szennyezettsége összefügg azzal, hogy menynyi ember él egy helyen és milyen aktív gazdasági tevékenységet folytat a bírság, illetőleg a környezetterhelési díjak megállapítása során a cél nem az eredeti levegőminőségi állapot visszaállítása, hanem a gazdaságilag lehetséges területi, illetve technológia terhelési szint elérése.

9.2.4.1. Az érték forrása

A Magyar Értelmező Szótár szerint „az érték valaminek az a tulajdonsága, amely a társadalom és az egyén számára való *fontosságát* fejezi ki." A különböző tényezők eltérő fontossága egy, a dolgok, jelenségek közötti fontossági sorrendet alakít ki, amiben vannak nagyon fontos és kevésbé fontos, illetve közömbös elemek is. Az élettelen természetben nem létezik fontossági sorrend, csak létezés, így az érték az élővilághoz kötött kategória, legáltalánosabban az életfeltételekhez kapcsolódik. Ahol az kedvezőbb, ott egy-egy faj egyedei nagyobb számban jelennek meg. A növények egyedei a korlátozott mozgásképességük miatt a túlélésüket csak az adott életfeltételekhez való minél jobb alkalmazkodással tudják megoldani, míg a termésük sajátos passzív mozgásképességével (szél, víz, állatok) biztosítják az utódgenerációk elterjedését, esetenként

jobb körülmények közé jutását. Az állatvilág egyedei a nagyobb mozgásképességükkel a környezet iránti preferenciáikat vándorlással, az élőhelyek megválasztásával már kifejezésre juttathatják. Itt már érvényesül leegyszerűsítve mondva védelem, élelem, szerelem rangsor, amelyben a védelem a túlélés lehetőségét, a biztonságosabb életteret jelenti. A magasabb rendű idegrendszerrel rendelkező állatok esetében az alapvető életfeltételeken túlmutató, többnyire a társas kapcsolatokhoz kötődő pszichés jelenségek is megfigyelhetők. Ez megmutatkozik abban, hogy a társát elvesztő, vagy a közösségből kivert állat depressziós lesz, étvágytalanná válik és elpusztul. A társkapcsolat fontossága túllép az alapvető életszükségleten. Ezt igazolja az az eset is, amikor az egyik állat valamelyik nagy ragadozó ellen is a társa megmentése érdekében felveszi a kilátástalan harcot. Itt megjelenik valami új, az *abszolút érték*, ami az egyed számára már a létezésénél, az életénél is fontosabb. Az abszolút érték a fejlett pszichével rendelkező és társadalomban élő ember esetében az igazán jellemző. Az emberiség története azt bizonyítja, hogy az emberek nemcsak a saját életfeltételeinek a megtermeléséért, de elvont eszmékért (isten, haza, szabadság) is hajlandók feláldozni az életüket. Ez az abszolút érték, aminél nincs fontosabb, és aminek az értéke végtelen, így ára sem lehet. De a legtöbb ember számára a társas lényéből adódóan nincs, és nem lehet ára annak az értéknek, amelyet a családi kapcsolatainak, a családtagok, főleg a gyerekek életének tulajdonít.

Az abszolút értéknek tekintett tárgyiasult formában ugyan gyakran megjelenített, de lényégében az anyagi valóságtól mégis független Istenhez való kötődés az embernek, mint fejlett pszichével rendelkező élőlénynek a bizonytalan helyzetéből és létezésének végességéből adódik. Míg a többi érték (szabadság, haza, család) az embernek a társadalmi lény mivoltából (A haza nem eladó! A gyermekek élete nem árucikk!) vezethető le. Ezek az elvont szükségletek rendszeresen összefonódnak az emberi lét főként anyagi jellegű alapszükségleteivel (biztonságos élettér, élőhely, víz, élelem), hiszen a haza, a szabadság és a család egyben ezek megőrzését, megvédését, az ezekhez való hozzáférés lehetőségét is jelenti. Az abszolút értékek mélyen gyökereznek egy társadalom és minden egyén tudatában, ezért nehezen módosulnak, és a változást társadalmi méretekben egy direkt, vagy indirekt formában megjelenő erőszak kényszeríti ki. Ez csak akkor elfogadható az egyén számára, ha valamely szükségletét kifejező abszolút érték helyébe egy másik abszolút érték kerül (pl. „pogány" Isten helyett „keresztény" Isten), illetve korunkban a pénz szerepének abszolutizálása, a pénzt megszerezni vágyó ember számára az emberi lét biztonságának a hamis illúzióját teremti meg, ami mindaddig működik, amíg az egyén pénzzel meg nem oldható helyzet elé nem kerül (pl. őszinte kapcsolatok hiánya, egészség elromlása stb.).

A természeti elemek csak akkor szerepelnek az abszolút értékek között, ha azok közvetlen életszükségletet elégítenek ki, és szűkösen állnak rendelkezésre.

Ez az egyén és a társadalom esetében is igaz. Nem jelenik meg azonban abszolút értékként egy-egy faj, illetve egy táj, egy sajátos földfelszíni alakulat (pl. szikla), illetve ha igen, akkor már valami misztikus jelentést kap, tehát értékét nem az anyaga, formája, egyedisége, hanem a hozzá fűződő misztérium adja. Ez lehet egy magányos fa, egy sajátos szikla, barlang, állat, pl. a hindu vallás számára a szarvasmarha, vagy az egyiptomiak számára a szkarabeusz bogár.

Attól, hogy egy társadalom nem tekint valamit abszolút értéknek nem jelenti azt, hogy a társadalom számára nem fontos. Egy társadalom tagjainak értékpreferenciájában valami anyagánál, tulajdonságaitól fogva, vagy egyszerűen létezéséből, esztétikai hatásából adódóan egész magas kategóriába kerülhet még akkor is, ha azt nem lehet az árucserében realizálni. Csak társadalomlélektani okokkal lehet magyarázni, például a magyar nép gólyaszeretetét, aminek nagyságát, értékét szinte alig lehet aktuális fizetőeszközben kifejezni. Így a közvetlen életszükséglethez nem kapcsolódó természeti elemek értékét pénzben csak közvetett módszerekkel lehet meghatározni, és akkor a látványérték, az egyediség és a lélektani elemek együttesen jutnak kifejeződésre. Ilyen értékelő megoldásnak tekinthető az ún. „utazó költség" módszer, ami azt fejezi ki, hogy mennyit hajlandó áldozni valaki azért, hogy megtekintsen egy természeti értéket. Az előzőhöz hasonló az a módszer is, amikor azt vizsgálják, hogy mennyit volnának hajlandóak az emberek áldozni egy természeti érték (tiszta levegő, állatok, stb.) megőrzéséért, illetve elemezhetik ennek a fordítottját is, amikor azt kutatják, hogy mennyiért hajlandóak lemondani arról.

Ezek a vizsgálati módszerek lényegében azt vizsgálják, hogy mennyit ér egy társadalom számára a természeti elem, jelenség. Valamely természeti érték meghatározásához ezek csak közvetett módszernek tekinthetőek, és hiányosságukra is könnyen rá lehet mutatni, hiszen másképpen viselkedik ugyanaz az ember, ha egy természeti érték megóvásáért, megvédéséért, esetleg megszerzéséért kell anyagi áldozatot hozni, tehát lényegében vásárlói pozícióba kerül és vásárló, mintha az a kérdés, hogy mennyiért volna hajlandó lemondani arról, tehát lényegében eladói pozícióba kerül.

Amikor az emberek a természeti elemekkel kapcsolatos döntéseiket hozzák, a döntési rendszerükben többnyire a következő szempontokat veszik figyelembe, lényegében a következő sorrendben:

- Közvetlen vagyoni előny, illetve vagyoni kár.
- Egészségükre, nyugalmukra gyakorolt hatás.
- Természeti érték védelme.

Annak ellenére, hogy mindenki előtt világos, hogy ezek a szempontok érvényesülnek többnyire a lakóhellyel, illetve a munkahellyel kapcsolatos döntéseknél is, és többnyire helytől és időtől függetlenül, mégis nehéz azt számszerűsíteni, mert egyrészt helytől és időtől függően változóak, másrészt pedig a döntési

szempontok tényleges súlya sem különíthető el, hiszen azok egyidejűleg és a maguk komplexitásában képezik a döntés alapját és nem külön-külön. Az, hogy egy adott társadalom milyen fokon érzékeny a környezeti tényezők minőségének változására, az elsősorban három tényező függvénye;

- a társadalom jóléte, anyagi javakkal való ellátottsága,
- a társadalom tagjainak környezeti felkészültsége (érzékenysége),
- a társadalmi közélet demokratizáltságának foka.

Mindaddig, amíg egy társadalom az alapvető szükségleteit sem tudja kielégíteni, az emberek döntési preferenciarendszerében alárendelt szerepet kap az egészség megőrzése, és még inkább a természeti értékek védelme. E nélkül nehéz megérteni, hogy miért költöznek az emberek a tiszta levegőjű, a természetbe ágyazott hegyi falvakból a rossz levegőjű, zsúfolt városokba. Magyarázatául szolgál viszont a szuburbanizáció jelenségének, amikor a vagyonosabb rétegek a kényelmes, de környezetileg terhelt (zaj, levegő, stb.) városokból a tiszta levegőjű városkörnyéki területekre költöznek ki.

A közélet demokratizálódása pedig azért alapvető, mert az nyújt lehetőséget arra, hogy a gazdasági, egészségügyi és környezeti preferenciákat érvényesítsék az őket érintő döntésekkel kapcsolatosan. A többi döntést befolyásoló tényező már inkább következménynek tekinthető. Ezek lehetnek:

- az egészség megőrzése,
- a nyugalom, biztonság,
- a szép, rendezett, tiszta környezet iránti vágy,
- a természeti elemek, értékek tisztelete.

Mivel a természeti elemekkel kapcsolatos döntések során az értéket meghatározó tényezők komplexen érvényesülnek és a modern társadalmakban egyre határozottabban vannak jelen, általános jelenség, hogy a véges, leamortizálódó anyagi javakkal szemben a természeti elemek felértékelődnek. Ebből adódóan minél fejlettebb egy társadalom, annál nagyobbra értékeli a természeti elemeket.

9.2.4.2. Tájérték

A természeti elemek értékelésének sajátos területét képezi a tájérték meghatározása, amelyben a természetes és művi elemek együttese, szintézise jelenik meg. A helyzetet bonyolítja az is, hogy ezek értéke külön-külön is – amint ez az előzőekből kiderült – nehezen határozható meg, együttes hatásuk értékének megítélése pedig még bonyolultabb és bizonytalanabb feladatot jelent.

Csemez Attila és *Mőcsényi Mihály* a tájérték meghatározásához különböző értékelési szempontokat vesz figyelembe, amelyek alapján egy meghatározott táj egészen más értéket képviselhet (*Csemez–Mőcsényi* 1999). Az értékelési szempontok a következők;

- szakterületi jelentőség,
- látványi jelentőség,
- idegenforgalmi jelentőség,
- ökológiai jelentőség,
- ökonómiai jelentőség,
- esztétikai jelentőség,
- edukatív (nevelési) jelentőség,
- etnikai jelentőség.

A tájérték esetében a legfontosabb értékmeghatározó tényezők, az előfordulás gyakorisága, megközelíthetősége és állapota mellett, az értékelési szempont sajátos érdek- és értékrendszere dönti el a táj értékét. Például a tiszavirágzás hiába egyedülálló dolog, az a mezőgazdasági termelés, vagy az olajbányászat szempontjából teljesen neutrális jelenség. Ezért fontos, hogy a táj esetében a tájértékek meghatározása több értékelési szempont szerint történhet csak, de ettől még lehet az egyik értékelési szempont szerint ugyanaz a táj értékes, míg más szerint pedig értéktelen, de egyidejűleg minél több szempont szerint történik az értékelés, a „társadalmi érték" annál jobban meghatározható és a szubjektív megítélésnek kisebb a szerepe. Az alkalmazott tájértékelési módszerek, a rangsoranalízis és a mátrix módszerek a táj viszonylagos értékét határozzák meg, ami azonban pénzben közvetlenül nem kifejezhető, inkább a különböző tájak között létesít egy érték hierarchiát.

10. A TERÜLETI KÖZIGAZGATÁS ÉS A GAZDASÁGI VERSENYKÉPESSÉG ÖSSZEFÜGGÉSEI

A közigazgatás minősége alapvetően befolyásolja a kormányzatok fejlesztéspolitikájának sikerét kettős értelemben is, egyrészt a tervezés, politika formálás realitását és mozgósító erejét, másrészt a tervek végrehajtását. Nem véletlen tehát, hogy a szakirodalom, különösen az ún. neoinstitucionalista iskola képviselői, nagy érdeklődést tanúsítanak a gazdaságfejlesztés intézményrendszere iránt.

Kétségtelen, hogy a közigazgatás minősége fontos értelmezési keret a fejlesztéspolitikában, ugyanakkor a közigazgatás fejlesztése nem követhet kizárólag fejlesztéspolitikai szempontokat. A közigazgatásnak ugyanis gondoskodnia kell egyben a közszolgáltatások hatékony megszervezéséről is, s nem lebecsülhető a kormányzat politikai legitimitását biztosító szerepe sem. Ez azt jelenti, hogy a közigazgatás továbbfejlesztése, reformja nem kizárólag fejlesztéspolitikai megfontolásokat követ.

A közigazgatásnak egyszerre kell megfelelnie – sok szempontból – ellentmondásos követelményeknek. Legitimációs funkciója révén demokratikusan, átláthatóan kell működnie, a jóléti gondoskodó, szolidáris értékrend alapján egyszerre kell hatékonyan és méltányosan megszerveznie a közszolgáltatásokat, s ugyanakkor mindkét előző funkcióját megalapozva kell a nemzetgazdaság versenyképességét elősegítenie.

A közigazgatás ezeket a feladatokat ráadásul, egy folytonosan változó, új kihívásokkal teli nemzetközi környezethez alkalmazkodva kell, hogy ellássa. A magyar közigazgatás helyzetét tovább bonyolítja, hogy 15 évvel a politikai és gazdasági rendszerváltás után még mindig csak féloldalasan vagy alig modernizálódott a közszolgáltatások rendszere, vagy ahogy eufemisztikusan fogalmazni szoktunk, még hátravan az államháztartás átfogó reformja.

Magyarországon a közigazgatás modernizációjában, alkalmazkodó képességének növelésében az abszolút prioritást a decentralizáció és a kormányzati koordináció együttes erősítése jelenti. A közszolgáltatások strukturális és funkcionális reformja, a technikai, eljárási stb. modernizációval együtt permanens, hosszabb távra megtervezhető feladat, míg a decentralizáció és a kormányzat koordinációs, stratégiai irányító szerepének az erősítése az ország versenyképességének és uniós alkalmazkodásának alapvető, s rövidebb távon megoldandó feltételének minősíthető.

A decentralizáció természetesen szorosan összefügg a területi reformmal, de nem azonosítható vele. A területi strukturális reform ugyancsak hosszú távú előkészítést, lépcsőzetes végrehajtást igényel, a decentralizáció azonban számtalan területen a strukturális reformtól függetlenül is előre haladhatna.

10.1. Igazgatásfejlődési trendek

A közigazgatás a reformok korát éli, elsősorban a hatékonyság, költségcsökkentés, a közigazgatás karcsúsítása, a piaci módszerek és technikák alkalmazásának jelszavait követve. A hatvanas-hetvenes években, felismerve a piaci szektor menedzselése hatékonyságnövelő eszközeinek előnyeit, a rendszerelmélet különböző tervezési modelljeit vezették be. A hetvenes évek második felétől, mintegy az inga ellenkező irányba mozdulásaként, az új közigazgatás demokratikusabb beágyazottsága került porondra, míg a nyolcvanas évtizedtől viszonylag hosszú ideje tartja magát az az irányzat, amelyik célja a közigazgatás modernizációja, hatékonyabb megszervezése, a költségek csökkentése az állam karcsúsítása érdekében. Ezeket az új követelményeket nem lehet az angolszász világot jellemző „konzervatív betegségnek" tekinteni (*Kickert 1995).* A nemzeti sajátosságok érvényesülése ellenére általánossá vált az állami szolgáltatási feladatok kiszerződése, a magánvállalati formák gyakoribb alkalmazása, az államtól részben független ügynökségi formák terjedése.

A New Public Management jelszava alatt elsősorban a hatékonyság, költségcsökkentés, a közigazgatás karcsúsítása, a privatizáció, a piaci módszerek és technikák alkalmazásának jelszavait követték. Az NPM népszerűségét alapvetően a közigazgatás teljesítményével szembeni alapvető elégedetlenségben, a tervező állam eszméjében való csalódásban találjuk. Közben megjelentek már az NPM kritikusai is, jelezve, hogy az alkalmazott varázsszerek nem mindenhol alkalmazhatóak eredményesen, a piaci és a közösségi szektor között vannak el nem hanyagolható különbségek (*Neisser–Hammerschmid* 1998). A közigazgatással szemben nem lehet kizárólagos elvárás a költségek megtakarítása, s igenis vannak olyan funkciói, amelyeket nem lehet piaci szemlélettel megszervezni.

A New Public Management az alábbi fő változásokat hangsúlyozza a közigazgatásban:

- a közösségi és magánszektor összefonódása,
- több, szerződéses bázison nyugvó, versenyeztetett közszolgáltatás,
- a privát szektor működési stílusának meghonosodása a gyakorlatban,
- a teljesítmény erőteljesebb mérése (*Font,* 2000),
- a kimenet, az eredmény, szerepének hangsúlyozása (*Christensen–Yoshimi* 2000).

Ezek az elvek, követelmények hozzájárultak a közszektor karcsúsításához, illetve a hatalom decentralizálásához (*Karkatsoulis* 2000).

A közigazgatás a vele szemben támasztott új követelményeket gyakran úgy teljesíti, hogy a feladatot kiszervezi, illetve, köztes, kvázi kormányzati illetve nem kormányzati (quago, quango) szervezeteket hoz létre. Az új szervezeti formák egyes országokban már olyan méretet öltenek, hogy a „harmadik szektor"

elnevezést kapják (*Reichard* 1988), miután magukon hordják mind a közhatalmi, kormányzati, mind a privát, nem kormányzati sajátosságokat.

E változások mellé lépett a *területi decentralizáció* ugyancsak általános trendje a nyolcvanas évtizedtől kezdődően. A területi decentralizációnak ez a második szakasza, ugyanis a hetvenes évtizedben, az első szakaszban a helyi szintek erőteljes integrálásával és korszerűsítésével, elsősorban a helyi önkormányzatok megerősítése zajlott. Ehhez képest a nyolcvanas években kibontakozott regionális decentralizáció egyik fontos sajátossága volt, hogy a regionális szintek megerősödése nem párosult a helyi önkormányzatok, a régió alatti irányítási szintek bevonásával, sőt ezek viszonylagos háttérbe szorulása volt megfigyelhető (*Kohler–Koch* 1998).

10.2. Új jelenségek a gazdaságfejlesztés irányításában

Ma már kevesen vitatják, hogy egy-egy közpolitika sikerességét döntően befolyásolja, hogy végrehajtása milyen szervezeti keretek között zajlik. A regionális politika, regionális gazdaságfejlesztés esetében a szakirodalom ugyancsak rámutatott, hogy az intézményrendszer maga is erős hatással van a regionális politika cél- és eszközrendszerére, viszonyuk tehát kölcsönös (*Danson* et al. 1997). A közpolitikai elemzésekben jelentős arányt képviselnek azok a tanulmányok, amelyek nem az adott politika céljaival, eszközeivel, hanem a menedzsmentjével foglalkoznak. Ez tapasztalható a regionális politikában is, nemzeti és európai uniós szinten egyaránt. Az irányítás szervezeti modellje, a döntéshozásban részt vevő szereplők érdekrendszere, a szervezeti működés, a koordináció hatékonysága egyaránt hatással van a területfejlesztés céljára, eszközrendszerére és eredményességére.

Az Európai Unió regionális politikájának fejlődésében a legutolsó programozási periódusban a „sound management" kialakítása vált az egyik legfontosabb prioritássá, felismerve, hogy a célok és eszközök helyes kijelölése, korrigálása mellett, a szervezeti, irányítási keretek jelentik a továbbfejlődés, a hatékonyság egyik kiaknázatlan forrását. Az irányítás, menedzsment hatékonyságának, „megfelelőségének" értékelése nem kevés módszertani, elméleti feladatot ad az igazgatás, politika és menedzsment tudományoknak, az értékelési módszerekkel foglalkozó szakirodalom egyre nagyobb figyelmet szentel a „governance" szempontjainak (*Bovaird–Löffler* 2003).

10.2.1. Állami gazdaságfejlesztési korszakok

A regionális fejlesztés, mint tudatos állami tevékenység bizonyos szabályozási elemei már a *huszadik század első felében* megjelentek Nyugat-Európában. A regionális különbségek *II. világháború utáni* elmélyülése késztette azonban iga-

zán az államokat területi fejlesztési stratégiák kidolgozására. A jóléti típusú állam polgárainak alanyi jogon biztosított szociális gondoskodás keretében vállalta magára az életkörülmények területi különbségeinek kiegyenlítését. A szociális vagy méltányossági szempont mellett azonban a regionális kiegyenlítés politikája gazdaságpolitikai, hatékonysági kérdéssé is vált, különösen attól az időszaktól kezdve, amikor a gazdaság általános válsága területi, strukturális dimenzióban is megjelent a hetvenes évtizedben, igényelve az állam masszív beavatkozását, elsősorban tőkeberuházások formájában. A regionális politika kibontakozásának időszakában a stratégiai célokat a központi kormányzat fogalmazta meg, a helyi szervekre csupán végrehajtási funkció hárult. A központosítás alapján nem véletlen, hogy tényleges fejlődés csak a centrumtérségekben zajlott le (*Horváth* 1999). Az állam és az érintettek viszonya hierarchikus volt, az államnak szinte korlátlan mérlegelési lehetősége volt, a helyi-területi érdekcsoportok pedig érdekérvényesítési esélyeik függvényében részesedtek az állami támogatásokból. A hatalmi szerkezet a fejlesztési pólusoknak illetve gazdaságilag preferált iparvidékeknek kedvezett nem utolsósorban azért, mert a periférikus, rurális térségek érdekeiket nem tudták érvényesíteni (*Väth* 1979).

A regionális politikai modellváltás Nyugat-Európában a *hetvenes–nyolcvanas évtized fordulóján* következett be, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi rendszer nem képes kezelni a regionális különbségeket. A modellváltást elősegítette a gazdaságpolitikában bekövetkezett posztfordista fordulat, a jóléti állam erőtartalékainak kimerülése is. Ebben a periódusban válik meghatározó jelentőségűvé több európai országban az EU strukturális alapokra épülő kohéziós politikája, amelyik ugyancsak a rendszer regionalizálása irányába mutatott. A helyi sajátosságokra és részben helyi erőforrásokra épülő (endogén), innováció orientált új regionális politikai modell szükségessé tette a tervezés, döntéshozás decentralizációját, a központi állam szerepének visszaszorulását, az indirekt ösztönző eszközök elterjedését, a területfejlesztésben érdekelt partnerek bevonását. A paternalista hierarchia helyébe a horizontális partnerség lépett. A „regionalizált" fejlesztési politika egyrészt a regionális szintet értékelte fel a központi és a települési szinttel szemben, másrészt a politikai érdekkiegyenlítést, partnerséget és helyi proaktivitást a hierarchikus, elosztási és bürokratikus tervezési eszközrendszerrel szemben. Az új, partnerségre és helyi forrásokra épülő modellben alapvetően átértékelődik a helyi, és a nem közhatalmi, gazdasági és társadalmi érdekcsoportok szerepe (*Bruder–Ellwein* 1979, *Kruse* 1990). Az új modellben a tervező közigazgatás konszenzusképző és konfliktusfeloldó kapacitását jelentősen növelni kellett, mégpedig úgy, hogy mind a gazdasági piaci szereplők, mind pedig a munkavállalók és a lakóhelyi közösségek érdekképviseleti lehetőséghez jussanak.

A legújabb fejlődési periódusban a középszintű kormányzatok mellett különös figyelem irányul a nagyvárosi térségekre, azok adminisztratív integrációs

kapacitásának a fejlesztésére. A felértékelődött nagyvárosi adminisztratív-kormányzási-hálózati funkciók ellenére a nagyvárosi menedzsment egyelőre nem mutat érdeklődést az integrációs és kezdeményező szerep vállalása iránt, amelyhez az is hozzájárul, hogy máig megoldatlan a középszintű önkormányzatok és a metropoliszok összekapcsolásának problémája. Nyolc európai metropoliszra kiterjedő, nemzetközi összehasonlító vizsgálat szerint egyetlen metropolisz térségnek sem volt saját, elkülönült adminisztrációs egysége, hanem a térséget körülvevő középszintű önkormányzat keretében szervezi, vagy éppen nem szervezi az együttműködést az érintett települési körben (*Berg* et al. 1997).

10.2.2. Gazdaságfejlesztési modellek – új szereplők

A regionális tervezés és gazdaságfejlesztés tehát az utóbbi évtizedekben folytonosan változó, lényegében kialakulatlan regionális kormányzás közepette működik (*Danson* et al. 1997). A változások kulcsszavai, mint fentebb láttuk, a regionális decentralizáció–fiskális föderalizmus, hálózatosodás, governance. Ezek a változások jelentős hatással vannak a gazdaságfejlesztés cél-és eszközrendszerére egyaránt. A szakirodalom a gazdaságfejlesztés irányítása szempontjából négy modellt különböztet meg, amelyek egyrészt bizonyos korszakokat, illetve országcsoportokat jellemeznek (*Cappellin 1997*):

- A központi állam markáns közhatalmi szerepvállalása hierarchikus eszközökkel: adminisztratív tervezés, közösségi tulajdonú vállalkozások és szolgáltatások (skandináv országok);
- Technokrata megközelítés, amelyben központilag vezényelt módszerekkel vitték be a gazdaságba az innovatív elemeket (ügynökségek, rendezési tervek – Franciaország);
- A harmadik modell a nyolcvanas években egyrészt decentralizált, másrészt a kiszerződés, privatizálás módszerével közvetlen piaci módszereket vitt be az igazgatásba (Nagy-Britannia, Egyesült Államok).
- A negyedik – lényegében napjainkig is érvényesülő – modell a partnerségre, tárgyalásos megegyezésre, stratégiai tervezésre épülő politika, amely eleinte különösen jellemző volt a német föderatív rendszerre, mára azonban általánosan elterjedtté vált.

Részben a regionális szintek alkotmányos-közigazgatási kiépületlensége, átmenetisége, részben pedig a regionális politika sajátos szükségletei nyomán a területi szintek sajátos intézményesülési folyamaton mennek keresztül, amit szervezeti pluralizálódásnak vagy szervezeti sűrűsödésnek is neveznek (*Amin–Thrift* 1994).

Az egyes szereplők, szintek, szektorok között kialakuló informális és formális hálózatok jelentős mértékben javítják a regionális struktúrák alkalmazkodó képességét, flexibilitását, a regionális politika stratégiai jellegét, innovativitását.

A regionális versenyképesség szervezeti, szervezési megalapozása szempontjából a következő elemek fontosságát emeli ki a szakirodalom: stratégiai szövetségek, köz- és magánpartnerség, ágazatközi koordináció, a közszektor vállalkozói szerepvállalása, a helyi szereplők bevonása az aktuális gazdasági-társadalmi problémák megoldásába, a szinergiák támogatása, erősítése, rendszerintegráció, szervezeti megújulási képesség. A regionális kormányzatok feladata ezeknek a képességeknek a katalizálása, a különböző források és szereplők integrálása, a hálózatok kiépítésének a segítése. Ez a feladatrendszer mindenképpen aktívabb szerepvállalást jelent a liberális piaci modellnél, ugyanakkor lényegesen kevésbé közhatalmi, hierarchikus jellegű a korábbi jóléti modellnél. A jelenlegi gazdaságfejlesztési periódusban a regionális kormányzatoknak nem azt kell megmondaniuk, hogy mit kell tenni, hanem sokkal inkább azt, hogy hogyan, és kikkel (*Cappellin* 1997).

A gazdaságfejlesztési kormányzási modellek tanulmányozása során felismerték az ún. harmadik utas modell képviselői, hogy a regionális tervek, programok sikeressége nem csupán azon múlik, hogy rendelkezésre áll-e minden (technikai és professzionális) komponens a tervezéshez, hanem azon is, hogy a regionális szinten rendelkezésre áll-e politikai reprezentáció (legitimáció) és elegendő kormányzási kapacitás (*Roberts* 1997). Ez azt jelenti, hogy a technokrata, neoliberális megközelítés szélesedik azzal, hogy a gazdaságfejlesztés tágabb politikai, intézményi környezete is fontossá válik. A Keynes-i állam a regionális és helyi gazdaságot integrálta, illetve megvédte a gazdasági instabilitással szemben, addig a neoliberális állam lebontotta a központi támogatások rendszerét, versenykörülmények közé helyezve destabilizálta a régiót. Ekkor lépnek fel a helyi/regionális szereplők, segítve krízisbe került gazdaságukat. Az „új lokalizmus", illetve az új – vállalatszerű – menedzsment megítélése eltérő. *Putnam,* illetve *Rhodes* szerint nem növekedett a helyi erők hatalma, csökkent az elszámoltathatóság nőtt a fragmentáció. *Offe* szerint a tradicionális államok helyére „parakormányzati" szereplők léptek, amelyek katalizálják a különböző szektorokhoz tartozó szereplőket (*Jones* 1999) Kutatások sora indult az új szervezetek, ügynökségek közötti hálózatok értelmezésére. Az ügynökségek létrehozásának ütemét jelzi, hogy Az Egyesült Királyságban 1989–95 között 3-ról 97-re növekedett a kvázi független ügynökségek száma, amelyek a köztisztviselőknek 68%-át foglalkoztatták (*Hogwood* 1995).

A képet tovább színesíti a különböző fejlesztési koalíciók hálózata, amelyek a privát szektor szereplőit tömörítik állandó és alkalmi keretekben, stratégiai fejlesztési célok, és aktuális projektek mellé. Ez a lassan áttekinthetetlen hálózati rendszer joggal vet fel aggályokat, féltve a közösségi, választott intézmények szerepét, a „gyengébb" civil társadalmat. Ugyanakkor az is tény, hogy a közösség és magánszektor közötti együttműködés nélkül ma már elképzelhetetlen a fejlesztéspolitika sikere. Az átláthatóságot rontó elemek pedig, erős társadalmi kontrollal, intézményesítéssel feloldhatók (*Moss Kanter* 2000).

10.2.3. Regionalizáció a gazdaságfejlesztésben

A gazdaságfejlesztésben szükségessé váló regionalizáció nem eredményezte minden országban a politikai, képviseleti szervezetek megerősödését, új regionális választott önkormányzatok létrehozását, tehát totális területi reformot. Mint láttuk, a kormányzás új szereplői, intézményei jelennek meg, s ezek az intézmények alkalmassá váltak arra, hogy a közhatalmi szereplők területi illetékességének imkompatibiltását a rugalmasabb hálózatokkal feloldják. Mint egy szakértő szellemesen megfogalmazta, a régió, mint lépték, akkor szokott előtérbe kerülni, amikor a nálánál kisebb, régi egység keretében nem sikerül egy problémát megoldani (*Fishman* 2000). Sok országban a regionalizmus címszava alatt tehát, kormányzati dekoncentrált vagy ügynökségi típusú, „non-governmentális" egységek jelennek meg, kvázi kormányzási szintté avatva a régiót (Nagy-Britannia, Finnország, Portugália stb.). A választott és nem választott, közjogi vagy „vegyes" intézményi modellek keveredését jelzi, hogy a terminológia esetenként megpróbálja elmosni a választott és nem választott szervezetek közötti különbségeket, s pusztán arra koncentrál, hogy az egyes szinteken tevékenykedő szervezetek elegendő mérlegelési kompetenciával (jurisdiction) rendelkeznek-e (*Armstrong* 1997). Az ún. „top down" decentralizáció, illetve „funkcionális" (az uniós támogatások igénybevételére „berendezett") regionalizmus hátrányai azonban viszonylag gyorsan megmutatkoztak, a demokratikus deficit mellett a tervezés, gazdaság-támogatás alacsony hatékonyságában.

A lezajlott regionalizációs folyamatok alapján megszívlelendő, hogy olyan dinamikus jelenségről van szó – különösen gazdaságfejlesztési szempontból –, ahol fontosabb a változásokhoz való alkalmazkodás mechanizmusát megkonstruálni, mint folytonosan „átmenetileg intézményesített" megoldásokat alkalmazni. Intézményesítési szempontból tehát a lépcsőzetesség, az átfogó jelleg, a hálózatok szerepének felismerése fontosabb az új közigazgatási határok meghúzásánál. Magát a változási, alkalmazkodási, tanulási folyamatot kell tehát intézményesíteni (*Haynes* et al. 1997). Nem a széles értelemben vett „föderális" struktúrák kiépítése a fontos, hanem a föderalizmus olyan elveinek alkalmazása, mint a flexibilitás és a partnerség. A föderalizmus (azaz regionális decentralizáció), a modern nagyvállalatok szervezeti struktúrája, valamint a kooperatív kapcsolatrendszerek fejlődése között szoros összefüggés mutatható ki. A közhatalmi intézményeknek nem tulajdonosként, vagy menedzserként kell részt vennie a termelési folyamatokban, nem is egyszerűen a piaci viszonyok szabályozójaként, hanem a rendszer integrálójaként, a stratégiai programok kezdeményezőjeként, kooperációt menedzselve az érintett szereplők között (*Cappellin* 1997).

Összességében állíthatjuk, hogy a decentralizáció (a hozzá kapcsolódó új illetve nagyobb földrajzi lépték), a nem kormányzati, „szektorközi" formák terjedése és a hálózatosodás, komplexitás kulcsszavak, amelyek a regionális politika menedzsmentjét, irányítását általában jellemzik.

10.3. Az Európai Unió regionális politikájának hatása a területi gazdaságfejlesztés irányítására

A közigazgatásban és a gazdaságirányításban jellemző változási trendek mellett az Európai Unió strukturális alapjainak felhasználására vonatkozó szabályok jelentik a hazai regionális kormányzási modell kialakításának külső feltételrendszerét.

Az Európai Unió regionális politikája, illetve a nemzeti regionális politikák önmagukban is jelentős kihívást jelentettek a nemzeti közigazgatási rendszerek formálódására strukturális, de különösen funkcionális értelemben. A regionális politika, mint viszonylag új típusú kormányzati politika, amelynek célja a területi egyenlőtlenségek kezelése, jelentős mértékű újítást hozott a központi, de különösen a területi szintű kormányzásban. Az innováció szükségességét a regionális politika komplexitás igénye váltotta ki. Komplexitáson a hagyományos ágazati s ehhez kapcsolódó hierarchikus, bürokratikus szemlélettel való szakítást értjük, ami helyére a komplex tervezés, a decentralizáció és a partnerség elvei léptek. A regionális politika (amelyik egyszerre kíván hatni a gazdaságra, infrastruktúrára, társadalomra, környezetre, életminőségre és versenyképességre) olyan közpolitika, amelyik nem fér el a közhatalmi igazgatási döntési és végrehajtási eszközrendszer keretei között, hanem alapvetően horizontális struktúrákban, a közhatalmi szektorból kilépve a magán- és civil szektorral partnerségben, az ösztönző, rásegítő módszereket preferálva érvényesül. A regionális politika tehát átlépi a szektorális és ágazati határokat, hálózatokat épít, gyakran piaci módszereket vet be:

A regionális politikai döntéshozás alapvető elve az Európai Unióban a *partnerség*, amelynek érvényesítését az unió strukturális alapokról szóló szabályozása lényegében kötelezővé is teszi. A partnerségi intézmények rendkívül változatosak (*Tavistock Institute* 1999), de a lényegük az, hogy a döntéshozás, de legalább is a döntés előkészítés kilép a hagyományos közhatalmi szférából. Kétségtelen, hogy ez a jelenség bizonyos veszélyekkel is jár, amire már korábbian is rámutattak, bizonyítva, hogy ez a jelenség nem köthető kizárólag az unió regionális politikájához (*Heinelt–Wollmann* 1991). A kollektív döntéshozás, az eljárási, delegálási szabályok tisztázatlansága lényegében a legitim, választott testületek szerepének visszaszorulásához, az áttekinthetőség, az elszámoltathatóság romlásához, a felelősség elmosódásához, a nyilvánosság kizárásához vezethet (*Olsson* 2002).

A másik fontos sajátosság a hálózatok kiépülése, a szintek közötti szoros kapcsolatok kialakulása, ami szoros összefüggésben van az unió többszintű kormányzásának (*multilevel-governance)* jelenségével is. A regionális politika kormányzását tartják az egyik legfontosabb politika- illetve igazgatástudományi kihívásnak, amely alapvetően új kutatási irányokat, módszereket követel meg

(*Bache* 1998). Az európaizáció, azaz az uniós tagállamok állami-politikai rendszerében bekövetkezett közeledés egyik legfontosabb mozgatórugója a regionális politika. Mind a partnerség, mind a tágabb értelemben vett hálózatosodás a kutatási tapasztalatok szerint ott igazán sikeres, ahol a politikai, közigazgatási környezet ennek egyébként is kedvez, ahol a konszenzusos demokrácia, a korporatív érdekegyeztetés hagyományai erősek. Ugyanakkor az is kiderült, hogy partnerség, hálózatosodás elvezethet a szervezetek közötti versenyhelyzethez, a mechanizmusok destabilizálódásához is. (*Danson* 2000).

A regionális politika nem csak a hatalmi viszonyok átrendeződését idézte elő, hanem változásokat eredményezett az *adminisztratív apparátusok* működésében is. A hagyományos bürokrata értékrenddel szemben a teljesítményben, a forrásbevonásban való érdekeltség, a kapcsolatépítés korparancsa, az időben változó munkaterheléshez való rugalmas alkalmazkodás, az ismeretek komplexitása, a piaci típusú hatékonyság válik fontossá. Ezek az új kihívások gyakran megválaszolhatatlanok a hagyományos bürokratikus szervezeti kereteken belül, s új típusú, a közigazgatástól viszonylag független menedzsmentek épülnek ki, „ügynökségek", amelyek sajátos köztes szereplők a közhatalom és a piaci szektor között (*Halkier* et al. 1998, *Morgan* 1999).

A regionális politika, mind sajátos közpolitika tehát rendkívül jelentős hatást gyakorolt a nemzeti közigazgatási rendszerekre, amely szorosan összefonódik az Európai Unió erős befolyásával is ezen a területen. Ezekre a kihívásokra a tagállamok eltérő mértékben és módon reagálnak. A legnagyobb hatást nyilván ott gyakorolja, ahol az unió támogatásai a legnagyobb méretűek, s ahol a legnagyobb inkompatibilitás volt a nemzeti közigazgatás felépítése, logikája, kultúrája és az uniós követelmények között. Ezekben az országokban nem egyszerűen kisebb korrekciókra, speciális intézmények létrehozására, speciális szabályok elfogadására volt szükség, hanem átfogó reformokra, amelyek mind a struktúrát, mind a működési módszereket érintették (Spanyolország, Görögország, Nagy-Britannia stb.). Van azonban a tagországoknak olyan csoportja, ahol az alkalmazkodási kényszer sem vezetett döntő változásokhoz, még akkor sem, ha látszólag Európa-konform intézmények jöttek létre, s egyfajta decentralizációs folyamat elindult (Finnország, Franciaország, Portugália).

A fentebb vázolt jelenség azért érdekes, mert az uniós elvárások, eljárási szabályok kevésbé vonatkoznak a „policy formálás" mechanizmusára, illetve a nemzeti regionális politikához való kapcsolódásra (leszámítva a koherencia szükségességét), sokkal inkább a strukturális alapok konkrét menedzsmentjét, az eljárási, szervezeti követelményeket fogalmazzák meg. A szabályozás érdekes vonása a keretjelleg. A nemzetállamnak viszonylag széles mozgástere van az irányítási rendszer formálásában, az intézményrendszer kiépítése, szabályozása, a tényleges működési gyakorlat orientálása lényegében nemzetállami kompetencia. Mint ismeretes, a források fogadása érdekében kiépítendő intéz-

ményrendszernek kötelező elemei az irányító hatóságok, a monitoring bizottságok, a kifizető hatóságok. A döntési mechanizmus a partnerség elvére épül, de legalább ilyen fontosak a hatékonysági és az átláthatósági követelmények.

A jelenlegi programozási periódusban, az egyes tagállamokban alkalmazott sokfajta megoldás alapján nehéz általános trendet megállapítani. Ez a tény is visszaigazolja, hogy az uniós szabályozás keretei között széles mozgástere van a tagállamoknak. Ennek ellenére bizonyos törvényszerűségek megállapíthatóak. A decentralizáció elsőrendűen a Bizottság és a tagállamok közötti viszonylatban növekedett, míg a tagállamokon belül a régiók önállósága nagyon változó, mint ahogy az intézményesítés formája is. A nemzetállami kormányok, megnőtt felelősségükre hivatkozva, gyakran saját kezükben tartják meg az alapok feletti rendelkezést, s a regionális szintek inkább a mindennapi végrehajtási feladatokat látják el, ha egyáltalán formalizáltan bekapcsolódnak a programok irányításába, végrehajtásába. Ez alól kivételt többnyire azok az országok jelentik, ahol a regionális operatív programokat a regionális szervek vezénylik (*1. ábra*).

A harmadik kohéziós jelentés továbbra is feladatként jelöli meg a nagyobb hatékonyság elérését. A jelentés rámutat, hogy a monitoring rendszer nem koncentrált a stratégiai elemekre, inkább a pénzügyi folyamatokra. Az értékelés pedig, jelentős részben el is maradt, megjegyezzük, annak ellenére, hogy az értékelés ajánlott elsősrendűen közgazdaságtani-statisztikai módszertana rendelkezésre áll (*Goybet–Alonso,* 1999). Ehhez képest a menedzsment értékelésének tekintetében sokkal nagyobb a szakmai bizonytalanság. Különösen az újonnan csatlakozó országok tekintetében hangsúlyozz a harmadik kohéziós jelentés az adminisztratív kapacitások növelését, a regionális szintű programvégrehajtás feltételeinek megteremtését. A támogatások közvetítő rendszerének megújítási céljai között említi a jó kormányzást, a magán- és közszektor közötti partnerség erősítését. A korábbi alapelvek megtartása mellett hangsúlyozza a stratégiai programozás, a decentralizáció, a partnerség, az egyszerűbb menedzsment jelentőségét. Egyik irány a stratégiai és operatív elemek világos elválasztása. Elsődlegesen a régiók felelősek azért, hogy a regionális programok koncentráljanak a legfontosabb prioritásokra. A csatlakozó országokban a programokhoz rendelt támogatásokat kombinálni kell az adminisztratív kapacitások támogatásával, különösen regionális szinten. A jelentés alapján elkészített végrehajtási szabályok tervezetei szerint a 2007-től érvényes elvárási rendszerben nem érzékelhetőek jelentős változások a menedzsmentet érintően.

A szubszidiaritás elve alapján továbbra is a tagállam felelőssége a programok megvalósítása a saját intézményrendszerének megfelelő módon. Ez a megfogalmazás azt jelenti, hogy a menedzsmentről való döntés tagállami kompetencia. A strukturális alapok felhasználására vonatkozó szabályok ugyan előírják azt, hogy milyen típusú funkciókat kell intézményesíteni, illetve milyen szervezeteket kell felállítani, de a korábbi gyakorlat alapján is megállapítható,

hogy ezek a keretek az egyes nemzeti megoldások számára megfelelő mozgásteret adnak. Az unió érzékelhetően nem a formák, hanem az eredményesség, a kimenet standardizálásában érdekelt, és lényegében erre is van felhatalmazása.

Kétségtelen viszont, hogy a megosztott irányítás és az arányosság jegyében a Bizottság joga elfogadni a nemzeti stratégiai referenciakereten belül a prioritásokat és az operatív programok listáját. Ilyen értelemben vita tárgya lehet, hogy hány operatív program kerül kialakításra, és az is, hogy ezek közül van-e és hány regionális. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az uniós szabályozás, noha a támogathatóság földrajzi kereteinek kijelölésekor a NUTS II régiókkal számol, nem írja elő egyrészt azt, hogy a támogatott régiók szintjén kellene létrehozni az irányító szervezeteket, mint ahogy azt sem hogy feltétlenül központosított irányítási modellre van szükség, azt pedig különösen nem, hogy a programok menedzselése csak önkormányzati, vagy államigazgatási keretek között történhet. Az alapelvekből és a szabályozás egészéből az olvasható ki, hogy az unió mindenképpen törekszik a régiók bevonására, ha nem döntéshozóként, akkor partnerként. Az egyes szervezetek „megfelelőségének" értékelése során lehetősége van a Bizottságnak az irányító, kifizető stb. hatóságok szervezeti kérdéseiben is a véleményét érvényesíteni. A szűkebb értelemben vett menedzsmentre vonatkozó általános elvek arra utalnak, hogy az unió világos munkamegosztást vár el, a kijelölt szervezeteknek megfelelő forrásokkal kell rendelkezniük, hogy feladatukat elláthassák.

Összességében tehát a strukturális alapok felhasználásának szabályozása, ha erőteljes hatást is gyakorol az érintett országok közigazgatására, s benne a regionális szintekre, mégsem kényszerítő erejű meghatározottságról van szó, az adott állam saját érdekei, szervezeti rendszerének sajátosságai érvényesülhetnek.

10.4. A fejlesztéspolitikai irányítás általános szervezeti összefüggései Magyarországon

Nagyon fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a gazdaság versenyképessége szempontjából a menedzsment decentralizálása, regionalizálása nem az egyetlen és nem is az elsődleges feltétel. A regionális dimenzió erősítése akkor járhat eredménnyel, ha az irányítás általános szerkezete is hatékonyan működik, mint ahogy a makrogazdasági feltételek alakulása is alapvető determináns a regionális versenyképesség szempontjából (*Amin* 2004).

10.4.1. Érdekérvényesítés–érdekegyeztetés

A fejlesztéspolitika, mint minden közpolitika egyszerre politikai és szakmai, szakracionális tevékenység, ezért nem is korlátozható a szűkebb értelemben vett közigazgatásra. Csak azok lesznek hatékony fejlesztéspolitikai célok, amelyek

végrehajthatóak, csak azok a célok hajthatóak végre, amelyek kellő politikai támogatottságot élveznek. A társadalmi-politikai támogatottság nem pusztán legitimációs kérdés, hanem az adekvát célkijelölés feltétele. A fejlesztés-politikában aligha lehet, az ún. Pareto-optimumra törekedni, különösen versenyorientáltság esetén meg kell elégedni az, ún. Káldor-féle optimummal, tehát azzal kell számolni, hogy a nemzetgazdasági szinten elért növekedésnek, haszonnak, meg kell haladnia a vesztesek, veszteségek arányát (*Benz* et al. 1992). Ez a kétségtelenül politikai feszültségekkel járó politikai stratégia csak politikai támogatottság, minimális konszenzus mellett vállalható, illetve hajtható végre. Ezért gondoljuk azt, hogy minden hatékonysági és neoliberális értékrend mellett is elsőrendű kérdés a fejlesztéspolitika formálásának demokratizmusa.

A konszenzus megteremtése nem csak a parlamentáris, önkormányzati képviseleti struktúrák, intézmények bevonását jelenti, hanem a hatékony érdekegyeztetés mechanizmusát is, amit az unió partnerségnek nevez. Magyarországon az érdekegyeztetési rendszer meglehetősen instabil, egyrészt a politikai pártok „zsigeri" bizalmatlansága, másrészt az érdekszervezetek gyengesége, megosztottsága, harmadrészt az érdekérvényesítési-képviseleti mechanizmusok közjogi szabályozatlansága miatt. Az érdekképviseleti struktúrák kiépítésére nem csak azért van szükség, mert a jól működő demokráciáknak, a hatékony kormányzati rendszereknek standard részei, s nem csak azért, mert az uniós kormányzás igencsak kedvez a korporatista elemeknek, hanem azért is, mert a kormányzati döntések számára nélkülözhetetlen információs és legitimációs bázist biztosítanak. Tudomásul kell venni, hogy a kormányzás új modellje, a „governance", a partnerségi, hálózati elemeket azért emelte be a klasszikus közhatalmi, hierarchikus elemek mellé, mert ez utóbbiak már egyáltalán nem képesek a modern kor kormányzati kihívásaira megfelelően válaszolni. A partnerségi típusú tervezés ugyanis nem „csak" demokratikusabb, hanem hatékonyabb is, amennyiben az információs és forrásbázisa jelentősen kiszélesedik.

A partneri típusú kormányzás kialakítása nem megy egyik napról a másikra, kulturális, politikai, alkotmányjogi feltételei is vannak. Magyarországon az érdekegyeztetési mechanizmusai kialakulatlanok, gyengék, nincsenek is hagyományai. A mindenkori kormányzat, megfelelő közjogi garanciák hiányában saját akarata szerint emeli be a kormányzati döntésekbe a „partnereket". Az Országos Érdekegyeztetési Tanács nem csak ezért gyenge, hanem azért is, mert a gazdasági szféra és a „munka világának" szervezetei is megosztottak. A gazdasági kamarák helyzete, a kötelező tagság hiányában, jelentősen gyengült a kezdeti szabályozáshoz illetve törvényhozó szándékokhoz képest.

A korporatív, kormányzati érdekegyeztetésnek van egy, nálunk még inkább elhanyagolt másik ága, a területi típusú érdekegyeztetés, nevezetesen az önkormányzati szövetségek bevonása. Ez fejlesztéspolitikai szempontból is nélkülözhetetlen, különösen azért, mert éppen az önkormányzatok képesek a fejlesztés-

politika és a működtetés, a fenntarthatóság elemét összekapcsolni, a problémákat időben jelezni. Kétségtelen, hogy a magyar önkormányzati szövetségi rendszer megosztottsága nem segít az érdekegyeztetésben, mégsem kerülhető meg ez a szektor.

Kétségtelen, hogy a területi érdekek fejlesztéspolitikai érvényesítésének sokkal erősebb garanciája lehetne az erős területi/ regionális önkormányzati rendszer, még akkor is, ha a magyar parlament egykamarás rendszere nem alkalmas a területi – önkormányzati érdekek formális befogadására. Az érdekérvényesítés informális, nem képviseleti mechanizmusai ugyan esetenként hatékonyabbak is lehetnek, de bizonytalanságukat ékesen bizonyítja az a tény, hogy a megyei közgyűlési elnökök nagy százalékban egyben parlamenti képviselők, mégsem képesek a „megyei" érdeket a törvényhozásban jobb pozícióba juttatni.

10.4.2. Koordinációs mechanizmusok

A fejlesztéspolitika sikerességének kulcskérdése, hogy képes-e a szintek, szektorok és ágazatok összhangját megvalósítani. Ezt a követelményt a legtöbb kormányzati modell csak nehezen, féloldalasan képes teljesíteni, Magyarországon különösen gyenge pontnak minősül. Szakmai és politikai körökben egyaránt elismerik, az unió a csatlakozás előtti országjelentésekben többször is megállapította, hogy gyenge a kormányzati koordináció. A kormány, a kormányfő, a minisztériumok viszonyrendszere az alkotmányos keretek között (sőt esetenként már-már azt is feszegetve) az elmúlt másfél évtizedben folyamatosan változott. A kormányzati koordinációt szolgáló szervezeti, egyeztetési fórumok, szervezetek száma folyamatosan nőtt, ennek ellenére az eredmény nem sokkal jobb. A jelenlegi kormányzati struktúra sem képes az ágazati és az átfogó nemzeti, a rövid és hosszú távú, a központi és a területi összefüggések harmonizálására.

A koordinációnak lényegében két fő modellje ismert a közigazgatási, közhatalmi intézményrendszerre vonatkoztatva. A vertikális modell a képviseleti demokrácia, a hierarchia klasszikus alkotmányos állami modelljét favorizálva azt feltételezi, hogy a különböző szereplők között az a szervezet, pozíció jogosult és képes a koordinációra, amelyik a „közjót" képviseli, és rendelkezik hierarchikus irányítási jogosítványokkal. A horizontális modell olyan szereplőket is bevon a koordinációba, amelyek a „saját" érdekeiket követik a „public choice" teória alapján, tehát azt feltételezi, hogy a koordinációnak vannak nem hierarchikus, nem normatív, „alkudozós" megoldásai is (*Benz* 1992).

A kormányzati fejlesztéspolitikai koordinációnak szervezeti oldalról tehát elvileg két modellje képzelhető el,

- a hierarchikus, monolitikus és
- a horizontális, pluralizált.

A magyar kormányzati rendszer lényegében mindkét változattal kísérletezik. A miniszterelnök és a miniszterelnöki hivatal egyre erősödő pozíciója az első, a kabinetek, tárcaközi bizottságok rendszere, a közigazgatási államtitkári értekezlet a második modellt követi. Azt feltételezhetnénk, ha mindkét elemet használjuk, akkor erősödik a koordináció, ehelyett azonban azt látjuk, hogy a döntési folyamatok lelassulnak, elmosódik a felelősség, a számtalan koordinációs elem nem eredményez szinergiát. Ugyanakkor vannak elemek, amelyek hiányoznak a koordinációból. Különösen hiányzik egy, a közszektor egészét érintő információs, elemző központ, amelyik méreténél, információinál, szakmai rátermettségénél, szervezeti „függetlenségénél" fogva alkalmas az egyes ágazatoktól független, átfogó szakmapolitikai összefüggéseket feltárni.

Ha megnézzük a fejlesztéspolitikai koordináció területi vonatkozásait érvényesítő rendszert, akkor is kiviláglik a megosztottság, hiszen a területi szempontok érvényesítése is több szereplő hatáskörébe tartozik, anélkül, hogy teljesen világos lenne a munka- és hatáskörmegosztás:

- Országos Területfejlesztési Tanács,
- regionális fejlesztésért és felzárkóztatásért felelős tárca nélküli miniszter,
- nemzeti fejlesztésért, és az európai uniós támogatáskorét felelős tárca nélküli miniszter,
- Országos Területfejlesztési Hivatal,
- Nemzeti Fejlesztési Hivatal,
- Miniszterelnöki Hivatal területpolitikai államtitkára,
- Fejlesztéspolitikai Koordinációs Tárcaközi Bizottság,
- mint az önkormányzatokkal és a kistérségekkel kapcsolatban lévő főhatóság, a belügyminisztérium,
- mint a gazdaságfejlesztésért felelős főhatóság, a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium.

Áttekintve a kormányzati szintű fejlesztési és tervezési koordináció szervezeti struktúráját, meglehetősen átláthatatlan, hatásköri átfedésektől terhelt, számtalan szervezetben elaprózott háló bontakozik ki, amely nélkülözi az erős és összefogásra képes központi döntési centrumot, a területi szemlélet átfogó érvényesülésének pedig igen csekély az esélye. Nem a koordinációs fórumok magas száma, hanem ereje, hatékonysága dönti el a koordináció sikerét:

- A koordináció erejét csak az növelheti, ha valóban a kormány testülete s benne a miniszterelnök végzi az egyeztetést, s nem hagyja a prioritások megfogalmazását előzetes koordinációs fórumokra. Ebben az esetben van arra is esély, hogy a parlamenti, politikai és a közigazgatási, szakmai szempontok egymással összhangba kerülhessenek. Az előzetes szűrést végző fórumok szerepét az átfogó tervezés során minimalizálni kellene.

– Természetesen tágabb politológiai, alkotmányjogi megfontolások tárgya kell, hogy legyen a kormányzási modell fejlesztésének iránya, de fejlesztéspolitikai szempontból az erős és átfogó felhatalmazású kancellária lenne képes az ágazati és területi szempontok összehangolására. A kormány és a kancellária erejének növelését szolgálja nyilvánvalóan egy egyértelmű közjogi, alkotmányjogi szabályozás, de hozzájárulhat az is, ha közvetlenül a kancellária mögött jönnek létre az integratív fejlesztést, a közigazgatás szervezést és közpolitika formálást szakmai támogató információs és elemző intézményrendszer vagy központ. Éppen ideje Magyarországon a közpolitika elemzés kormányzati feltételeit megteremteni.

A fenti, hierarchikus kormányzati koordináció működtetése mellett természetesen a horizontális elemek helyét is keresni kell. Alkalmas minta lehet az unió, ún. nyitott koordinációs (OMC) módszere, amely a közös fellépés szükségessége, de a különböző megközelítések szükségszerű fennmaradása közötti ellenmondás feloldására alakult ki, először a foglalkoztatáspolitikában (*Trubek* 2003). A módszer lényege, hogy a Bizottság és a tagállamok közös célokat fogalmaznak meg, de a végrehajtás már tagállami kompetencia, saját eszközökkel, ütemezéssel stb. Kötelező közösségi szabályok helyett irányvonalakat, segédleteket fogadnak el. Az irányelvek érvényesülésének egy részét konkrét paraméterekkel lehet mérni, mások sokkal általánosabbak. A tagállamoknak nemzeti akcióterveket kell alkotnia, amelyben értékelik a korábbi időszakot és megtervezik a teendőket. Ezeket vitatják meg nemzeti és uniós szinten egyaránt. Az egyes országok értékelése az utóbbi időben úgy történik, hogy az országok által készített riportokat egy másik ország vizsgálja. Ha az unió intézményei úgy látják, hogy a tagállam nem a közösen kialakított irányban halad, ajánlásokat fogalmaz meg a politika változtatására. Az unió 2000-ben értékelést végeztetett a módszer működésének hatékonyságára vonatkozóan, s arra a következetésre jutott, hogy jelentős sikereket értek el a foglalkoztatásban. Az új módszer tehát, úgy tűnik, működőképes, annak ellenére, hogy „szoftabb", szankció nélküli módszerről van szó a szigorú közösségi módszerrel szemben. A sikernek köszönhető, hogy az unió európai kormányzásról szóló fehérkönyvében is a módszer további alkalmazását szorgalmazzák.

Lefordítva a módszer logikáját a kormány és a minisztériumok viszonyára egy-egy horizontális szakpolitika menedzselésében arra van szükség, hogy a kormány szintjén meghatározott stratégiát a minisztériumok saját akcióterveikben (ágazati stratégiáikban) rögzített módon hajtják végre, amelyek érvényesülését évente értékelik (akár úgy, hogy egyik minisztérium értékeli a másik teljesítményét).

10.5. A regionális decentralizáció alternatívái

A fejlesztéspolitika konzisztenciáját, koordináltságát, hatékonyságát és demokratizmusát egyaránt a decentralizált irányítási modell szolgálja a leginkább. A decentralizált modellben ugyanis az ágazati érdekek kevésbé virulensek, szervezeti elkülönülésükre is kisebb az esély, óhatatlanul erősebb a területi szemlélet, s a lépték miatt átláthatóbb, beágyazottabb fejlesztéspolitika folytatására nyílik lehetőség.

A decentralizálás szükségességét ma már alig vitatják, ám mértéke tekintetében egyáltalán nincs konszenzus. Véleményünk szerint Magyarországon megérett a helyzet a fejlesztéspolitika radikális decentralizálására. A központosított fejlesztéspolitika ugyanis, legalábbis, ami a területi egyenlőtlenségek kezelésnek a szándékát illeti, eredménytelen volt. A merev, normatív, uniformizált és alapvetően ágazati jellegű fejlesztéspolitika képtelen volt a regionális sajátosságokat, szükségleteket érzékelni és méltányolni. A regionális politika tehát regionalizálandó, mint ahogy ez megtörtént a fejlett gazdaságú országok mindegyikében.

A decentralizáció politikai, közigazgatási előnyeire ehelyütt nem térünk ki, de nyomós érvek szólnak amellett, hogy általában a fejlesztéspolitika belső struktúrája is rendeződjön át. A versenyképesség, hatékonyság, modernizáció nemzeti fejlesztési céljai ugyanis nem feltétlenül központosított irányítás és elosztás mellett valósulhatnak meg. A globalizáció diktálta folyamatos alkalmazkodási kényszer regionális léptékben rugalmasabb, rövidebb reakció idő alatti, adekvátabb válaszokat tesz lehetővé, mint ahogy ezt, a korábbi fejezetekben elemeztük.

Mint ismeretes, az 1996-ban létrehozott, azóta folyamatosan korrigált területfejlesztési intézményrendszer három területi szinten (a NUTS beosztásnak megfelelően kistérség, megye, nagyrégió) működik. Ennek alapvető oka, hogy a területi közigazgatás térbeli szerkezetét tekintve nem alakult ki sem szakmai, sem politikai konszenzus. A hagyományos megyei területi beosztás ugyan továbbra is domináns a közigazgatási, igazságszolgáltatási és jórészt a nem kormányzati (civil és gazdasági) intézményrendszerben is, ennek ellenére a politikai, képviseleti rendszer leggyengébb láncszeme. A megyei önkormányzatok nem képesek területi integrációs funkciót betölteni, helyettük dekoncentrált szervek és „vegyes" státuszú intézmények töltik ki a helyi és központi kormányzás közötti teret.

A területfejlesztési intézményrendszer ezt a jelenséget tükrözi vissza azzal, hogy egyszerre három térbeli léptékben rendezkedett be, óhatatlanul hozzájárulva a források elaprózódásához és a szereplők közötti rivalizáláshoz. Kutatásaink arra utalnak, hogy a területfejlesztés területi szereplőinek tevékenysége azért nem igazán hatékony, mert egyikük sem rendelkezik ütőképes adminisztratív kapacitással, elegendő forrással, és nem elég „sűrű" a fejlesztéspolitikát szolgáló hálózat, gyengék a kapcsolódó szereplők és funkciók (*Pálné* 2004).

Kutatásaink arra is rámutattak, hogy a területfejlesztés irányításában szükségképpen végrehajtandó koncentráció célpontja a régió lehet. A régiók méretüknél fogva a leginkább alkalmasak a területi politika irányítására. A régióknak fejlesztéspolitikai szempontból önkormányzat nélkül is meg kell felelnie az alábbi kritériumoknak:

- Stabil határok, stabil, hosszabb távra berendezett intézményekkel;
- Előre kalkulálható, a jelenleginél lényegesen nagyobb volumenű források;
- Legitim, nagyobb társadalmi nyilvánosságot, működő partnerséget biztosító döntési mechanizmus;
- Professzionális munkát lehetővé tevő adminisztratív, illetve szervező kapacitások;
- A legszélesebb skálán elhelyezkedő gazdaságfejlesztési funkciók, szolgáltatások regionális szintű kiépülése.

Különösen fontos hangsúlyozni, hogy a regionális gazdaságfejlesztés intézményi kapacitásainak megerősítésére akkor is szükség van, ha nem lenne kényszer az uniós források fogadásának megszervezése. Amennyiben a strukturális alapok felhasználásának szempontját is bekapcsoljuk a jövőbeni intézményi modell alternatívák kimunkálásába, akkor az a további követelmény fogalmazódik meg, hogy lehetőleg az uniós és nemzeti fejlesztéspolitika irányítása egymással összehangoltan, egységes vagy egyeztetett keretek között történjék.

A fenti kritériumoknak elvileg egyaránt megfelel a decentralizált és a dekoncentrált modell is, a közülük való választás lényegében attól függ, hogy milyen erőviszonyok alakulnak ki a „regionalisták" és a kormányzati erők között, és kétségtelen, hogy az uniós alapok fogadásának menedzsmentje feletti döntés ugyancsak meghatározó tényező lesz. A továbbiakban a területi szintű fejlesztéspolitika főbb intézményeit és funkcióit vesszük sorra, azt feltételezve, hogy a strukturális alapok menedzselése és a nemzeti fejlesztési források felhasználása jelentős mértékben összekapcsolható.

10.5.1. A decentralizált modell

A decentralizált irányítási modell azt feltételezi, hogy a minisztériumok szerepe kisebb vagy legfeljebb ugyanakkora lesz, mint a régióké a fejlesztéspolitikában és a fejlesztési források feletti rendelkezésben. Kétségtelen előnye, hogy a regionális szereplők sokkal inkább képesek a régió fejlesztési stratégiájának kialakítására, a helyi szereplők mozgósítására, a helyi források bevonására, a fejlesztési projektek közül nem csak egyszerűen a „szabályosakat", hanem a valóban szükségesek és hatékonyak kiválasztására, óhatatlanul alkalmasabbak az ágazati szempontok összehangolásra a térségen belül. Amennyiben pedig a kormányzati célokkal és döntéshozással megfelelő mechanizmusok kötik össze a regionális

döntéshozókat, akkor a decentralizált rendszer a nemzetgazdasági szintű hatékonyságnak is alkalmas modell.

A decentralizált modell elvileg két módon építhető ki.

- Amennyiben lenne Magyarországon közvetlenül választott regionális önkormányzat, akkor ez a szereplő lehetne a fejlesztéspolitika irányítója. Természetesen ebben az esetben is szükség lenne partnerségi intézményekre, ügynökségekre, egyéb gazdaságfejlesztési szolgáltató szervezetekre, de a stratégiai tervezés és forráselosztás központja az önkormányzat lenne.
- Tekintettel arra, hogy a regionális önkormányzatok létrehozása hosszabb távon valósulhat meg, nagyobb a realitása annak, hogy a speciális fejlesztési intézményrendszer marad a fejlesztéspolitikai tervezés és forráselosztás elsődleges szereplője. Ebben az esetben is jelentős reformokra lenne szükség, amelynek célja a regionális fejlesztési tanácsok megerősítése. Ennek érdekében egyrészt meg kell szüntetni a megyei fejlesztési tanácsokat, másrészt jelentős forrásdecentralizációt kellene végrehajtani, illetve javítani kellene a regionális szintű döntéshozásban a partnerséget és a nyilvánosságot.

10.5.2. A dekoncentrált modell

Ennek a modellnek a választása nem hozna átütő változást a jelenlegi centralizált irányításhoz képest. A dekoncentrált megoldás lényege az, hogy kiépül egy regionális szintű intézményrendszer, de nem élvez önállóságot, hanem szervezeti alárendeltségben működik a központi szinttől. A ma működő modell lényegében hasonlít erre, bár még centralizáltabb. A klasszikus dekoncentrált megoldás nem egyszerűen bizonyos területi szervek végrehajtó jellegű részvételét jelenti, hanem igazgatási értelemben a központi kormányzatnak részeként, annak alárendelten működő, önálló hivatali szervezeti egységeket feltételez. A dekoncentrált megoldás tehát dekoncentrált hivatali szervet igényel. Ilyen szervezeti megoldások sok helyen vannak Európában, olyan országokban, ahol erősek a centralizációs hagyományok, s ahol a kihelyezett kormányhivatalokkal a központi hatalmat kívánják erősíteni a helyi választott hatóságokkal szemben. Az Egyesült Királyság példája különösen érdekes, ahol a „regionalizáció" elsődlegesen az államigazgatásban zajlott le Angliában (*Duncan–Goodwin* 1988), s az utóbbi évtizedben is csak Skócia, Wales autonómiája tekintetében következtek be igazán jelentős változások a munkáspárt által meghirdetett devolúció révén.

Különösen a strukturális alapok menedzsmentje tekintetében jellemző, hogy még akkor is a központi kormányzatnak alárendelt hatóságokat jelölik ki az operatív programok élésre, amikor választott önkormányzatok is működnek a régiókban (*1. ábra*). Kétségtelen előnye a dekoncentrált megoldásnak, hogy a nemzetállami felelősség könnyebben érvényesíthető, garantálható.

1. ábra

Az EU-tagországok regionális programjainak menedzsmentje, 2000–2006

Ország	Támogatott régiók aránya[1]	Programozási dokumentumok	NUTS 2 szint státusa / intézményei	Regionális programok irányító hatóságai
Ausztria	1/9	1 reg. SPD	tartományi kormány	tartományi kormány
Belgium	1/11	1 reg. SPD	regionális kormány	regionális. miniszter
Csehország	7/8	CSF, közös ROP	fejl. régió (Reg. Tanács)	Reg. Fejl. Min.
Észtország	1/1	orsz. SPD	országos szint	Pénzügyminisztérium
Finnország	2/6 (!)	2 reg SPD	dekoncentrált szerv	Belügyminisztérium
Franciaország	6/26	6 reg. SPD**	önkorm., prefektúra	prefektúra***
Görögország	13/13	CSF, 13 ROP	dekó, delegált szerv	dekó, GPM
Hollandia	1/12	1 reg. SPD	önkorm. (Kir. Biztos)	önkormányzat
Írország	2/2	CSF, 2 ROP	fejl. régió (Reg. Gyűlés)	Regionális Gyűlés (del.)
Lengyelország	16/16	CSF, közös ROP	Önkormányzat	GMSZM
Lettország	1/1	orsz. SPD	országos szint	Pénzügyminisztérium
Litvánia	1/1	orsz. SPD	országos szint	Pénzügyminisztérium
Magyarország	7/7	CSF, közös ROP	fejl. régió (RFT/RFÜ)	MTRFH
Málta	1/1	orsz. SPD	országos szint	Min. Elnöki Hivatal
Nagy-Britannia	6/35 (!)	CSF, 1 ROP, 5 reg. SPD	fejlesztési régió	KKRM, WNGY, SKM, É-Ír Pénzügymin.
Németország	6/16*	CSF, 6 ROP	fejlesztési régió	tartományi min., berlini szenátus
Olaszország	7/20 (!)	CSF, 7 ROP	Önkormányzat	önkormányzat
Portugália	7/7	CSF, 7 ROP	fejl. régió (RKFB) / reg. kormány	RKFB (del.) / reg. kormány
Spanyolország	12/19	CSF, 12 ROP	Önkormányzat	Pénzügyminisztérium
Svédország	2/8	2 reg. SPD	fejlesztési régió	MIT (megyei dekó)
Szlovákia	3/4	CSF, 0 ROP	fejlesztési régió	–
Szlovénia	1/1	orsz. SPD	országos szint	Pénzügyminisztérium

[1] A 2003-as NUTS szabályozás miatt egyes országokban változott a régiók száma. A táblázatban a COR 2001-es adatai szerepelnek (Pálné 2003), az aktuális számok: Finnország 5, Nagy-Britannia 37, Olaszország 21 régió (Eurostat, KSH (2005).

* NUTS 1 tartomány (jelenleg 41 NUTS 2 régió van); **+1 multiregionális program; ***a központilag kinevezett prefektus hivatala

Rövidítések: GPM = Gazdasági és Pénzügyminisztérium; GMSZM = Gazdasági, Munkaügyi, Szociális Min.; RFT/RFÜ = Regionális Fejlesztési Tanács/Ügynökség, MTRFH = Magyar Terület- és Regionális Fejlesztési Hivatal; KKRM = Közlekedési, Környezetvédelmi, Regionális Fejlesztési Min.; WNGY = Walesi Nemzetgyűlés, SKM = Skót Kormány Minisztériuma; RKFB = Regionális Koordinációs és Fejlesztési Bizottság; del. = delegált szerv; MIT = Megyei Igazgatási Tanács.

Forrás: Molnár Bea, kézirat 2005, MTA RKK DTI. Internet alapján végzett elemzés.

Az előnyökhöz képest a hátrányok azonban számosak:

- Nem kerülhető el a párhuzamosság. A regionális fejlesztési hivatalok, ha klasszikus dekoncentrált szervek, akkor felettük a fejlesztési tanácsoknak semmiféle kompetenciája nem lehet. A fejlesztési tanács nem lehet monitoring bizottság, mert a regionális hivatalt sem lehet a tanáccsal szemben hierarchikus pozícióba helyezni. Ha ez ugyanis megtörténik, akkor a tanácsok kvázi autonómiája teljesen megszűnik. Ez azt jelenti, hogy a regionális szinten megmaradnának a jelenlegi fejlesztési szervezetek, és létrejönnének a hivatalok és a monitoring bizottságok. Ez nem csak párhuzamosságot, hanem kifejezetten adminisztratív kapacitásbővítést is jelent, hiszen a hivatalok nem számíthatnak az ügynökségek állományára (azok beolvasztása vagy átnevezése, vélhetően jelentős politikai feszültségekkel járna). A párhuzamosság következménye természetesen a költségek növekedése, illetve a kapacitás szétaprózódása.
- A hivatali modell kétségtelen hátránya az is, hogy teljes hátraarcot jelent az eddigi regionalizmus koncepciónak, és annak a korábbi kormányzati koncepciónak is, hogy nem növeli, sőt csökkenti a területi államigazgatási szervek számát. A dekoncentrált modell nem képes a regionális identitás megalapozására, nem működteti a nyilvánosságot és sokkal kevésbé alkalmas partnerségi kormányzásra.

Összességében tehát a valódi regionalizáció a dekoncentrált megoldással csak földrajzi és méretgazdaságossági értelemben, de nem hatalmi értelemben jelentene változást, s nem tudja magával hozni a regionalizáció gazdaságfejlesztési előnyeit. Ezek az előnyök elsősorban a regionális kormányzatok nagyobb legitimitásában, átfogóbb hatásköreiben, stratégiai szerepkörében, a nagyobb intézményi sűrűségben, helyi koalíciók formálta hálózatokban jelölhető meg. Ez a feltételrendszer képes a helyi források bevonására, a helyi szereplők tevékenységének tartós befolyásolására, hosszabb távon is végrehajtható fejlesztési stratégiák megvalósítására.

10.5.3. A fontosabb gazdaságfejlesztési funkciók megosztása

A területfejlesztési politika egyik legfontosabb döntési típusa, hatásköre, eszköze a *tervezés*. A magyar tervezési rendszer szabályozottsága mesze nem kielégítő. A tervezés átfogó szabályozása keretében nem csak a tervek rendszerét, egyeztetési mechanizmusát, a tervezésben jogokkal rendelkező partnereket kell szabályozni, hanem azt is, hogy milyen módon kapcsolódnak össze a központi átfogó, ágazati és a területi tervek. A terv politikai funkciójából következően a regionális szintű tervezés birtokosa értelemszerűen olyan szervezet kell, hogy legyen, amelyik a térség átfogó irányításáért felelős, s amelyik a legerősebb politikai/közjogi legitimációval rendelkezik. Ez a szerv optimális esetben válasz-

tott önkormányzat, vagy önkormányzatok alkalmi vagy intézményesített társulása. Amennyiben a gazdaságfejlesztés akciótere eltér az önkormányzati igazgatástól, akkor jönnek számításba a társulások vagy különböző partnerségi szervezetek, fejlesztési tanácsok, gyűlések stb. Ezeknek a szerveknek a tervezési felhatalmazása csak akkor lehet eredményes, ha kellőképpen biztosított a működés nyilvánossága, és ha a terv végrehajtásához szükséges intézményrendszerrel és eszközrendszerrel szerves és intézményesített a kapcsolata. Gondoskodni kell tehát arról, hogy a tervezés folyamatában a partnerség elve érvényesüljön. A tervezés partnerségi elemei mellett célszerű kitérni a *szakmai háttér* kérdésére. Aligha képzelhető el, hogy a regionális önkormányzatok hivatalai képesek lesznek a tervek elkészítésére, ezért a tervezés szakmai hátterét a jövőben is független szakértő cégek, intézmények biztosíthatják, amellett, hogy a hivatalban értő partnerük kell, hogy legyen. A regionális önkormányzatokban, illetve a tervezési kompetenciával rendelkező szervezeteknél tehát a területfejlesztési tevékenység számára viszonylag jelentős létszámú szakmai apparátus kiépítése indokolt. A tervezés egy folyamat, amelyik nem zárul le a terv elfogadásával, hanem elindul a végrehajtás irányítása, s eközben az irányító testület folyamatosan szerepet kap, programok indítójaként, programokról szóló beszámolók elfogadójaként, újabb tervek, tervkorrekciók megalkotójaként. A regionális önkormányzatok, fejlesztési tanácsok, társulások akár hivatali részlegként, akár gazdasági társaság alapításával kell, hogy gondoskodjanak arról, hogy a tervezés, programozás regionális decentrumai az országban egyenletesen kiépüljenek. Az alapgond ugyanis, hogy a tervek elkészítése ugyan kiszerződhető, de a tervek karbantartása, a végrehajtás monitoringja, a tervekhez való visszacsatolás nem, ezért a tervező apparátusok megerősítése a tervezési döntési kompetenciákkal párhuzamosan szükséges.

A területfejlesztési speciális intézményrendszer egyik legfontosabb és legelterjedtebb elemei a többnyire quango státusú *ügynökségek*, amelyeknek fő, megkülönböztető funkciója a gazdaság támogatása, a fontosabb fejlesztési programok menedzselése. Az ügynökségek létrehozásának indoka az új típusú feladat volt, amely számára fontos volt, hogy:

- a szervezet közel legyen a területi problémákhoz,
- a személyzet közvetlenül foglalkozhasson a gazdasági szervezetekkel (amire a bürokrácia nem képes),
- megfelelő távolság alakuljon ki a politikától, biztosítva a szervezeti állandóságot és hosszú távú gondolkodásmódot, (hozzátéve, hogy a stratégiai döntéshozás a frontvonalban lévő politikusok és bürokraták kezében marad),
- s egyben elősegítse a regionális fejlesztésekhez való pozitív politikai hozzáállást (*Halkier* 1998).

A fejlesztési ügynökségek mögött az esetek többségében erős politikai legitimációval rendelkező kormányzati vagy területi önkormányzati szervezet áll, mint alapító vagy szponzor, még akkor is, ha az alkalmazott szervezeti forma egyébként magánjogi (például Ausztriában, Hollandiában, Dániában, Lengyelországban). Az ügynökségek sikeressége ugyanis nem csak a személyzet szakértelmétől, a rendelkezésre álló forrásoktól, a rugalmas menedzsmenttől, hanem a szervezeti környezettől, a partnerek mozgásterétől is függ.

Magyarországon 1996-ot követően ugyancsak kiépült a fejlesztési tanácsok mögötti munkaszervezeti rendszer, amelynek bázisán létrejött regionális ügynökségek 2004 óta már saját törvényi legitimációval, önálló jogi személyiséggel rendelkeznek. Tényleges erejük azonban csak akkor bontakozhat ki, ha megfelelő mérettel és egzisztenciális stabilitással is rendelkeznek. Az önállóság garanciái nélkül ugyanis funkciójuk puszta végrehajtásra korlátozódik, és nem lesznek képesek a helyi gazdaságfejlesztési folyamatok, kezdeményezések generálóivá, a tanulás, know-how transzfer intézményeivé válni, hálózatokat építeni, mozgatni. Tekintettel arra, hogy nálunk a regionális politika üzleti, szolgáltatási, szakmai háttere meglehetősen kiépületlen, viszonylag nagyobb méretű, komplex profilú ügynökségek működtetése, felállítása indokolt, és mindenképpen indokolt a közszektor rásegítése, alapító, finanszírozó szerepe, különösen a kezdeti időszakban.

A fejlesztési programok menedzsmentjéhez hozzátartozik a végrehajtás ellenőrzése és *az értékelés* is. Ezek a funkciók ugyancsak a választott testület, illetve a hivatal kompetenciáján kívül esnek, szerepük legfeljebb az lehet, hogy a testület állítja fel a monitoring bizottságot, illetve bízza meg az értékelést végző független szakmai szervezetet. Ez nem azt jelenti, hogy a testület ebben a munkában nem kap egyáltalán szerepet, hiszen mind a monitoring bizottság, mind az értékelést végző szervezet tevékenységét nyomon kell kísérnie, a programok folyamatából, és eredményeiből a szükséges konzekvenciákat le kell szűrnie annak érdekében, hogy a programok, tervek formálásában egyre nagyobb hatékonyságot érjen el.

Az információs, kapcsolatközvetítő rendszer működtetése ugyancsak fontos eleme a területi gazdaságfejlesztésnek. A szűkebb értelemben vett statisztikai információs rendszer és a fejlesztési dokumentumok illetve rendezési tervek tárának működtetése jelenleg meglehetősen esetleges. A területi információs rendszer megyei léptékben épült ki, és inkább a központi tervezést szolgáló adatgyűjtő funkciója érvényesül, semmint a helyi tervezőket segítő szerep. E funkció mellett azonban van egy szélesebb értelemben vett információs szükséglet is. A regionális önkormányzatok, illetve fejlesztési tanácsok lehetnek azok a hálózati szervező, közvetítő központok, amelyek segítik a térség önkormányzatait, egyéb szereplőit a nemzetközi kapcsolatépítésben, amelyek vállalják az időközönkénti képzések, továbbképzések megszervezését, támogatják a

régió marketingjét, stb. A regionális önkormányzatoknak, illetve fejlesztési tanácsoknak, mint testületnek, és mint hivatali szervezetnek is alapvető rendeltetése a régió önkormányzati és egyéb szereplőivel való kapcsolatok kiépítése. Amíg a választott önkormányzatok rendszere nem épül ki, a fejlesztési tanácsok is alkalmasak lehetnek a régión belüli hálózatok építésére, s az ehhez szükséges információs tevékenységre. Erre utalnak egy nemzetközi program keretében végzett kutatások (ADAPT 2003).

A területfejlesztési intézményrendszer egyik nagyon fontos szakmai kihívása a *finanszírozási rendszer* reformja. Amennyiben a régiók a következő programozási periódusban 2007-től esetleg saját operatív programot irányíthatnak, akkor viszonylag jelentős források feletti rendelkezés mechanizmusát kell kialakítani. Az első nemzeti fejlesztési terv menedzselő szervezetében a finanszírozás is teljes egészében centralizált. Nem csak a kifizetés tisztán pénzügyi funkciója, de a forráskihelyezés, projektszelekció is. Miközben a kifizető, auditáló funkciók esetleges központosított megszervezése mellett hozhatók fel érvek, a projektek kiválasztása mindenképpen decentralizáltan hatékonyabb. A strukturális alapok menedzselésében a fejlesztési források feletti rendelkezés nem egyszerűen és nem is elsősorban a források végső kedvezményezettek közötti felosztását, hanem a felhasználási célok, prioritások, pályázati feltételek kijelölését jelenti.

Ettől a szereptől elkülönítendő a nemzeti források feletti rendelkezési jog, illetve a forrásallokációs hatáskör. Evidenciaként rögzíthető, hogy ha a regionális önkormányzatok nem rendelkeznek saját fejlesztési forrásokkal, akkor önkormányzati autonómiájuk aligha lehet valós. A saját források feletti rendelkezési, adókivetési jog mellett például a Regionális Önkormányzatok Európai Chartájának tervezete szerint a regionális önkormányzatoknak szerepet kellene vállalniuk a területükön belüli pénzügyi kiegyenlítési döntésekben is. A Charta úgy fogalmaz, hogy a régióknak törekednie kell a határaikon belüli önkormányzatok közötti pénzügyi egyensúly megteremtésére. E megfogalmazás ugyan meglehetősen általános, nem feltétlenül takarja azt a funkciót, hogy a regionális önkormányzatok dönthessenek közösségi-állami fejlesztési források elosztásáról, de arra bizonyíték, hogy a forráselosztás semmiképpen nem összeférhetetlen az önkormányzati modellel. A regionális önkormányzatok egy majdani reform nyomán tehát átvehetik azt a forráselosztó szerepkört, amelyet jelenleg a területfejlesztési tanácsok látnak el regionális és megyei szinten. A hazai források feletti rendelkezés nem merül ki pusztán a források elosztásában, hanem a saját kezdeményezésű programok finanszírozása is beleértendő. E tekintetben éppen az lenne a legfontosabb, hogy a regionális önkormányzat maga legyen kezdeményező partnere a gazdasági és civil szférának, települési önkormányzatoknak, és saját forrásaival indítson el olyan regionális léptékű programokat, amelyek költségeihez a többi partner is hozzájárul.

A tervezés, finanszírozás kérdésköréhez tartozik, hogy milyen mechanizmussal biztosítható a központi és regionális és egyéb forrásoknak az összehangolása, az uniós támogatásokra irányuló programokhoz a közösségi és magánforrások összeterelése. Többször felmerült már, hogy Magyarországon különösen indokolt lenne a *tervszerződések intézményének* a bevezetése, amelyet például a francia, a lengyel, az olasz és a svéd területfejlesztési politika is alkalmaz. A tervszerződések megkötésében a régióknak kulcsfontosságú szerepe lehet. A közvetlenül választott regionális önkormányzatok tekinthetőek elsősorban legitim és kellő súllyal rendelkező partnernek a kormányzattal szemben, de a fejlesztési tanácsok is alkalmasak lehetnek ennek a funkciónak a fogadására, szigorúan szabályozott eljárási, partneri egyeztetési követelmények között. A tervszerződések célja, hogy egy-egy tervezési periódusra (amit célszerű lenne összehangolni az uniós programozási periódusokkal) a kormány és a régiók egymással megállapodjanak abban, hogy saját forrásaikból milyen arányban áldoznak közösen támogatott regionális fejlesztésekre. A regionális és központi prioritások összehangolásának és a források összekapcsolásának a mechanizmusáról van tehát szó, ami lehetővé teszi a forráselosztás előreláthatóságát, s a közös prioritások érvényesítését. A tervszerződésekben meg lehet állapodni a konkrét fejlesztési prioritásokról és programokról, arról, hogy milyen arányban és formában járul hozzá a kormányzat ezekhez (támogatás, hitel, hitelgarancia stb.). Ez a forma alkalmas arra is, hogy az uniós forrásokhoz való hozzájutásban is tervezni lehessen az állami hozzájárulást a régió saját forrásai mellett. A tervszerződések legitimálhatják például a kormányzat hozzájárulását a nagyobb fejlesztési projektek előkészítési költségeihez. A tervszerződések a költségvetések részeként működnének, s azzal a következménnyel járnának, hogy a működési költségvetésektől eltérően, egy évnél hosszabb periódusra vonatkoznának, és lényegesen nehezebben módosíthatóak.

A területrendezés a fejlesztéspolitika integráns része. A rendezési tevékenységet ugyancsak átformálná a régiók létrehozása. Jelenleg csak azokon a szinteken lehet rendezési tervet alkotni, ahol közvetlenül választott képviselő testület működik, tehát települési, megyei és országos szinten. A regionális önkormányzatok létrehozásával, illetve a megyei önkormányzatok felszámolásával a rendezés területi szintje a régió lehet. Az Unióban erőteljes törekvés tapasztalható arra, hogy a fejlesztési és rendezési, térhasználati vonatkozások között szoros kapcsolat legyen, ezt mutatja az ESDP szerkezete, felfogása is. Nálunk a települési szintű rendezési tevékenység összekapcsolódik a fejlesztési tervezéssel, hiszen egységes folyamatban történik a fejlesztési koncepció és a rendezési tervek kidolgozása, elfogadása. Területi, megyei szinten ez nem feltétlenül van így, még akkor sem, ha a területi tervekről szóló miniszteri rendelet az egyeztetés kötelezettségét szabályozza. A regionális szintű rendezési tervezés a jövőben szorosabban összekapcsolódhat a fejlesztési típusú tervek, programok elfogadá-

sával. A regionális önkormányzatok létrehozása kétségtelenül azzal az előnnyel járhat, hogy mindkét területi tervfajta elfogadása a testület hatáskörébe kerül. Célszerű lenne megismerni azokat az új tervezési, tervegyeztetési eljárásokat, technikákat, amelyek ennek a funkciónak a betöltését egyszerűsítik. Amennyiben a közeljövőben nem kerülne sor a regionális önkormányzatok megszervezésére, akkor is szabályozandó, hogy az egy régióhoz tartozó megyék rendezési terveit hogyan lehet minél erősebben összehangolni, együttesen kezelni.

Az előzőekben sorolt funkciók közös jellemzője, hogy többé-kevésbé közhatalmi, közjogi felhatalmazást igényelnek, ha nem is feltétlenül közvetlenül választott testület, önkormányzat meglétét. A *gazdaságfejlesztési, menedzselési, beruházási funkciók* esetében erről nincs szó. Ennek ellenére, a régiók versenyképessége szempontjából kívánatos, hogy legyen olyan általános felhatalmazású, hatáskörű regionális szereplő, amelyiknek érdeke a régió gazdaságának menedzselése, helyzetbe hozása, a gazdaságot segítő, támogató környezet kialakítása: régió marketing, nemzetközi kapcsolatépítés, humán erőforrás fejlesztés, oktatás-képzés stb. Vélhetően Magyarországon még sokáig aktív közhatalmi, állami, önkormányzati szerepvállalás szükséges, például konferencia- és vásárközpontok, logisztikai központok, az innovációs és technológiai transzfer intézményeinek létrehozásához. Mint ahogy nyilvánvalóan a közhatalmi, állami forrásokkal gazdálkodó szereplő részvételére van szükség a regionális léptékű infrastrukturális rendszerek kiépítésében, részben még működtetésében is (pl. repülőtér, közútfejlesztések, kikötők stb.). Ezért rendkívül fontos, hogy a regionális irányító funkciókat birtokoló szervezetek (akár önkormányzatok, akár fejlesztési tanácsok) hivatalai rendelkezzenek gazdaságfejlesztésben jártas szakemberekkel, s ami még fontosabb, hogy rendelkezzenek olyan partnerségi hálózatokkal, amelyek lehetővé teszik a gazdasági szereplőkkel való érintkezést. Vannak olyan országok, ahol az önkormányzatok saját pénzintézeteket hoznak létre, amelyeknek éppen az önkormányzati fejlesztési, gazdaságtámogatási feladatok "kedvezményes" támogatása a feladata. Magyarországon ez az ötlet többször felmerült, de egyelőre nem jött létre speciális pénzintézet. Az is közismert, hogy a vállalkozásfejlesztési alapítványok, regionális fejlesztési holdingok, s hasonló szervezetek, amelyek megyei, vagy regionális léptékben működnek kicsiny személyi illetve tőkekapacitással rendelkeznek. A gazdaságirányítás, területfejlesztés regionalizálása alkalmat teremthet ezeknek a kapacitásoknak a koncentrálásához is. Más példa. Az elmúlt évtized tapasztalataiból kiderült, hogy az önkormányzatok még megyei mértékben sem voltak képesek útügyi, útfenntartási feladatok végrehajtására közös társulásokat létrehozni, talán regionális léptékben már optimális kapacitásokkal felállíthatóak ilyen szervezetek. Nyugat-európai tapasztalatok jelzik, hogy a közlekedésben, közlekedésfejlesztésben (kikötők, repterek, logisztikai központok) sem mellőzhető a közhatalmi részvétel, mint ahogy a munkaközvetítők, képzési központok, regionális

marketing, idegenforgalmi promóció intézményei is többnyire közösségi támogatással indulnak. Az ilyen gazdaságfejlesztési kezdeményezések finanszírozói, alapítói lehetnek az önkormányzatok, fejlesztési tanácsok.

Általánosságban kijelenthető, hogy a regionális reform alapkérdése, hogy a regionális önkormányzatok, illetve a fejlesztési tanácsok mellett megjelennek-e azok a profit és non–profit formában működő különböző szolgáltatások, funkciók, amelyek a regionális politika beágyazottságát biztosítják (*Pálné* 2004).

A régiók gazdasági versenyképessége nem csak a szűkebb értelemben vett gazdaságfejlesztési funkciók kiépültségétől, intézményesítésétől függ. A regionális szint alkalmas különböző közpolitikák összehangolására magán a regionális intézményrendszeren belül, de ami még fontosabb a régió többi önkormányzatára vonatkoztatva is. A regionális szintű irányításnak a régió önkormányzataival, kistérségi, megyei társulásaival, nagyvárosaival közvetlen kapcsolatokat kellene ápolnia, ehhez együttműködési formákat kellene működtetnie.

Kitüntetett szerepe lesz a régiók sikerességének biztosításában annak is, hogy a régiók és a kormányzat között milyen viszony alakul ki. A régióknak területi érdekérvényesítő szerepet kell ellátnia, e nélkül a reform hosszabb távon visszarendeződhet, a régiók a centralizáló törekvések áldozatául eshetnek. Amíg nem működnek erős érdekérvényesítési, képviseleti mechanizmusok, addig a regionális decentralizáció előrehaladásának folyamata nem garantált.

10.5.4. Új működési módszerek, intézmények

Alapelvként rögzíthető, hogy a regionális versenyképességet szolgáló közjogi intézményeknek egyre több olyan típusú feladatot kell megoldania, amelyekhez a hagyományos közjogi szervezeti és eszközrendszer nem alkalmas, amelyek végrehajtása kikerül a politikai-hivatali berkekből, s ügynökségek, egyéb szervezetek megbízásával, helyzetbe hozásával valósul meg. Ez felveti annak a mentalitásbeli változásnak a szükségességét, mind a politikusok, mind a hivatalnokok részéről, hogy megértsék, elfogadják, a hatalom gyakorlása elsősorban mások helyzetbe hozását jelenti, s nem a közvetlen megvalósító döntések meghozatalát.

A területfejlesztés, a regionális gazdaságfejlesztés a döntési mechanizmusok nyitottságát igényli, de nem feltétlenül a hagyományos képviseleti demokrácia eljárási módszereit. A stratégiai és tervdöntéseket hozó testületek mellett fórumok, egyeztető tanácsok stb. sora működhet, amelyek a különböző partnerségeket testesítik meg vagy konkrét programokhoz kapcsolódóan ad hoc jelleggel, vagy állandósult formában, a foglalkoztatáspolitikában, környezetvédelemben, más közszolgáltatások szervezésében. Kitüntetett szerepe lehet a régió településeivel, önkormányzati társulásaival való együttműködésnek.

A kollektív testületek mellett az adminisztrációknak is új kihívásokkal kell szembe néznie. Megjelenik az apparátusokban az ún. „adhocrácia", amelyik

időlegesen és sikerdíjért dolgozik, felértékelődik az elektronikus kommunikáció jelentősége, továbbá a hivatal körül is kialakul egy holdudvar, amely a rugalmasabb, speciális szakértelmet, készséget igénylő feladatokat ellátja. A feladatok kiszerződése, a munkacsúcsok idejére szóló ideiglenes alkalmazás folyamatossá válik.

Különösen fontos kihívás lesz a régiókkal szemben a *nemzetközi kapcsolatok* erőteljes kiszélesedése és operatívvá válása, a jelenleg inkább jellemző reprezentatív diplomácia helyett. A nemzetközi kapcsolatok nagy része éppen a területfejlesztési akciókhoz kapcsolódik, közös pályázatokban manifesztálódik, konferenciákon, nemzetközi szervezetek munkájában való részvételben. Ezeknek a kapcsolatoknak a professzionális menedzselése szakértelmet, nyelvtudást, informáltságot, segítő szakmai hátteret igényel. Az a tapasztalat az EU 15-ök országaiban, hogy a régiók már önálló EU kapcsolatok osztályát, hivatali részleget működtetnek, sőt sokan brüsszeli képviseletet is fenntartanak. Ezeknek a képviseleteknek a hatékonysága azonban nagyon eltérő, vannak sikeres régiók brüsszeli képviselet nélkül is és megfordítva. Ami viszont tény, hogy a régiók csak sokoldalú nemzetközi kapcsolatrendszer birtokában képesek az európai porondon versenyképessé válni, illetve a régió gazdasági szereplőit segíteni. A nemzetközi kapcsolatok menedzselése akkor is regionális feladat, ha nem működik regionális választott önkormányzat, intézményesítését célszerű az átfogó regionális reformtól függetlenül megvalósítani.

10.6. Demokratikusan választott képviselet és versenyképesség

A területfejlesztési, gazdaságfejlesztési irányítási funkciók gyakorlása, illetve a strukturális alapok menedzselése olyan feladatok, amelyeket akkor is teljesíteni kell, ha az átfogó politikai, közigazgatási reform késlekedik. A regionális önkormányzatok, mint közvetlenül választott közjogi testületek közvetlen feladata a tervezésre, a folyamatok generálására, bizonyos döntések meghozására, különböző grémiumok létrehozására, szervezetek működésének a felügyeletére korlátozódik. Az önkormányzat rendeltetése a stratégiai irányítás, az értékválasztásokra, politikai kompromisszumokra épülő tervezés, célmegjelölés, és a feltételrendszer kereteinek a kialakítása. Sem hatékonysági, sem politikai indokok nem jelölhetőek meg egy ennél operatívabb, közvetlenebb szerepvállalás mellett. Azt is fontos újra hangsúlyozni, hogy az új regionalizmus igénye, tehát a demokratikusabban beágyazott, nem pusztán technokrata, hatékonysági szempontokat követő, „top down" intézményépítés nem csupán és nem is elsősorban a klasszikus képviseleti demokrácia keretei között képzelhető el. Az ún. kollektív érdekek érvényesítése olyan „közvetítő" kormányzás útján is történhet, amelyben a gazdasági, munkavállaló és egyéb érdekcsoportok is önálló szerep-

lők, és hozzájárulnak az egyébként gyenge regionális identitás, társadalmi beágyazottság elmélyüléséhez (*Trigilia* 2004).

A regionális önkormányzatok megválasztása ugyan sok szempontból előnyös a területfejlesztési politika szempontjából, de korántsem kizárólagos biztosítéka annak, hogy Magyarország sikeres legyen a strukturális alapokhoz való hozzáférésben, s abban, hogy régiói versenyképesekké váljanak. A területfejlesztési politika akkor is egyik prioritása lesz a kormányzásnak, ha nem sikerül a politikai reformot rövid időn belül keresztül vinni. Ki kell dolgozni olyan reformstratégiát is, ami a fokozatos átépítés koreográfiájára épül.

A következő európai uniós tervezési időszakban a regionalizmus hosszabb távú esélyei szempontjából kulcskérdés, hogy a régiók a jelenleginél érdemibb szerephez jutnak-e a terv végrehajtásában. Mint tanulmányunkban kifejtettük a regionális decentralizációnak többféle modellje képzelhető el, a választás politikai, szakmai, külső és belső, szubjektív és objektív tényezők függvénye. Amennyiben azonban nem lesznek a második nemzeti fejlesztési tervben regionális operatív programok, vagy azok szerepe lényegesen kisebb a horizontális, a tárcák által irányított programokhoz képest, akkor a régiók megerősödése aligha várható. A politikai regionalizáció esélyét, politikai támogatottságát éppen azzal lehet növelni, ha a regionalizált fejlesztéspolitika sikereket ér el az uniós és nemzeti források hatékony felhasználásában, hozzájárulva a régiók, s ezen keresztül a nemzetgazdaság versenyképességéhez.

11. A TELEPÜLÉSEK VERSENYKÉPESSÉGÉT BEFOLYÁSOLÓ HELYI GAZDASÁGFEJLESZTÉSI GYAKORLAT MAGYARORSZÁGON

Bevezetés

A régiók versenyének vizsgálata során jogosan vetődik fel a kérdés, hogy vajon a versenyképes régiók sikerét nem árnyékolja-e be a régión belüli települések körében tapasztalható óriási polarizáció. Tudjuk, hogy a sikeres nemzetállamok versenyképességét csökkenti az országon belüli regionális egyenlőtlenség, így feltételezhetjük, *hogy a régión belüli növekedési gócpontok és perifériák közti szakadék* szintén *versenyhátrányt jelent.* A sikeres régiókban elhelyezkedő és a sikeres városok mögött meghúzódó vagy a centrumtérségek árnyékában élő települések gondjai csak úgy juthatnak a felszínre, ha a település, mint vizsgálati egység megjelenik a versenyképességi kutatásokban. Ez indokolja tehát *a versenyképességi kutatások kiterjesztését a települések szintjére*, amely kutatásnak mindenképpen megvan a létalapja, csupán a módszertan és az alkalmazott modell változik a regionális és a városi versenyképességi kutatásokhoz képest.

A települések versenyébe elvileg bele kellene érteni a kistelepülések, a falvak versenyét éppúgy, mint a kisvárosokét, a városokét vagy a fővárosét. Persze nehéz a településhierarchia különböző szintjén álló településeket egységes egészként kezelni. Kérdés, hogy a globalizáció árnyékában kell-e egyáltalán az összes településsel foglakozni, hiszen a nemzetközi verseny színterén jó, ha a nagyobb hazai városok, agglomerációk meg tudnak jelenni. Ráadásul a versenyképesség elfogadott módszertana és fogalma a településeken belül eleve – a munkaerő-vonzáskörzeteket is jelentő – városokra és agglomerációkra értelmezhető, ahol a mérhetőség feltételei is fennállnak.

A globalizáció hatásaként azonban hazánkban is egyre inkább felértékelődik a lokalitás szerepe, ezért *egyre fontosabb annak vizsgálat, hogy a helyi szint, a település hogyan képes megtalálni, megtartani a saját egyediségét.* Mivel a versenykényszer a helyi közösségek szintjén éppúgy megjelenik, mint a régiók vagy a nemzetállamok között, a saját adottságokhoz igazodó helyi gazdaságpolitika és fejlesztési stratégia „megtalálása" ma már elengedhetetlen feltétele a települések túlélésének. Ezért vállalkoztunk a települési versenyképesség egyes dimenzióinak empirikus kutatására.

Mivel a települések mind funkcióik, mind pedig méretük és lakosságuk szerint nagyon differenciáltak, a települési szintű vizsgálat lefolytatásához az első

lépés a kategóriaképzés volt. A kutatás során használt kategóriákat a települések lakónépessége alapján alakítottuk ki[1] (*1. táblázat*).

1. táblázat

A kutatás során alkalmazott településkategóriák

Kategória	Lakónépesség, fő
Kistelepülés	– 1 999
Nagytelepülés	2 000 – 9 999
Kisváros	10 000 – 49 999
Nagyváros	50 000 –

Forrás: A szerző szerkesztése.

A kutatási eszköz, pedig, a valamennyi települési önkormányzathoz[2] kiküldött kérdőív[3] volt. Mivel a kutatás csupán egyetlen fontos versenyképességi faktorral, a *helyi gazdaság* állapotával kívánt részletesebben foglalkozni, mégpedig *a helyi gazdaságfejlesztési beavatkozások*[4] pozitív vagy negatív hatásinak vizsgálata révén, a kérdőív a következő kérdéscsoportokra fókuszált:

- tervezés,
- finanszírozás,
- vállalkozásfejlesztés,
- partnerség,
- szervezetrendszer,
- infrastruktúra-fejlesztés.

A gazdasági, társadalmi és természeti-fizikai környezet hármasából a gazdasági faktor kiemelt kezelésének oka, hogy a számos – a versenyképesség növelését célzó – akció közül, a helyi gazdaság életébe történő beavatkozások eredményezik a legközvetlenebbül a helyi jövedelmi szint emelkedését. Ráadásul a mérhetőség, a mutatók készítésének és alkalmazásának feltételei is a gazdasági környezet esetében állnak fenn a leginkább.

A hazai települési önkormányzati helyi gazdaságfejlesztési beavatkozások kérdőíves felmérése azon a hipotézisen alapult, hogy a kérdőívben feltüntetett

[1] A kategóriák kialakításánál két korábbi, hasonló témájú empirikus kutatás csoportképzését vettük alapul (*Horváth–Péteri* 1993, *Horváth–Kiss* 1996).

[2] 3134 települési, 1 fővárosi és 22 fővárosi kerületi önkormányzat.

[3] A 2003. december 31-gyel záródó kutatás kérdőíve zömében a rendszerváltás óta bekövetkezett eseményekre koncentrált, így a fő vizsgálati periódus az 1990–2003-as időszak volt.

[4] A helyi gazdaságfejlesztés – nézetünk szerint – *olyan helyi szinten megvalósított tudatos beavatkozás, amely a helyi gazdaság működését befolyásolja, s amely során a helyi szereplők vagy kezdeményezőként, vagy a külső fejlesztési elképzelés elfogadóiként, támogatóiként és alakítóiként lépnek fel.* Esetünkben ez a helyi szint a települések szintje.

tényezők befolyásolják a települési versenyképességet. Ennek igazolása azonban nem egyszerű, mivel nincs olyan kritérium rendszer, amely megmondaná, hogy mely település tekinthető sikeresnek és melyik nem. Az önkormányzati menedzsment véleményét a saját település sikerességéről ugyan megismertük a felmérés során, ám ez a szubjektív értékítélet nem képezheti alapját egy okokozati összefüggéseket vizsgáló kutatásnak. Így a kérdőíves felmérés alapvető célja *az önkormányzati gazdaságfejlesztési eszközrendszer felmérése, a magyarországi települési önkormányzatok helyi gazdaságfejlesztéshez való hozzáállásának és szerepének vizsgálata, valamint a magyar helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatban rejlő sajátosságok kimutatása* volt.

Bár a helyi gazdaságfejlesztés sikerének kulcsa az erőforrásokat birtokló szereplők együttműködése, *Bennett* és *Krebs* (1991) szerint az a szereplő, amely – rendes körülmények között – mindig résztvevője e helyi akcióknak *a helyi önkormányzat*, így kitüntetett figyelmet érdemel. Ráadásul, hipotézisünk szerint a helyi gazdaságfejlesztés önként vállalt önkormányzati feladatként a legtöbb hazai önkormányzat tevékenységi körében megjelenik. A magyar helyzet vizsgálata során ezért fókuszáltunk a helyi gazdaságfejlesztési szereplők közül a települési önkormányzatokra.

A települési önkormányzatok helyi gazdaságfejlesztési erőfeszítéseinek oka, hogy a helyi gazdaságba történő befektetéssel lehet a leglátványosabb és a leggyorsabb eredményt elérni az életminőség javítása terén. Elég gyakran találkozunk olyan beavatkozásokkal a hazai településeken, amelyek a helyi gazdaság szerkezetének, működési mechanizmusának, technológiájának stb. változtatásával a helyi gazdaság fejlődését előidézik. Ha a helyi gazdaság fejlődik, akkor annak jótékony hatása lehet a helyi lakosság életminőségére, vagyis *a helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezések hozzájárulhatnak a települések sikerességéhez*. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy ez a gyakorlatban milyen módon történik.

A továbbiakban a már említett empirikus kutatás eredményeinek bemutatására vállalkozunk, összevetve azt egyéb adatokkal, információkkal – rávilágítva a fontosabb összefüggésekre. A vizsgálatba bevont települési önkormányzatok körét a kérdőívünket visszaküldő[5] 288 település adja.

[5] 288 értékelhető és 4 anonim kérdőív érkezett vissza. A válaszadási hajlandóság 9,2% volt. A visszaküldő települések regionális megoszlása jól leképezi a tényleges regionális megoszlást. Azonban Budapest egy kicsit kilóg a sorból, mivel csupán egyetlen kerülettel képviselteti magát a mintán belül. A főváros speciális helyzete és egyedi települési gazdaságfejlesztési feltételrendszere miatt a fővárosi és a kerületi önkormányzatok válaszai eleve elkülönült kezelési módot kívántak volna az elemzés során. Az alacsony válaszadási hajlandóság úgy módosította ezt a problémát, hogy Budapestet – zömében – kihagytuk az elemzésből.

11.1. A helyi fejlesztések tervezése

11.1.1. Tervkészítés a települési önkormányzatoknál

Számos olyan terv, stratégia, koncepció, programtípus van, amelyet a települési önkormányzatoknak el kell készíttetniük; van több olyan terv, amelyet a támogatási alapok pályázati előírásai ösztönöznek, vagy írnak elő; és van számos olyan terv, amelyek elkészíttetését önkéntes alapon vállalják az önkormányzatok[6].

Ez alapján feltételeztük, hogy minden nagyvárosnál és kisvárosnál találunk majd legalább egyféle, a településfejlesztést megalapozó tervdokumentumot, illetve minimum egy, az önkormányzat gazdálkodását orientáló programot. A kisebb településeknél azonban, vélhetően sokkal alacsonyabb a tervkészítési gyakoriság.

Mivel a törvényhozó még a kötelezően előírt tervtípusoknál sem rögzíti az elkészítendő tervdokumentum tartalmi, formai elemit, így elképzelhető, hogy a válaszadók teljesen más tartalmú és minőségű terveket jelölnek ugyanazzal az elnevezéssel. Ebből következően, az elkészített tervek számából és típusából nem tudjuk eldönteni, hogy azok mennyire orientálják ténylegesen a helyi döntéshozókat, illetve milyen mértékben valósul meg a tervek folyamatos felülvizsgálata, és mekkora arányban van szó csupán az íróasztalfiókok számára készített tervekről.

Az *1. ábra* a különböző lakónépességű magyar települések tervkészítési gyakorlatát mutatja be, az 1990–2003-as vizsgálati periódusban.

Míg a rendezési terv részét képező településfejlesztési koncepció[7] a települések többségénél, 54,5%-ánál, megtalálható, addig az ugyancsak törvény által előírt gazdasági programot[8] csupán a települések 40%-ánál készítették el az önkormányzatok. A mintatelepülések 28%-a rendelkezett a törvény által kötelezőként előírt két tervtípussal, településfejlesztési koncepcióval és gazdasági programmal egyaránt.

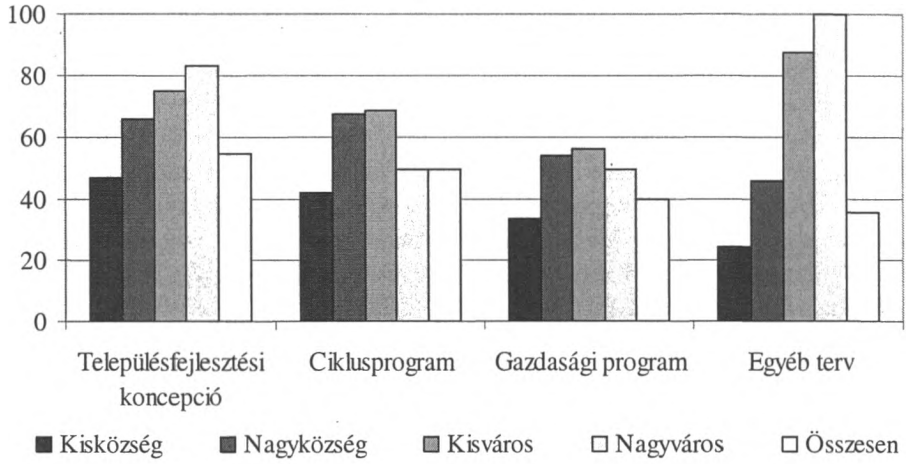
[6] A terv kifejezést gyűjtőfogalomként használjuk. Beleértjük az összes olyan koncepciót, programot és tervet, amelyet a képviselő-testület készíttet és fogad el. Külön jelezzük, ha konkrét tervtípusról beszélünk.

[7] Mivel a településrendezési terveket a településfejlesztési koncepció alapozza meg, az építésügyi törvény lényegében kötelezően előírja a koncepció elkészítését a települési önkormányzatok számára.

[8] Az önkormányzati törvény a gazdálkodás tervezésére vonatkozóan kötelező előírást is megfogalmaz – a 91. §-ban gazdasági program évenkénti elkészítését írja elő a települési önkormányzatok számára.

1. ábra

A települések tervkészítési gyakorlat a válaszadó települések százalékában, méretkategóriás bontásban

Forrás: A szerző szerkesztése.

A gazdasági program készítéséhez képest kedvezőbb a kép a ciklusprogram tekintetében, amely azonban – formájából, időtávjából eredően – nem tudja igazán megalapozni a gazdálkodás hosszabb távú tervezését. Ennél, a települések felénél alkalmazott tervtípusnál is lefelé húzzák az átlagot a kisközségek.

Az *1. ábrán* jelölt, egyéb, gazdaságfejlesztési vonatkozású tervek között

- turisztikai,
- lakás,
- gazdaságfejlesztési,
- foglakoztatási,
- vállalkozásfejlesztési,
- marketing,
- infrastruktúra-fejlesztési,
- környezetvédelmi,
- oktatási és
- vagyongazdálkodási

terveket soroltak fel az önkormányzatok[9]. Az ilyen tervet készítő 103 önkormányzat többsége többféle tervet is megjelölt, míg 36%-uk csupán egyféle terv elkészíttetéséről számolt be.

[9] Említési gyakoriságuk sorrendjében.

A tervek együttélésére egyfajta tematikai összefüggés jellemző. A marketing koncepciók jó része a turisztikai programokhoz kötődik. A vállalkozásfejlesztési tervek többsége gazdaságfejlesztési koncepciót is maga mellett tudhat, a foglalkoztatási koncepció pedig mindkettővel szoros együttmozgást mutat. Ezek az összefüggések talán semmi meglepő információt nem hordoznak, hacsak azt nem, hogy *bizonyos esetekben érthetetlen, sőt túlzott a két vagy három, hasonló funkciót betöltő terv jelenléte. Főként igaz ez a kistelepülésekre, ahol a gazdaság „összetettsége" nem indokolja szerteágazó tervek elkészítését.*

A leggyakoribb tervtípusként a turisztikai koncepció, majd a lakáskoncepció jelenik meg. Nyilván a települési önkormányzatok követő magatartása is hozzájárul e két terület dominanciájához, az utóbbi években a központi fejlesztési források jelentős részének e két célterülethez kötése, és a pályázatok kiírása az önkormányzatok számára nagymértékben befolyásolhatta a helyi szintű tervek elkészítését.

A funkcionális és ágazati tervek egy-egy célterületre orientálódásáért okolható a *központi fejlesztési politika túlzottan uniformizáló hatása mellett* – fejlesztési források hiányában az aktuális támogatási prioritások határozzák meg a fejlesztési célterületet számos településnél (lásd *5. ábra*) – *az általános települési önkormányzati gazdálkodási kondíció* is, ám a háttérben egyre súlyosabb problémaként érzékelhető a helyi fejlesztési irányok kijelölésekor *a területi szintű koordináció hiánya, melynek segítségével elkerülhetők lennének a párhuzamos fejlesztések, illetve az egymást kizáró fejlesztések.*

A gazdaságfejlesztési tervek gyakorisága és a hozzájuk kapcsolódó vállalkozásfejlesztési, foglalkoztatási tervek arra utalnak, hogy több településen kiemelt fontosságot tulajdonítanak a települési önkormányzati gazdasági beavatkozások előzetes, komplex tervezésének. Ez azért is lényeges, mivel a stratégiakészítés az európai uniós helyi kezdeményezéstámogatásban is kulcsfontosságú elemnek bizonyul.

Érzékelhető, hogy a helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezések komplex támogatása, illetve egyes részterületek kiemelt támogatása (főként a foglalkoztatási problémák kezelése) egyre hangsúlyosabb elemként jelenik meg az Európai Unióban. A jövőben a megfelelő tervezés és stratégiakészítés elkerülhetetlen lesz az uniós források elnyeréséhez, így a megoldás a komplex helyi fejlesztési, gazdaságfejlesztési, vállalkozásfejlesztési és munkahely-teremtési programok elkészítése, illetve a programok helyi támogatottságának, a partnerség kiépülésének elősegítése lehet.

Összegezve a településtervezésről tett megállapításainkat elmondható, hogy a kisközségek általában elmaradást mutatnak a tervkészítés gyakoriságát illetően. A nagyvárosok viszont élen járnak a fejlesztési típusú tervek elkészítésében (településfejlesztési koncepció és gazdaságfejlesztési tervek).

Jelenleg önmagában a tervek számából következtetni egyfajta stratégiai szemlélet jelenlétére, akár félrevezető is lehet. Ám mindenképpen információhordozó az a tény, hogy a törvény által előírt tervezési kötelezettségnek a mintatelepülések 28%-a tett eleget. Figyelemre méltó továbbá, hogy a többféle tervvel rendelkező települések között találunk kisközségeket és nagyvárosokat egyaránt, ám a tervvel egyáltalán nem rendelkező települések (55 db) kizárólag községi jogállással rendelkeznek, túlnyomó többségük kisközség.

A tervezésre – láthatóan – egyre nagyobb hangsúly helyeződik, így a településversenyben minden bizonnyal előnyöket lehet kovácsolni a megfelelő tervezési gyakorlatból, s ebben az esetben már nem elegendő a települési önkormányzatok számára az előírások egyszerű betartása. Hozzáértés, megfelelő tervezőgárda, megfelelő tervezési mechanizmus, egyeztetési eljárás stb. kell a fejlesztési tervek elkészítéséhez és a szabályokat követő rendezési típusú tervek aktualizálásához.

Komoly problémaként vetődhet fel, hogy ki készítse el a terveket az önkormányzatok számára. Amíg a rendezési terveknél jól leszabályozott a tervkészítők köre, fejlesztési típusú tervet gyakorlatilag bárki készíthet (mindenféle szakmai, gyakorlati háttér nélkül). Bár a tervezők körének szigorú rögzítése sértené az önkormányzatok tervkészítési szabadságát, egy *szaknévsor*, egy *ajánlás* elkészítése elősegíthetné a minőségbiztosítást.

Ezen túlmenően, a tervek folyamatos aktualizálása és a tervekben foglaltak szem előtt tartása végett célszerű lenne egy *tervezéshez, stratégiaalkotáshoz értő szakember önkormányzati vagy önkormányzati társulási alkalmazása.*

Az első és egyben legfontosabb teendő azonban, a települési önkormányzatok tervezését illetően, *a gazdasági tervezés általános gyakorlattá tétele lenne.* Ez ugyanis minden helyi fejlesztés kivitelezhetőségének a vizsgálatát alátámasztaná. *Meghonosítana egyféle stratégiai gondolkodást*, amely hatékonyan támogathatná további tervek elkészítését is. A gazdasági program elkészítésének kötelezővé tétele – szemmel láthatóan – nem vezetett eredményre, így olyan támogató tevékenységek bevezetése kellene, mint *a segítségnyújtás, az ajánlások megfogalmazása, a fokozottabb ellenőrzés és a különféle szankciók kilátásba helyezése.*

11.1.2. A helyi fejlesztési irányok kijelölését befolyásoló tényezők

A tervezési gyakorlat vizsgálata során fontosnak tartottuk annak felmérését, hogy vajon az egyes *településfejlődést befolyásoló tényezők* milyen súllyal szerepelnek a fejlesztési célterületek kijelölésekor – a polgármesterek megítélése szerint. Az általunk felsorolt hét befolyásoló tényezőt egy ötfokozatú skálán kellett minősíteni, megadva ezzel a befolyásolás vélt mértékét, egyúttal kialakítva a faktorok rangsorát. Az eltérő méretkategóriájú településeken kisebb-nagyobb eltérések mutatkoztak meg mind a rangsor, mind pedig az átlagértékek tekintetében (*2. táblázat*).

2. táblázat

A helyi célok, fejlesztési irányok megfogalmazását befolyásoló tényezők fontosság sorrendje a polgármesterek véleménye szerint, méretkategóriás bontásban*

Megnevezés	Kisközség	Nagyközség	Kisváros	Nagyváros	Összesen
Közlekedés-földrajzi helyzet	1.	1.	1.	1.	1.
Kormányzati támogatáspolitika	2.	2.	2.	3.	2.
Helyi erőforrások	3.	3.	4.	2.	3.
Gazdasági szerkezet	4.	4.	3.	5.	4.
Regionális gazdasági fejlettség	5.	5.	5.	4.	5.
Településméret	6.	7.	7.	6.	6.
KKV-i[10] versenyképesség	7.	6.	6.	7.	7.

Megjegyzés: ötfokozatú skálán mért átlagérték alapján.
Forrás: A szerző szerkesztése.

Az összesített rangsor a kisközségek rangsorával megegyező módon alakult, nyilván a súlyukból következően. *Egyértelmű vezető szerepet tölt be a közlekedés-földrajzi helyzet* mind a négy méretkategóriában. *A hazai iparfejlesztési és az ezzel összefüggő infrastruktúra-fejlesztési sajátosságok miatt az országban az infrastruktúra-ellátottsági különbségek* időnként falu-város ellentétként, esetenként autópálya-nyomvonal kérdésként stb. jelennek meg. *Minden térség* illetve *település számára központi problémát jelent az infrastruktúra elmaradottságából, elavultságából vagy éppen hiányából fakadó nehézségek kezelése*[11]. E központi problémahalmazból a lekérdezés során *a közlekedési infrastruktúrát* emeltük ki, amely tehát nem véletlenül került a rangsor élére

Második helyezést kapott a kormányzati támogatáspolitika aktuális prioritásrendszere, míg többségben harmadik helyen emelték ki a helyi fizikai és humán erőforrások állapotát. A fő tendenciától eltér a nagyvárosok véleménye, amely a helyi erőforrások milyenségét befolyásosabb elemnek véli, mint a kormányzati támogatáspolitikát. Nyilván ez a szemléletmód a fejlesztésekhez szükséges saját erő meglétére[12] és a nagyobb vagyoni biztosítékra vezethető vissza, illetve a jobb külsőforrás-szerzési lehetőségre.

Országspecifikus jellemzőnek tűnik, hogy a települési önkormányzatok a kormányzati támogatáspolitika aktuális prioritásainak kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak. Az önkormányzati rendszer finanszírozási formája, a hazai települési önkormányzatok elégtelen mértékű saját forrása indokolja a helyi fejlesz-

[10] Kis- és középvállalkozói.
[11] A válaszadó települések 94%-ánál a rendszerváltás óta legalább egy komolyabb önkormányzati infrastruktúra-fejlesztési projekt lezajlott.
[12] Itt az összeg nagyságáról van szó, hiszen a fejlesztési kiadások összkiadásokhoz viszonyított arányát tekintve a nagyvárosokban a legrosszabb a helyzet (lásd *3. táblázat*).

tések egyértelmű függését a kormányzati önkormányzati, ágazati és területfejlesztési támogatásoktól. Ilyen értelemben tehát a klasszikus helyi gazdaságfejlesztés csak korlátozott mértékben honosodhat meg az országban, és abban a települési önkormányzatok szerepvállalása is eltérő mértékű lehet, mint azt a nyugat-európai vagy az amerikai tapasztalatok mutatják, ráadásul az érintett települési önkormányzatok köre is leszűkíthető a jobb gazdálkodási kondíciókkal rendelkező egységekre, városokra. Ebből következik az a megállapítás is, hogy hazánkban másként alakul a helyi gazdaságfejlesztéshez kötődő együttműködések szerepe, valamint a gazdaságfejlesztési beavatkozások iránya is sajátos utakat jelölhet ki (*5. ábra*).

A település gazdasági szerkezete a negyedik helyre került az összesített rangsorban. *A kisvárosok ettől előrébb rangsorolták*, mégpedig a helyi erőforrások elé. Talán ez a településkategória, amely méreténél fogva nem képes térségi gazdasági központtá válni, mivel a húzóágazatok, az innovációk a nagyobb városközpontokban koncentrálódnak, így itt kiemelt szerepet kap a helyi fejlesztési irányok megfogalmazásakor az örökölt, a kényszerű ágazati struktúrából fakadó problémák kezelése, a szerkezetváltás elősegítése és az ezeket támogató új stratégiák kidolgozása. Találhatunk ugyanakkor ellenpéldát is, hiszen néhány kisváros ki tudta használni az elhelyezkedéséből vagy az egyéb telepítési tényezők meglétéből fakadó előnyöket (pl. határ, autópálya közelsége stb.).

A kisvárosok a stratégia-építésben elsődlegesen a helyi KKV-kra támaszkodhatnak, ezért kapott ez a faktor kiugróan magas értéket az ő esetükben. Amennyiben a globalizáció kedvezményezett területei közé egy kisváros nem kerül be, magának kell megtalálnia a kapcsolódási pontokat. A gazdasági bázis tekintetében ez elsődlegesen a beszállítói-hálózatok kiépítését és a versenyképes KKV-bázis kialakítását jelenti, így kiemelt fontossága lehet a helyi KKV-k teljesítőképességének. Fontos tényező a kiegészítő (kormányzati) támogatások megszerzésének lehetősége, és nem véletlenül tulajdonítják a kisvárosok a legnagyobb jelentőséget a régió gazdasági fejlettségének is.

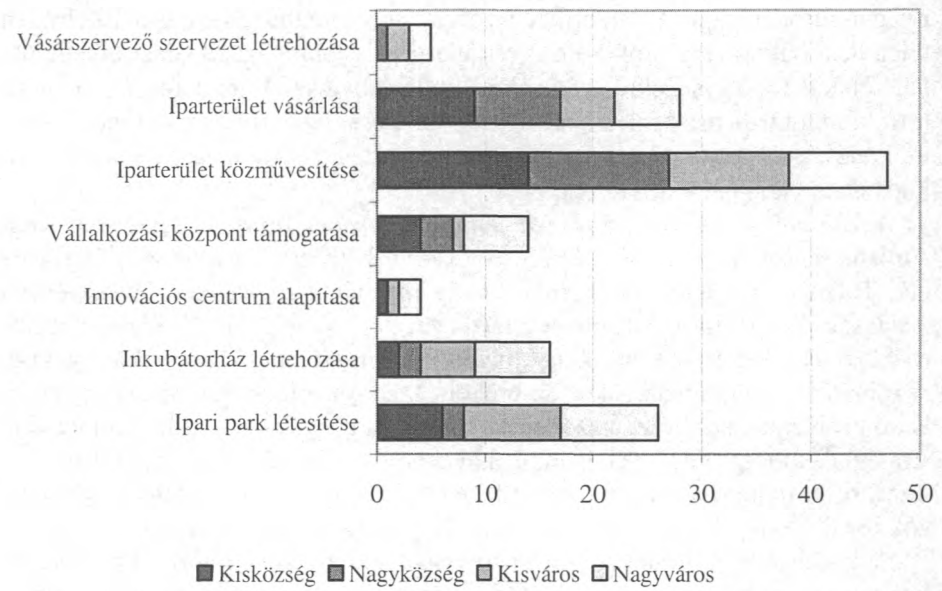
11.1.3. Vállalkozásfejlesztési célú beruházások

A válaszadó települések 31%-a jelezte, hogy a települési önkormányzat a rendszerváltás óta kezdeményezett olyan beruházást, amelynek célja a termelő és szolgáltató vállalkozások támogatása volt (*2. ábra*). A méretkategóriás megoszlás azonban nem egyenletes, hiszen míg a válaszadó nagyvárosok 92%-a és a kisvárosok 81%-a tudott vállalkozásfejlesztő beruházást végre hajtani, addig a nagyközségeknél csupán 37% a kisközségeknél pedig 21% volt ez az arány.

Nem meglepő, hogy a városok, és a nagyobb települések előnyösebb helyzetben vannak, ha aktív vállalkozáspolitikáról van szó. Az általunk felsorolt

2. ábra

A helyi vállalkozások támogatását célzó beruházásokat megvalósító települések méretkategóriák szerinti bontásban, db

Forrás: A szerző szerkesztése.

beruházástípusok nyilvánvalóan nem zárták ki a kisebb volumenű, egyedi megoldásokat, hiszen az egyéb kategóriába elvileg minden belefért, ám a felkínált választási lehetőségek mégis azt közvetítették, hogy nagyobb volumenű, jelentős saját erőt igénylő, általánosan elterjedt beruházási formák alkalmazásának tényére vagyunk kíváncsiak. A grandiózus beruházások felsorolása a válaszok között némileg torzíthatta a kapott eredményt, hiszen elsikkadhattak a kis- és közepes méretű településeken tapasztalható megoldások. Félő azonban, hogy a kisközségekben a fejlesztési források nagy részét a lakossági infrastruktúra, az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés feltételeiben mutatkozó óriási lemaradás lefaragása viszi el[13].

Az eredmények azt tükrözik, hogy a *gazdaságfejlesztési beruházások megvalósítása* inkább *a nagyobb településeket jellemezte*. Ezen belül az ipari park címmel együtt járó és a kötelezettségektől mentesen létesített közművesített

[13] Ezért kérdeztünk rá külön az 1998–2002 közötti időszak nagyobb beruházásaira, és az ezekhez felhasznált fejlesztési források bevételeken belüli arányára is (ld. *A helyi fejlesztések célterületei* és *A helyi gazdaságfejlesztés költségvetési forrásai* c. alfejezetek).

iparterület létesítése, valamint az iparterület vásárlása a legkedveltebb formák közé sorolható. Azaz érzékelhető a központi *kormányzati iparipark-program* befolyásoló hatása[14]. Megjegyezzük, hogy a kormányzati politika az iparipark-programmal megfelelően igazodott a települési önkormányzatok körében általánosan alkalmazott *kínálatoldali gazdaságfejlesztési stratégiához.* A külső befektetők megjelenéséhez, az ipari parkok benépesüléséhez viszont nem elegendő az iparipark-terület kijelölése, vagy egyéb közművesített terület kialakítása, hiszen a külföldi tőke telephely-választási döntését rengeteg egyéb tényező befolyásolja. Olyan értelemben tehát elhibázott stratégia volt az iparipark-program, hogy a fejlesztési terület kijelölése önmagában nem eredményezhet sikereket a munkahelyteremtésben és a helyi gazdaságfejlesztésben, mégis a pályázati rendszer azt sugallhatta, hogy ma Magyarországon az ipari park létesítése lehet a helyi siker kulcsa. Ilyen értelemben tehát a programnak, az elvitathatatlan sikerek mellett, voltak deformáló hatásai is, bár a kínálatoldali helyi stratégiák egyoldalú kialakításához nem csak ez a tényező vezetett.

Az innovációs centrum létesítése és az inkubátorház alapítása kifejezések mögötti tartalmat – nyilvánvalóan – eltérőképpen értelmezték a válaszadók, így csak abban lehetünk biztosak, hogy az innováció-orientáltság és a kezdő vállalkozások valamilyen szintű támogatása már megjelent 4, illetve 16 válaszadó településen. Amíg az innovációs centrum létesítése nyilvánvalóan nem képezi az általában használt vállalkozásösztönzési stratégiák részét, addig a válaszadó *nagyvárosok 60%-ánál már működik inkubátorház.* A vásárszervező szervezet létrehozása kifejezetten nagyvárosi fejlesztési stratégiákba illeszkedő elem lehetne, ám ennek már a rendszerváltás előtt is komoly előzményei voltak a magyar nagyvárosokban. Az alacsony részarány azért alakulhatott ki, mivel mi csupán az újonnan létrehozott vásárszervező szervezetekre kérdeztünk rá. A vállalkozási központ támogatása révén megvalósuló beruházások jelenlétére 14 településen találhatunk példát.

Felkínáltuk a lehetőséget az általunk rögzített alapkategóriákon túli egyéb beruházási típusok megnevezésére is. Várakozásunknak megfelelően, zömében a kis- illetve a nagyközségek éltek ezzel a lehetőséggel. Sok esetben a beruházásokkal nehezen összefüggésbe hozható, nem értékelhető válaszokat kaptunk (pl. tervezés, tanácsadás stb.). Az értékelhető válaszok között megtaláljuk a községek körében alkalmazott kedvezményes ingatlanértékesítést és bérbeadást, valamint az iparterület közművesítésén kívüli infrastruktúra-fejlesztést. A nagyváro-

[14] Az első ipari parkok Győrben és Székesfehérváron jöttek létre közvetlenül a rendszerváltás után. Az évtized közepére már nem csak a Dunántúl északi részén, hanem – többek között – Pécsett, Kaposváron, Kecskeméten és Ózdon is megindult a parkok tervezése. A működő ipari parkok sikere láttán 1997-től a Gazdasági Minisztérium pályázati kiírásának támogatásával elindult a kormányzati iparipark-program, melynek következtében évről-évre nőtt a parkok száma (*Kullmann–Hegyi* 2000).

sok körében egy esetben logisztikai szolgáltató központ, illetve egy esetben innovációs szervezet létrehozását sorolta ide az önkormányzat, további két esetben pedig információs és marketingszervezet alapítása került ebbe a kategóriába.

11.2. A helyi gazdaságfejlesztés költségvetési forrásai

Mivel a nagyobb települések körében sokkal inkább elterjedt a gazdaságfejlesztési célú beruházások kivitelezése (*2. ábra*), jogos kérdésként fogalmazódik meg, hogy vajon a fejlesztési források tekintetében is jobb helyzetben vannak-e a nagyvárosok, mint a többi település.

Ha a fejlesztési források alakulását vizsgáljuk, az államháztartás önkormányzati alrendszerének évek óta stagnáló arányú felhalmozási és tőkejellegű kiadásai alapján arra következtethetünk, hogy nincs lehetőség gazdaságfejlesztési célú beruházások fokozott létesítésére, amennyiben az alapinfrastruktúra terén lemaradások tapasztalhatóak, hiszen e fejlesztési források egészének kell az összes önkormányzati beruházáshoz az önrészét garantálnia (*3. táblázat*). Ráadásul az önkormányzatok GDP-ből való részesedése is folyamatosan csökkent 1997 és 2000 között, 2001–2002-ben pedig mérsékelt növekedést mutatott, de még mindig nem érte el az 1997-es 14%-ot[15] (*4. táblázat*).

A *fejlesztési források* településnagyság szerinti (mintabeli) vizsgálata azt igazolja, hogy a *nagyvárosok* e téren *az átlagostól rosszabb helyzetben vannak* (*3. táblázat*). Ugyanerre a következtetésre jutott *Illés Iván* is, egy 2002-es összehasonlító elemzésében, amelyet a megyei jogú városok vonatkozásában folytatott le. Miközben a megyei jogú városok részesedése az önkormányzati bevételekből az 1997-es 25%-ról 17%-ra csökkent, 2001-ben itt élt a lakosság 20%-a, így az egy főre jutó bevételek alakulása ezekben a városokban az országos átlag alatti volt (*Illés* 2002).

Amennyiben elfogadjuk, hogy az apadó önkormányzati bevételekből egyre kisebb, és a feladatszűküléssel nem összeegyeztethető mértékben részesülő nagyvárosok egyre nehezebb finanszírozási helyzetbe kerülnek, nem meglepő eredmény, hogy a mintabeli nagyvárosok fejlesztési kiadásai sem érik el az országos átlagot. A kisvárosok esetében határozottan romló tendenciát figyelhetünk meg, melynek következtében 2000–2001-ben a kisvárosok fejlesztési kiadásainak aránya alulmúlja a nagyvárosokét. Úgy tűnik a kisközségek és a nagyközségek a változások „nyertesei", persze az arányszámok nem minden szempontot mutatnak (elmaradottság mértéke, egy főre jutó bevételek nagysága, feladatellátási nehézségek stb.).

[15] 1992–1994 között 16–17% körüli volt ez az érték (*Illés* 2002).

3. táblázat

A felhalmozási és tőkejellegű kiadások arányának országos és mintabeli alakulása, 1997–2003, %*

Megnevezés	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
A felhalmozási és tőkejellegű kiadások országos aránya	18,2	20,1	17,1	18,8	19,8	20,8	16,5
A fejlesztési kiadások mintabeli aránya**	14,2	14,8	15,4	16,5	17,5	n. a.	n. a.
A mintabeli kisközségekben	13,8	15,1	15,6	17,6	17,2	n. a.	n. a.
A mintabeli nagyközségekben	15,0	14,2	16,0	16,3	20,7	n. a.	n. a.
A mintabeli kisvárosokban	17,1	16,1	13,5	10,7	10,7	n. a.	n. a.
A mintabeli nagyvárosokban	10,6	11,5	12,0	12,3	11,8	n. a.	n. a.

Megjegyzés:

* Az összes kiadásokhoz viszonyítva.

** Átlagérték. Csak 1997–2001 között vizsgáltuk.

Forrás: Dobos–Szelényi 1998. 441. o., Dobos–Szelényi 1999. 693. o., Dobos–Szelényi 2000. 789. o., Dobos–Szelényi 2001. 763. o., Dobos–Szelényi 2002. 1021. o., Dobos–Szelényi 2003. 977. o., Dobos–Szelényi 2004. 955. o. alapján a szerző számításai.

4. táblázat

Az önkormányzatok bevételének alakulása a GDP-hez viszonyítva, 1997–2002

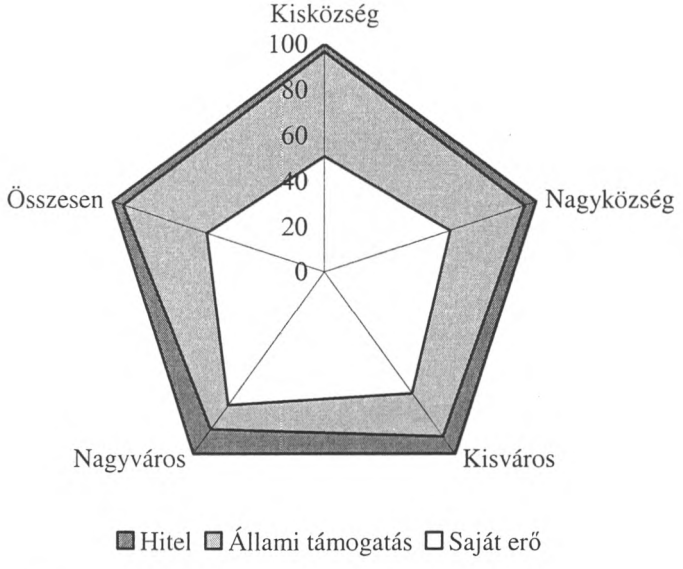
Év	GDP, milliárd forint	Önkormányzati (GFS rendszerű) bevételek, milliárd forint	Önkormányzati bevételek a GDP százalékában
1997	8 541	1200	14,05
1998	10 087	1340	13,28
1999	11 393	1499	13,16
2000	13 172	1656	12,57
2001	14 849	1904	12,82
2002	16 740	2181	13,03

Forrás: KSH, 2000. 26. o., KSH BMI, 2003. 60. o., KSH, 2004. 181. o., Dobos–Szelényi 2000. 779. o., Dobos–Szelényi 2003. 968. o. alapján a szerző számításai.

Lényeges kérdés, hogy milyen arányban állnak rendelkezésre saját források a fejlesztések finanszírozásához, és mennyiben valósulnak meg a beruházások állami támogatásból, illetve hitelből. A *3. ábra* a fejlesztési források mintabeli, átlagos megoszlását mutatja az egyes méretkategóriákban.

3. ábra

A fejlesztési kiadások forrásszerkezete az egyes méretkategóriákon belül az 1997–2001-es évek átlagában, %

Megjegyzés: Korrigált érték, 100%-ra arányosítva.
Forrás: A szerző szerkesztése.

Látható, hogy a saját erő a nagyvárosokban éri el a legmagasabb részesedést (74%) az összes fejlesztési kiadáson belül, és a hitelfelvétel is itt a legjellemzőbb (13%), míg az állami támogatások a kisközségekben és a nagyközségekben jutnak meghatározó szerephez, esetükben a fejlesztések költségeinek 35–41%-át finanszírozzák a központi források. Míg a nagyvárosok egyre inkább rákényszerülnek a saját bevételek növelésére (a központi finanszírozás említett változásai miatt) a kisközségek és a nagyközségek a nagyobb arányú fejlesztéseikhez meghatározó mértékű központi támogatást kapnak. Ez már előre vetíti a fejlesztési kiadások szerkezetének alakulását is (*5. ábra*): nyilván a meghatározó súlyú állami támogatások, egyúttal a központi prioritások megjelenését is jelentik a fejlesztési irányok kijelölésében, és fordítva.

Az önkormányzatok – 1997 és 2001 között – fejlesztéseik megvalósításához a beruházások költségvetésének átlagosan 4–5%-át kitevő hitelfelvételre kényszerültek, az állami támogatások fokozatosan növekvő részaránya és a fejlesztésre fordítható saját erő csökkenése mellett. A fejlesztési célú hitelfelvétel nem ölt riasztó méreteket, a hitelképesség elvesztése azonban a fejlesztések elmara-

dását is eredményezheti, így az önkormányzati rendszer finanszírozási problémáinak halmozódása (a működési problémák sokasodása) komoly hatással lehet a településfejlesztés és egyúttal a gazdaságfejlesztés ütemére a jövőben.

Az önkormányzati fejlesztési kiadások alakulása és a fejlesztési kényszer egyre fokozottabban ráirányítja a települési önkormányzati menedzsment figyelmét a hazai és az uniós pályázatok figyelésére. Arra a kérdésre, hogy végeznek-e folyamatos pályázatfigyelést az önkormányzatnál a válaszadók 93%-a válaszolt igennel. A kisvárosok és a nagyvárosok esetében ez az arány 94, illetve 100% volt, a nagyközségeknél 95% a kisközségeknél pedig 92% lett a végeredmény. *Nyilván méretkategóriánként eltérő intenzitású, mélységű és megoldású pályázatfigyelésről van szó, de a kényszerhelyzet felismerése a településhierarchia minden szintjén megjelent.*

11.3. Helyi adópolitika

A helyi gazdaságfejlesztési politika leglényegesebb eleme az adópolitika, mivel a települési önkormányzatoknak az önkormányzati törvény illetve a helyi adó törvény itt viszonylag nagy szabadságot biztosít, mind az adókivetés és adómérték, mind pedig az adókedvezmények alkalmazása területén[16].

Az adópolitika különösen fontos helyi politikai elem, hiszen a helyiadóbevétel nagysága nagymértékben behatárolja a települési önkormányzatok mozgásterét, mivel a szabadon felhasználható források eléggé korlátozottak, és az állami támogatások a fenntartási költségek fedezetét sem garantálják egy az egyben, így az önkormányzatok fejlesztési lehetőségei és a saját bevételek alakulása szorosan összefüggnek. Különösen így van ez olyan önként vállalt feladat esetében, mint a helyi gazdaságfejlesztés, amely terület finanszírozására tényleg csak a „maradékösszegek" juthatnak.

A települési önkormányzat a kivethető számos adónem kombinálásával és az egyes kedvezmények alakításával is befolyásolhatja a helyi vállalkozások adóterheltségét, ám vitathatatlanul a helyi bevételek jelentős hányadát – a helyiadóbevételek 84–86%-a az iparűzési adóból származik (*5. táblázat*) – kitevő *iparűzési adó* képezi az adórendszer kulcselemét, így mi csupán ezt vizsgáltuk.

Külön figyelmet szenteltünk az adóerőképességen alapuló területi kiegyenlítő rendszer[17] helyi adópolitikára gyakorolt hatásának, jóllehet nem állítjuk, hogy az összes olyan település, ahol csak 1999 után vetették ki a helyi iparűzési adót, a potenciális adóbevétel számítása miatt döntött a vállalkozások megadóztatása

[16] Az uniós elvárásoknak megfelelően az iparűzési adó esetében a helyi önkormányzatok mozgástere jelentősen leszűkült, hiszen erre az adónemre nem vonatkozik az önkormányzatoknak a helyi adó törvényben rögzíttet további kedvezménynyújtási lehetősége.

[17] A potenciálisan beszedhető helyi iparűzési adó alapján számított központi újraelosztásról van szó, melynek célja a területi egyenlőtlenségek csökkentése.

mellett. Az mindenesetre tény, hogy 1999-ben és 2000-ben megnőtt az adóztatási „kedv", s ez az adóbevételek alakulásán és az adókivető önkormányzatok számán is tetten érhető.

5. táblázat

A helyiadó-bevételek és az azt kivető önkormányzatok országos arányának alakulása, 1997–2003, %

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
A helyi adók összbevételen belüli aránya, %	9,3	10,4	12,9	13,0	13,4	12,8	12,4
Az iparűzési adó helyi adókon belüli aránya, %	84	84	86	84	85	85	85
A helyi adót kivető önkormányzatok aránya, %	81	85	89	94	96	97	97
A helyi iparűzési adót kivetők aránya az adóztató önkormányzatokon belül, %	57	60	67	75	78	79	81
Az iparűzésiadó-maximumot alkalmazók aránya az adónemet kivetőkön belül*, %	26	22	22	26	35	36	36

Megjegyzés: * Idő közben az adószámítás módja és az alkalmazható adómaximum mértéke is változott!

Forrás: Dobos–Szelényi 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004 különböző oldalak alapján saját számítás.

Országos szinten, 2002-ben, a települések 23%-a, 2003-ban pedig 21%-a nem vetett ki helyi iparűzési adót, míg a többi helyi adó tekintetében ez az érték csak 3% volt. Áttérve a mintatelepülések vizsgálatára megállapítható, hogy a válaszadók 19%-a – valamennyien községek (95%-uk kisközség) – a lekérdezés időpontjában még mindig nem élt az iparűzési adó kivetésének lehetőségével. E települések túlnyomó többségében (csupán három község lóg ki a sorból) az ezer főre eső egyéni vállalkozások és társas vállalkozások száma nem éri el az országos átlagot – kilenc településen pedig egyáltalán nem működik társas vállalkozás.

A helyi iparűzési adót az 1999 utáni időszakban bevezető települések túlnyomó többsége kisközség (78%), néhány nagyközség és egyetlen nagyváros gazdagítja a sort. A válaszadók 21%-a tartozik ebbe a kategóriába.

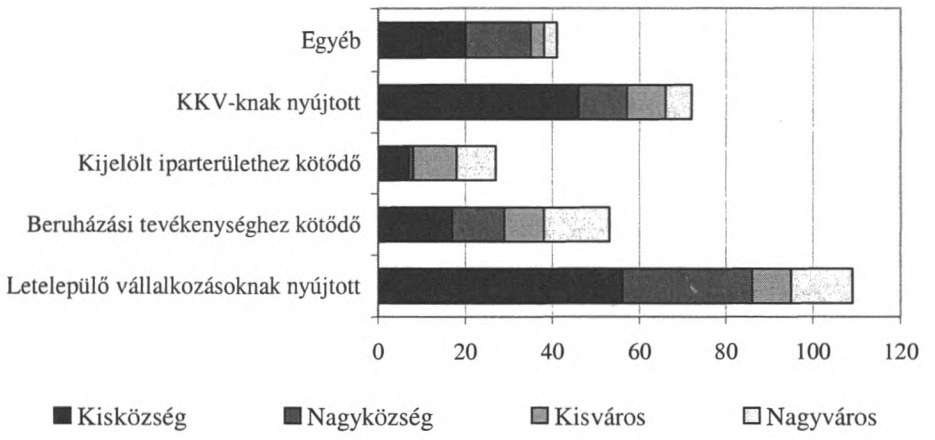
A többség, pontosan a válaszadók 59%-a, már 1999 előtt kivetette a saját közigazgatási területén a helyi iparűzési adót. A nagyvárosok esetében ez az arány 80% feletti, a kisvárosoknál 100%, a kisközségeknél 47%, nagyközségeknél pedig 74%. A községek többsége úgy gondolkodott, hogy a kevés helyi vállalkozás jó része kényszervállalkozás, vagy olyan szolgáltatást nyújtó kisvállalkozás, amelynek megszűnése egyáltalán nem érdeke a településnek, így fizetőképes adóalany hiányában nem vetették ki az iparűzési adót. Az adóerőképességen alapuló személyi jövedelemadó újraosztás némileg módosított a helyzeten, a kistelepülések számára azonban továbbra sem tűnik reális alternatívának az

iparűzésiadó-bevétel szerzése. Ha nincs kit adóztatni, akkor csak látszólagos az önkormányzat mozgási szabadsága.

A helyi iparűzési adót alkalmazó települések 72%-a, a válaszadók 58%-a jelezte, hogy alkalmaz adókedvezményeket (*4. ábra*). A települések zöme láthatóan kínálatoldali stratégiát követ a gazdaságfejlesztési tevékenysége során. Az elsődleges cél a település vonzóvá tétele a külső befektetők számára, így nem véletlen, hogy toronymagasan vezet a letelepülő vállalkozásoknak nyújtott adómentesség és adókedvezmény alkalmazása. A második helyen álló kis- és középvállalkozói kedvezmény és a harmadik helyre szoruló beruházási adókedvezmény az új vállalkozások vonzása mellett a meglévő vállalkozások megtartását és helyi fejlesztéseik támogatását célozza. Ez utóbbi kategórián belül a kisközségek részaránya meglehetősen alacsony, nem véletlenül, hiszen az adópolitika beruházás-ösztönzési alkalmazása nem kifejezetten kistelepülés-fejlesztési forma.

4. ábra

A helyi iparűzési adó esetében nyújtott adókedvezmények és adómentességek leggyakoribb módjai jogállás szerinti bontásban, db

Forrás: A szerző szerkesztése.

A kijelölt iparterülethez kötődő adókedvezményeket – főként a közművesített ipari park területtel rendelkező – nagyvárosok és kisvárosok alkalmazzák elsődlegesen. Az ipari parkkal rendelkező 26 település 50%-a köt adókedvezményeket a kijelölt iparterülethez.

A fenti arányokra már *erőteljesen rányomja bélyegét az uniós követelményrendszer*. A csatlakozási tárgyalások során, 2002 végére kiderült, hogy a telepü-

lési önkormányzatok csak 2007. december 31-ig nyújthatnak iparűzésiadó-kedvezményeket és azt is csupán a társaságiadó-kedvezményben nem részesülő vállalkozásoknak. A helyiadó-rendeletekben e kitételeket jó esetben már szerepelteti az önkormányzatok többsége, így a letelepülő vállalkozások vonzásának legelterjedtebb formájával kellett felhagyniuk a helyi döntéshozóknak. Az EU-csatlakozás utáni fő irányvonal, 2007-ig, az uniós ajánlásoknak megfelelő, *beruházási, fejlesztési adókedvezmény* nyújtása lesz – a KKV-kra koncentráltan. A kedvezménynyújtási forma elterjedtségét bizonyítja, hogy a felmérés időpontjában *a válaszadó települések 40%-a alkalmazta* azt.

A helyi adó törvény módosításával 2005. január 1-jétől csupán egyetlen kedvezmény köthető a helyi iparűzési adóhoz, mégpedig a *foglalkoztatás* növeléséhez kapcsolódó adóalap-mentesség, amely az Európai Unió szabályai szerint nem minősül állami támogatásnak, hiszen azt bármely adóalany igénybe veheti[18]. Az átmenti szabályozás határidejének lejártakor, 2008-tól ez lesz az egyetlen, ráadásul az önkormányzatok hatásköréből kikerülő, iparűzésiadó-kedvezmény forma.

11.4. A helyi fejlesztések célterületei

Az állami támogatások fejlesztési célú önkormányzati kiadásokon belüli aránya (*3. ábra*) indokolttá teszi annak vizsgálatát, hogy milyen mértékben befolyásolja a központi kormányzati fejlesztési célrendszer a megvalósuló helyi fejlesztések irányát.

Az önkormányzatok számára pályázati úton beszerezhető állami fejlesztési források elsődlegesen a kötelező önkormányzati feladatokhoz, az alapszolgáltatásokhoz kötődnek[19]. Mivel helyi szinten az önkormányzati kötelező feladatok ellátása az elsődleges cél, így az önkormányzati fejlesztési prioritások között egyértelműen elsőbbséget élveznek az ilyen irányú fejlesztések, különösen, ha ehhez kiegészítő állami források is szerezhetők.

Az állam által támogatott célrendszer hatásai a mintatelepülések tényleges fejlesztési tevékenységén tetten érhetők (*5. ábra*). Bár azt kértük a válaszadóktól, hogy az 1998–2002-es időszakban megvalósított, részben vagy teljes egé-

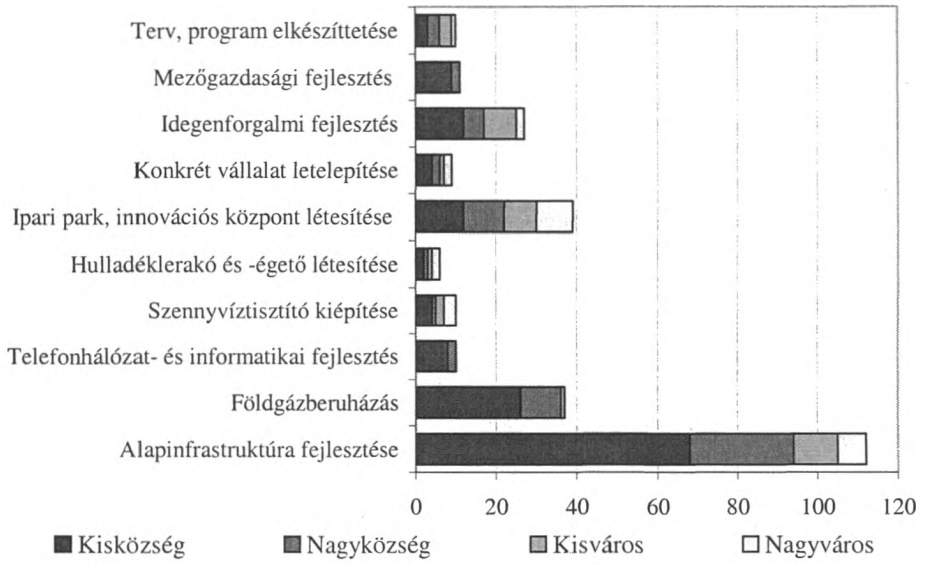
[18] A *4. ábrán* a foglalkoztatáshoz kötött adókedvezményeket alkalmazó önkormányzatokat (11 db) az egyéb kategóriában szerepeltettük, hiszen az nem tartozik a tipikus formák közé.

[19] Azokat a központi (kormányzati, ágazati) fejlesztési döntések, amelyek a helyi szint kihagyásával születnek, nem tekintjük helyi gazdaságfejlesztési beavatkozásnak, így nem képezték vizsgálatunk tárgyát. Csak a pályázati úton elnyerhető források bizonyos körével foglalkoztunk, mégpedig a vizsgált időszakban stabilan rendelkezésre álló lehetőségekre koncentráltunk, azaz a településfejlesztés szempontjából kiemelkedően fontos címzett és céltámogatások, a területi kiegyenlítést szolgáló fejlesztési célú, valamint a céljellegű decentralizált támogatások prioritásainak alakulását vizsgáltuk.

szében önkormányzati gazdaságfejlesztési célú beruházások közül az öt legfontosabbat sorolják fel, az eredmény azt tükrözi, hogy a válaszadók a gazdaságfejlesztési célt nagyon tágan értelmezték, hiszen az alapinfrastruktúra fejlesztése mellett tervezési tevékenység is megjelent a válaszok között, és a konkrét vállalat letelepítése sem a letelepedés feltételeinek megteremtését jelentette, azaz nem járt együtt tényleges beruházással. A kapott válaszok alapján, úgy tűnik, itt tudtuk meg a településekről, hogy mi minden előrelépés történt náluk az említett öt évben.

5. ábra

Az 1998–2002 között kifejezetten gazdaságfejlesztési céllal végrehajtott (részben) önkormányzati beruházási típusok – méretkategóriák szerinti bontásban, db

Forrás: A szerző szerkesztése.

A vizsgált állami támogatások körében megjelenő prioritások és az alapinfrastruktúra terén mutatkozó hatalmas lemaradások főként a kistelepülések körében okoztak olyan fejlesztési „kötelezettségeket", amely a rendelkezésre álló önkormányzati saját forrásokat nagymértékben lekötötte. A kisközségek 57%-a egyáltalán nem jelölt meg gazdaságfejlesztési vonatkozású beruházási tevékenységet a vizsgált időszakban, 35%-uk pedig az alapinfrastruktúra fejlesztésére fordított jelentős energiákat és forrásokat. Az alapinfrastruktúra közé soroltuk az út, a közvilágítás, a csatorna (szennyvíz, ivóvíz, eső) és a közintéz-

mény felújítását vagy kiépítését. Külön szerepeltettük a hulladéklerakó és -égető létesítését és a szennyvíztisztító kiépítését, mivel ezen beruházásoknak sokszor alapfeltétele a térségi összefogás, de mindenképpen mérlegelési szempont a megfelelő, gazdaságosan üzemeltethető méret.

Telefonhálózat- és informatikai fejlesztés terén a kis- és nagyközségekben mutatkozott meg élénkebb aktivitás, nyilván a hálózatépítés elmaradásai, illetve a kihívásokra (információs társadalom) való lassabb reagálás miatt. A nagyvárosokban és a városokban – főként a mobilszolgáltatók megjelenése után, illetve a MATÁV és néhány regionális szolgáltató folyamatos fejlesztései következtében – nem mutatkozott túlzott lemaradás a telefonhálózat-fejlesztési igények kielégítése terén és az internetelérés feltételeinek megteremtésében.

Külön vizsgáltuk a földgáz-bevezetéshez kötődő beruházásokat, mivel ezek a beruházások az önkormányzati kötelező feladatokhoz nem köthető fejlesztéseket takarnak, ugyanakkor az életminőség javítását egyértelműen szolgálják az adott településen. A gond csak az, hogy a hagyományos tüzelési technikák felváltására modellszerűen a földgáz-hálózat kiépítését segítik elő a helyi önkormányzatok, ami tovább rontja az egyoldalúvá váló hazai energiafelhasználási szerkezetet. A gázberuházások méretkategóriák szerinti eloszlása jelzi, hogy ezen a téren is inkább a kis- és nagyközségek tettek erőfeszítéseket a vizsgált időszakban – egyáltalán nem meglepő módon.

A szintén csak kisközségeket (és elvétve nagyközségeket) érintő mezőgazdasági fejlesztés kategória az önkormányzati mezőgazdasági gépvásárlást, ültetvénytelepítést, földvásárlást, illetve a külterületi-útépítést, az öntözőkút-fúrást és a belvízelvezetés megoldását takarja. Kifejezetten rurális térségek önkormányzatainak fejlesztési prioritásaiba illő beruházásokról van szó, így nem meglepő, hogy a nagyobb méretű települések itt nem jelennek meg.

A *közvetlen gazdaságfejlesztési célú beruházások* kritériumának az *5. ábra* csoportosítása alapján csupán két kategória felelt meg (persze az életminőség javítása vagy a helyi infrastruktúra fejlesztése is növeli a település vonzerejét, ám az elsődleges cél ezekben az esetekben nem a helyi gazdaságfejlesztés volt):

- az egyikbe az ipari park és a vállalkozási övezetek létesítése, a konferencia-, innovációs vagy információs központ létrehozása, valamint az iparterület biztosítása tartozik;
- a másik kategória, az idegenforgalmi fejlesztés pedig tó-, fürdő-, strandfejlesztés mellett egyéb idegenforgalmi fejlesztéseket is takar.

Az első kategóriához kötődő beruházásokat a kisközségek 6, a nagyközségek 15, a kisvárosok 50 és nagyvárosok 75%-a valósított meg 1998–2002 között. Szemmel láthatóan *nagyobb települések illetve térségek számára kivitelezhető beruházásokról van szó*, ahol a helyi szolgáltatások színvonala, a település elérhetősége, a megfelelő méretű munkaerő-vonzáskörzet rendelkezésre állása stb.

ugyanolyan fontos mérlegelési szempont egy-egy beruházás elindításához, mint az önkormányzati saját erő. *Ezeknél a komolyabb pénzügyi forrásokat, valamint a helyi, térségi erőforrások, kapacitások és hatások megfelelő tervezését igénylő beruházásoknál nem csupán a szükséges források előteremtésekor célszerű a kisebb települések együttműködése, de a tervezéskor, a térségi gazdaságfejlesztési stratégia kidolgozásakor is engedhetetlen lenne a hatékonyság és az optimális erőforrás-kihasználás biztosítása, valamint a fejlesztési párhuzamosságok és az egymás hatását kioltó beruházások elkerülése.*

Az idegenforgalmi fejlesztések viszont jól illeszkedhetnek a kisebb települések akár diverzifikáló, akár gazdasági bázist teremtő stratégiájába is, ám a nagyobb beruházások esetében itt is célszerű lenne a térségi egyeztetés bevezetése. E kategóriában – a vizsgált öt évben – a kisközségek 6, a nagyközségek 8, a kisvárosok 50 és a nagyvárosok 17%-a jeleskedett.

11.5. Kapcsolatépítési gyakorlat

11.5.1. Önkormányzati együttműködések

Az uniós alapelvek ismeretében fontos *a partnerség-elv érvényesülésének*, az *együttműködési hajlandóság* magyarországi helyzetének vizsgálata. Elsőként az önkormányzatok közötti együttműködések gyakoriságát és formáit vizsgáljuk.

Az együttműködések főbb formái:

- *Általános gazdaságfejlesztési indíttatású* együttműködés (a munkahelyteremtési politika összehangolása, a potenciális beszállítói hálózat, a térségi vállalkozói kör felmérése).
- *Kifejezetten turizmusfejlesztéshez kötődő* együttműködés.
- *Az intézményhálózat fenntartásához, fejlesztéséhez kötődő* és a közszolgáltatás-ellátás során megvalósuló térségi együttgondolkodás.
- *Konkrét programok során megjelenő* (esetenként ezért rövid távú) együttműködések (kistérségi programok, fejlesztési társulás keretében megvalósított programok, lobbytevékenység, közös pályázat).

A 158, térségi együttműködésről beszámoló település 42%-a konkrétan nem jelölte meg az együttműködés területét és formáját. *A leggyakoribb* (30%) *a területfejlesztési támogatások zöménél ösztönzött projektorientált együttműködés volt*[20].

A következő leggyakoribb forma, 25%-kal, a gazdaságfejlesztés általános feltételeit előteremtő fejlesztések összehangolása, amely tevékenységek nem köthetők csupán egyetlen ágazathoz. 18 település jelölte a szolgáltatás-ellátáshoz

[20] Ezen együttműködések elterjedését ösztönözte, többek között, hogy egyes állami támogatások esetében prioritást élveztek a térségi fejlesztések.

kötődő együttműködések jelenlétét, míg a turizmusfejlesztés térségi összefogására csak a községkategóriák települései közül voksoltak, szám szerint 12-en.

A válaszadó települési önkormányzatok 93%-a *tagja* valamely *országos önkormányzati szövetségnek*. Csak a kis- és nagyközségek körében akadnak „kimaradók".

Az *önkormányzatok társulási hajlandósága* is *magas*, a települési önkormányzatok 80%-a tagja valamilyen önkormányzati társulásnak. A társulási típusok közül az intézményfenntartó társulásokban való részvétel vezeti a sort. A mintatelepülések 52%-a tagja ilyen társulásnak. Tartós önkormányzati fejlesztési társulási tagságról a válaszadók 48%-a számolt be, míg egyedi beruházásokhoz kötődő társulás meglétéről csupán 16%-uk nyilatkozott. Egyéb kategóriákba sorolt társulási tagsága a válaszadók 22%-ának van.

Partnerközségi, testvérvárosi kapcsolatokkal a válaszadók 56%-a rendelkezik. Minden méretkategóriában a nemzetközi, főként az európai országok településeivel kialakított kapcsolatok dominálnak. Míg a kisközségek esetében a nyugat-európai és a kelet-európai testvértelepülések jelenléte közel hasonló súllyal szerepel, és az összes válaszadó 10%-át jellemzi, addig a nagyközség és a kisváros kategóriákban egyértelmű vezető szerephez jut a kelet-európai (volt keleti tömb országai) kötődés. A nagyvárosi kategória települései többségben (58%) rendelkeznek nyugat-európai országbeli testvérvárossal, míg a kelet-európai kötődés már csak 42%-ukra jellemző. Hazai testvérvárossal 33%-uk ápol kapcsolatokat.

11.5.2. Kapcsolat a vállalkozói szférával

A helyi partnerszervezetek közül a témánk szempontjából legfontosabbnak ítélt vállalkozói kör tervezésbe, stratégiakészítésbe való bevonásának gyakorlatát vizsgáltuk. A települési önkormányzatok többsége, 64%-a kikéri a helyi vállalkozók véleményét a fejlesztési célkitűzések megfogalmazása előtt. *A településmérettel arányosan nő a szoros, aktív kapcsolat kialakulásának esélye. A nagyvárosokat leszámítva általában még nem épültek ki az önkormányzatoknál a rendszeres, formalizált vállalkozói kapcsolattartás keretei. Az eseti véleménynyilvánítási lehetőségek nem jelentenek kellő garanciát az önkormányzati helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezések vállalkozói támogatottságára, illetve beépülésére a helyi gazdaságba.*

Külön rákérdeztünk az önkormányzati nemzetközi kapcsolatok marketingcélú, illetve közvetítő szerepű alkalmazásának gyakorlatára.

A városkategóriákban egyáltalán nem jelent gondot a nemzetközi kapcsolatok hiánya, az önkormányzatok 17 (nagyváros), illetve 31%-a (kisváros) nem használta fel a kiépült kapcsolatait a helyi vállalkozói érdekek érvényesítésére, a helyi termelők és szolgáltatók közvetítésére. A városok túlnyomó többsége azonban élt a kapcsolati háló által nyújtott lehetőségekkel.

Az általánosan használt *közvetítési módok* a következők voltak:

- nemzetközi vásárokon való részvétel elősegítése,
- marketing-tevékenység folytatása,
- konkrét megállapodások kötése,
- kapcsolatfelvétel elősegítése,
- tapasztalatcsere ösztönzése.

A kisközségek 62%-a nem rendelkezik nemzetközi kapcsolatokkal, a nagyközségek esetében ez az arány már csak 28%. Sokkal nagyobb gond, hogy a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, kis- illetve nagyközségek többsége nem használja fel azt a helyi vállalkozások közvetítésére. A kisközségek 11, a nagyközségek 25%-a támogatja csupán a saját nemzetközi kapcsolati hálóján keresztül a helyi vállalkozókat. Valószínűsíthető, hogy a helyi adottságok (pl. megfelelő, életképes vállalkozói kör hiánya, kapacitásgondok stb.) és a kiépülő kapcsolatrendszer milyensége a legfőbb gátló tényezője a közvetítő szerep létrejöttének.

A nemzetközi kapcsolatok kiemelt kezelése a kis és nyitott országok vállalkozóinak exportkényszere miatt kulcsfontosságú versenyképességi tényező. Éppen ezért a térségi, vagy helyi vásárokon és termékbemutatókon való helyi termelői jelenlét támogatásával az önkormányzatok hozzájárulhatnak a lokális vállalkozói kör fokozottabb megismertetéséhez, sikeresebb piacra jutásához. Az egyedi helyi termékek és termelők reklámozását a saját marketing-tevékenysége során is elláthatja a települési önkormányzat.

A kisközségek 14, a nagyközségek 40, a kisvárosok 94 és a nagyvárosok 92%-a vesz részt a térségben, vagy magán a településen (ez a nagyobb városokat érinti inkább) megrendezett vásár vagy bemutató lebonyolításában, támogatásában. Összesen a települések 28%-a jelezte ipari, mezőgazdasági vagy egyéb profilú, a térségben megrendezet vásár valamilyen szintű ösztönzését.

A helyi termelők és termékeik megismertetésében, propagálásában az önkormányzatok 38%-a vesz részt. Míg a kisközségekben csak 28% volt ez az arány, a nagyközségekben már 49%, a kis- és nagyvárosokban pedig 75, illetve 83%. A jövőben egyre fokozódhat az önkormányzatok ilyen irányú szerepvállalása, hiszen fel kell ismerniük, hogy akár költségkímélő módon is hozzájárulhatnak a helyi vállalkozások versenyképességének javulásához. Különösen igaz ez a települések és a kistérségek internetes megjelenésének általános elterjedésével[21], de az egyéb promóciós kiadványok ilyen irányú felhasználása is mind jellemzőbb az országban.

[21] A válaszadó önkormányzatok 39%-a rendelkezett saját internetes honlappal, a kisközség kategóriában csupán a válaszadók 27%-a jelent meg az interneten, amely lényegesen lerontotta a városkategóriák 90–100%-os és a nagyközségek 50%-os arányát.

11.6. A helyi gazdaságfejlesztés szervezeti, személyi háttere

A települési önkormányzatok helyi gazdaságfejlesztési szerepvállalása „alaptevékenységen kívüli működést" jelent, így a vállalkozói magatartás, a piaci viszonyok ismerete nem feltétlenül jelenik meg az önkormányzati menedzsment tagjai, illetve a polgármesteri hivatal dolgozói körében. Legalább egy gazdasági szakember alkalmazása a polgármesteri hivatalon belül, a nagyobb településeken pedig önálló gazdaságfejlesztési szervezeti egység létrehozatala és működésének optimalizálása nagyban hozzájárulhat egy-egy döntés-előkészítés során a piaci, hatékonysági, vállalkozói szempontok érvényesítéséhez.

A képviselő-testületi döntések esetében szintén befolyásoló tényező lehet a testület összetétele – a vállalkozói gyakorlattal rendelkező tagok aránya meghatározhatja az „uralkodó nézőpontot" (például hatékonyság versus méltányosság).

A települési önkormányzatok 20%-a jelezte gazdaságfejlesztési tevékenységet támogató munkakörben gazdasági szakember alkalmazását a polgármesteri hivatalon belül, további 5%-uknál pedig önálló gazdaságfejlesztési szervezeti egység, vagy részleg működik. A gazdaságfejlesztést szervezeti oldalról leginkább a nagyvárosokban támogatják (92%), ám a kisvárosok többségében (88%) is jellemző legalább egy gazdasági szakember ilyen irányú alkalmazása. A nagyközségek 66 és a kisközségek 87%-ában azonban nincs olyan gazdasági ismeretekkel rendelkező szakember, aki a polgármesteri hivatalon belül a gazdaságfejlesztési tevékenységet támogathatná.

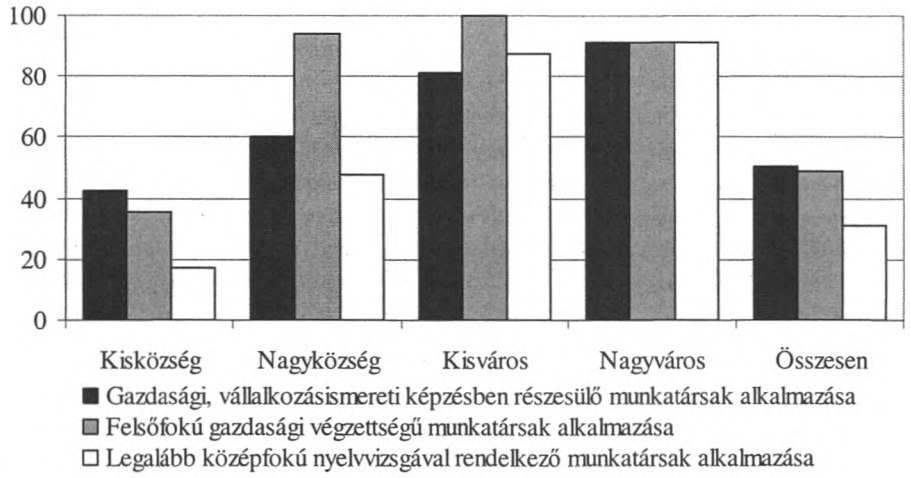
Az önkormányzatok gazdaságfejlesztési tevékenységét támogató, kívülálló, elkülönült marketing, turisztikai vagy gazdaságfejlesztési szervezet a települések 30%-ánál működik. A kisvárosok 63, a nagyvárosok 75%-ánál van ilyen profilú, elkülönült szervezet, míg ez az arány a nagyközségekben csupán 29, a kisközségekben pedig 24% volt.

Amennyiben a vizsgálatot kitágítjuk, és a felsőfokú gazdasági végzettséggel rendelkező munkatársakra kérdezünk rá a polgármesteri hivatalon belül, akkor jóval kedvezőbb képet kapunk (*6. ábra*). Ugyan a kisközségeknek csupán 35%-a alkalmaz ilyen végzettségű szakembereket, ám a nagyobb méretkategóriákban ez az arány meghaladja a 90%-ot. A gazdasági, vállalkozásismereti (európai uniós, vagy hazai) képzéseken részt vevő munkatársak tekintetében valamivel jobb a helyzet a kisközségekben, viszont csupán a nagyközségek 60%-ánál bevált szokás. A kis- és nagyvárosok esetében a válaszadók több mint 80%-a kihasználta az ilyen irányú képzések, továbbképzések által nyújtott lehetőségeket.

Az 1998–2002-es választási ciklusban a válaszadó települési önkormányzatok 29%-ánál a képviselő-testület tagjai között nem volt profitorientált vállalkozásokban érintett személy, 71%-uknál viszont legalább egy vállalkozói tapasztalatokkal rendelkező személy részt vehetett a döntéshozatalban.

6. ábra

A polgármesteri hivatalokban alkalmazásban állók jellemzői, méretkategóriákon belüli arány, %

Forrás: A szerző szerkesztése.

Komoly kommunikációs akadályt jelent az önkormányzatoknál tapasztalható idegennyelv-tudás területén mutatkozó lemaradás. Bár a nyelvvizsgák számával mért nyelvtudás nagyon leegyszerűsített, de mindenképpen jelzésértékű adatokat közvetít (*6. ábra*). A kisközségek 17%-os eredménye rendkívül rossz helyzetről tanúskodik, továbbá a nagyközségek több mint felénél sem biztosított a nyelvtudással rendelkező alkalmazottak foglalkoztatása. A kis- és nagyvárosokban, ugyanakkor, a válaszadók 88, illetve 92%-a jelezte, hogy van legalább középfokú nyelvvizsgával rendelkező munkatársuk.

A polgármesterek 37%-a nem beszél idegen nyelveket, 29%-uk valamilyen szinten megérteti magát legalább egy idegen nyelven, és csupán 18%-uk vallja saját magáról, hogy beszél legalább egy idegen nyelvet (miközben 16%-uk nem válaszolt a kérdésre).

11.7. A település és a helyi gazdaságfejlesztés sikere

11.7.1. A települési siker polgármesteri megítélése

A mintatelepülések polgármestereinek 64%-a tekinti a saját települését sikeresnek[22], 3%-uk csak részben, 22%-uk viszont egyértelműen sikertelennek tartja az érintett települést. A válaszadókon belül minden méretkategóriában 70% felett van azon polgármesterek aránya, akik sikeresnek tekintik a saját településüket, és 20–25% körüli a sikertelen kategóriát választók aránya.

A kis- és nagyközségeken belüli sikeres települések meglepően magas arányának legfőbb indoka, hogy a vizsgálati idő visszanyúlik 1990-ig. Nyilván a rendszerváltás előtt betöltött másodlagos szerephez képest, a választott képviselők által irányított, döntési jogkörrel rendelkező, önálló települési önkormányzat már önmagában előrelépést, sikert jelent. Ehhez jöttek még a lakossági infrastruktúra-fejlesztés eredményei, az egyéb megvalósuló beruházások stb.

A válaszadók által összességében jelölt siker- és kudarctényezők a következők voltak (az említési gyakoriság sorrendjében):

Sikertényezők:

- megfelelő infrastruktúra kiépülése;
- folyamatos fejlődés vagy a lehetőségekhez, illetve a térséghez mért fejlődés megvalósulása;
- a település arculata javult, vagy turisztikai célponttá vált, és idegenforgalmi fejlesztések valósultak meg;
- önálló lett a település, vagy várossá vált, amely önálló döntésekben és a helyi elképzelések megvalósításában ölthet testet;
- konkrét vállalkozások letelepedése, sikeres munkahelyteremtés, gazdasági fejlődés megvalósulása;
- a helyi lakosság elégedettsége, népességnövekedés realizálása;
- helyi partnerség kiépülése, jó közösség kialakulása, a civil szervezetek fejlődése;
- az önkormányzati menedzsmentnek köszönhetően jött létre a siker.

Kudarctényezők:

- a vállalkozások letelepedésének hiánya, a munkanélküliségből fakadó problémák elszaporodása;
- a települési önkormányzat forráshiánya, illetve az önkormányzati rendszer egészének működési problémái vezettek a sikertelenséghez;

[22] A felmérés során arra kérdeztünk rá, hogy az önkormányzat polgármestere sikeresnek tekinti-e a saját települését a rendszerváltás óta eltelt időszak egészét tekintve. A sikeresség – ebben az esetben – tehát szubjektív kategória.

- a lakossági elégedetlenség és a népesség fogyása jelzi a sikertelenséget;
- a korábbi önkormányzati menedzsment okolható a sikertelenségért;
- a fejlődés mértékét nem tekinthetjük elégségesnek;
- a település arculata romlott, illetve nem valósultak meg idegenforgalmi fejlesztések.

A nagyvárosoknál a konkrét vállalkozások letelepedése jelent meg a leggyakoribb sikertényezőként, míg a kisvárosokban a relatív fejlődés (a térségéhez képest) és a folyamatos fejlődés (nem esett vissza) vezeti a sort.

Mind a siker-, mind pedig a kudarctényezőknél ugyanazok a kategóriák kerültek elő, ami azt jelzi, hogy bizony ma egy magyar településen a legfontosabb minősítési tényezők a vállalkozások megtelepedéséhez, a munkanélküliség felszámolásához, az idegenforgalmi célú fejlesztések megvalósulásához, a helyi életminőség alakulásához és az önkormányzat működéséhez kötődnek.

11.7.2. Az önkormányzati helyi gazdaságfejlesztési gyakorlat polgármesteri minősítése

Az önkormányzati helyi gazdaságfejlesztési gyakorlat sikerességének megítéléséhez olyan siker-, illetve kudarctörténetek felsorolását kértük a polgármesterektől, amelyek az adott település közelmúltjában meghatározóak voltak. 101 polgármester számolt be sikertörténetről és 88 sorolt fel kudarctörténetet (miközben a kettőt nem kezeltük egymást kizáró kategóriaként).

Sikertörténetek kategóriái az említési gyakoriságuk sorrendjében:

- cégek letelepedése, a vállalkozói kör bővülése, munkahelyteremtés;
- infrastrukturális beruházások megvalósulása;
- sikeres pályázatok, programok kivitelezése;
- ipari park, iparterület, vagy vállalkozási övezet kialakítása, létesítése;
- idegenforgalmi fejlesztések megvalósulása, a településre látogatók számának növekedése;
- imázsjavulás.

Az említett kudarctörténetek főbb csoportjai pedig a következők voltak (szintén az előfordulásuk gyakoriságának sorrendjében):

- cégek letelepedésének elmaradása, a helyi vállalkozói kör szűkülése, a munkanélküliség növekedése;
- meghiúsuló önkormányzati tervek (pl. lakossági ellenállás, képviselő-testületi döntés, kihasználatlan erőforrások miatt);
- infrastrukturális beruházások elmaradása;
- ipari park, iparterület, vagy vállalkozási övezet kialakítása körüli problémák;
- elöregedő lakosság, fogyó népesség;

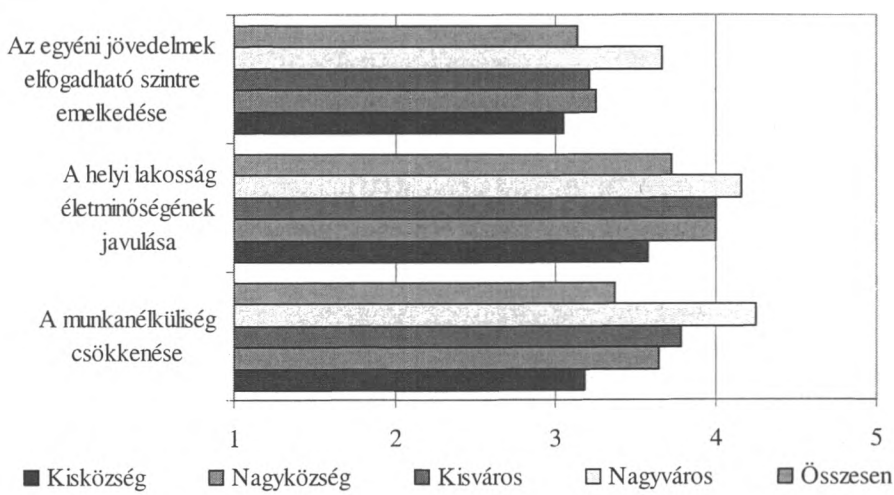
– idegenforgalmi fejlesztések elmaradása;
– önkormányzati forráshiány;
– a mezőgazdaság válsága.

A *kínálatoldali helyi gazdaságfejlesztési stratégiák dominanciája* a hazai települési önkormányzatok körében itt is tetten érhető – korábban már felhívtuk a figyelmet a kínálatoldali stratégiák általános alkalmazásának tényére (*2. ábra*) –, hiszen mindkét kategóriában (siker- és kudarctörténetek) a külső, letelepülni vágyó vállalkozások szerepe, mint leglényegesebb tényező, vezeti a rangsort.

Kíváncsiak voltunk, hogy ha a település gazdaságfejlesztés területén elért sikereit akarjuk mérni, akkor a polgármesterek szerint erre *milyen mércét* kellene használnunk (*7. ábra*).

7. ábra

A települési sikerfaktorok méretkategóriák szerinti megítélése, ötfokozatú skálán mért átlagérték

Forrás: A szerző szerkesztése.

A válaszok alapján kialakuló rangsor jól tükrözi a települések, térségek versenyképességével foglakozó szakirodalom (*Enyedi* 1997, *Lengyel–Rechnitzer* 2000, *Lengyel* 2002) alaptézisét, amely szerint szükségszerűen *az életminőség áll a versenyképességi piramis csúcsán*. Ez alól – látszólag – kivételt képez a nagyvárosi kategória, hiszen ott a munkanélküliség csökkenése súlyosabb tényezőként szerepel, mint az egyéni életminőség alakulása – ugyanakkor átlagértékét tekintve nagyobb jelentőséget tulajdonítanak neki, mint bármelyik másik kategóriában. Az abszolút első hely tehát az életminőség alakulásának jut, má-

sodik helyre kerülnek a munkanélküliség csökkenése területén elért sikerek és harmadik helyre csúszik az egyéni jövedelmek elfogadható szintje. A *7. ábra* ugyanakkor azt is mutatja, hogy e három kategória nagyon szorosan összefügg, de nem mindegy, hogy a célpiramis csúcsára mit helyezünk.

Az általunk jelölt három kategórián túl további sikerfaktorokat is megjelölhettek a polgármesterek. Az egyéb kategóriát a válaszadók 10%-a jelölte, átlagosan nagy jelentőséget tulajdonítva a kiválasztott sikerfaktornak (ez természetes következménye a lekérdezés módjának). E kategóriák között találunk a helyi erőforrások állapotával kapcsolatos, zömében mérhető és összehasonlítható tényezőket, de nem mérhető, nehezen megfogható kategóriákat is (pl. imázs, jövőkép).

Az egyéb sikerfaktorok között felsorolt tényezők voltak:

- a helyi infrastruktúra állapota;
- a közbiztonság milyensége;
- a humáninfrastruktúra milyensége;
- a fiatalok általános helyzete;
- az elvándorlási hajlandóság mértéke;
- a hely imázsának alakulása,
- a helyi jövőkép megléte és milyensége;
- az önkormányzati gazdálkodás stabilitása,
- az önkormányzati pályázatok sikeressége,
- az önkormányzat otthonteremtő törekvésének sikeressége;
- egyéb gazdasági mutatók: nagybefektetők száma, vendégéjszakák száma, ingatlanárak növekedése, működő tőke betelepülése.

Összességében tehát elmondható, hogy a polgármesterek többségének véleménye szerint a települési önkormányzatoknak aktív, beavatkozó magatartással – lehetőségeikhez mérten – alakítaniuk kell a helyi gazdasági környezetet, mivel így tudják elősegíteni a helyi lakosság életminőségének javulását, illetve az egyéb helyi sikerfaktorok megfelelő alakulását, ugyanakkor a felsorolt települési siker- és kudarctörténetek jelzik, hogy az eltérő méretkategóriájú települések e feladat felvállalásához eltérő adottságokkal, lehetőségekkel és eszközrendszerrel rendelkezhetnek.

11.8. Összegzés

Az itt bemutatott empirikus vizsgálat során láthattuk, hogy *a települési önkormányzatok tervezési gyakorlatát* tekintve óriási lemaradások vannak a szükséges, az optimális, vagy akár a jogszabályban megkövetelt szinthez képest. A tervezés, főként a gazdálkodástervezés hiánya is hozzájárul ahhoz, hogy a települési önkormányzatok saját fejlesztéseik kivitelezése során a kormányzati tá-

mogatáspolitika aktuális prioritásaihoz igazodnak, vagy komoly tervező munka nélkül döntenek lényeges kérdésekről (vagyonértékesítés, infrastruktúra-fejlesztés stb.).

Problémaként jelentkezik még *az önkormányzati rendszer finanszírozási formája* és a települési önkormányzatok *elégtelen* mértékű *saját forrása.*

Ugyanakkor megoldást jelenthet a problémákra az *önkormányzati együttműködések* kiszélesítése, akár más önkormányzatok, akár a helyi vállalkozások, akár más helyi, térségi szereplők irányában, mivel az önkormányzatok csak irányítói, koordinálói, ösztönzői lehetnek a sikeres helyi gazdaságfejlesztési folyamatnak, azonban a többi gazdaságfejlesztési szereplő együttműködése nélkül maga a rendszer nem lehet életképes.

Elősegítheti továbbá a sikeres helyi kezdeményezések végrehajtását a megfelelő *szervezeti, személyi háttér* biztosítása a polgármesteri hivatalokban, vagy a feladatellátásra feljogosított külső szervezeteknél.

Az elemzés során számos aspektusát vizsgáltuk a magyar települési önkormányzatok helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatának. A települések méretük, adottságaik, önkormányzati menedzsmentjük függvényében eltérőképpen használják ki a szabályozási háttérből fakadó és a települési adottsághoz kötődő lehetőségeket. Láttuk, hogy más-más tényezők lehetnek hangsúlyosak a különböző települések fejlesztési stratégiájában, és a célkitűzések megvalósításához eltérő eszközöket használhatnak. Vannak olyan önkormányzatok, amelyek aktívabbak a helyi gazdaságfejlesztési beavatkozások kezdeményezésében, az ehhez kötődő együttműködések kiépítésében, és látványos eredményeket képesek felmutatni. Vannak viszont olyanok is, amelyeknél a rendszerváltás óta eltelt időszak alatt – látszólag – nem történt előrelépés. Míg az előbbi kategória települései többségben a nagyvárosok köréből kerülnek ki, megállapítható, hogy minden méretkategóriában található a helyi gazdaságfejlesztésben aktívan részt vevő önkormányzattal rendelkező település. A helyi gazdaságfejlesztéshez köthető bárminemű kezdeményezés hiánya azonban csak a kisebb lakosságszámmal rendelkező településekre jellemző.

Összességében, a kutatásunk igazolta azt a hipotézisünket, hogy a klasszikus helyi gazdaságfejlesztési beavatkozások levezénylésére a nagyobb településeknek, a nagyvárosoknak vannak meg igazán az eszközei, és a kisebb települések csak a lehetőségeikhez mérten képesek speciális gazdaságfejlesztési kezdeményezésekben való részvételre. Az esetükben megoldást a térségi összefogás jelenthet – a stratégiakészítéstől elindulva egészen a végrehajtásig, a kivitelezésig.

A jövőben a helyi gazdaságfejlesztés gyakorlatának általánossá válásához fontosnak tartjuk *a nemzetközi gyakorlathoz igazodó helyi gazdaságfejlesztési feltételrendszer biztosítását,* mid a szükséges közösségi források, mind pedig a nélkülözhetetlen helyi gazdaságfejlesztési szereplők mozgástere, lehetőségei oldaláról.

12. VERSENYKÉPESSÉGI ELEMEK A HAZAI REGIONÁLIS STRATÉGIÁKBAN

12.1. A fejlesztési dokumentumok elemzése

Már az első területfejlesztéssel foglalkozó mértékadó külföldi (pl. *Lenart* 1961, *Friedmann–Alonso* 1964, *Meyer* 1964) és hazai (pl. *Perényi–Jankovich–Keresztély* 1956, *Gerle* 1962, *Perczel–Gerle* 1966) szakmunkák hangsúlyozták a területi tervezés, illetve a területi tervek dokumentálásának jelentőségét.[1]

Az elmúlt ötven esztendőben a regionális tudományokban bekövetkezett szemléletbeli és módszertani változások eredményeként a kezdeti parciális (mérnöki és geográfus) megközelítést komplex, folyamatorientált tervezés[2] váltotta fel, miközben a társadalmi, politikai változásokkal összhangban jelentős súlyponteltolódás következett be a tervezés cél-, eszköz- és intézményrendszerében.[3]

Az ötvenes években a területi tervezés a népgazdasági tervezésnek alárendelt, tanácsi tervezéssel volt azonos, ami gyakorlatilag néhány ágazat (pl. helyi ipar, mezőgazdaság, kulturális-szociális ágazat) terveinek megyei, járási és helyi tanácsokra való lebontását jelentette; így az ágazati beruházási dominancia mellett a területi szempontok kevésbé érvényesültek. Ennek az lett az „eredménye", hogy az 1940-es évek végén nagy lendülettel megindult regionális tervezést és az országrendezési kerettervet előkészítő vizsgálatokat évekre felfüggesztették, mert időszerűtlennek tartották.[4]

---

[1] „A regionális tervezés: több települést magába foglaló területi egységre kiterjedő tervezési művelet, amely a társadalmi – gazdasági funkciók – a termelés, az ellátás, a szolgáltatások, az igazgatás, stb. térbeli rendszerének a kialakítására, illetve fejlesztésére irányul – a népesség kedvező települési, ellátottsági, foglalkoztatottsági és üdülési feltételeinek, a területek és természeti kincsek célszerű felhasználásának, a termelőerők hatékony működésének biztosítása érdekében – a területrészek felhasználási módjának, a létesítmények helyének és kapcsolatainak, a települések szerepkörének és fejlesztési irányának meghatározása útján. A regionális tervezés alapvető célkitűzése a területi egészének olyan fejlesztése, amely biztosítja a termelőerők legjobban és leggazdaságosabban működő területi munkamegosztását és a lakosság emelkedő színvonalú és minden területen egyenletes ellátását munkahelyekkel, kommunális intézményekkel, árukkal, pihenési és kulturális lehetőségekkel, stb." (*Perczel–Gerle* 1966. 346. o.).

[2] A változáshoz nagymértékben hozzájárult a holisztikus szemlélet térnyerése, a szintetizáló, a társadalmi és a gazdasági folyamatokat együttesen kezelő látásmód kialakulása (lásd pl. ARL 1995, *Maurer* 1996, *Rechnitzer* 1998, *Miklóssy* 2000).

[3] Természetesen ez nem speciális magyar jelenség (vö. *Horváth* 1992, *Schmitz* 1999).

[4] Lásd részletesebben: *Perczel* 1989.

A politika az 1960-as évek elejétől újra teret adott a területi tervezésnek, amelynek középpontjába az erőforrások elosztását és optimális területi munkamegosztást állította. Bár ezek a területfejlesztési tervek változatlanul a népgazdasági szintű elképzelések területi vetületét tartalmazták, de fokozatosan kiegészültek azokkal a sajátságos célokkal, amelyek az egyes területi egységek közötti társadalmi és gazdasági fejlettség tekintetében meglévő különbségekből illetve az azok felszámolására irányuló törekvésekből adódtak.

Az 1989 után végbement hazai társadalmi, gazdasági modellváltás következményeként megszűnt a korábbi (a 80-as években jórészt formalizmusba fulladt) tervezési gyakorlat, átmeneti bizonytalanság után először megyei szintű programok születtek, amelyek az átalakulásból származó válságok kezelésére helyezték a hangsúlyt.

Az ekkor született területfejlesztési stratégiák többsége valójában parciális strukturális válságkezelésre tett javaslatot (pl. bányabezárás, kohászati leépítések, a korábbi mezőgazdasági struktúra felbomlása miatti munkanélküliség kezelésére tett javaslat); ajánlásaik jórészt „tankönyv ízű" volt, eltérés csak a probléma kezelés forrásigényében mutatkozott.[5] (Ezek, a ma már kortörténeti jelentőségű dokumentumok jórészt feldolgozatlanok, holott hozzájárulhatnának az 1990-es évek gazdaságpolitikai bolyongásainak jobb megértésén túl, mind az ágazati, mind pedig a területi gazdasági változások jobb megértéséhez. Ezért is érdemes lenne ezeket összegyűjteni és archiválni, amíg elérhetőek!)

Jelentős változás következett be a tervezésben is. Amíg hazánkban a területfejlesztési tervek készítése korábban egy szűkebb szakmai elit feladata volt, 1989 után megindult a „programkészítés társadalmasítása", ami átmeneti szakemberhiányt (és nem egy esetben a „megélhetési programkészítésből" adódó gyermekbetegséget idézett elő).

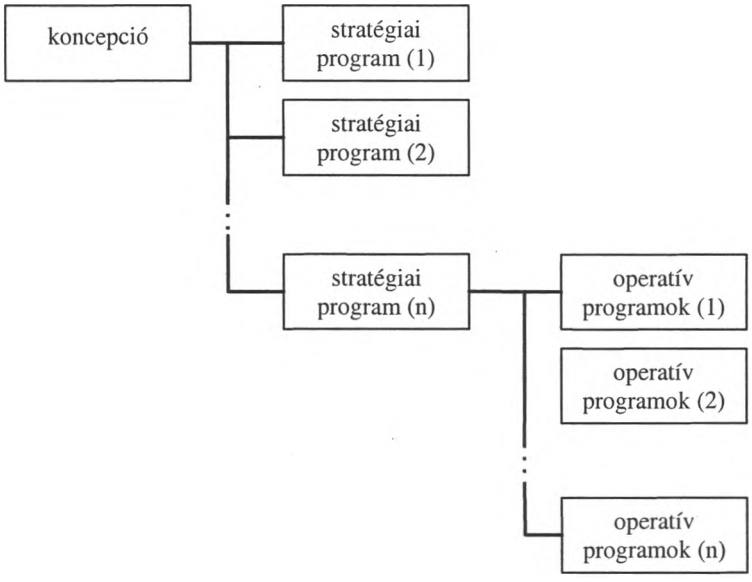
Az 1996. évi XXI. területfejlesztési törvény mennyiségi és bizonyos minőségi változásokat involvált tervkészítésében, kialakult a tervek hierarchikus rendszere, megindult az új típusú intézményi háttér kiépítése; robbanásszerűen nőtt a programkészítésben érdekeltek száma. A tartalmi követelmények rendeleti szabályozása (XVIII/1998. (VI. 25.) KTM rendelet) vitathatatlan előrelépést hozott, mert hozzájárult a programok hierarchiájának kialakításához (*1. ábra*), komplexitásának növeléséhez.

---

[5] Ebben az időben Borsod-Abaúj-Zemplén megye töltötte be az „állatorvosi ló" szerepét. A térség szerkezeti átalakítására, a foglalkoztatási helyzet javítására 1990-1994 között 17 program készült, amelyből alig valósult meg valami, részben a munkák színvonala, másrészt a politikai szándék hiánya miatt. Igazolódni látszik *Heigl* (1985) megállapítása, hogy „a nemzetközi tapasztalatok szerint a központi akciók önmagukban eredménytelenek. A válsághelyzetek megoldása csak a különböző problémákat komplex módon kezelő, a helyi sajátosságokat messzemenően figyelembe vevő, a helyi kezdeményezéseket felkaroló térségi stratégia kidolgozásának és megvalósításának a függvénye" (*Heigl* 1985, 113. p.).

1. ábra

Tervezési dokumentumok hierarchiája

Az érdekeltek számának növekedésével (különösen a '90-es évek közepétől) nőtt a programok (*1. táblázat*) és a programkészítő szervezetek száma. Az áttekintett 753 dokumentum többségét, számszerűen 412 darabot 97 hazai, 17 külföldi vállalkozás jegyezte; 83-at a Magyar Tudományos Akadémia intézetei (Regionális Kutatások Központja, Világgazdasági Kutatóintézet, Földrajztudományi Kutatóintézet, Szociológiai Kutató Intézet), 151-et egyetemi és főiskolai tanszékek (pl. Budapesti Gazdasági és Műszaki Egyetem, Miskolci Egyetem, Budapesti Közdaságtudományi Egyetem, Szent István Egyetem, Debreceni Egyetem, Károly Róbert Főiskola, Szegedi Egyetem), továbbá a VÁTI (107 db) készítette.

A „legtervezettebb" megye Borsod-Abaúj-Zemplén, az elmúlt 15 évben összesen 65 koncepció és program készült a helyi gazdaság átalakítása, a foglalkoztatási viszonyok javítása stb. céljából. Utána Bács-Kiskun megye következik 46 tervvel. (A megyék gazdasági teljesítménye ennek ellenére tartósan az országos átlag alatti, ami nyilván valamilyen mértékben összefügg a dokumentumokban foglaltak kidolgozatlanságával, általánosságával is.)

1. táblázat

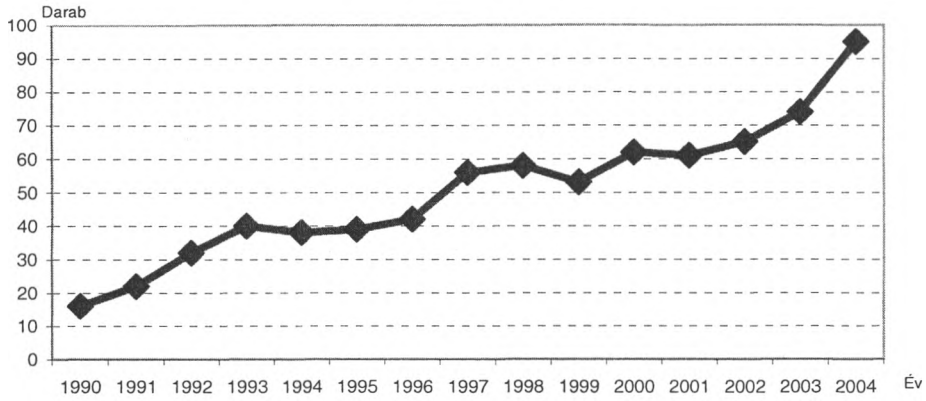
Funkcionális és integrált fejlesztési stratégiák és programok területi megoszlása, 1990–2004

Megye	Közép-Magyarország		Észak-Dunántúl			Dél-Dunántúl			Nyugat-Dunántúl			Észak-Magyarország			Észak-Alföld			Dél-Alföld			Összesen
	Budapest	Pest	Fejér	Komárom-Esztergom	Veszprém	Baranya	Somogy	Tolna	Győr-Moson-Sopron	Vas	Zala	Borsod-Abaúj-Zemplén	Heves	Nógrád	Hajdú-Bihar	Szabolcs-Szatmár-Bereg	Jász-Nagykun-Szolnok	Bács-Kiskun	Békés	Csongrád	
1990	2				2	2	2	1	2	2		3									16
1991	1	2	1	1		3	1		2		1	3	1	1	1			3		1	22
1992		2	1	1	2	1	1	3	3		1	3	2	1	2		2	2	2	3	32
1993		1	2	1		2	3	1	1	2	4	4	2	2	2	2	3	3	1	4	40
1994	1	1	1		1	3	3	2	2	1	1	4	1	2	2	3	3	4	1	2	38
1995	2	2	1	1	1	2	1	1	1	1	5	3	2	2	2	3	2	3	2	2	39
1996	3	1	3	1	2	1	2	2	1	2	2	5	3	1	3	3	1	2	2	2	42
1997	4	3	4	2	2	4	4	2	2	2	2	6	1	3	1	3	2	3	1	5	56
1998	6	3	3	2	2	2	3	2	3	3	2	4	3	4	4	4	2	2	1	3	58
1999	3	4	2	2	2	3	2	2	6	3	3	3	2	4	2	2	2	2	2	2	53
2000	5	3	3	2	3	5	4	2	4	3	2	4	3	3	3	3	2	3	2	3	62
2001	2	2	2	4	3	1	3	2	4	5	2	5	3	2	3	5	3	4	2	4	61
2002	4	4	3	2	3	2	3	4	3	3	4	4	2	2	3	6	3	5	3	2	65
2003	6	4	4	3	3	3	3	3	4	3	3	6	2	6	4	4	3	4	3	3	74
2004	6	6	3	4	4	4	6	5	5	5	5	8	3	3	4	5	3	6	4	6	95

Megjegyzés: n. a. = nincs adat. *Forrás*: Saját összeállítás.

2. ábra

Az 1990–2004 között készült hazai területfejlesztési dokumentumok számának évenkénti megoszlása

A tervek kétharmada 1995 után készült,[6] ami a gazdaságpolitikai súlypont-eltolódásokon túl összefügg azzal, hogy az elmúlt években az egyes térségek újraértelmezték helyzetüket, ismételten kísérletet tettek céljaik és törekvéseik újrafogalmazására.

A területfejlesztési tervek iránti igényekre élénkítően hatott az 1996. évi XXI. tv. 2004. évi módosítása, amely öt szintűvé (ország, régió, megye, kistérség és település) alakította a tervhierarchiát és a területfejlesztési eszközök és feladatok megoldása érdekében újabb szervezeti rendszert (a kistérségi fejlesztési tanácsokat) hozott létre (*3. ábra*).[7]

Ennek eredményeként a regionális és megyei szintű terveken túl számos kistérségi fejlesztési program készült (*2. táblázat*).

A '90-es évek közepén a területfejlesztési programok célrendszerében újabb változás következett be. A korábbi válságkezelést, rehabilitációt, revitalizációt preferáló törekvések helyett egyrészt a felzárkóztatás, a kiegyenlítés, a területi gazdasági, infrastrukturális, stb. aránytalanságok felszámolása, másrészt a gazdasági szerkezet átalakítása, tőkebevonási törekvések, a foglalkoztatási helyzet javítása került előtérbe. A versenyképességi elemek csak az évtized végén jelentek meg a regionális fejlesztési tervek céljai és programelemei között. (Kivétel a

[6] Az MTA RKK 1995. évi kutatási jelentésében még a hazai területfejlesztés egyik gyenge pontjaként a „területfejlesztési stratégia hiányát" jelölte meg (*Illés* 1995). Más kérdés, hogy a mennyiségi szemlélet nem jelenti minden esetben a minőségi elvárásoknak való megfelelést is.

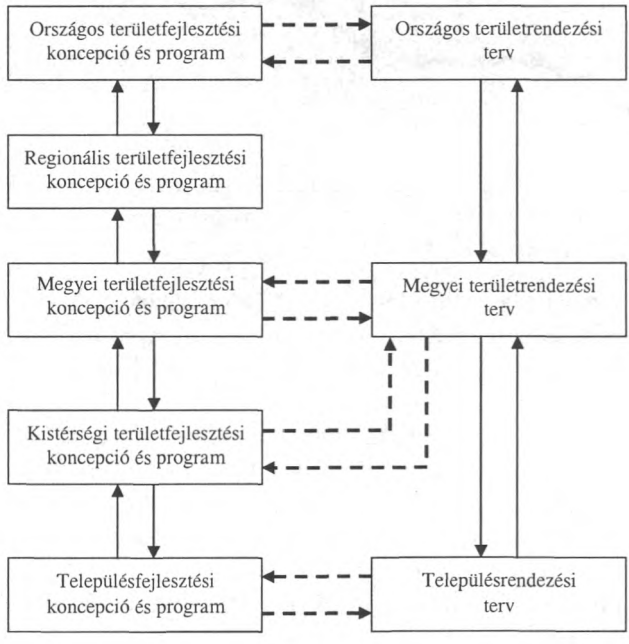
[7] A kistérségi fejlesztési tanácsok feladata az adott terület területfejlesztési koncepciójának, programjainak elfogadása, a programok megvalósításához szükséges pénzügyi terv elfogadása, a realizálásához szükséges források megteremtése és megvalósítása.

Dél-dunántúli régió, amelynek az 1994-es területfejlesztési programjában már célként fogalmazódott meg a „versenyképes gazdasági szerkezet" kialakítása).

Fokozatos változás figyelhető meg 1998 után; mind többször jelenik meg a „versenyképesség", s mind gyakoribb (az általánosságokon túl) a versenyképes helyi gazdaság megteremtését célul kitűző programok száma.

3. ábra

Tervezési dokumentumok és kapcsolataik

2. táblázat

Kistérségek területfejlesztési programjai (2004. szeptember)

Régió	Kistérségek száma	Kistérségi területfejlesztési programok száma
Közép-Magyarország	15	6
Nyugat-Dunántúl	22	4
Dél-Dunántúl	24	5
Közép-Dunántúl	26	8
Észak-Magyarország	28	3
Észak-Alföld	27	3
Dél-Alföld	25	9

Forrás: Saját összeállítás.

A kutatás az 1998-2004 között készült magyar regionális és megyei (*3. táblázat*) fejlesztési dokumentumok (koncepciók, stratégiák, programok) a területi versenyképességet befolyásoló elemeinek feltárására, vizsgálatára, összehasonlítására irányult.[8]

3. táblázat

Vizsgálatba bevont területfejlesztési dokumentumok száma, 1998–2004

A dokumentum jellege		száma, db
Regionális	fejlesztési koncepció	7
	fejlesztési terv, program	15
Megyei	fejlesztési koncepció	19
	fejlesztési terv	26
	fejlesztési program	36
Összesen		118

A vizsgált 118 dokumentum mindegyikét az illetékes grémium (regionális- és megyei területfejlesztési tanács) jóváhagyta. Bár a területfejlesztési törvény világosan definiálja az egyes tervtípusok funkcióját, az alkalmazás során ma is van némi bizonytalanság, mint azt munkánk során tapasztaltuk. A tisztánlátást a dokumentumok megnevezése sem segíti; a koncepció és stratégia fogalmi elhatárolásában mutatkozik a gyakorlatban a legtöbb értelmezésbeli pontatlanság. Néhány esetben a koncepciónak nevezett dokumentum is tartalmaz programokat, illetve projekteket; más esetben a megyei program dokumentumának készítői néhány oldalban megfogalmazták a koncepciót is.

A dokumentumok regionális eloszlásában kiugró különbségek nincsenek (*4. ábra*). 2004-ben valamennyi hazai régió és megye rendelkezett területfejlesztési stratégiával és programmal, a kistérségi szintű lefedettség (2004. szeptember 1-jei állapot) 38%-os volt.

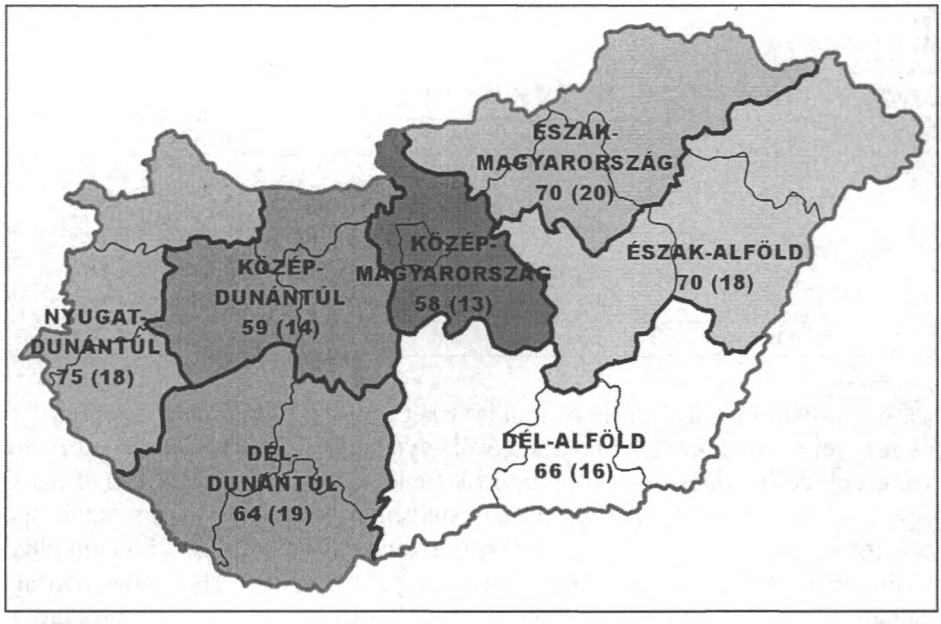
A dokumentumok többsége különösen a kezdeti időszakban vertikális és horizontális problémakezelésre törekedett; 2000 után mind több részterületi program készül (*4. táblázat*).

Az elmúlt tíz évben végbement programkészítési hullám eredményeképpen megközelítőleg 10 ezer oldal terjedelmű, célkitűzéseiben, tartalmában, üzenetében, hatásaiban, színvonalában, kidolgozottságában, forrásigényében, stb. rendkívül heterogén területfejlesztési dokumentum készült.

[8] A felmérés során a regionális versenyképességet *Lengyel* (2001) piramismodelljének öt tényezője (kutatási és technológiai fejlesztés, kis- és középvállalkozások hatása, közvetlen külföldi befektetések, infrastruktúra és humán tőke, intézmények és társadalmi tőke) alapján értelmeztük.

4. ábra

1998–2004 között készült területfejlesztési programok regionális megoszlása (zárójelben a vizsgált programok száma)

A dokumentumok összehasonlítását öt szempont (helyzetvizsgálat megalapozottsága, a térség versenyképességének pozicionálása, a jövőkép és a célok versenyképességének értékelése, a fejlesztési irányok és a várható hatások minősítése, valamint a megvalósítás eredményei) alapján végeztük.[9] Ennek során külön súlyt fordítottunk a regionális versenyképességet meghatározó összetevőkre, illetve ahol erre lehetőség volt, a dokumentumok utóéletének, közvetlen és közvetett hatásainak vizsgálatára. A minősítés az első négy szempont esetében értékskála alapján (a leggyengébb minősítést az 1-es, a legjobbat az 5-ös osztályzat fejezte ki) történt; a megvalósítás eredményének összegzésére a programkészítők tapasztalatai alapján vállalkoztunk.

[9] A programok áttekintésében és minősítésében közreműködött *Dr. Bakos István, Dr. Tóthné dr. Szita Klára, Győrffy Ildikó, Halász Ádám, Kneisz Ildikó, Kuttor Dániel, Nagy Zoltán, Péter Zsolt, Zsúgyel János.*

4. táblázat

Vizsgált (1998–2004) területfejlesztési dokumentumok jellege

Megnevezés	Regionális területfejlesztési koncepció	Megyei területfejlesztési koncepció	Közlekedésfejlesztési koncepció	Megyei területfejlesztési stratégia	Regionális innovációs stratégia	Agrár- és vidékfejlesztési program	Idegenforgalmi program	Hulladékgazdálkodási program	Környezetvédelmi program
Közép-Magyarország	*	*	*	*	*		*	*	
Közép-Dunántúl	*	*		*					
Dél-Dunántúl	*	*	*	*	*			*	*
Nyugat-Dunántúl	*	*		*	*				
Észak-Magyarország	*	*		*			*	*	*
Észak-Alföld	*	*	*	*		*	*		
Dél-Alföld	*	*		*		*	*		*

Forrás: Területfejlesztési programok alapján saját összeállítás.

Az elemző munkát nehezítette, hogy

a) a dokumentumok ugyan publikusok, ennek ellenére a dokumentációk elérése mégsem olyan egyszerű, annak ellenére, hogy több forrásgazda is (a dokumentum kidolgozóján kívül pl. regionális fejlesztési tanácsok, illetve munkaszervezeteik, továbbá a VÁTI, a Miniszterelnöki Hivatal) elvileg archiválja. A dokumentumok internetes elérhetősége (szemben pl. az osztrák és a német gyakorlattal) rendkívül szegényes; regionális szinten alig 50%-os, megyei szinten még alacsonyabb, 25% körüli; kistérségi dokumentumok esetében (2004. szeptemberi állapot) alig éri el a 15%-ot.[10] (Nyilván ez azt is jelenti, hogy a projekteknek a programokhoz való illeszkedése ma is jórészt formális; a projektek benyújtói a hozzáférhetőség hiánya miatt nem, vagy csak címszó szerűen ismerik a programot.)

b) a programok utóéletének, még inkább hatásainak nyomon követése ma még esetleges, az erre vonatkozó adatok hiányosak (annak ellenére, hogy a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény

[10] Esetenként az a benyomás alakult ki bennünk, hogy a programok nyilvánossága és minősége szoros korrelációs kapcsolatban áll egymással; a gyenge terveket ma már a készítőik, illetve készíttetőik sem szívesen teszi közzé!

kötelezi a kormányt, hogy a területi folyamatok alakulásáról és a területfejlesztési politika érvényesüléséről szóló beszámoló elkészítésére, a hatásvizsgálatok finoman fogalmazva elég szerények).[11]

12.2. Versenyképességi potenciál vizsgálata

A területfejlesztési dokumentumok helyzetvizsgálatának értékelésére kilenc szempont alapján került sor. A kérdésekben megfogalmazottak mindegyike direkt, vagy indirekt formában hatással van a versenyképességre (*5. táblázat*).

5. táblázat

Területfejlesztési dokumentumok (1998–2004) helyzetvizsgálati megalapozottságának értékelése

	Kérdés	Minősítés
1.	Teljes körű volt-e a külső környezet vizsgálata?	3,8
2.	Teljes körű volt az adottságok vizsgálata?	4,2
3.	Készültek SWOT-elemzések?	5,0
4.	Számszerűsítették a térség erőforrás-változásainak tendenciáit?	4,1
5.	Számszerűsítették a térség demográfiai tendenciáit?	4,2
6.	Vizsgálták a térség környezeti terhelésének változásait?	2,6
7.	A SWOT megállapításait számításokkal, elemzésekkel stb. támasztották alá?	2,8
8.	Ismerték a térség korábbi fejlesztési, rendezési dokumentumait?	3,5
9.	Kellő mennyiségű és megbízhatóságú releváns információ állt a helyzetvizsgálathoz rendelkezésre?	4,0
10.	Számba vette a helyzetvizsgálat a térség gazdasági versenyképességét meghatározó elemzéseket?	2,4

[11] A beszámoló tartalmát az Országos Területfejlesztési Koncepció definiálja, amit az Országgyűlés 35/1998. (III. 20.) számú határozatával fogadott el és két évente kell elkészíteni. Területi szintjei a településszintű adatok aggregációjával a kistérségi, megyei és regionális léptékhez igazodik; adatbázisa a KSH településsoros adatain alapul, amelyet az egyes tárcák, az APEH, az önkormányzatok és különböző szakmai kutatóhelyek adatai egészítenek ki.
Az első beszámoló – amely három részből áll – 2000 áprilisában készült el. Az első kötetében a területfejlesztés fő stratégiai céljainak megvalósulására, az eszköz- és intézményrendszer kiépítésére, a területfejlesztéssel összefüggő ágazati fejlesztési prioritásokra vonatkozó alapvető megállapítások jelentek meg. Második kötete az összefoglaló megállapítások indokolását, adatszerű alátámasztását és az összefüggések elemzését tartalmazta; a harmadik részét azok a részletes háttértanulmányok alkotják, amelyeken az összefoglaló kötet és a melléklet megállapításai alapultak.

A területfejlesztést a tanult szakma biztonságával gyakorlók számának növekedése[12] egyértelműen megfigyelhető a vizsgált programok helyzetvizsgálati megalapozottságában, a teljességre törekvésben. Szembetűnő ugyanakkor, hogy a dokumentumok helyzetvizsgálati része változatlanul a komparatív előnyök (pl. olcsó munkaerő, szabad munkaerő kapacitás, szabad gyártási kapacitás, üres gyártócsarnok, jó elérhetőség, keleti piacok közelsége, stb.) bemutatására helyezi a hangsúlyt, sokkal kisebb figyelmet szentel az innovációs háttér, a K+F helyek, a beszállítói kapcsolatok kialakítási lehetőségeinek a helyi „tudásbázis" bemutatására.

További hiátus a tendenciák számszerűsítése, legjobb esetben a demográfiai és a GDP adatok változására korlátozódik; a helyzetvizsgálatot megalapozó megállapítások túlzottan verbálisak (ma sem ritka, hogy a tényállapotot a program készítői egyetlen számadat, illetve annak forrás megjelölése nélkül végzik).

Legteljesebb a dokumentumokban az élő- és élettelen természet állapotának vizsgálata, ugyanakkor a legkevésbé kimunkált a természeti környezet területi folyamatainak változásával kapcsolatos adatállomány elemezése.

A helyi viszonyok tárgyalásában ma is parciális helyet foglal el a szakismereti potenciál bemutatása; az esetek többségében nem képezi az elemzés tárgyát a képzőhelyek szakmaspecifikus kapacitása, sem pedig a potenciális innovációs kapacitások feltárása.

12.3. A térség versenyképességének pozicionálása

A siker végső soron a teljesítmény (pl. kutatás- és fejlesztés eredményei és hozzáadott értéke, közvetett és közvetlen foglalkoztatottsága, stb.), az életszínvonal (pl. jövedelmi viszonyok stb.) és az életminőség (pl. humán fejlettségi index stb.) alapján fejezhető ki (*Lengyel* 2001), illetve ezeknek a mutatóknak az összehasonlítása alapján állíthatók fel versenyképességet bemutató rangsorok.

A térségek versenyképességi helyzetének pozicionálását alapvetően két tényező akadályozza. Egyrészt a KSH területi adatsorai nem vagy csak érintőlegesen tartalmazzák ezeket az adatokat, ezért adatfelvételezésekre lenne szükség, ami részben módszertani, másrészt idő hiányában elmarad. Másrészt gondot jelent az adatok beszerezhetősége és az eltérő szinten és időpontban mért értékek miatti összevethetősége. A tervtanulmányok többsége ezért a területi GDP-re, a foglalkoztatottsági és jövedelmi mutatókra korlátozta a térség pozicionálására vonatkozó vizsgálatait. Három régió (Nyugat-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Észak-

[12] Az elmúlt 15 esztendőben a területfejlesztési ismeretek oktatása több felsőoktatási intézményben (pl. Pécsi Egyetemen, Széchenyi István Egyetemen, Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, Debreceni Egyetemen, Miskolci Egyetemen, Szegedi Egyetemen) nyert polgárjogot graduális, illetve posztgraduális szinten.

Magyarország) területfejlesztési stratégiája tartalmaz csak a szociális helyzetre és az infrastrukturális ellátottság helyzetére vonatkozó országos összevetéseket. Ez utóbbi azért is szembetűnő, mert mindegyik tanulmány ugyanakkor kiemelten foglalkozott az infrastruktúra hiányosságaival, fejlesztésének szükségességével.

6. táblázat

Területfejlesztési dokumentumok (1998–2004) pozicionálásának megalapozottsága

	Kérdés	Minősítés
1.	Megtörtént a térség természeti adottságainak pozícionálása?	2,8
2.	Megtörtént a térség demográfiai pozícionálása?	3,6
3.	Megtörtént a térségben élők életkörülményeinek pozícionálása?	3,6
4.	Megtörtént a térség fajlagos bruttó hazai termék szerinti pozícionálása?	4,4
5.	Megtörtént a térség humán fejlettségi index szerinti pozícionálása?	2,2
6.	Megtörtént a térség innovációs potenciálja szerinti pozícionálás?	1,8
7.	Megtörtént a térség termelékenységi mutatók szerinti pozícionálása?	1,9
8.	Megtörtént a térség hozzáadott érték alapján történő pozícionálása?	1,3
9.	Megtörtént a térség környezeti helyzetének pozícionálása?	3,4
10.	Egyértelmű, hogy milyen pozíciójavulást (eredményeket) várnak a programtól?	2,8

A térségek pozícionálására vonatkozó adatok forrása szinte kizárólag a KSH; rosszul értelmezett adatvédelmi, illetve az utánajárás időigénye miatt az elemzések készítői ettől nagyobb adatszolgáltatási körrel csak négy (innovációs és környezetvédelmi stratégiák) esetében dolgoztak.[13]

12.4. Felzárkózás versus versenyképesség

Az 1998–2004 között készült területfejlesztési tervekben felismerhetőek azok a regionális politikai bizonytalanságok, amelyek nem találják a felzárkózás és a versenyképesség közötti kapcsolatot, illetve sajátságosan értelmezik azt. Mintha a versenyképesség növelése a nagyobb teljesítményű térségek privilégiuma lenne (a „példaképül" választott versenytárs ilyenkor valamelyik fejlettebb határon

[13] Minden bizonnyal megkönnyíti a tervezők helyzetét, hogy 2004 júniusában elkészült a VÁTI Kht.-nél a „Területi folyamatok alakulásáról és a területfejlesztési politika érvényesüléséről" összeállított jelentés részeként a „Természeti környezet területi folyamatainak alakulását" bemutató háttéranyag, amely kistérségi bontásban a levegő minőségére, a vízminőségre, a talajminőségre, a hulladékgazdálkodásra, a környezetbiztonságra és a természetvédelemre vonatkozó adatokat tartalmaz eltérő időpontokban.

túli, többségében osztrák régió), míg a leszakadt térségeknek fel kell először zárkózniuk. Ez utóbbi záloga pedig szinte kizárólag az infrastrukturális viszonyok (pl. úthálózat, stb.) fejlesztése lenne. (Ez a téveszme a kistérségi programok esetében úgy tűnik még erősebb.)

Az áttekintett 103 fejlesztési dokumentum leggyengébb láncszeme egyértelműen (mint azt a minősítés – *7. táblázat* – is igazolja) a jövőképpel, a fejlesztési irányok meghatározásával kapcsolatos elképzelések kidolgozottsága volt. A legtöbb dokumentum erre vonatkozó fejezte inkább a politika formálóinak „szájaízét", s kevésbé a dinamikus fejlődést megalapozó törekvéseket tükrözi vissza. (Mindössze 8 olyan dokumentummal találkoztunk, amely kísérletet tett a térségi K+F, az innováció-, a csúcstechnológia és a munkaerő képzettség dinamikus fejlesztésére!)

A tervek többsége öt stratégiai és 10-15 részcélt fogalmaz meg (*8. táblázat*).

Minden bizonnyal a megrendelő elvárásainak való megfelelés is közrejátszik abban, hogy a jövőképek óvatosan fogalmaznak, óvakodnak a remélt elmozdulások, változások empirikus megfogalmazásától.

7. táblázat

Területfejlesztési dokumentumok (1998–2004) jövőképének minősítése

	Kérdés	Minősítés
1.	Felmérték az érintettek elvárásait?	3,1
2.	Célok között megfogalmazódik a térség versenyképességének javítása?	2,3
3.	Egyértelmű, hogy melyik szektor, illetve ágazat fejlesztésétől várják a versenyképesség javulását?	2,1
4.	Szerepel a jövőképben csúcstechnológia térségi hasznosítása?	2,1
5.	Az innovációs technológia fejlesztése szerepel a célok között?	2,0
6.	Kialakult a területfejlesztésben érdekeltek között a jövőképre vonatkozó konszenzus?	3,8
7.	Reálisak a célok?	3,2
8.	Egyértelmű a célok közötti hierarchikus és kauzális kapcsolat?	3,0
9.	Összhangban vannak a fejlesztési célok az elvárásokkal?	3,6
10.	Mennyire sikerült az érdekcsoportok torzító hatásait kiszűrni?	2,0

Az 1998–2004 között készült regionális és megyei tervekben hangsúlyozottan jelent meg az európai regionális politikához való illeszkedés; kiemelt célelemként fogalmazódott meg: a térség innovációs- és a versenyképesség erősítése (*9. táblázat*).

Kevésbé kedvező azonban a kép, ha azzal szembesülünk, hogy a gazdasági szerkezet átalakításán belüli fejlesztési célkitűzések közel 30%-a a falusi turizmus

8. táblázat

A területfejlesztési elképzelések leggyakoribb stratégiai és részcéljai (1998–2004)

Stratégiai cél	Részcélok	Közép-magyar-országi régió	Közép-dunántúli régió	Dél-dunántúli régió	Nyugat-dunántúli régió	Észak-magyar-országi régió	Észak-alföldi régió	Dél-alföldi régió
Demográfiai helyzet javítása	• egészségügyi infrastruktúra javítása					*	*	*
	• migrációs egyensúly megteremtése	*	*					
	• születéskor várható élettartam növelése			*				
	• gyermekvállalási hajlandóság javítása	*			*			
Gazdasági szerkezet átalakítása	• beszállítói rendszerek, klaszteresedés támogatása	*	*	*	*	*	*	*
	• térségi turizmus fejlesztése				*			
	• inkubációs folyamat támogatása							
	• tudásintenzív ágazatok betelepülésének támogatása				*			
	• térség innovációs képességének növelése		*	*	*	*	*	
	• KKV-k innovációs képességének javítása			*	*			*
	• hagyományos ágazatok technológiai abszorpciós képességének javítása	*	*			*	*	
	• kutatási hálózatban való közreműködés	*	*	*	*	*	*	*
	• innovációs folyamat részelemeinek erősítése		*			*		
	• képzés-, átképzés ösztönzése			*		*	*	*
	• oktatási infrastruktúra fejlesztése	*		*	*			
	• termelő infrastruktúra (ipari parkok, vállalkozói övezetek) fejlesztése	*	*	*	*		*	
	• e-gazdaság és közigazgatás fejlesztése	*	*	*	*	*	*	*
	• logisztikai infrastruktúra fejlesztése	*	*		*			
	• tőkevonzó képesség javítása							

A táblázat a következő oldalon folytatódik.

A 8. táblázat folytatása.

Stratégiai cél	Részcélok	Közép-magyar-országi régió	Közép-dunántúli régió	Dél-dunántú-li régió	Nyugat-dunántúli régió	Észak-magyar-országi régió	Észak-alföldi régió	Dél-alföldi régió
Társadalmi kohézió erősítése	• civil szervezetek térségi identitást növelő törekvéseinek támogatása • hátrányos helyzetű csoportok társadalmi integrációja			* *	*	* *	*	* *
Térségi elérhetőség javítása	• úthálózat fejlesztések • regionális repülőtér fejlesztés • autópálya, autóút fejlesztések	* *	*	* *	*	* * *	*	* * *
Környezet minőségének javítása	• vezetékes közmű infrastruktúra fejlesztése • regionális hulladékgazdálkodás feltételeinek megteremtése	*	* *	*	*	* *	* *	* *

Forrás: Saját összeállítás.

9. táblázat

Az 1998–2004 között készült területfejlesztési programok célelemeinek megoszlása

Stratégiai cél	Megoszlás, %
Demográfiai helyzet javítása	13,0
Térségi identitás erősítése	4,0
Gazdasági szerkezet átalakítása	37,0
Társadalmi kohézió erősítése	19,0
Térségi elérhetőség javítása	21,0
Környezet minőségének javítása	6,0

versenyképességének javítását kívánja elérni. Hasonló arányban jelenik meg a KKV-kre vonatkozó kapacitásfejlesztős, telephelyi feltételek javítására vonatkozó javaslatok; igen szerények ugyanakkor a beszállítói hálózatok kialakítására, klaszterek szervezésére vonatkozó elképzelések.

12.5. Fejlesztési irányok és a várható hatások versenyképességének minősítése

A fejlesztési irányok és a várható hatások versenyképességének minősítését az Európai Regionális Fejlesztési Alap, STRIDE (Science and Technology for Regional Innovations and Development in Europe), valamint a SPRINT (European Community Stratégie Programme for Innovation and Technology Transfer) programjaiban megfogalmazottak alapján alapvetően négy szempontcsoport szerint végeztük el (*10. táblázat*):

a) mennyire járul hozzá a program a technológiai képességek megváltoztatásához, illetve mennyire dinamizálja ezeket a változásokat?
b) mennyire járul hozzá a program a technológiai és technikai részek csökkentéséhez?
c) elemezték-e a várható elmozdulásokat?
d) mennyire koherensek és megvalósíthatók a programok?

A programok többsége változatlanul a külföldi tőkevonzó képesség növelésére törekszik. Másrészt azt tapasztaltuk, hogy a térség (régió, megye) gazdasági teljesítménye és a versenyképesség növelésére irányultság között korrelációs kapcsolat van; mennél inkább elmaradott egy térség, annál kevésbé jelennek meg a húzóágazatok kialakítására vonatkozó elképzelések (mintha a tervezők elképzelésében az a téves kép alakult volna ki, hogy a gazdaság versenyképességének javítására csak az átlagosnál nagyobb teljesítményű térségek vállalkozhatnának, az átlagnál gyengébbeknek pedig a felzárkóztatást kellene céljaik között szerepeltetni).

10. táblázat

Területfejlesztési dokumentumok (1998-2004) fejlesztési irányainak és várható hatásainak minősítése

	Kérdés	Minősítés
1.	Mennyire újszerű és innovatív a korábbiakhoz képest a terv?	3,8
2.	Mennyire járul hozzá a program új technológiák és műszaki megoldások meghatározásához?	3,2
3.	Mennyiben járul hozzá a program a KKV-k innovatív képességének növekedéséhez?	2,9
4.	Mennyire segíti a program beszállítói hálózatok, klaszterek létrehozását?	3,1
5.	Mennyire járul hozzá a program nemzetközi hálózatokba történő beépüléséhez?	3,1
6.	Mennyire járul hozzá a program a tőkevonzó képesség javulásához?	4,0
7.	Mennyire járul hozzá a program a térségi output és exportképesség javulásához?	3,6
8.	Mennyire vannak összhangban a programok?	3,8
9.	Mennyire megalapozottak a program ex-ante hatásvizsgálatai?	2,1
10.	Mennyire járul hozzá a program a térség versenyképességének javulásához?	2,8

11. táblázat

Területfejlesztési dokumentumok (1998–2004) versenyképességi elemei

	Program megnevezése	Megoszlás, %
1.	KKV-k innovációs képességének javítása.	17,0
2.	Agrárágazatok versenyképességének javítása.	3,0
3.	Kutatási hálózatokban való együttműködés	6,0
4.	Képzés, átképzés ösztönzése.	12,0
5.	Beszállítói rendszerek, klaszterek kialakítása.	8,0
6.	Térségi turizmus fejlesztése.	16,0
7.	Inkubációs folyamat támogatása.	3,0
8.	Tudásintenzív ágazatok betelepítése.	4,0
9.	Termelő infrastruktúra (ipari parkok, vállalkozói övezetek) fejlesztése.	8,0
10.	e-gazdaság és közigazgatás fejlesztése.	6,0
11.	Logisztikai infrastruktúra fejlesztése.	9,0
12.	Térség elérhetőségének javítása.	11,0
	Összesen	100,0

Ugyanakkor szembetűnő, hogy az agrárágazatok versenyképességének növelésére vonatkozó konkrét elképzelések (még a hagyományos agrártérségek esetében is, mint pl. az alföldi régiók) alig jelentek meg! Esetenként úgy tűnt, hogy a fejlesztési programok készítői a már futó pályázati kiírások követelményeinek, s nem pedig a térség érdekeinek kívántak megfelelni (*11. táblázat*).

Amíg a Nyugat-dunántúli és a Dél-dunántúli régió fejlesztési dokumentumaiban önálló programként szerepel az innovációs potenciál erősítésével a térség versenyképesség javítása, az Észak-magyarországi régió 2003. évi programjaiban csak általános utalás található erre vonatkozólag.

Jelentős szemléletváltozást indukált a korábbiakhoz képest a Nemzeti Fejlesztési Tervhez (2004) kapcsolódó regionális elképzelések, amelyek már egyértelműbben nevesítik a versenyképesség javítását célzó programokat (*12. táblázat*).

12. táblázat

Regionális fejlesztési programok versenyképességi elemei (2004. szeptember)

Közép-magyarországi régió	Dél-alföldi régió	Észak-alföldi régió	Észak-magyarországi régió	Észak-dunántúli régió	Dél-dunántúli régió
– vállalkozások nemzetközi hálózatokban való részvétele – kutatóközpontok nemzetközi hálózatosodása	– termál klaszterek kialakítása – kutatási klaszteresedés – közlekedési infrastruktúra fejlesztése – bioenergia-programok – regionális tudásközpont létrehozása	– közlekedési infrastruktúra fejlesztése – KKV-k versenyképességének javítása – logisztikai szerepkör fejlesztése – K+F háttér fejlesztése	– közlekedési infrastruktúra fejlesztése (M3, M30) – regionális tudásközpont kialakítása – egészségügyi klaszterek létrehozása	– vállalkozási infrastruktúra fejlesztése – beszállítói hálózatok kialakítása – K+F erősítése – innovációs lánc alapelemeinek megteremtése, a K+F szektor és a technológiai transzfer fejlesztése – befektetési tanácsok, fejlesztési intézet létrehozása	– közlekedési infrastruktúra fejlesztése – gazdasági klaszterek szervezése – nemzetközi hálózatokba történő bekapcsolódás

Forrás: Regionális fejlesztési programok alapján saját összeállítás.

12.6. A megvalósítás tapasztalatai és eredményei

A népi bölcsességet némileg módosítva: minden program annyit ér, amekkora a hatása; jelen esetben a térség versenyképességét meghatározó indikátorok pozitív előjelű változása. Ebben a vonatkozásban ma még kevés adat állt rendelkezésünkre.

A vizsgált stratégiáknak és programoknak az életminőségre, életszínvonalra gyakorolt hatásait statisztikai adatokon alapuló számba venni (a programok többségének elfogadása óta mindössze 1–1,5 év telt el) nem volt lehetőségünk.

Tekintettel arra, hogy az érintettek többsége nem kívánta a programok megvalósulását értékelni, illetve a programok hatását többnyire az elnyert források nagyságával azonosította, a tapasztalatok és hatások összegzésére a dokumentumok összeállítóit kértük meg. A mintavételes alapon kiválasztott 30 tervező csoportból végül 24 adott kérdéseinkre értékelhető választ, összesen 46 stratégia, illetve program készítésének ismeretében. A kérdéseket (a korábbiaktól eltérően) négy fokozatú skála alapján kellett a válaszolóknak minősíteniük (1 = nincs információja; 2 = nem; 3 = részben; 4 = igen); a kérdések jellegéből adódóan így a leggyengébb osztályzat az 1-es, a legjobbat pedig a 4-es érdemjegy fejezi ki (*13. táblázat*).

13. táblázat

Területfejlesztési dokumentumok (1998-2004) készítésének és megvalósulásának minősítése

	Kérdés	Minősítés
1.	Ismeretei szerint megvalósultak a fejlesztési programban javasoltak?	2,2
2.	Sikerült a forrásokat a tervezett formában biztosítani?	2,1
3.	Bevonták a megvalósítás végrehajtásába?	2,2
4.	Megvan a végrehajtás társadalmi támogatottsága?	2,3
5.	Reális volt a programok költség-, idő- és forrásterve; rendelkeznek monitoring tapasztalatokkal?	2,3
6.	Kapott további megbízást megbízottjától?	2,3
7.	Kialakult munkakapcsolat a megbízó szakembereivel?	4,1
8.	Befolyásmentesen tudta feladatát megoldani?	3,5
9.	Igényt tartott a megbízó a folyamatos tájékoztatásra?	4,6
10.	Társadalmi vitára bocsátották a fejlesztési dokumentációt?	2,9

A területfejlesztési dokumentációk készítőinek válaszaiból, úgy gondoljuk, hogy a kis számú minta ellenére tipikus kép alakult ki. A válaszadóknak mindössze 35%-a volt tájékozott a fejlesztési elképzelések további sorsáról; a véle-

mények szerint programok alig 30%-a valósult meg az eredeti elképzelések alapján; a tervezőknek alig ötödét vonták be a megvalósítás későbbi fázisaiba.

Sajátságosan alakult a térség versenyképességének javítására vonatkozó javaslatok jövője. Úgy tűnik, hogy a beruházás-igényesebb infrastruktúra fejlesztések realizálódási foka jóval nagyobb, mint pl. a technológiai, termék innovációra irányuló törekvéseké.

12.7. Tanulságok, következtetések

Az elmúlt évtizedben hazánkban is felértékelődött a területfejlesztési programok jelentősége, ami jelez a koncepciók , stratégiák és programok nagy száma is. Ez akkor is figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy a döntéshozók ilyen irányú elvárásaikat nem kis mértékben befolyásolta, hogy kormányzati és az EU-forrásokhoz jutni e nélkül egyre nehezebb, másrészt a mennyiségi gyarapodás nem jelentette minden esetben a minőségi követelményeknek való megfelelést is.

Az 1998–2004 között készült területfejlesztési dokumentumok versenyképességi szempontok szerinti elemzése különösen annak tükrében fontos, hogy a kutatás-fejlesztés hazai lehetőségei a kilencvenes évek végére jelentősen visszaestek. Kutatóhelyek és intézetek szűntek meg, így aligha meglepő, hogy a gazdaság átrendeződése az alacsonyabb hozzáadott érték irányába mozdult. Ennek következtében korábban húzónak tekintett ágazatok helyzete rendült meg. A területi teljesítőképesség növelése aligha képzelhető el magasabb hozzáadott értéket megteremtő fejlesztési stratégiák és programok nélkül. Amelyik nagytérség erre képtelen, az tartós leszakadásra ítéli önmagát. A vizsgált dokumentumok alapján kialakult kép ma még eklektikus (*14. táblázat*).

14. táblázat

Regionális stratégiák minősítése (1998–2004)

Értékelési szempontok / Régió	Helyzet-vizsgálat	Pozicionálás	Jövő-kép	Hatás-vizsgálat	Dokumentáltság
Közép-Magyarország	4,3	3,6	3,6	2,0	3,8
Közép-Dunántúl	4,6	3,1	3,6	2,3	3,1
Dél-Dunántúl	4,4	4,1	4,1	2,2	4,8
Nyugat-Dunántúl	4,7	4,3	4,3	2,1	4,8
Észak-Magyarország	4,4	3,7	3,1	1,4	3,4
Észak-Alföld	4,4	3,2	3,1	1,0	3,3
Dél-Alföld	4,1	3,1	3,1	1,0	3,1

Erősségek:

- valamennyi hazai régió és megye rendelkezik jóváhagyott területfejlesztési tervvel, a kistérségi lefedettség 38%-os;
- területfejlesztési ismeretekkel rendelkező szakembergárda;
- hazai területi versenyképességi kutatások eredményei, nemzetközi ismertsége és hozzáférhetősége.

Gyenge pontok:

- a kutatási eredmények ellenére a gyakorlati szakemberek ma még nem beszélnek egy nyelvet a területi versenyképesség értelmezésekor;
- a kistérségi programokban a versenyképesség növelését célzó törekvések alulreprezentáltak;
- a K+F kérdések a programokban alul reprezentált.
- a hálózati együttműködések kialakulatlansága;
- a fejlesztési prioritások súlyozatlansága;
- a versenyképességet igazoló empíria hiánya;
- az ex ante elemzések hiánya;
- a versenyképességet befolyásoló programok összehangolatlansága;
- a programok koordinációjának esetlegessége.

Veszélyek:

- az állami pénzalapok versenyképességi prioritáshoz rendelésével a hátrányos helyzetű térségek leszakadása nő;
- a versenyképességi prioritások erősítése politikai, társadalmi feszültségeket indukál.

Lehetőségek:

- ágazati versenyképességi prioritások kidolgozása, hatástanulmányok készítése;
- KKV-k versenyképességi prioritásainak nevesítése;
- területi versenyképességi kutatások eredményeinek a felsőoktatás ismeretanyagába történő beépítése.

A vizsgált hét esztendő (1998–2004) dokumentumainak elemzése alapján néhány további tanulság:

a) Úgy tűnik, túl vagyunk az 1990-es évek elején jelentkező gyermekbetegségeken: a programok színvonala, kidolgozottsága, céltudatossága (nem kis mértékben a felsőfokú képzések hatására) érezhetően javult!
b) Az elmúlt években a területfejlesztésben érintettek és a politika (a hazai infrastruktúra hiányosságai, másrészt a könnyű kommunikálhatósága és

populizmusa miatt) könnyen azonosult a területi kiegyenlítés céljaival. Kérdéses, hogy milyen támogatást ad (illetve kap) a jóval nagyobb teljesítményelvárású versenyképességi prioritás?

c) Számos vargabetű után úgy tűnik megerősödőben van a regionális fejlesztés decentralizált intézményrendszerének személyi bázisa, amely képes a tervhierarchia áttekintésére és az azzal összhangban lévő projekthalmazok monitorizálására; súlyos hiba lenne ennek felszámolása vagy képességeinek adminisztratív feladatok ellátására való korlátozása!

d) A pozitív tendenciák erősödésére alapvető szemléletváltásokra van szükség: a jelenleginél jóval nagyobb hangsúlyt kell kapnia a tervekben és a programokban a régióspecifikus versenyképességi elemeknek. A tervezési klisékben gondolkodás és a „maszatoló" forráselosztás helyett a jelenleginél karakteresebb súlypontok kijelölésére; határozottabb térségi fejlesztési beavatkozások megfogalmazására van szükség.

Nyilván ez a törekvés nem mindig esik egybe a politikai holdudvarok reményeivel, igényeivel. Ezért intellektuális változásokra, morális tisztulásra van szükség; talán van rá reményünk!

IRODALOM

Agenda 2000. For a Stronger and Wider Europe. Brussels, European Commission. 1997.

Alvincz J. – Szűcs I. 1998: *Az élelmiszergazdaság szerkezete.* Agrárgazdasági Tanulmányok. Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.

Alvincz J. – Tanka E. (szerk.) 2001: *A földbirtok-politika intézményes fejlesztése.* II. kötet., Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.

ARL 1995: Zukunfstausgabe Regionalplanung. Band 200. Hannover, Akedemie für Raumforschung und Landesplanung.

Asheim, B. T. 2001: Localised learning, innovation and regional clusters. In: Mariussen, A. (ed.): *Clusters Policies – Cluster Development?* Stockholm, Nordregio Report. 2. 39–58. o.

Asheim, B. T. – Isaksen, A. 1997: Location, Agglomeration and Innovation: Towards Regional Innovation Systems in Norway? – *European Planning Studies.* 3. 299–330. o.

Audretsch, D. B. – Feldman, M. P. 1996: R&D spillovers and the geography of innovation and production. – *American Economic Reviev.* 3. 630–640. o.

Bakos I. 1999: Az ültetvényméret kialakításának üzemszervezési szempontjai. – *Kertgazdaság.* 3. 28–35. o.

Balchin, P. – Sýkora, L. – Bull, G. 1999: *Regional Policy and Planning in Europe.* London, Routledge.

Barsi B. 2002: Egy kisváros helyzete az információs társadalomban. – *Tér és Társadalom.* 3. 85–102. o.

Barsi B. – Csizmadia Z. 2001: Egy nagyváros helyzete az információs társadalomban. – *Tér és Társadalom.* 2. 147–172. o.

Barta Gy. 2002: *A magyar ipar területi folyamatai, 1945-2000.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Barta, Gy. 2002: Strong regional competition – weak co-operation. Attempts at „bottom up" co-operation and contradictions in governmental efforts in Hungary. – *European Spatial Research and Policy.* 1. 5–21. o.

Bartelmus, P. 2003: Dematerialization and capital maintenance: two sides of the sustainability coin. – *Ecological Economic.* 1. 61–81. o.

Bartolics I. – Sallai Gy. – Schmideg I. 2001: *Az infokommunikációs szektort ért világgazdasági változások várható hatásai.* Európa Tükör Műhelytanulmányok. 58. kötet.

Batey, P. W. J. – Friedrich, P. 2000: Aspects of regional competition. In: Batey, P. W. J. – Friedrich, P. (eds.): *Regional Competition.* Berlin, Springer. 3–33. o.

Begg, I. (ed.) 2002: *Urban Competitiveness. Policies for Dynamic Cities.* Bristol, The Policy Press,

Begg, I. 1999: Cities and competitiveness. – *Urban Studies.* 5–6. 795–809. o.

Beluszky P. 1967: A magyar városok központi szerepköre. – *Statisztikai Szemle.* 3. 542–563. o.

Beluszky P 1999: *Magyarország településföldrajza. (Általános rész).* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Beluszky P. 2000: Adalékok a városállomány 1990 utáni átalakulásához. – In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 115–129. o.

Beluszky P. – Győri R. 1999t: A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. – *Tér és Társadalom*. 1–2. 1–30. o.

Beluszky P. – Győri R. 2004: Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században). – *Tér és Társadalom*. 1. 1–41. o.

Beluszky P. – Győri R. 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Beluszky P. – Kovács Z. – Olessák D. (szerk.) 2001: *A terület- és településfejlesztés kézikönyve*. Budapest, CEBA Kiadó.

Benet I. 1997: *Rendszerváltás és agrárgazdaság*. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. II. Az agrárium helyzete és kilátásai. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Benko, G. 2002: *Regionális tudomány*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Bennett, R. J. – Krebs, G. 1991: *Local Economic Development. Public–Private Partnership Initiation in Britain and Germany*. London, New York, Belhaven Press.

Bernát T. – Bognár F. – Ferenczi T. – Laczkó I. 1997: *A magyar mezőgazdaság területi szerkezetének változásai*. Budapest, Agroinform Kiadóház.

Boncz I. 2002: Regionalizmus a magyar egészségügyben. – *Egészségügyi Menedzsment*. 6. 59–84. o.

Bora Gy. – Korompai A. 2001: *A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza*. Budapest, Aula Kiadó.

Bökeman, D. 1999: *Theorie der Raumplanung*. München, Oldenburg Verlag.

Boros T.-né (összeáll.) 2004: Két új ökológiai fogalom, a „természeti tőke" és a "környezeti fenntarthatóság" értelmezése és alkalmazása gyakorlati problémákra. – *Műszaki Információk – Környezetvédelem*. 9–10. 3–23. o.

Buday-Sántha A. 2001: *Agrárpolitika – vidékpolitika*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Buday-Sántha A. 2002: *Környezetgazdálkodás*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Buday-Sántha A. 2002: *Környezetvédelem – vidékfejlesztés – agrártermelés*. (Habilitációs előadások 4.)

Pécs, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara. Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.

Budd, L. – Hirmis, A. K. 2004: Conceptual Framework for Regional Competitiveness. – *Regional Studies*. 9. 1015–1028. o.

Buzás Gy. – Nemessályi Zs. – Székely Cs. (szerk.) 2000: *Mezőgazdasági üzemtan*. I. Budapest, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó.

Camagni, R. 2002: On the concept of territorial competitiveness: sound or misleading? – *Urban Studies*. 12. 2395–2411. o.

Camagni, R. (ed.) 1991: *Innovation Networks: Spatial Perspectives*. London – New York, Belhaven Press.

Capello, R. 1999: Spatial transfer of knowledge in high technology milieux: Learning versus collective learning process. – *Regional Studies*. 4. 353–365. o.

Castells, M. 2000: *The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell.

Chesire, P. C. – Gordon, I. R. 1998: Territorial Competition: Some lessons for policy. – *The Annals of Regional Science.* 3. 321–346. o.

Chesire, P. C. 2003: Territorial competition: lessons for (innovation) policy. In: Bröcker, J. – Dohse, D. – Soltwedel, R. (eds.): *Innovation Clusters and Interregional Competition.* Berlin, Springer. 331–346. o.

Clarysse, B. – Muldur, U. 1998: *Regional Cohesion in Europe? The Role of EU RTD Policy Reconsidered.* Working Paper, Universiteit Gent.

Commission of the European Communities (CEC)(1999): Industrial districts and localized technological knowledge: the dynamics of clustered SME networking (INLOCO), Final Report Contract No. SOE1-CT97-1058, DG XII-SOLS, CEC, Brussels.

Community Innovation Survey 1998: *Innovation and Technologytransfer.* 2.

Cooke, P. 2001: *Knowledge Economies. Clusters, Learning and Cooperative Advantage.* London, Routledge.

Cornelius, P. K. 2003: Executive summary. In WEF: *The Global Competitiveness Report 2002–2003.* World Economic Forum. Geneva. xi-xxiii. o.

Csapó T. 2002: A magyar megyei jogú városok regionális funkciói. – *Területi Statisztika.* 3. 228–252. o.

Csemez A 1996: *Tájtervezés-tájrendezés.* Budapest, Mezőgazda Kiadó.

Csemez A. – Mőcsényi M. 1999: Egyedi tájértékelés jelentősége a rurális táj fejlesztésében. In: Kerekes Sándor (szerk.): *Természetvédelem és mezőgazdaság.* MTA Műhelytanulmányok. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Csermely J. – Hajdú J. – Sörös I. 1996: *A gabonabetakarítás, -tartósítás és -tárolás műszaki-technológiai fejlesztésének irányai.* A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának tájékoztatója. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Csernok A. – Ehrlich É.– Szilágyi Gy. 1971: Az infrastruktúra történeti fejlődésének néhány jellemzője. – *Társadalmi Szemle.* 11. 78–97. o.

Csernok A. – Ehrlich É. – Szilágyi Gy. 1975: *Infrastruktúra. Korok és országok.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

De Groot, R. 2003: Importance and threat as determining factors for criticality of natural capital. – *Ecological Economics.* 2–3. 187–204. o.

Debackere, K. 1998: *Cluster-based Innovation Policies: A Methodological Approach Applied to Biotechnology Research in Flanders.* Working Paper, Katholieke Universiteit Leuven.

Debackere, K. – Clarysse, B. 1997: *The Impact of Networking on Innovative Performance of New Biotechnology Firms: A Combined Econometric and Scientometric Analysis.* Working Paper. Katholieke Universiteit Leuven.

Delphoi Consulting 2002: Borsod-Abaúj-Zemplén megye roma népessége (szociális és gazdasági nyezők, egészségügyi állapot). Kézirat.

Demográfiai Évkönyv 2000. Budapest, KSH 2001.

Dicken, P. 2003: *Global Shift. Reshaping the Global Economic Map in the 21st Century.* London, SAGE Publications,

Dobos L. – Szelényi Gy. 1998: Tallózás a helyi önkormányzatok 1997. évi zárszámadásának eredményei között. – *Pénzügyi Szemle.* 6. 425–454. o.

Dobos L. – Szelényi Gy. 1999: Tallózás a helyi önkormányzatok 1998. évi zárszámadásának eredményei között. – *Pénzügyi Szemle.* 8. 681–711. o.

Dobos L. – Szelényi Gy. 2000: Tallózás a helyi önkormányzatok 1999. évi zárszámadásának eredményei között. – *Pénzügyi Szemle.* 9. 775–802. o.

Dobos L. – Szelényi Gy. 2001: Tallózás a helyi önkormányzatok 2000. évi zárszámadásának eredményei között. – *Pénzügyi Szemle.* 9. 749–774. o.

Dobos L. – Szelényi Gy. 2002: A helyi önkormányzatok 2001. évi gazdálkodásának eredményeiről. – *Pénzügyi Szemle.* 11. 1007–1035. o.

Dobos L. – Szelényi Gy. 2003: A helyi önkormányzatok 2002. évi gazdálkodásának eredményeiről. – *Pénzügyi Szemle.* 10. 964–993. o.

Dobos L. – Szelényi Gy. 2004: A helyi önkormányzatok 2003. évi gazdálkodásának eredményeiről. I. – *Pénzügyi Szemle.* 9. 939–956. o.

Dobossy I. – S. Molnár E. – Virágh E. (szerk.) 2003: *Öregedés és társadalmi környezet. Életünk fordulópontjai.* Műhelytanulmányok. 3. Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézet.

Dorgai L. – Keszthelyi S. – Miskó K. 2003: Gazdaságilag életképes üzemek az Európai Unió modernizációs támogatásainak alkalmazása szempontjából. *Agrárgazdasági Tanulmányok.* 2. Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.

Dorgai L. – Kovács G. – Studer M. – Tóth E. – Varga Gy. 1999: Mezőgazdaságunk üzemi rendszere, kezelésének tennivalói a követelmények és az EU tapasztalatainak tükrében. Vitaanyag. Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.

Dorgai L. (szerk.) 1998: *Az országos területrendezési terv agrárvonatkozásainak megalapozása.* Agrárgazdasági Tanulmányok. 3. Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.

Dőry T. 1997: Szellemi potenciál és a műszaki fejlesztés az Északnyugat-Dunántúlon. – *Tér és Társadalom.* 1–2. 57–72. o.

Dőry T. – Ponácz Gy. M. 2003 Az infokommunikációs ágazatok szerepe és súlya a magyar városhálózatban. – *Tér és Társadalom.* 3. 165–181. o.

Dőry T. – Rechnitzer J. 2000: *Regionális innovációs stratégiák.* Budapest, Oktatási Minisztérium.

DTI 1998: *Regional Competitiveness Indicators.* London, HMSO.

DTI 2002: *Regional Competitiveness Indicators.* London, Department of Trade and Industry,

Eatwell, J. – Milgate, M. – Newman, P. (eds.) 1987: *The New Palgrave: A Dictionary of Economics.* London, Macmillan.

EC 1999a: *The Competitiveness of European Enterprises in the Face of Globalisation – How It Can Be Encouraged.* COM(98) 718 Final. Brussels, European Commission.

EC 1999b: *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union.* Luxembourg, European Commission.

EC 2001a: The regions and the new economy. Guidelines for innovative actions under the ERDF in 2000-2006. Communication from the Commission to the Member States. Brussels, European Commission.

EC 2001b: The regional dimension of the European Research Area. Communication from the Commission. COM(2001) 549 final. Brussels, European Commission.

EC 2001c: *Second Report on Economic and Social Cohesion.* Brussels, European Commission.

EC 2002: More research for Europe. Towards 3% of the GDP. Communication from the Commission. COM(2002) 499 final. Brussels, European Commission.

EC 2003a: Innovation tomorrow. Innovation policy and the regulatory framework: Making innovation an integral part of the broader structural agenda. Innovation Papers No 28, DG Enterprise. Brussels, European Commission.

EC 2003b: Innovation policy: updating the Union's approach in the context of the Lisbon strategy. Communication from the Commission to the Council, the European Parlament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM(2003) 112 final. Brussels, European Commission.

EC 2003c: *European Competitiveness Report 2003.* Brussels, European Commission.

Education at a Glance 1998, 2000, 2003, Paris, OECD.1999, 2000, 2003.

Ehrlich É. 1981: Comparison of development levels: inequalities in the physical structures of national economies. In: Bairoch, P. – Lévy-Leboyer, M. (eds.): *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution.* London, The MacMillan Press Ltd.

Ehrlich É. 1991: *Országok versenye: 1937–1986. Gazdasági fejlettségi szintek, növekedési ütemek és iparosodási utak.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Ehrlich É. 1995: Infrastructural development in Eastern Central Europe 1920–1990. An International Comparison. In: Pickl O. – Metral R. (Hrsg.): *Zerfall und Integration.* Vienna, Bank of Austria,

Ehrlich É. 1997: Infrastruktúra és szolgáltatás: buktatók az európai úton. I–II. rész. – *Európai Tükör.* 2. 8–33. o.; 3. 19–45. o.

Ehrlich É. 1998: *Infrastruktúra–szolgáltatások. Összefoglaló helyzetkép, helyzetértékelés. Magyarország EU-csatlakozásának stratégiai kérdései.* Budapest, Miniszterelnöki Hivatal Integrációs Stratégiai Munkacsoportja.

Ehrlich É. 2000: Infrastruktúra: legújabb tapasztalatok, következtetések, teendők. – *Európai Tükör.* 5. 23–53. o.

Ehrlich É. 2000/a: A magyar közlekedés: jelen és jövő. – *Magyar Tudomány.* 12. 1433–1452. o.

Ehrlich É. (szerk.) 2003: *A magyar infrastruktúra az Európai Unió követelményeinek tükrében.* Budapest, Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ, Európai Integrációs Iroda.

Ehrlich É. 2004: A magyar infrastruktúra: nemzetközi tendenciák, tények, problémák, teendők. In: *Magyarország az ezredfordulón.* Budapest. Magyar Tudományos Akadémia.

Ehrlich É. – Szigetvári T. 2003: Az infrastruktúrák nemzetközi összehasonlítása, 1990–2000. Kézirat.

Ekins, P. – Simon, S. 2003: A framework for the practical application of the concepts of critical natural capital and strong sustainability. – *Ecological Economics.* 2–3. 165–185. o.

Éltető Ö. – Frigyes E. 1968: Új jövedelemegyenlőtlenségi mutatók tulajdonságai és hasznosítási lehetőségei, – *Szigma.* 1. 114–136. o.

Enlarging the European Union. Accession Partnership, 1998: Brussels, EC DG 1A.

Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Enyedi Gy. 1997a: A sikeres város. – *Tér és Társadalom.* 4. 1–9. o.
Enyedi Gy. 1997b: A területfejlesztési politika dilemmái. – *Kritika.* 7. 12–15. o.
Enyedi Gy. 1997c: A fenntartható fejlődés koncepciójának érvényesítése a magyar területfejlesztésben. 1/713 sz. OTKA-kutatás. 1995. In: *Környezetvédelmi, természetvédelmi, területfejlesztési és építésügyi tárcaszintű kutatások 1994–1996.* Környezet- és Területfejlesztési Minisztérium.
Enyedi Gy. 2000a: Globalizáció és magyar területi fejlődés. – *Tér és Társadalom.* 1. 1–10. o.
Enyedi Gy. 2000b: A területfejlesztés tudományos megalapozása. In: Horváth Gy. – Pálné Kovács I. (szerk.): *Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés.* (Magyarország az ezredfordulón.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 13–26. o.
Enyedi Gy. (szerk.) 2000c: *Magyarország településkörnyezete.* (Magyarország az ezredfordulón.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
Enyedi Gy. 2003: *Városi világ – városfejlődés a globalizáció korában.* (Habilitációs előadások. 5.) Pécs, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar. Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
Enyedi Gy. – Horváth Gy. (szerk.) 2002: *Táj, település, régió 2002.* Magyar Tudománytár 2. kötet. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó.
Erdősi F. – Gőbl E. 2000: A távbeszélő-ellátottság területi jellemzői. – *Területi Statisztika,* 3. 257–274. o.
ESDP 1999: *European Spatial Development Perspective.* Brussels, European Commission.
Faluvégi A. 2000: A magyar kistérségek fejlettségi különbségei, – *Területi Statisztika.* 4. 319–346. o.
Faluvégi A. 2004: *Kistérségeink helyzete az EU küszöbén.* Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Területi Statisztikai Szakosztály.
Faragó L. 2003: A tér kép egy olvasata és a területi tervezés. – *Tér és Társadalom.* 1. 19–40. o.
Farkas B. – Lengyel I. (szerk.) 2000: *Versenyképesség–regionális versenyképesség.* Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar Közleményei. Szeged, JATEPress.
Fazekas, K. – Koltay, J. – Zsombor Cseres, G. 2004: *The Hungarian Labour Market. Review and Analysis.* Budapest, Institute of Economics, HAS, Hungarian Emloyment Foundation.
Fehér A. – Pető K. 2003: A regionális gazdaság versenyképessége az Észak-alföldi kistérségben. – *Gazdálkodás.* 5. 16–23. o.
Fejér megye területfejlesztési koncepciója, 1997. Győr–Székesfehérvár, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet.
Feldman, M. P. 2000: Location and innovation: the new economic geography of innovation, spillovers, and agglomeration. In: Clark, G. L. – Feldman, M.P. – Gertler, M.S. (eds.): *The Oxford Handbook of Economic Geography.* Oxford, University Press. 373–395. o.
First Report on Economic and Social Cohesion, 1996: Brussels, EC.
Fleischer T. 1996: Magyarország regionális színvonalkülönbségei az infrastruktúrákban és szolgáltatásokban. Kézirat. Budapest, VKI.
Fodor I. 2001: *Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Forray R. K. – Kozma T. 1999: *Regionális folyamatok és a térségi oktatáspolitika.* Budapest, Oktatáskutató Központ.

Freeman, C. 1987: *Technology Policy and Economic Performance. Lessons from Japan.* London, Pinter Publishers.

Freeman, C. 1994: Innovation and growth. In: Dodgson, M. – Rothwell, R. (eds.): *The Handbook of Industrial Innovation.* Cheltenham, Elgar. 78–93. o.

Friedmann, J. – Alonso, W 1964: *Review of Regional Development and Planning.* New York, University Press.

G. Fekete É. – Kocziszky Gy. 2000: Az emberközpontú regionális fejlesztés elméleti alapjai, beavatkozási területei és azok kölcsönhatásai. Miskolc. Kutatási jelentés.

Gardiner, B. – Martin, R. – Tyler, P. 2004: Competitiveness, productivity and economic growth across the European Regions. – *Regional Studies.* 9. 1045–1068. o.

Garelli, S. 2003: Competitiveness and nations: the fundamentals. In: *IMD Competitiveness Yearbook 2003.* Lausanne. 702–713. o.

Gerle Gy. 1962: *A regionális tervezés metodikájának egyes kérdései.* Budapest, Mérnöki Továbbképző Intézet.

Globalisation and Competitiveness. Relevant Indicators. 2000: OECD Working Papers.

Gockler L. 2003a: A mezőgazdasági gépek üzemeltetési költsége 2003-ban. – *Agrofórum.* 4. 68–82. o.

Gockler L. 2003b: A mezőgazdaság és a gépüzemeltetés. – *Agrofórum.* 5. 43–51. o.

Gonda, K. 1995: Results of recent research in Japan on regional science and technology policy. In: Reid, A. – D'Amario, R. – Louge, H. (eds.): *Proceedings of the Fifth STRIDE Conference.* .Brussels, European Community, DG XII. 246–263. o.

Gordon, I. – Cheshire, P. 2001: Local advantage and lessons for territorial competition in Europe. In: Johansson, B. – Karlsson, C. – Stough, R. (eds.): *Theories of Endogenous Regional Growth.* Berlin, Springer Verlag. 137–149. o.

Grabher, G. 1993: The weakness of strong ties: The lock-in of regional development in the Ruhr area. In: Grabher, G. (ed.): *The Embedded Firm. On the Socioeconomics of Industrial Networks.* London, Routledge. 255–277. o.

Grosz A. 2000: Klaszter kezdeményezések Magyarországon. A Pannon Autóipari Klaszter (PANAC). In: Mezei C. (szerk.): *Évkönyv 2002.* Pécs, PTE Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. 189–211. o.

Grosz A. 2003a: Klaszter-szerveződés az észak-dunántúli gazdasági térben. In: Beszteri B. (szerk.): *Európaiság és magyarság.* I. Komárom, MTA Veszprémi Területi Bizottság. 258–272. o.

Grosz A. 2003b Cluster initiatives in Hungary – the case study of Pannon automotive cluster (PANAC). – *European Spatial Research and Policy.* 1. 47–70. o.

Growth, Competitiveness and Employment, 1992: Brussels, European Commission.

Gyáni G. – Kövér Gy. 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, Osiris Kiadó.

Hajdú Z. 2001: *Magyarország közigazgatási földrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Hajtun Gy. 2002: A dán húsos modell. – *Magyar Mezőgazdaság.* 31. 46–52. o.

Hall, P. 2001: Global city-regions in the twenty-first century. In: Scott, A. J. (ed.): *Global City-Regions. Trends, Theory, Policy.* Oxford, Oxford University Press. 59–77. o.

Hamalainen, T. J. 2003: *National Competitiveness and Economic Growth.* Cheltenham, Edward Elgar,

Hatzichronoglou, T. 1999: *The Globalisation of Industry in the OECD Countries.* Working Papers. 2.

Paris, OECD STI

Havas A. 1998: Innovációs elméletek és modellek. In: Inzelt A. (szerk): *Bevezetés az innováció-menedzsmentbe.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó, Magyar Minőség Társaság. 33–57. o.

Heigl, F. 1985: *Grundlagen der örtlichen Raumplanung.* Wien, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.

Hilpert, U. 1991: Regional policy in the process of industrial modernization: the decentralization of innovation by regionalization of high tech. In: Hilpert, U. (ed.): *Regional Innovation and Decentralization. High Tech Industry and Government Policy.* London – New York, Routledge.

Hilpert, U. 1992: Archipelago Europe – Islands of Innovation, Synthesis Report, vol. 18. Prospective Dossier No.1. Science, technology and social and economic cohesion in the Community, Monitor – FAST Programme, Science, Research and Development XII/411/92. Brussels, CEC.

Hírközlési statisztikai évkönyv 2003: Budapest, Nemzeti Hírközlési Hatóság, 2004.

Hitchen, B. M. – Birnie, I. E. 1999: Összefüggés a vállalati versenyképesség és a környezetvédelmi kiadások között az európai tej- és húsfeldolgozó cégekben. – *Műszaki Információk – Környezetvédelem.* 9–10. 3–8. o.

Horváth Gy. 1992: A magyar regionális politika súlypontjai. – *Tér és Társadalom.* 1–2. 1–15. o.

Horváth Gy. 1998: *Európai regionális politika.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Horváth Gy. (szerk.) 2000: *A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.

Horváth Gy. 2001: *Regionális támogatások az Európai Unióban.* Budapest, Osiris Kiadó.

Horváth Gy. 2004a: Iparpolitika – decentralizáció – regionalizmus. In: *Gazdasági szerkezet és versenyképesség az EU-csatlakozás után.* Pécs, Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztály Ipar- és Vállalatgazdasági Bizottsága. 155–166. o.

Horváth Gy. 2004b: Regional challenges and policy responses in Central and Eastern Europe. In: Enyedi, Gy. – Tózsa, I. (eds.): *The Region: Regional Development Policy, Administration and E-government.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 149–191. o.

Horváth Gy. – Illés I. 1997: *Regionális fejlődés és politika. A gazdasági és szociális kohézió erősítésének feladatai Magyarországon az Európai Unióhoz való csatlakozás időszakában.* Európai Tükör Műhelytanulmányok, 16. Budapest, Integrációs Stratégiai Munkacsoport.

Horváth M. T. – Kiss J. 1996: Bevezető. In: Horváth M. T. – Kiss J. (szerk.): *Aréna és otthon.* Budapest, Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány. 7–11. o.

Horváth M. T. – Péteri G. 1993: Kutatási keretek. In: Horváth M. T. – Péteri G.: *Új változatosság. Politikai keretek és gazdálkodási stratégiák az önkormányzatokban.* Budapest, „Helyi demokrácia és újítások" Alapítvány. 205–216. o.

Hrubi L. 2000: A gazdasági térszerkezet változásai Magyarországon. – In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 237–264. o.

Huggins, R. 2003: Creating a UK competitiveness index: regional and local benchmarking. – *Regional Studies*. 1. 89–96. o.

Illés I. 2002: Gyorselemzés. A megyei jogú városok önkormányzati finanszírozási helyzetéről. Kézirat. Pécs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet.

Illés I. (szerk.) 1995: Nemzeti területfejlesztési koncepció. – *Tér és Társadalom*. 1. 1–45. o.

IMD 2003: *The World Competitiveness Yearbook*. Lausanne.

Imre Zs. 1988: Magyarország megyéinek infrastrukturális színvonala, 1980–1995. Budapest, MTA Világgazdasági Kutatóintézet. Kézirat.

Inzelt A. 1998: A külföldi befektetők kutatás-fejlesztési ráfordításainak szerepe az átalakuló gazdaságban. Elemzés statisztikai adatok alapján. – *Külgazdaság*. 6. 59–75. o.

Izsák É. 2003: *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői: Budapest és környéke*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Jankovicz I. 1963.: *Magyarország funkcionális városhálózata*. Budapest, BME Továbbképző Intézete.

Jensen-Butler, C. 1999: Cities in competition: equity issues. – *Urban Studies*. 5–6. 865–891. o.

Kapronczai I. (szerk.) 2002: A magyar mezőgazdaság az adatok tükrében, a rendszerváltás után. – *Agrárgazdasági Információk*. 5. 167–184. o.

Keating, M. – Loughlin, J. (eds.) 1997: *The Political Economy of Regionalism*. London, Frank Cass.

Kerekes S. – Szlávik J. 2001: *A környezeti management közgazdasági eszközei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kerekes S. – Kiss K. 2004: *Környezetpolitikánk európai dimenziói. Állami szerepvállalás a környezetvédelmi infrastruktúra fejlesztésében. Jóléti hatások*. Magyarország az ezredfordulón Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.

Keszthelyi Sz. – Kovács G. 2002: A tesztüzemek 2001 évi gazdálkodásának eredményei. – *Agrárgazdasági Információk*. 2.

Kiss J. P. 2003: A kistérségek 2000. évi GDP-jének becslése. In: *Kistérségi mozaik*.)Regionális Tudományi Tanulmányok. 8.) Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport.

Kósa L. 1998: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon. (1880–1920)*. Budapest, Planétás Kiadó.

Kovács M. (szerk.) 1975: *A környezetvédelem biológiai alapjai*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

Környezeti adattár 2002: Budapest, Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium 2003.

Környezetstatisztikai adatok 1996, 2000, 2001: Budapest, KSH 1998, 2002, 2003.

Környezetvédelmi Füzetek, 2000. Budapestr, KSH 2002.

Közlekedés Magyarországon 2003: Budapest, Gazdasági és Közlekedési Minisztérium, Volán Elektronika Rt.

Kristóf L-né 2003: A zöldségtermelés helyzete a kibővülő Európai Közösségben. – *Agrofórum*. 2. 86–93. o.

Krugman, P.1991: *Geography and Trade*. Cambridge (MA), MIT Press,

Krugman, P. 1994: Competitiveness: A dangerous obsession. – *Foreign Affairs*. 2. 28–44. o.

Krugman, P. 1995: *Development, Geography, and Economic Theory*. Cambridge MA, MIT Press,

Krugman, P. – Obstfeld, M. 2002: *International Economics: Theory and Policy*. New York, Addison Wesley.

Kullmann Á. – Hegyi G. 2000: Ipari parkok Magyarországon. – *Falu, város, régió*. 6. 17–19. o.

Lagendijk, A. 1997: *From New Industrial Spaces to Regional Innovation Systems and Beyond. How and From Whom Should Industrial Geography Learn?* CURDS Discussion Papers. 10. Newcastle.

Landabaso, M. 1997: The promotion of innovation in regional policy: Proposals for a Regional Innovation Strategy. – *Entrepreneurship and Regional Development*. 1. 1–24. o.

Láng I. 1997: *EU-csatlakozásunk stratégiai kérdései*. Budapest, Integrációs Stratégiai Munkacsoport – Környezetvédelmi Munkacsoport.

Láng I. – Csete L. – Harnos Zs. 1983: *A magyar mezőgazdaság agroökológiai potenciálja az ezredfordulón*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

Lawn, P. 2004: To operate sustainably or not to operate sustainability? That is the long-run question. – *Future*. 1. 1–22. o.

Le Galès, P. – Lequesne, Ch. (eds.) 1998: *Regions in Europe*. London, Routledge.

Lenart R. J. 1961: *Entwicklungsplanung in Stadtregionen*. Köln – Opladen, Westdeutscher Verlag.

Lengyel I. 2000: A regionális versenyképességről. – *Közgazdasági Szemle*. 12. 962–987. o.

Lengyel I. 2002a. The pyramid-model: enhancing regional competitiveness in Hungary. – http://www.eco.u-szeged.hu/regionalis_tsz/pdf/the_pyramid-model.pdf – 2004. 07. 22.

Lengyel I. 2002b: The competitiveness of Hungarian regions. In: Varga A. – Szerb L. (eds.): *Innovation, Entrepreneurship, Regions and Economic Development: International Experiences and Hungarian Challenges*. Pécs, University of Pécs Press. 235–246. o.

Lengyel I. 2003a: *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. Szeged, JATEPress.

Lengyel I. 2003b: Programming for Economic and Enterprise Development in the Southern Great Plain Region. In: Lengyel I. (ed.): *Knowledge Transfer, Small and Medium-Sized Enterprises, and Regional Development in Hungary*. Szeged, JATEPress. 161–179. o.

Lengyel I. 2004: The Pyramid Model: Enhancing Regional Competitiveness in Hungary. – *Acta Oeconomica*. 3. 323–342. o.

Lengyel I. – Rechnitzer J. 2000: A városok versenyképessége. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 130–152. o.

Lengyel I. – Rechnitzer J. 2004: *Regionális gazdaságtan.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
Lever, W. F. 1999: Competitive cities in Europe. – *Urban Studies.* 5–6. 1029–1044. o.
Lóczy D. 2002: *Tájértékelés, földértékelés.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
Lóczy D. 2003: A tájértékelés elvi kérdései és hazai feladatai. Pécs. Habilitációs előadás tézisei.
Loughlin, J. (ed.) 1999: *Regional and Local Democracy in the European* Union. Brussels, EU Committee of the Regions.
Lundvall, B. Á. – Borrás, S. 1998: *The Globalising Learning Economy: Implications for Innovation Policy.* Brussels, European Commission, DG XII.
Lundvall, B-A. (ed.) 1992: *National Systems of Innovation, Towards a Theorie of Innovation and Interactive Learning.* London, Pinter Publishers.
Magyarország 1990–2001. Beszámoló a társadalom és a gazdaság főbb folyamatairól. Budapest, KSH. 2002.
Magyarország környezeti mutatói 2000: Budapest, Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium. 2003.
Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben. Budapest, KSH. 2001.
Magyarország nyugati határ menti régiójának komplex területfejlesztési koncepciója Budapest, Pylon Kft. 1998.
A magyar régiók mezőgazdasága, 2000. Dél-Dunántúl. Pécs, KSH Baranya, Somogy és Tolna Megyei Igazgatósága. 2001.
Makó Cs. – Nemes F. 2002: Paradigmaváltás a munkafolyamatban: poszt-fordizmus helyett neo-fordizmus. – *Harvard Business Manager.* 1. 60–69. o.
Malecki, E. J. 1997: *Technology and Economic Development: The Dynamics of Local, Regional and National Competitiveness.* Edinburgh, Longman.
Malecki, E. J. 2002: Hard and soft networks for urban competitiveness. – *Urban Studies.* 5–6. 929–945. o.
Malecki, E. J. 2004: Joykeing for position: What it means and why it matters to regional development policy when places compete. – *Regional Studies.* 9. 1101–1120. o.
Markusen, A. 1999: Sticky places in slippery space: A tipology of industrial districts. In: Barnes, T. J. – Gertler, M. S. (eds.): *The New Industrial Geography.* London, Routledge. 98–124. o.
Maskell, P. – Eskelinen, H. – Hannibalsson, I. – Malmberg, A. – Vatne, E. 1998: *Competitiveness, Locational Learnings and Regional Development: Specialisation and Prosperity in Small Open Economies.* London, Routledge.
Maurer I. 1996: *Planungssysteme – Planungskonzepte, wie weiter?* Zürich, ORL-Bericht 101.
Meyer Krahmer, F. – Gundrum, U. 1995: Innovationsförderung im landlichen Raum. – *Raumforschung und Raumordnun.* 53. 177–185. o.
Michalski, A. – Saraceno, A. 2000: *Regions in Enlarged European Union.* Brussels, EC, Forward Studies Unit.
Mihályi P. 2000: *Magyar egészségügy: diagnózis és terápia.* Budapest, Springer Orvosi Kiadó.
Mihályi P. 2003a: *Bevezetés az egészségügy közgazdaságtanába.* Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó.

Mihályi P. 2003b: A regionális megközelítés buktatói a magyar egészségügy reformjának szemszögéből. – *Egészségügyi Gazdasági Szemle*. 1–2. 67–87. o.

Miklóssy E. 2000: *A regionális tervezés alapjai*. Budapest, Agroinform Kiadóház.

Nagy A. (szerk.) 1999: Területi tervezés, tervkataszter. Területfejlesztési országgyűlési beszámoló. Háttéranyag. Budapest, VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Kht.

Nagy G. 2000: Az információs ágazatok területisége – oldja-e a kínálati piac az öröklött területi egyenlőtlenségeket? In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 314–334. o.

Nagy G. 2002: Területi különbségek az információs korszak küszöbén. (Mit mérünk, és hogyan?) –*Területi Statisztika*. 1. 3–25. o.

Nagy G. – Kanalas I. (szerk.) 2003: *Régiók az információs társadalomban*. Kecskemét, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete.

Neary, J. P. 2003: Competitive versus comparative advantage. – *The World Economy*. 4. 457–470. o.

Nelson, R. (ed.) 1993: *National Innovation Systems. A Comparative Analysis*. New York, Oxford University Press.

Nemes Nagy J. 1987: *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Nemes Nagy J. 1996: Soprontól Nyíradonyig. Városok a piacgazdasági átmenetben. In: Agg Z. (szerk.): *Átépítés – közigazgatás – területfejlesztés – városmarketing*. Veszprém, Comitatus. 193–204. o.

Nemes Nagy J. 2003: A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükörben. – *Tér és Társadalom*. 1. 1–17. o.

Nemes Nagy J. 2004: *Új szakasz a regionális különbségek alakulásában – nemzetközi tendenciák*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Németi L. 2003: *A magyar agrárgazdaság az ezredfordulón*. Budapest, Szaktudás Kiadóház.

Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program a környezetkímélő, a természet védelmét és a táj megőrzését szolgáló mezőgazdasági termelési módszerek támogatására. I. kötet. Budapest, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium. 1999. november.

Neumann, M. 2001: *Competition Policy*. Cheltenham, Edward Elgar.

A new partnership for cohesion. Convergence, competitiveness, cooperation. Third report on economic and social cohesion. Brussels, European Commission. February 2004.

Nikodémus A. 2002: *Klaszterek a posztszocialista országokban – magyarországi klaszterek*. Budapest, Gazdasági és Közlekedési Minisztérium.

Nolte, B. 1996 *Engpassfaktoren der Innovation und Innovationsinfrastruktur. Eine theoretische und empirische Analyse für ländliche Wirtschaftsräume in Baden-Württemberg*. Hohenheimer Volkswirtschaftliche Schriften. Frankfurt am Main – New York, Peter Lang Verlag,

OECD 1996a: *The Knowledge-Based Economy*. Paris, OECD.

OECD 1996b: *Industrial Competitiveness*. Paris, OECD.

OECD 1997: *National Innovation Systems*. Paris, OECD.

OECD 1999a: *Globalisation of Industrial R&D: Policy Issues*. Paris, OECD.

OECD 1999b: *Managing National Innovation Systems*. Paris, OECD.
Ohmae, K. 2001: How to invite prosperity from global economy into a region. In: Scott, A. J. (ed.): *Global City Regions. Trends, Theory, Policy*. New York, Oxford University Press. 33–43. o.
Orosz É. 1985: *Az egészségügyi infrastruktúra területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata.* Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja
Orosz É. 2001: *Félúton vagy tévúton? (Egészségügyünk félmúltja és az egészségpolitika alternatívái)*. Budapest, Egészséges Magyarországért Egyesület.
Országos Egészségbiztosítási Pénztár 1997: *Egészségügyi szükséglet- és szolgáltatásfelmérés megyénként*, I–III. Budapest.
Palánkai T. (szerk.) 2004: *Gazdaság*. (Magyar Tudománytár. 5.) Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. Kossuth Kiadó,.
Pearce, W. D. (szerk.) 1993: *A modern közgazdaságtan ismerettára*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Peck, J. 2000: Doing regulation. In: Clark, G. L. – Feldman, M. P. – Gertler, M. S. (eds.): *The Oxford Handbook of Economic Geography*. New York, Oxford University Press. 61–80. o.
Pepó P. – Zsombik L. 2002: A hazai őszibúza-termesztés helyzete és fejlesztési lehetőségei. – *Agrofórum*. 9. 48–57. o.
Perczel K. 1989: A magyarországi regionális tervezés történetéhez. – *Tér és Társadalom*. 3. 80–105. o.
Perczel K. – Gerle Gy. 1966: *Regionális tervezés és magyar településhálózat*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Perényi I. – Jankovicz I. – Keresztély Gy. 1956: A regionális tervezés metodikája. – *Településtudományi Közlemények*. 8. 5–27. o.
Perulli, P. (a cura di) 1998: *Neoregionalismo. L'economia archipelago*. Torino, Bollati Borlinghieri.
Piore, M. J. – Sabel, C. F. 1984: *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York, Basic Books.
Polenske, K. R. 2004: Competition, collaboration and cooperation: an uneasy triangle in networks of firms and regions. – *Regional Studies*. 9. 1029–1043. o.
Polónyi I. 2002 : *Az oktatás gazdaságtana*. Budapest, Osiris Kiadó.
Polónyi I. – Tímár J. 2001: *Tudásgyár vagy papírgyár*. Budapest, Új Mandátum.
Popp J. 2004: Agricultural policies and their impact upon agricultural trade liberalisation. – *Studies in Agricultural Economics*. 100. 5–17. o.
Porter, M. E. 1990: *The Competitive Advantage of Nations*. London, Macmillan.
Porter, M. E. 1996: Competitive advantage, agglomeration economies, and regional policy. – *International Regional Science Review*. 1–2. 85–94. o.
Porter, M. E. 1998: *On Competition*. New York, The Free Press.
Porter, M. E. 2001: Regions and the new economics of competition. In: Scott, A. J. (ed.): *Global City-Regions. Trends, Theory, Policy*. New York, Oxford University Press. 139–157. o.
Porter, M. E. 2003: Building the microeconomic foundations of prosperity: findings from the microeconomic competitiveness index. In: *The Global Competitiveness Report 2002–2003*. World Economic Forum, 23–45. o.

Porter, M. E. – Sachs, J. D. – McArhur, J. W. 2002: Executive summary: competitiveness and stages of economic development. In: WEF: *The Global Competitiveness Report 2001–2002.* Geneva, World Economic Forum. 16–25. o.

Rechnitzer J. 1993: *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk.* Győr, MTA Regionális Kutatások Központja.

Rechnitzer J. 1998: *Területi stratégiák.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Rechnitzer J. 2000: *The Features of the Transition of Hungary's Regional System.* Discussion Papers 32. Pécs, Centre for Regional Studies.

Rechnitzer J. 2002: A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. – *Tér és Társadalom.* 3. 165–183. o.

Rechnitzer J. (szerk.) 1994: *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához.* Pécs – Győr, MTA Regionális Kutatások Központja.

Rechnitzer J. – Grosz A. – Csizmadia Z. 2003: A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom.* 3. 145–163. o.

Rechnitzer J. – Grosz A. – Csizmadia Z. 2004: The Hungarian urban network's structure based on the information and communication infrastructure at the turn of the Millennium. In: Enyedi, Gy. – Tózsa, I. (eds.): *The Region: Regional Development Policy, Administration and E-government.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 80–100. o.

Rechnitzer J. – Lados M. 2004: *Területi stratégiák és a megvalósítás. Bevezetés a területi tervezésbe, programozásba és monitoringba.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Rechnitzer J. – Smahó M. 2004: A humán erőforrások regionális sajátossága az átmenetben. Győr, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézete. Kézirat.

Regional Innovation Strategies under the European Regional Development Fund Innovative Actions 2000-2002. (2002) DG Regional Policy. Brussels, European Commission.

Román Z. (szerk.) 2002: *Kis- és középvállalkozások a magyar gazdaságban. Helyzetkép és nemzetközi összehasonlítás.* Budapest, KSH.

Romány P. 2003: Akié a víz, a föld, azé minden. – *Magyar Mezőgazdaság.* Nov. 6. 8–13. o.

Sántha A. 1993: *Környezetgazdálkodás I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Schumann, J. 1998: *A mikroökonómiai elmélet alapvonásai.* Szeged, JATEPress.

Sharp, M. 2003: *Industrial Policy and European Integration Lessons for the CEECs from Western European Experiance.* Project Working Paper No. 30. The Emerging Industrial Architecture of the Wider Europe.

Sheppard, E. 2000: Competition in space and between places. In: Sheppard, E. – Barnes, T. J. (eds): *A Companion to Economic Geography.* Oxford, Blackwell. 169–186. o.

Siebert, H. 2000: *The Paradigm of Locational Competition.* Discussion Paper No. 367. Kiel, University of Kiel.

Simmie, J. – Sennett, J. – Wood P. – Hart, D. 2002: Innovation in Europe: a tale of networks, knowledge and trade in five cities. – *Regional Studies.* 1. 47–64. o.

Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of the Regions in the European Union, 1999: Brussels, European Commission.

Smith, V. – Broberg, A. L. – Overgaard, J. 2002: Does location matter for firms' R&D behaviour? Empirical evidence for Danish firms. – *Regional Studies.* 8. 825–832. o.

Spéder Zs. (szerk.) 2002: *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés. Életünk fordulópontjai.* Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézet.

Spitálszky M. – Szűcs I. 1996: *A magyar agrárgazdaság versenyképességének alakulása az ökológiai adottságok tükrében.* Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.

Stafanovits P. 1981: *Talajtan.* Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

Statisztikai Tájékoztató Felsőoktatás 1990/1991, 2000/2001, Budapest, MKM. 1992, 2002.

Statisztikai Tájékoztató Művelődési Évkönyv 1990, Budapest, MKM. 1991.

Statisztikai Tájékoztató Oktatási Évkönyv 1999, 2001/2002. Budapest, Oktatási Minisztérium. 2001, 2002.

Sternberg, R. – Arndt, O. 2001: The firm or the region: what determines the innovation behavior of European firms? – *Economic Geography.* 10. 364–382. o.

Sternberg, R. 2002: The regional impact of innovation networks. In: Schätzl, L. – Revilla Diez, J. (eds.): Technological Change and Regional Development in Europe. Heidelberg, New York, Physica. 135–155. o.

Sulyok A. 2002: Átalakuló szerkezet. – *Magyar Mezőgazdaság.* 11. 6–9. o.

Szabóné Medgyes É. 1998: Az Európai Unió mezőgazdaságának 1996. évi krónikája. *Agrár Európa Füzetek.* 1.

Szentes T. 1999: *Világgazdaságtan. Elméleti és módszertani alapok.* Budapest, Aula Kiadó.

Szép K. 1999: Kisgazdaság és a családok gazdálkodásbiztonsága. – *Kertgazdaság.* 3. 12–14. o.

Szerb L. 2003: The changing role of entrepreneur and entrepreneurship in network organisations. In: Lengyel I. (ed.): *Knowledge Transfer, Small and Medium-sized Enterprise and Regional Development in Hungary.* Szeged, JATEPress. 81–95. o.

Szigeti E. 1997: Urbanizáció, városhálózat, várossá nyilvánítás. – *Területi Statisztika.* 1. 66–82. o.

Szirmai V. (et al.) 2002: *Verseny és/vagy együttműködés? Város és környéke kapcsolatai.* Budapest–Székesfehérvár, MTA Szociológiai Kutatóintézet; MTA Regionális Kutatások Központja.

Szűcs I. 1998: *A föld ára és bére.* Budapest, Agroinform Kiadó.

Tamás P. 1995: *Innovációs folyamatok a magyar gazdaságban.* Budapest, OMFB.

Tardos J. 1994: Százból hat. – *Magyar Mezőgazdaság.* 47. 5–8. o.

Társadalmi helyzetkép 2003: Budapest, KSH. 2004.

Termelői támogatások aránya. – *Agrár Európa.* 2004. 6. 12–13. o.

The Regional Dimension of the European Research Area. 2001: Communication from the Commission. COM 549 final. Brussels, European Commission.

Tímár L. 1986: *A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon.* (Kutatási Eredmények. 4.) Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.

Tímár J. – Velkey G. (szerk.) 2003: *Várossiker alföldi nézőpontból.* Békéscsaba – Budapest, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, MTA Társadalomkutató Központ.

Tóth E. 1999: A szociális (megélhetést segítő) mezőgazdaság Magyarországon. – *Gazdálkodás.* 5. 96–113. o.

Tóth J. 1996: *A településrendszer.* In: Perczel Gy. (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 539–584. o.

Török Á. 1986: *Komparatív előnyök. Nemzetközi példák, hazai tapasztalatok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Török Á. 1999: *Verseny a versenyképességért.* Budapest, Integrációs Stratégiai Munkacsoport.

Török Á. 2001: Piacgazdasági érettség többféleképpen? – *Közgazdasági Szemle.* 9. 707–725. o.

Udovecz G. (témavezető) 1997: Agrártermékeink versenyképessége a kibővült európai piacon. Budapest, Integrációs Stratégiai Munkacsoport.

Udovecz G. 2000: A magyar agrárgazdaság felkészültsége és várható versenyképessége az Európai Unióban. Budapest, Akadémiai doktori értekezés tézisei.

Udovecz G. 2001: Az agrárgazdaság nemzetgazdasági súlya és fejlesztése. – *Gazdálkodás.* 4. 2–8. o.

Unity, Solidarity, Diversity for Europe, its People and its Territory. Second Report on Economic and Social Cohesion. Volume 1, 2001: Brussels, EC.

Varga A. 2000: Local academic knowledge spillovers and the concentration of economic activity. – *Journal of Regional Science.* 3. 289–309. o.

Varga A. – Schalk, H. 2004: Knowledge spillovers, agglomeration and macroeconomic growth. An empirical approach. – *Regional Studies.* 4. 977–989. o.

Varga Gy. 2004: *A magyar mezőgazdaság az idők sodrában.* Budapest, Miniszterelnöki Hivatal Stratégiai Elemző Központ.

VÁTI 1982: A magyarországi megyék infrastruktúrájának és szolgáltatásainak helyzete, változásai, 1950–1960–1970. I–IV. kötet. Budapest.

Veszprém megye területfejlesztési koncepciója 1998: Győr–Veszprém, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet.

WEF 2002: *The Global Competitiveness Report 2001–2002.* Geneva, World Economic Forum.

Wienert, H. 1997: Regulation and Industrial Competitiveness: A perspective for regulatory reform. Paris, OECD/GD (97) 133.

Williamson, J. G. 1965: Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. – *Economic Development and Cultural Change.* 4. 438–459. o.

World Development Report, 1992. Development and the Environment. New York, Oxford University Press.

Ziegler, A. 1996: Small is beautiful – eine Illusion? Zur Bedeutung der Förderung von kleinen und mittleren Unternehmen für die Beschäftigungs- und Strukturpolitik. *Informationen zur Raumentwicklung.* 1. 49–57. o.

A KÖNYV SZERZŐI

Barta Györgyi, az MTA doktora, igazgató, MTA Regionális Kutatások Központja Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet

Beluszky Pál, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, MTA Regionális Kutatások Központja Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet

Buday-Sántha Attila, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem

Ehrlich Éva, az MTA doktora, kutatási igazgató, MTA Világgazdasági Kutatóintézet

Győri Róbert, PhD, tudományos osztályvezető, MTA Regionális Kutatások Központja Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet

Horváth Gyula, az MTA doktora, főigazgató, MTA Regionális Kutatások Központja

Kocziszky György, a közgazdaság-tudomány kandidátusa, intézetigazgató egyetemi tanár, Miskolci Egyetem

Lengyel Imre, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem

Mezei Cecília tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézet

Nemes Nagy József, az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Pálné Kovács Ilona, az MTA doktora, igazgató, MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézet

Rechnitzer János, az MTA doktora, igazgató, MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet

Révész Gábor, MTA doktora, ny. tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Szigetvári Tamás, PhD, tudományos munkatárs, MTA Világgazdasági Kutatóintézet

RÉGIÓK ÉS TELEPÜLÉSEK VERSENYKÉPESSÉGE

Szerkesztette: Horváth Gyula

A globalizáció és az új térformáló erők hatásai az egyes régiókban és a településrendszer különböző elemeiben eltérően érvényesülnek, a területi struktúrák adottságai a versenyképességgel kombinált kohéziós politika alkalmazásában nem azonosak. Az Európai Unió strukturális politikájában előtérbe került a regionális versenyképesség. Egy térség fenntartható fejlődését a gazdaság szerkezetének minősége, az emberi tőke fejlettsége, A megközelíthetőség milyensége és az innováció fejlődésének tárgyi feltételei határozzák meg.

A Nemzeti Kutatási-fejlesztési Programok keretében folytatott kutatások eredményeit tartalmazó kötet a régiók és a települések versenyképességét befolyásolót tényezőket az európai gazdasági térségbe ágyazva a magyar térfejlődés jövője szempontjából vizsgálja. Négy egyetemi és két akadémiai kutatóműhely tudományos konzorciuma a regionális versenyképesség fogalmi elemeinek tárgyalását követően bemutatja a versenyképességre ható tényezők területi különbségeit Magyarországon, elemzi e fontos terület-fejlesztési célkitűzés megvalósításának intézményi kereteit, és számtalan modernizációs javaslatot fogalmaz meg. A könyv nemzeti fejlesztési programok kidolgozásához, regionális és településfejlesztési koncepciók megfogalmazásához, területi-ágazat döntések előkészítéséhez és az ország térszerkezetének alaposabb megismeréséhez nyújt segítséget.

Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja
Pécs